

SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

FILIAL DE L'INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

**SYMPOSIUM
NUMISMATICO
DE
BARCELONA**

II

Patrocinado por la
ASOCIACIÓN NUMISMÁTICA ESPAÑOLA

BARCELONA, 1979

SOCIETAT CATALANA
D'ESTUDIS NUMISMÀTICS

FILIAL DE L' INSTITUT D'ESTUDIS CATALANS

SYMPOSIUM
NUMISMATICO
DE
BARCELONA

II

Patrocinado por la

ASOCIACIÓN NUMISMÁTICA ESPAÑOLA

BARCELONA, 1979

SYMPOSIUM NUMISMATICO DE BARCELONA
27 y 28 de febrero de 1979

Sede del Symposium: Consejo Superior de Investigaciones Científicas
C/ Egipcíacas, nº1. Barcelona

Secretaría: Asociación Numismática Española
Gran Vía de les Corts Catalanes, nº 627. Barcelona-10

Director: Leandre Villaronga
Secretario: Marta Campo
Coordinador: Miquel Crusafont
Lluís Domingo
Josep Pellicer
Redactores: Josep M. Gurt
Anna M. Balaguer

Depósito Legal: B-7456-79
Impreso en: REQUESENS IMPRESORES Barcelona
Fotocomposición: LETRASPRINT

SYMPOSIUM NUMISMATICO DE BARCELONA

VOL. II

SUMARI

Comité d'Honor
Comité Organitzador
Llista d'invitats
Llista de col·laboradors
Llista d'oients
Notícia del Symposium

Comunicacions de la Secció 1ª:

N. RAFEL. Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la comarca del Penedès.	15
E. A. LLOBREGAT. La circulación monetaria del Pais Valenciano (Alicante y Valencia) hasta el 27 a.C.	21
A. DOMINGUEZ. Numimática antigua del Museo Provincial de Huesca	25
L. VILLARONGA. La circulación monetaria en Azaila (Teruel)	35
L. VILLARONGA. La circulación monetaria en Valeria (Cuenca).	38
E. MANERA Y O. GRANADOS. Aproximación a la circulación monetaria en la ciudad romana de Pollentia (Alcudia, Mallorca) hasta el 294 d. J-C.	40
J-C. RICHARD. La circulation des monnaies preaugustennes en Languedoc-Roussillon.	46
J. HIERNARD. Tarragone; la circulation monétaire au IIIe siècle apr. J-C.	49
L. AVELLA. Las monedas de la necrópolis romano-cristiana de Tarragona.	52
F. CHAVES. Avance sobre la circulación monetaria en Itálica.	77
I. PEREIRA ET J-P. BOST. Aspects de la circulation monétaire du 4è siècle au nord du Douro.	87
I. PEREIRA, J-P. BOST ET J. HIERNARD Conimbriga: les monnaies des fouilles anciennes et franco-portugaises.	95
J. CHAMASSON, G. DEPEYROT ET J-C. RICHARD. Notes sur la circulation monétaire dans le Nord-Est du departement du Gard (France).	97
P. SALAMA. Huit siècles de circulation monétaire sur les sites cotières de Mauretania centrale et orientale (IIIè siècle av. J-C. - Vè siècle ap. J-C.	109

Discussions, intervencions i conclusions de la Secció 1ª

L. VILLARONGA. Análisis crítico a las representaciones gráficas establecidas por Reece para estudiar la circulación monetaria y trazado de líneas de regresión.	149
Intervención de J-P BOST. y R. REECE.	155-156
L. VILLARONGA. Consideraciones en torno a la comunicación de G. Depeyrot, "A propos de la masse monétaire".	157
Intervención de J-P BOST, Y R. REECE	159-160
Discusión de la comunicación de F. J. MORA, "El coeficiente entre el número de ejemplares y el número de cuños".	161
Intervención de L. VILLARONGA y contestación de F. J. MORA.	162
E. COLLANTES. La circulación monetaria en Hispania, en el período romano-republicano.	163
L. VILLARONGA. Discusión y comentarios a la anterior intervención.	167
Intervención R. REECE.	169
J-C. RICHARD. Conclusions sur la circulation en Languedoc-Roussillon avant Auguste.	170
L. VILLARONGA. Discusión y comentario a la anterior intervención.	170
L. VILLARONGA. Nuevo argumento a favor de la hispanidad de las emisiones de Claudio.	172
J-P. BOST, M. CAMPO Y J. Mª GURT. La circulación monetaria en Hispania durante el período romano-imperial: Problemática y conclusiones generales.	174

Comunicacions de la Secció 2ª

Mª. D. MATEU. Relación cronológica de documentos monetales de 1066 a 1260, del Archivo de la Corona de Aragón.	205
J. BASTARDAS I M. MAYER. La moneda en els Usatges.	210
X. BARRAL I ALTET. La circulació de la moneda visigoda a la Catalunya medieval i la seva influència en la moneda comtal catalana.	221
LL. DOMINGO. Tipologia de la moneda comtal catalana.	222
M. CRUSAFONT. Monedes catalanes del Languadoc.	251
PH. GRIERSON. Notes sobre les primeres amonedacions reials a Barcelona: els termes bruneti , bossonaya i el Chronichon Barcinonensi.	278
I. PUIG. Algunes abreviatures paleogràfiques de la numismàtica catalana medieval.	288
A. M. BALAGUER. Primeres conclusions de l'estudi de la moneda catalana comtal.	297

Comunicacions de la Secció 3ª

F-J MORA MAS. Programación de la estadística del número de cuños distintos para calculadora Hewlett-Packard 67.	331
G. DEPEYROT. Le rôle des émissions dans la circulation monétaire.	344
M. CRUSAFONT. Primers resultats d'algunes anàlisis per via química sobre monedes catalanes.	348
J. M. LLOBET. Francí Torroja, argenter de Cervera i oficial de la seca de Barcelona	353
M. BARCELO. El "fals" normad de Sicília trobat al castell de Santueri (Felanitx-Mallorca).	356
Mª A. GINER. Acuñaciones de al-Murtada y Mubasir (480-508, 1087-1115).	358
R. ARROYO. Monedas Taifas del numario de la Universidad de Valencia. Aproximación a la circulación monetaria en Levante en la segunda mitad del siglo XI.	364
J. ALTURO. Aportació als estudis numismàtics de la col·lecció diplomàtica del Monestir de Nostra Senyora d'Alguaire (s. XII-XIII)	378
A. M. BALAGUER. Troballa de sis coures Jueus i de tres "fulus" orientals al castell de Balaguer. Revisió de l' "Hallazgo Monetario" número 1150.	381
A. OROL. Dineros salamanqueses de Fernando II de León.	386
R. SOTO. Aproximació a l'estudi de la circulació de moneda a Mallorca després de la conquesta (1236-1276).	388
A. M. MUNDO. Troballa de monedes a Sant Cugat del Vallès el 1387.	399
A. M. BALAGUER I M. CRUSAFONT. Redescoberta del florí de Girona.	401
J. I. PADILLA. Las monedas del Monasterio de Sant Pere de Grau d'Escalles.	407
M. CRUSAFONT. Els sisens de llegenda "Castrum Taca" i "Castrum Tarca".	411
J. M. LEYDA. Ceca de Valencia: Real de a Dos de 1707.	417
A. OROL. Acuñación constitucional de Isabel II.	420
LL. DOMINGO. Un nou valor inèdit: Principats de Joana i Carles batuts a Barcelona.	423
Conclusiones presentadas en la sesión de clausura por F. X. CALICO.	431

* * *

Erratas observadas en el volumen I.

Al artículo de Jean Hiernad. **Tarragona, monedas del siglo III descubiertas en las excavaciones antiguas**, corresponden las páginas 83-85 y 89.

Al artículo de Esperanza Manera y Oriol Granados. **Aproximación a la circulación monetaria en el area rural de la isla de Mallorca**, corresponden las páginas 86-88 y 90-95. La página 86 es igual que la 95.

COMITÉ D'HONOR

Honorable Senyor

D. Pere Pi-Sunyer, Conseller de Cultura
de la Generalitat de Catalunya

II. Senyor

D. Evelio Verdera Tuells, Director General del Patrimonio Artístico, Archivos y Museos

II. Senyor

Batlle de Barcelona

Honorable Senyor

Dr. D. Joan Ainaud de Lasarte, President de l'institut d'Estudis Catalans

II Senyor

Dr. D. Antonio Beltrán

II. Senyor

Dr. D. Joan Maluquer de Motes

II. Senyor

Dr. D. Felipe Mateu y Llopis

II. Senyor

Dr. D. Manuel Mundó

II. Senyor

Dr. D. Pere de Palol

II. Senyor

Dr. D. Eduard Ripoll

II. Senyor

Dr. D. Miquel Tarradell

II. Senyor

Dr. D. Frederic l'dina

Exm. Senyor

Conde de Lacambra, President de la Asociación Numismática Española

COMITÉ ORGANITZADOR

Director: Leandre Villaronga

Secretària: Marta Campo

Coordinadors: Miquel Crusafont

Lluís Domingo

Redactors: Anna M. Balaguer

Josep Mª Gurt

Josep Pellicer

INVITATS

Lourdes Avellá

Miquel Barceló

Xavier Barral

Joan Bastardas

Jean-Pierre Bost

Esteban Collantes

Francisca Chaves

Georges Depeyrot

Assumpció Giner

Oriol Granados

Philip Grierson

Jean Hiernard

Simon Keay

Enric Llobregat

Esperança Manera

Mª Dolors Mateu

Marc Mayer

Rudolf Morgenstern

Josep Mª Nuix

Isabel Pereira

Ignasi Puig

Richard Reece

Jean-Claude Richard
Pierre Salama
Núria Tarradell-Font
Terence R. Volk
Pere Vegué

COL.LABORADORS

Fco. José de Lacabra
Salvador Claveras
Agustín Domindo
Eloy Hernández
Antonio García Nieto
Jordi Balmaña
José Mª Cortit
F. X. Calicó Rebull
Xavier Calicó Estivill
Ferran Calicó Estivill
Jaume Colomer
Mario Quintana
Rosa Mª Quintana
Julita Juan Grau
Miquel Andrés Parramón
Julio Antuño
Louis Romagosa
Almudena Domínguez
José Mª Llobet
Angel Fábrega
Joaquin Trigo
Antonio Oller
Sebastià Datzira
Antonio Orol
Manuel Gómez
Rui M. Centeno
Jaume Llosas
Antonio M. de Guadán
José Mª Leyda
Juan R. Cayón
Adolfo Cayón
José Luis Costa
Manuel Tizón
Xavier Mora
Robert Etienne
José L. Padilla
Josep Escudero
Fernando Yago
Manuel Sánchez
Juan Vilaret
Rafael Arroyo
Miguel Coll
Luis Cardim
Museo Municipal de Alcover
María Soler
Rosario Navarro
Núria Rafel
Luís Domindo Teixidor
Antoni Estapé
Sección Numismática del C.N. y F.
Claudio López Arias
José Traserra
Gabinet Numismàtic de Catalunya
Museu d'Art de Catalunya
Ricard Soto
Mercè Roca
Juan Fco. Ochoa
Ramón Martí Cot
Alfredo Belles

Pablo Barbeito
Felisa Gómez
Quirico Tayadella
Jorge Guinovart
Antonio Trallero
Santiago Pellicer
Margarita Tintó
Mario Castro Hipólito
Amélia Juncal
Maria del Vilar
José Angel Borlau
Coin World
Melchor Pinto
Hans S. Johanson
José Mª Sulrach
Daniel Espuny
Ramon Collell
Servei d'Investigacions Arqueològiques de Girona
Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona
Pere Pau Ripollés
Jesus Alturó
José Enrique Ruiz
Joaquina Sol
Mª Begoña Compañón
Angel Mª Rodríguez
Francisco Domingo
Numinter
Enrique Magriñá
Pere Ramón Arriols
Antonio López
Jaume Castell

OIDORS

Josep Aubet
Antonio Barbeito
Joaquim Prats
Manuel Mora
Mª Dolores del Amo
José Mª Vidal
Antonio Villoldo
Emilio Bosch
José Balagué
Jacint Sastre
Ignacio Ribera
Gilles Hennequin
Margarida Genera
Dolores Cunillera
Amadeu Solá
Antoni Virgili
Luisa Marqués
Manuel Chaves
Magí Miret
Marina Cano
Mercè Aventin
Isabel Rodá
Valerio Núñez

NOTICIA DEL SYMPOSIUM NUMISMÀTIC DE BARCELONA

Els passats dies 27 i 28 de febrer es celebrà el Symposium Numismàtic de Barcelona, realitzat per la Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial de l'Institut d'Estudis Catalans i patrocinat per l'Asociación Numismática Española.

El Symposium, sota la direcció de L. Villaronga i actuant M. Campo com a secretària, constà de tres seccions. El tema proposat per la primera fou el de la circulació monetària a Hispània, Narbonesa i nord d'Àfrica en època antiga; la seva coordinació va córrer a càrrec de L. Villaronga. La secció segona estudià la moneda comtal catalana i la circulació monetària en els segles X, XI, i XII, actuà de coordinador M. Crusafont. Amb la coordinació de Ll. Domingo es creà una tercera secció destinada a acollir les aportacions de tema lliure.

A una nombrosa participació d'investigadors catalans, s'hi sumà la d'altres estudiosos de l'Estat espanyol i la de diverses personalitats estrangeres. En nombre d'inscrits fou també molt notable.

ACTE IGNAUGURAL

El dia 27 de febrer a les 13 hores tingue lloc l'inauguració oficial del Symposium. L'acte estigué presidit pel Dr. J. Ainaud, president de l'Institut d'Estudis Catalans, pel director del Symposium, Sr. L. Villaronga, pel Sr. F.X. Calicó, **Comisario de la II Semana Nacional de Numismática**, pel Dr. E. Llobregat, del Consell Valencià, pel Professor Ph. Grierson, de la Universitat de Cambridge, i pels membres del Comité d'Honor.

El discurs inaugural fou pronunciat pel Dr. J. Ainaud, qui es congratula de la celebració d'aquest Symposium, la primera activitat científica de la recent Societat Catalana d'Estudis Numismàtics, filial del Institut d'Estudis Catalans, agraint el patronatge de l'"Asociación Numismática Española".

SECCIO 1ª (a càrrec de J,M,G.)

La secció primera del Symposium es va veure desbordada per la quantitat d'aportacions que foren presentades i, possiblement, el més important fou la participació activa dels assistents a les discussions que derivaren de les diverses comunicacions.

Entre aquesta fornida participació cal remarcar la presència de destacadíssimes figures estrangeres, totes elles especialistes en la matèria a tractar i molt interessades en la problemàtica de la circulació monetària a Hispània i, en general, a tot l'Occident romà. Entre els numismàtics estrangers podem remarcar la presència de T. Volk, conservador del **Fitzwilliam Museum** de Cambridge, especialista en la circulació de la moneda de plata en temps d'August; R. Reece i S. Keay, membres de l'**Institute of Archaeology** de Londres, tots dos molt interessats en els problemes estadístics; J-P Bost i J. Hiernard de les Universitats de Burdeus i Poitiers, bons coneixedors dels problemes que planteja la circulació monetària del segle III; G. Depeyrot de la Universitat de Toulouse, que ha publicat nombrosos treballs sobre el Baix Imperi; J-C Richard del C.N.R.S. de França, especialitzat en la moneda gala d'època republicana. També hi participaren P. Salama d'Alger, estudiós de les monedes trobades al Nord d'Àfrica. I. Pereira i M. Hipólito de Coimbra molt vinculats als problemes propis de la zona oest d'Hispania.

Al costat dels esmentats especialistes estrangers la representació del nostre país va ser també molt important i nombrosa. Primerament, cal remarcar la presència de L. Villaronga, director del Symposium i coordinador de la secció primera, especialista en el període republicà; M. Campo, del Gabinet Numismàtic de Catalunya, interessada pels problemes de la moneda republicana i de l'Imperi; J.M. Gurt de la Universitat de Barcelona, coneixedor dels problemes de la circulació monetària interior de la Península; F. Chaves, de la Universitat de Sevilla, estudiosa de la moneda hispano-romana; E. Collantes e Madrid, bon coneixedor de la moneda ibèrica; N. Tarradell-Font i E. Manera, també de la Universitat de Barcelona, i O. Granados del Museu d'Història de la Ciutat de Barcelona, tots ells arqueòlegs preocupats pels problemes numismàtics.

A l'hora de fer l'anàlisi general d'aquesta secció primera del Symposium cal destacar, primerament, la qüestió metodològica. L'oportunitat de poder celebrar en aquest moment a Barcelona una trobada de diversos investigadors que s'ocupen de la circulació monetària en època antiga dins el marc de l'Occident romà, ha fet ressaltar l'ús comú d'un mateix llenguatge, car es treballà a partir de les mateixes premisses de manera que els resultats obtinguts són comprensibles per a tothom. En conseqüència podem afirmar que s'ha aconseguit unificar la metodologia.

En segon terme, tenim la qüestió documental. Gràcies a la celebració d'aquesta reunió s'ha pogut donar a conèixer i estudiar tota una sèrie de materials que pertanyen a diferents jaciments arqueològics i que d'altra manera haurien tardat encara anys en poder-se conèixer. Així, doncs, el Symposium es va convertir en un factor aglutinador.

El primer dia es destinà a la presentació de les comunicacions, i el segon es va dedicar íntegrament a la discussió d'aquestes comunicacions. En tot moment es va intentar conjugar l'anàlisi de la circulació monetària amb la Història i l'Arqueologia, ja que no es pot oblidar que els estudis numismàtics no son altra cosa que un element arqueològic més i un element a considerar dins de la Història del món antic. En aquest aspecte va ser molt interessant la participació en les discussions de destacats arqueòlegs, com és el cas del professor P. de Palol de l'Institut d'Arqueologia de la Universitat de Barcelona, que en tot moment va aportar dades histórico- arqueològiques als problemes plantejats, com a persona que coneix molt bé l'arqueologia d'Hispania, especialment la del Baix Imperi.

Podríem dir com a cloenda del que va ser aquesta secció primera del Symposium que, a partir de la metodologia i dels material presentats, es podran començar a elaborar unes primeres directrius del que fou la circulació monetària a Hispania i la Narbonesa en època antiga i, al mateix, temps, començar a pensar en una nova reunió d'investigadors interessats en aquests temes que ens permetrà de continuar avançant per aquest camí de la Numismàtica.

SECCIO 2ª (a càrrec de A.M.B.)

Les sessions de treball de la secció segona, que estudià la moneda comtal catalana, forem presidides pel professor Ph. Grierson, de la Universitat de Cambridge, sens dubte el més destacat investigador en l'estudi de la numismàtica medieval, constantment reclamat arreu del món i que tingué la gentilesa d'acompanyar-nos; i pel professor M. Mundó, catefràtic de la Universitat Autònoma de Barcelona, membre de l'Institut d'Estudis Catalans, el més destacat dels nostres investigadors en el terreny de la documentació escrita.

En aquesta secció es presentaren tretze comunicacions. Les dues primeres tractaren de les fonts documentals escrites i van córrer a càrrec de la Dra. D. Mateu la qual presentà una relació de documents monetaris de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i els Drs. M. Mayer i J. Bastardes, que parlaren de la moneda en els Usatges de Barcelona. Els problemes que presenta la metrologia de la moneda comtal foren estudiats pel Sr. J. Pellicer. El Dr. X. Barral ens parlà breument d'una possible relació entre la moneda visigoda i la comtal. Sobre les encunyacions d'or a la Catalunya Comtal foren presentades dues comunicacions, la del Dr. M. Barceló, que versà sobre l'or d'al-Andalus a Catalunya, i la del Sr. P. Vugué director del Gabinet Numismàtic de Catalunya, que presentà una nova ordenació de les encunyacions del mancús. L'equip format per M. Crusafont, A.M. Balaguer i I. Puig, presentà un corpus de la moneda comtal catalana que recull 667 exemplars amb un apèndix dels tipus monetaris posteriors a la unió amb Aragó fins al regnat de Jaume I. El Sr. Ll. Domingo parlà de la tipologia i en un altre treball reconsiderà l'atribució d'una moneda amb llegenda *Cervarie*. El professor M. Mundó presentà un interessant document que ens informa d'una troballa a Sant Cugat del Vallés en època medieval. Les monedes catalanes al Llenguadoc foren estudiades per M. Crusafont. El professor Ph. Grierson presentà una comunicació sobre els orígens de la moneda de doblenc en la qual es resolen alguns problemes que plantejaven les primeres encunyacions de billó a Barcelona. I. Puig tractà d'alguns problemes epigràfics en monedes catalanes i finalment A.M. Balaguer presentà unes primeres conclusions de l'estudi de la moneda comtal catalana.

A continuació es passà a les discussions dels estudis presentats, que malhauradament hagueren d'ésser breus per deixar pas a la secció tercera. Hi participaren els comunicats i també el Dr. J. Ainaud, president de l'Institut d'Estudis Catalans, i els Sr. X. Calicó, director de *Gaceta Numismática*, i Comisari General de la *II Semana Nacional de Numismática*, d'entre els presents a les sessions de treball.

SECCIO 3ª (a càrrec de A.M.B.)

El ressó que tingué la celebració del Symposium Numismàtic de Barcelona en l'àmbit dels estudiosos d'aquesta disciplina es féu ben palés a la secció tercera, de tema lliure, on es presentaren prop de vint comunicacions. Les sessions de treball foren presidides pel Dr. F. Mateu i Llopis, catedràtic emèrit de la Universitat de Barcelona, prou conegut per les seves recerques en el terreny numismàtic, i pel Sr. Ll. Domingo, coordinador d'aquesta secció tercera, qui actuà de moderador al col·loqui que seguí a cada exposició.

La diversitat temàtica de les comunicacions presentades i el seu elevat nombre no ens permet pas de ressenyar-les individualitzadament en aquesta nota. Assenyalarem, però, els autors i els temes sobre els que versaren. La moneda musulmana fou estudiada en cinc comunicacions degudes a: R. Arroyo, A.M. Balaguer, M. Barceló, A. Giner i R. Morgenstern. Això demostra el creixent interès per aquesta sèrie monetària i per aquest període de la nostra història. Un bon nombre de comunicacions tractaren de qüestions relacionades amb la numismàtica medieval dels països de la Confederació Catalanano-Aragonesa i que per la seva cronologia exedien al període proposat a la secció segona. Els seus autors foren: R. Altoró, A.M. Balaguer i M. Crusafont, J.I. Padilla i R. Soto.

No faltà una comunicació de numismàtica medieval castellana; fou presentada per A. Orol. Es presentaren, també, diverses aportacions a l'estudi de les encunyacions als països de la Corona d'Aragó a l'Edat Moderna, a càrrec de: M. Crusafont, Ll Domingo, J.M. Leyda i J.M. Llobert. Sobre numismàtica Contemporània comptarem amb una aportació de A. Orol. Cal fer esment, també, d'una comunicació que presentà els resultats d'anàlisis químiques d'algunes monedes catalanes medievals i modernes, deguda a M. Crusafont, ja que representa el primer intent sistemàtic d'investigació en aquest camp.

Part dels treballs presentats al Symposium han estat ja publicats en un volum, aparegut abans de la seva celebració. Seguirà un segon volum que contindrà aquells treballs no lliurats al moment d'imprimir-se el primer volum, així com les discussions i conclusions finals de les sessions de treball.

CLAUSURA DEL SYMPOSIUM

L'acte de clausura del Symposium fou presidit pels membres del Comitè d'Honor presents, pel Director i Coordinadors del Symposium i pel el Professor Philip Grierson. Després d'unes breus paraules del President de l'Institut d'Estudis Catalans, Dr. Àinaud de Lasarte, congratulant-se de la importància de les aportacions presentades, dona la paraula al Sr. F.X. Calicó, Comisari de la **II Semana Nacional de Numismática**, qui pronuncià el discurs de Clausura. El Sr. X. Calicó va felicitar als participants i feu una serie de propostes de cara al futur de l'investigació Numismàtica al nostre país. Finalment, el President de l'**Asociación Numismática Española**, Conde de Lacabra, donà per clausurat el Symposium Numismàtic de Barcelona.

SECCIO 1.^a
COMUNICACIONS

CONTRIBUCIÓ A L'ESTUDI DE LA CIRCULACIÓ MONETÀRIA A LA COMARCA DEL PENEDES

Núria RAFEL i FONTANALS

Presentem ací una sèrie de 67 monedes inèdites de la col·lecció del Sr. Pere Giró Romeu de Vilafranca del Penedès (1). Procedeixen totes de la comarca del Penedès, malgrat que en la majoria dels casos no coneixem amb exactitud el lloc de la troballa. Hem inclòs també 13 monedes que ja havien estat publicades i n'hem revisat 8 més que també s'havien publicat.

En total són, doncs, 88 monedes de les quals solament dues són anteriors al 195 a.C. (nº 47 i 48 de l'Inventari). Pel que fa referència al període 195 a.C.-27 a.C. s'observa un clar predomini de la moneda local (85,2%), de la qual un 76,6% correspon al grup de seques centre-català (Kese, Iltirta, Baitolo, Lauro).

A l'Alt Imperi (27 a.C. - 260 d.C.) predominen les monedes dels Juli-Claudis tant en termes absoluts (26 monedes sobre un total de 46, és a dir un 56,5%), com en quant al nombre de monedes per any. Els valors més abundants són l'as (45,6%) i el sexterci (34,7%). Cal indicar que les dues monedes de Claudi que hem vist personalment (nº 56 i 60 de l'Inventari) no són imitacions.

Durant el Baix Imperi no tenim quasi bé monedes: una pel període 260 d.C. - 294 d.C., una pel període 294 d.C. - 324 d.C., i dues pel període 324 d.C. - 498 d.C. És a dir, un 82% del total de monedes correspon als 287 anys de l'Alt Imperi i solament un 8% als 238 del Baix Imperi.

Seria interessant poder posar en relació aquesta manca de monedes del Baix Imperi en el lot que estudiem amb els resultats de la investigació arqueològica a la zona. Però, donat que aquesta no ha assolit encara el grau de profunditat que desitjarem, no es pot arribar a cap resultat mínimament fiable.

Seria igualment interessant poder localitzar un nombre major de monedes de la zona (la major part en col·leccions particulars) per veure si es repeteixen les constants del lot ací estudiat. Esperem tenir ocasió de poder presentar aviat més material que ens permeti de constatar els resultats ací exposats.

INVENTARI

- 1.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Lauro. Valor: as. Dir. encunys: 9 h. Pes: 11,4795 gr. Mòdol 25 mm., gruix 3 mm. VIVES XXI, 5.
- 2.- Lloc de troballa: la Riera (Monjos). Seca: Iltirta. Valor: as. Dir. encunys: 4 h. Pes: 11,4635 gr. Mòdol 23 mm., gruix 4 mm. VIVES XXVII, 12.
- 3.- Lloc de troballa: Vilobí. Seca: Iltirta. Valor: semis (P. GIRO "Informació Arqueològica" 27-28, maig-desembre 1978, p. 92).
- 4.- Lloc de troballa: Castellví. Seca: Baitolo. Valor: as. Dir. encuny: 8 h. Pes: 14,5930 gr. Mòdol 25 mm., gruix 3 mm. VIVES XXIX, 2.
- 5.- Lloc de troballa: rodalies de El Vendrell. Seca: Kese. Valor: semis. Dir. encuny: 10 h. Pes: 9,1870 gr. Mòdol 22 mm., gruix 2,8 mm. VIVES XXXII, 3.
- 6.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 15,0187 gr. Mòdol 26 mm., gruix 3,1 mm. VIVES XXXIII, 4.
- 7.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 6 h. Pes: 9,6225. Mòdol 25,5 mm., gruix 2,2 mm. VIVES XXXIII, 4.
- 8.- Lloc de troballa: Rovira Roja (Vilafranca). Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 9 h. Pes: 12,3865 gr. Mòdol 25 mm., gruix 3,2 mm. VIVES XXXIII, 10.
- 9.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 4 h. Pes: 13,2665 gr. Mòdol 25 mm., gruix 2,9 mm. VIVES XXXIII, 15.
- 10.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 1 h. Pes: 11,4015 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2,8 mm. VIVES XXXIII, 15.
- 11.- Lloc de troballa: rodalies de El Vendrell. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 2 h. Pes: 9,3650 gr. Mòdol 25 mm., gruix 1,9 mm. VIVES XXXIII, 18.
- 12.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 10 h. Pes: 10,2415 gr. Mòdol 24 mm., gruix 2,85 mm. VIVES XXXIV, 10.
- 13.- Lloc de troballa: rodalies de El Vendrell. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 9 h. Pes: 10,8525 gr. Mòdol 24 mm., gruix 2,7 mm. VIVES XXXIV, 12.
- 14.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 4 h. Pes: 8,9510 gr. Mòdol 22,5 mm., gruix 2,3 mm. VIVES XXXV, 10.
- 15.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 5 h. Pes: 10,0765 gr. Mòdol 23 mm., gruix 2,8 mm.
- 16.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 1 h. Pes: 9,2145 gr. Mòdol 23 mm., gruix 2 mm.
- 17.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 2 h. Pes: 11,1650 gr. Mòdol 24 mm., gruix 2,6 mm.

- 18.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Kese. Valor: as. Dir. encuny: 3 h. Pes: 11,2450 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2,9 mm.
- 19.- Lloc de troballa El Vilar (La Bisbal). Seca: Kese. Valor: semis. VIVES XXXII, 5 (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, nº 226).
- 20.- Lloc de troballa: El Vilar (La Bisbal). Seca: Kese, Valor: semis. VIVES XXXII, 9 (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, nº 226).
- 21.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: per l'estil sembla del grup centre-català. Valor: as. Dir. encunys: 12 h. Pes: 8,7110 gr. Mòdol 20 mm., gruix 3,1 mm.
- 22.- Lloc de troballa: Rovira Roja (Vilafranca). Seca: per l'estil sembla del grup centre-català. Valor: as. Dir. encuny: 2 h. Pes: 9,1150 gr., Mòdol 24 mm., gruix 2,5 mm.
- 23.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Per l'estil sembla del grup centre-català. Valor: as. Dir. encuny: 7 h. Modol 24 mm., gruix 2,7 mm. Pes: 8,7390.
- 24.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Seteiskan. Valor: as. Dir. encuny: 5 h. Pes: 8,8880 gr. Mòdol 21 mm., gruix 2 mm. VIVES XXXVIII, 9.
- 25.- Lloc de troballa: rodalies de Pachs. Seca: Kontebakon. Valor: as. Dir. encuny: 9 h. Pes: 12,2720 gr. Mòdol 24 mm., gruix 3,1 mm. VIVES XXXIX,3.
- 26.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Bolscan. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 6,1050 gr. Mòdol 22 mm., gruix 1,8 mm. VIVES XLIII, 5.
- 27.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Sekotias. Valor: as. Dir. encuny 3 h. Mòdol 25 mm., gruix 2,5 mm. VIVES LIX, 1.
- 28.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Castulo. Valor: semis. Dir. encuny: 1 h. Mòdol 19 mm., gruix 2 mm. VIVES LXX, 11.
- 29.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Castulo. Valor: as. Dir. encuny 11 h. Pes: 7,8465 gr. Mòdol 21 mm., gruix 2,6 mm. VIVES LXXI.
- 30.- Lloc de troballa: La Ràpita. Seca: Incerta, Valor: as. Pes: 7,2490 gr. Mòdol 21 mm., gruix 2 mm.
- 31.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Caesaraugusta. Valor: as. Dir. encuny: 12 h. Pes: 9,9535 gr. Mòdol 27 mm., gruix 1,75 mm. VIVES CXLVIII, 1.
- 32.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Caesaraugusta. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 9,5570 gr. Mòdol 28 mm., gruix 1,7 mm. VIVES CXLVIII, 10.
- 33.- Lloc de troballa: Penedès, August. Seca: Caesaraugusta. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 9,5570 gr. Mòdol 28 mm., gruix 1,7 mm. VIVES CXLVIII, 10.
- 33.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Caesaraugusta. Valor: dupondi. Dir encuny: 6 h. Pes: 21,3625 gr. Mòdol 34 mm., gruix 3 mm. VIVES CXLVIII, 11.
- 34.- Lloc de troballa: Penedès. Tiberi. Seca: Caesaraugusta. Valor: as. Dir. encuny: 1 h. Pes: 13,2450 gr. Mòdol 28 mm., gruix 2,2 mm. VIVES CLII, 4.
- 35.- Lloc de troballa: El Vendrell. August. Seca: Tarraco. Valor: as. Dir. encuny: 3 h. Pes: 6,7505 gr. Mòdol 22 mm., gruix 1,7 mm. VIVES CLXIX.
- 36.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Tarraco. Valor: dupondi. Dir. encuny: 12 h. Pes: 19,7790 gr. Mòdol 29 mm., gruix 3,2 mm. VIVES CLXXI, 1.
37. Lloc de troballa: Penedès. Tiberi. Seca: Tarraco. Valor: as. Dir. encuny: 1 h. Pes: 7,981675 gr. Mòdol 22 mm., gruix 2 mm. VIVES CLXXI, 8.
- 39.- Lloc de troballa: Penedès. Tiberi. Seca: Tarraco. Valor: as. Dir. encuny 9 h. Mòdol 24 mm., gruix 2,1 mm. VIVES CLXXI, 8.
- 40.- Lloc de troballa: Vilafranca. August. Seca: Ilerda. Valor: semis. VIVES CXXXIV, 3 (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 254, nº CXX).
- 41.- Lloc de troballa: Penedès. Tiberi. Seca: Romula. Valor: as, Dir. encuny: 8 h. Pes: 13,5045 gr. Mòdol 29 mm., gruix 2,8 mm. VIVES CLXVII, 3.
- 42.- Lloc de troballa: Font Cuitora (La Llacuna). August. Seca: Celsa. Valor: as. VIVES CLXI, 8. (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 254, nº CXXII)
- 43.- Lloc de troballa: Moja (Olèrdola). August. Seca: Calagurris. Valor: as, VIVES CLVIII, 9 MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 255, nº CXXIV).
- 44.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Ercavica. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 8,3895 gr. Mòdol 26 mm., gruix 1,9 mm VIVES CLXII.
- 45.- Lloc de troballa: Penedès. August. Seca: Bìbilis. Valor: as. Dir. encuny: 11 h. Pes: 11,5760 gr. Mòdol 27 mm., gruix 2,1 mm. VIVES CXXXIX; 1.
- 46.- Lloc de troballa: Sant Marçal (Castellet i Gornal). Tiberi. Seca: Incerta. Valor: as. Dir. encuny: 12 h. Pes: 9,6585 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2,5 mm.
- 47.- Lloc de troballa: Malió (Vilafranca) "Dracma cartagoafricana" (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 254, nº CXV).
- 48.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: S.E. d'Itàlia. Valor: triens. Dir. encuny: 8 h. Pes: 10,3570 gr. Mòdol 23 mm., gruix 2,8 mm. CRAWFORD 85,4.
- 49.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Roma. Valor: as. Dir. encuny 9 h. Pes: 19,0350 gr. Mòdol 28 mm., gruix 3,05 mm. CRAWFORD 215, 2a.
- 50.- Lloc de troballa: Penedès. Seca: Roma. Valor: as. Dir. encuny 8 h. Pes: 20, 4620-gr. Mòdol 27 mm., gruix 4 mm. CRAWFORD 113, p. 199, làm. XXI.
- 51.- Lloc de troballa: Mediona. Seca: Roma. Valor: denari. Dir. encuny: 6 h. Pes: 3,5890 gr. Mòdol 19 mm. CRAWFORD 433,1 (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 255, nº CXXV).
- 52.- Lloc de troballa: Penedès. August. Valor: denari. Dir. encuny: 3 h. Pes: 3,6575 gr. Mòdol 20 mm. RIC, I, nº 33. COHEN 118-120.

- 54.- Lloc de troballa: Vilafranca. August. Valor: denari. "Tipus Iovi Deo" (sic) (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, pp. 256-57, n° CXXXI).
- 55.- Lloc de troballa: Can Gotlla (Vilobí). August. Seca: Colonia Patricia (Córdoba). Valor: auri. RIC, I, n° 315. COHEN I, n° 229 (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 256, n° CXXX).
- 56.- Lloc de troballa: rodalies de El Vendrell. Claudi. Seca: Roma. Valor: auri. RIC, I, n° 30. COHEN N° 57-8 (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, N° 223).
- 57.- Lloc de troballa: terme de La Bisbal. Claudi. Valor: as. (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, n° 228).
- 58.- Lloc de troballa: terme de La Bisbal. Claudi. Valor: as. (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, n° 228).
- 59.- Lloc de troballa: terme de La Bisbal. Claudi. Valor: as. (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, n° 228).
- 60.- Lloc de troballa: Penedès, Claudi. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 1 h. Pes: 27,5455 gr. Mòdol 35 mm., gruix 3 mm. RIC, I, n° 64. COHEN I, n° 85 (Revers: Spes a la dreta).
- 61.- Lloc de troballa: Gelida. Antonia Augusta. Valor: dupondi. RIC, I, n° 82. COHEN n° 6 (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 266, n° CCIII).
- 62.- Lloc de troballa: Penedès. Neró. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 2 h. Pes: 25,9725 gr. Mòdol 33 mm., gruix 3,5 mm. RIC, I, n° 206. COHEN n° 262. SYD. 7.
- 63.- Lloc de troballa: Penedès. Juli-Claudi. Valor: as. Dir. encuny: 2 h. Pes: 8,7745 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2 mm.
- 64.- Lloc de troballa: Penedès. Galba. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 7 h. Mòdol 33 mm., gruix 3,1 mm. Pes: 22,2775 gr. RIC I, n° 28. COHEN n° 23.
- 65.- Lloc de troballa: Penedès. Vespasià. Seca: Lugdunum. Valor: as. Dir. encuny: 12 h. Pes: 7,9250 gr. Mòdol 25 mm., gruix 1,8 mm. RIC II, n° 747. COHEN 481.
- 66.- Lloc de troballa: Penedès. Domicià. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 10 h. Pes: 25 gr. Mòdol 32 mm., gruix 3 mm. RIC II, n° 234. COHEN 566.
- 67.- Lloc de troballa: Penedès. Domicià. Seca: Roma. Valor: seterci. Dir. encuny: 1h. Pes: 24,7640 gr. Mòdol 31 mm., gruix 4 mm. RIC II, n° 240 a. COHEN 581-2.
- 68.- Lloc de troballa: Penedès. Domicià. Seca: Roma. Valor: dupondi. Dir. encuny: 2 h. Pes: 12,7010 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2,7 mm. RIC II, n° 263. COHEN n° 107.
- 69.- Lloc de troballa: Penedès. Trajà. Valor: sexterci. Dir. encuny: 2 h. Pes: 23,1410 gr. Mòdol 32 mm., gruix 3,25 mm. De la sèrie "Optimo Principi".
- 70.- Lloc de troballa: Penedès. Trajà. Seca: Roma. Valor: as. Dir. encuny: 5 h. Pes: 11,5594 gr. Mòdol 25,5 mm., gruix 2,1 mm. RIC II, n° 416. COHEN n° 627.
- 71.- Lloc de troballa: La Garita Vella (Banyeres). Hadrià. Valor: denari (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, n° 227).
72. Lloc de troballa: Vilobí. Hadrià. Valor: as. (P. GIRO "Informació Arqueològica" 27-28, maig-desembre 1978, p. 92).
- 73.- Lloc de troballa: Penedès. Hadrià. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 7 h. Pes: 23,9515 gr. Mòdul 29,5 mm., gruix 3,9 mm. RIC II, n° 761. COHEN 790.
- 74.- Lloc de troballa: Penedès. Hadrià. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 6 h. Pes: 23,4060 gr. Mòdol 33 mm., gruix 3,05 mm. RIC II, n° 594 a. COHEN n° 1285.
- 75.- Lloc de troballa: Penedès. Faustina. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 9 h. Pes: 10,3045 gr. Mòdol 25 mm., gruix 2,2 mm. RIC III, n° 1111. COHEN n° 50.
- 76.- Lloc de troballa: Penedès. Faustina. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 1 h. Pes: 9,5465 gr. Mòdol 26 mm., gruix 2 mm. RIC III, n° 1108. COHEN n° 37.
- 77.- Lloc de troballa: Penedès. Faustina. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 6 h. Pes: 13,17 gr. Mòdol 25 mm., gruix 3 mm. RIC III, n° 1130. COHEN n° 162.
- 78.- Lloc de troballa: Penedès. Faustina II. Valor: sexterci. Dir. encuny: 2 h. Pes: 11,5605 gr. Mòdol 24 mm., gruix 1,9 mm.
- 79.- Lloc de troballa: Penedès. Faustina II. Valor: sexterci. Dir. encuny: 7 h. Pes: 9,5265 gr. Mòdol 22 mm., gruix 3,1 mm.
- 80.- Lloc de troballa: Casalot d'Espuny (2 Km. al N. de Vilafranca). Faustina II. Valor: sexterci. Dir. encuny: 9 h. Pes: 23,7670 gr. Mòdol 30 mm., gruix 4 mm.
- 81.- Lloc de troballa: Penedès. Sever Alexandre. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 12 h. Pes: 17,6635 gr. Mòdol 26 mm., gruix 3,9 mm. RIC IV, 2, n° 648. COHEN 547-9.
- 82.- Lloc de troballa: Penedès. Sever Alexandre. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 6 h. Pes: 18,4670 gr. Mòdol 28 mm., gruix 3,6 mm. RIC IV, 2, n° 563. COHEN n° 106.
- 83.- Lloc de troballa: Penedès. Julia Mamaea. Seca: Roma. Valor: sexterci. Dir. encuny: 7 h. Pes: 10,9440 gr. Mòdol 24 mm., gruix 2,5 mm. RIC IV, 2, n° 676. COHEN n° 21.
- 84.- Lloc de troballa: davant de l'Ajuntament de Vilafranca. Claudi II. Valor: antoninià. Dir. encuny: 10 h. Pes: 2,699% gr. Mòdol 17 mm., gruix 1,05 mm. (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 258, n° CXL).
- 85.- Lloc de troballa: Casalot d'Espuny. Constantí. Seca: Arelate. Valor: antoninià. Dir. encuny: 5 h. Pes: 2,3655 gr. Mòdol 18 mm., gruix 1,05 mm. CARSON n° 329. COHEN n° 665.
- 86.- Lloc de troballa: Guardiola de Fontrubí. Arcadi. Valor: auri. (MATEU LLOPIS Ampurias IX-X, 1947-48, p. 73, n° 224).
- 87.- Lloc de troballa: terme de La Granada. Filip II. Valor: sexterci (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 258, n° CXLI).
- 88.- Lloc de troballa: Penedès. Teodosi. (MATEU LLOPIS Ampurias VII-VIII, 1945-46, p. 267, n° CCVI).

NOTES

- (1) Agraïm al Sr. Pere Giró la seva amabilitat en cedir-nos les monedes i totes les molesties que amb tal motiu s'ha pres. Volem fer palès també el nostre agraïment al Sr. Joan Garcia Barceló de l'Estació Enològica de Vilafranca del Penedès, que ha pesat les monedes.

Fins el 195 a.C.

- "Dracma cartagoafricana" (nº 47 de l'Inventari).
- Triens, 211-210 a.C. (nº 48 de l'Inventari)

195 a.C. - 27 a.C.

ROMA	AR 3					
	AE 2		5	5	5	14,2 %
	Iltirta	2	2			
	Kese	16	16			
	Grup Centre Català				23	76,6 %
	Lauro	1	1	18		
	Baetulo	1	1			
	Incertes		3			
	Zona Ulterior Ibèrica				30	
	Castulo	2	2	2		85,1 %
	Sedetania					
	Seteiskan	1	1			
	Suessetano					
	Bolscan	1	1	4		
	Vall del Jalón					
	Konterbia	1	1			
	Celtiberia					
	Sekotias	1	1			
	Incertes	1	1	1		
						35

27 a.C. - 39 d.C.

	August	Tiberi	TOTAL		TOTAL
Roma	2		2	ROMA	2 11,1 %
Caesaraugusta	3	1	4	HISPANIA	16 68,8 %
Tarraco	2	3	5		
Ercavica	1		1		
Romula		1	1		
Bilbilis	1		1		
Ilerda	1		1		
Calagurris	1		1		
Celsa	1		1		
Incertos		1	1		
TOTAL			18		
%	66,6	33,3			

27 a.c. - 260 d.c.

	AV	AR	S	Dp	A	TOTAL	TOTAL	Nº mon. any	%
August	1	2		2	7	12	JULI - CLAUDIS	0,27	56,5
Tiberi					6	6			
Claudi	1		1	1	3	6			
Neró			1			1			
Incerta					1	1			
Galba			1			1	FLÁVIS	0,17	10,8
Vespasià					1	1			
Domicià			2	1		3			
Trajà			1		1	2	ANTONINS	0,12	26
Hadrià		1	2		1	4			
Antoninus Pius			3			3			
Marc Aureli			3			3			
Sever Alexandre			2		1	3	SEVERS	0,04	6,5
TOTAL	2	3	16	4	21	46			
%	4,3	6,5	34,7	8,6	56				

260 d.c. - 294 d.c.

- Claudi II. 1 antoninià.

294 d.c. - 324 d.c.

- Constantí. 1 antoninià.

324 d.c. - 498 d.c.

- Arcadi. 1 auri.

- Filip II. 1 sexterci

- "Bronze" de Teodosi

Resum Imperi

PERIODE	Nº MON.	%
27 a.c. - 260 d.	46	90,7
260 d.c. - 294 d.c.	1	1,96
294 d.c. - 324 d.c.	1	1,96
324 d.c. - 498 d.c.	3	5,88
TOTAL	51	

LA CIRCULACION MONETARIA DEL PAIS VALENCIANO (ALICANTE Y VALENCIA) HASTA EL 27 A.J.C.

Enrique A. LLOBREGAT

Para la realización de esta síntesis hemos utilizado fuentes de diversa procedencia. En primer lugar nuestros estudios anteriores sobre el tema (1) a los que hay que añadir los hallazgos recientes que obran en nuestros archivos y que aún no han sido publicados, si bien éstos constituyen una masa ínfima y que apenas aporta novedad a lo que ya se conocía. Estos estudios cubren un área geográfica que se emplaza entre los ríos Júcar y Segura, y la procedencia de los hallazgos y su detalle puede verse en los trabajos mencionados, si bien con la salvedad que para elaborar esta parte del trabajo nos hemos centrado específicamente en las piezas procedentes de hallazgo o de tesoro, desechando sistemáticamente las piezas sin procedencia, por muy seguro que fuese el que venían del mismo territorio geográfico en razón de indicios de otro orden. Pretendemos así, aunque reduciendo drásticamente el número de piezas en estudio, obtener resultado afinados. Añadimos en otros cuadros los resultados del inventario del monetario del Museo de Prehistoria de la Excm. Diputación Provincial de Valencia, que tenemos en curso de elaboración por encargo de su Director D. Domingo Flecher, y que son todas piezas procedentes de excavación, y en muchos de los casos con nivel estratigráfico de hallazgo perfectamente definido. Una colección como ésta, todas y cada una de cuyas piezas está perfectamente registrada en cuanto a lugar de hallazgo y contexto arqueológico, tiene —obviamente— un valor singular en el análisis histórico. Las procedencias y demás detalles serán dados a conocer en la publicación de este inventario, que espero pueda ser realidad dentro de plazos discretamente breves. Por este motivo de la diferente publicación de los materiales de base hemos querido distinguir en cuadros diferentes los hallazgos entre Júcar y Segura y los que corresponden al monetario del SIP, que abarca piezas encontradas dentro de los confines de la actual provincia de Valencia. Con este conjunto, al que tan sólo falta adicionar los hallazgos monetarios de las provincias de Valencia y Castellón, que tenemos en curso de estudio y elaboración, se puede obtener una aproximación general a la totalidad de la circulación monetaria, descontados los congruos márgenes de error que puede producir el azar de los hallazgos.

Para el primer período establecido, entre los años 241 y 195 antes de J.C. en el monetario del SIP nos encontramos con un total de 7 monedas: un Victoriato, una de Massalia, dos cartagineses de Iberia, y tres dracmas emporitanas. Es cantidad mínima, y de hecho a niveles de representación de monedas—año el conjunto de Roma y la Galia significa un 0,04 mientras que el conjunto cartaginés ibérico y emporitano representa un 0,11 monedas-año, lo que dentro de su exigüidad es relativamente representativo, y mucho más si acudimos a los porcentajes absolutos sobre el total de estudio, que muestran un 71,43% atribuible a las monedas hispano-cartaginesas y emporitanas frente al 28,57% que representan los hallazgos extrapeninsulares. Nos encontramos ante una comunidad bastante autárquica en el campo de la economía monetaria, como puede verse por el cuadro que sigue.

CUADRO I. Monetario del S.I.P. Valencia. Hasta 195 a. J.C.

Roma, AR. 1	1	14,29%			
Galia; Massalia 1	1	14,29%	2		
Cartaginesas. Hispanas, 2	2	28,57%	2	$\frac{0,04}{2}$ 28,57%	
Emporion. dracmas, 3	3	42,86%		$\frac{0,11}{5}$ 71,43%	
					7 100%

Para los hallazgos y tesoros entre el Júcar y el Segura la cantidad de monedas (contando con la presencia de tesoros, que puede en cierta manera distorsionar un tanto la realidad como ya intenté advertir en la primitiva publicación de estos materiales) es sensiblemente mayor, alcanzando un total de 298, en la que la relación de cantidad de piezas se establece paralelamente a la del cuadro anterior, aunque enriquecida con más matices. Así contemplamos como el conjunto de moneda extrapeninsular, siciliana, romana, massiliense y cartaginesa no obtiene más que una escasa sexta parte del total de moneda circulante frente a las cinco sextas partes que proporciona la moneda de acuñación peninsular. La cifra global de hallazgos alcanza la ratio de 6,48 monedas-año, que sin ser especialmente voluminosa ya parece permitir ciertas aproximaciones.

CUADRO II. Hallazgos y tesoros entre el Júcar y el Segura. Hasta 195 a JC.

Grecia: Sicilia, 6 otras griegas, 1	<u>0,15</u> 7 2,35%			
Roma AR, 1 AE, 31	<u>0,70</u> 32 10,74%			
Galia: Massalia, 4	4 1,34%	43 14,43%		
Cartaginesas Cartago, 1	<u>2,87</u> 1 0,34%			
			44 14,77%	
Hispanas, 131	131 43,96%	132 44,30%		
Emporion: fraccionarias, 40 dracmas, 4 divisores, 29		<u>1,52</u> 73 24,50%		
Gadir, 4 Ebusus, 46		<u>1,09</u> 50 16,78%	254 85,23%	298 100%

El panorama sigue siendo un poco el mismo si contemplamos los cuadros referentes a la etapa entre el 195 y el 27 a JC. En el monetario del SIP la presencia de piezas de este período es mayor que en el anterior, el número de monedas por año es de 0,17, cantidad evidentemente reducida y que ignoramos hasta que punto sea representativa. La representación de monedas de la Ulterior es francamente escasa frente a la de piezas acuñadas en la Citerior, que junto con las procedentes de Roma se llevan el copo. Esta es una tendencia que se mantendrá en los análisis que seguirán referentes a la zona meridional del País Valenciano, con más matices. El cuadro III pone de manifiesto los hallazgos de la actual provincia de Valencia según lo que muestra el monetario de su Museo de Prehistoria.

CUADRO III. Monetario del SIP de Valencia, desde 195 al 27 a JC.

Para el territorio entre el Júcar y el Segura, atestiguado por los tesoros y hallazgos, la realidad es más matizada, como ya ha quedado dicho, toda vez que el número de monedas es sensiblemente mayor: 169 en total, representando curiosamente 1,01 monedas-año. El reparto de influencias ha cambiado sensiblemente, y la representación de moneda alienígena, fundamentalmente procedente de Roma representa un 44% en números redondos frente al 56% de moneda de procedencia hispana, llevándose la palma en esta las procedentes de la zona costera de la Citerior, mientras quedan prácticamente igualadas en porcentaje la zona interior de la Citerior y toda la Ulterior, escasamente representadas. Esto puede verse claramente en el cuadro IV, que sigue.

Roma, AR, 2 AE, 7	<u>0,05</u> 9 32,14%				9 32,14%	9 32,14%
Iltirta, 1	1	1	1 3,57%			
Edetania, Con- testania Arse, 7 Saiti, 2 Valentia, 1	10 35,71%					
Iberico Sur Kelin, 1	1 3,57%		11	<u>0,07</u> 12 42,86%		
Ulterior Castulo, 2	2			<u>0,01</u> 2 7,14%		
Sedetania Kelse, 3	3	10,71%				
Valle del Jalón Kontebakom, 1 Bilbilis, 1	2 7,14%			<u>0,03</u> 5 17,86%	19 67,86%	28 100%

CUADRO IV. Hallazgos y Tesoros entre el Júcar y el Segura. Entre 195 y 27 aJC.

Grecia Sicilia, 1	<u>0,01</u> 1 0,59%					
Roma AR.22 AE 51	<u>0,43</u> 43 43,20%				<u>0,44</u> 44 43,79%	
Untikesken, 1	1 0,59%					
Kese, 3	3 1,78%					
Ilturo	1 0,59%	5 2,37%	5 2,96%			
Arse, 27 Saiti, 34 Cartagonova, 9 Ikalkusken, 1	<u>70 41,42%</u> 1		71 42,01%		<u>0,45</u> 45 44,97%	
Castulo, 3					3 1,78%	
Kelse, 2		2 1,18%				
Bilbilis, 2 Tabaniu, 2 Tamaniu, 1	5	5 2,96%			<u>0,04</u> 4 1,14%	
Gadir, 4 Sexi, 1 Malaka, 2 Abdora, 2	9				<u>0,05</u> 5 5,33%	<u>0,57</u> 57 66,21% 169 100%

Conclusiones

De lo dicho de los breves comentarios que anteceden a cada uno de los cuadros, de suyo parlantes, puede desprenderse:

- auge de la moneda romana, como es lógico, a partir de la dominación, si bien en ningún período llega a remontar el cincuenta por ciento de la circulante, que es siempre en mayoría peninsular.
- en lo que se refiere a este mayor porcentaje de moneda peninsular, las tendencias y los contactos son bastante definidores, y prefiguran fenómenos que la historia ulterior habrá de ratificar cumplidamente. En primer lugar se encuentra la moneda acuñada localmente, lo que es lógico. Tras ella la monetal del litoral de lo que con el tiempo se denominará la Citerior. Un segundo lugar dentro de este territorio lo presentan las monedas de la zona interior de él.
- la moneda menos representada proporcionalmente es la de la Ulterior, con cierta diversificación, más que patente nada en los hallazgos entre el Júcar y el Segura.

El estudio de los hallazgos de época alto y bajo imperial, que confiamos poder dejar resuelto en fechas próximas quizá puede continuar manteniendo estos mismos esquemas distributivos o sugerir otras corrientes que infirmen lo expuesto.

NOTAS

- (1) E.A. LLOBREGAT *Una aproximación a la circulación monetaria de la costa alicantina, antes del cambio de era*. Comunicaciones a la I Reunión de Historia Económica de la España Antigua, Valencia, 1968, 91-106.
- (1) E. A. LLOBREGAT, *Contestania Ibérica*, Alicante, 1972, pp. 134-145.
- (1) E. A. LLOBREGAT, *Hallazgo de una moneda bárkida en la Albufereta (Alicante)*, Gaceta Numismática, 31, 1973, 10-11.
- (1) E. A. LLOBREGAT, *Recientes hallazgos de monedas de la Edad Antigua en Alicante*, Numisma, XXIII-XXIV, 1973-74, 91-104.

LAS MONEDAS ANTIGUAS DEL MUSEO PROVINCIAL DE HUESCA

Almudena DOMINGUEZ ARRANS
Colegio UNIVERSITARIO DE HUESCA

Por propia iniciativa e interés y con la aprobación del director de este museo hemos acometido el trabajo de catalogar y estudiar los fondos numismáticos antiguos existentes en el mismo, con la obvia finalidad de darlos a conocer a los estudiosos de esta parte de la numismática. Las monedas las encontramos sin inventariar, mezcladas entre sí y con otras más modernas, solamente de éstas se hizo en su día ficha de inventario; desconocemos por consiguiente todo dato relativo a su procedencia o fecha de adquisición (1).

Son en total ochenta y cinco monedas si descartamos un pequeño número sin catalogar por su deficiente estado de conservación que dificulta su estudio. Veinticuatro son de cecas ibéricas del grupo norte de la Península, en su mayoría de **Bolscan**, aunque también están presentes **Bibilis**, **Contérbia bel**, **Iaca**, **Iltírdá**, **Secobírices** y posiblemente **Cese**. Cinco de cecas hispanorromanas, de Caesaraugusta, Celsa y Osca, una de ellas dudosa puesto que el anverso está totalmente destruido. El resto está constituido por dos republicanas de magistrados monetarios de las familias Aburia y Cassia y cincuenta y cuatro imperiales, de las que más de la mitad corresponden al Bajo Imperio. La número 42 la hemos atribuido no sin dudas a Lucila, hija de Marco Aurelio, puesto que aunque los tipos son comunes a sus acuñaciones no hay rastro de leyenda que ayude a confirmar tal suposición.

Para la catalogación hemos seguido un orden sistemático, descripción del anverso y del reverso, clase de moneda —con ciertas reservas para el bronce bajo imperial puesto que hay cambios frecuentes de denominación—, módulo, peso, posición de cuños, cronología aproximada y referencia a la bibliografía (2).

Catálogo:

1.- Bolscan

Anverso. Cabeza barbuda a derecha, detrás **bon**
Reverso. Jinete lancero a derecha, debajo leyenda ibérica **bolscan**.
Denario. 17 mm. 3,90 gr. \ . 1/2 II á 1/2 I a.C. Dominguez, 110.

2.- Bolscan

Idem. Variante de cuño.
Denario. 18 mm. 3,50 gr. / . Idem.

3. Bolscan

Idem. Variante de cuño.
Denario. 18,5 mm. 3,80 gr. / . Idem.

4.-Bolscan

Idem.
Denario. 17,5 mm. 4,05 gr. / Idem.

5.- Bolscan

Idem.
Denario. 18 mm. 3,83 gr. \ . Idem.

6.- Bolscan

Anverso. Cabeza barbuda a derecha, detrás delfín.
Reverso. Jinete lancero a derecha, detrás estrella, debajo **bolscan**.
As. 21,5 mm. 7,40 gr. / . Idem. Dominguez, 118.

7.- Bolscan

Idem.
As. 22,5 mm. 9,90 gr. / . Idem. Dominguez, 121.

8.- Bolscan

Idem.
As. 24 mm. 10,00 gr. \ . Idem. Dominguez, 116.

9.- Bolscan

Idem, Variante de cuño.
As. 23 mm. 8,98 gr. / . Idem.

10.- Bolscan

Idem. Variante de cuño.
As. 23 mm. 8,12 gr. / . Idem.

11.- **Bolscan**

Idem. Variante de cuño.

As. 21 mm. 5,55 gr. —. Idem.

12.- **Bolscan**

Idem.

As. 29 mm. 8,93 gr. —. Idem.

13.- **Bolscan**

Mal conservada, poco legible.

As. 23,5 mm. 7,61 gr. /.

14.- **Bolscan**

Idem.

As. 23 mm. 8,70 gr. /.

15.- **Bolscan**

Idem.

As. 20 mm. 6,00 gr. No se puede precisar la orientación de cuños por su estado de conservación.

16.- **Bolscan**

Idem.

As. 22 mm. 6,40 gr. /.

17.- **Bilbilis**

Anverso. Cabeza a derecha, delante delfín, detrás signo ibérico **bi**.

Reverso. Jinete lancero a derecha, debajo **bilbilis** en ibérico.

As. 26 mm. 10,15 gr. / I a. C. Vives, LXIII, 9. Mal conservada.

18.- **Cese?**

Anverso. Cabeza a derecha, detrás objeto.

Reverso. Jinete a derecha, debajo signo ibérico **ce**, el resto no es legible.

As. 23 mm. 8,14 gr. /. II-I a.C. Variante de Vives, XXXIII, 15. Mal conservada.

19.- **Conterbia bel**

Anverso. Cabeza a derecha, detrás leyenda ilegible, delante delfín.

Reverso. Jinete a derecha, debajo con **m**.

As. 23 mm. 7,10 gr. / Vives, XXXIX, 8. Mal conservada.

20.- **Iaca**

Anverso. Cabeza a derecha, detrás **bon**.

Reverso. Jinete lancero a derecha, debajo **i**.

As. 22 mm. 6,77 gr. /. I a.C. Vives, XLIX, 1. Mal conservada.

21.- **Iltirda**

Anverso. Cabeza barbuda a derecha.

Reverso. Loba a derecha, encima **ilti**.

As. 22 mm. 6,57 gr. \. II-I a.C. Vives, XXVIII, 11. Mal conservada.

22.- **Iltirda**

Idem.

As. 24 mm. 7,62 gr. \ Idem. Vives, XXVIII, 13.

23.- **Secobifices**

Anverso. Cabeza a derecha, detrás creciente.

Reverso. Jinete lancero, debajo leyenda **secobifices**.

Denario. 19,5 mm. 3,20 gr. /. II-I a.C. Vives, XXXVII, 2.

24.- **Secobifices**

Idem.

Denario. 19 mm. 3,40 gr. \. Idem.

25.- **Caesaraugusta**

Anverso. Cabeza de Augusto a derecha. CAESAR AVGVSTVS.

Reverso. Corona cívica. OB CIVIS SERVATOS externa en dos líneas.

Denario. 18,5 mm. 3,11 gr. \ 12-2 a.C? Banti, V,243, nº 674.

26.- Caesar Augusta?

Anverso. Ilegible.

Reverso. Cabezas afrontadas de Nerón y Druso. ...DRVSVS...

As. 23 mm. 5,33 gr. 38 a.C.?

27.- Celsa.

Anverso. Cabeza laureada de Augusto a derecha. DIVI F AVGVSTVS.

Reverso. Todo parado a derecha. [C.V.I. CEL] L. BACCIO [MAN] FESTO II VIR.

As. 27 mm. 9,50 gr. \ . 12-2 a.C.?. Banti, VII, 124, nº 1340/1.

28.- Osca.

Anverso. Cabeza laureada de Tiberio a derecha. [TI CAESAR] DIVI AVG F AVGVSTVS.

Reverso. Jinete lancero a derecha. V V. En el exergo OSCA.

As. 27 mm. 12,08 gr. \ . 15 d.C.?. Banti, X, 84, nº 567/1.

29.- Osca.

Anverso. Cabeza de Calígula a derecha. [C. CAESAR. AVG. GERM]. P.M. TR. POT [COS].

Reverso. Jinete a caballo a derecha. G. TAR[RACINA. P. PRISCO] V.V. OSCA.

En el exergo II VIR.

As. 29 mm. 10,04 gr. \ . 37 d.C. Banti, XIII, 79, nº 202.

30.- C. Aburio Gémino.

Anverso. Cabeza de Roma a derecha. Detrás GEM, delante *.

Reverso. Marte con trofeo y lanza sobre cuadriga, a derecha. C. AB VR (en nexo).

En el exergo ROMA.

Denario. 17 mm. 2,70 gr. \ . 129 a.C. Babalón, 1,94.

31.- C. Cassio Longino.

Anverso. Cabeza de Roma, detrás X y urna.

Reverso. Libertad con cetro y boneté en cuadriga. C.CASS. En el exergo ROMA.

Denario. 17 mm. 2,35 gr. / . 109 a. C. Babelón, 1,325.

32.- Claudio I.

Anverso. Cabeza desnuda a izquierda. TI CLAUDIVS CAESAR AVG P M TR P IMP.

Reverso. Libertad a derecha con un pileo en la mano derecha y la izquierda extendida. LIBERTAS AVGVSTA S C.

As. 28,5 mm. 10,37 gr. \ . 41-42. Banti, XV, 6, 474/7.

33.- Claudio I.

Idem.

As. 24 mm. 9,48 gr. / . Idem.

34.- Claudio I.

Idem.

As. 27 mm. 9,29 gr. \ . Idem.

35.- Claudio I.

Idem.

As. 27 mm. 8,37 gr. / . Idem. Banti, XV, 14, similar a 484/3.

36.- Claudio I.

Idem.

As. 27 mm. 8,634 gr. | Idem.

37.- Claudio I.

Idem.

As. 28 mm. 9,85 gr. \ . Idem.

38.- Claudio I.

Anverso. Cabeza desnuda a izquierda. [TI CLAV] DIVS CAESAR AVG P [M TR P IMP.]

Reverso. Pallas con puñal y escudo a derecha. S C.

As. 25 mm. 10,95 gr. / . 69-79. Banti, XV, 70, nº 555/1.

39.- Claudio I.

Idem.

As. 27 mm. 10,67 gr. / . Idem

40.- Claudio I.

Idem.

As. 26 mm. 10,51 gr. \ . Idem

- 41.- Marco Aurelio.
Anverso. Cabeza laureada a derecha. M ANTONINVS [AVG TR P XXVII].
Reverso. Jupiter sentado a izquierda sosteniendo victoria y cetro. [IMP VI COS III]
As. 29 mm. 17,96 gr. \. 172-173. Robertson, II, lam. 92, nº 180.
- 42.- Lucila?
Anverso. Busto femenino a derecha.
Reverso. Figura femenina velada y vestida extendiendo la mano derecha delante de un altar encendido.
Dupondio/as. 30 mm. 18,15 gr. †. 164-169. Robertson, II, lam. 109, nº 27.
- 43.- Gordiano Pio.
Anverso. Busto radiado, con manto, a derecha. IMP GORDIANVS PIVS FEL AVG.
Reverso. Hercules desnudo a derecha posando el reverso de su mano derecha sobre la cadera y apoyado en la maza que está sobre una roca. VIRTVTI AVGVSTI.
Antoniniano. 21 mm. 4,50 gr. / 241-243. Cohen, V,67, nº 404.
- 44.- Gordiano Pio.
Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. IMP GORDIANVS PIVS F[EL AVG]
Reverso. La seguridad con cetro, apoyada en una columna. SECVRIT PERPET S C.
As. 28 mm. 15,42 gr. †. 243-244. Cohen, V,57, nº 236.
- 45.- Gordiano Pio.
Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. [IMP CAES M ANT GOR] DIANVS AVG.
Reverso. La Concordia sentada a izquierda con pátera y doble cuerno de la abundancia. [CONCORDIA AV]G. En el exergo S C.
As. 28,5 mm. 18,56 gr. †. 238-244. Cohen, V,27, nº 51.
- 46.- Otacilia.
Anverso. Busto diademado y vestido a derecha, con creciente debajo. OTACIL SEVERA AVG.
Reverso. La piedad de pie a izquierda con una caja de perfumes. PIETAS AVGVSTA.
Antoniniano. 25 mm. 3,87 gr. †. 244-249. Cohen, V,147, nº 43.
- 47.- Galieno.
Anverso. Busto radiado a derecha. IMP GALLIENVS P F AVG.
Reverso. Esculapio de pie a izquierda con bastón en torno al cual se enrolla una serpiente. S[ALV]S AVG. En el exergo MP ó MT (Maguncia?).
Antoniniano. 20 mm. 3,51 gr. \ . c. 256. Cohen, V,432, nº 931.
- 48.- Claudio II el Gótico.
Anverso. Busto laureado con corona y manto, a derecha. [IMP CLAVDIV]S AVG.
Reverso. Victoria marchando a izquierda con corona y palma. [VICTORIA AVG].
Pequeño bronce. 17 mm. 2,17 gr. / . 268-270. Cohen, VI,159, nº 301 y Carson, similar a 301.
- 49.- Aureliano.
Anverso. Busto laureado, con manto y coraza, a derecha. IMP AV[RELIANVS] AVG.
Reverso. Victoria a izquierda con corona y palma, junto a ella un cautivo sentado con las manos atadas a la espalda. VICTORIA AVG. En el exergo B.
Pequeño bronce. 17 mm. 1,79 gr. \ . 270-275. Cohen, VI, 203, nº 255.
- 50.- Tétrico el joven.
Anverso. Busto radiado, con manto, a derecha. C PIV [ESV TETRICVS] CAES.
Reverso. La esperanza a izquierda con una flor en la mano derecha y levantando el vestido con la izquierda. SPES AVGG.
Pequeño bronce. 18 mm. 2,87 gr. \ . 270-274. Cohen, VI, 118, nº 86 y Carson, similar a 329.
- 51.- Probo.
Anverso. Busto radiado, con manto, a derecha [P]ROBVS P F [AV]G.
Reverso. La fidelidad entre dos estandartes. FIDES MILITVM. En el exergo RI ⊕ (Roma Décima, Theta).
Antoniniano. 20 mm. 2,80 gr. \. 277-282. Cohen, VI, 277, nº 251.
52. Numeriano.
Anverso. Busto radiado con manto a derecha. IMP NVMERIANVS AVG.
Reverso. Jupiter desnudo a derecha con victoria y cetro, a sus pies un águila. IOVI VICTORI.
Antoniniano. 19 mm. 3,11 gr. †. 282-284. Cohen, VI, 370, nº 16.
- 53.- Diocleciano.
Anverso. Busto radiado, con manto, a derecha. IMP DIOCLETIANVS AVG.
Reverso. Jupiter desnudo a derecha con cetro y rayo, a sus pies un águila. IOVI CONSERVAT AVGG. En el exergo XX...
Antoniniano. 22 mm. 2,25 gr. \ . 292 Cohen, VI, 439, nº 242 y Woloch, 110, nº 6.

54.- Diocleciano.

Anverso. Busto radiado, con manto, a derecha. IMP C DIOCLETIANVS [AVG].

Reverso. El emperador recibe un globo con victoria de las manos de Jupiter que está apoyado en un cetro. CLEMENTIA TEMP. En el exergo ...E...

Pequeño bronce. 19 mm. 2,52 gr. \ . 284-305. Cohen, VI, 417, nº 19.

55.- Galerio Maximiano.

Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. MA[XIMI]ANVS NOB CAES.

Reverso. Genio a izquierda adornado con el *modius*, con pátera y cornucopia. GENIO POPVLI ROMANI. En el exergo Q*.

Mediano bronce. 25 mm. 10,65 gr. †. 292-305. Cohen, VII, 108, nº 56.

56.- Magencio.

Anverso. Busto laureado a derecha. IMP C MAXENTIVS P F AVG.

Reverso. Roma sentada en templo hexástilo. CONSERV VRB SVAE. En el exergo PT (Prima Trevisorum?).

Mediano bronce. 25 mm. 6,12 gr. \ . 306-312. Woloch, lam. XXIV, 1.

57.- Licinio.

Anverso. Busto diademado, con coraza, a derecha. IMP LICIN[IVS] P F AVG.

Reverso. El sol radiado a izquierda con un globo. SOLI INVICTO COMITI. En el campo S F y en el exergo AT...

Pequeño bronce. 19 mm. 2,85 gr. \ . 307-323. Cohen, VII, 205, nº 163.

58.- Constantino Magno.

Anverso. Busto laureado, con coraza, a derecha. CONSTANT[INVS P F] AVG.

Reverso. El sol radiado a izquierda con un globo. SOLI INVICTO COMITI. En el exergo PT (Prima Trevisorum?).

Mediano bronce. 21 mm. 3,65 gr. / . 306-337. Cohen, VI, 290, nº 525.

59.- Constantino Magno.

Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. IMP CONSTANTINVS AVG.

Reverso. El sol radiado a izquierda con un globo. SOLI INVICTO COMITI. En el campo T F, en el exergo PTR (Prima Trevisorum).

Pequeño bronce. 19 mm. 2,27 gr. / . 306-337. Cohen, VI, 291, nº 530.

60.- Constantino Magno.

Anverso. Idem.

Reverso. Idem. En el campo S F y en el exergo PLN.

Pequeño bronce. 20 mm. 3,17 gr. \ . Idem.

61.- Constantino Magno.

Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. [CONSTANTINN]VS P F AVG.

Reverso. Dos soldados con escudo y lanza, entre ellos estandarte. GLORIA EXERCITVS. En el exergo signos de ceca.

Pequeño bronce. 14 mm. 1,25 gr. †. 306-337. Carson, 356.

62.- Constantino Magno.

Anverso. Roma a izquierda. VRBS ROMA.

Reverso. Gemelos bajo loba. En el exergo signos de ceca.

Pequeño bronce. 13 mm. 1,35 gr. \ . 330-335. Sutherland, 533-534 y Carson, 355. Mal conservada.

63.- Constante I.

Anverso. Busto diademado a derecha. CONSTA[NS P F] AVG].

Reverso. Dos victorias enfrentadas, con corona y palma. [VICTORI]AE D D AVG[G Q N N].

Pequeño bronce. 14 mm. 1,70 gr. \ . 333-350. Carson, 358.

64.- Constante I.

Anverso. Idem. [CONSTANS] P F AVG.

Reverso. Idem. VICTORIAE [D D AVGG Q N N].

Pequeño bronce. 14 mm. 1,59 gr. \ . Idem.

65.- Constancio II.

Anverso. Busto laureado, con manto, a derecha. D N CON[S]TANTIVS P F AVG.

Reverso. Soldado con escudo y clavando una lanza sobre un jinete caído. [FEL TE]MP REPARATIO. En el exergo signos de ceca.

Pequeño bronce. 19 mm. 2,15 gr. †. 326-361. Cohen, VII, 447, nº 45.

66.- Constancio II.

Idem.

Pequeño bronce. 19,5 mm. 2,27 gr. / . 326-361.

67.- Constancio II.

Anverso. Busto laureado y vestido a izquierda. [D N CONSTAN]TIVS [P F AVG].

Reverso. Constancio en traje militar con el *labarum* apoyado sobre un escudo, delante dos cautivos con las manos atadas a la espalda. FEL TEMP REPARATIO. En el exergo. RE.

Pequeño bronce. 20 mm. 4,57 gr. ↓. 326-361. Cohen, VII, 446, n° 41 (en este caso en el anverso lleva un globo en la mano).

68.- Constancio II.

Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. D N CONSTAN[TIVS P F AVG].

Reverso. Figura militar de pie con lanza y globo. VIRTVS [AVGUSTI]. En el exergo signos de ceca.

Pequeño bronce. 14 mm. 1,29 gr. / . 326-361. Cohen, VII, 487, n° 308.

69.- Constancio II.

Anverso. Busto laureado a derecha. D N CONSTANTIVS P F AVG.

Reverso. Corona de laurel. VOT XX MVLT XXX interna. En el exergo SMK Δ (Sacra Moneta Cartago Cuarta).

Pequeño bronce. 15 mm. 1,35 gr. / . 326-361. Cohen, VII, 449, n° 70.

70.- Constancio II.

Anverso. Busto laureado, con manto, a derecha. F L IVL CONSTANTIVS NOB C.

Reverso. Dos soldados con lanza y escudo, entre ellos dos estandartes. GLORIA EXERCITVS. En el exergo CONSS (Constantinopolis Secunda).

Pequeño bronce. 18 mm. 1,99 gr. \ . 330-333. Sutherland, 529-530.

71.- Valente.

Anverso. Busto diademado y vestido a derecha. D N V[ALENS P F AVG].

Reverso. El emperador a derecha con estandarte y arrastrando a un cautivo. [GLORIA] ROMANORVM.

Pequeño bronce. 16,5 mm. 1,83 gr. / . 364-367. Carson, 368.

72.- Graciano.

Anverso. Busto con diadema y manto a derecha. D N GRATIANVS P F AVG.

Reverso. El emperador diademado, en traje militar sostiene globo con victoria y levanta a una mujer arrodillada. REPARATIO REIPVB. En el exergo SMN... (Sacra Moneta Nicomedia...).

Mediano bronce. 23 mm. 4,14 gr. ↓. 367-383. Cohen, VII, 130, n° 30.

73.- Graciano.

Idem.

Mediano bronce. 23 mm. 4,38 gr. \ . Idem.

74.- Valentiniano II.

Anverso. Busto laureado y vestido a derecha. D N VALENTINIANVS IVN P F AVG.

Reverso. Idem. En el exergo ECON (Constantinopolis Quinta).

Mediano bronce. 22 mm. 4,91 gr. \ . 375-382. Cohen, VIII, 142, n° 26.

75.- Valentiniano II.

Idem.

Mediano bronce. 21 mm. 3,82 gr. / . Idem.

76.- Valentiniano II.

Idem.

Mediano bronce. 23 mm. 4,50 gr. \ . Idem.

77.- Magno Máximo.

Anverso. Busto laureado con manto, a derecha. D N MAG MAXIMVS P F AVG.

Reverso. Idem. En el exergo LVGD (Lugdunum).

Mediano bronce. 23 mm. 3,81 gr. / . 383-388. Cohen VIII, 167, n° 3.

78.- Magno Máximo.

Idem.

Mediano bronce. 29 mm. 4,72 gr. / . Idem.

79.- Honorio.

Anverso. Busto diademado y vestido a derecha. D N HONORIVS P F AVG.

Reverso. El emperador con estandarte y globo. GLORIA ROMANORVM. En el exergo SMNT (Sacra Moneta Nicomedia Tercia).

Mediano bronce. 21 mm. 4,85 gr. ↓. 395-423. Carson, 379.

80.- Honorio.

Idem.

Pequeño bronce. 20,5 mm. 4,35 gr. \ . Idem.

81.- Honorio.

Idem.

Pequeño bronce. 19 mm. 4,87 gr. \. Idem.

82.- Honorio.

Idem.

Pequeño bronce. 20 mm. 3,65 gr. / . Idem.

83.- Arcadio.

Anverso. Busto con diadema y manto a derecha. D N ARCADIVS P F AVG.

Reverso. Idem. En el exergo CONST (Constantinopolis Tercia).

Pequeño bronce. 20 mm. 6,82 gr. / . 392-395. Carson, 279.

84.- Arcadio.

Idem.

Pequeño bronce. 20 mm. 3,98 gr. \. Idem.

85.- Arcadio.

Anverso. Idem.

Reverso. Idem. En el exergo SMNB (Sacra Moneta Nicomedia Secunda).

Pequeño bronce. 20,5 mm. 4,58 gr. / . Idem.

NOTAS

(1) Solamente la número veintiuno, de Itirida, sabemos procede del poblado ibérico de Olriols (Tamarite de la Litera, Huesca), fue hallada en la campaña de excavación realizada por Vicente Baldellou en agosto de 1978 y en la cual participamos.

(2) BABELON, E.: *Description des monnaies de la République Romaine*, Bolonia 1963; BANTI, A - SIMONETTI, L.: *Corpus Numorum Romanorum*, Florencia 1972-1977; CARSON, R.A.G.: *Coins of Greece and Rome*, Londres 1970; COHEN, H.: *Description historique des monnaies frappées sous l'Empire Romain* comunément appelées médailles impériales, Londres 1880-1892; DOMINGUEZ ARRANZ, A.: *Las cecas ibéricas del Valle del Ebro*, Zaragoza 1979; ROBERTSON, A.: *Roman Imperial Coins in the Hunter Coin Cabinet*, Oxford 1971; SUTHERLAND, C.H.: *Roman Coins*, Londres, 1974 y VIVES, A.: *La moneda hispánica*, Madrid 1924-1926.

ILUSTRACION

28

30

31

32

26

38

42

41

43

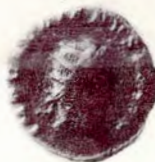
44

45

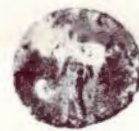
46

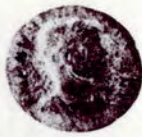

47

48

49

50

51

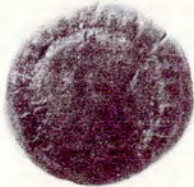
52

53

55

56

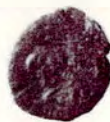
57

59

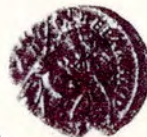
62

63

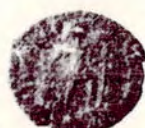
65

69

71

72

74

78

79

83

LA CIRCULACION MONETARIA EN AZAILA (TERUEL)

L. VILLARONGA

Azaila ha sido siempre para los numismáticos un tema seductor y sobre sus tesoros poseemos abundante bibliografía¹.

Nuestro objetivo en estas líneas es presentar estadísticamente las monedas halladas en Azaila. Ante todo debemos plantearnos el problema de su diversa procedencia.

1º Monedas procedentes del tesoro que se ha venido llamando Lote I, que por su composición se ha considerado era la bolsa de un soldado itinerante.

2º Monedas procedentes del tesoro, llamado Lote II, que por su contenido de carácter eminentemente local puede atribuirse a la moneda circulante en el oppidum en el momento de su ocultación.

3º Monedas sueltas recuperadas en las excavaciones de J. Cabre y a las que añadiremos los 3 ases de Bolskan hallados por M. Beltran Lloris².

El grupo 1º de monedas llegadas a Azaila, pueden admitirse e incluirse entre las circulantes, al ser su número muy inferior a las del grupo 2º.

Debemos admitir que las monedas circulantes en un oppidum, además de las acuñadas localmente, eran traídas por un sistema u otro, desde los lugares cercanos y de los alejados.

De los grupos 2º y 3º, que son dos muestras, hemos comprobado si pertenecían a la misma población, aplicando para ello el sistema preconizado por Aubin y Carcassonne³ que utilizan el valor del estadístico Chicuadrado para determinarlo. Hechos los oportunos cálculos, vemos que debemos rechazar totalmente la hipótesis de que pertenecieran a la misma población.

Para explicarnos la diferencia entre los dos conjuntos, tenemos que el grupo 2º encierra las monedas circulantes en el momento de la ocultación del tesoro y en cambio las del grupo 3º, es una muestra de la moneda circulante perdida en el oppidum a través del tiempo y después recuperada.

En nuestro cuadro damos la cifra de monedas totales de los tres grupos, y entre paréntesis las del grupo 3º de monedas sueltas. Tomamos los datos del artículo de Romagosa⁴.

Solo encontramos en Azaila monedas pertenecientes al período que va del 195 al 27 a.C. y que presentamos en el cuadro II. La sola excepción es un pequeño bronce cartaginés de Sicilia, al que le correspondería ir en el período de antes del 195 a.C. y en el cuadro I, que no trazamos por ser una sola moneda que lo forma, pequeño residuo de una circulación de fines del siglo III a.C.

El porcentaje más elevado, del 29'3%, corresponde a Kelse pero no llega al nivel que encontramos en otros lugares para la moneda de acuñación local.

Quizás pueda explicarse esta circunstancia por la abundancia de cecas en la Sedetania, que cubren el porcentaje que correspondería a la moneda local, pues las monedas de esta región representan el 52'465%.

Lo que en otros lugares significaba una ciudad para la circulación monetaria, aquí es una región, la Sedetania, con 11 cecas emisoras presentes, de otros tantos oppida.

Lo que para Emporion representaba la llegada de monedas de la Galia y de la Catalunya ibérica, en Azaila son las que llegan de la Suessetania con 17'32% y de la Catalunya ibérica, representada por Iltirta con el 13'527% y Kese con 3'54%. En menor porcentaje siguen las del Valle del Jalón, con el 7'080%.

Resumiendo en el momento en que se esconden los tesoros en Azaila, en 80-72 a.C., su circulación monetaria consiste en monedas de la Sedetania y de las regiones limítrofes de Iltirta, Suessetania y del valle del Jalón.

Extraña la falta total de moneda de los Vascones, que si se confirmara en otros lugares de la Sedetania, cabría proponer alguna hipótesis histórica para explicarla, pero por el momento debemos esperar más documentación.

En cuanto al número de monedas por año, que alcanza la cifra de 4'708, comparada con la de Emporion para este período que es de 3'29, resulta muy elevada. Extraña que Azaila supere a Emporion en un 43% en el número de monedas por año, pues esta por sus características de antigua colonia griega, ser ciudad marina y tener numerosas emisiones propias debería superar en mucho a Azaila. Puede explicarse esta circunstancia por corresponder la mayoría de las monedas de Azaila de sus dos tesoros y en Emporion proceder todas las monedas de hallazgos sueltos en las excavaciones.

ROMA : AE	11	11	0'065	1'391												
GALIA: AE	1	1	0'006	0'126			12	0'071 1'517								
HISPANIA:																
Untikesken	3 (1)	3	0'379	3	0'018	0'379										
Kese	28 (12)	28	0'167	3'540												
Iltirta	107 (6)	107	0'637	13'527												
Eusti	2	2	0'012	0'253												
Ilturo	3															
Laiesken	1															
Iltirkesken	3 (1)	7	0'042	0'885	144	0'857	18'205	147	0'875	18'584						
Arse	2															
Saiti	1															
Valentia	1	4	0'024	0'506												
Ikalkusken	2	2	0'012	0'253			6	0'036	0'759	153	0'911	19'343				
Kastulo	5 (2)	5	0'030	0'632			5	0'030	0'632	5	0'030	0'632				
Sedetania:																
Arketurki	25 (1)	25	0'149	3'161												
Kelse	232 (8)	232	1'381	29'330												
Iltukoite	15	15	0'089	1'896												
Seteiskan	55 (4)	55	0'327	6'953												
Eso	2 (1)	2	0'012	0'253												
Alaun	1	1	0'006	0'126												
Saltuie	34	34	0'202	4'298												
Lakine	37 (5)	37	0'220	4'678												
Otobesken	6	6	0'036	0'759												
Orosi	7 (1)	7	0'042	0'885												
Terkakom	1	1	0'006	0'126	415	2'470	52'465									
Suessetania:																
Sesars	1	1	0'006	0'126												
Bolskan	43 (11)	43	0'256	5'436												
Belikio	88 (7)	88	0'524	11'125												
SEkia	5 (2)	5	0'030	0'632	137	0'815	17'320									
Vascones:																
-	-	-	-	-	-	0'	137	3'285	17'320							
Valle Jalón:																
Sekaisa	21	21	0'125	2'655												
Konterbia	10	10	0'060	1'264												
Bilbilis	10	10	0'060	1'264												
Bursao	1	1	0'006	0'126												
Tamaniu	8	8	0'048	1'011												
Tabaniu	1	1	0'006	0'126												
Nertobis	4	4	0'024	0'506												
Kaisesa	1	1	0'006	0'126	56	0'333	7'080									
Celtiberia:																
Sekobirikes	7 (2)	7	0'042	0'885												
Oilaunes	1	1	0'006	0'126	8	0'048	1'011	64	0'381	8'091	616	3'666	77'876			
Fenicias:																
Ebusus	1	1	0'006	0'126					0'006	0'126						
Ult. zona latina:																
Carmo	2	2	0'012	0'253												
Cordoba	1	1	0'006	0'126					0'024	0'506						
Betica	1	1	0'006	0'126				4	0'024	0'506	779	4'637	98'483	791	4'708	100

Si en Azaila tomásemos solo las monedas sueltas, el resultado de monedas por año sería de 0,363, algo menos del 10% de lo que corresponde a Emporion.

No hacemos un cuadro con las monedas halladas sueltas por lo bajo de su número, aunque quedan relacionadas en el cuadro sus cifras dadas entre paréntesis. Son solo 64, observándose la misma cantidad para Sedetania, Suessetania e Iberico catalán.

Podemos concluir, que en los años en que se ocultaron los tesoros en Azaila hay un claro predominio de las emisiones sedetanas, pero visto todo el período globalmente estas emisiones son inferiores a las ibéricas catalanas y a las de la Suessetania, que aparecen en iguales porcentajes en Azaila.

NOTAS

1- J. CABRE, **Dos tesoros de monedas de bronce autónomas, de la acrópolis ibérica de Azaila (Teruel)**, Memorial Numismático Español, 2ª época, II, nº 2, 1921, 25-33. P. BELTRAN, **La cronología del poblado ibérico del Cabezo de Alcalá (Azaila) según las monedas allí aparecidas**, Boletín arqueológico del Sudeste Español, Cartagena 1945. A. BELTRAN, **Notas sobre la cronología del poblado del Cabezo de Alcalá, en Azaila**, Caesaraugusta 1964, 79-86. J. M. DE NAVASCUES, **Las monedas hispanas del Museo Arqueológico Nacional de Madrid**, II, Barcelona 1971. J. ROMAGOSA, **Azaila: dos tesoros, dos mensajes**, Acta Numismática I, 1971, 71-78. M. BELTRAN LLORIS, **Arqueología e historia de las ciudades antiguas del Cabezo de Alcalá de Azaila (Teruel)**, Zaragoza, 1976. L. VILLARONGA, **Los tesoros de Azaila y la circulación monetaria en el Valle del Ebro**, Barcelona 1977.

2- Obra de M. Beltran Lloris citada en la nota 1.

3- G. AUBIN ET M. CARCASSONE, **Morceaux d'un même trésor? Test du X²**, Bulletin de la Société Française de Numismatique, 1977, 230-234.

4- Tomamos los datos del cuadro de la página 73 del artículo de J. Romagosa citado en la nota 1.

* * *

LA CIRCULACION MONETARIA EN VALERIA (CUENCA)

L. VILLARONGA

Hemos creído interesante recopilar las 131 monedas recuperadas en los trabajos de excavaciones de Valeria (Cuenca), que han sido publicadas en el importante "Valeria romana I", volumen III de la serie de Arqueología Conquense, obra de M. Osuna Ruiz, F. Suay Martínez, J.J. Fernández G., J. L. Garzón, S. Valiente Canovas y A. Rodríguez Colmenero, publicado en Cuenca en 1978 (páginas 122 y ss).

No se incluyen las monedas procedentes del tesoro de Valeria, hallado en el "Pedazo de las Monedas" que corresponde a una ocultación de la segunda guerra púnica y primeros levantamientos de los iberos contra los romanos.

En el Cuadro I van comprendidas las monedas anteriores al 27 a.C., que se reparten principalmente en tres grupos, que corresponden a las reggio limítrofes: Sedetania 27%; Valle del Jalón 35%; e Ikalkusken el 23%. Llama la atención la falta total de monedas de la Celtiberia.

En el cuadro II, las monedas hispanas imperiales figuran con una mayoría las de Celsa (22%) y Cartago Nova (28%), llamando la atención la presencia de algunas cecas alejadas: Emerita con 3 monedas, Segobriga con 2 y Acci con 1.

Son 69 las monedas imperiales de hasta el 259, cuadro III, de su conjunto el dato más importante es la presencia de 21 monedas de Claudio I, con un 30% sobre el total del período -27 a 259.

Pocas son las monedas del Bajo Imperio: 2 antoninianos de Galieno y 6 bronzes constantinianos.

Transcribimos estos materiales para su comparación con los de otras procedencias y con todo el conjunto poder establecer un estudio comparativo.

CUADRO I. De 195 a 27 a.C.

Ibérico catalan					
Untikesken	1	1	4%		
Suessetania					
Bolskan	1	1	4%	2	8%
Sedetania					
Seteiskan	1				
Kelse	5				
Orosi	1	7	27%		
Valle del Jalon					
Bilbilis	6				
Kontebakom	3	9	35%		
Iberico Sur					
Ikalkusken	6	6	23%	22	85%
Leyenda fenicia					
Sexi ?	2	2	7%	2	7%
					26 100%

CUADRO II. Monedas hispanas imperiales

	Augusto	Tiberio	Caligula		
Celsa	6	-	-		
Caesaraugusta	2	-	-		
Osca	1	-	-		
Turiase	2	-	-		
Bilbilis	2	-	-	13	47%
Segobriga	-	2	-	2	7%
Cartago Nova	2	6	-	8	29%
Ilici	-	1	-		
Acci	-	-	1	2	6%
Emerita	3	-	-	3	11%
	18	9	1	28	

CUADRO III ROMA				monedas hispanas		total
Augusto	2			18		20
Tiberio	5			9		14
Caligula	3			1		4
Claudio	21	30%	31	-	45%	21
Neron	2					
Galba	1					
Vitelio	1		4		6%	
Vespasiano	1					
Domitiano	1		2		3%	
Trajano	4					
Hadriano	2					
Antonino Pio	11					
Marco Aurelio	10					
Lucio Vero	1					
Comodo	1		29		42%	
Maximino	1					
Gordiano	2		3		4%	
total	69					

BAJO IMPERIO	
Galiano	2
Constantinianas	6

APROXIMACION A LA CIRCULACION MONETARIA EN LA CIUDAD ROMANA DE POLLENTINA (ALCUDIA, MALLORCA) HASTA EL 294 d J C

Esperanza MANERA Oriol GRANADOS

Para realizar este primer estudio que nos aproxime al modelo de circulación monetaria de la ciudad romana de Pollentia hasta el 294 d.J., hemos tomado como muestra el conjunto de monedas de este período que fueron halladas bien casualmente o en las excavaciones que Llabrés e Isasi llevaron a cabo hasta 1931, las cuales se conservan actualmente en el Museo de Mallorca, donde hemos podido estudiarlas gracias a las facilidades que nos dió el director de esta Institución D. Guillermo Rosselló Bordoy.

El total lo componen 357 monedas indentificables ya totalmente o susceptibles de ser encuadradas dentro de un período concreto y 11 frustas sin posibilidad de situación cronológica y tipológica.

Las monedas	Total	Nº mon. año	%
Del 195 al 27 a.C.	55	0,32	15,40
27 a.C. -260 d.C.	232	0,80	64,58
260 d.C. -294 d.C.	70	2,05	19,60
	<hr/> 357		

Desde el 195 a J C -27 a J C

Podemos observar que en este primer período dominan plenamente las monedas acuñadas por la ceca de Roma con un 58'18% del total, introductoras del primer numario básico para el desarrollo de las diversas necesidades económicas y fiscales de los colonos a partir de la fundación de la ciudad.

La presencia de cecas ibéricas del area N.E. de la Península muestran las relaciones comerciales con esta zona de la península, atestiguadas igualmente en el area rural en la que también destaca por su mayor numario Unti-kesken (Ampurias), aunque en este caso muy equilibrada con la ceca de Kесе (Tarragona).

Igualmente frente a la zona rural observamos la ausencia de cecas ibéricas del Sur y monedas púnicas, dato negativo que no hemos de sobrevalorar pues no podemos descartar la aparición de monedas de este tipo en las excavaciones modernas, dado que sus índices de aparición son pequeñas respecto a los grupos anteriores.

27 a J C -41 d J C

En este segundo período dominan plenamente las monedas de Augusto (77'41%) sobre las de época de Tiberio (22'58%) grupo en el que solo 1 es propiamente de Tiberio siendo las restantes monedas acuñadas en conmemoración a Augusto. Todas son procedentes de cecas de Roma (67'64%) y de Nemausus (Galia) (32'25%) sin que aparezcan acuñaciones hispanoromanas.

27 a J C -260 d J C

Desde Augusto y durante todo el alto imperio la moneda circula de forma equilibrada algo más elevada en época de los Antoninos (34'05%) y de los Severos (35'34%) apreciándose una marcada caída en época Flavia (6'89%), similar a las constatadas en Menorca y otros puntos de la península como Rhode, Torre Llauder (Mataró), Barcino y Conimbriga en los que pese a ser abundante el número no alcanza la proporción del período Julio Claudio o la de los Antoninos y Severos. Por tanto se observan ciertos paralelos con los núcleos observados en el area rural de Mallorca, que debió reflejar, en cierto modo, las de las ciudades romanas de la isla, de las que dependía.

260 d J C -294 d J

Este último período, coetaneo a la supuesta invasión franco-alamana, esta bien representado en su primera parte (260-275) con un 91'42% del total y con claro dominio de las acuñaciones de Galieno (40'6%), a las que siguen en proporción algo más inferior las de Claudio II (31'25%) y netamente mucho más inferiores el resto. A partir de Aureliano y hasta Carino los índices descienden ostensiblemente con los que sólo se obtiene un porcentaje total de 8'57% del total del período indicando una profunda crisis entre el 275 y 294 d.J.C;

Desde esta momento. 294, hasta el final del imperio se contabilizan dentro del mismo conjunto 190 monedas que no incluimos en este trabajo por ser objeto de otro estudio.

195 a J.- 27 d.J.				
Roma	AR 7 AE 25		32 58,18 %	55
Untikesken	11		22 40 %	
Iltirta	1	12		
Kese	10			
Inciertes	1		1 1'80 %	

27 a.J.-41 d.J.

	Augusto	Tiberio	Total	%	Total	%
Roma	14	7	21	67'64	Roma 21	67'64
Nemausus	10		10	32'25	Gallia 10	32'25
Total	24	7	31			
%	77'41	22'58				

27 a.J. 260 d.J.

	Ant	S	Do	As	Qua	Total	Nº Hon año	%	total	Nº mon año	%
Augusto				24		24	0'58	43'63	(27 a.J. 68 d.J.)		
Tiberio				7		7	0'30	12'72			
Claudio		1		10	4	15	1'07	27'27			
Neron				2		2	0'14	3'63			
Inciertas				7		7		12'72	55	0'57	23'70
Galba	1					1	1	6'25	(68 d.J -96 d.J)		
Vespasiano		2		2		4	0'4	25			
Tito				1		1	8'5	6'25			
Domiciano	1	3		4		8	0'53	50			
Inciertas		1		1		2		12'5	16	0'57	6'89
Nerva		1	1			2	1	2'53	(96 d.J.-192 d.J)		
Trajano	1	2		3		6	0'31	7'59			
Hadriano		12		5		17	0'80	21'15			
Antonino Pio	1	14		11		26	1'13	32'91			
Marco Aurelio		6		5		11	0'57	13'92			
Comodo		6				6	0'37	7'59			
MARCO Aurel Lucio Veroo Comodo		5		4		9		11'39			
Inciertas	1			1		2		2'53	79	0'71	34'05
Sep. Severo	3	1				4	0'22	4'87	(193 d.J -260 d.J)		
Caracalla				1		1	0'05	1'21			
Heliogebalo		1				1	0'25	1'21			
Severo Alej	1	10				11	0'84	13'41			
Inciertas	2	1		1		4		4'87			
Maximino		4				4	1'33	4'87			
Gordiano III		16		2		18	3	21'95			
Filipo I		3	21	4		28	5'6	34'14			
Traj. Decio		8				8	4	9'75			
Volusiano		2				2	1	2'43			
Valeriano		1				1	0'14	1'21	82	1'22	35'34
Total	11	4	117	1	95	4	232		232		
%	4'78	1'72	50'43	0'43	40'94	1'72					

260 - 294

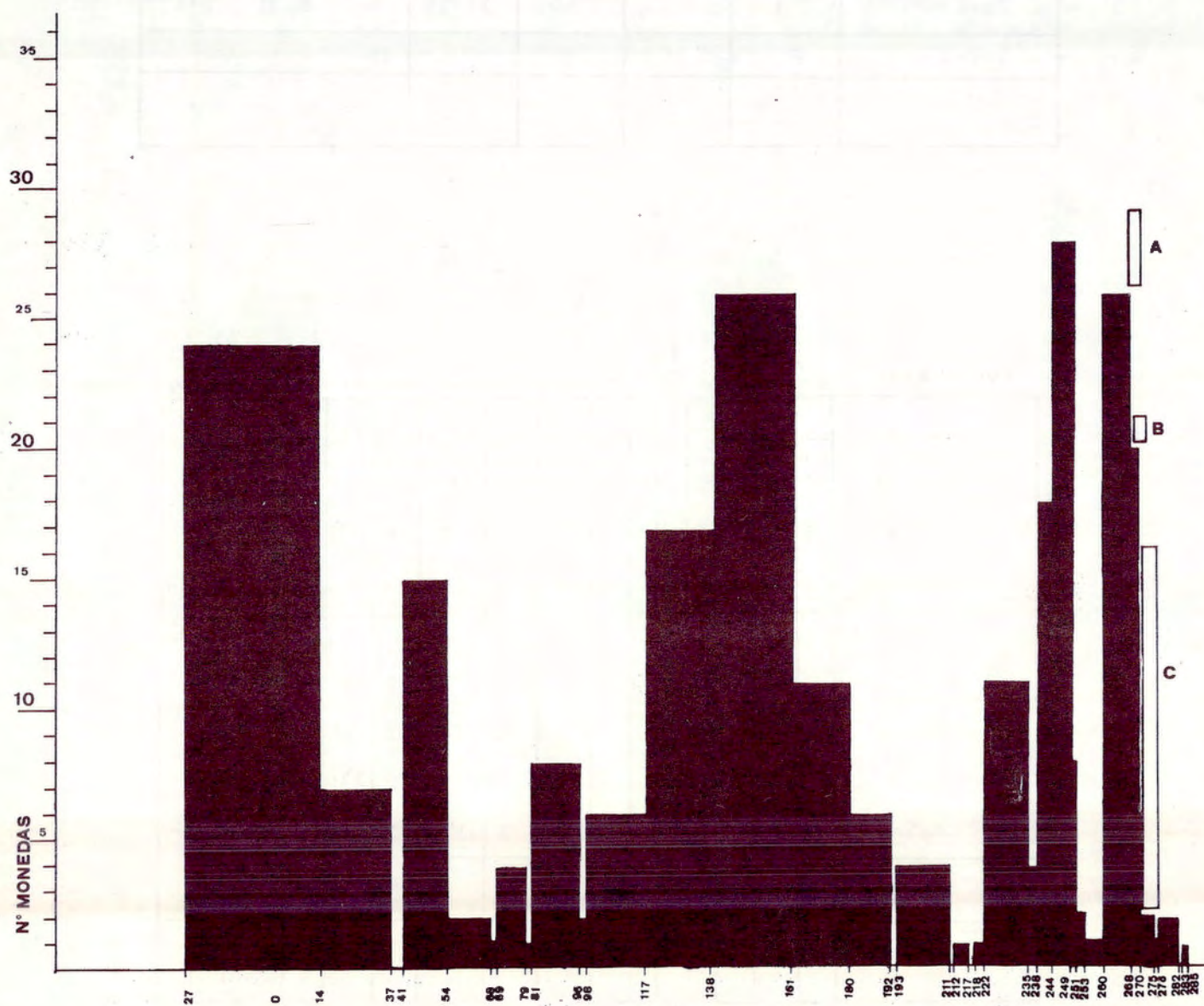
	Antoninianos	Total	Nº Mon. año	%	Nº Mon año %		
Galieno	26	26	3'25	40'6	(260- 275)		
Claudio II	20	20	10	31'25			
Divo Claudio	14	14	2'8	21'81			
Tétrico	1	1	0'25	1'56			
Victorino	3	3	1'5	4'68	64	4'26	91'42
Aureliano	2	2	0'33	33'33	(275 -294)		
Tácito	1	1	1	16'16			
Probo	2	2	0'33	33'33			
Carino	1	1	0'50	16'16	6	0'31	8'57
Total	70	70			70		
%	100						

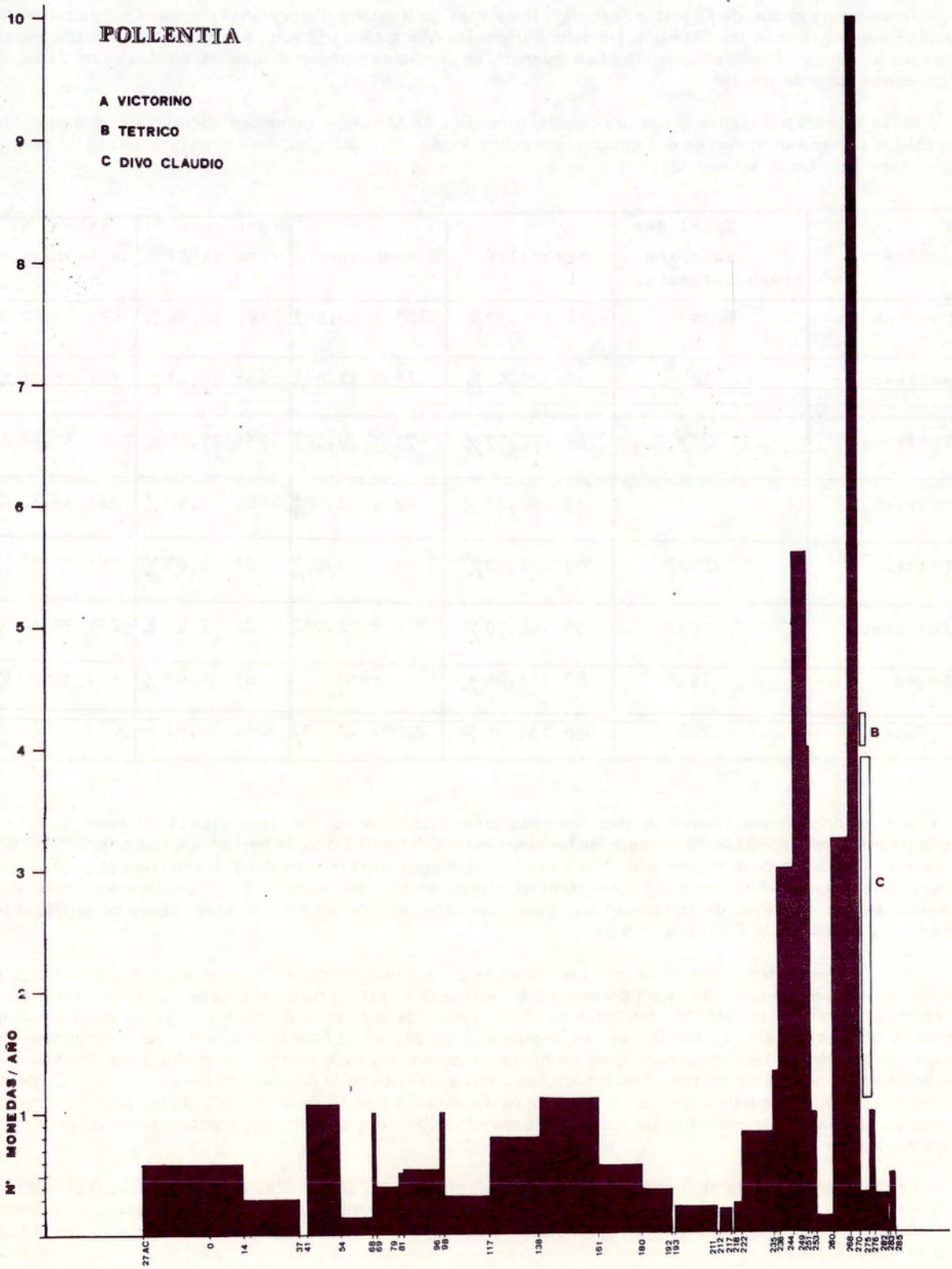
260 - 294

	Roma	Medio- lanum	causid. num	trium	Sisua	imitacion	Cologne	Inventas	Total	%	Occiden- te	%	imitacion	%	Cologne	%
Galieno	15	3			2			6	26	37'14	20	35'71				
Claudio	13	1						6	20	29'57	14	25				
Divo Claud.	5	5				4			14	20	16	11'85	4	7,1		
Tétrico							1		1	1'42					1	1'78
Victorino							1	2	3	4'28					1	1'78
Aureliano	1	1							2	2'85	2	3'57				
Tácito				1					1	1'42	1	1'78				
Probo		1	1						2	2'85	2	3'57				
Carino					1				1	1'42	1	1'78				
Total	34	11	1	1	3	4	2	14	78		50					
%	43'59	15'71	1'42	1'42	4'28	5'14	2'85	20								

POLLENTIA

- A VICTORINO
- B TETRICO
- C DIVO CLAUDIO

LA CIRCULATION DES MONNAIES PREAUGUSTENNES EN LANGUEDOC-ROUSSILLON

Jean-Claude RICHARD

Après la publication de la plupart des catalogues de sites archéologiques du Languedoc-Roussillon (1), il est possible maintenant d'avoir une vue d'ensemble assez satisfaisante de la circulation des monnaies préaugustéennes dans cette région. Nous pouvons donc comparer, sur les mêmes bases, plusieurs sites répartis entre les Pyrénées et le Rhône, sites de plaine mais aussi sites de hauteur au contact des garrigues.

Nous avons choisi, de l'ouest à l'est, (fig. 1) les sites de **Ruscino** (Perpignan, Pyrénées-Orientales), **Mailhac** (Aude), **Ensérune** (Nissan-lez-Ensérune, Hérault), **Murviel-les-Montpellier** (Hérault), **Ambrussum** (Villetelle, Hérault), et **Nages** (Gard) qui offrent, en quantité et en diversité, un inventaire complet des séries, émises avant 27 av. J.C., découvertes dans la région.

Nous retiendrons quatre séries principales: monnaies de Marseille, monnaies hispaniques, monnaies de la République romaine et monnaies des émissions proches, locales ou régionales, dont nous préciserons les pourcentages dans le tableau suivant (2):

Sites	Total des monnaies préaugustéennes	Marseille	Hispaniques	République romaine(3)	Emissions de la région(4)
Ruscino	222	14 : 6,30%	105 : 47,29%	39 : 17,56%	62 : 27,92%
Mailhac	127	26 : 20,47%	15 : 11,81%	45 : 35,43%	36 : 28,34%
Ensérune	763	189 : 24,77%	71 : 9,30%	193 : 25,29%	249 : 32,63%
Murviel	67	35 : 52,23%	2 : 2,98%	4 : 5,97%	24 : 35,82%
Lattes	292	209 : 71,57%	3 : 1,02%	6 : 2,05%	58 : 19,86%
Ambrussum	85	38 : 44,70%	4 : 4,70%	8 : 9,41%	25 : 29,41%
Nages	164	87 : 53,04%	néant	8 : 4,87%	62 : 37,80%
Total	1720	598 : 34,76%	200 : 11,62%	303 : 17,61%	516 : 30%

Si nous considérons l'ensemble des monnaies préaugustéennes de ces sept sites (1720 exemplaires) nous avons pour Marseille: 598 (34,76%), pour les hispaniques: 200 (11,62%), pour la République romaine: 303 (17,61%) et pour les émissions de la région: 516 (30%). Ces pourcentages représentent donc des moyennes pour la région côtière du Languedoc-Roussillon qui permettent de classer en tête de l'alimentation monétaire les émissions de Marseille suivies de celles de la région puis, avec une différence de moitié inférieure, celles de la République romaine et celles de la Péninsule Ibérique.

Mais cette situation d'ensemble doit être nuancée par les faciès locaux. On notera que le pourcentage des émissions de Marseille croit, de façon considérable, de l'ouest à l'est, et qu'un site côtier, comme Lattes, très lié au commerce massaliote, dépend, pour près des trois quarts, de la colonie phocéenne. Pour les monnaies hispaniques, le phénomène est exactement inverse: le pourcentage décroît de l'ouest vers l'est. Pour les monnaies de la République romaine, il faut considérer, dans un même ensemble, les trois premiers sites (**Ruscino**, **Mailhac** et **Ensérune**) dont les pourcentages sont directement liés à leur proximité de la colonie, fondée en 118 av. J.C., de Narbonne. Par contre, les quatre autres sites sont placés au-dessous des 10 sinon des 5%. Enfin, pour les émissions locales ou régionales, le pourcentage reste très proche sur les sept sites puisqu'il oscille entre 20 et 40%, en moyenne autour de 30%.

Ces résultats extrêmement nets –et qui sont confirmés par les autres sites de la région– sont présentés ici de façon globale pour la première fois. Ils traduisent avec force les tendances générales de la circulation monétaire avant 27 av. J.C. dont ils précisent les moyennes mais ils mettent en relief les phénomènes locaux dont il faudra tenir compte à l'avenir.

NOTES

(1) A toute fin utile nous donnons l'état des inventaires pour les départements côtiers du Languedoc-Roussillon: **Département du Gard: Nages** (M. Py, Etude des trouvailles monétaires effectuées sur l'oppidum de Nages (Gard) de 1958 à 1968, *Acta Numismatica*, 4, 1974, p. 97-153); **Saint-Gilles, site d'Espeyran** (J.C.M. Richard, Les monnaies du domaine d'Espeyran (Saint-Gilles, Gard), *Revue Archéologique de Narbonnaise*, 11, 1978, p. 101-104); **Aigues-Mortes** (J. Hiernard, et J.C. Richard, Les trésors monétaires du IIIe siècle ap. J.C. d'Aigues Mortes et de Saint-Laurent d'Aigouze (Gard), *Symposium Numismatico de Barcelona*, 1, Barcelone, 1979, p. 153-189); **Alès, oppidum de l'Ermitage** (J. Salles, Habitat gallo-romain de l'Hermitage d'Alès, *Encyclopédie des Cévennes, Almanach Cévenol* n° 8, (sans date), p. 87-102; Alès avant l'histoire ou les secrets de l'Ermitage, *Cévennes magazine*, n° 153 bis (sans date), p. 26-40); **Collias** (G. Lefebvre, Trésor de Collias, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 14, 1959, p. 294-295); **Bagnols-sur-Cèze, vallées de la Tave et de la Cèze**, (J. Charmasson, G. Depeyrot, J.C. Richard, Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans les vallées de la Cèze et de la Tave (Gard, France) (IIIe siècle av. J.C.-Ve siècle ap. J.C.), *Symposium Numismatico de Barcelona*, 2, Barcelona, 1979 p.) **Mons-et-Monteils, oppidum de Vié-Cioutat et Brignon et sa région** (B. Dedet, G. Depeyrot, J.C. Richard et J. Sauvajol, Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la vallée du Gardon (Gard, France) (IVe siècle av. J.C.-Ve siècle ap. J.C.), sous presse).

Département de l'Hérault: Murviel-les-Montpellier (J.C.M. Richard et P. Soyris Notes de numismatique narbonnaise III Les monnaies de l'oppidum du Castellàs à Murviel-les-Montpellier (Hérault) (1950-1975), *Revue archéologique de Narbonnaise*, 9, 1976, p. 219-245); **Lattes** (J.C. Richard, Les monnaies du site antique de Lattes (Hérault) (1964-1975), *Acta Numismatica*, 8, 1978, p. 47-87; R. Majurel, J. Rivière et H. Prades, Considérations sur le monnayage antique de Lattes, *Acta Numismatica*, 6, 1976, p. 17-45); **Villetelle, oppidum d'Ambrussum** (J. C. Richard, *Catalogue des monnaies* dans J.L. Fiches, M. Fenouillet et Chr. Wujek, *Sept ans de recherches à Ambrussum, relais de la voie Domitienne (1968-1976)*, Caveirac, 1976, p. 113-122; J.L. Fiches, G. Depeyrot, J.C. Richard, Les découvertes monétaires de l'oppidum d'Ambrussum (Villetelle, Hérault), *Bulletin de l'École antique de Nîmes*, 11-13, 1976-1978, p. 111-141; J.L. Fiches, F. Malacher, J.C. Richard, Un statère arverne d'Ambrussum (Villetelle, Hérault) et son contexte archéologique (2e moitié du 1er s.av.n.ère), *Revue Archéologique du Centre*, 17, 1978, n° 65-66, p. 69-77); **Montpellier et sa région** (J.C. Richard, D. Depeyrot, L. Albagnac, Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la région de Montpellier (Hérault, France) (IIIe siècle avant J.C.- Ve siècle après J.C.), *Numisma*, 28, 1978, p. 241-306); **Aumes** (M. Michel, J.C. Richard et D. Rouquette, L'oppidum d'Aumes (Hérault): archéologie et monnaies, *Etudes sur Pezenas et sa région*, VII, 4, 1976, p.9-20); **Pignan** (J.C. Richard, Pignan: archéologie et monnaies, *Etudes sur Pezenas et l'Hérault*, IX, 4, 1978, p.3-22); **Pomérols et sa région** (M. Christol et S. de Roquefeuil, Monnaies des environs de Pomérols (Hérault), *Revue archéologique de Narbonnaise*, 3, 1970, p. 129-140); **Sète** (C. Brenot, M. Christol et A. Freises, Les monnaies du site gallo-romain du Barrou, Sète, Hérault, *Bulletin de la Société Française de Numismatique*, 29, 1974, p. 586-590); **Saint-Thibéry** (Cl. Brenot, M. Christol, E. Massal, Trouvailles monétaires à Saint-Thibéry (canton de Pezenas, Hérault), *Etudes sur Pezenas et sa région*, VIII, 2, 1977, p. 3-9); **Agde** (J.C. Richard et R. Aris, Les découvertes monétaires d'Agde (Hérault), *Etudes sur Pezenas et l'Hérault*, X, n° 3, 1979 p. 3-20); **Nissan-lez-Ensérune, oppidum d'Ensérune** (J.C. Richard, Les monnaies de l'oppidum d'Ensérune, en préparation).

Département de l'Aude: Narbonne (J.C. Richard, Notes de Numismatique narbonnaise II, Les Monnaies ibériques et ibéro-romaines de la collection Hélène, fouilles du boulevard de 1848 à Narbonne, *Revue archéologique de Narbonnaise*, 8, 1975, p. 265-273; Les monnayages indigènes de Narbonne et sa région, *Narbonne archéologie et histoire*, 1, Montlaurès et les origines de Narbonne, Montpellier, 1973, p. 135-149); **Sigean, oppidum de Pech-Maho** (J.C. Richard, J. Charra, M. Nogué, Y. Solier, Une monnaie d'imitation massaliète découverte sur l'oppidum de Pech-Maho (Sigean, Aude) et le monnayage préromain de Narbonne, *Bulletin de la Commission Archéologique de Narbonne*, 31, 1969, p. 45-56); **Mailhac** (O. et J. Taffanel et J.C. Richard, Les monnaies de Mailhac (Aude) (1931-1977), *Gallia*, 37, 1979, p. 1-53); **Montferriand** (J.C. Richard et G. Depeyrot, Les découvertes monétaires de Montferriand (Aude), *Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude*, 78, 1978, p.49-56)

Département des Pyrénées-Orientales: Perpignan, oppidum de Ruscino (J.C. Richard et G. Claustres, Les monnaies de Ruscino, dans *Colloque sur Ruscino, 1975*, Paris, 1979, supplément à la *Revue archéologique de Narbonnaise* (sous presse).

Ces catalogues de découvertes sont complétés par un semis de monnaies isolées ou en petit groupe, sur l'ensemble de la région, qui complètent les données des catalogues publiés.

- (2) Dans chacune des colonnes des séries, nous donnons d'abord le nombre de monnaies de la série considérée sur le site et, à la suite, le pourcentage par rapport à l'ensemble des monnaies préaugustéennes.
- (3) Nous comprenons dans cette série les monnaies avec la proue, au revers, et la tête d'Octave accompagnée de la légende CAESAR.
- (4) Nous réunissons ici les monnaies dites au dauphin (connues par le site de Ruscino), les monnaies des Longostalètes, des Chefs Gaulois, de Béziers, ibériques de la région Narbonne-Béziers, les imitations de Rhodé, les monnaies à la croix, les monnaies de Nîmes antérieures à 27 av.J.C., et les potins régionaux.

(5) La différence entre 1720 et le total des monnaies des quatre séries (1617), soit 103 exemplaires, correspond aux séries très secondaires, d'origine lointaine, et qui n'ont qu'une place très limitée (au total: 5,98%)

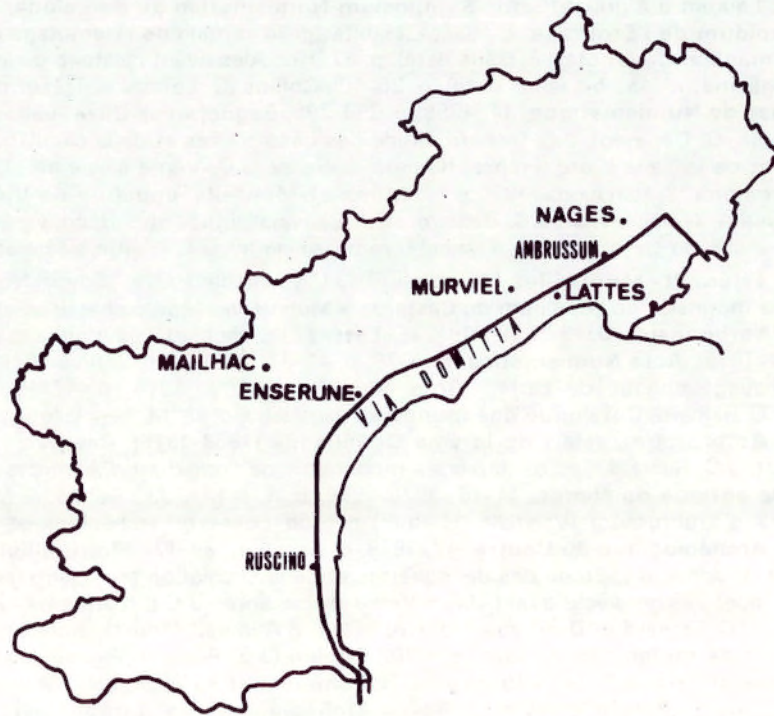

FIG. 1.- SITES ARCHEOLOGIQUES du LANGUEDOC-ROUSSILUN.

TARRAGONE: LA CIRCULATION MONÉTAIRE AU IIIe SIECLE APR. J.-C.

Jean HIERNARD

Notre contribution à l'étude de la circulation à Tarragone se limite au IIIe siècle après J.-C., période critique s'il en fut pour la capitale de la Tarraconaise, puisqu'elle fut alors, aux dires de la plupart des historiens, la proie d'une invasion barbare.

Notre enquête repose sur les monnaies conservées au **Museo Arqueológico** de Tarragone¹ dont la provenance nous est connue avec certitude (fouilles du forum et de l'amphithéâtre) ou forte probabilité (monnaies de la **Plaza de Toros**)², mais elle exclut les pièces trouvées lors des fouilles de la nécropole paléo-chrétienne qui sont étudiées ici-même par Lourdes Avellá.

Il s'agit d'un ensemble de 256 monnaies résumé en deux tableaux et un graphique joints (vol. I, p. 84-85 et 89).

L'examen du premier tableau (par règnes) et du graphique révèle l'existence de trois périodes de circulation: 1°) un profil bas de Septime Sévère à 260 (entre 0,23 et 1,71 monnaies par an); 2°) un "pic" démesuré en deux paliers entre 260 et 270 (jusqu'à 26 monnaies par an sous Claude II/Quintille/Victorin); 3°) un nouveau profil bas de 270 à Carus (entre 0,66 et 2,66 monnaies par an). Il faut noter au passage que n'ont été représentés sur le graphique ni les **DIVO CLAUDIO**, ni les imitations de Tétricus I et II, toutes monnaies frappées à partir de 270-275 et qui ont circulé pendant toute la fin du IIIe s. et peut être jusqu'au IVe s. Tel qu'il se présente globalement, ce tracé n'a rien de surprenant et illustre bien, pour Tarragone comme partout ailleurs, la grande inflation monétaire des années 260-270.

Si on l'examine dans le détail, on constate pour la première moitié du siècle une évolution en trois phases qui met en pleine clarté le passage d'une circulation de type ancien, ou "de haut Empire", à une circulation nouvelle, de "basse époque". En effet, on peut considérer que, jusqu'en 238, deniers, sesterces, *asses* etc. représentent la fin de l'ancien système monétaire; de 238 à 253, la transition véritable s'opère avec disparition du denier (1), circulation tardive du bronze (6) et apparition de l'*antoninianus* (13); après 253, un nouveau système se met en place, lentement jusqu'en 260, puis rapidement ensuite, caractérisé par une seule dénomination, l'*antoninianus*, remplacé plus tard par l'*aurelianus* de la première réforme.

La phase de transition (238-253) nous semble ici très intéressante, car y coexistent une circulation tardive du bronze (Trébonien Galle) et une circulation relativement précoce de l'*antoninianus* (Gordien III), tous phénomènes qui nous semblent rarement aller de pair. Tarragone, capitale de province, est à ce point de vue bien représentative de la dualité profonde de la Tarraconaise: l'antoninien précoce est le fait du nord-ouest militaire, le bronze tardif plutôt celui de la côte méditerranéenne plus "civile"³.

Examinons en second lieu les sources d'approvisionnement en numéraire au IIIes. Dans l'ensemble, ce qui paraît normal pour une capitale provinciale, les apports romains dominent très largement à toutes les époques du siècle.

Avant 260, l'appoint est fait par Milan (1), **Viminacium** (2) et les ateliers orientaux (5)⁴; après 260, par les ateliers rhénans (8), **Ticinum** (1), Milan (5), **Siscia** (5) et **Serdica** (1). On remarquera au passage la très grande faiblesse du numéraire rhénan (aucun Valérien-Gallien d'avant 260, quelques Victorin et Tétricus) qui permet de mettre en doute le ralliement de Tarragone à l'empire de Postume, alors que celui du nord-ouest de la province demeure, pour nous, certain⁵.

On a longtemps pensé que Tarragone avait eu intérêt à opter pour le défenseur de la frontière rhénane parce qu'elle avait subi les effets dévastateurs d'un raid germanique amplement attesté par les sources antiques⁶ et qui aurait eu lieu vers 258-260. Nous avons, il y a un an, été amené à remettre en question, à l'examen des mêmes monnaies du Musée de Tarragone, non pas l'historicité de l'événement mais l'ampleur de ses effets, en particulier sur les circuits économiques de la cité, et à conclure à l'amplification littéraire d'un phénomène en fait limité "à la destruction de quelques exploitations agricoles de la côte"⁷. Nous voudrions ici nous livrer à une *retractatio*, après avoir réexaminé pour ce symposium les différents aspects du problème.

Notre raisonnement passé était fondé sur une idée préconçue et subjective de la "normalité" en matière de circulation monétaire. Travaillant sur des chiffres bruts, nous constatons un rapport de 6,5 entre les monnaies de 253-260 et celles de 260-268 (en tenant compte de celles de la nécropole paléo-chrétienne), qui nous paraissait "normal", alors qu'un rapport de 1 ou 2, disions-nous, nous aurait amené à conclure à une stagnation de l'approvisionnement due à l'invasion.

Aujourd'hui nous pensons nous être trompé. Nous n'en avons pas pour autant résolu la question de la "normalité", mais avons simplement comparé la situation à Tarragone, ville prétendument pillée, et à Conimbriga, cité assurément indemne au même moment.

	avant 260	après 260	rapport
Tarragona	12	78	6,5
Conimbriga	9	411	45,66

Les rapports, on le voit, varient de 1 à 7. Nous pourrions, pour les besoins de notre cause, alléguer le hasard des découvertes, la disproportion énorme entre les lots comparés, mais ce serait tricher avec nous-même. Conimbriga, ville paisible, a bien reçu sept fois plus de monnaies de 260-268 que Tarragone. En faut-il davantage pour estimer cette dernière gravement perturbée? Nous n'osons l'affirmer trop nettement. Nos hésitations montrent en tout cas combien urgents et fructueux pourront être les travaux comparables à ceux qui nous rassemblent en ce Symposium et qui visent à multiplier à travers la péninsule les sites de référence afin de définir de manière toujours plus précise les concepts de normalité et d'anormalité en matière de circulation monétaire.

Au lieu de conclure, nous voudrions verser au dossier le résultat d'une enquête qui a porté sur l'analyse détaillée des émissions monétaires de Rome entre 260 et 268 présentes sur les deux sites:

Gallien		émissior (261)	TARRAGONA		CONIMBRIGA	
Rome	12°		(261)	2	4%	19
	13°	" (262-63)	5	10%	32	8,2%
	14°	" (263-64)	1	2%	8	2%
	15°-16°	" (265-67)	29	58%	197	50,7%
	17°	" (267-68)	13	26%	132	34%
			50		388	
				16%		15%
				84%		84,7%

Nous constatons que, si les apports quantitatifs de monnaies postérieures à 260 ont varié dans de fortes proportions d'un site à l'autre, la répartition par émissions pour les monnaies de Rome (majoritaires) est rigoureusement la même dans les deux sites. Cela peut signifier qu'à Tarragone la période 260-268 a vu reprendre, en quantités réduites, les apports romains de numéraire selon la même progression qu'à Conimbriga (et que dans l'ensemble de la péninsule?) et que donc le raid barbare eut lieu juste avant 260. La solution se trouve-t-elle parmi les 12 monnaies de 253-260?

	Tarragone	Conimbriga
253-254	5	3
254-258	5	2
258-260	2	3

La faiblesse de l'apport de 258-260 à Tarragone est peut-être précisément l'écho assourdi de la catastrophe et correspond en tout cas à une datation fort plausible.^a

NOTES:

- (1) J. HIERNARD, Monedas del siglo III en el Museo Arqueológico Provincial de Tarragona, *Acta Numismatica*, VIII, 1978, p. 97-133, 6 pl. Les monnaies y sont cataloguées sans commentaire. Nous avons d'autre part présenté au Congrès National de Numismatique de Barcelone, en février 1978, une communication faisant la synthèse de ces séries ainsi que des trésors connus de la région de Tarragone (*Recherches numismatiques sur Tarragone au IIIe siècle après Jésus-Christ*, à paraître dans *Numisma*);

(2) Cf. *Acta Numismatica*, VIII, 1978, p. 99-100.

(3) I. PEREIRA, J.-P. BOST, J. HIERNARD, *Fouilles de Conimbriga*, t. III: les monnaies, Paris, 1974, p. 226-230.

(4) L'étude des trésors met mieux en relief la part assez importante du numéraire oriental (cf. notre article à paraître dans *Numisma*).

(5) Il est attesté par plusieurs inscriptions.

(6) Aurelius Victor (*Caess.* 33), Eutrope (IX,8), Orose (VII, 22, 7-8).

(7) Art. à paraître dans *Numisma*.

(8) Sur la date du raid germanique, la bibliographie est immense, mais l'accord des chercheurs s'est fait autour des années d'absence de Gallien. Voir, en dernier lieu, E. DEMOUGEOT, *La formation de l'Europe et les invasions barbares*, I: Des origines germaniques à l'avènement de Dioclétien, Paris, 1969, p. 496-498, après R. ETIENNE, *La culte impérial dans la péninsule ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris, 1958, p. 500-501.

LAS MONEDAS DE LA NECROPOLIS ROMANO-CRISTIANA DE TARRAGONA

Lourdes-C. AVELLÁ DELGADO

INTRODUCCION

La Necrópolis Romano-Cristiana de Tarragona, se halla situada a la izquierda del actual cauce del río Franco-lí, a unos 500 metros de su desembocadura, a unos 100 metros al sur de la antigua Vía Aurelia, actualmente carretera de Alcolea del Pinar, junto a la Fábrica de tabacos y en parte cubierta por ella, cuya construcción dió lugar a su descubrimiento. La extensión total de la misma sería algo inferior a los 200 m². y su nivel aproximadamente a 1,80 m. debajo del actual. Las excavaciones fueron iniciadas por J. Colominas y proseguidas por J. Serra Vilaró.

Este último arqueólogo clasifica los tipos de sepulcros de la siguiente manera (1): Los llamados en "huesa", consisten en una hoya rectangular cavada en la tierra virgen. En muchos casos la cubierta de estas sepulturas es la misma tierra de detritus, que alcanza hasta el nivel de la necrópolis. En otros están cubiertas con tégulas en posición horizontal o a doble vertiente. El sepulcro se construía también con muretes de piedra o de ladrillos unidos con mortero; la cubierta es de losa, de bipedales o de tégulas. A veces los morteros están sustituidos por losas. Aunque en minoría, también se halla el sarcófago. Se hallaron algunos labrados en arenisca floja, y otros en piedra fosilífera, en durísima piedra calcarea o en marmol, y no faltan los grandes monumentos construidos a flor de tierra o con una cripta.

El túmulo, tiene formas muy variadas. El más pobre consistía en una capa de tierra amarilla para indicar la situación del sepulcro. Unas veces era un montoncito de tierra cuadrangular y cubierto por una capa de mortero; otras, el montón estaba formado por un bloque de "opus testaceum". Después de este tipo de forma plana, el más común es el túmulo prismático, con el interior macizo o hueco. Se mencionan los túmulos en forma de "cupa" y los de forma de "mensa". Casi siempre el túmulo cubre un solo sepulcro, pero no faltan casos en los que hay dos o incluso tres, especialmente en los túmulos en forma de mensa.

Muchos ataúdes debieron ser de madera, pues son muchas las tumbas que contienen clavos de hierro, cantoneras o ángulos del mismo metal para mejor sujetar las tablas. También se utilizaron ataúdes de plomo. Más generalizado era el uso de ánforas como ataúdes.

Los restos esqueléticos se hallan depositados en el Museo Paleocristiano de Tarragona. Corresponden a los siglos III, IV, Vº después de JC. esto es: desde el martirio de los Santos de Tarragona, Fructuoso, Augurio y Eulogio, sepultados en el mismo cementerio, hasta la invasión de los visigodos, a raíz de la cual fue destruída la basílica y abandonada la necrópolis.

LAS MONEDAS

PERIODOS	C. MONEDAS	PORCENTAJES	
		Totales/Parciales	
PRE-IMPERIALES	35	5,75 %	8,59 %
SIGLO Iº	27	4,44 %	6,63 %
SIGLO IIº	14	2,30 %	3,43 %
SIGLO IIIº	81	13,32 %	19,90 %
SIGLO IVº/Vº	221	36,34 %	54,29 %
MINIMI	29	4,76 %	7,12 %
INDESCIFRABLES	114	18,75 %	(99,96)
M. DE LOS REYES	87	14,30 %	-407-
TOTALES	-608-	(99,96)	

El presente estudio consta de 608 monedas, inventariadas en el monetario del Museo Arqueológico Provincial de Tarragona, números 6801 a 7408 ambos inclusive, cuya procedencia es la "Necrópolis Romano-Cristiana de Tarraco". Dichas monedas aunque escasas para establecer con seguridad como fue la circulación monetaria en época imperial en Tarraco, no así, para esbozar una primera visión de cuales fueron sus características más destacables, así también para la datación del yacimiento estudiado.

El trabajo se ha realizado dividiendo el material en ocho grandes bloques y a su vez, cada uno en diferentes períodos cronológicos. El número de monedas de cada bloque y porcentaje es el siguiente:

EL SIGLO Iº

Durante el siglo Iº, las monedas se concentran casi exclusivamente en la dinastía Julia-Claudia. De Augusto a Claudio I, tenemos 21 monedas, que representan el 5,14%, mientras que de Nerón a Galba, solamente 1,024%, poseemos un total de 12 monedas del emperador Claudio I, en su mayoría pertenecientes al grupo de monedas acuñadas en cecas hispánicas, cuya presencia viene observándose en otros yacimientos peninsulares. Aquí representan el 44,44% de monedas referente al siglo Iº y el 0,92, número de monedas por año de reinado del emperador, de aquí que no deba estrañarnos su elevado porcentaje en Tarraco. (2)

Después de este momento, se produce, debido probablemente al cierre de las cecas locales y provinciales, una etapa de gran escasez de moneda. Este hecho también ha sido observado en Conimbriga y Barcino, únicas ciudades romanas estudiadas hasta el momento en Hispania, que tienen una vida del siglo Iº al Vº. (3). Otros yacimientos que nos sirven para constatar este momento de poca densidad de moneda, son Rhode, Torre Llauder, Ampurias y la isla de Menorca. (4).

LA CRISIS DEL 54 al 69 de JC.

En Tarraco representando al emperador Nerón solamente poseemos 1 moneda. Es verdad que la acuñación del bronce fue interrumpida en Roma del 54 al 64, pero volvió luego a acuñarse masivamente a partir del 64, tanto en Roma, como en Lugdunum (5).

EL SIGLO IIº

El siglo IIº, es el período imperial del cual poseemos menos monedas, un total de 14. No tenemos representados los emperadores Galba, Otón, Vitelio, Vespasiano, Domiciano y Nerva, y es a partir del penúltimo cuando empieza a haber moneda, siendo el momento más destacado el del reinado de Antonino Pio. (4 monedas, que representan el 28,57% de monedas referentes al siglo IIº y el 0,17 del total de monedas por año del reinado de este emperador).

A continuación comparamos el número de monedas por año del reinado de cada emperador halladas en la necrópolis de Tarraco, con la de Barcino, Conimbriga, Ampurias, Menorca y Rhode, en tiempos de los Flavios y Antoninos. (69-192 de JC.):

EMPERADORES	T	B	C	A	M	R
VESPASIANO	—	—	1,27	1,00	0,60	—
TITO	—	—	0,50	2,66	—	—
DOMICIANO	—	0,2	1,43	2,20	0,92	0,13
NERVA	—	—	2,00	3,00	1,30	—
TRAJANO	0,18	0,05	0,71	1,00	0,89	0,05
ADRIANO	0,09	0,19	1,31	1,54	1,33	0,14
ANTONINO PIO	0,17	0,21	0,75	0,75	1,17	—
FAUSTINA	0,5	—	—	—	—	0,5
MARCO AURELIO	0,05	0,10	0,95	1,40	0,94	0,05
COMODO	0,12	—	0,69	0,25	0,58	—
TOTALES	1,11	0,75	9,61	13,8	7,73	0,37

Después de Cómodo se abre otra etapa de escasez de moneda, que perdura en Tarraco, hasta Gordiano III°, y en los anteriores yacimientos citados hasta Sévero Alejandro. Es de notar la escasez de piezas pertenecientes a los Séveros, (tenemos tan solo una moneda del emperador Geta) que junto con los Gordianos son emperadores bien representados a lo largo del litoral mediterráneo. (6).

EL SIGLO III°

A pesar de ello, la existencia de 81 monedas del siglo III° representa un aumento considerable respecto a anteriores períodos, aunque no debe olvidarse, que durante el mencionado siglo se documentan varios momentos inflacionarios, que siempre ayudan a aumentar los porcentajes. (7) Es ahora cuando se producen las primeras invasiones bárbaras en la Península. (8).

Finalmente hay que señalar, que en este período, primera mitad del siglo III°, tenemos las últimas acuñaciones de los grandes bronceos correspondientes a los emperadores Gordiano III° (238-244) y Filipo I^o (244-249), habiendo en Tarraco tres monedas del primero y dos del segundo. Sin embargo, el paso de una estructura monetaria basada en el sextercio a otra fundamentada en el antoniniano, no se lleva a cabo rápidamente, y aunque la acuñación del sextercio cesa, no ocurre lo mismo con su circulación, pues no es raro hallar dichas monedas en tesorillos del siglo IV°. (9)

	Ultimo Sextercio	Primer Antoniniano
BARCINO	Filipo I ^o	Volusiano (C.N.N. 1978, en prensa)
CONIMBRIGA	Filipo I ^o	Treboniano Gallo (pp. 266-268)
AMPURIAS	Hostiliano	Galieno (en prensa)
MENORCA	Filipo I ^o	Galieno (p. 65)
TARRACO	Filipo I ^o	Galieno

El período 260-275, lo forman 63 monedas, que representan el 15,47% del total de los materiales, 407 monedas o bien 10,36%, 608 monedas. Este porcentaje a simple vista bajo, respecto a las monedas que poseemos, no lo es, teniendo en cuenta que tratamos una necrópolis tardo-romana y con gran número de monedas indescifrables. Barcino, representa el 23,46% y Conimbriga el 21,46%, porcentajes algo más elevados que los de Rhode 10,75%, Torre Llauder 7,69%, y Menorca 9,66%. (10). Lo cual nos hace suponer que la crisis del siglo III° tuvo un efecto distinto en las ciudades que en las zonas rurales, fenómeno que viene siendo constatado por la mayoría de numismáticos. (11).

Es ahora cuando se produce la primera gran inflación.

Del período 275-306, apenas hay monedas, y al igual que Barcino, Conimbriga y los restantes yacimientos del N.E. de la Península y Baleares antes citados, Tarraco continuará seguramente usando los antoninianos del período anterior.

Entre el 270 y 307 coexisten en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona, seis amonedaciones diferentes:

Quintillo (1 moneda) y Claudio II (39 monedas, perfectamente datadas, más dos atribuibles a este emperador, de las cuales 21 pertenecen al tipo Claudio II divinizado, CONSECRATIO).

Tétrico I y II (5 monedas) y Victorino (1 moneda).
Aureliano (2 monedas).
Diocleciano (3 monedas).

De ello se deduce: En primer lugar, aunque de Quintillo solo poseemos una moneda, la representación de este emperador, es ya importante, ya que tuvo un reinado efímero (marzo-agosto del 270).

Monedas de Aureliano anteriores a la reforma no tenemos ninguna, fenómeno explicable ya que el taller romano fué en verano del 270 cerrado y la emisión no era muy abundante. (12).

También son pocas las monedas de las reformas por lo que aseguran tan solo una parte de los cambios. En contraposición poseemos una gran cantidad de monedas con la leyenda DIVO CLAUDIO, que representan el 53,84 de la totalidad de monedas de éste emperador.

EMPERADORES	CANTIDADES	PORCENTAJES
QUINTILIO	1	3,03%
DIVO CLAUDIO	21	63,63%
TETRICO I y II	5	15,15%
VICTORINO	1	3,03%
R < AURELIANO	2	6,06%
	DIOCLECIANO	3
TOTALES	33	99,99

La mayoría de las monedas de consagración de Claudio II, son de origen irregular, de tipo semioficial, seguramente de talleres locales, tanto a causa de los pesos, muy débiles, como por la pequeña talla de las piezas, y también por la irregularidad en la posición de cuños; (una constante regularidad en la posición de cuños aseguraría una acuñación bastante cuidada, nunca propio de talleres locales, sino oficiales).

Muchos investigadores admiten para los bronce con leyenda DIVO CLAUDIO, un origen galo, lo mismo que las de Tétrico. (13). Tienen su origen bajo el reinado de Quintilio y siguen bajo Aureliano. Desde el 270, en Roma, los monetarios fabricaron algunos ejemplares recortados y estos productos romanos perduraron clandestinamente algún tiempo, quizás un decenio. (14,15).

En las monedas de Tétrico Iº y IIº, respecto a la posición de cuños, observamos la misma irregularidad que en las anteriormente citadas de Claudio II, lo cual nos hace creer que aquellas, son coetáneas a éstas. Monedas de imitación de Tétrico, han sido fabricadas desde la caída del usurpador.

La rotura política entre el Imperio de Tétrico y la Península Ibérica, no podía más que acarrear un cierre de la circulación monetaria, debido al cual poseemos pocas monedas de éste período.

De Postumo también son pocas las monedas en Tarraco y referente a la necrópolis que estamos tratando, no conocemos la existencia de ninguna, extraño hecho ya que las circunstancias eran favorables para su penetración en Hispania.

EL SIGLO IVº

A los siglos IVº y Vº pertenecen el 61,42% de los materiales, porcentaje elevado, y algo superior a la Colonia Barcino, 48,08 y un tanto inferior al de la ciudad de Conimbriga, 71, 81, más si bien superior a los de las zonas rurales, Rhode 38,71%, Torre Llaúder, 29,49% y Menorca, 21,49%. (16) Estos porcentajes de Tarraco, Barcino y Conimbriga elevados, se deberan seguramente en primer lugar al relativo resurgir de estas colonias en el siglo IVº y también a que el Imperio, a partir aproximadamente del 330, tras algunos intentos de estabilización vuelve a entrar en una nueva etapa inflacionaria.

Tanto en Tarraco como en Barcino, durante al primer tercio del siglo IVº, hay pocas monedas; El significado debe ser, que ambas ciudades debieron continuar usando los antoninianos de la segunda mitad del siglo IIIº, siendo a partir del año 330 cuando la cantidad de moneda va aumentando progresivamente hasta llegar al final del siglo IVº.

Dentro de las características que presenta este siglo, constatamos, en primer lugar, la escasez de moneda de los usurpadores, Magnencio (3 ejemplares), Decencio (0 ejemplares) como ocurría en el siglo anterior.

De Valentiniano I (3 ejemplares). Del período 363-375 poseemos al contrario que en los anteriores yacimien-

tos mencionados una cantidad de moneda alta (24 ejemplares), frente a otros períodos 300-335 de larga duración cronológica, que en proporción (26 ejemplares) es mucho menor que la del primer período citado, hecho que se comprende si tenemos en cuenta que el grueso de la circulación monetaria del momento está ocupado por los antoninianos del siglo IIIº, que como antes ya se ha dicho no han sido todavía absorbidos por las nuevas monedas de la reforma. (18).

Los años siguientes son momentos de inflación, que culminan entre el 341-346. Aunque notamos la falta de más reversos del tipo VICTORIAE DD AUGG Q NN. no así del tipo Caballero Caído, muy abundante en todos los yacimiento de Hispania. (19).

Si comparamos la gráfica de Tarraco, con la de Barcino y Conimbriga, veremos que en la Necrópolis el momento de mayor intensidad de circulación hay que situarlo entre el 364, 383, en Barcino en el 378, 408 y en Conimbriga entre el 350-361.

Otra diferenciación existente entre éstas tres ciudades se debe al momento de cese del aprovisionamiento de moneda. En Conimbriga cesa bruscamente, en los primeros años del siglo IV°, mientras que en Tarraco y Barcino continúa llegando moneda, aunque en cantidades pequeñas hasta bien entrado el siglo V^o. Son muchos los Ae 4, que por sus características se pueden situar en el siglo V^o, cantidad más elevada que en Conimbriga.

En cuanto a las imitaciones de este siglo IV°, mientras que en Conimbriga son escasas (20) apunta seis u ocho, en Tarraco y en Barcino sobre todo, el número es proporcionalmente más elevado, comparándolo con la cantidad de moneda. Ello quizás sea debido a la situación costera de las dos últimas ciudades citadas y también a su mayor proximidad a las Galias.

Durante el siglo IV° considerando las aportaciones globales de cada ceca representada, vemos como aquella preponderancia ya mencionada en los siglos anteriores de la ceca de Roma, ahora, aunque no como en Rhode, que es sustituida por las aportaciones de otras cecas (Arlés y Antioquía), si está en proporción de emisión de moneda muy a la par concretamente con Arlés, aunque Roma sigue siendo la que más aportaciones realiza por encima del resto. En cuanto a la representación de cecas orientales y occidentales en Tarraco, vemos una preponderancia de las occidentales especialmente las Galas, al contrario que en Rhode, que representan un 56% y Mallorca, un 48,15%, y si igual a los puntos examinados de las zonas centro y oeste de Hispania. El porcentaje de talleres occidentales en la Necrópolis es de 85,07 por lo tanto 13,85 para las orientales. Estos porcentajes son muy parecidos a Barcino, con 81,48 para los talleres occidentales y 18,52 orientales. El dominio observado de los talleres occidentales sobre los orientales se muestra en estas ciudades con mayor claridad, que en la de Conimbriga, (21) 77,50% de monedas de taller occidental, y 22,50 de orientales.

El claro dominio en Tarraco y Barcino de las cecas occidentales no puede atribuirse solo a su situación geográfica, ya que así contradeciríamos a los datos obtenidos en Rhode y Menorca, los cuales hacían afirmar que en el siglo IV° existía un tipo de circulación totalmente distinta en la costa mediterránea, con respecto al resto de la Península. (22).

En cuanto a los talleres representados en el siglo IV° desde el comienzo del mismo hasta el 363, tenemos los siguientes:

T. OCCIDENTALES	MONEDAS	T. ORIENTALES	MONEDAS
TREVERI	2	CONSTANTINOPLA	4
ROMA	12	HERACLEA	2
LONDINIUM	2	CYZIKUS	1
TICINUM	2	T.O.No ident.	1
ARLES	10		
THESALONICA	1	TOTALES	- 8 -
SIRMIUM	1		
AQUILEIA	4		
SISCIA	2		
LUGDUNUM	4		
T.O.No ident.	10		
TOTALES	- 50 -		

El estudio realizado, nos da, como cecas occidentales hasta el 363, la cantidad de 50 monedas frente al total de 93 de siglo IV° de los citados talleres occidentales, el 53,76% frente al 46,24% de monedas representadas desde el 363 hasta finales de siglo, y de talleres orientales tenemos 8 monedas de un total de 15, el 53,33% hasta el 363 y el 46,66% hasta final de siglo, lo cual va en contra de los yacimientos de Rhode y Menorca, donde la representación de cecas occidentales es mucho mayor hasta la fecha del 363, y a partir de la mencionada, la máxima representación de talleres la ocupan los orientales. En Tarraco están muy igualados:

Hasta 363:		T O T A L E S
T. OCCIDENTALES	T. ORIENTALES	
(50 m.) 53,76%	(8 m.) 53,33%	
Del 363 a finales de siglo:		
(43 m.) 46,23%	(7 m.) 46,66%	108-
<u>93 Monedas</u>	<u>15 Monedas</u>	

CONCLUSIONES

En la Necrópolis Romano-Cristiana de Tarraco, durante el siglo I, las monedas se concentran casi exclusivamente en la dinastía Julia-Claudia. Después de este momento, se produce debido probablemente al cierre de las cecas locales y provinciales, una etapa de escasez de moneda.

El siglo II°, es el período imperial del cual poseemos menos monedas, éstas se concentran en la primera mitad de siglo, abriéndose a partir de Cómodo otra etapa de apenas moneda que perdura hasta Gordiano III.

En el siglo III° cabe destacar la poca moneda de los Severos, que generalmente con los Gordianos, son emperadores bien representados en todo el litoral mediterráneo. A pesar de ello la existencia de 81 monedas de dicho siglo representa un aumento considerable respecto a los anteriores, aunque no debe olvidarse que durante éste se documentan varios momentos inflacionarios, que siempre ayudan a aumentar los porcentajes.

Según la creencia tradicional, en el año 260, francos y alamanes pasaron de las Galias a Hispania, destruyendo muchas ciudades, entre ellas Tarraco. La parte de la ciudad situada fuera de los recintos superiores de la misma fue destruida por el fuego este mismo año, y hay constatadas numerosas villas arrasadas por el incendio. En la necrópolis, según Serra Vilaró, salieron restos calcinados de hasta 40 ctms. de espesor, pero la cantidad de monedas habidas del período 260-275, indican la poca repercusión que pudieron tener las supuestas invasiones en la vida y desarrollo de Tarraco. No se puede negar que sufrió los efectos de la crisis al igual que otras ciudades, pero las consecuencias fueron distintas, a las zonas rurales. La ciudad no decae por las invasiones, sino como resultado de un fenómeno económico de desequilibrio del Imperio.

Después de la crisis hay con Aureliano, un intento de saneamiento de la economía, pero las monedas de la reforma aquí en la necrópolis son tan escasas que aseguran tan solo una parte de los cambios.

A los siglos IV° y V^o pertenecen el 61,42% de los materiales, porcentaje elevado debido seguramente al relativo resurgir de estas colonias en el siglo IV° y también que el Imperio aproximadamente del 330 tras algunos intentos de estabilización vuelve a entrar en una etapa inflacionaria, todo ello nos hace suponer que en la necrópolis se empezaría a sepultar en el siglo III° siendo su momento cumbre el siglo siguiente, lo cual va muy a la par con la hipótesis de Serra Vilaró, quién afirma que se comienza a sepultar en ella a raíz del martirio de los Santos mártires Fructuoso, Augurio, y Eulogio, acontecimiento fechado en éste período cronológico.

Durante el primer tercio del siglo IV° hay pocas monedas en el yacimiento lo cual nos hace suponer que la ciudad debió continuar usando los antoninianos de la segunda mitad de siglo III°, monedas que aún no habían sido absorbidas por las nuevas habidas de la reforma, siendo a partir del 330 cuando la cantidad de moneda va aumentando progresivamente, hasta llegar al final del siglo IV°.

Consta históricamente y así lo confirman las monedas que a finales del siglo IV° volvió a ser destruída la ciudad por la invasión de los bárbaros: Serra Vilaró (23) afirma que los cristianos restauradores de Tarragona, devotos de ser sepultados junto a la tumba de los Santos, serían tan pocos, que el recinto de la basílica sería suficiente para cobijar a sus difuntos.

Hasta bien entrado el siglo V^o, llegan monedas a Tarraco, pues son muchos los Ae 4 que por sus características pueden considerarse como de siglo V^o.

Vemos también en la necrópolis, un claro dominio de las cecas occidentales, pero ello no puede atribuirse solamente a su situación geográfica, en cambio respecto a la cantidad de imitaciones que poseemos, comparándolas con las de Conimbriga, vemos que éstas son más en Tarraco, pudiendo ello deberse a su situación de proximidad a las Galias o bien su situación costera.

Tarraco tuvo una vida sin grandes perturbaciones desde su nacimiento hasta el siglo IV°, con una estructura monetaria semejante a la de Barcino y Conimbriga, y distinta a la de las zonas rurales próximas a ella, como el N.E. de la Península y Baleares.

En la necrópolis de Tarraco los siglos están completos en cuanto a representación de emperadores, no así en lo referente a la cantidad de moneda.

Con la nueva invasión del 476 la necrópolis quedó definitivamente abandonada.

De las monedas modernas, halladas en la superficie de la necrópolis, decimos al igual que Serra Vilaró, que su localización en ella se deberá seguramente a la construcción de la Catedral en el siglo XII a XIV, en que las ruinas de Tarragona, son removidas en busca de materiales de construcción.

NOTAS

- (1) - SERRA VILARÓ, J. Sepulcros y ataúdes de la necrópolis de San Fructuoso (Tarragona). Revista Ampurias T.VI, 1944.
- (2) - MATEU Y LLOPIS, F. El hallazgo de bronce de Claudio I de la Poble de Mafumet (Tarragona). Boletín Arqueológico LII, 1972, págs 49-53.
BOST, JP y PEREIRA, I. Les Monnaies d'imitation de Claude Ier trouvées sur la site de Conimbriga (Portugal). Barcelona 1973. Numisma XXIII-XXIV, págs 167-181.
CAMPO, M. El problema de las monedas de imitación de Claudio I en Hispania. Barcelona, 1974. Acta Numismática IV, págs 155-163.
GURT, JM. Las monedas de Claudio I en Clunia. Barcelona. 1975. Pyrenae XI, págs 109-134.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode, durante el Imperio romano. Barcelona, 1977. Acta Numismática VII, págs. 105.
- (3) - PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. Fouilles de Conimbriga III. Les Monnaies. París. 1974, págs 217-220.
CAMPO, M y GRANADOS, O. Las monedas de Barcino. Comunicación presentada al III^{er} Congreso Nacional de Numismática. Barcelona. 1978 (en curso de publicación).
- (4) - RIPOLL, E; NUIX, JM; VILLARONGA, L. Consecuencias del estudio estadístico de las monedas halladas en las excavaciones de Emporion. Frankfurt. 1976. Colloquium de la F M R D. (en curso de publicación).
MARTI, C; BONAMUSA, J. La numismática de la Vila romana d'Illuro de Torre Llauder (Mataró). 1976. Miscel·lanies arqueològiques de Mataró i el Maresme, I, págs 92-94.
CAMPO, M. Contribución al estudio de la circulación monetaria en Menorca durante el Imperio Romano. Barcelona. 1976. Acta Numismática VI, págs 62-4.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode durante el Imperio Romano. Barcelona. 1977. Acta Numismática VII, págs 104-105.

- (5) – ROBERTSON, I, págs LXXIX.
- (6) – BALIL, A. Hallazgos monetarios de Clunia. Madrid. 1965 Noticiario Archivo Español de Arqueología XXXVIII, 111-112 págs 131-32.
- (7) – CALLU, JP. La Politique monétaire des Empereurs Romains de 238 à 311. París. 1969, págs 215-276.
PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. Fouilles de Conimbriga III. Les Monnaies. París. 1974, págs 234-235.
- (8) – BALIL, A. Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III° después de J.C. Roma. 1957. Cuadernos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, 9. págs 95-143.
BALIL, A. Hispania en los años 260 a 300 después de J.C. 1959. Emerita, 17, págs. 269-295.
TARRADELL, M. las invasiones germánicas del siglo III. Después de J.C. en la Península Ibérica 1955. Estudios Clásicos III, n° 15 págs. 95-110.
TARRADELL, M. Problemas cronológicos de las invasiones germánicas del siglo III. Zaragoza. 1957. IV° Congreso Arqueológico Nacional (Burgos, 1955), págs. 231-239.
- (9) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. Fouilles de Conimbriga III. Les Monnaies. París. 1974, págs 305.
CALLU, JP. La Politique monétaire des Empereurs Romains de 238 à 311. París. 1969, págs 129-130.
- (10) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. Fouilles de Conimbriga III. Les Monnaies. París. 1974, págs 230-38.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode, durante el Imperio Romano. Barcelona. 1977. Acta Numismática VII, págs 108-109.
MARTI, C. BONAMUSA, J. La numismática de la Vil·la romana d'Iluro de Torre Llauder (Mataró). 1976. Miscel·lanies arqueològiques de Mataró i el Maresme, I, págs 95.
CAMPO, M. Contribución al estudio de la circulación monetaria en Menorca durante el Imperio Romano. Barcelona, 1976, Acta Numismática VI, págs 66-67.
- (11) – HIERNARD, J. Revisión al tesoro de Altafulla (Tarragona). Comunicación presentada al III^{er} Congreso Nacional de Numismática. Barcelona. 1978 (en curso de publicación).
CAMPO, M. Las monedas de Barcino. Comunicación presentada al III^{er} Congreso Nacional de Numismática. Barcelona. 1978. (en curso de publicación).
- (12) – CALLU, JP. La Politique monétaire des Empereurs Romains de 238 à 311. París. 1969. p. 232.
- (13) – PFLAUM, HG et BASTIEN, P. La trouvaille de Çanakkale (Turquie). Deniers et antoniniani émis de 261 à 284. Wetteren, 1969. (Numismatique romaine, Essais, Recherches et Documents, IV), p. 117.
- (14) – ST-MARD I. A propósito de las monedas de consagración de Claudio II admite para las piezas de un diámetro inferior a 18,5 mm, no sean de origen oficial. p. 50. V, op. cit.
- (15) – CALLU, JP. op. cit. págs 306-307, n° 5.
- (16) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. op. cit. p. 245.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode durante el Imperio Romano. Barcelona. 1977. Acta Numismática VII, págs 107-111.
MARTI, C y BONAMUSA, J. op. cit. págs 96-99.
CAMPO, M. Contribución al estudio de la circulación monetaria en Menorca durante el Imperio Romano. Barcelona. 1976. Acta Numismática VI. págs 66-67.
- (17) – CAMPO, M. Las monedas de Barcino. Comunicación presentada al III^{er} Congreso Nacional de Numismática. Barcelona. 1978 (en curso de publicación).
- (18) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. op. cit. p 259.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode durante el Imperio Romano. Barcelona. 1977. Acta Numismática VII.
- (19) – CAMPO, M. Contribución al estudio de la circulación monetaria en Menorca, durante el Imperio Romano. Barcelona. 1976. Acta Numismática VI. págs 61-71.
GURT, JM. La circulación monetaria en Rhode, durante el Imperio Romano. Barcelona 1977. Acta Numismática VII. págs 106...
PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. op. cit. págs 263-278, nota 119.
CAVADA, M. Galicia Romana. Circulación monetaria. Santiago de Compostela. 1973. pág 10 (extracto de una tesis doctoral).
- (20) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. op. cit. p. 280.
- (21) – PEREIRA, I; BOST, JP; HIERNARD, J. op. cit. p. 247.

- (22) – BALIL, A. op. cit. p. 27ss. En su estudio sobre Tarragona ya denota una preponderancia de las cecas galas.
- (23) – TULLA, J; BELTRAN, P; OLIVA, C. Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. Madrid (J.S.E.A. 88, nº 6). 1927.
 SERRA VILARO, J. Excavaciones en la necrópolis romano-cristiana de Tarragona. Madrid (J.S.E.A. 93, nº 1. 1928; 104, nº 6. 1929; 11, nº 7. 1930; 133, nº 1. 1935).

<u>300 -195 a JC.</u>							
CARTAGINESAS:							
1	1	1/ 0,009/ 50%			2/ 0,01		
EBUSUS:							
1	1	1/ 0,009/ 50%					
<u>195 -27 a JC.</u>							
ROMA: Ae	2						0,01
ILTIRTA:	2	2					
KESE:	22	22	24	25			
KESE:	1		1		26		
EDETANIA, CONTESTANIA:							
Arse-Saguntum:	1			1		33	35
SEDETANIA:							0,19
Kelse:	1	1					0,20
IBERICAS INCIERTAS:	6	6		7			
							5,71%
							94,28%

27 a JC -41 d C.

	AUGUSTO	TIBERIO	TOTAL	%	TOTAL	%
ROMA	1	1	2	22,22	<u>ROMA</u> 2/ 22,22%	
BILBILIS	1		1	11,11	<u>HISPANIA</u> 7/ 77,77%	
ILERDA	2		2	22,22		
TARRACO		4	4	44,44		
TOTAL	4	5	9			
%	44,44	55,55				
<u>0,13</u>						

27 a JC. -260 d. C.

	S	Dp	As	Sem	Quad	TOTAL	NºM. Año	%	TOTAL	NºM. Año	%
AUGUSTO			2	2		4	0,09	8,51	(27 a JC-68 d.C)		
TIBERIO		1	1	3		5	0,21	10,63			
CLAUDIO						12	0,92	25,53			
Roma			8		2						
Imitaciones			2						22/0,23/46,80		
NERON				1		1	0,07	2,12			
TITO			1			1	0,1	2,12	(68-96)		
INCIERTAS		1	2		1	4	-	8,51	5/0,17/10,63		
TRAJANO			3			3	0,13	6,38	(96-192)		
ADRIANO		1	1			2	0,09	4,25			
ANTONINO PIO	1		3			4	0,17	8,51			
FAUSTINA	1					1	0,5	2,12			
MARCO AURELIO	1					1	0,05	2,12			
COMODO			2			2	0,12	4,25			
INCIERTAS			1			1	-	2,12	14/0,14/29,78		
GETA			1			1	0,33	2,12	(193-260)		
GORDIANO III	2		1			3	0,5	6,38			
FILIPO I	2					2	0,4	4,25	6/0,08/12,76		
TOTAL	7	3	28	6	3	47					
%	1489	638	5957	1276	638						
									0,16		

260 -294

	Ant	TOTAL	NºM.AÑO	%	TOTAL NºM.AÑO %
					(260-275)
GALIENO	14	14	0,93	18,66	
SALONINA	1	1		1,33	
VICTORINO I	1	1	0,5	1,33	
CLAUDIO II	18	18	9,00	24	
DIVO CLAUDIO	21	21	4,20	28	
AURELIANO	2	2	0,4	2,66	
TETRICO I	1	4	1,33	5,33	
Imitaciones	3				
TETRICO II	1	1		1,33	
QUINTILLO	1	1	1	1,33	72/4,80/100
INCIERTAS	9	9	-	12	
					(275-294)
INDESCIFRABLES	3	3	-	4	
TOTAL	75	75			
%	100				
<u>2,11</u>					

	ROMA	MEDIOLANUM	SISCIA	OCIDENTALES	ORIENT		IMITACIONES	IMP. GAIO		TOTAL	%	OCIDENTE	%	ORIENTE	%	IMITACIONES	%	IMP. GAIO.	%
					CYZIKUS	ANTIOQUIA			INCERTAS			IMITACION E2							
GALIENO	8	1	1							4	14	22,2	10	20%					
SALONINA	1									1	1,58	1	2						
VICTORINO I									1	1	1,58							1	2
CLAUDIO II	8				1	1				8	18	28,5	8	16%	2	4%			
Divo Claudio					3		16			2	21	33,3	3	6%	16	33%			
AURELIANO				1						1	2	3,17	1	2					
TETRICO I									1	3	4	6,34						4	33%
TETRICO II									1	1	1,58							1	2
QUINTILLO		1								1	1,58	1	2						
TOTAL	17	2	1	1	4	1	16	3	3	15	63		21	5		16		6	
%	26%	3%	1%	1%	6%	1%	25%	4%	4%	23%		43%		10%		33%		12%	

294-324

	Follis	frac. follis	Ant	TOTAL	NºM. AÑO	%	TOTAL AÑO	NºM. AÑO	%
DIOCLECIANO			3	3	0,25	15,78	(294-306)		
MAXIMIANO I		1		1	0,08	5,26	4/0,33/21,05		
MAXIMINO II DAZA	2			2	0,11	10,52	(306-324)		
LICINIO P.	2			2	0,11	10,52			
CONSTANTINO I	7	3		10	0,5	52,63	15/0,83/78,94		
MAXIMIANO		1		1	0,05	5,26			
TOTAL	11	5	3	<u>19</u>					
%	57'89	26'31	15'78						

0,6

	LONDINIUM	ROMA	SISCIA	TICINUM	TREVERI	ANTIOQUIA	CYZIKUS	HERACLEA	INCIERTAS	TOTAL	%	OCCIDENTE	%	ORIENTE	%
DIOCLECIANO						1			2	3	15,78			1	6,6
MAXIMIANO I							1			1	5,26			1	6,6
MAXIMINO II DAZA		1			1					2	10,52	2	13,3		
LICINIO P.										2	10,52	1	6,6	1	6,6
CONSTANTINO I	2	2	1	1	2				2	10	52,63	8	53,3		
MAXIMIANO		1								1	5,26	1	6,6		
TOTAL	2	5	1	1	3	1	1	1	4	<u>19</u>		12		3	
%	10'5	26'3	5'2	5'26	15'7	5'26	5'26	5'26	21'0			78'8		19'8	

324 -final del Imperio

	AE			TOTAL	NºM. Año	%	TOTAL	NºM.Año	%
	2	3	4						
324-330		4		4	0,66	1,70	(324-361)	87/2,35/47,54	
330-335		7	3	10	2,00	4,25			
335-341		9	11	20	3,33	8,51			
341-346		3	9	12	2,4	5,10			
346-350		4		4	1,00	1,70			
MAGNENCIO	2			2	1,00	0,85			
350-361	2	22	11	35	3,18	14,89			
361-364		1		1	0,33	0,42	(361-408)	67/1,42/36,61	
364-378		21	2	23	1,64	9,78			
378-395	33	6	3	42	2,47	17,87			
395-408			1	1	0,07	0,42			
408-498		2	27	29	-	12,34	(408-498)	29/0,32/15,84	
Minimis									
INGIERTAS	1	23	28	52	-	22,12			
Siglo IVº									
TOTALES	38	102	95	<u>235</u>				-183-	
%	16'17	43'40	40'42						

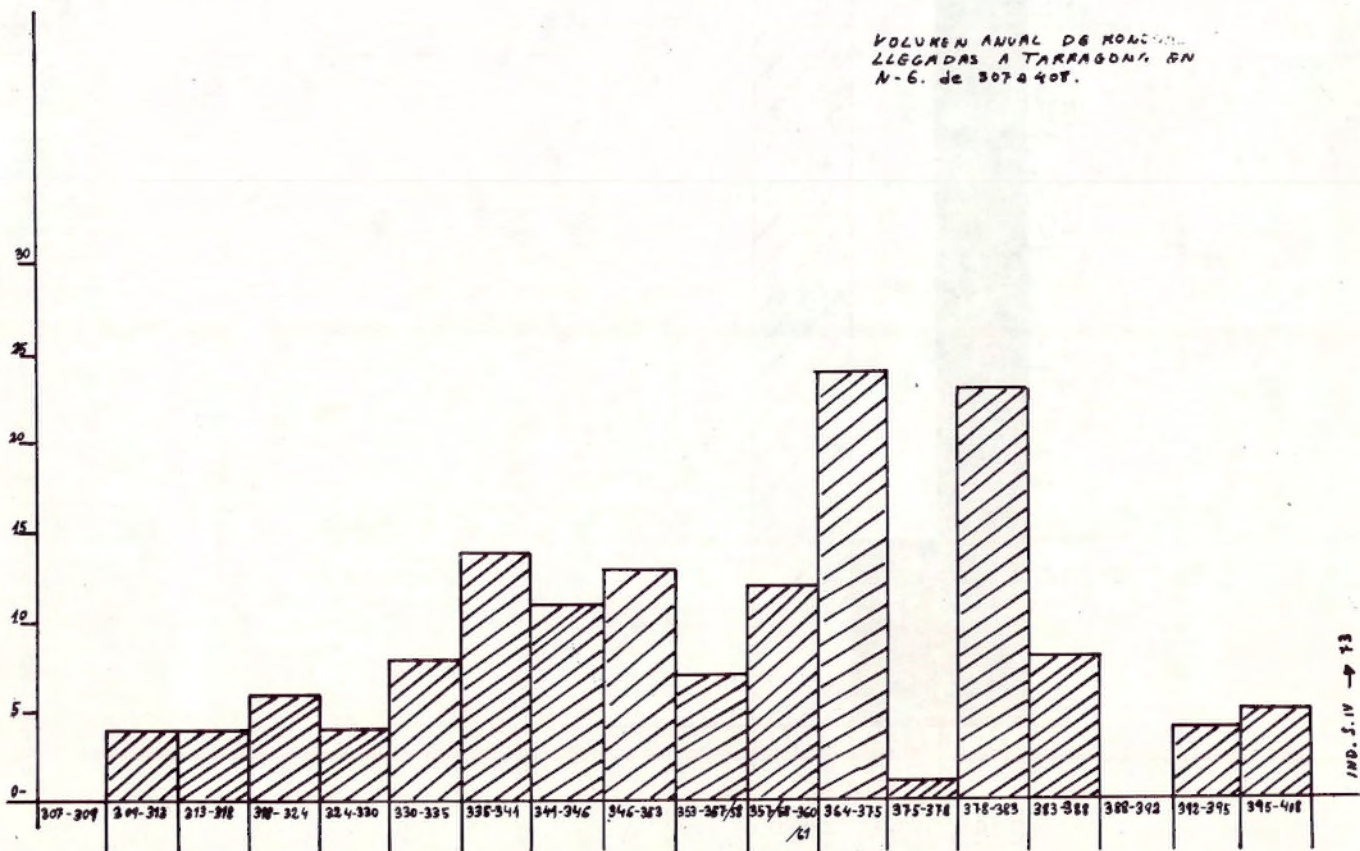
2.17

	AQUILEIA	ARELATE	LUGDUNUM	ROMA	SISCIA	TREVERI	THESALONICA	ALEXANDRIA	ANTIOQUIA	CONSTANTINOPLA	CYZIKUS	HERACLEA	IMITACION	OCCIDENTAL	ORIENTAL	INCERTAS	TOTAL	%	OCCIDENTE	%	ORIENTE	%	IMITACIONES	%	
324-330		1			1											2	4	1,99	2	1'8					
330-335	1	1		1						2						5	10	4,97	3	2'7	2	1'85			
335-341		1	2	4	1		2			1	1	1		1		6	20	9,95	11	10'8	3	2'77			
341-346		1?		1?					1?					8		1	12	5,97	10	9'25	1	0'9			
346-350	1	1	1													1	4	1,99	3	2'7					
MAGNENCIO		1												1		2	0,99	2	1'8						
350-361	2	7	2	4						2			1	1	15	35	17,4	16	14'8	3	2'7	1	0'92		
361-364		1														1	0,49	1	0'9						
364-378		1		11	1?	1	1	1							7	23	11,4	15	13'8	1	0'9				
378-395	3	7	1	5	1	1			3	1				1	4	15	42	20,9	19	17'5	8	7'4			
395-408																1	1	0,49							
-346-361-													6			12	18	8,95					6	5'55	
408-498 (Minimis)																29	29	14,4							
TOTAL	7	22	6	26	4	2	3	1	4	6	1	1	7	12	5	94	203		82		18		7		
%	3'48	10'99	2'98	12'93	1'99	0'99	1'49	0'49	1'99	2'98	0'49	0'49	3'48	5'97	2'48	46'7%			75'87		16'63		6'48		

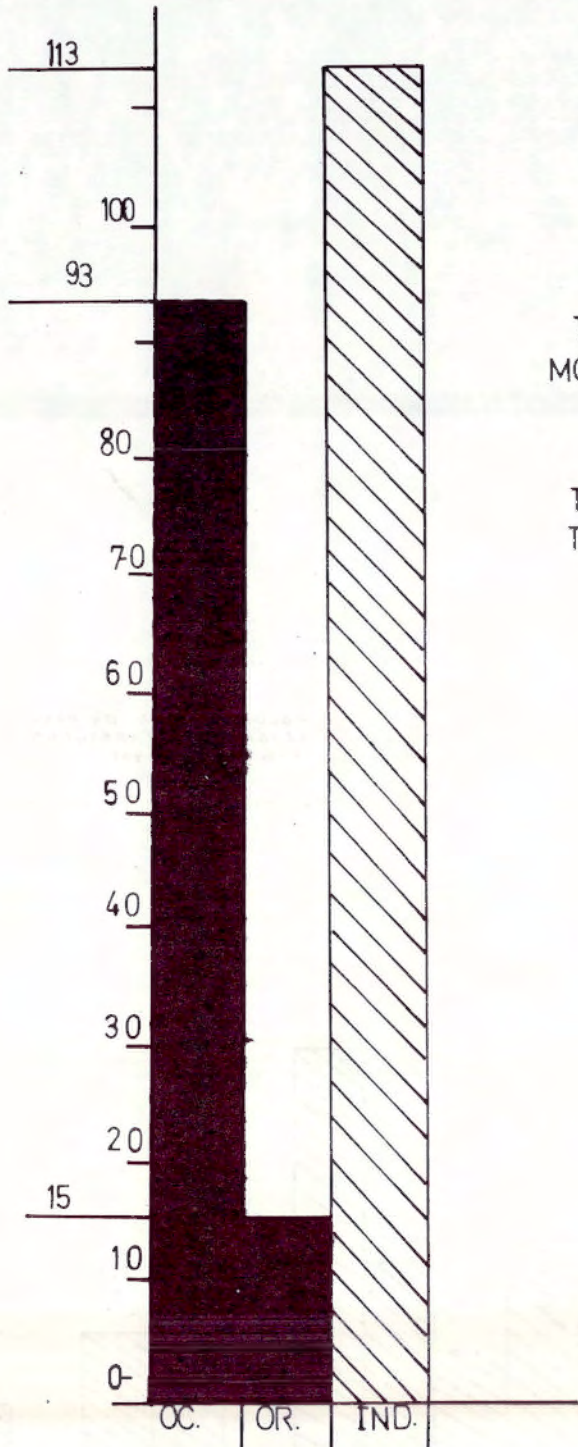
REPRESENTACION DE TALLERES MONETARIOS DEL SIGLO IV^a EN N.6.

TALLERES OCCIDENTALES	CANTIDAD DE		PORCENTAJES	
	MONEDA	PARCIALES	TOTALES	
LONDINIUM	2	2,15%	1,85%	
TREVERI	4	4,30	3,70	
LUGDUNUM	5	5,37	4,62	
TICINUM	2	2,15	1,85	
ARELATE	19	20,43	17,59	
ROMA	29	31,18	26,85	
AQUILEIA	7	7,52	6,48	
SISCIA	4	4,30	3,70	
SIRMIIUM	1	1,07	0,92	
THESALONICA	4	4,30	3,70	
T.OCC.NO IDENTIFICABLE	16	17,20	14,81	
TOTALES PARCIALES	93	99,97		
TALLERES ORIENTALES				
HERACLEA	3	20%	2,77%	
CONSTANTINOPLA	5	33,33	4,62	
CYZIKUS	1	6,66	0,92	
ANTIOQUIA	3	20	2,77	
ALEXANDRIA	1	6,66	0,92	
T.OR.NO IDENTIFICABLE	2	13,33	1,85	
TOTALES PARCIALES	15	99,98		
T O T A L E S	<u>108</u>		<u>99,92</u>	

VOLUMEN ANUAL DE MONEDAS
 LLEGADAS A TARRAGONA EN
 N.º de 307 a 407.

IND. S. IV → 73

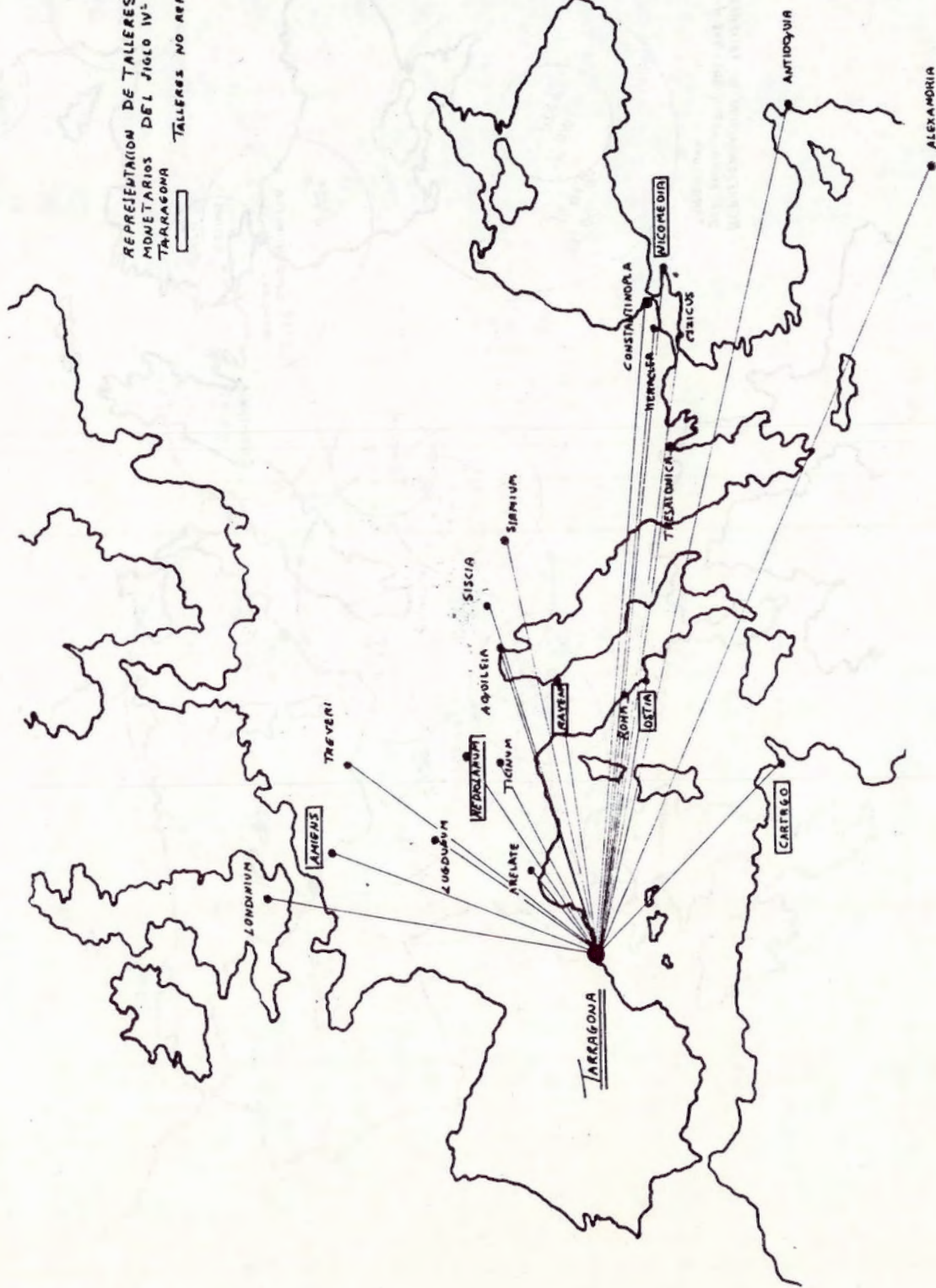
TARRACO: N.R-C.
MONE DAS SIGLO IV

T.OC. 93 monedas 86'11%
T.OR. 15 " 13'88%

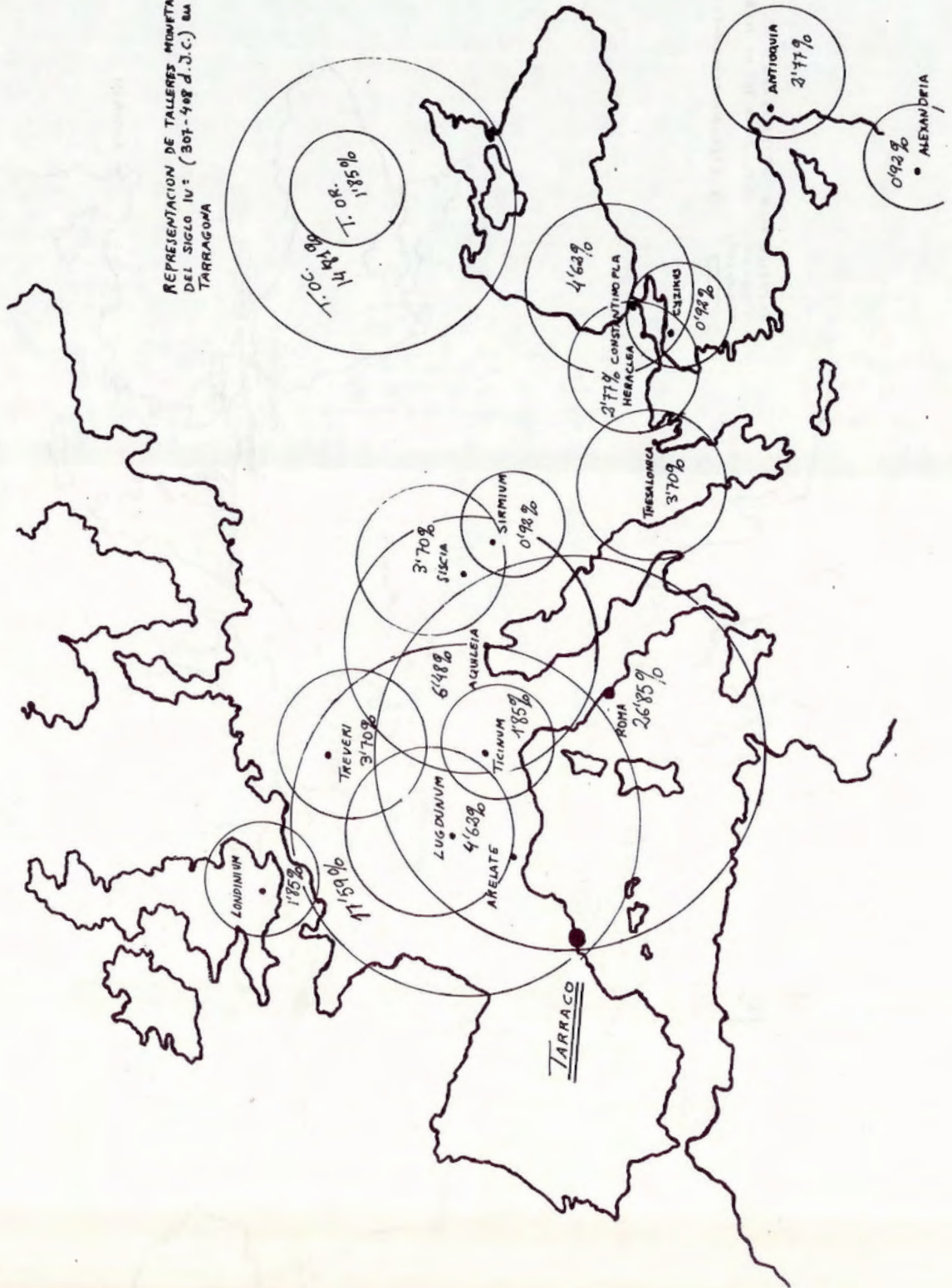
TALLERES
42'08% 6'78% 51'13%

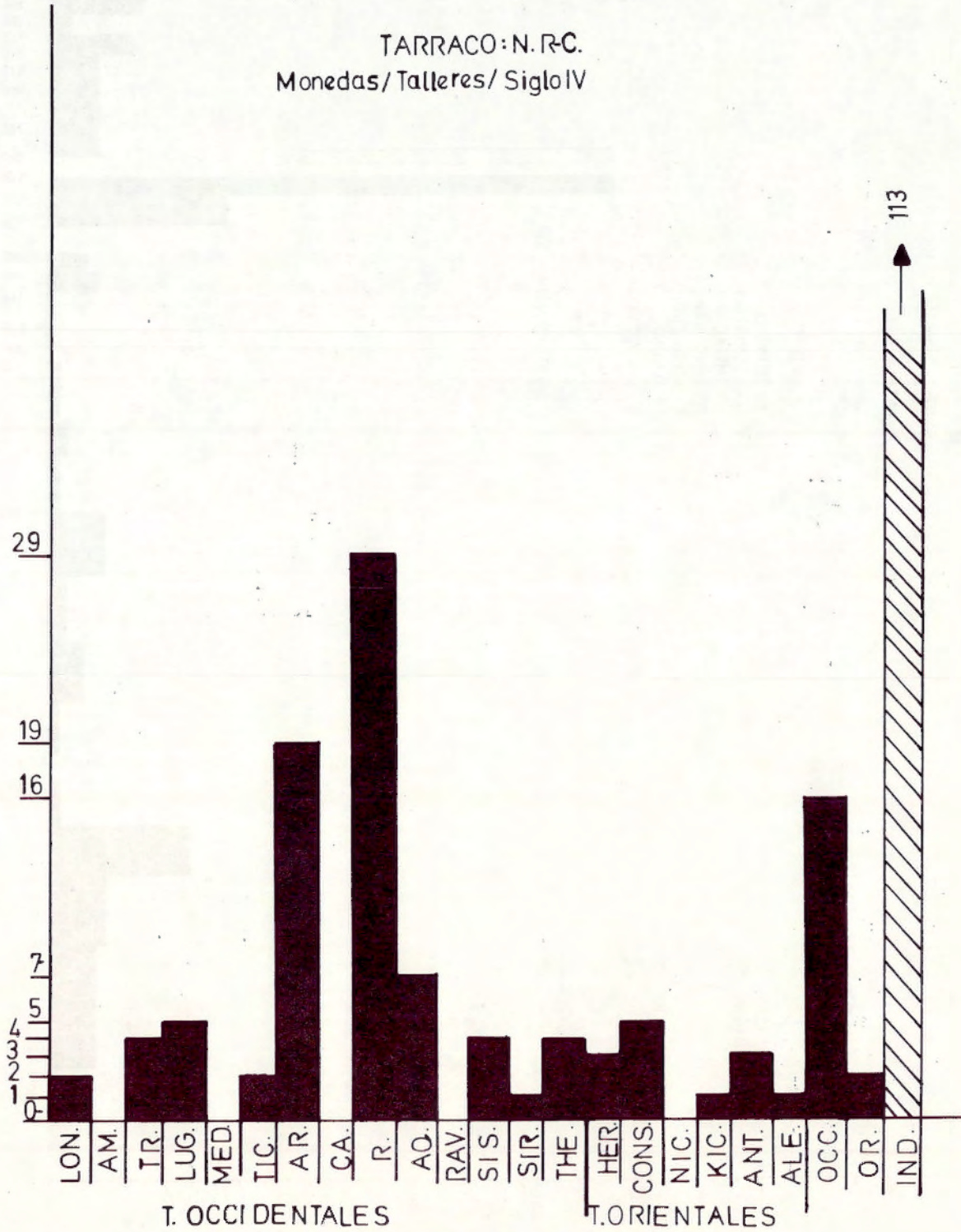
REPRESENTACION DE TALLERES
 MONETARIOS DEL SIGLO IV: en N-6-
 TARRAGONA TALLERES NO REPRESENTADOS

REPRESENTACION DE TALLERES MONETARIOS Y %
 DEL SIGLO IV: (301-408 d.J.C.) BA N-C-
 TARRAGONA

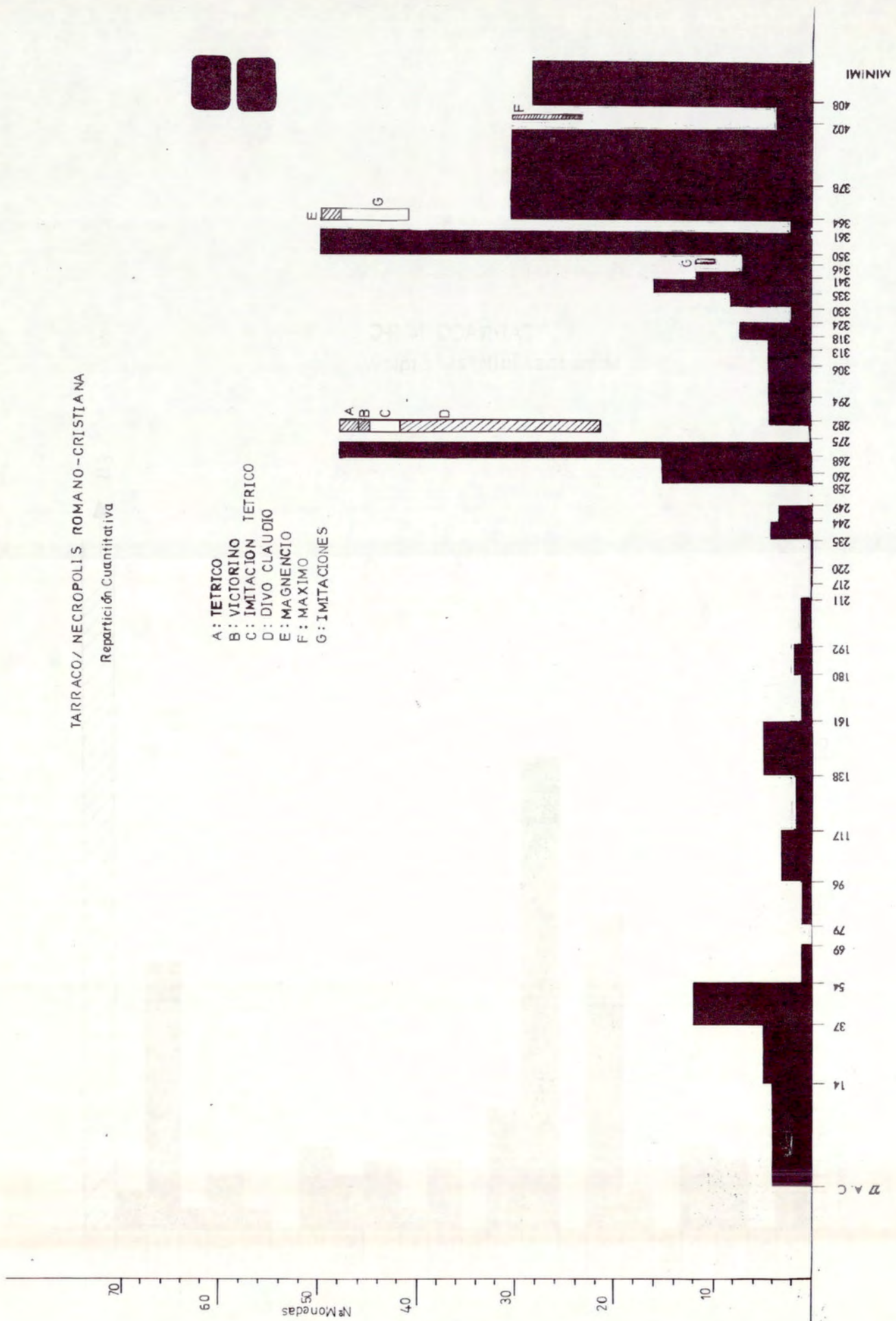
TARRACO: N. R.C.
Monedas/Talleres/ Siglo IV

TARRACO/ NECROPOLIS ROMANO-CRISTIANA

Repartición Cuantitativa

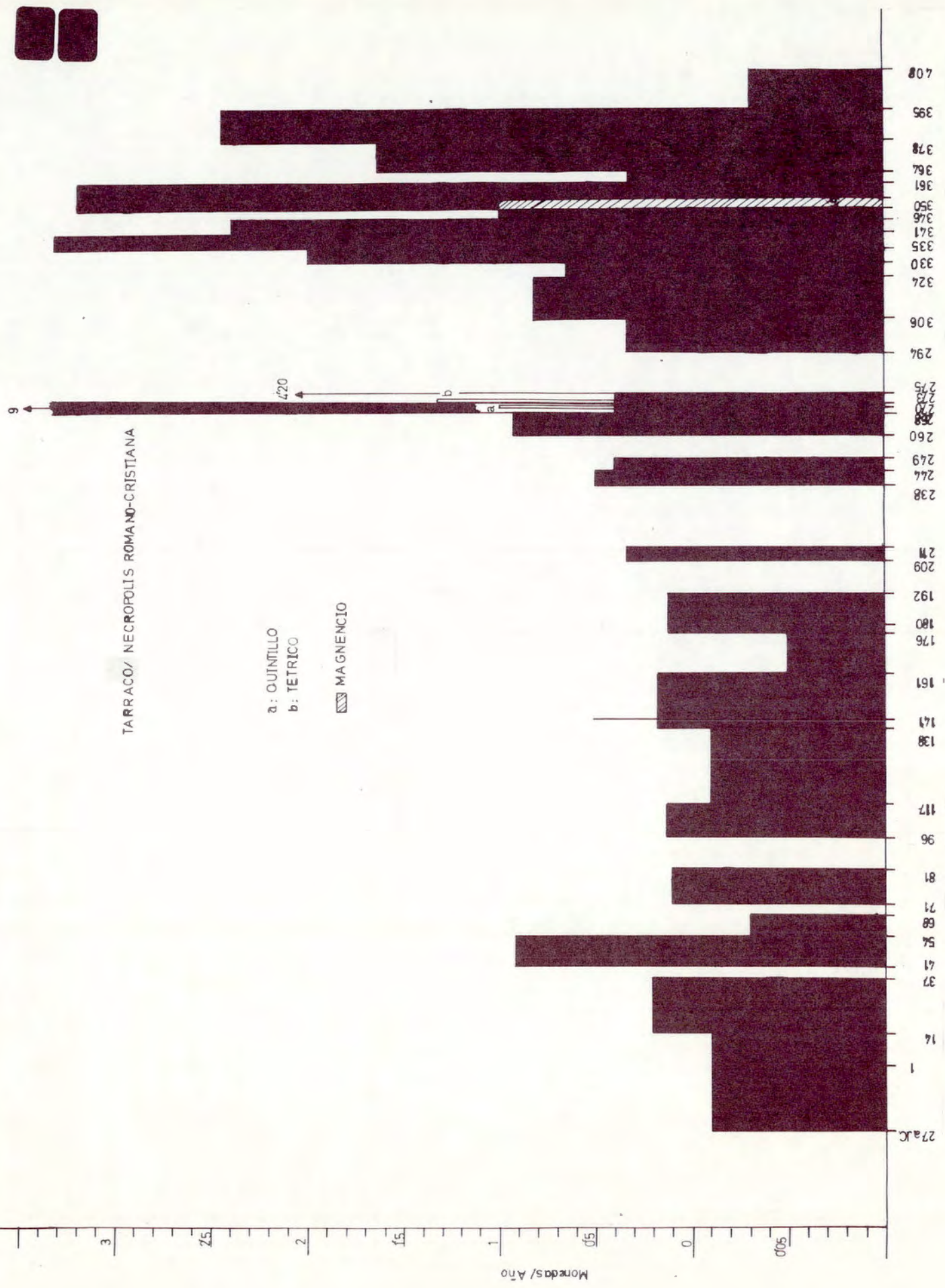
- A: TETRICO
- B: VICTORINO
- C: IMITACION TETRICO
- D: DIVO CLAUDIO
- E: MAGNENCIO
- F: MAXIMO
- G: IMITACIONES

TARRACO/ NECROPOLIS ROMANO-CRISTIANA

a: OJUNTILLO
b: TETRICO
MAGNENCIO

AVANCE SOBRE LA CIRCULACION MONETARIA EN ITALICA

Francisca CHAVES

La importancia que tuvo en su día la ciudad de Itálica, primera fundación romana en España en 205 a.C. con el asentamiento de veteranos de Escipión (1) y lugar que aparece aun citado, al menos hasta 693, como sede episcopal (2), hace preveer que el estudio de la circulación monetaria por la ciudad tenga conclusiones interesantes. Sin embargo, para que éste pueda llegar a resultados definitivos es necesario disponer de un buen número de piezas halladas *in situ* (3), cosa que hoy por hoy nos es todavía insuficiente. Queremos, por ello, presentar un avance de un futuro estudio en el que podamos contar con material suficiente del que esperamos disponer en un plazo relativamente breve (4).

I — MATERIAL ESTUDIADO: SU PROCEDENCIA

1 — Excavaciones en Itálica

a) Material de excavaciones más antiguas.

- El conservado en el Museo Arqueológico de Sevilla procedente de las excavaciones de 1903 (5).
- El publicado por la Dra. Fernández-Chicarro (6).

b) Las monedas estudiadas por nosotros como fruto de diversas campañas (7).

2 — Colecciones particulares

— Colección de la Condesa de Lebrija (8).

3 — Hallazgos

Hemos incluido en este trabajo el célebre hallazgo en 1898 de áureos y barras de oro publicado en su tiempo y hoy perdido íntegramente (9).

En total se han estudiado unas 722 piezas, la mayoría directamente, si bien los áureos perdidos y algunas de las pertenecientes a excavaciones antiguas, se han consultado sólo las publicaciones anteriores, que se reducen a la descripción, pero no con todos los datos que deseáramos.

II — LA MONEDA HISPANICA Y LA REPUBLICANA

Solo dos piezas republicanas acuñadas en Roma hemos podido estudiar hasta ahora aunque suponemos la existencia de bastantes más. Una es un as y otra un denario de 187-175 a.C. de la que no sabemos con exactitud el lugar del hallazgo dentro de Itálica (10).

Bien representadas **Castulo** y **Obulco** desde emisiones antiguas, como era de suponer, no faltan tampoco ejemplares de los talleres béticos que amonedan en parte del S. Ila. C. y el I a.C.: **Carteia**, **Cumbaria**, **Ilipense**, **Carmo**, **Laelia**, **Acinipo**, **Irippa**, **Osset** y **Sisipo**. También una de **Ulia** y otra en cobre de **Gades**.

Como la mayoría de estas piezas han sido halladas en la zona de la *nova urbs* podemos concluir que está aquí clara la pervivencia en el S. II d.C. de moneda vieja, ya desmonetizada, pero que permanece en uso y así aparece gastadísima. Por otra parte se ve como por Itálica circulaban profusa y libremente las emisiones de ciudades béticas más o menos alejadas.

La aparición de monedas de **Emérita**, **Colonia Patricia**, **Iulia Traducta** y **Colonia Rómula**, no hacen sino reafirmar las dos conclusiones que acabamos de sugerir.

III — MONEDAS IMPERIALES: de 27 a.C. al 260 d.C.

1º Los Julio-Claudios (27 a.C.— 68 d.C.)

La escasísima representación de piezas oficiales de los reinados de Augusto y Tiberio se explica, más que por su antigüedad, por el hecho de estar entonces en circulación y en plena producción al numerario acuñado en la propia ciudad y en los otros talleres llamados "coloniales". Sabido es que con Calígula cesan esas amonedaciones en la Bética, y es posible que el emperador tratase de paliar el desabastecimiento, consecuencia de la retirada de los permisos de acuñación, con el envío de numerario desde Roma, ya que en el número de monedas por año, e incluso por reinado, se refleja una fuerte subida. Esperáramos, sin embargo, más monedas por año de Claudio contando sobre todo con las imitaciones hispánicas (11). La época de Nerón, a pesar de sus turbulencias y reformas, deja en Itálica un mejor abastecimiento, detectándose un alza, aunque no muy grande, del número de monedas por año (12).

En ese año difícil, desde el asesinato de Nerón al inicio de Vespasiano, los tres contendientes, Galba, Otón y Vitelio, nos han dejado ejemplares áureos que se atestiguan en el tesoro antes mencionado. Pero interesa más el que de Galba, gobernador de Hispania, quede también un denario, un sestercio y un dupondio, este acuñado en **Tarraco**.

2) Los Flavios

Sobreviene con el gobierno de Vespasiano el abastecimiento más regular y abundante hasta el momento, y a su reinado pertenece el mayor número de áureos del tesoro antes mencionado.

Con el y sus hijos predominan los ases, seguidos de lejos por dupondios, Sestercios, y denarios echándose en falta las fracciones de bronce.

3) Los Antoninos: de Nerva (98) a Comodo (192)

Por sí solo, este período representa un 26,5% del total y el 61,4% de casi tres siglos (27 a.C.– 260 d.C.). En realidad, ya en otros lugares como **Conimbriga** (13), se observa un aprovisionamiento regular y abundante. Aquí tiene además lugar el hecho de la elección de una nueva zona residencial, la **Nova urbs** Adrianea. El lujoso barrio debe su trazado definitivo al reinado de Adriano—emperador oriundo de la ciudad— y a él pertenece el mayor número de monedas halladas de este período (31,2%) algunas de las cuales han aparecido en la cimentación de una casa o en la cama de algún mosaico (14).

Sin embargo y debido principalmente a la llamada tierra de "bujeo" sobre la que se asentaba la nueva urbanización y que pronto hace que se resientan las construcciones, el barrio va a ser abandonado como lo demuestra también la arqueología (15). Algunas casas se restauran pero sólo momentáneamente y, a pesar de tener trazadas las calles, varias manzanas no llegan ni a construirse. Siguiendo este camino, el número de monedas por año que con Antonino Pio es 2,35, baja a 1,42 con Marco Aurelio y Lucio Vero y a 0,66 en el reinado de Commodo.

Destacamos los denarios que a pesar de no ser numerosos representan el 75% del total de la plata hallada, y también el predominio de especies altas como sestercios y dupondios.

4) De los Severos (192) al 260

Es el período de numerario más escaso de toda la historia de **Itálica**. El brusco descenso que se da también en otros lugares del imperio, se acentúa aquí por el abandono de la **nova urbs** a la que pertenece la mayor parte del material que presentamos.

Nuestra ciudad, al igual que ocurre en **Conimbriga** y sus investigadores preveían para buena parte de la Península (16), se encuadra en la zona que tardó bastante en adecuarse al nuevo sistema del antoniniano quedando vigente el sistema basado en el sestercio hasta Valeriano. De hecho hay sestercios y algún dupondio hasta que en el reinado conjunto de Valeriano y Galieno aparecen los tres primeros antoninianos, acuñados dos en 253-254 (uno en Asia y otro en Roma) y otro en 257-258 de Roma.

IV – MONEDAS DE 260 AL FIN DEL S. IV.

1) 260-275

Durante el reinado de Galieno a partir de 260 irrumpe en la ciudad por vez primera una abundante cantidad de antoninianos que serán desde entonces hasta Constantino moneda prácticamente única. Si les añadimos a éstas las emisiones de Claudio II y las póstumas de **Divo Claudio**, tenemos en ellas un 80,1% de todo el siglo III y un 15,1% del total, reflejando 8,06 monedas año que es la cota más alta de todo el tiempo **Itálica**. En realidad, la abundante moneda, pero de baja calidad, no hace sino responder al momento inflacionista de la tercera centuria. Los antoninianos de vellón van bajando progresivamente calidad y peso, especialmente en las acuñaciones de **Divo Claudio**.

La ceca que proporciona, con mucha diferencia, el más elevado numerario es **Roma** con 36 ejemplares a partir de 260 d.C. Le sigue **Siscia** sólo con 6, y hay cuatro piezas dudosas —pues no hemos podido verlas aún personalmente— de **Mediolanum**.

Los dos años del reinado de Claudio II están abundantemente representados con un índice de 10,5 monedas por año. Se repite con exactitud la proporción de las cecas que envían numerario a la ciudad: 15 de **Roma**, 3 de **Siscia** y 2 de **Mediolanum**. Sin embargo, las pertenecientes a **Divo Claudio** proceden de la ceca romana.

Por esta época parece que tiene lugar la reocupación de la **Nova urbs**, pero no por sus antiguos dueños, sino que los restos de las semiderruidas mansiones son aprovechados por gentes pobres que se cobijan en ellos, como la arqueología parece demostrar (17).

Es interesante hacer notar que se cumplen en Itálica exactamente las circunstancias que se preveen para esta parte de la Península por los autores del estudio de **Conimbriga** (18): la ciudad queda dentro de la zona de difusión de las monedas de Claudio II y las de consagración de **Divo Claudio**, es decir, dentro del marco que engloba también Italia y el norte de Africa, y no recibe con regularidad suministro de numerario por parte de los usurpadores galos. Una pieza de Victorino y otra de Tétrico frente a la masa de Antoninianos de Claudio II y de las de consagración.

2) 275 - 294

Momento de escasísimo aprovisionamiento, mientras se usa la masa recientemente puesta en circulación: Sólo tenemos bien fechados en Itálica tres antoninianos de Probo, dos de la 7ª oficina de Roma y uno de **Serdica**. En conjunto representan un 4% de 260 a 294 d.C., mientras que en el período anterior es el 96%.

3) 294 - 324

Tampoco abundan el **foliis** y sus fracciones durante la Tetrarquía, y es sólo con Constantino I cuando se empieza a notar en Itálica un abastecimiento de numerario más abundante y efectuado con mayor regularidad, si bien esto se hará más patente a partir de 324. Proveen las cecas de **Ticinum**, **Treveris**, **Siscia** y **Tesalónica**.

4) 324 - 361

Cuantitativamente, este periodo representa el 61,1% de las monedas de ahí a fin de siglo, y el 18,1% del total de las piezas halladas en Itálica. Tal abundancia de material no nos extraña, ya que es fenómeno sintomático de este momento, y una proporción semejante se encuentra en otros lugares (18). Son muchas cecas, con varias oficinas cada una, las que amonedan en ese período y, además, en cantidades masivas, y todas, menos **Antioquía** y **Alejadría**, han enviado bronce a la zona Italicense.

Si desglosamos en subperiodos, el número de monedas/año del 324 al 330, que es de 1,83, experimenta una fuerte crecida en 330 a 335 hasta alcanzar 3,80, y desciende ligeramente a 3,66 entre 335 y 341. Sin embargo, entre 341 y 346 hay una baja notable a 2,20 monedas/año, para subir a una de las cotas más altas alcanzadas en todo el tiempo, y la mayor del S. IV: 4,86. El mismo fenómeno se da en otros lugares, ya que la abundante circulación de bronce se debe a la reforma de los hijos de Constantino, y el tipo monetario que más se repite es el de **Fel. temp. reparatio**.

En cuanto al abastecimiento de los diversos talleres, comienza un neto predominio de **Roma**, para continuar con la llegada de más variadas cecas occidentales, y por fin de las orientales, aunque a lo largo de todo este período dominan netamente las de occidente encabezadas por **Roma** y **Arelate**.

Es interesante que el volumen de circulación es en algunos de estos períodos diferentes a los resultados obtenidos en **Conimbriga**, ya que en aquella ciudad el número de monedas/año es mucho menor en 330-335 y crece progresivamente hasta 346 (19) cosa que, como veíamos, no ocurre así en Itálica.

Por último, señalamos que la amonedación de los usurpadores, **Magnencio** y su hermano **Decencio** llegó, parece que con relativa abundancia, a Itálica, pues para sólo tres años hay 7 ejemplares, de los que hemos podido reconocer el origen sólo de dos: uno de **Tréveris** y otro de **Lugdunum**, y en todos los casos en reverso se alude a la Victoria, sea como imagen o como leyenda.

5) 361 a 408

Entre 364 y 378 hay una fuerte baja en el número de monedas año hasta 1,85 aunque no tanto como por ejemplo, en **Conimbriga** (20), y de 378 a 408 la media es aún menor -1,06- y hay una nueva diferencia con la ciudad portuguesa, pues en ella se da un aumento de dicho índice (210).

Como era de esperar, un aumento en el módulo de las piezas y una mayor representación de las cecas orientales, que llegan a superar claramente a las occidentales, con Constantinopla y **Heraclea** a la cabeza.

NOTAS

(1) - App. Iber. 38.

(2) - Para los testimonios de época visigoda, vide A. Garcia y Bellido, **Colonia Aelia Augusta Itálica**, Madrid, 1960 p. 48.

(3) - Para el magnífico trabajo sobre **Conimbriga** (I. Pereira, J. P. Bost, J. Hiernand, **Fouilles de Conimbriga: Les Monnaies**, Paris, 1974) han contado sus autores con alrededor de 5.000 monedas, número del que nosotros estamos aún muy lejos.

- (4) – Actualmente se está procediendo en Itálica a la limpieza de un abundante número de monedas procedentes de diversas excavaciones que será puesto a nuestra disposición. También esperamos los resultados de las próximas campañas de excavación que se prometen muy fructíferas.
- (5) – En esa campaña se excavó en las proximidades del Anfiteatro bajo la dirección de D. Manuel Fernandez López, pasando los materiales al Museo Arqueológico Provincial de Sevilla.
- (6) – **Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales, XVIII.**
- (7) – “Las monedas de la Casa italicense del Planetario”, **Habis**, 5 (1974) pp. 205-212, y **Habis**, 6 (1975) pp. 349-356; “Las monedas de la Casa italicense del Mosaico de Venus”, **Habis**, 7 (1976) pp. 339-342. En la actualidad se ha terminado también un estudio, aun no publicado, sobre los hallazgos en la “Casa de la Cañada Honda”, y también en la excavación del pasado año en una cisterna. A todo ello hay que añadir el material ya limpio de la llamada “Calle de las Termas” y del teatro, así como otra serie de piezas procedentes de las decumanas o halladas en superficie.
- (8) – Esta colección pertenece hoy a su heredero, el Excmo. Sr. D. Eduardo León y Manjón, Marqués de Méritos, quien con toda amabilidad nos la cedió para su estudio. No obstante, presenta la dificultad de que pudiera haber en ella algunos ejemplares que no procedieran exactamente de Itálica pero esos serían tan escasos que no pueden afectar a las conclusiones generales.
- (9) – A. Caballero Infante y Zuazo, **Aureos y barras de oro y plata encontrados en el pueblo de Santiponce al sitio que fué Itálica**, Sevilla 1898.
- (10) – Hay, sin embargo, que resaltar que el material de excavaciones que hasta ahora estudiamos pertenece en su mayoría a la zona de la **nova urbs** adrianea, con lo cual es muy difícil que se encuentren en cantidad piezas muy antiguas.
- (11) – La pésima conservación de las piezas estudiadas aconseja no delimitar aun las imitaciones, labor que dejamos para el estudio definitivo. Lo mismo haremos con las imitaciones de **Divo Claudio** y del S. IV. Con respecto a la disminución de monedas por año, cabe precisar que tal vez esta gráfica no refleje exactamente la realidad, puesto que tenemos varias piezas más que colocamos en “inciertas” pues por su pésima conservación no se distingue si son de Claudio o de Calígula. En caso de que fueran de Claudio subiría el porcentaje.
- (12) – En nuestro caso pasa exactamente lo contrario que en **Conimbriga** (*op. cit.* p. 220) donde hay más monedas por año con Claudio I –imitaciones en su mayoría– que con Nerón. Además, los tesoros portugueses (*ibid.* nota 23) dan muy pocos hallazgos de Nerón en la zona, mientras que en la Bética, según noticias orales recogidas por nosotros de personas que los han encontrado, parecen ser más frecuentes, aunque no se prodiguen.
- (13) – *Op. cit.* p. 220.
- (14) – Por ejemplo, *vide* una moneda de Adriano aparecida en la cama del Mosaico de Naptuno, A. Blanco, J. M. Luzón, “**El mosaico de Neptuno en Itálica**”, Sevilla 1974, p. 12; o las aparecidas en la “Casa del Planetario”, F. Chaves, “Las monedas de la Casa italicense del Planetario”, **Habis**, 5, 1974 p. 206. Estas últimas pertenecen a Adriano y Antonino Pio y estaban embutidas en la argamasa del muro.
- (15) – *Vide* J.M. Luzón, **La Itálica de Adriano**, Sevilla, 1975, 26 ss.
- (16) – *Vide*, **Conimbriga**, p. 226.
- (17) – J. M. Luzón, **La Itálica de Adriano**, 36 ss.
- (18) – *Ibid.* 236 ss.
- (19) – *Op. cit.* p. 262.
- (20) – **Conimbriga**, p. 284 y cuadro de p. 190, desciende aquí con mucha diferencia.
- (21) – *Ibid.* cuadro p. 190.

Circulación en ITALICA - 195 - 27 a.C.

Cecas					Total
Roma : A E	2	2		2	
Ulterior, Zona Ibérica : OBULCO CASTULO		10			
Ulterior, Zona mixta : ULIA	1				
Ulterior, Zona latina :					
ILIPENSE	2				
CARTEIA	4				
CARMO	1				
LAELIA	1	16	17	27	29
ACINIPO	1				
IRIPPO	2				
CUMBARIA	2				
OSSET	1				
SISIPO	1				
Leyenda fenicia : GADIR	1	1			

Tabla I

Circulación en ITALICA - 27 a.C. - 24 d.C.

		AUGUSTO	TIBERIO	Total	%
HISPANIA	ITALICA	1	1	2	15,38
	EMERITA	2		2	15,38
	COLONIA PATRICIA	22		22	15,38
	COLONIA ROMULA		5	5	38,46
	IULIA TRADUCTA	2		2	15,38
	Total	7	6	13	
	%	53,85	46,15		

Tabla II

Circulación en ITALICA - 27 a.C. - 260 d.C.

	Emperador											Nº		Nº	
		AV	AR	Ant.	S	Dp	As	Sem	Quad	Total	mon. año	%	Total	mon. año	%
Julio - Claudios	AUGUSTO								1	1	0,02	2,4	41	0,44	12,3
	TIBERIO				1	1	2			4	0,17	9,7			
	CALIGULA						7			7	1,75	17,0			
	CLAUDIO I						8		1	9	0,69	21,9			
	NERON	6				1	5			12	0,85	29,3			
	INCIERTAS					3	5			8		19,5			
Crisis 68 - 9 Flavios	GALBA	3	1		1	1				6	6,00	8,3	72	2,57	21,5
	OTON	1								1	1,00	1,4			
	VITELIO	2					1			3	3,00	4,2			
	VESPASIANO	25	1		1	3	12			42	4,20	58,3			
	TITO	5					2			7	3,50	9,7			
	DOMICIANO	1	1		3	2	4			11	0,73	15,3			
	INCIERTAS					1	1			2		2,8			
Antoninos	NERVA						2			2	1,00	1,0	205	2,15	61,4
	TRAJANO	16	5		8	3	13			45	2,14	21,9			
	ADRIANO	13	2		20	11	14	2	2	64	3,37	31,2			
	ANTONINO PIO	2	3		19	9	21			54	2,35	26,3			
	M. AUR. - LUCIO VERO	3	1		4	4	15			27	1,42	13,2			
	COMMODO		1		3	1	3			8	0,66	3,9			
	INCIERTAS					2	3			5		2,4			
Crisis 193 Severos - 260	SEPT. SEVERO		1							1	0,05	6,3	16	0,23	4,8
	CARACALLA						1			1	0,16	6,3			
	SEVERO ALEJANDRO				1					1	0,07	6,3			
	MAX. MAXIMINO				1	2				3	1,00	18,7			
	GORDIANO III				2					2	0,33	12,5			
	FILIPO EL ARABE				4					4	0,80	25,0			
	VOLUSIANO				1					1	0,50	6,3			
	GALIENO (hasta 260)			3						3	0,43	18,7			
TOTAL		77	16	3	69	44	119	2	4	334			334	1,16	
%		23,0	4,8	0,9	20,6	13,2	35,6	0,6	1,2						

Emperador		Ant.	Total	Nº mon. año	%	Total	Nº mon. año	%
260	GALIENO	49	49	6,12	40,5	121	8,06	96,0
	CLAUDIO II	21	21	10,50	17,3			
275	DIVO CLAUDIO	47	47	9,40	38,8			
	QUINTILO	2	2	2	1,6			
Imp. GALO	VICTORINO	1	1	0,50	0,8			
	TETRICO	1	1	0,33	0,8			
275	PROBO	3	3	0,50	60,0	5	0,26	4,0
294	INCIERTAS	2	2					
TOTAL		126	126			126	3,70	
%		100						

Tabla IV

Emperador	Occidente					Oriente			Inciertas	Total	%
	Roma	Mediolanun	Serdica	Total	%	Siscia	Total	%			
GALIENO	36	4		40	36,0	6	6	66,6	2	48	39,0
CLAUDIO II	15	2		17	15,3	3	3	33,3	1	21	17,0
DIVO CLAUDIO	47			47	42,3					47	38,2
QUINTILO	1	1		2	1,8					2	1,6
Imp. GALO	VICTORINO	x 1		1	0,9					1	0,8
	TETRICO	x 1		1	0,9					1	0,8
PROBO	2		1	3	2,7					3	2,4
TOTAL	101	7	1	111		9	9		3	123	
%	82,1	5,7	0,8			7,3			2,4		

x Cecas galas

Tabla V

Emperador	1/2 AR FOLLIS	1/2 y 1/4 FOLLIS	Sin peso	Total	Nº mon. año	%	Total	Nº mon. año	%
294 306			3	3	0,27	42,8			
MAXIM. HERCULES		1	1	2	0,18	28,6	7	0,58	26,9
GALERIO MAXIM.		1		1	0,09	14,3			
CONSTANCIO CLORO	1			1	0,10	14,3			
306		1		1	0,16	5,3			
324		3		3	0,18	15,8	19	1,05	73,1
CONSTANTINO I		15		15	0,83	78,9			
TOTAL	1	21	4	26			26	0,86	
%	3,8	80,8	15,4						

Tabla VI

Emperador	Treveris	Ticinum	Siscia	Tesalónica	Cartago	Inciertas	Total	%
DIOCLECIANO						3	3	11,5
MAXIM. HERCULES						2	2	7,7
GALERIO MAXIM.					1		1	3,8
CONSTANCIO CLORO						1	1	3,8
MAJENCIO						1	1	3,8
LICINIO	1					2	3	11,5
CONSTANTINO I	1	1	1	1		11	15	57,7
TOTAL	2	1	1	1	1	20	26	
%	7,7	3,8	3,8	3,8	3,8	76,9		

Tabla VII

Circulación en ITALICA - 324 - 408

	AE ²	AE ³	AE ⁴	Sin peso	Total	Nº mon. año	%	Total	Nº mon. año	%
324 - 330		8		3	11	1,83	7,7			
324 330 - 335		12		7	19	3,80	13,3			
361 335 - 341		14		8	22	3,66	15,4	143	3,86	61,1
341 - 346		2	5	4	11	2,20	7,7			
346 - 361	10	42		21	73	4,86	51,0			
USURP. (MAGNENCIO 350-353(DECENCIO	2	1		4	7	2,30	4,9			
361 364 - 378	1	17	3	5	26	1,85	44,8	58	1,23	24,8
408 378 - 408	27	1	1	3	32	1,06	55,2			
Inciertas S. IV					33			33	0,39	14,1
TOTAL	40	97	9	55	234			234	2,78	
%	17,0	41,4	3,8	23,5						

Tabla VIII

Circulación en ITALICA - 324 - 408 (Cecas)

	OCCIDENTE							ORIENTE												
	ARELATE	TREVERIS	LUGDUNUM	ROMA	AQUILEIA	Total	%	SYSCIA	SIRMIUM	TESALONICA	HERACLEA	CONSTANTINOPLA	MICONEDIA	CYCYOQ	ANTIOQUIA	Total	%	INCERTAS	Total	%
324 - 330	1			3		4	11,4					1	1			2	7,1	5	11	4,7
330 - 335	1	1	1	2		5	14,3						1	1		2	7,1	12	19	8,1
335 - 341				4		4	11,4			1	2				3	10,7	15	22	9,4	
341 - 346				1		1	2,8						1		1	3,6	9	11	4,7	
346 - 361	3		1	3	3	10	28,6	3	1	1	2	2	1		10	35,7	53	73	31,2	
USURP. (MAGN. 350-53) (DECEN.)		1	1			2	5,7											5	7	3,0
364 - 378				4	1	5	14,3			1					2	3	10,7	18	26	11,1
378 - 408	2				2	4	11,4			1	2	2		2	7	25,0	21	32	13,7	
Inciertas																		33	33	14,1
TOTAL	7	2	3	17	6	35		3	1	1	5	7	4	3	4	28		171	234	
%	3,0	0,8	1,3	7,2	2,5	14,9		1,3	0,4	0,4	2,1	3,0	1,7	1,3	1,7	11,9		73,0		

ASPECTS DE LA CIRCULATION MONETAIRE DU 4e SIECLE AU NORD DU DOURO

María Isabel SOUSA PEREIRA
Et Jean-Pierre BOST

I. LES MONNAIES DU CABINET MUNICIPAL DE NUMISMATIQUE DE PORTO

Les 3944 monnaies que nous présentons ici proviennent des collections numismatiques du Cabinet des Médailles du Musée Municipal de Porto. L'inventaire de ce médailler a fait l'objet, en 1970, d'une thèse présentée par Teófilo Luis Alvez Marquez da Silva devant l'Université de cette ville.

Cet ensemble n'est pas absolument homogène: les monnaies qu'il réunit proviennent en partie de trésors (deux, au moins ont été partiellement déposés au Musée: celui de Vila da Rua, en 1872 et celui de Braga, en 1907) et en partie de trouvailles dispersées (mais très certainement régionales), sans qu'il soit possible de faire la part de chaque catégorie. Ces pièces, en effet, ont été mélangées dans des boîtes ou des sacs et la plupart n'ont jamais été inventoriées.

Tel qu'il est, cependant, ce lot nous semble offrir une image assez significative de la circulation monétaire du 4e siècle, au nord du Douro. Deux observations principales ont retenu notre attention:

-Les grandes lignes de la circulation monétaire sont conformes à ce que l'on sait par ailleurs dans la Péninsule: phases creuses avant 335, entre 348 et 354 et après 364 (et surtout 378), phases fortes entre 335 et 348 et entre 354 et 361. La seule anomalie réside dans la surreprésentation des années 341-348.

-à peu de chose près (les anomalies qui apparaissent, sur le tableau 6, dans les années 330-335 et surtout 364-395, se trouvent corrigées dans la statistique générale, à la dernière ligne), les sources d'approvisionnement sont les mêmes que celles de Conimbriga. On y retrouve le même rôle fondamental des ateliers occidentaux, où dominant Rome et Arles, tandis que Constantinople et Cyzique sont les principaux fournisseurs d'un numéraire oriental dont la part n'excède qu'exceptionnellement 20% du total. Même si nous ne savons pas distinguer, dans la circulation monétaire, ce qui vient par des relations économiques normales de ce qui arrive par voie autoritaire ou administrative, il semble bien que la ponction sur la circulation se fasse sur un numéraire dont la provenance est assez constante en pourcentages: Rome envoie 4 ou 5 fois plus de monnaies que Cyzique et 3 fois plus que Lyon, par exemple.

COLLECTION DU MUSEE MUNICIPAL DE PORTO

TABLEAU 1 : STATISTIQUE GENERALE

TYPE	T	%	T	%
Folles antérieurs à 330	78	2,03	78	2,03
330-335. GLORIA EXERCITUS (2 ens.)	27	0,70		
Séries urbaines	13	0,33	40	1,03
335-341. GLORIA EXERCITUS (1 ens.)	606	15,80		
Autres frappes	89	2,31	695	18,11
Indéterminées, 330-341	26	0,67	26	0,67
341-348. VICTORIAE DD AUGGQ NN	1281	33,38		
Autres frappes	158	4,11	1439	37,50
Indéterminées antérieures à 348	2	0,05	2	0,05
350-354. AE2. Empereurs légitimes	19	0,49		
Magnence/Décence	9	0,23	28	0,72
353/4-357/8. AE 3. FEL TEMP REPARATIO	762	19,85		
357/8-360/1. AE 4. SPES REIPUBLICAE	317	8,26	1079	28,12
Indéterminées, règne de Constance 2	12	0,31	12	0,31
364-378. SECURITAS REIPUBLICAE	150	3,90		
GLORIA ROMANORUM	51	1,33	202	5,26
Divers	1	0,02		
378-395. Frappes diverses (2 AE2, 1 AE3, 74 AE4, dont 2 Maxime, 8 indét.)	85	2,21	85	2,21
Indéterminées, 364-395	6	0,15	6	0,15
Indéterminées, 4e siècle	145	3,78	145	3,78
TOTAL	3944	99,94	3944	99,94

TABLEAU 2 : REPARTITION PAR PERIODES

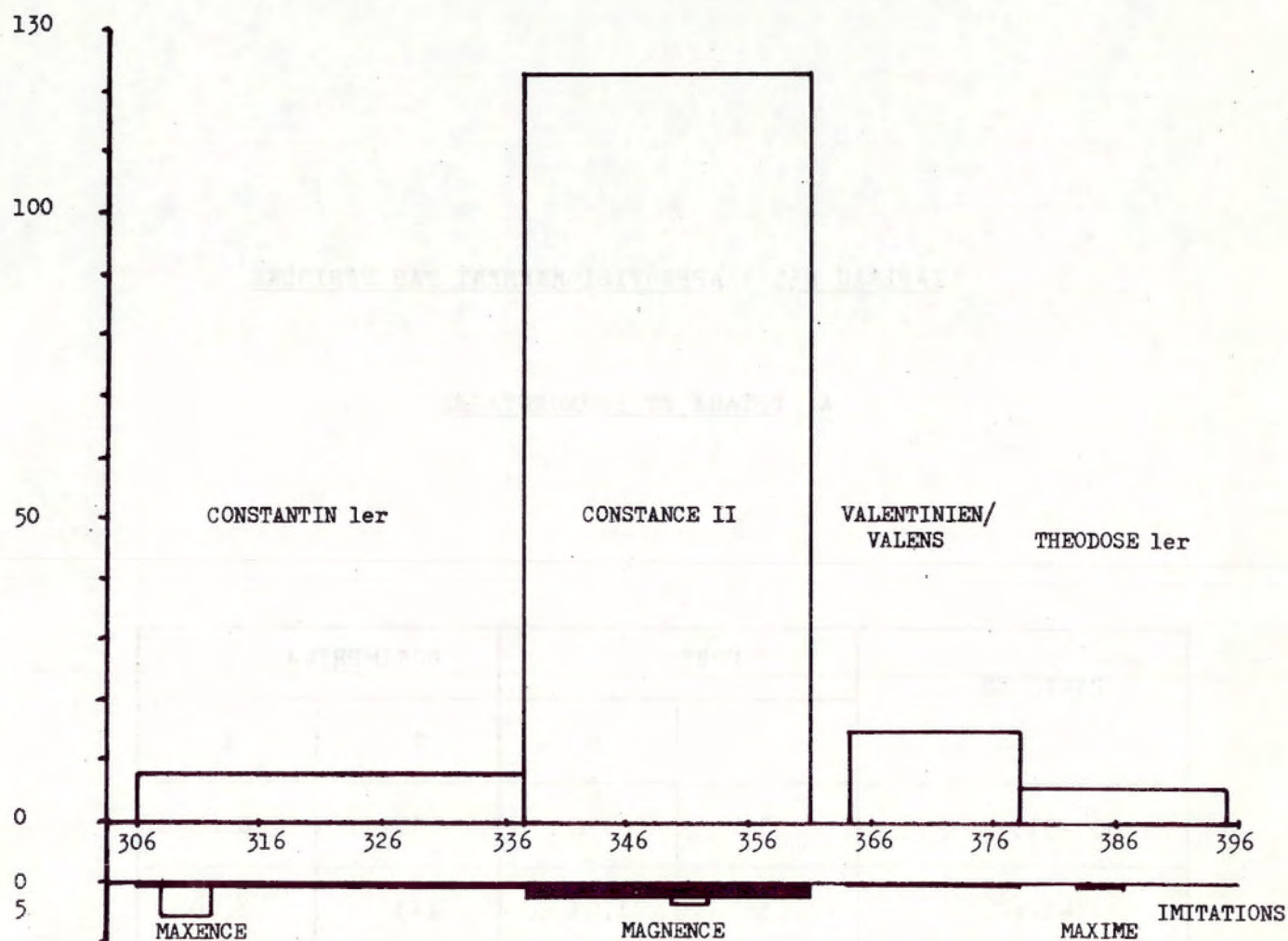
	AE 2	AE 3	AE 4	T	N° mon. ano	%	T	N° mon. ano	%
324-330		1		1	0,16	0,03			
330-335		40		40	8	1,12	324 -		
335-341		695		695	115,8	19,47	:		
341-348		1439		1439	205,5	40,32	3282	88,70	91,96
348-350				0		0			
350-361	28	762	317	1107	100,6	31,01			
361-364				0		0	361 -		
364-378		202		202	14,42	5,66	:		
378-395	2	1	82	85	5	2,38	287	8,44	8,04
TOTAL	30	3140	399	3569	-	99,99	3569	-	100,00
%	0,84	87,98	11,18	-	50,26	-	-	-	-

TABLEAU 3 : REPARTITION GENERALE PAR PERIODES ET PAR ATELIERS

PERIODES	TR	LDC	ARL	R	AQ	Indét. V	SIS	SIR	THES	HER	COMS	NIC	CYZ	AFT	AIE	Indét. E	Imitations	Indét. V ou E	TOTAL	%	Atel. V	%	Atel. E	%	Imitations	%	Indéterminés	%
324-330										1									1				1					
330-335	5	7	8	7					1	2	1	1					6	2	40	1,12	27	67,5	5	12,5	6	15	2	5,00
335-341	57	62	110	196	6	6	5		5	8	49	27	50	20	11	17	10	56	695	19,47	437	62,87	192	27,62	10	1,44	56	8,05
341-348	73	181	395	349	13	-	4		10	4	17	18	33	12	9	65	10	246	1439	40,32	1041	70,25	172	11,95	10	0,69	246	17,09
348-350																			0									
350-361	0	19	62	247	18	3	6	3	11	9	100	39	81	27	11	29	25	417	1107	31,01	349	31,52	316	28,54	25	2,26	417	37,67
361-364																			0									
364-378	0	4	3	32	2	1	2		3	3	3	1		4	7	3	1	133	202	5,66	42	20,79	26	12,87	1	0,49	133	65,84
378-394	3	5	6	8	3	3				2	1		1	1	1	1	2	48	85	2,38	28	32,94	7	8,23	2	2,35	48	56,47
TOTAL	138	278	584	839	42	13	17	3	30	29	171	86	165	64	39	115	54	902	3569	100	1894	53,07	719	20,14	54	1,51	902	25,27
%	3,86	7,79	16,36	23,50	1,17	0,36	0,47	0,08	0,84	0,81	4,79	2,41	4,62	1,79	1,09	3,22	1,51	25,27	100	-	53,07	-	20,14	-	1,51	-	25,27	-

TABEAU 4

NOMBRE DES MONNAIES ET ANNEES DE REGNE DES EMPEREURS

- Axe horizontal: années de règne; 1 cm = 5 ans, 2 cm = 10 ans.
- Axe vertical: nombre des monnaies; 1 cm = 5 monnaies
- Graphique supérieur: monnaies officielles
- Graphique inférieur: usurpateurs et imitations

Moyennes

- Constantin: 31 ans; 235 monnaies; 7,58/an	- Constance II: 45 imitations pour 24 ans = 1,85/an
- Constance II: 24 ans; 3037 monnaies; 126,54/an	- Magnence: 3 ans; 9 monnaies (officielles et imitations); 3/an
- Valentinien/Valens: 14 ans; 201 monnaies; 14,35/an	- Valentinien/Valens: 1 imitation pour 14 ans = 0,07/an
- Théodose: 16 ans; 81 monnaies; 5,06/an	- Théodose: 2 imitations pour 16 ans = 0,12/an
- Maxence: 4 ans; 23 monnaies; 5,75/an	- Maxime: 4 ans; 2 monnaies; 0,50/an
- Constantin: 6 imitations pour 31 ans = 0,19/an	

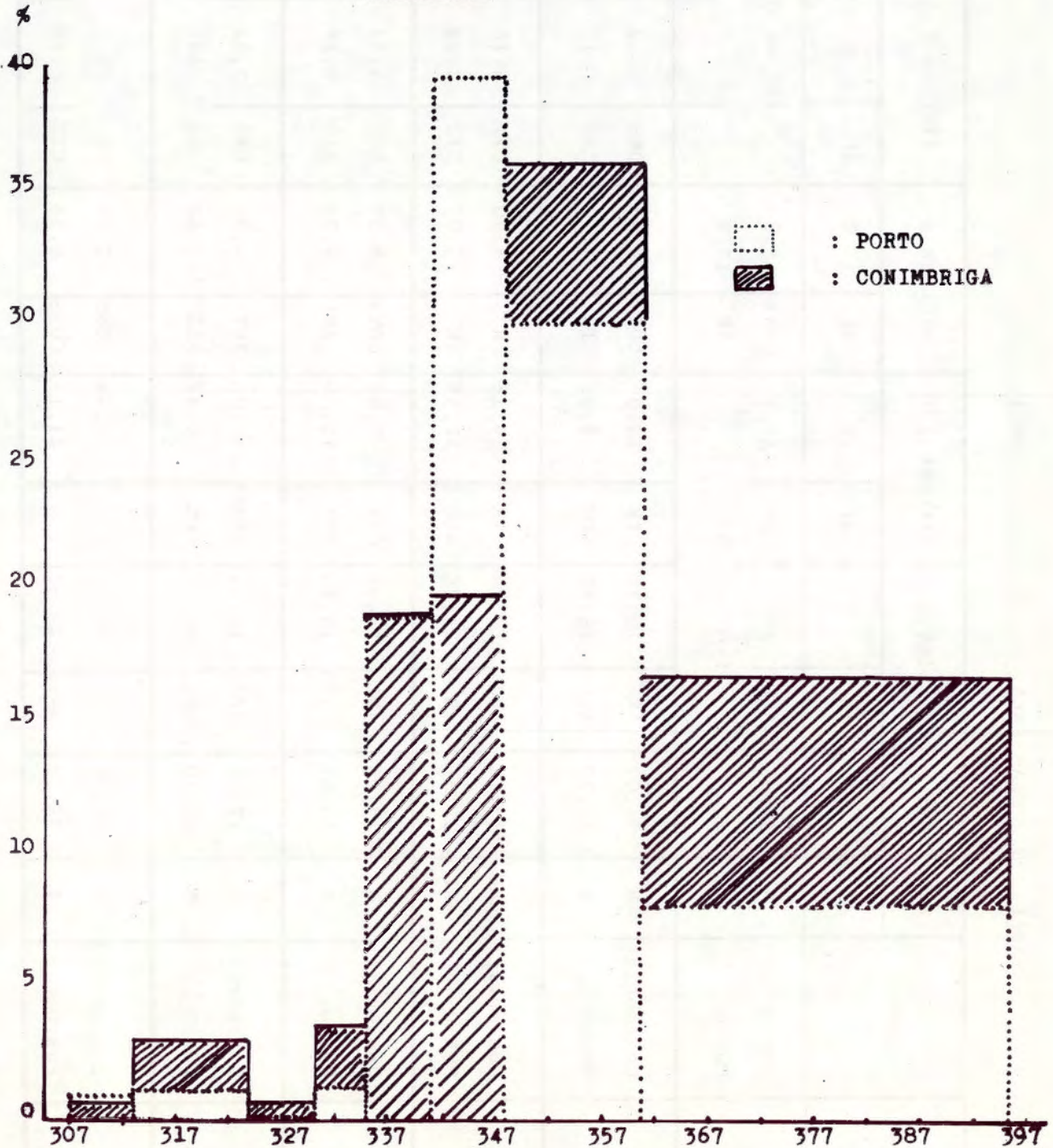
TABLEAU N°5 : APPROVISIONNEMENT PAR PERIODES

A. TOTAUX ET POURCENTAGES

PERIODES	PORTO		CONIMBRIGA	
	T	%	T	%
307-313	36	0,98	30	0,63
313-324	38	1,04	143	3,00
324-330	1	0,02	30	0,63
330-335	40	1,10	160	3,36
335-341	695	19,04	913	19,17
341-348	1439	39,43	951	19,96
348-361	1107	30,34	1728	36,30
364-408	293	8,03	808	16,95
TOTAL	3649	99,98	4763	100,00

TABLEAU N°5 : APPROVISIONNEMENT PAR PERIODES

B. GRAPHIQUE

LEGENDE : Axe vertical : 0,5 cm = 1%; 5cm = 10%

Axe horizontal : 1cm = 5 ans

TABLEAU 6 : CLASSEMENT DES ATELIERS FOURNISSEURS

PERIODE	SITE	ATELIER 1		ATELIER 2		ATELIER 3		ATELIER 4		ATELIER 5		ATELIER 6	
		At.	%	At.	%	At.	%	At.	%	At.	%	At.	%
330-335	Conimbriga	R	32,8	ARL	16	TR	10,4	CONS	8,8	LUG et CYZ 7,2			
	PORTO	ARL	20	LUG et		R	17,5	TR	12,5	/	/		
335-341	Conimbriga	R	34,09	ARL	19,16	TR	13,98	LUG	9,38	CONS	8,62	NIC	4,02
	PORTO	R	28,20	ARL	15,82	LUG	8,92	TR	8,20	CYZ	7,19	CONS	7,05
341-348	Conimbriga	ARL	43,12	LUG	17,77	TR	9,48	R	8,30	CYZ	6,16	ANT	3,55
	PORTO	ARL	27,45	R	24,25	LUG	12,58	TR	5,07	CYZ	2,29	NIC	1,25
348-361	Conimbriga	R	32,66	ARL	24,68	CYZ	8,98	CONS	8,27	LUG	6,84	AQ	4,70
	PORTO	R	39,02	CONS	15,80	CYZ	12,80	ARL	9,79	NIC	6,16	ANT	4,26
364-395	Conimbriga	R	17,15	ARL	16,42	CONS	11,03	ANT	9,80	CYZ	7,84	AQ	7,35
	PORTO	R	42,10	ARL	et	LUG	9,47	ALE	8,42	AQ /	ANT /	HER	5,26
TOTAL	Conimbriga	R	25,78	ARL	25,01	LUG	9,52	CONS	7,45	TR	et	CYZ	6,59
	PORTO	R	33,76	ARL	23,50	LUG	11,18	CONS	6,88	CYZ	6,64	TR	5,55

CONIMBRIGA: LES MONNAIES DES FOUILLES ANCIENNES ET FRANCO-PORTUGAISES

Isabel PEREIRA/ Jean-Pierre BOST, Jean HIERNARD

Il nous a semblé utile de résumer pour ce Symposium les apports principaux de notre publication de 1974¹, afin de permettre de fructueuses comparaisons avec d'autres sites de la péninsule.

Rappelons avant toute chose que les fouilles de Conimbriga n'ont porté jusqu'à ce jour que sur une partie réduite du site (environ 12 à 15% de sa superficie), dans une zone cependant suffisamment variée, ensemble monumental, *domus*, *insulae*. Les monnaies qui en proviennent peuvent être considérées comme représentatives de plusieurs types de lieux socio-économiques et servir légitimement de base à une étude d'ensemble. Celles des fouilles anciennes (1930-1944) ont été identifiées par M. de Castro Hipolito, celles des thermes publics (1959-1962) par Isabel Pereira et celles des fouilles franco-portugaises (1964-1971) par les trois soussignés.

Nous avons éliminé de la présente analyse toutes les monnaies de trésors (484 monnaies) découvertes à Conimbriga; les tableaux et graphiques joints portent donc sur un total de 6858 monnaies bien ou assez bien datées.*

Le graphique II, qui présente pour chaque grande période de ce Symposium le profil "monnaies/par an" met en relief les deux grandes phases d'inflation qu'a connues le monde romain en 260/270 et 330/360. L'ensemble de la circulation monétaire impériale est détaillé dans les graphiques Ia et Ib, établis à des échelles quantitatives différentes. Nous examinerons tableaux et graphiques dans l'ordre chronologique et selon le découpage adopté pour le Symposium.

- 1) **Des origines à 195 avant J.-C.**: une monnaie (bronze romain républicain) présente. L'oppidum indigène de Conimbriga, assurément habité à cette époque, ne connaissait pas encore l'économie monétaire. La monnaie en question a d'ailleurs été trouvée dans des couches flaviennes et a donc dû parvenir très tardivement sur le site².
- 2) **De 195 à 27 avant J.-C.**: la circulation "républicaine" est représentée par 54 monnaies (33 en argent et 21 en bronze), romaines, ibériques et hispano-latines. L'époque est sans doute marquée par la timide apparition de l'économie monétaire à Conimbriga, mais la plupart de ces monnaies, qui circulaient encore au Ier siècle après J.-C. et, pour les deniers, jusqu'au début du IIe siècle, ne sont parvenues sur le site qu'avec la première présence militaire romaine (guerres asturo-cantabriques) et lors de l'insertion de la région dans les circuits économique-politiques romains (après la fondation d'*Emerita*). En tout cas, l'origine du bronze hispano-latin et ibérique indique un approvisionnement principal par le sud-est (*Uterior*, zones latine, mixte et ibérique réunies: 13 monnaies; nord-est: 4 monnaies).
- 3) **De 27 avant à 39 après J.-C.**: durant cette période, la masse monétaire croît avec 136 monnaies qui illustrent bien la transition du système républicain au système impérial. La place des monnayages hispaniques y est énorme (110 monnaies soit 80,88%), le reste provenant de Rome et de Gaule. Parmi les monnaies hispaniques, la palme revient à *Emerita* (48 monnaies soit 35,29%), ce qui montre les liens étroits de notre oppidum avec la toute nouvelle capitale; vient ensuite le monnayage militaire du nord-ouest (11 monnaies, 8%) qui est peut-être à mettre en relation avec les guerres cantabriques et les hésitations du découpage provincial; citons enfin *Colonia Patricia* (6 monnaies, 4,41%), la capitale de la province voisine du sud. Du sud également proviennent 7 autres monnaies de bronze (à ajouter aux 6 précédentes), tandis que le nord-est n'a fourni que 5 pièces.
- 4) **De 27 avant à 260 après J.-C.**: c'est à juste titre que les organisateurs du Symposium ont regroupé en une même période large les deux siècles et demi qui s'étendent de l'avènement d'Auguste à la capture de Valérien. Elle a vu en effet se développer puis mourir un monnayage plurimétallique diversifié de type "haut-Empire", dont le bronze sous toutes ses formes constitue la majorité des découvertes de site, soit à Conimbriga 530 monnaies (92% du numéraire de la période) à savoir:

204 *asses* jusque sous *Commode*
65 *sesterces* jusque sous Valérien/Gallien
25 *dupondii* jusque sous *Commode*
2 *semisses*
4 *quadrantes*
230 bronzes indéterminés

Les apports annuels par règnes oscillent entre 0,14 et 2 monnaies, sauf pour Claude I (6 monnaies) et Trébonien Galle (4 monnaies).

Le phénomène le plus marquant nous semble résider dans la notable quantité de monnaies de Claude I d'imitation, dont la frappe, très certainement tolérée par les autorités, a commencé dès la fermeture sous Caligula des derniers ateliers hispaniques et a pu durer jusque sous les Flaviens. Cet apport doit être étalé sur l'ensemble de la période et peut être même sur les siècles suivants³. D'autre part, le contingent global du bronze julio-claudien (38,26%) a dû rendre les mêmes services que le monnayage d'imitation et alimenter les circuits en petite monnaie jusqu'au milieu du IIIe siècle.

Les monnaies d'argent (32 deniers et quinaires) qui circulèrent jusque sous les Sévères, doivent être augmentées au moins jusque sous Trajan d'une notable partie des deniers républicains.

* (voir I, p. 139-151)

Quant aux **antoniniani**, ils font une tardive mais puissante apparition sous Trébonien Gaïe et Valérien/Gallien. Dans la phase de transition que constitue l'époque Caracalla-260, Conimbriga appartenait plutôt à la zone "méditerranéenne" de l'antoninien tardif et de la circulation prolongée du bronze (9 bronzes entre Philippe et 260).

- 4) **De 260 à 294**: la période, avec 1662 monnaies, correspond à la première grande inflation et à la circulation du billon réformé d'Aurélien à Dioclétien. La masse inflationnaire est surtout sensible sous Gallien post 260 (51 monnaies /année) et Claude II (199 monnaies/ année) puis le profil du graphique lb retombe à la fin du siècle, ce qui semble normal à propos d'un numéraire réformé émis en quantités réduites (3,20 monnaies/année sous Aurélien, puis entre 1,83 et 0,40 monnaies/année). Nous n'avons cependant pas représenté les 593 **DIVO CLAVDIO** qui ont dû assurer l'essentiel de l'approvisionnement à partir de Quintille/Aurélien et jusqu'au début du IVe siècle et provenaient certainement d'ateliers locaux ou semi-officiels italiens (et peut-être espagnols?). Notons au passage que l'apport gaulois (60 officielles et 44 imitations) n'est pas à négliger: il a dû filtrer vers Conimbriga à partir du nord-ouest, mais c'est, pur l'ensemble de la période Roma qui l'emporte avec 41'15% du numéraire.
- 5) **De 294 à 324**: de la réforme de Dioclétien au rétablissement de l'empire par Constantin, Conimbriga reçoit 205 monnaies en apports annuels de 2,5 monnaies pour 294-306 et 9,72 monnaies pour 306-324. A la décentralisation politique correspond une décentralisation monétaire où cependant les ateliers occidentaux tiennent toujours globalement la première place, mais Rome ne fournit plus que 19'02% du numéraire alors que Trèves, Arles, Lyon et **Ticinum** en fournissent ensemble 44'37%. Les principaux souverains représentés sont Constantin, Crispus et les **Licinii** (54, 19 et 7%).
- 6) **De 324 à la fin de l'empire**: à partir de 324 et surtout de 335, s'ouvre pour Conimbriga la seconde grande inflation, plus durable que celle du IIIe siècle, et qui devait consacrer l'échec des réformes entreprises à partir d'Aurélien. D'où une énorme masse de monnaies de bronze (4355) et des "pics" de

140,5 monnaies/année pour 335-341
130,7 monnaies/année pour 341-346/48
122,4 monnaies/année pour 350-361/63

Dans l'ensemble, l'Occident reste principal fournisseur avec 1899 monnaies (70,80% des 2682 monnaies attribuées avec certitude) contre 783 à l'Orient (29'19%). Cependant cette impression doit être nuancée à l'examen du tableau statistique période par période: jusque vers 361/63 les ateliers occidentaux fournissent effectivement l'essentiel du numéraire, Rome et Arles alternant à la première place, mais dès 330-335 Constantinople apporte une contribution notable, et à partir de 350-361/63 la part des ateliers orientaux ne va cesser de croître jusqu'à la fin de l'empire où elle surpassera même celle des ateliers de l'ouest. Au début de la période ce phénomène s'explique par la libre circulation des personnes et des biens lors des phases de réunification et de paix, à la fin par la frappe massive en Orient des AE 2 que l'on retrouve en grand nombre sur notre site.

A partir de 395, la pénurie monétaire se fait brutalement sentir. Notre site qui sera encore occupé jusqu'en 465-468 va connaître l'isolement monétaire et la population devra pour ses échanges récupérer et réutiliser toutes les monnaies des siècles précédents.

NOTES

- 1) **Fouilles de Conimbriga**, t. III: les monnaies, Paris, 1974.
- 2) Cette monnaie a été trouvée dans les strates de construction du forum flavien. Sur la question délicate des rapports entre circulation monétaire et stratigraphie et sur celle, concomitante, de la durée de circulation des monnaies, on trouvera le matériel rassemblé dans J. ALARCAO et R. ETIENNE, **Fouilles de Conimbriga**, t. I: L'architecture, 1ère partie, Paris, 1977, livre IV, p. 173-251, passim.
- 3) Les asses d'imitation de Claude I se rencontrent dans les horizons non-claudiens suivants: construction du forum flavien, sol flavien des rues autour du forum, construction des thermes trajaniens, sol de l'esplanade des thermes trajaniens, transformation au IVe s. de l'**insula** au nord des thermes, réfection du sol de l'esplanade des thermes au IVe s., destruction de l'**insula** à l'ouest du forum au Ve s., dernier sol de rue au nord du forum, occupation barbare du secteur de l'**insula** au vase phallique et de la rue des thermes.

NOTES SUR LA CIRCULATION MONETAIRE DANS LE NORD-EST DU DEPARTEMENT DU GARD (FRANCE)

Jean CHARMASSON, Georges DEPEYROT et Jean-Claude RICHARD

Les vallées de la Cèze et de la Tave (fig. 1) dans le nord-est du département du Gard, apparaissent comme des axes de peuplement et de développement durant toute l'Antiquité préromaine et romaine. Les habitats occupent les hauteurs et les plaines et ont participé aux échanges de la basse vallée du Rhône.

Nous présenterons tout d'abord les enquêtes que nous avons réalisées et notre méthode, puis un commentaire, par période, des grandes phases monétaires et, enfin, un tableau de la circulation sur certains sites (fig. 2) qui ont livré un nombre important de monnaies (1)

I. ENQUETES NUMISMATIQUES ET METHODE D'ETUDE

Notre étude est fondée sur des enquêtes et des publications concernant les deux vallées de la Tave et de la Cèze. Quatorze communes (sur la trentaine qui appartiennent à ces deux vallées) nous ont livré des documents monétaires: Bagnols-sur-Cèze, Chusclan, Cornillon, Gaujac, Laudun, Orsan, Sabran, Saint-André-de-Roquepertuis, Saint-Laurent de Carnols, Saint-Michel d'Euzet, Saint-Paul-les-Fonts, Saint-Pons-la Calm, Tresques et Vénéjan (2).

L'ensemble monétaire représente 757 monnaies découvertes en fouilles ou surface et qui se répartissent ainsi: 211 monnaies préaugustéennes, 5 de la République romaine, 131 du Haut-Empire, 49 du IIIe siècle, 273 du IVe siècle, 4 médiévales-modernes, et 84 frustes (42 antiques, 22 médiévales-modernes et 20 sans attribution). Si nous groupons par commune, nous avons: Bagnols-sur-Cèze (1), Chusclan (4), Cornillon (1), Gaujac (69 + 1 fruste et 16 médiévales-modernes) Laudun (176 + 8 frustes), Orsan (1), Sabran (15), Saint-André-de-Roquepertuis (2 +) (3), Saint-Laurent-de Carnols (10 + 1 moderne fruste), Saint-Michel-d'Euzet (0), Saint-Paul-les-Fonts (4 + 1 médiévale-moderne), Saint-Pons-la-Calm (21 + 1 moderne et 2 frustes), Tresques (350 + 52 frustes + 3 médiévales-modernes) et Vénéjan (20).

Il existe donc une grande disparité dans nos sources et notre étude aura pour fondement les quatre communes de Gaujac, Laudun, Tresques et Vénéjan.

Les monnaies ont été groupées et disposées sur des graphiques qui permettent une lecture immédiate, en fonction des différentes périodes (4) dont nous allons donner le commentaire.

II. SERIES ET PERIODES MONETAIRES

1 Les monnayages préaugustéens (fig. 3).

Notre étude repose sur 211 exemplaires. C'est, ici encore, le monnayage de Marseille (série A) qui est très largement dominant (82,46%). Les monnayages voisins, émis sur l'autre rive du Rhône (série B) sont présents (1,89%) mais très faiblement. Ceux de Nîmes et sa région (série C) arrivent en seconde position mais très en retrait par rapport à Marseille (7,58%). On notera l'absence totale des monnayages ibériques et ibéro-celtiques de la région de Narbonne-Béziers (série D). Les monnaies à la croix (série E) ont la même importance que les monnaies de la rive gauche du Rhône (1,89%) bien qu'il puisse s'agir d'émissions de la région. Les potins (série F) (3,79%) et les monnaies de la Celtique (série G) (2,36%) ne représentent qu'un faible pourcentage, un peu au-dessous des pourcentages habituels de l'ensemble de la région. Les séries de la Péninsule Ibérique (série H), de l'Afrique du Nord (série I) ou plus éloignées (série J) sont inexistantes.

Les circuits d'alimentation monétaire sont donc essentiellement orientés vers Marseille et les petits monnayages locaux n'ont qu'un rôle d'appoint limité. Les horizons numismatiques restent, en conséquence, bornés.

2 Le monnayage de la République romaine (fig. 3)

Les monnaies de la République romaine sont seulement au nombre de 5 et, ajoutées aux 211 monnaies préaugustéennes précédentes, constituent le 2,31% des 216 exemplaires émis avant 27 avant J.C. Cette présence pourrait être considérée comme négligeable mais traduit bien le très faible rôle du monnayage de Rome avant l'Empire. On notera avec intérêt que les asses n'ont pas eu ici l'utilisation et la longue durée qu'on leur connaît ailleurs.

C'est donc, une fois encore, la constatation du très faible rôle joué par le monnayage romain dans la circulation antérieurement à 27 avant J.C. et, en particulier, dans ces vallées de la Tave et de la Cèze situées à l'écart des points névralgiques de la présence romaine.

3 Les monnayages du Haut Empire aux Sévères (fig. 3)

C'est durant cette période où les trouvailles sont nombreuses que s'affirme une économie monétaire. Pendant la phase augustéenne et julio-claudienne se constitue le premier stock d'espèces circulantes. Dès la fin du règne claudien, la quantité d'espèces circulantes émises diminue. Avec Vespasien la tendance s'inverse et se poursuit sous la dynastie antonine.

Les monnaies des Sévères sont rarissimes. Nous ne les avons, en fait, rencontrées qu'à Tresques. Ces monnaies sont, à notre avis, caractéristiques de l'installation d'un habitat à la fin du second siècle ou au début du troisième. Les autres sites de la région, plus anciens, ne livrent que des monnaies antonines. En effet, l'existence de stocks monétaires dans ces sites n'a pas nécessité une brusque importation (et donc perte) de monnaies. L'aspect du graphique de Tresques met en évidence la fréquence des trouvailles dès le dernier quart du second siècle.

4 Le Bas Empire (Fig. 3)

Comme pour la région de Montpellier, la caractéristique de cette période est la faible représentation de monnaies de la période de la grande inflation du IIIe siècle. Vingt-deux monnaies représentent une proportion similaire à celle de la région montpelliéraine lorsqu'on compare avec la période 13b, environ 25%. Encore faut-il noter que plus de la moitié de ces antoniniens proviennent de Tresques et qu'une part importante des autres est associée à des lots de monnaies du IVe siècle. Rappelons que ces monnaies du IIIe siècle sont très courantes dans la vallée du Lot (5). Leur sous-représentation semble donc caractéristique de la région.

La diffusion très importante des bronzes du IVe siècle traduit l'importance des quantités et une intense occupation des campagnes des vallées de la Tave et de la Cèze.

III. SITES ARCHEOLOGIQUES

Pour les sites les plus importants nous avons réalisé des histogrammes individuels que nous allons commenter maintenant.

1 Gaujac (fig. 4)

Le site de Gaujac montre une importante circulation des séries préaugustéennes où dominent les séries massaliotes. Le I et le IIe siècles ap. J.C. sont bien représentés alors que le IIIe siècle reste vide. Quelques monnaies, au IVe siècle, signalent les passages ou une circulation plus tardive.

2 Laudun (fig. 5).

Le Camp de César montre une grande abondance des séries préaugustéennes et une présence normale des séries du I et du IIe siècles ap. J.C. Le graphique est caractéristique des *oppida* de l'ensemble de la région pour ces périodes. Les monnaies postérieures peuvent marquer une occupation tardive, souvent attestée sur les sites de hauteur, qui devra être confirmée par d'autres vestiges archéologiques.

3 Tresques (fig. 6).

Bien que très abondantes dans cette commune, les découvertes numismatiques perdent une partie de leur intérêt, du fait d'une mauvaise répartition entre divers lieux-dits. Néanmoins, la ventilation des exemplaires appelle quelques commentaires. Remarquons, en effet, la concentration des monnaies au IVe siècle, l'absence quasi-totale de monnaies de la République romaine et la pauvreté des espèces préaugustéennes. Il semblerait que les lieux-dits de Courac et de Saint-Loup, qui ont fourni la plupart des monnaies, aient été occupés dès la fin du IIe siècle. Les monnaies du Ier siècle et du début du IIe siècle représenteraient alors un reliquat d'espèces en circulation. Nous noterons aussi la relative abondance des monnaies des Sévères, en particulier des grands bronzes et deniers, qui peut être mise en relation avec une première riche implantation humaine. Nous retrouvons la phase de pénurie en espèces circulantes au IIIe siècle, et, bien entendu, l'extraordinaire abondance des bronzes du IVe siècle.

4 Vénéjan (fig. 7)

Les trouvailles de Vénéjan mettent en évidence une occupation qui semble sporadique tout au long de l'Empire avec une continuité plus régulière à la fin du IIIe siècle et, surtout, au IVe siècle.

CONCLUSIONS

L'étude des 757 découvertes numismatiques sur le territoire de quatorze communes des vallées de la Tave et de la Cèze, dans le département du Gard, nous permet de présenter sur des bases sûres les données de la circulation monétaire durant l'Antiquité.

Nous avons mis en relief l'abondance de la circulation des séries préaugustéennes, dominées par Marseille, le très faible rôle des monnaies de la République romaine (2,76% des monnaies émises avant 27 av. J.C.), l'alimentation normale du Haut-Empire, la très faible représentation des séries du IIIème siècle ap.J.C. - que nous avons déjà observée dans la région de Montpellier et l'abondance normale des émissions du IVème siècle ap.J.C.

Avec les vallées de la Tave et de la Cèze maintenant connues, la cartographie numismatique du département du Gard et de la région du Languedoc-Roussillon se trouve augmentée de nouveaux éléments de comparaison qui permettent, entre Rhône et Pyrénées, de présenter des analyses, de plus en plus précises, des courants monétaires durant l'Antiquité.

NOTES

- (1) Cette étude entre dans le cadre d'une recherche d'ensemble sur le sud de la Gaule où les séries monétaires sont étudiées de façon identique: cf. J.C. Richard, G. Depeyrot, L. Albagnac, Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la région de Montpellier (Hérault, France), *Numisma*, 28, 1978, p. 241-306.
- (2) Les communes suivantes ne nous ont pas livré de monnaies: La Bastide d'Engras, La Bruguière, Cavillargues, Codolet, Connaux, Fontarèches, Gourdargues, Le Pin, Pognadoresse, La Roque sur Cèze, Saint-André d'Olérargues, Saint-Gervais, Saint-Laurent-la-Vernède, Saint-Marcel-de-Careiret, Saint-Nazaire, Saint-Victor-la-Coste, Verfeuil, Nous souhaitons que des recherches soient conduites sur ces dix-sept communes qui certainement recèlent aussi des monnaies.
Nous n'avons pas inclus la commune de Saint-Etienne-des-Sorts (pour laquelle nous ne connaissons d'ailleurs pas de monnaie) ni les communes de Montfaucon, Roquemaure, Saint-Geniès-de-Comolas, Saint-Laurent-des-Arbres (pour lesquelles nous possédons des monnaies) mais qui sont bien au Sud-Est de la Tave et dont nous réservons la documentation pour une étude ultérieure consacrée à la région située au Sud de l'ensemble Tave-Cèze.
- (3) Pour cette commune, nous ne savons pas si l'expression "aurei de Tibère et de Vespasien" désigne les restes d'un trésor ou des monnaies isolées (nous avons retenu cette dernière possibilité) et nous ne savons pas non plus s'il y avait plus d'un aureus pour chaque empereur (nous en avons compté un seul pour chacun).
- (4) La répartition des monnaies de la République et de l'Empire romain (histogramme de droite, lorsque deux sont réunis) a été organisée selon une présentation en 38 périodes (repérables par des chiffres qui correspondent à des dates qui couvrent toute l'Antiquité), qui repose sur les travaux de M.H. Crawford, *Roman republican coin hoards*, Londres, 1969 et de R. Reece, *Numismatic Chronicle*, 12, 1972, p.159; *Britannia*, 3, 1972, p.271; Nous avons apporté la modification suivante: la période 27 av. J.C.-41 ap.J.C. de Reece a été subdivisée en deux: 1a = 27-2 av. J.C., 1b = fin du règne d'Auguste et règnes de Tibère et Caligula.

VI : VI ^{ème} siècle av.J.C.	04 : 150-125
V : V ^{ème} siècle	05 : 124-92
IV : IV ^{ème} siècle	06 : 91-79
01 : 300-212	07 : 79-49
02 : 211-208	08 : 49-45
03 : 208-150	07 : 44-27
et, pour l'Empire:	10 : 259-275
1 a : 27-2 av.J.C.	11 : 275-294
1 b : 2av-41 ap.J.C.	12 : 294-317
2 a : 41-54	13a: 317-330
2 b : 54-68	13b: 330-348
3 : 69-96	14 : 348-364
4 : 96-117	15a: 364-378
5 : 117-138	15b: 378-388
6 : 138-161	16 : 388-402
7 a : 161-180	V : V ^{ème} siècle
7 b : 180-192	VI : VI ^{ème} siècle
8 : 192-222	VII : VII ^{ème} siècle
9 a : 222-238	VIII : VIII ^{ème} siècle
9 b : 238-259	

La répartition des monnaies préaugustéennes, autres que celles de la République romaine, a été fixée selon une division qui regroupe plusieurs séries (histogramme de gauche, lorsque deux sont réunis) en 10 ensembles:

- A. Marseille
- B. Monnaies de la rive gauche du Rhône
- C. Monnaies préaugustéennes de Nîmes et de sa région
- D. Monnaies ibéro-celtiques de la rive droite du Rhône
- E. Monnaies à la croix
- F. Potins
- G. Monnaies de la Celtique
- H. Monnaies de la Péninsule Ibérique

I. Monnaies puniques et d'Afrique du Nord
 J. Autres séries

Cet histogramme est construit, s'il y a lieu, à gauche et au dessus de l'histogramme des monnaies romaines: ses divisions sont situées au-dessus des périodes précédentes (VIème-période 07) pour des raisons de commodité et qui ne préjugent pas de la datation.

- (5) G. Depeyrot et J.C. Richard, Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la vallée du Lot (Lot, France) (IIème siècle av. J. C.- Vème siècle ap.J.C.), **Symposium Numismatico de Barcelona**, 1, Barcelone, 1979, p. 191-235, en particulier p.193.

A N N E X E I I

TABLEAUX NUMERIQUES RECAPITULATIFS

Tableau I: monnaies préaugustéennes

	A	B	C	D	E	F	G	H	I	J	Total
Gaujac	31		1		2	4	5				43
Laudun	129	3	8		2	4					146
Sabran	1										1
St Pons	4	1	4								9
Tresques	9		3								12
Total	174	4	16		4	8	5				211

Tableau II: monnaies républicaines

	01	02	03	04	05	06	07	08	09	Total
Gaujac					1					1
Laudun					1	1			1	3
Tresques						1				1
Total					2	2			1	5

Tableau III: Empire romain

	1A	1B	2A	2B	3	4	5	6	7A	7B	8	9A	9B	10	11	12	13A	13B	14	15A	15B	16	Total	
Bagnols	1																							1
Chusclan		1			2		1																	4
Gaujac	4	6	3		2	2	1		1							2		2				1		24
Laudun	2	5	1	4	1	2	1	1						1				4	3	2				27
Orsan		1																						1
Sabran	2	4			2	2	1			1			1					1						14
St André		(1+)			(1+)																			(2+)
St Laurent		1				1		1		1			1	3		1		1						10
St Paul																	1	2	1					4
St Pons	2	1							1					4		1		1	1					11
Tresques		9	2		8	5	6	11	15	6	22		3	12		8	8	96	75	30	8		11	335
Vénéjan	1				1	1		2					1	1		1	2	3	2	2	1	2		20
Total	12	29	6	4	17	13	10	15	17	8	22		6	21		13	11	110	82	34	10	13		453

Tableau IV: monnaies frustes et non-identifiées

	Préaugust.	Répub.	Ht-Emp.	IIIe s.	IVe s.	Modern.	Frustes.	non-id.	Tot.
Cornillon					1				1
Gaujac					1	16	1		18
Laudun		1				2	5		8
St Laurent						1			1
St Paul						1			1
St Pons			1		1		1		3
Tresques			19	1	17	2	13		52
Total		1	20	1	20	22	20		84

Tableau V: Potaux

	Préaugust.	Répub.	Empire	Frustes	Médiév.-Mod.	Total
Bagnols			1			1
Chusclan			4			4
Cornillon				1		1
Gaujac	43	1	24	18		86
Laudun	146	3	27	8		184
Orsan			1			1
Sabran	1		14			15
St André			(2+)			(2+)
St Laurent			10	1		11
St Paul			4	1		5
St Pons	9		11	3	1	24
Tresques	12	1	335	52	3	403
Vénéjan			20			20
Total	211	5	453	84	4	757

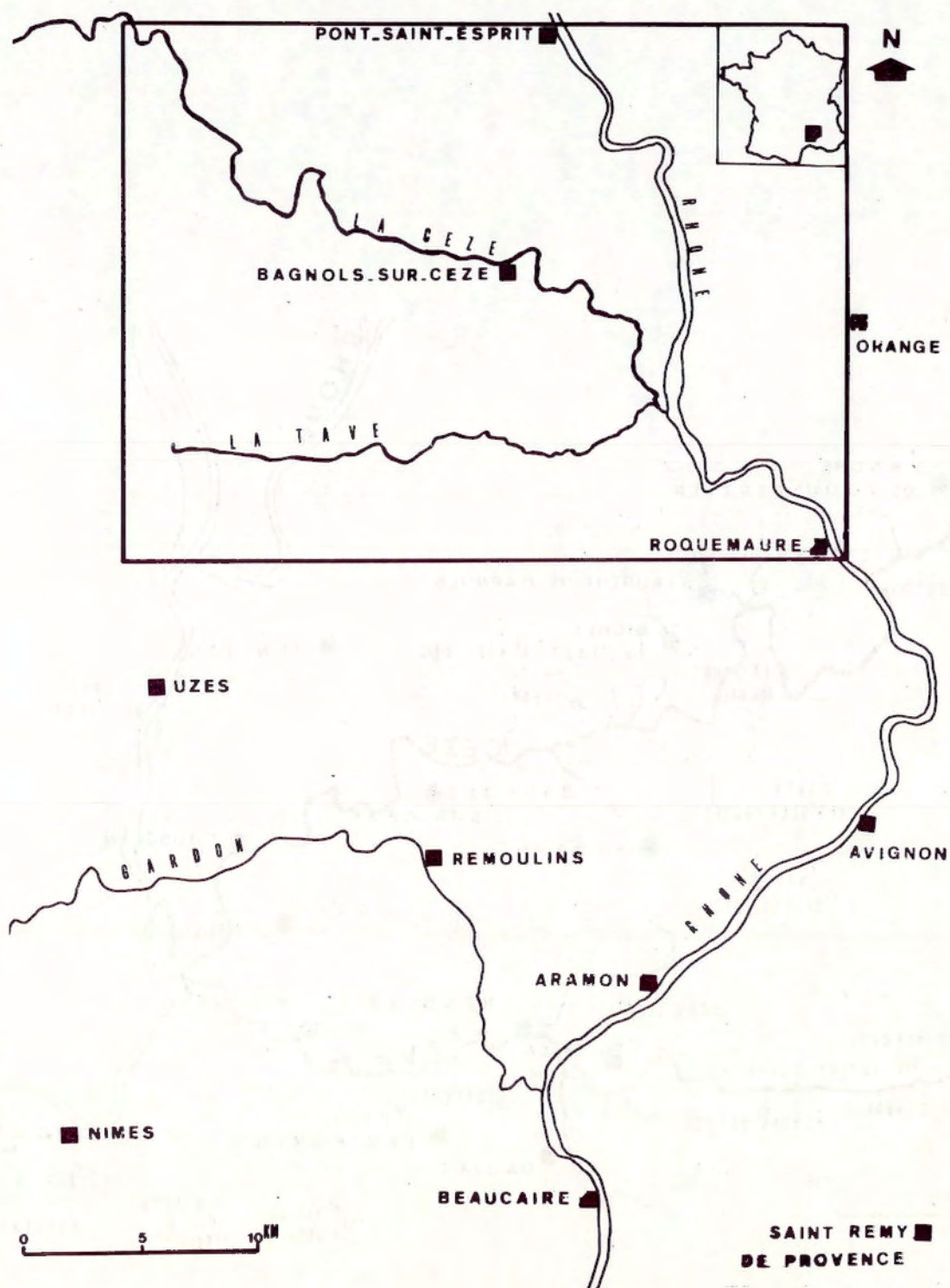
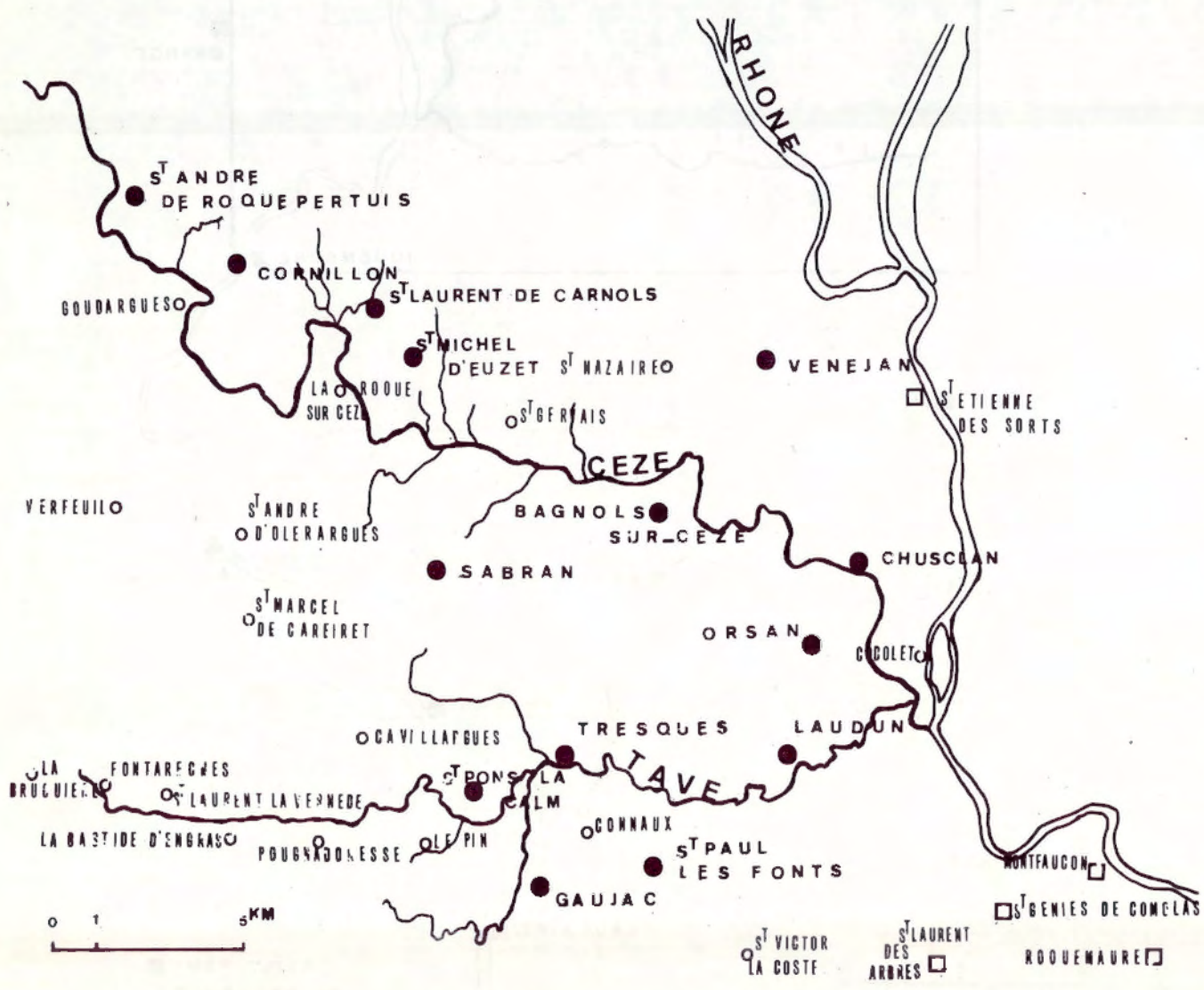

Figure 1 . Carte de situation de la région de Bagnols-sur-Cèze. Les vallées de la Cèze et de la Tave figurent dans le rectangle.

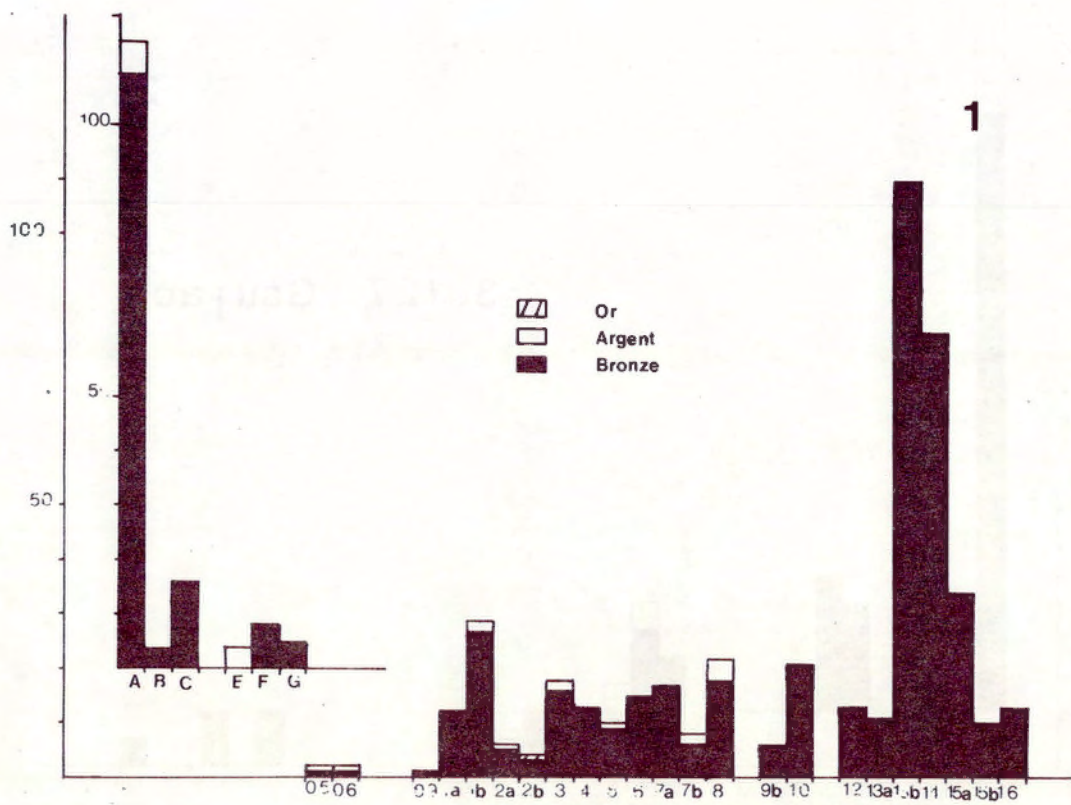

Figure 3. Histogramme 1. Ensemble des découvertes monétaires des vallées de la Cèze et de la Tave.

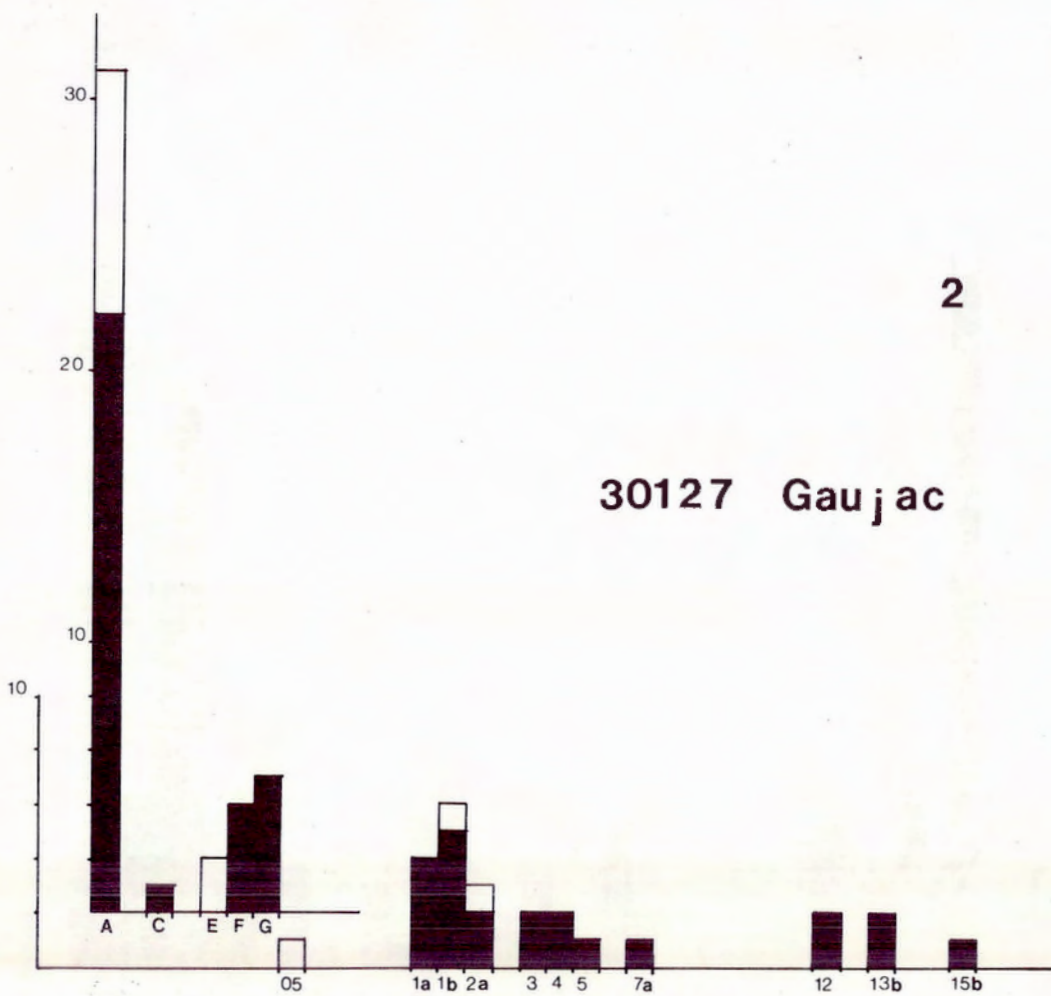

Figure 4. Histogramme 2. Les découvertes monétaires de Gaujac.

Source: 1980

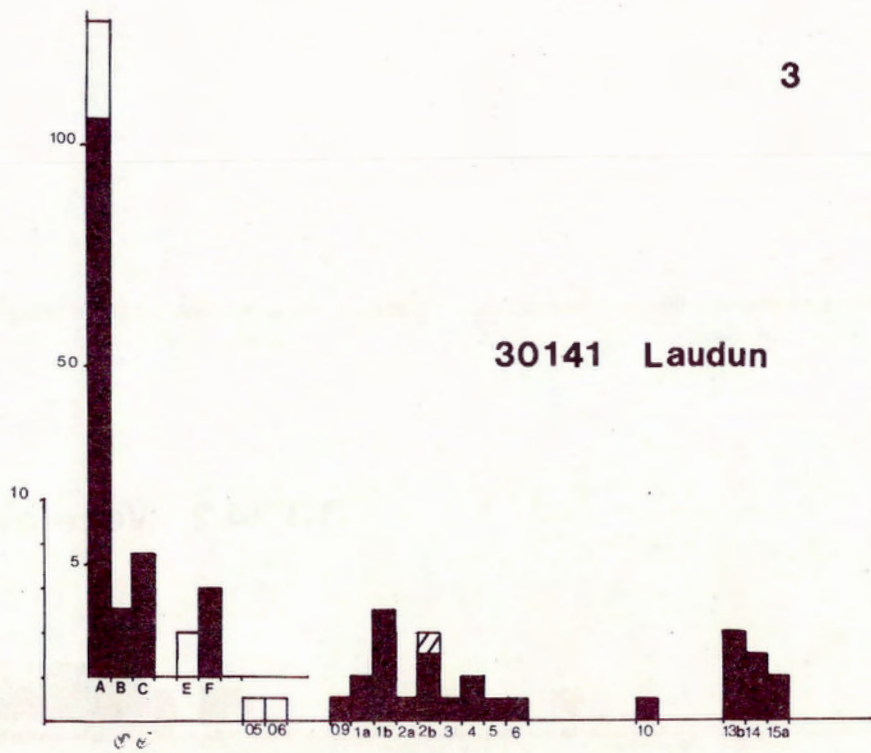

Figure 5. Histogramme 3. Les découvertes monétaires de Laudun.

4.

30331 Tresques

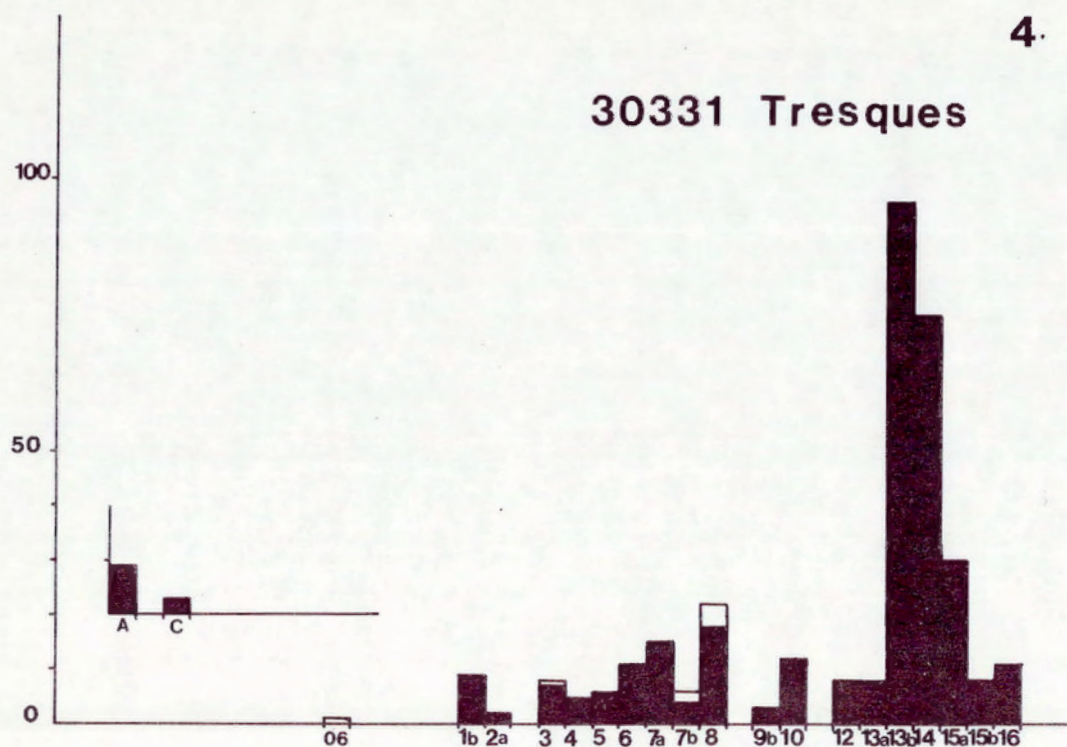

Figure 6. Histogramme 4. Les découvertes monétaires de Tresques.

5

30342 Vénéjan

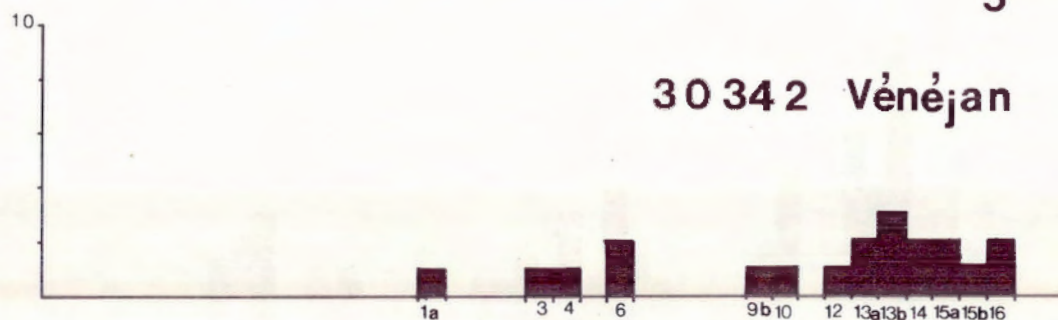

Figure 7. Histogramme 5. Les découvertes monétaires de Vénéjan.

HUIT SIECLES DE CIRCULATION MONETAIRE SUR LES SITES COTIERS DE MAURETANIE CENTRALE ET ORIENTALE (IIIe siècle av. J-C;— Ve siècle ap. J-C)

ESSAI DE SYNTHÈSE

Pierre SALAMA

I- LES SOURCES DE NOTRE DOCUMENTATION

Ce n'est pas aisément que l'on peut établir le fichier géographique des découvertes monétaires sur le territoire de l'ancienne Afrique. Par un effort exceptionnel de persévérance et de sagacité, J. Marion, *Note sur la contribution de la numismatique à la connaissance de la Maurétanie Tingitane (Ant. Afr... I, 1967 pp. 99-118)* parvint à offrir un panorama complet, très suggestif, de ce que furent les trouvailles et les catalogues monétaires réalisés au Maroc. En Algérie, un tel effort n'a jamais encore été tenté, et nous nous proposons ici de combler ce vide, sinon pour l'ensemble du pays, du moins pour un secteur géographique assez vaste, celui du littoral maurétanien.

Malheureusement, la documentation est ici bien ingrate. Nous n'avons guère la chance qu'un musée central, comme celui de Rabat, ait systématiquement et rapidement recueilli la quasi-totalité des trouvailles. De 1830 à 1962, combien de découvertes échappèrent à tout inventaire, et même à tout contrôle ! Et n'a-t-on pas vu, il y a bien longtemps, il est vrai, un médaillier de musée émigrer presque entièrement à l'étranger ! (Inv. N° 39, Cherchel).

Il fallut donc attendre, au milieu du XXe siècle, le perfectionnement des méthodes de fouilles archéologiques pour voir accorder aux récoltes monétaires la place scientifique qu'elles méritaient (Inv. 7, *Les Andalouses*; 62 et 65, Cherchel; 74, 79 à 81, 85, 87, Tipasa; 113, Rusguniae). Jusque là, et dans la meilleure hypothèse, c'étaient les trésors, plus ou moins spectaculaires, qui, une fois connus, recevaient l'honneur d'une rubrique (Inv. 45 à 47, 53, Cherchel; 99, Alger; 114, Djinet).

Nous n'avons pas non plus la chance de profiter de classements géographiques sur les catalogues de musées. On ne s'est jamais beaucoup embarrassé d'indiquer les provenances dans les fichiers. D'ailleurs, pour la zone qui nous occupe, seul le musée d'Oran a publié un catalogue valable, et il date de 1898 ! (cf. Inv. 2). Le musée d'Alger reçut lui-même des collections particulières considérables (cf. Doublet, *Musée d'Alger*, 1893, pp. 25-26, et Wuilleumier, *Musée d'Alger, Supplément*, 1928, p. 76; Inv. 41-42), mais ces collections, pour autant qu'elles aient comporté des rubriques de provenances, furent généralement incorporées au fonds numismatique général. La constitution d'un catalogue moderne aura donc bien du mal à situer géographiquement les origines des documents; d'autant plus que les dons et legs des particuliers, comportaient, comme les achats de collections, nombre de monnaies acquises à l'étranger.

Les grandes collections particulières ont généralement suivi le même esprit dans leur méthode de classement. On se souciait surtout de la valeur de la pièce, en laissant le plus souvent ignorer qu'elle provenait d'un lieu surveillé. Et les Ventes publiques, elles, se gardent bien, sauf exceptions, de soulever ce problème délicat.

Nos renseignements doivent donc être cueillis à la base, soit dans les publications et rapports de découvertes, celles-ci intentionnelles ou fortuites, qui, heureusement, offrent souvent des précisions importantes, soit dans des collections privées constituées localement, fournissant ainsi des "numismatiques de sites". Nous avons eu l'avantage de connaître jadis plusieurs de ces collectionneurs, utiles et diligents, "mal nécessaire" si l'on peut dire, et notre documentation en est très largement tributaire: Inv. 5, Siga, ou P. Malbois, autrefois étudiant à Alger, me confia même une partie de sa collection pour identification au Cabinet de médailles de Paris; Inv. 59, 66, 67, Cherchel; 105, 108, 111, Rusguniae; 115, Djinet; 123/b, Tizirt; 126, Taksebt; 131, Ziama. Aujourd'hui, la plupart d'entre eux sont morts ou ont quitté le pays, et nous ignorons le sort de leurs patrimoines. Mais combien de découvertes, parfois de la plus haute importance, resteront à jamais ignorées ! On est vivement surpris, par exemple, que des sites historiques aussi notables qu'Azeffoun (antique Rusazus), Bedjaia (antique Saldæ), ou Jijel (antique Igilgili), trois villes de fondation augustéenne, apparaissent dans notre enquête sous des rubriques négatives pour la période de l'Empire romain (Inv. 129, 132, 133). Même si des travaux systématiques de fouilles y ont rarement été entrepris, il n'est guère douteux que des collectionneurs anonymes, peu scrupuleux de l'intérêt scientifique de leurs trouvailles, durent y récolter bien des monnaies.

Tel qu'il est, donc, notre Inventaire ne peut être exhaustif. Du moins cherche-t-il à faire la lumière sur des aspects encore peu étudiés de l'histoire de l'Algérie.

II- LES PROBLEMES HISTORIQUES

La variété des questions qui se posent paraît extrême. Aussi devons-nous faire un choix. Nous fixons notre intérêt sur le littoral maurétanien central et oriental, en raison des relations qu'il connut à toute époque, tant avec l'intérieur du territoire qu'avec les régions transmarines. Sa vocation de zone de passage et de fréquentation maritime, en même temps que de débouché à un hinterland continental prospère, lui confère une valeur particulière dans l'histoire locale et dans l'histoire méditerranéenne.

A l'intérieur des problèmes généraux de numismatique ancienne, nous sommes contraints de choisir les éléments de notre synthèse beaucoup moins sur un plan théorique qu'en fonction des données les plus suggestives de notre Inventaire. Celui-ci révèle-t-il des particularités événementielles? Comment contribue-t-il, en second lieu, à la connaissance de la circulation monétaire?

1er: PERIPETIES EVENEMENTIELLES

Comme toujours, l'historien de l'antiquité n'a qu'une vue partielle des faits qui se produisent. Les périodes pré-romaine et romaine de l'Afrique du Nord ne sont, en définitive, connues qu'à travers des documents littéraires ou archéologiques rescapés d'un grand naufrage; et cette histoire continue d'apparaître au jour le jour, à la faveur de nos découvertes. On ne sait presque rien, par exemple, des événements qui affectèrent en Maurétanie les règnes de Juba II et de Ptolémée. En dernier lieu, J. Desanges, *Les territoires gétules de Juba II* (REA, 1964, pp. 33-47) recoupe les sources littéraires antiques pour nous montrer un roi engagé dans des conflits territoriaux du côté du Sud constantinois. Trois trésors monétaires, échelonnés sur une distance d'à peine 70 kms (Inv. 104, Rusguniae; 114, Djinet; 116, Delys) ne nous apprendraient-ils pas également qu'à des dates assez rapprochées, quelques alertes eurent lieu sur les villes du littoral maurétanien?

Pour l'époque romaine, les conjonctures apparaissent plus solides. Si l'on ne peut guère concilier entre eux les trésors. Inv. 20 (Portus Magnus), 74 (Tipasa), 88 (Bou Ismail) et 93 (Bains Romains), datant de différentes époques antonines, en revanche, il ne semble pas douteux que la vague insurrectionnelle dite "de 253" s'inscrit aisément sur une carte, avec les enfouissements de Bosquet (Inv. 25), Gunugu (Inv. 38), Caesarea (Inv. 53, 58 et 66/e), Rusguniae (Inv. 113), Cissi (Inv. 115/i), et Iomnium (Inv. 124). Nous préparons, d'ailleurs, actuellement une étude d'ensemble sur cette insurrection, à la lumière de nombreux autres trésors inédits de l'intérieur du territoire. Pour le moment, cf. R. Turcan, *Le trésor de Guelma* (Paris, AMG, 1963) et P. Salama, *La trouvaille de sesterces de Rusguniae* (Rev. Afr., CI, 1957) pp. 219-225.

Pour le Bas Empire, la situation troublée à maintes reprises semble également se manifester dans notre enquête. Je ne puis garantir qu'une alerte fut à l'origine de l'enfouissement du trésor du Guelta vers l'année 318 (Inv. 29), car cette époque correspond à une "coupure" dans la politique impériale de réformes monétaires (Cf. J-P. Callu, *La circulation monétaire de 313 à 348* (8 th. Internat. Congress of Numismatics, New York, 1973) pp. 227-234). Mais vers l'année 341, Portus Magnus (Inv. 18), peut-être aussi Caesarea (Inv. 61), et, en tout cas, la région algéroise (Inv. 103-103 Bis) vécurent des heures graves, révélées également par d'autres trésors de Maurétanie Césarienne intérieure, dont nous préparons l'étude avec J-P. Callu. Il semble aussi que l'insurrection de Firmus, qui s'empara de Caesarea et d'Icosium en 372 ou 373, ait précisément été la cause d'enfouissements à Cherchel (Inv. 47/g, 59, 63, 64, 68/j) et à Alger (Inv. 95). La situation insurrectionnelle de la fin du Bas Empire paraît enfin fort nette à Tipasa, où la ville connut plusieurs alertes au Ve siècle (Inv. 80 a-b et 81; cf. Inv. 56, Cherchel); car l'époque d'indépendance, comprise entre le passage des Vandales (a. 429) et l'arrivée des Byzantins (a. 534), fut le théâtre de troubles quasi permanents sur tout le littoral de Maurétanie Césarienne: Inv. 6, Siga; 45-46, Cherchel; 69/b, Nador; 80 c, Tipasa.

2e: LES PROBLEMES DE CIRCULATION MONETAIRE

Nous avons vu qu'en Afrique du Nord, et en dehors du Maroc ou des actuelles fouilles de Carthage, les "numismatiques de sites" sont très rares. Nous pourrions en obtenir une, assez complète, lorsque les monnaies de fouilles du Nador seront publiées (Inv. 69). Notre dossier n'en contient pas moins des informations utilisables sur le comportement de la région, tant dans le contexte nord-africain qu'à l'égard du monde extérieur. Epoque pré-romaine et époque romaine, que la charnière de l'année 40 ap. J.-C. (annexion de la Maurétanie) lie entre elles, traduisent, à ce titre, un certain nombre de constantes.

A - L'EPOQUE PRE-ROMAINE (IIIe siècle av. J-C - 40 ap. J-C.)

Rappelons-en les données chronologiques générales.

1 - CARTHAGE

Depuis le VIe siècle av. J.-C. environ, la punification de notre littoral est effective. En dernier lieu, G. Vuillemot, *Reconnaissances aux échelles puniques d'Oranie* (Autun, Musée Rolin, 1965) pp. 15-54, puis M. Bouchenaki, *Recherches puniques en Algérie* (Studi Semitici, 36, 1970, pp. 59-73; cf. *ibid.*, 38, 1971, pp. 47-62) ont fort bien résumé la situation pour les côtes de Maurétanie centrale: l'ensemble punique hispano-maurétanien; c'est à dire le monde punique occidental, constitue un secteur homogène, dont le matériel funéraire, à peu près

identique dans tous les cas, apporte la preuve. Le matériel monétaire, lui, fait évidemment défaut à l'époque ancienne; mais il semble bien que les premières espèces carthaginoises ou siculo-puniques apparaîtront sur le littoral de Maurétanie orientale, dépendant encore du royaume de Numidie, vers la fin du IIIe siècle. A cet égard, l'exceptionnel trésor de Saldæ (Inv. 128) réservera des surprises, en précisant sans doute la participation de la région du Metagonion à la Seconde Guerre punique (Polybe, III, 33, 12-13).

Mais comment parvinrent à Rusguniae les petites monnaies gréco-sicules du milieu du IVe siècle (Inv. 106)? La réponse implique nécessairement quelque épisode de navigation carthaginoise qui transportait ces objets, au même titre que des vases attiques du Ve siècle rencontrés dans les tombes de Gunugu (F. Villard, *Libyca*, VII/1, 1959, pp. 7-13), ou que la statuette archaïque grecque du Guelta (E. Boucher-Colozier, *Monuments Piot*, XLVII, 1953, pp. 71-75). Vers la même époque, ou tout au moins avant la fin du IVe siècle, arrivait, parallèlement, à Dellys, une petite monnaie d'or de Carthage (Inv. 120/a). On pourrait peut-être expliquer de la même façon la présence d'une drachme d'Athènes à Ikosim (Inv. 94), mais on n'en connaît pas la chronologie. On sait, du moins, que le royaume numide entretenait d'étroits contacts avec le monde grec (Camps, *Massinissa*, pp. 196-203, auquel il faut ajouter désormais la référence d'une base de statue élevée à Rhodes au roi numide Hiempsal II: V-N. Kontorini, *Ant. Class.*, XLIV, 1975, pp. 89-99 = *An. Ep.* 1974 n° 632). Mais il n'est pas impossible non plus que la drachme athénienne d'Alger ait circulé plus tard, à son poids d'argent, avec les deniers romains, à l'exemple de certaines monnaies parthes, également trouvées dans notre zone (Inv. 5/a, Siga; 105, Rusguniae).

Aussi difficile à dater dans notre circuit monétaire est le numéraire carthaginois qu'on y trouve, toujours composé de petits bronzes au type de Tanit-Perséphone/Cheval. Il est curieux qu'on n'en ait jamais rencontré ici dans les mobiliers funéraires, car il abonde dans les tombes puniques tardives, à Carthage et au dehors, par exemple à Collo (antique Chullu): BCTH, 1895, pp. 343-368. Mais ces monnaies carthaginoises apparaissent communément dans la plupart de nos sites côtiers: à Siga (Inv. 4), Portus Magnus (Inv. 19), Quiza (Inv. 24), Cherchel (Inv. 39/a-b, 52, 57, 66/c), Rusguniae (Inv. 107), Cissi (Inv. 115/a), Rusuccuru (Inv. 121/a) Saldæ (Inv. 127 et le trésor 128), enfin Choba (Inv. 131/a). Et tous ces sites, sans exception, ont été primitivement des comptoirs puniques, que la civilisation numido-maurétanienne transforma rapidement en villes. Ces monnaies représenteraient donc dans notre zone, soit des instruments d'échange dès le IIIe siècle ou le début du Second siècle av. J.-C., prouvant, à l'égal du mobilier punique des tombes, les rapports économiques et culturels de Carthage et des royaumes berbères, soit des espèces ayant circulé plus tardivement, avec le numéraire numide et romain jusqu'à la fin du Premier siècle de l'ère chrétienne. A Lambèse, dans les fouilles du camp d'Hadrien, Cagnat identifia jadis 11 monnaies de Carthage et 24 monnaies numides à côté de 105 pièces romaines, échelonnées de la fin de la République au règne de Trajan: *Remarques sur les monnaies usitées dans l'Afrique romaine* (Klio, IX/2, 1909) pp. 200-201. Il faut reconnaître que vers 1900, les dégagements du praetorium de Lambèse ne reposaient pas sur des méthodes stratigraphiques; on put donc atteindre, sans s'en apercevoir, des niveaux autonomes plus anciens puisqu'il est maintenant prouvé que lorsque les Romains occupèrent la région, celle-ci n'était pas vide de tout habitat numide. Mais ce problème des monnaies anciennes, découvertes parfois en excellent état de conservation, et "déplacées" dans des niveaux tardifs, est un des plus embarrassants de l'archéologie. Ainsi, dans les dernières fouilles d'une maison du quartier du port à Carthage, 3 monnaies puniques, 3 monnaies hellénistiques de Cyrène, 3 bronzes du Haut Empire et 9 Divo Claudio et Tétricus, ont été trouvés dans le même contexte que 598 monnaies des IVe, V^e et VIe siècles, dont le terme final atteint les années 687-695, c'est à dire l'époque de la prise de Carthage par la conquête arabe: T-V. Buttrey, *The coins, in Excavations at Carthage, 1975* (Institut National d'archéologie et d'art, & American Schools of oriental research, Tunis 1976) pp. 157 - 197. Disons surtout que dans les trésors de bronze des Ier au IIIe siècles ap. J.-C. trouvés en Algérie, on n'a jamais trouvé de numéraire de Carthage punique. Nous croirons donc plutôt que celui-ci arriva dans les ports maurétaniens beaucoup plus à l'époque pré-romaine que sous l'Empire.

2. LES DYNASTIES NUMIDO - MAURETANIENNES

Ici, nous sommes apparemment en terrain plus sûr, dès l'instant que la chronologie générale peut être établie.

a) ESSAI DE CLASSIFICATION DES DYNASTIES INDIGENES

Première période: Région occidentale: Dynastie numide Masaesyle

SYPHAX (vers 213-203 av. J.-C.), capitale et atelier monétaire à Siga.
VERMEND (latin VERMINA): 202 - 192? ou du vivant de son père.

Région orientale: Dynastie numide Massyle

MASSENSSEN (latin MASSINISSA): 208-148 av. J.-C. Annexion théorique des états de Syphax en 203. Capitale et atelier monétaire principal à Cirta.

Deuxième période: Numidie unifiée par les Massyles

La capitale principale est toujours à Cirta.
MIKIWSSEN (latin MICIPSA): 148 - 118 av. J.C.
GULUSSEN (lat. GULUSSA): 148-139?
MASTANBA (lat. MANASTABAL): 148-139?
HIEMPSAL I: 118-116.
ADHERBAL: 118-112.
IUGURTEN (lat. IUGURTHA): 118-105.

Troisième période: Région orientale: Territoire numide Massyle.

GAUDA: 105 - 88? av. J-C.
HIEMPSAL II: 88? - 60; cf. inscription de Rhodes = An. Ep. 1974 n° 632.
MASTENIZEN (lat. MASTENISSA): 88? - 60; cf. inscription de Syracuse An. Ep. 1959 n° 230.
IUBA I: 60-46.

Il semble que les deux fils de Gauda, Hiempsal II et Mastenissa, aient régné sur des parties différentes du territoire; le premier dans la région orientale traditionnelle, le second, à la suite du roi HIARBAS (108-81?) dans une région plus occidentale, proche du territoire maurétanien. Mastenissa aurait eu pour successeur son fils ARABION, de 60 à 40 av. J-C.

Bibliographie générale: G. Camps, *Massinissa ou les débuts de l'histoire* (Libyca, III/1, 1960) pp. 167-244, complété par nos références sur Hiempsal II et Mastenissa.

Région occidentale: Territoire maurétanien

Par empiètements progressifs sur le territoire numide: jusqu'à la région de Cherchel, à la fin de la Guerre de Jugurtha (a. 105 av. J-C.), puis jusqu'au cours du fleuve Ampsaga (Oued El Kebir, à l'est d'Igilgili) après la victoire de César sur les Pompéiens en 46 av. J-C.

BOCCHUS I: 118 - vers 80 av. J-C.
SOSUS: vers 80 - vers 50/49.
BOCCHUS II: 50/49-33.

Les capitales principales de notre région semblent avoir été Siga et Iol (Cherchel).

Bibliographie récente: J-G. Février, *Bocchus le Jeune et les Sosii* (Semitica, XI, 1961, pp. 9-15); M. Euzennat, *Le roi Sosus et la dynastie maurétanienne* (Mélanges Carcopino, Paris 1966, pp. 333-339).

Quatrième période: Dynastie maurétanienne tardive

IUBA II: 25 av. J-C. - 23 ap. J-C.
PTOLEMEE: 23-40 ap. J-C.

La capitale de notre région est à Iol-Caesarea.

b) MISE AU POINT BIBLIOGRAPHIQUE

On dispose aujourd'hui de l'excellent répertoire bibliographique de J. Jahn, *Karthago und Westliches Nordafrika* (Chiron, München, 7, 1977, pp. 411-485). L'étude fondamentale des monnayages, restée longtemps tributaire de L. Müller, *Numismatique de l'ancienne Afrique* (Copenhague, 1860-1874) et de Charrier, *Description des monnaies de la Numidie et de la Maurétanie* (Macon 1912), est aujourd'hui l'ouvrage de J. Mazard, *Corpus Nummorum Numidiae Mauretaniae* (Paris, AMG, 1955) et ses trois Suppléments: *Libyca* IV/1, 1956, pp. 58-67; *ibid.* V/1, 1957, pp. 51-58; *ibid.*, VIII/2, 1960, pp. 133-145. Plusieurs additions et corrections peuvent y être apportées, dont les principales concernent les points suivants: le monnayage attribué au roi numide Hiarbal (Maz. 94-98) reste énigmatique; le monnayage de Shemesh (Temple du Soleil), près de Lixus, est précisé par J. Marion, *Ant. Afr.*, 6, 1972, pp. 59-127; la "numismatique de l'interrègne maurétanien" des années 33 à 25 av. J-C. (Maz. 118-121) est certainement attribuable au règne de Bocchus II; plusieurs variantes de types apparaissent dans l'étude de C. Cabrerizo García, *Monedas de Numidia y Mauritania. Coleccion del Museo arqueologico nacional, Madrid* (Num. Hisp., X, 1961, pp. 103-112). Il faut surtout supprimer dans le Catalogue Mazard deux monnayages étrangers à l'Afrique: celui attribué à Jugurtha, (Maz. 73-75), qui concerne probablement une émission sicilienne de la fin du Second siècle av. J-C.; E-S-G. Robinson, *Carthaginian and others south italian coinages of the second punic war* (N.C., 1964) n°8/a-c; cf. L. Villaronga, *Las monedas hispano-cartaginesas* (Barcelona, 1973), p. 172, série E; et le monnayage d'or de Hiempsal (Maz. 76-77), attribuable à des émissions hispaniques: G-K Jenkins & R-B. Levis, *Carthaginian gold and electrum coins* (London, 1963) Nos 454-460.

Essais d'explication des monnayages numides par R-G. Walsh, *Massinissa* (JRS, 1965, pp. 149-160), et maurétaniens par J. Mazard, *Création et diffusion des types monétaires maurétaniens* (BAM = Bulletin d'archéologie marocaine, IV, 1960, pp. 111-116), et par D. Salzmann, *Zur Münzprägung der mauretanschen Könige Juba II und Ptolemaüs* (Madriler Mitteilungen, 1974, pp. 1975-183; cf. M. Sola-Solé, *Los rotulos monetarios punicos de Numidia et Mauritania* (Numisma, 8, 1958, pp. 9-23).

Il semble, en définitive, que les monnaies de la dynastie massyle, de Massinissa à Jugurtha, et même au-delà aient revêtu uniformément les types de l'effigie royale barbue et du revers au cheval. Seules les légendes abrégées, lorsqu'elles existent, peuvent permettre de différencier certains monarques.

c) LA CIRCULATION MONETAIRE

Pour les espèces les plus anciennes, celles de Syphax, leur découverte sur le site même de Siga, la capitale royale, élimine tout problème (Inv. 1 à 4); et la question est identique pour la monnaie de Vermina trouvée aux Andalouses (Inv. 7/d). La production de ces monnaies fut éphémère, leur volume certainement restreint, et leur diffusion limitée. On n'en a même jamais trouvé au Maroc (Marion, *Ant. Afr.*, I, 1967, p. 101). Il est donc aisé de fixer leur circulation à peu près à l'époque de leurs émissions, ou, tout au moins, dans un laps de temps qui ne bouscule pas l'Histoire.

En revanche, la circulation des monnaies numides Massyles/Cheval pose des problèmes ardu. La durée des émissions a couvert près de trois siècles. En dehors de certains exemplaires très personnalisés, comme ceux de Massinissa lui-même (Maz. 17-18), ou peut-être de Micipsa (Maz. 19, 23-36), le type ne subit, à mon avis, que des variantes de coins, très nombreuses; et il n'est guère possible d'identifier sur les monnaies toute la lignée des monarques. Même sous le règne de Juba Ier, où apparaissent de nouveaux types, en argent et bronze, à l'effigie du roi (Maz. 84-93), la frappe des Massyles/Cheval put se poursuivre. On est donc en présence d'un gros volume monétaire, en bronze et plomb, qui eut incontestablement une large diffusion, même en dehors du territoire nord-africain: En Croatie, trésors de Mazin (enfoui vers 80 av. J-C) et de Kula (Cf. Gsell, *HAAN*, VI, 1927, p. 80; Camps, *Massinissa*, pp. 203-209); découvertes en France (J.-C. Richard, *Rev. arch. de Narbonnaise*, 3, 1970, pp. 197-198; cf. en dernier lieu, B. Fischer, *Les monnaies antiques d'Afrique du Nord trouvées en Gaule* (36° Suppl à Gallia, 1978), et dans plusieurs autres sites méditerranéens. Ceci prouve en premier lieu que les états numides essaient de sortir de l'économie de troc et d'adopter une économie monétaire, principalement dans leur régime intérieur. Mais ceci tend à prouver aussi que les frappes monétaires ne se centralisent pas forcément dans un atelier unique. Je me demande, par exemple, si des villes "royales" comme Bulla Regia, Zama Regia, Thimida Regia, Hippo Regius, ne frappaient pas, comme Cirta, les monnaies officielles. Admettre ainsi la possibilité d'une pluralité d'ateliers, et notamment d'un atelier occidental, situé peut-être à Iol, où l'on a trouvé jadis l'inscription d'un autel dédié à Micipsa (Cf. en dernier lieu, A. Van den Branden, *Riv. Studi Fenici*, II, 1974, pp. 143-145), serait expliquer en partie l'étonnante abondance des trouvailles dans notre zone.

Il faut se demander, en effet, dans quelles conditions archéologiques furent mises au jour ces monnaies. Un seul trésor homogène des Massyles/Cheval a été découvert, et cela dans la capitale même du territoire numide, à Constantine, où 2.000 exemplaires, en bronze et plomb, coexistaient: Thomas, *R.N.* 1949, pp. 114-119 (une grande partie du lot étant passée ensuite dans la collection Baïls à Dellys). Dans un second cas, à Téboursouk en Tunisie, des monnaies carthaginoises et numides composaient un trésor d'un millier de pièces: *B.S.A. Sousse*, 1907, pp. 95-97. Un troisième exemple enfin, celui d'Alger, nous montre les exemplaires numides associés aux monnaies locales d'Ikosim (Inv. 100). Ces trois trésors peuvent être approximativement datés du Second siècle ou du début du Premier siècle av. J.-C. Mais on n'a jamais signalé, par exemple, un trésor mixte numido-romain. Les monnaies numides se rencontrent habituellement dans des mobiliers funéraires datés, dans des niveaux généralement anciens, ou hors niveaux. Ainsi, les tombes puniques de Collo, datables de IIe siècle av. J.-C., contiennent à la fois des monnaies numides et carthaginoises: *BCTH*, 1895, pp. 343-368.

Pour notre zone, ne nous occupons pas des monnaies exclues de leurs niveaux (Inv. 1 et 3, Siga; 28, Arsenaria; 39/a-b, 66;c et 68/a, Cherchel; 105 et 111, Rusgunia; 115/b, Cissi; 117 et 121/a, Dellys; 127, Saldæ; 131/b, Choba). Dans les meilleures hypothèses, celles des "trouvailles fermées", les monnaies numides apparaissent dans des fouilles avec des Ptolémée de Maurétanie (Inv. 43, Cherchel), ou même seules (Inv. 57, Cherchel). Elles sont incluses dans des mobiliers funéraires, au plus tôt avec des céramiques campaniennes A ou des lampes hellénistiques, c'est à dire dans un contexte de la fin du IIe ou du début du Ier siècle av. J.-C. (Inv. 86, Tipasa); et les sondages stratigraphiques les révèlent également aux IIe - Ier siècles av. J.-C. (Inv. 60, Cherchel, fouilles du phare). Au plus tard ces bronzes ou plombs numides voisinent avec des monnaies de Claude (Inv. 72 et 77, Tipasa), ou avec des exemplaires de Vespasien et Domitien, dans un contexte céramique de la fin du Ier siècle ap. J.-C. (Inv. 79, Tipasa). Leur présence apparaît donc parfois comme très tardive par rapport à leurs dates d'émissions.

Devant ce problème, J. Baradez, *Monnaies africaines anciennes découvertes dans des tombes du Ier siècle ap. J.-C.* (Homages à A. Grenier, Coll. Latomus, 1962, pp. 214-227) a voulu voir une pratique romaine qui, accordant au métal plomb une valeur prophylactique, désignaient les monnaies numides comme d'idéales offrandes funéraires. Il n'est pas impossible. Mais ce fait administre aussi la preuve que le numéraire numide existait au Premier siècle de l'Empire, et, quantitativement, n'avait pas été épongé. Cagnat notait jadis le même phénomène en Numidie et même en Afrique Proconsulaire jusqu'au Second siècle ap. J.-C.: *Klio*, 1909, pp. 203-204 (régions de Bulla Regia, Le Kef, Hadjeb el Aïoun et Souk Ahras), et, dans la majorité des cas, ces pièces numides présentaient un extrême degré d'usure. A ce stade-limite, le phénomène devient normal: de grosses émissions anciennes peuvent toujours traîner dans une circulation; mais leur incidence économique est négligeable. Nous ferons la même constatation à propos des émissions inflationnistes de Divo Claudio et Tétricus, qui, plus de deux siècles après leur frappe, se rencontraient encore.

Qu'en était-il du numéraire proprement maurétanien, celui des deux Bocchus, puis de Juba II et Ptolémée? Un point paraît certain: les émissions des deux Bocchus ont été très faibles, et leurs exemplaires sont rares: 15 seulement ont été répertoriés au Musée de Rabat; une seule, semble-t-il, dans notre zone (Inv. 37/b, à Gunugu). Ce sont là des monnaies de prestige qui, sur le plan de la circulation monétaire, n'ont joué aucun rôle.

Les frappes de Juba II et Ptolémée ont couvert une période de 65 ans (25 av. J.-C. - 40 ap. J.-C.), et, par conséquent, n'ont pas représenté le gros volume du numéraire numide Massyle. Juba II eut plusieurs ateliers (Marrion, *Ant. Afr.*, 1976, p. 101), mais, vu l'immensité de son royaume, de l'Atlantique à la région d'Igilgili, nous ignorons la nature de son économie monétaire, sans doute réduite aux grands centres urbains. Le trésor de Banasa au Maroc, comprenant environ 4.000 deniers, peut, d'ailleurs, nous donner une idée de l'importance de certaines frappes (*R.N.*, 1908, pp. 350-368; *ibid.*, 1910, pp. 437-411; *ibid.*, 1915, pp. 311-319). Mais il n'est pas impossible qu'à l'image de ce qui se passait en Numidie, où des monnaies étrangères circulaient au début du Ier siècle av. J.-C. (Trésor d'argent de Constantine, composé de monnaies carthaginoises, athéniennes, marseillaises, celtibériennes et romaines, et enfoui vers l'année 79 avant l'ère chrétienne: Gsell, *HAAN*, V, p. 157 = Noë, n° 258), drachmes grecques et deniers romains aient pu tenir une certaine place dans les transactions maurétaniennes. Vers l'année 16 av. J.-C., un vaisseau fit naufrage près de l'actuelle Casablanca sur la côte atlantique du Maroc; il contenait 173 deniers de la fin de la République et d'Auguste: J.-D. Brethes, *Contribution à l'histoire du Maroc par les recherches numismatiques* (Casablanca, 1939) pp. 5-17 en a donné un inventaire qui sera, peut-être, prochainement corrigé par le catalogue que prépare D. Eustache. A cet égard, la disparition accidentelle d'un trésor de la République romaine découvert à Portus Magnus (Inv. 17) reste pour nous une lacune grave de documentation.

Par chance, l'atelier monétaire principal du royaume de Juba II, celui de Caesarea, appartenait à la zone que nous étudions. Mais il est malaisé de se faire, d'après notre Inventaire, une opinion exacte et du volume des émissions, et de leur aire de distribution. Du côté occidental, il va de soi que les exemplaires trouvés jusqu'à Siga (malheureusement tous hors niveaux) sont bien inclus dans les possessions royales lesquelles s'étendaient sur le Maroc (Inv. 1, Siga; 11, Oran; 13, Portus Magnus; 23 Quiza). Du côté oriental, l'ultime exemplaire que nous ayons pu inventorier se trouve à Taksebt (Inv. 126/a), mais le rayonnement monétaire était nécessairement plus vaste puisqu'on a trouvé des Juba II dans les fouilles de Tiddis, près de Constantine en Numidie du nord: P. Lailly, *Rec. Const.*, LXXI, 1969-1971, p. 93.

C'est le sol même de Cherchel qui fournit certains exemplaires célèbres des deux règnes, et notamment les aurei de Ptolémée (Inv. 39; les deux aurei connus de Juba II ayant été trouvés au Maroc = Maz. 297-298). On y exhuma certainement aussi presque tous les éléments des monnayages royaux, répartis aujourd'hui dans les Cabinets de Copenhague, de Paris et d'Alger. Aussi reste-t-on confondu devant la pauvreté des rubriques de notre enquête, qui, rappelons-le, ne tient compte que des situations archéologiques officielles ou constatées.

Pour essayer d'évaluer la durée de circulation des monnaies de nos deux princes, appliquons la méthode qui nous guida pour les Massyles. Même à Cherchel, les monnaies hors niveaux sont généralement inexploitablement (Inv. 48, 50 à 52. cf. Inv. 78, Tipasa; 115, Cissi; 126/a, Taksebt). Mais les monnaies découvertes in situ nous permettent, ici aussi, des constatations utiles. Parfois, on les trouve groupées, et sans altérations de monnaies plus tardives, preuve que l'on a atteint un niveau pré-romain (Inv. 49, Cherchel), ou qu'on est en présence de trésors enfouis pendant la période monarchique elle-même (Inv. 104, Rusguniae; 114, Cissi; 116, Rusuccuru). Mais parfois aussi, le numéraire appartient à des mobiliers funéraires qu'un contexte monétaire ou céramique permet de dater. Ainsi, la nécropole occidentale de Cherchel offre un niveau ancien où voisinent 4 Juba II, 3 Ptolémée, 1 Gadès, et un empereur julio-claudien (Inv. 62/a). Dans les fouilles mêmes du forum de Caesarea, des bronzes de Juba II, Ptolémée et d'Ibiza sont encore compris dans un contexte julio-claudien (Inv. 65); et la situation paraît être identique au Nador (Inv. 69). Il n'y a, d'ailleurs, aucune raison pour que les espèces en argent de Juba et Ptolémée, échappées à une fonte ou à un retrait, n'aient pas normalement accompagné pendant près d'un siècle les deniers impériaux en circulation, ou que les bronzes maurétaniens n'aient pas été admis, à leurs poids, pendant longtemps dans les transactions quotidiennes. Le cas peut être assimilable pour les drachmes grecques ou parthes (Inv. 5/a Siga; 94, Alger; 105, Rusguniae). A cet égard, l'appréciation de leur degré d'usure doit pouvoir nous renseigner.

Les émissions de l'époque pré-romaine soulèvent encore d'autres problèmes, sur le plan local, d'abord, puis sur le plan des relations extérieures.

1°.- Les monnaies des Cités autonomes maurétaniennes ne sont pas toujours bien connues, et l'on peut être assuré qu'hormis le cas de Caesarea, les émissions furent restreintes. En dehors de l'exceptionnelle collection Trottmann, qui comportait un assortiment de toutes les monnaies municipales (Maz 570 à 573, 576 à 578, données sans provenances), notre Inventaire n'enregistre que trois exemplaires de TIMICI (Inv. 2, Siga et 66/a, Cherchel, Coll. Louis), un de GUNUGU (Maz. 569, ex coll. de L'Hotellerie, Cherchel); un seul exemplaire de CAMERATA (Inv. 22, Quiza, coll. Cadenat); peut-être un d'ARSENARIA (Inv. 33, Ténès). Toutes ces monnaies se présentent dans des collections. On ne peut donc les rattacher à un contexte archéologique exact.

Les monnaies de Maurétanie occidentale n'abondent pas non plus dans notre enquête: 1 RUSADDIR, 2 LIXUS et 3 SHEMESH dans la collection Louis à Cherchel (Inv. 66/a), et 1 TINGIS dans le commerce (Inv. 68/b). Mais une tambe de Tipasa contenait également un TINGIS néopunique dans un mobilier funéraire du premier siècle ap. J.-C. (Inv. 76). On peut sans doute mieux dater les monnaies d'IKOSIM, connues par le trésor d'Alger (Inv. 99), car, dans un second trésor du même site (Inv. 100), ces monnaies étaient associées à des exemplaires numides Massyles/cheval, sans adjonctions d'époque plus tardive. Deux exemplaires de la collection Louis à Cherchel attestent un léger rayonnement de ces IKOSIM (Inv. 66/a).

Sans conteste, les émissions municipales les plus abondantes et les plus diffusées ont été les bronzes de CAESAREA, contemporains de Juba II, et peut-être aussi de Ptolémée, au type de la Tête d'Isis/trois épis divergents. Véritablement, il s'en trouve partout sur notre littoral, et à Cherchel même, les petits modules (Maz. 549, 554, 555) se récoltent presque "à la pelle", preuve que leur centre d'émission se trouvait bien là. Peu importe qu'on les rencontre généralement hors niveaux (Inv. 2, Siga; 32, Ténès; 39, 51, 52, 66/b, 67 Bis, 68/a, à Cherchel; 97, Alger; 115, Cissi). Leur présence dans des stratigraphies profondes comme à Cherchel (Inv. 65) ou dans des tombes, comme à Tipasa (Inv. 85/a) établit qu'elles suivent toujours le sort des monnaies de Juba et Ptolémée dans la circulation générale jusqu'à l'époque claudienne et même flavienne. On en a même trouvé dans les fouilles de Tid-dis en Numidie septentrionale: *Rec. Const.*, LXVI, 1948, p. 159; et *ibid.*, LXXI, 1969-1971, p. 93 et PL VIII.

Quant aux monnaies des villes autonomes de Numidie et de Maurétanie orientale, il faut sans doute faire des réserves sur des émissions présumées à Thabraca ou Tuniza (Maz. p. 151), Hippone (Maz. 517-519), Macomada (Maz. 520,522), Rusicade (Maz. 536-537) et Saldæ (Maz. 528-530). Les monnaies émises à Cirta, soit avant la conquête romaine (Maz. 523-529), soit par Sittius à la fin de la République (Maz. 530-535), se trouvent assez fréquemment dans la région constantinoise, et notamment dans les fouilles de Tid-dis: Troussel, *Rec. Const.*, LXVI, 1948, pp. 152-158. Peut-être ont-elles pénétré dans notre zone, mais personnellement je n'en y ai pas vu. Je puis en dire autant des émissions municipales frappées, depuis la fin de la République jusqu'au règne de Tibère, dans certaines villes libres d'Afrique Proconsulaire comme Sabratha, Oea, Lepcis Magna, Acholla, Thapsus, Hadrumetum, Thysdrus. Cf. Inv. 15, **Portus Magnus**. Il est vraisemblable qu'à Cherchel, grand port de commerce, doté d'un phare depuis le Premier siècle av. J.-C., un numéraire très varié dut entrer. Mais aujourd'hui, il est rare que nous puissions toujours en avoir la preuve.

2° - Les monnaies d'importation étrangère représentent un des aspects les plus intéressants de notre Inventaire. Etant toutes antérieures ou contemporaines du règne de Claude, qui annexa la Maurétanie en 40 ap. J.-C., elles justifient que nous traitions leur cas dans ce chapitre pré-romain.

Les émissions italiennes sont peu représentées. Les plus anciennes remontent aux Aes Grave du IIIe siècle av. J.-C., recueillis dans l'ex collection Albitre à Cherchel (Inv. 67) Mais, isolés de tout contexte archéologique, ces exemplaires ne peuvent être considérés comme un numéraire de circulation. Peut-être provenaient-ils d'un mobilier funéraire, au même titre que des bijoux. En effet, le matériel de cette époque n'est pas absent sur le littoral de Maurétanie. Dans la zone tardive d'une nécropole punique d'Igilgili, le matériel d'une tombe a fourni une monnaie frappée en Italie du Sud à partir du IIIe siècle avant l'ère chrétienne (Inv. 133). Le cas est plus précis encore aux Andalouses, où un as romain du début du Second siècle av. J.-C. accompagnait un mobilier céramique de même époque (Inv. 7/a). Tout ceci correspond à une réalité historique: dès la seconde moitié du IIIe siècle au moins, le commerce italien prend le relais du négoce carthaginois sur les côtes de notre zone. Dans les "échelles d'Oranie", comme à Gunugu, à Iol, à Ikosim, à Cissi, les premières céramiques campaniennes arrivent en nombre (Cf. notamment Vuillemot, **Echelles puniques**, p. 328; Lassus, **CRAI**, 1959, pp. 215-225; Leglay, **Ant. Afr.**, 1968, p. 14). Au Second ou au Premier siècle, ces importations italiennes atteignent même la région des hautes plaines, à 150 Kms au Sud du littoral oranais: P. Cadenat, **Un établissement préromain de la région de Tiarret** (**Ant. Afr.**, 6, 1972, pp. 29-58; mais, dans le même secteur, les découvertes de deniers républicains isolés ne donnent aucune chronologie stricte d'arrivée de ce numéraire). Seul un trésor, perdu avant inventaire, (Inv. 17, **Portus Magnus**), contenait un lot homogène de monnaies de la République. La chronologie de circulation des autres deniers répertoriés ici reste floue, le degré d'usure des exemplaires n'ayant pas été indiqué (Inv. 66/d et 67, Cherchel; 105, **Rusguniae**). Ces espèces appartenaient peut-être à des tombes d'époque de Bocchus II, Juba et Ptolémée; au bien, elles purent, comme le démontrent plusieurs trésors africains et étrangers, participer à la circulation monétaire générale au Premier et même au Second siècle de notre ère.

La présence de monnaies espagnoles est évidemment d'un grand intérêt.

Les plus nombreuses, celles d'EBUSUS, au type du Cabire/légende punique, datables du Ier siècle av. J.-C., ont été parfois découvertes dans un contexte comparable aux monnaies de Juba II et Ptolémée: à Cherchel dans les fouilles "hellenistiques" du phare (Inv. 60) ou dans les niveaux anciens du forum (Inv. 65). La collection Louis en comportait même 15 exemplaires, recueillis sur le site, mais sans précision topographique (Inv. 66/a). Madame M. Campo a récemment répertorié l'aire de diffusion de ces monnaies d'Ibiza en Méditerranée occidentale (**Las monedas de Ebusus**, Barcelona, 1976). Nous ne connaissons pas l'exemplaire signalé à Oran par J. Almagro Gorbea (Campo n° 58, p. 75), mais nous sommes en mesure de compléter l'inventaire général par des découvertes isolées: à Cherchel (Inv. 39 et 68/b), à Tipasa (Inv. 82/a), à Fouka (Inv. 89), à Rusguniae (Inv. 108/C) et même dans la ville d'Auzia, à 125 kms au Sud d'Alger (**Rev. Afr.**, LXVIII, 1927, p. 262). Ainsi, cette diffusion des monnaies d'Ibiza sur de nombreux points de la côte maurétanienne, y compris dans des escales de peu d'importance, nous paraît être une préfiguration remarquable de ce que sera à travers tout le Moyen Age et les Temps Modernes, le commerce incessant des navigateurs des Baléares sur le littoral de l'Algérie centrale et occidentale: cf. notamment Ch.-E. Dufourcq, **L'Espagne catalane et le Maghreb aux XIIIe et XIVe siècles** (Paris, PUF, 1966).

Les monnaies de GADES apparaissent parfois hors contexte archéologique (Inv. 39 et 66/a, Cherchel), mais dans deux cas elles se trouvent en situation: aux Andalouses, dans un niveau ancien de la nécropole occidentale, en compagnie de monnaies de Juba II, Ptolémée et Claude (Inv. 62).

Faute de références, nous ne connaissons pas la chronologie des monnaies espagnoles de la collection Louis à Cherchel (Inv. 66/a), mais, en raison de l'arrêt de leurs frappes, ces monnaies ne peuvent pas excéder le règne

de Tibère ou de Caligula. On y trouve ABDERA, CARTEIA, CARTHAGO NOVA, SEXI, CELSA et EMPORION. Mais une monnaie de MALACA a été trouvée dans une tombe néopunique de Gunugu avec une pièce des Massyles (Inv. 37/a); et un exemplaire de SEXI apparaît dans une zone pré-romaine de la nécropole des Andalouses (Inv. 7/d). J'ai pu moi-même examiner dans le commerce à Cherchel une monnaie ibérique de BOLSCAN, et deux as de Tibère, l'un de SEGOBRIGA, l'autre de TURIASO (Inv. 68/d). Arrivées sur nos côtes, sans doute dans la première moitié du Ier siècle de notre ère, ou même un peu plus tard, toutes ces monnaies s'inscrivent dans un contexte historique bien connu. Les relations du littoral maurétanien avec la Péninsule ibérique étaient, depuis fort longtemps, étroites, et le matériel funéraire le prouve surabondamment. (Cf. en particulier Camps, *Massinissa*, pp. 170-173, avec confrontation des décors de coquilles d'oeufs d'autruches entre les nécropoles de Gunugu en Afrique et de Villaricos en Espagne). Mais cette solidarité hispano-maghrébine se resserra davantage encore lorsque Auguste installa sur le trône de Caesarea la dynastie de Juba II. Des sources latines nous apprennent, en effet, que Gades et Carthago Nova ont accordé au roi maurétanien le *duumvirat* honoraire dans leurs cités (Festus Avienus, *Ora Maritima*, 277-283; CIL, II, 3417; cf. Gsell, HAAN, VIII, pp. 207-208). Ptolémée jouit encore du même titre à Carthagène (Gsell, *ibid.* p. 208). Un intéressant passage de Pline (*Hist. Nat.*, III, 19) nous précise même qu'avant l'annexion de la Maurétanie, les citoyens romains résidant à Icosium (Alger) étaient administrativement rattachés à la colonie espagnole d'illici (Elche). J'ai moi-même supposé jadis (*Rev. Afr.*, 1955, pp. 36 et 49-50) que le titre de Pontificensis, attribué à la fois au municipes espagnol d'Obulco (Porcuna) et à la colonie maurétanienne de Rusguniae (Tamentfoust), traduisait peut-être une interdépendance du même ordre. Notons enfin la diffusion de monnaies municipales de Bétique (non décrites et hors niveaux) jusqu'à Tiddis, en Numidie du nord: *Rec. Const.*, LXXI, 1969-1971, p. 99.

Sous l'Empire, les relations commerciales et amicales de l'Espagne avec notre zone, relations éternellement dictées par la géographie, demeureront aussi solides. On a par exemple trouvé dans les eaux du port de Cherchel des lingots de plomb, marqués Q. Vari Hiberi (CIL, VIII, 10484); et, toujours à Caesarea fut retrouvée l'épithaphe d'un citoyen de Bétique venu, en touriste, visiter l'Afrique (*ibid.*, 21031).

Les monnaies de Narbonnaise se concentrent essentiellement sur des as de NEMAUSUS. A ma connaissance, on n'a jamais répertorié d'exemplaires de Marseille, en dehors du trésor mixte de Constantine, enfoui vers 79 av. J.-C. et que nous avons mentionné à propos des deniers romains (Noë n° 258). Mais il semble que les monnaies nimoises sont entrées dans le pays en assez grand nombre. Aucun de ces as très connus, aux effigies d'Auguste et d'Agrippa adossées et au revers du crocodile, ne nous est parvenu dans un contexte archéologique précis, tout au moins dans les limites géographiques de la zone que nous étudions (Inv. 31, Ténès) et collection Louis, ou commerce, à Cherchel (Inv. 66/a et 68/c); collection Triolo, réalisée dans les ruines de Cissi (Inv. 115/d). En revanche, la fouille d'une nécropole de datation ancienne à Tiddis produisit un as de Nîmes, associé à deux monnaies de Carthage punique, deux numides Massyles, un denier consulaire et un bronze d'Auguste: P-A. Février, *Bull. d'Arch. Algérienne*, IV, 1970, p. 94. On peut donc penser que la plupart des exemplaires de ce monnayage de Gaule furent introduits sur nos côtes maurétaniennes à l'époque de transition du début de l'Empire, tant sous les règnes de Juba II et Ptolémée que dans les premières années de l'annexion romaine. Déjà, depuis quelques décades, le commerce maurétano-gaulois se développait, comme le prouve la découverte, à un niveau du Ier siècle av. J.-C., d'un vase de la vallée de l'Allier dans un puits dépotoir d'Icosium: Leglay, *Ant. Afr.*, 2, 1968, p. 14.

Notons que ces as de Nîmes se sont peu à peu diffusés dans l'intérieur de la Maurétanie Césarienne puisque on en a trouvé un exemplaire à Bordj Rhedir (antique Lemellef), à 80 kms au Sud-Ouest de Sétif: *Cat. Musée Oran*, 1898, n° 152.

B – L'ÉPOQUE ROMAINE (40 - 429 ap. J-C)

1-Pour les premières années de cette période, la documentation n'offre pas un tableau intégral de la circulation monétaire. On sait que les frappes impériales ont encore du mal à alimenter l'ensemble de l'empire; et, dans notre zone, d'éventuels trésors qui auraient pu nous renseigner n'existent pas. Seules des monnaies de fouilles, et surtout du matériel funéraire, constituent quelques témoignages, souvent précieux. Se situant au début de l'annexion, le règne de Claude est déjà représenté: (Inv. 51 et 62/a, Cherchel; Inv. 72, 77, 83, Tipasa). Celui de Néron est quasiment absent (Inv. 14, Portus Magnus). Mais à partir des Flaviens, l'alimentation en numéraire s'accroît, et, notamment, les monnaies de Domitien sont nombreuses, tant dans les tombes (par exemple Inv. 62/b, Cherchel; Inv. 79, 79, 85/a, Tipasa) que dans la circulation courante (Inv. 68/e, Cherchel). La fin de la dynastie Julio-claudienne et l'époque flavienne correspondent, d'ailleurs, à une importation massive de céramiques arrétiennes et gauloises, dont les nécropoles regorgent. Cf. notamment à Tipasa (Inv. 76, 79, 83, 85) et à Cherchel (Inv. 62). A cet égard, l'étude des provenances des poteries est très suggestive: J.-J. Hatt, *Importations gallo-romaines à Cherchel* (*Libyca*, VIII/2, 1960, pp. 113-124); R. Guéry, *Revision des marques de potiers sur terra sigillata découvertes en Algérie* (*Ant. Afr.*, 6, 1972) pp. 184-218, avec références pour les sites de Caesarea, Gunugu, Tipasa, Icosium et Rusuccuru. Pour Alger en particulier: Leglay, *Ant. Afr.*, 2, 1968, pp. 14-15. Pour la côte oranaise, et notamment Portus Magnus, J. Drouot, *Les marques de potiers italiques et gallo-romains sur vases à vernis rouge au musée d'Oran* (*B.A.A.*, I, 1962-1964, pp. 141-157). Il va de soi qu'importations de céramiques et relations monétaires sont pour nous des questions liées.

II – Encore moins pouvait-il exister un problème quantitatif d'alimentation monétaire dans l'Afrique des Antonins. Les mobiliers funéraires, les trésors, les monnaies observées dans le commerce en répondent. Il fallut un sérieux volume de frappes de sesterces à Rome au Second siècle pour que le trésor de Guelma, enfoui en 257-258, comporte encore plus de 24% de monnaies antonines (1809 exemplaires sur un total de 7499). La proportion en est même supérieure dans notre trésor de Rusguniae (Inv. 113) puisqu'on y compte 153 sesterces, échelonnés de Nerva à Commode, soit 56,04% sur un total de 273 répertoires, l'enfouissement s'étant produit vers l'année

254. L'existence de plusieurs petits dépôts d'époque antonine confirme cette situation (Inv. 20, **Portus Magnus; 88, Bou Ismail; 93, Bains Romains**). Un cas particulier, cependant, caractérise le trésor de deniers du rempart oriental de Tipasa (Inv. 74). Analysant le contenu des monnaies de ce dépôt, Madame M. Alföldi, **Der Schatzfund von Tipasa (Congreso internaz. di Numism., Roma, 1961, II, p. 241)** fait un rapprochement avec des trésors indents répertoire en Pannonie, et confirme qu'il s'agit bien, à Tipasa, d'une solde militaire de troupes pannoniennes intervenues en Maurétanie Césarienne contre l'insurrection indigène de l'année 147. On trouverait donc ici un exemple d'importation de numéraire frais à une date précise, alors que, dans la majorité des cas de trésors cachés, le brassage des espèces au cours des temps nous empêche de dater exactement des arrivages de monnaies, ou d'en connaître les motifs.

III – Je ne surprendrai personne en disant qu'aucune question importante de circulation monétaire ne se pose pour notre zone à l'époque des Sévères. Le trésor de Rusguniae, par exemple (Inv. 11), rend bien compte, comme celui de Guelma en Numidie (R. Turcan, **Le trésor de Guelma**, Paris, AMG, 1963) de la stabilité de la circulation de sesterces dans la première moitié du IIIe siècle.

IV – Pour la suite, il faut nécessairement se reporter aux analyses de J.-P. Callu, **La politique monétaire des empereurs romains de 238 à 311** (Paris, de Boccard, 1969) qui montre bien la disparition des sesterces sous Gallien, et l'inflation grandissante des antoniniani jusqu'au tout début du règne d'Aurélien (pp. 197-287, et résumés suggestifs pp. 477-480).

Un excellente illustration de ces phénomènes d'une circulation monétaire très perturbée nous est précisément fournie par trois trésors du littoral maurétanien, ceux de Ténès (Inv. 36), de Tipasa (Inv. 85/b) et de Tizirt (Inv. 123). Non seulement on y sent la poussée inflationniste des règnes de Gallien et Claude II, mais encore s'y manifeste la présence massive des Divo Claudio de mauvais aloi, émis par Aurélien en 269-270, et l'arrivée, non moins massive, des types, généralement "barbares", qu'à la même époque la Gaule émettait aux noms de Tétricus Père et Fils. Sur ces questions, J. Lafaurie, **L'empire gaulois. Apport de la numismatique (A.N.R.W., II/2, 1975, pp. 853-1012)**. Dans notre zone, comme ailleurs en Occident, les Divo Claudio et les Tétricus envahissent littéralement la circulation monétaire, et ceci, semble-t-il, pour longtemps. Quel que soit le site de référence, les monnaies de fouilles en comptent à profusion, et leur quantité est telle que, souvent, les Rapports archéologiques n'en mentionnent même plus le nombre. Cf. par exemple: pour les Divo Claudio: Inv. 9, **Oran; 15, Portus Magnus; 50-51 et 68/f, Cherchel; 85/c, Tipasa; 126/C, Taksebt; 132, Igilgili**. Pour les Tétricus: Inv. 15, **Portus Magnus; 50-51 et 68/f, Cherchel; 85/c, Tipasa; 126/c, Taksebt**; Encore nous limitons-nous ici à la zone littorale maurétanienne, alors que tout le reste de l'Afrique romaine reflète la même situation: J.-P. Callu, **Remarques sur le trésor de Thamusida III. Les Divo Claudio en Afrique du Nord (M.E.F.R.A., 1974/1, pp. 523-534)** et Note additionnelle de P. Salama (ibid. pp. 535-540). Il n'est pas jusqu'aux trésors de l'extrême fin du Bas Empire qui ne contiennent encore de ces petites espèces: Inv. 80/b, 80/c, 81, 85/b, 87 à Tipasa.

V – C'est vraisemblablement dans le même contexte économique de la seconde moitié du IIIe siècle, où l'inflation des années 265 à 270 a entraîné une réduction postérieure des frappes, que se situent en Afrique deux phénomènes notables.

En premier lieu, les monnaies d'Aurélien, Tacite, Probus, Carus et ses fils y sont presque absentes, les moins rares d'entre elles étant peut-être celles de Tacite et de Probus (Inv. 39/c, **Cherchel**). Un seul trésor de ce style est parvenu jusqu'à nous (Inv. 115/h, **Cissi**).

En second lieu, c'est probablement pendant ce "vide" que commencent à arriver d'Orient les monnaies "coloniales". Si je n'ai pu fixer, faute d'examen personnel, la chronologie des exemplaires balkaniques et asiatiques de la Collection Lefèvre à Rusguniae (Inv. 198/e), les exemplaires alexandrins de la Collection Malbois, recueillis, peut-être en portion de trésor, à Siga (Inv. 5/b), comme ceux de la Collection Triolo à Cissi (Inv. 115/g), nous placent sous les règnes de Dèce, Claude II et Aurélien; et j'ai vu jadis passer dans le commerce à Cherchel 1 Maximin, 1 Aurélien, 1 Carin et 2 Maximien Hercule (Inv. 68/g). Il est vrai que, comme nous l'avons déjà dit, Caesarea était, non seulement une capitale administrative, mais un grand port marchand, et qu'il faut s'attendre à y rencontrer, pendant toute l'Antiquité, des numéraires les plus divers. Mais d'autres découvertes de potins d'Alexandrie ont été faites en Maurétanie Césarienne, et notamment à Auzia, où G. Lefèvre (**Quelques remarques sur les monnaies anciennes de la région d'Aumale, Rev. Afr., LXVIII, 1927, pp. 263-264; cf. Bull. Soc. Géogr. Alger, 1939, p. 194**) signalait la présence d'exemplaires alexandrins de Gordien III, Dèce, Etruscille, Gallien, Aurélien, Séverine, Probus, Carin, Dioclétien et Maximien. Il s'agissait, comme nous l'a révélé plus tard l'auteur, d'un trésor homogène. Le terme final de ce lot d'Auzia se situant au début de la Tétrarchie, paraît confirmer l'hypothèse de Callu (**Politique monétaire**, pp. 179-190) suivant laquelle la grande majorité des tétradrachmes alexandrins quittèrent l'Egypte au moment de la réforme monétaire de Dioclétien, lorsque ces espèces cessèrent d'avoir cours, et que, parallèlement, des contingents militaires, engagés en 296 contre la révolte de Domitius Domitianus, furent dispersés ensuite sur d'autres théâtres d'opérations. J'incline donc à penser que les tétradrachmes d'Auzia purent appartenir à quelque combattant participant à la "Guerre des Maures" de l'empereur Maximien, en 297-298.

Notons que ces monnaies alexandrines ont été surtout répertoriés sur le littoral (Inv. 5/b, Siga; 68/g, Cherchel; 115/g, Cissi) où leur présence peut apparaître comme un phénomène commercial autant que militaire. Les tétradrachmes de Salonine, Séverine et Carus du **Catalogue du Musée d'Oran** (N° 658, 715 et 723) sont malheureusement sans provenances. Il est encore plus regrettable qu'aient été publiés sans provenances 20 tétradrachmes alexandrins du Musée de Constantine, car leur chronologie, exactement comparable à celle d'Auzia, ferait songer à un trésor homogène: **Rec. Const.**, XXXVII, 1904, N° 2964, Dèce; 3023, Claude II; 3034-3035, Aurélien; 3056-3057, Tacite; 3064 à 3070, Probus; 3078, Carus; 3090-3091, Dioclétien; 3117 à 3120, Maximien.

VI- Nous atteignons ainsi la période du BAS EMPIRE.

Si les problèmes monétaires généraux prennent alors une acuité considérable dans le monde romain, notre propos n'est pas de les examiner tous ici. La zone maurétanienne que nous étudions participe, en toute hypothèse, aux péripéties monétaires et financières du monde occidental. Quelques points particuliers peuvent être cependant signalés, en fonction des données de notre Inventaire. Ils aideront à préciser certaines situations générales ou africaines.

Tout d'abord, notons sous la Tétrarchie une circulation importante de néo-antoniniani de l'atelier de Carthage. Ces petits bronzes radiés, des VQT XX des Augustes et VOT X des Césars, signés de la marque d'atelier F K (Felix Karthago), ont été frappés en 297-298. Un trésor découvert à Ngaous en Numidie a donné l'occasion à J.-P. Callu et J. Yvon (**Mélanges Piganiol**, II, 1966, pp. 303-317) d'en préciser les caractéristiques et la datation. Notre zone maurétanienne en fournit un exemplaire dans le lot constantinien du Guelta (Inv. 29); mais l'abondance de ce numéraire parmi les "monnaies de fouilles", les collections et le "tout-venant" commercial est indéniable: Inv. 39/c et 68/h, Cherchel; 69/b à Nador; 111-112 à Rusguniae; 115/j à Cissi. Les frappes de ces petites espèces de l'atelier de Carthage ont été peut-être aussi importantes que celles, contemporaines, de folles. Bien plus préservés du retrait que ces derniers, leurs exemplaires ont survécu jusqu'à la fin du Bas Empire. On en trouve un, par exemple, dans le trésor de l'Amphithéâtre à Tipasa, enfoui dans la première moitié du Ve siècle (Inv. 81). Les grands folles tétrarchiques, eux, semblent avoir été retirés à l'époque constantinienne, mais il en subsiste encore un dans le lot du Guelta, perdu vers l'année 319 (Inv. 29). Quant aux folles réduits de Maxence, ils circulent encore à la même époque, parallèlement aux émissions constantiniennes, et représentent, au Guelta, près de 10% de l'ensemble monétaire (Inv. *Ibid.*). Les médailliers et le commerce ne les ignorent pas (Inv. 39/c et 68/i, Cherchel).

C'est à propos du trésor du Guelta que nous avons jadis essayé d'entrevoir les origines géographiques de l'alimentation de notre région en numéraire à l'époque constantinienne (Inv. 29). Le problème est difficile, et, pour le résoudre, il faudrait disposer de beaucoup plus d'éléments. Mais, lorsqu'on a la chance d'étudier un lot de chronologie courte, comme au Guelta, il semble acquis que les ateliers d'Arles, Lyon et Rome prédominent. Dans la dernière période de constitution du lot, en 317-318, l'atelier d'Arles représente à lui seul près de 70% de l'alimentation. Lorsqu'au contraire la chronologie des monnaies étudiées couvre une longue période de circulation, et que le numéraire a eu le temps d'être largement brassé (et c'est le cas des monnaies de surface, des monnaies de fouilles non stratigraphiques, et des exemplaires de collections), il n'est plus possible de discerner une alimentation "primaire" de la province. Mais, en revanche, la confrontation des ateliers d'émissions permet d'apprécier l'importance de ce brassage à travers l'empire.

Dans ce sens, les découvertes monétaires de Tipasa cristallisent admirablement la situation. Essayons d'en tirer quelques éléments statistiques. Nous excluons dans chaque cas les monnaies totalement inutilisables, comme les "incertaines des IVe et Ve siècles".

TABLEAU I

Inv. 87: Bouchenaki, Nécropole de Tipasa - Matarès.

Répartition des ateliers monétaires: ARL = 2 ; R = 12 ; AQ = 2 ; SIS = 1 ; TS = 1 ; H = 1 ; C = 2 ; K = 5 ; N = 2 ; ANT = 1 ; ALE = 1

Ces ateliers s'inscrivent dans une circulation déjà très brassée, puisque le terme numismatique final de l'occupation de la nécropole nous est donné par un exemplaire de Valentinien III au revers VOT PUB que Kent (LRBC, p. 44) situe à l'époque des vicennalia de l'empereur, en 433 ou 438.

Mais notons que sur 133 monnaies identifiables, 57, c'est à dire près de 43%, appartiennent aux émissions FEL TEMP REPARATIO et SPES REIPUBLICAE de Constance II, et 28, monnaies, c'est à dire 21%, aux émissions de Valentinien et Valens. Le numéraire émis entre les années 352 et 378 atteint donc 64% de la circulation monétaire dans les trente premières années du Ve siècle.

Remarquons surtout l'absence de monnaies d'imitation d'Honorius, qui semblent donc n'apparaître qu'après les années 433-438.

Chronologie	pp.46-47 Area 2 20 m.lisib.	pp.92-93 Près T.30 11 m.lisib.	pp.115-117 Caniveau M.11 30 m.l.	pp.121-123 Hypogées 31 m.lisib.	pp.125 Même secteur 7 m.lisib.	pp.140-141 Mensa 5 14 m.lisib.	pp.148 Caveau 3 16 m.lisib.	pp.154 Caveau 4 4 m.lisib.	Fusion générale 133 m.lisib.
Divo Claudic		1				1	1		3
333-337							1		1
337-341			3 dont 1R						3 dont 1R
341-346	1	1	3 dont 1AQ	1			4 dont 1R		1R 10 dont 1AQ
352-361	1R 10 dont 1N	6 dont 1ARL	7 dont 1K	17 dont 1H	5	5	5	2	2ARL 3R 1H 1K 57 dont 1N
363-366	1Jovien 2 1Procopé								2 dont 1or.
364-378	3		7 dont 1C	10 dont 1K	1	3 dont 1AL	2 dont 1C	2	3R 1SIS 1TS 2C 28 dont 1AL
378-388	2		5 dont 1AN 1AQ 1K 1N	1K	1K	1	2		12 dont 1AN 1AQ 3K 1N
388-395	1R	1R	5 dont 1K	1		1	1		10 dont 3R 1K
395-408	1 Concord. Augg.	1		1					3 dont 1or.
408-423		1 Victoria Augg.				2 Victoria Augg.			3 occ
423-438						1R			1 R
Total	20	11	30	31	7	14	16	4	133

TABEAU II

Inv. 81: Turcan, Trésor de l'Amphithéâtre de Tipasa

	Gallien	Divo Claudio	Tetricus	Neo- Antoninianus	341-346	346-350	352-354 Gallus	352-361	364-378	378-388	388-395	408-423	Imitations du V siècle	Total
	1	1	1	1										4
R										1	6			7
AQ							1	1			1			3
C							2				2			4
K								1			1			2
N							1							1
ANT							3	1						4
Indeterminés					8	6	2	80	63	10	25	3	2	169
Total	1	1	1	1	8	6	2	87	66	11	35	3	2	194

Quatre exemplaires subsistent encore des émissions inflationnistes du IIIe siècle: Gallien, Divo Claudio, Tétricus et néo-antoninianus tetrarchique.

Terme final: milieu du Ve siècle.

La représentation des ateliers monétaires joue sur des proportions trop restreintes pour être utilisée séparément, quoique l'atelier de Rome apparaisse déjà comme prédominant. De meilleures conclusions pourront être tirées du Trésor/c de la Maison des Fresques, lot de facies comparable, mais bien plus explicite. Saluons ici la présence d'un AE/3 de l'usurpateur Maxime, monnaie frappée à Barcelone en 409-411, et qui n'a pu venir que d'Espagne (Turcan, pp. 204-205). On pourrait même élargir cette déduction et se demander si une partie de notre numéraire ne proviendrait pas d'échanges économiques avec la Péninsule Ibérique.

TABLEAU III

Inv. 80/a: Turcan, Trésor de la chambre Nord-Ouest de la Maison des Fresques

	317-337	346-350	352-361	364-378	388-395	Imitations du V ^e siècle	Total
R			1	1	2		4
AQ			1	1			2
SIS			1	2			3
K			1				1
N				2			2
ANT			1				1
Indeterminés	2	5	27	11	9	2	56
Total	2	5	32	17	11	2	69

Terme final: milieu du Ve siècle.

La masse monétaire paraît insuffisante pour une étude isolée. Elle sera un appoint utile dans le regroupement d'ensemble des trésors de Tipasa.

TABLEAU IV

Inv. 80/b: Turcan, Trésor de l'égout des thermes de la Maison des fresques.

	Divo Claudio	317-337	341-346	352-354 Gallus	352-361	364-378	378-388	388-395	395-408	408-423	Autonomes de Carthage	Total
	1											1
SIS				1								1
K					1							1
CA											3	3
Indeterminés		2	2	1	14	8	2	10	1	3		43
Total	1	2	2	2	15	8	2	10	1	3	3	49

Conclusions identiques à celle de l' Inv. 80/b

TABLEAU V Inv. 80/c: Turcan, Trésor du Mur nord de la Maison des Fresques.

	Divo Claudio	Petrus	Neo-	Antoninienus	337-341	341-346	352-361	361-363	364-378	378-388	388-395	395-408	408-423	423-425	Autonomes de	Parthage	423-455	Valent. III	423-455	Théodose II	Imitations	V siècle	Marcien	Thrasamund	Romulus	Augustule	Leon	Justinien	Imitations	Justinien	Total		
TR	1	1								2																						2	
IG								2	1																							2	
ARL				4	1																											3	
R				3	2	3	3	1	1	15	5						149							1								174	
AQ				1	1	1				2	4																					9	
SIS										1																						1	
TS							1			1	3																					5	
H									1	2	1																						4
C								2	2		6		1							2			5										18
K					3	1			1	3	2	1								3													14
N							3		1	1									3			1											9
ANT							1		6	2	3		1						1														14
ALE							1		6	2	2																						11
CA															2									1									3
Indeterminé			9	1	7	247	2	167	32	98	5	22	1				62	163	10							2	18	10				857	
Total	1	1	9	8	15	258	6	186	73	124	6	24	1	2	2	149	71	163	16	1	1	2	18	10	1	2	18	10				1145	

Divo Claudio et Tetricus réapparaissent

Terme final beaucoup plus tardif, puisqu'il se situe vers l'année 540, c'est à dire au moment de la reconquête byzantine ou peu après.

C'est le trésor le plus suggestif, tant par sa masse monétaire que par ses caractéristiques numismatiques. Si les ateliers monétaires restent le plus souvent indéterminés du fait de l'usure du numéraire ancien (1006 exemplaires), les ateliers de Rome, Constantinople, Kyzique et Antioche prédominent. Le volume des monnaies en circulation le plus important est toujours celui de Constance II (258 exemplaires) et de la dynastie valentinienne (186 exemplaires), en tout près de 39% du trésor. Toutefois, le Ve siècle s'affirme, surtout avec de grosses émissions de Valentinien III et Théodose II, et des émissions d'imitations des monnaies de ces deux princes: 383 exemplaires, soit le tiers du trésor.

	Gallien	Divo Claudio	Tetricus	Neo-Antoninians	317-337	337-341	341-346	346-350	352-354 Gallus	352-361	361-363	364-378	378-388	388-395	395-408	408-423	423-425	Jean Autonomes de Carthage	423-455 Valent.III	423-455 Theodose II	Limitations V siècle	Marcien	Thrasamund	Romulus Augustule	Leon	Justinien	Limitations Justinien	Total		
	1	3	2	1																										7
TR													2																	2
LG											2	1																		3
ARL							4			1																				5
R						3	2			4		2	16	13					149						1					190
AQ						1	1			3		2	2	5																14
SIS									1	1		2	1																	5
TS										1			1	3																5
H												1	2	1																4
C										2	2	2		8		1					2		5							22
K						3	1			2		2	3	3	1						3									18
N										4		3	1								3		1							12
ANT										5		7	2	3		1					1									19
ALE										1		6	2	2																11
CA																		5					1							6
Indeterminées					13	1	22	6	3	368	2	249	44	142	6	28	1				62	167	10			2	18	10	1154	
Total	1	3	2	1	13	8	30	6	4	392	6	277	76	180	7	30	1	5	149	71	167	16	1	1	2	18	10		1477	

Regroupement général des trésors de Tipasa: Inv. 80/a-b-c., et 81

TABLEAU VI

On peut en tirer les conclusions suivantes:

- 1) – Quelques vieux exemplaires inflationnistes du IIIe siècle circulent encore au milieu du VIe siècle.
- 2) – La répartition des volumes joue toujours au profit des émissions de Constance II (392 exemplaires = 26,54%) et de Valentinien et Valens (277 exemplaires = 18,75%), mais on se rend mieux compte de l'importance des émissions de la dynastie théodosienne jusqu'à la mort d'Arcadius (263 exemplaires = 17,81%).
- 3) – Le numéraire du Ve siècle est important, surtout celui de Valentinien III et de Théodose II (149 + 71 = 220 exemplaires), renforcé par une grosse masse d'imitations du Ve siècle (167 exemplaires), ce qui nous donne un total de 387 exemplaires, soit 26,20% de l'ensemble monétaire.
- 4) – L'étude d'une répartition d'ateliers monétaires souffre toujours de la présence d'une quantité importante d'indéterminables. Mais si l'on considère le numéraire du IVe siècle, dont les ateliers peuvent être identifiés, soit 143 exemplaires, échelonnés chronologiquement entre l'époque constantinienne et l'année 395, les proportions sont les suivantes:

TR = 2; LG = 3; ARL = 5; R = 40; AQ = 14; SIS = 5; TS = 5; H = 4; C = 14; K = 15; N = 8; ANT = 17; ALE = 11.

L'atelier de Rome représente donc 28% de l'ensemble. Mais l'équilibre s'est réalisé entre ateliers occidentaux (TR, LG, ARL, R, AQ = 64 exemplaires, soit 44,76%) et ateliers orientaux (H, C, K, ANT, N, ALE = 69 exemplaires, soit 48,25%), les ateliers balkaniques ne jouant que peu de rôle (SIS et TS = 10 exemplaires, soit 7%). Nous nous trouvons donc dans une circulation très brassée pendant plus d'un siècle.

5) – L'alimentation tardive s'avère très intéressante: Tout le numéraire officiel de Valentinien III relève de l'atelier de Rome: 149 exemplaires. Celui de Théodose II se partage, pour les ateliers identifiables, entre Constantinople, Kyzique, Nicomédie et Antioche. Celui de Marcien provient de Constantinople, Nicomédie, et d'ateliers indéterminables. Celui de Léon peut aussi bien appartenir à des ateliers occidentaux qu'orientaux. La monnaie de Romulus Augustule est nécessairement romaine; le numéraire de Justinien, occidental et oriental. L'atelier de Carthage fournit des autonomes difficiles à classer, mais que Kent (LRBC, P. 58) attribuerait volontiers au Comte Boniface (a. 422-428). Une seule monnaie vandale officielle appartient au roi Thrasamund (a. 496-523).

Cependant, le problème le plus ardu réside dans l'attribution d'origines géographiques à la masse de numéraire d'imitation qui, pour le Ve siècle, représente 167 exemplaires: 7 contrefaçons de Théodose Ier, 27 d'Honorius, 48 de Théodose II, enfin 85 de Valentinien III, ceux-ci généralement marqués de l'atelier de Rome. R. Turcan qui étudia la question (pp. 220-226) eut le mérite considérable d'essayer de différencier, par le métal et le style, ces contrefaçons de leurs modèles officiels; et, en définitive, il émet l'hypothèse d'un monnayage africain d'imitation attribuable à la deuxième moitié du Ve siècle, à l'exception d'un certain groupe qui put être fabriqué en Italie. Ces monnaies y avaient, en effet, été repérés par L. Cesano dans plusieurs trésors (R.I.N., 1913). On ne signale pas de circulation identique à Espagne; et en Gaule, les exemplaires "barbares africains" sont très rares. C. Brenot en a isolé deux dans les fouilles de la Basilique Saint Victor à Marseille (8th internat. congress of Numismatics, New York-Washington, 1973, p. 223 et PL 26, 1-2). Il faudra donc qu'à la lumière de méthodes plus modernes d'identification, on confronte à nouveau les exemplaires trouvés en Afrique, et notamment à Tipasa, et ceux d'Italie. Car il n'est pas impossible, non plus, qu'une diffusion de numéraire en Italie, pendant l'époque troublée du Ve siècle, ait eu pour fournisseur l'Afrique elle-même, le port d'Ostie restant en relation avec cette ancienne province. Des dépouillements nouveaux, comme ceux des trésors d'Alger (Inv. 101) ou de Rusguniae (Inv. 109 et 112), ou comme ceux des monnaies du Nador (Inv. 69), apporteront quelques compléments d'information, faute de pouvoir utiliser des documents disparus (Inv. 46, Cherchel). On ne perdra, d'ailleurs, jamais de vue tout un lot de contrefaçons "indigènes", important dans le trésor/c de Tipasa (Turcan, pp. 253-254), où sur 88 exemplaires, il est souvent impossible de discerner les prototypes qui servirent de modèles.

6) – Une conclusion générale se déduit facilement de ces constatations: au Ve siècle, notre zone littorale, comme presque toutes les régions de l'Afrique romaine, connaît une circulation monétaire nourrie. La monnaie d'or ne fait pas défaut (Inv. 6, Siga; 45 et 56, Cherchel; 121/c, Dellys; 122, Tizirt), de même qu'elle est présente, à des centaines d'exemplaires, sur les confins septentrionaux de la Maurétanie Sitifienne et de la Numidie: P. Salama, Deux trésors monétaires du Ve siècle en Petite Kabylie (B.S.A.F., 1959, pp. 238-239). Quant au petit numéraire, officiel ou d'imitation, on le trouve partout. A l'aube du Moyen Age, le système d'économie monétaire garantissait ainsi, d'une façon presque générale, le mécanisme des transactions.

INVENTAIRE TOPOGRAPHIQUES DES DECOUVERTES MONETAIRES

A – Takembrit, antique SIGA - Gsell, Atlas Archéologique de l'Algérie, XXXI, 1

Ancien comptoir punique, puis capitale du roi Syphax (dynastie numide Masaësyle) à la fin du IIIe siècle av. J.-C. Restée probablement aux mains de Vermina, fils de Syphax, après la victoire de Massinissa, à la fin de la Deuxième Guerre Punique (202 av. J.-C). Tombe ensuite aux mains des Numides Massyles. Occupée par la dynastie maurétanienne des Bocchus, sans doute depuis la fin de la Guerre de Jugurtha (a. 105). Ville romaine d'une certaine importance jusqu'au IVe siècle ap. J.-C. Cf. G. Vuillemot, **Reconnaissances aux échelles puniques d'Oranie** (Autun, Musée Rolin, 1965) pp. 34-40; ID, **Siga et son port fluvial** (Ant. Afr., 5, 1971, pp. 39-86).

Inv. 1

Plusieurs bronzes de Syphax, Adherbal (?), Micipsa, Juba II (non décrits): Bull. Oran, 1893, p. 111.

Inv. 2

4 Monnaies de Bronze de Syphax.: Demaeght, **Catalogue du Musée d'Oran**, 1898, N° 59-61 (= Maz. 10) et 62 (Maz. 7); 2 bronzes de la Ville de Siga, sans doute sous Bocchus II: ibid. N° 68 (Maz. 107 et 578); 2 bronzes de la Ville de Caesarea (Tête d'Isis/Trois épis; types Maz. 549-556): ibid. N° 79 et 82; 1 bronze de la Ville de Timici (Maz. 577): ibid. N° 78.

Inv. 3

Monnaies de fouilles de l'année 1936: P. Grimal, **M.E.F.R.**, LIV, 1937, p. 129 (Syphax); p. 130 (1 Massyle/Cheval; 1 denier d'Elagabal); p. 131 (1 denier de Sévère Alexandre)

Inv. 4

Fouilles de l'année 1961: Vuillemot, **Siga et son port fluvial**, p. 54:

a) 1 bronze de Carthage punique; 1 bronze de Syphax.

b) 6 sesterces du Haut Empire: Antonin le Pieux, Faustine I, Sévère Alexandre, Julia Mamaea.

Inv. 5

Petite collection établie sur le site par J. Barret, propriétaire au bac de Rachgoun, et recueillie par son neveu P. Malbois: Inv. Salama 1958:

a) Drachme d'argent du roi parthe Vardanes (41-45 ap. J.-C.) = BMC, PL XXVI, 3.

b) 4 tétradrachmes en potin de l'atelier d'Alexandrie, aux effigies de Claude II/ Victoire (BMC, 2320-2323), Claude II/Aigle (ibid. 2335-2336; a. 270), Aurélien/Aigle (ibid. 2372-2375; a. 274), Séverine/Dikaiosyne (ibid. 2395; a. 276).

c) 3 folles de Licinius et 1 de Constantin, tous fleurs de coins, sans doute portion d'un trésor. Terme final a. 318?

Inv. 6

Trésor de 18 solidi aux effigies d'Honorius, Théodose II, León et Zénon, trouvé vers 1950. Fondu avant étude: renseignement de P. Malbois.

B – Les Andalouses, peut-être antique CASTRA PUERUM-AAA, XX, 7

Inv. 7

Ancien comptoir punique: Vuillemot, **Echelles**, pp. 24-27 et 156-308. Petit centre romain sans grande importance.

a) pp. 217-218 et 377: dans Tombe LXVIII de la nécropole punique, avec du mobilier du IIe siècle av. J.-C. = as de Rome (Janus bifrons/Proue, Sydenham 143; vers a. 187-155).

b) p. 441: dans la fouille Tassa = 1 bronze de Carthage (Tanit-Perséphone/Cheval).

c) p. 218: dans les terres superficielles de la nécropole punique = 1 bronze de Gades (Melkart/2 thons) et 1 de Sexi (Tête guerrier/Thon).

d) p. 306-307: en surface = bronze de Vermina, fils de Syphax (Maz. 13) et 1 de Caesarea autonome (Tête d'Isis/3 épis).

Inv. 8

1 Sesterce de Gordien III: Cat. Mus. Oran, n°. 580.

C – Oran, peut-être antique PORTUS DIVINI - AAA, XX, 12.

Comptoir punique incertain: Vuillemot, **Echelles**, pp. 23-24. Site romain de peu d'importance.

Inv. 9
1 Divo Claudio/Aigle: *Rev. Afr.*, II, 1857, pp. 406-407; Cf. 3 Divo Claudio au *Catalogue Musée Oran* N° 688-690.

Inv. 10
1 dupondius de Trajan et nombreuses monnaies du Bas Empire: *Rev. Afr.* *ibid.*

Inv. 11
Quelques sesterces du Haut Empire: *Rev. Afr.*, IV, 1860, p. 472.

Inv. 12
1 bronze de Ptolémée de Maurétanie: *Cat. Mus. Oran*, N° 993 (Maz. 500).

D – **Bettioua**, (ex Saint Leu), antique **PORTUS MAGNUS** - AAA, XXI, 6

Ancien comptoir punique. Cité maurétanienne puis romaine importante jusqu'au IVe siècle ap. J-C.

Inv. 13
1 bronze de Juba II (Maz. 296), *Cat. Mus. Oran*, N° 70.

Inv. 14
Sesterces du Haut Empire: *Cat. Mus. Oran* = N° 175 (Néron), N° 207 (Domitien), N° 248 et 297 (Hadrien), N° 411 (Faustine II), N° 455 (Commode).

Inv. 15
Dans la fouille de deux nécropoles: 1 grand bronze de Tibère frappé en Zeugitane; 1 moyen bronze de Tibère frappé à Alexandrie; sesterces de Domitien, de tous les Antonins, de Maximin et Gordien III; antoniniani de Claude II et Tétricus; bronzes des dynasties constantinienne et valentinienne: *Bull. Oran*, 1899, p. 495 (sans descriptions de détail).

Inv. 16
1 monnaie non décrite, tombe 32 de la nécropole Nord Est (Chronologie générale = 1er siècle av. J-C. – 1er siècle ap. J-C): Madame Vincent, *Portus Magnus. Sépultures punico-romaines* (*Rev. Afr.*, LXXVII, 1935) p. 68.

Inv. 17
Trésor d'une soixantaine de deniers de la République romaine, découvert vers 1940. Cambriolés, et sans doute fondus, avant d'avoir été étudiés: renseignement de Madame Vincent, ancien directeur des fouilles de Portus Magnus, 1959.

Inv. 18
Trésor de 73 nummi de Constantin et ses fils, découvert dans les thermes en 1946. Terme final probable a. 341. Etude en cours de Callu et Salama, d'après une note de Madame Vincent.

Inv. 19
1 bronze de Carthage punique (Tanit-Perséphone/Cheval): Vuillemot, *Echelles*, p. 21 note 2.

Inv. 20
A Arzew 7 Kms N-O de Bettioua), sans doute à l'emplacement du port de la ville antique: découverte en 1951 d'une portion de trésor de sesterces, dont 4 sont étudiés (Hadrien, Antonin le Pieux, Faustine II et Lucille): R. Villot, *Arzew et son histoire* (Oran, Fouque, 1952) pp. 28-31.

E – **Sidi - Bel - Atar** (ex Pont du Chélif) antique **QUIZA** -AAA, XI, 2

Peut-être ancien comptoir punique. Ville maurétanienne, puis romaine d'une certaine importance. Cf. J. Desanges, *Quiza cenitana peregrinorum oppidum* (*Mélanges Saumagne*, Univ. Tunis, Fac. Lettres, 1968) pp. 103-107.

Inv. 21
Sesterce de Pupien: *Cat. Musée Oran* N° 1007.

Inv. 22
1 bronze de la ville maurétanienne de Camarata (Coll Cadenat): Mazard, *Deuxième Supplément*, p. 57.

Inv. 23
Quelques bronzes de Juba II et Ptolémée (même collection): *ibid.* p. 57.

- Inv. 24
Monnaies puniques recueillies par un collectionneur de Mostaganem: Vuillemot, *Echelles*, p. 43 note 3.
- Inv. 25
Au village de Hadjadj (ex Bosquet), à 10 Kms N-E de Quiza, trésor de sesterces, échelonné chronologiquement entre les années 138 et 249: Courtot, *Bull. Oran*, 1952, p. 112 (allusion, sans inventaire).
- F – Kherbet Ramoul (ex Port Romain), nom antique inconnu. AAA, XII, au dessus du N° 5.
- Inv. 26
1 bronze du roi numide Mastenzen (Maz. 99): J. Marcillet-Jaubert, *Libyca* III/2, 1955, pp. 371-372.
- Inv. 27
Dans la fouille des thermes: 1 moyen bronze de Crispine et 1 petit bronze de Constantin: *Libyca*, V/1, 1957, p. 129.
- G – El Guelta, port de la ville antique d'ARSENARIA AAA, XII, 13-14.
Sans doute ancien comptoir punique. Ville maurétanienne, puis romaine.
- Inv. 28
Monnaies des rois numides Massyles: Vuillemot, *Echelles*, p. 16 note, 6.
- Inv. 29
Trésor de 119 monnaies romaines conservées en pile: 1 sesterce de Faustine I, 1 follis lourd de la Première Tétrarchie (atelier sans marque = britannique), 1 néoantoninianus FK de la Première Tétrarchie, 10 Maxence, 80 Constantin, 10 Licinius, 4 Maximin Daia, 8 Crispus, 3 Constantin junior, 1 Licinius Junior. Enfouissement vers a. 319. Tous les ateliers monétaires sont occidentaux, sauf 1 Maximin Daia d'Héraclée: P. Salama, *Sur un lot monétaire constantinien découvert au Guelta, Algérie (A.I.I.N, 7-8, 1961, pp. 253-294).*
- H – Ténès, antique CARTENNAS – AAA, XII, 20.
- Inv. 30
80 monnaies de bronze du Bas Empire dans un sarcophage: *Rev. Afr.*, II, 1857-1858.
- Inv. 31
1 as de Nîmes Auguste-Agrippa/Crocodile: *Rev. Afr.*, IV, 1860, p. 230.
- Inv. 32
1 monnaie autonome de Caesarea (probablement Maz. 565): *Rev. Afr.*, V, 1861, p. 474.
- Inv. 33
1 monnaie de ville autonome indéterminée, peut-être Arsenaria: *Bull. Oran*, 1895, p. 221.
- Inv. 34
1 sesterce de Julia Paula, femme l'Elagabal: *Cat. Mus. Oran* N° 489.
- Inv. 35
1 sesterce de Julia Mamaea et 1 sesterce de Philippe, au Musée d'Alger en 1925: *Registre d'entrée* N° 1240.
- Inv. 36
Trésor de 1004 antoniniani, mis au jour vers 1930 et resté inédit. Conservé au Musée d'Alger. Inventaire sur 740 exemplaires établi par nous en 1960. Chronologie de Valérien à Quintille, avec prédominance de Gallien, Claude II et Divo Claudio: Salama, *M.E.F.R.A.*, 86, 1974, p. 536.
- I – Sidi Brahim, antique GUNUGU – AAA, IV, 3
Ancien comptoir punique. Colonie de vétérans déduite par Auguste (a. 27-25 av. J-C.) Cité romaine importante jusqu'au IVe siècle.
- Inv. 37
Fouille d'une nécropole punique et néo-punique, réutilisée sous l'empire romain:
a) Premières découvertes: 1 Massyle/Cheval; 1 bronze punique de Malaca; sesterces du Haut Empire et petits bronzes du Bas Empire: Cardaillac, *Bull. Oran*, 1890, p. 260.
b) Deuxièmes découvertes: 4 Massyles/Cheval; 1 bronze de Bocchus II (Maz. 118); 1 Décence César: Missonnier, *M.E.F.R.*, L, 1933, pp. 116-118.

Inv. 38

Vers 1920, découverte d'un trésor de sesterces dans la propriété Arcellier à Sidi Brahim. Dispersé. Chronologie des IIe et IIIe siècles. Dernière monnaie recensée = Trajan Dèce. (Fiche Salama 1960, sur renseignements et documents de Mademoiselle Roufia, nièce de Mr. Arcellier).

J - Cherchel, antique IOL - CAESAREA - AAA, IV, 16

Ancien comptoir punique de Iol. Peut-être capitale occidentale des Massyles jusqu'à la fin de la Guerre de Jugurtha (105 av. J-C.). Capitale orientale du royaume de Maurétanie, peut-être déjà sous Bocchus I (depuis a. 105), et certainement sous Bocchus II. Prend le nom de Caesarea avec Juba II (25 av. J-C). Capitale de la province romaine de Maurétanie Césarienne depuis l'annexion en 40 ap. J-C., et jusqu'au passage des Vandales (a. 429). De nouveau, capitale de la province byzantine de Maurétanie Césarienne en 534.

Les découvertes monétaires y ont été certainement considérables, mais sont souvent restées inconnues.

Inv. 39

Médailleur du Musée de Cherchel:

- a) Ancien médaillier constitué, au début de l'occupation française par des découvertes fortuites, fouilles officielles et dons de collections. Le fonds pré-romain de ce médaillier s'est "évadé" en grande partie, au profit du numismate L. Müller, pour entrer ensuite au Cabinet de Copenhague: *Sylloge nummorum graecorum* (Kopenhagen, 1969) N° 489-757 = numismatique des rois et villes de Maurétanie. Le fait est consigné par Gauckler, *Musée de Cherchel*, 1895, pp. 32-33. Subsistent au médaillier du musée: quelques bronzes de Carthage punique, de Gades, d'Ibiza; bronzes et plombs des rois Massyles; deniers et bronzes de Juba II, Cléopâtre et Ptolémée; monnaies de Caesarea autonome; le tout provenant généralement de la Collection Schmitter, ancien receveur des douanes à Cherchel: Gauckler, op. c. L'aureus de Ptolémée trouvé à Cherchel (*Rev. Afr.*, XLI, 1897, pp. 386-387) est entré au Cabinet des médailles, Paris (Maz. 398-399).
- b) Absence de médaillier lors de la recension de Durry, *Musée de Cherchel. Supplément*, 1924, p. 14. L'auteur cite en quelques lignes le patrimoine numismatique conservé dans les réserves: monnaies de Carthage, des numides Massyles, de Juba II, Ptolémée et Caesarea autonome; grand nombre de monnaies impériales, non décrites; 1 médaillon de Trajan commémorant la victoire dacique.
- c) Aujourd'hui, le médaillier exposé est assez restreint: dupondii et sesterces du Ier au IIIe siècles, souvent bien conservés, dont une belle Antonia Augusta; antoniniani de Dèce, Valérien, Gallien, Tacite, Probus, et Dioclétien d'avant la réforme. Le parfait état de certains d'entre eux, notamment Tacite et Probus, ferait penser à leur appartenance à un trésor; néoantoniniani FK de la Tétrarchie; folles réduits de Maxence; maiorinae de Constance II; nombreux nummi et minimi du Bas Empire.
- d) Les réserves numismatiques du musée ne sont pas encore consultables. Leur inventaire sera long et difficile; mais étant donnée la provenance toujours locale de ces monnaies (exemplaires de fouilles anciennes ou récentes, et, sans doute aussi, lots trouvés groupés mais jamais signalés comme tels), on y fera certainement des découvertes très intéressantes, notamment des monnaies d'ateliers espagnols.

Inv. 40

Ancienne collection P. de L'Hôtellerie, constituée sur le site, et passée ensuite en 1862 dans la Coll. Duc de Luynes: J. Babelon, *Catalogue de la Collection de Luynes*, IV (Paris, 1936) avec numéros correspondants dans le Corpus de Mazard: surtout rois et villes de Maurétanie pré-romaine.

Inv. 41

Ancienne Collection Charrier, constituée aussi en grande partie à Cherchel. Dispersée, et acquise en partie par le Musée d'Alger: Mazard, *Corpus*, p. 10 = mêmes types de monnaies.

Inv. 42

Ancienne Collection Fayolle, avec de nombreux exemplaires provenant de Cherchel, acquise par le Musée d'Alger en 1951 (Registre d'entrée N° 1455) = mêmes types de monnaies.

Inv. 43

Découvertes de monnaies des Massyles/Cheval et de Ptolémée, au début de la colonisation française: *Rev. Afr.*, I, 1856, p. 55.

Inv. 44

Trésor d'environ 400 bronzes, échelonnés de Tétricus à Arcadius: *Rev. Afr.*, I, 1856, p. 55.

Inv. 45

Trésor de 44 solidi du Ve siècle (Théodose II à Basiliscus): *Rev. Afr.*, I, 1856, p. 54.

Inv. 46

Fouilles des Thermes de l'Ouest en 1887: trésor de 7.000 bronzes, échelonnés de la fin du IIIe siècle à Justinien: *C.R.A.I.*, 1888, pp. 40-41.

Inv. 47

Fouilles de la fin du XIX siècle:

a) Grand palais antique au centre de la ville: monnaies de Juba II (envoyées au Cabinet des médailles, Paris), découvertes dans un contexte de poteries arrétines: Waille, **BCTH**, 1895, p. 49.

b) Allusion à la découverte d'un trésor de plusieurs centaines de bronzes du Bas Empire, notamment de Constance II: *ibid.*, p. 60

Inv. 48

Catalogue Musée Oran, 1898: monnaies provenant de Cherchel = 3 Juba II: N° 69 = 1 denier (Maz. 246); N° 71 et 76 = 2 bronzes (Maz. 275 et 346).

Inv. 49

Découverte de monnaies de Juba II, lors du creusement d'un caniveau: **Rev. Afr.**, XLVI, 1902, p. 40.

Inv. 50

Dépôt au Musée de Cherchel de nombreux bronzes de Juba II, Ptolémée, Caesarea autonome; sesterces du Haut Empire; antoniniani de Divo Claudio et Tétricus; néoantoniniani tétrarchiques de Carthage; dynasties constantinienne, valentinienne et théodosienne: Waille, **Rev. Afr.**, XLVI, 1902, pp. 23-24. Cf. **BCTH**, 1902, pp. 354 et 357.

Inv. 51

Dépôt au musée de monnaies Massyles/Cheval, Juba II, Ptolémée, Auguste, Claude, Titus; sesterces des Antonins et Sévères; antoniniani de Divo Claudio et Tétricus; dynastie constantinienne: Waille, **Rev. Afr.**, XLVII, 1903, pp. 130-133.

Inv. 52

Dépôt au musée d'une monnaie de Juba II, 2 Caesarea autonome, 3 Carthage punique: Waille, **Rev. Afr.**, XLVIII, 1904, p. 84.

Inv. 53

Trésor (ou portion de trésor) de 40 sesterces, échelonnés de Trajan à Valérien. Terme final a. 254-255: *ibid.*, pp. 85-91.

Inv. 54

Fouille de la nécropole Ouest de Cherchel: E. Archambeau, **Sur la nécropole païenne de Julia Caesarea, de 1887 à 1895** (Sarlac, 1916) p. 27: monnaies de Caesarea autonome (Tête d'Isis/3 épis). Achat de cette Collection Archambeau par le Musée d'Alger en 1949: **Rev. Afr.**, XCIV, 1950, p. 202.

Inv. 55

Monnaies de Constantin dans la fouille de la propriété Kebylen (célèbre par la Mosaïque des Travaux Champêtres): **Rapport Ballu sur les Travaux de fouilles et consolidations des Monuments historiques de l'Algérie**, 1925, p. 12 N° 11.

Inv. 56

Trésor d'une centaine de solidi d'Honorius découverts en 1927, lors de la construction de la Banque de l'Algérie. Trésor dispersé, mais en partie acquis par le Musée d'Alger et la Coll. Albâtre à Cherchel (Inv. 67): Inv. Salama, 1960.

Inv. 57

Monnaies des numides Massyles/Cheval dans les fouilles de la propriété Ravelaer: **Rapport Christofle sur les Travaux de fouilles.....** 1927-1929, p. 11, Monnaies de Constantin dans les fouilles de la propriété Gros: *ibid.*, p. 11.

Inv. 57 Bis

Monnaies puniques de Cherchel entrées au British Museum: **N.C.**, VI/3, 1943, p.3

Inv. 58

Trésor d'environ 500 sesterces, échelonnés des Flaviens à Valérien, découvert lors des travaux d'aménagement du stade militaire de Cherchel en Février 1944. Totalemment dispersé à l'époque, la plus grande partie en Italie. Mais les exemplaires les mieux conservés étaient entrés dans la Collection Bouchereau à Alger, où j'ai pu dresser un inventaire sommaire.

Inv. 59

Trésor de 200 à 300 petits bronzes du Bas Empire, découvert lors des mêmes travaux. Dispersé, mais en partie recueilli dans la Collection P. Gauthier à Alger: prédominance de Constance II, et terme final sous Valentinien et Valens (Inventaire Salama, 1961).

Inv. 60

Fouilles du Phare antique (IIe/Ier siècles av. J-C): monnaie d'Ibiza, et monnaies numides Massyles/Cheval = J. Lassus, *C.R.A.I.*, 1959, pp. 215-225.

Inv. 61

Trésor de 29 bronzes de Constantin et ses fils, découvert en 1968 dans les fouilles de la nécropole Ouest. Derniers exemplaires a. 335 (Inventaire Salama, 1968; à publier par Ph. Leveau dans sa Thèse sur Cherchel).

Inv. 62

Ph. Leveau, *Une area funéraire de la nécropole occidentale de Cherchel (Bull. Arch. Algérienne. V, 1971-1974):*

- a) Au niveau ancien: 4 Juba II, 3 Ptolémée, 1 Gades aux deux thons, 1 Julio-Claudien = pp. 132 et 141.
- b) Au niveau récent: bronzes de Domitien et de la dynastie des Antonins = pp. 141-142.

Inv. 63

Fouilles du terrain de la Gendarmerie en 1960: nombreuses monnaies du Bas Empire avec prédominance de Constance II (non encore inventoriées).

Inv. 64

Fouilles du quartier du Grand Temple occidental (dit "Terrain Kaïd Youssef") en 1958-1961: nombreuses monnaies du Bas Empire, avec prédominance de Constance II, généralement trouvées dans un niveau d'incendie (non encore inventoriées).

Inv. 65

Fouilles du Forum de Caesarea en 1977-1978 par le Service des Antiquités de l'Algérie, avec la participation du Professeur Potter du British Museum. Inv. Salama, ne pouvant être communiqué pour l'instant, mais devant être publié avec le Rapport général. Constatations préliminaires:

- a) Niveau ancien: monnaies d'Ibiza, de Juba II, Ptolémée et Caesarea autonome.
- b) Niveaux récents: monnaies du Bas Empire romain.

Inv. 66

Ancienne Collection Georges Louis (Cherchel, puis Tanger), entièrement recueillie sur le site entre 1952 et 1958.

- a) Exemplaires des Cités autonomes étrangères inventoriés par M. Tarradell, *Notas de numismatica antigua norte-africana (Numisma, XIII, 1963, pp. 9-15):* Pour l'Espagne = 15 Ebusus, 5 Gades, 1 Abdera, 1 Sexi, 1 Carteia, 4 Carthago Nova, 1 Celsa, 1 Emporion. Pour la Maurétanie = 2 Ikosim, 2 Timici, 2 Lixus, 3 Shemesh, 1 Rusaddir. Pour la Narbonnaise = 1 Nemausus.
- b) Nombreux exemplaires de Juba, Ptolémée, Caesarea autonome (non inventoriés).
- c) Nombreux exemplaires de Carthage punique et des rois numides Massyles (non inventoriés).
- d) Nombreux exemplaires de la République et du Haut Empire romain (non inventoriés).
- e) Trésor monétaire de 75 deniers et antoniniani recueilli lors des terrassements du Tennis-Club. Inventaire Salama, 1958: chronologie échelonnée de Caracalla à Trébonien Galle.
- f) Très nombreux exemplaires du Bas Empire et d'époque byzantine (non inventoriés).

Inv. 67

Ancienne collection Albître (fonctionnaire à la Société agricole de prévoyance de Cherchel jusqu'en 1961), entièrement recueillie sur le site. Non inventoriée, mais des facies comparable à la Collection Louis. Certains éléments m'ont paru exceptionnels:

- a) Série d'aes grave du système semi-libral, Janus/Proue, Rome a. 217-215 av. J-C. (Sydenham 89 = Crawford 38/1).
- b) Portion du trésor de solidi du Ve siècle = Inv. 56.

Inv. 67 Bis

Ancienne Collection Baïls à Dellys (Cf. Inv. 121). Monnaies recueillies à Cherchel = Juba II (Maz. *Troisième Supplément*, N° 270 Bis); Caesarea autonome (*ibid.* N° 562 Bis et Ter).

Inv. 68

Commerce: entre 1950 et 1962, j'ai pu surveiller la nature des monnaies antiques proposées aux touristes par les enfants et dans quelques boutiques de la ville de Cherchel. Les éléments les plus notables, entrés parfois dans des collections privées, ou dispersées sans laisser de traces, ont été les suivants:

- a) Petits bronzes de Juba II et Ptolémée, et surtout autonomes de Caesarea (Tête d'Isis/3 épis = Maz. 549 et 555), ainsi que de nombreux bronzes et plombs des rois numides Massyles/Cheval.
- b) Bronzes d'Ibiza (Cabire/Inscription punique) et de Tingis (Tête barbue/Epis).
- c) As de Nîmes (Auguste-Agrippa/Crocodile).
- d) 1 as à légende ibérique de Bolscan (Huesca): Tête à droite/Lancier à cheval (Vives, PL XLIII, 2) = entré au musée. Deux as de Tibère, issus d'ateliers espagnols: 1 de Segobriga (Vives, PL CXXXV, 6), l'autre de Turiaso (ibid., PL CLVI, 12); 1 as de Caligula (RIC, I, PL. VIII, 124) avec contremarque italienne NCAPR (Nero Caesar augustus Populo Romano, ou Nero Caesar Approbata), contremarque recontrée fréquemment en Espagne.
- e) Nombreux sesterces du Haut Empire. A moment donné apparut sur le marché un lot imposant d'exemplaires, en excellent état de conservation, associés à des poteries correspondantes du IIe siècle, le tout provenant certainement de fouilles clandestines d'une nécropole. Chronologie: Domitien, Trajan, Hadrien, Aelius César, Antonin le Pieux, Faustine Mère, et Marc Aurèle César. Partis généralement dans des collections privées en France et en Italie.
- f) Très nombreux antiniani de Divo Claudio et des deux Tétricus, le plus souvent "imitations barbares".
- g) Parfois, tétradrachmes en potin frappés dans l'atelier d'Alexandrie. J'ai remarqué notamment: 1 Maximin le Thrace, 1 Aurélien, 1 Carin, 2 Maximien Hercule.
- h) Nombreux néo-antoniniani tétrarchiques, généralement de l'atelier de Carthage (VOT XX ou VOT X F K)
- i) Très peu de folles tétrarchiques, à l'exception des folles réduits de Maxence, qui apparaissent assez souvent (notamment émissions du Templum Urbis de l'atelier de Rome, et des Dioscures de l'atelier d'Ostie).
- j) Innombrables nummi et minimi du IVe siècle, à partir de Constantin, avec prédominance des émissions FEL TEMP REPARATIO de Constance II; notamment portion de trésor d'AE/2 et AE/3, presque fleurs de coins, de Constance II, Magnence, Décence et Gallus (en partie acquis par la Coll. Bonstem à Paris).
- k) Très nombreux minimi du type VICTORIA AUGG d'Honorius de l'atelier de Rome (LRBC, II, 828 et 830) qui sont souvent des "imitations" appartenant au style des exemplaires trouvés dans les trésors de Tipasa (Inv. 80-81) et dans les fouilles du Nador (Inv. 69).

K- **Castellum du Nador**, villa rustique ayant appartenu, au IIIe siècle, à un flamen perpetuus du nom de M. Cincius Hilarianus. AAA, IV, 31. Fouillée, depuis 1972, par le Service des Antiquité de l'Algérie, avec la participation de l'Ecole italienne du Professeur A. Carandini.

Inv. 69

Catalogue des monnaies de fouilles établi par M. Baistrocchi et P. Salama, non communicable actuellement, mais à publier dans le Rapport général.

Constatations préliminaires:

- a) Niveau ancien, avec exemplaires d'époque de Juba II, Ptolémée et Claude.
- b) Niveau récent: monnaies des IVe et Ve siècles. Terme final sans doute au début du VIe siècle.

L - Tipasa, antique TIPASA de Maurétanie - AAA, IV, 38

Ancien comptoir punique, puis ville numide et cité maurétanienne. Importante pendant toute la durée de l'occupation romaine (40-429 ap. J.-C.). Survie aux époques indépendante et byzantine (V^e-VIe siècles).

Comme à Cherchel, pendant de très nombreuses années les monnaies découvertes ont dû rallier les collections privées. L'Inventaire suivant ne peut donc qu'être imparfait.

Inv. 70

1 denier de Ptolémée de Maurétanie: *Rev. Afr.*, II, 1857-1858, p. 415.

Inv. 71

Trésor de 20 aurei d'époque augustéenne, trouvé près de la Basilique Sainte Salsa, et totalement dispersé: Gsell, *Thèse latine* sur Tipasa/p.144 et *M.E.F.R.*, XIV, 1894, pp. 294-295. Autre trésor d'aurei trouvé dans la propriété Coulombel, mais indatable puisque non décrit: Gsell, *Thèse latine*, p. 144.

Inv. 72

Fouille d'une partie de la nécropole orientale. 2 Massyles/Cheval et 1 Claude dans une tombe: Heurgon, *M.E.F.R.* XLVII, 1930, p. 180.

Inv. 73

Fouilles de la Basilique de l'évêque Alexandre en 1940. Monnaies trouvées éparses: 1 Aelius César, 2 Otacilia Severa, 1 Constantin, 1 Crispus, 1 Constance II: L. Leschi, *Etudes d'épigraphie, d'archéologie et d'histoire africaines* (Paris, AMG, 1957) p. 387.

Inv. 74

Trésor de 84 deniers d'argent trouvé dans les fouilles du rempart Est: J. Baradez, *Le trésor de Tipasa* (*Libyca*, II/2, 1954, pp. 91-95): chronologie de la fin de la République romaine (Légions d'Antoine) au règne d'Antonin le Pieux. Terme final a. 143 ap. J-C. Mais enfouissement après a. 147.

Inv. 75

Petit trésor de 11 deniers d'argent découvert dans les fouilles de l'abside de la Cathédrale: inventaire Baradez 1956 (Lucius Verus à Elagabal).

Inv. 75 bis

Nombreuses monnaies du Bas-Empire dans la fouille de la Basilique Pierre et Paul, dont 150 dans un même sarcophage = Baradez, *Libyca* IV/1, 1956; cf. Id, *Akten des VII internat. Kongresses für christliche Archäologie*, Trier, 1965, pp. 341-356.

Inv. 76

Fouille de la nécropole païenne Nord-Est en 1955, nécropole utilisée jusqu'à l'époque flavienne (extension des fouilles Gsell/1894, et Heurgon 1930): Baradez, *Libyca*, V/2, 1957.: p. 174 = 1 monnaie néo-punique de Tingis dans la tombe B 15 avec un matériel du milieu du Ier siècle ap. J-C.; p. 197 = 1 Domitien dans la tombe B 56.

Inv. 77

Tombe "d'un sacrificateur" dans la même nécropole, en 1955: Baradez, *ibid.*, pp. 226-227 = 1 Massyles/Cheval et 1 Claude dans cette tombe datable, d'après le matériel céramique, des environs de l'année 75 ap. J-C.

Inv. 78

En 1959, dans les fouilles de la Maison de Lotis = 1 grand bronze de Juba II au revers de l'aigle (Maz. 296 B): Baradez, *Bull. d'Arch. Marocaine*, IV, 1960, pp. 117-132.

Inv. 79

Fouilles de la nécropole d'époque flavienne sous la Maison des Fresques: Baradez, *Libyca*, IX, 1961, p. 13, tombe 1 = 1 Vespasien; p. 17 tombe 2 = 1 Domitien et 1 Massyle/Cheval; p. 20, tombes 3-4 = 2 Massyles/Cheval; p. 34, tombe 19 = 1 Massyle/Cheval; p. 36, tombe 20 = 1 Domitien.

Inv. 80

Trésors monétaires de la Maison des Fresques (Baradez, *ibid.*, pp. 153-156) étudiés par R. Turcan, *Trésors monétaires trouvés à Tipasa: la circulation du bronze en Afrique romaine et vandale aux Ve et VIe siècles ap. J-C.* (*ibid.*, pp. 201-257):

- a) Trésor de la Chambre Nord-Ouest: pp. 206-207 et 238-239 = 101 monnaies du Bas Empire, de Constantin à Valentinien III, avec imitations du Ve siècle. Enfouissement probable vers 425-430.
- b) Trésor de l'égout des thermes: pp. 207-212 et 240-241 = 1 Divo Claudio et 67 bronzes, de Constantin à Valentinien III, dont 3 autonomes de Carthage, du Ve siècle. Enfouissement probable vers 430.
- c) Trésor du Mur Nord: pp. 213-234 et 242-255 = 1558 monnaies, dont 300 indéchiffrables; 1 Gallien, 1 Divo Claudio, 1 Tétricus, et 731 monnaies, échelonnées de Constantin à Justinien, dont beaucoup d'imitations du Ve siècle; 2 autonomes de Carthage; 1 Thrasamund. Enfouissement probable vers 540.

Inv. 81

Trésor découvert dans les fouilles de l'amphithéâtre: Baradez, *Libyca*, VIII/2, 1960, p. 68. Etude de Turcan, *Libyca*, IX, 1961, pp. 202-206 et 235-238 = 239 monnaies dont 1 Gallien, 1 Divo Claudio, 1 Tétricus, 1 néo-antoninianus tétrarchique; 234 exemplaires, échelonnés de Constantin à Honorius, dont 1 Maxime-tyran, usurpateur en Espagne (a. 409-411). Enfouissement probable vers 420-430.

Inv. 82

Vitrines du Musée de Tipasa:

- a) 1 bronze d'Ibiza (Cabire/Légende punique) découvert par Baradez avant 1962 dans des fouilles indéterminées.
- b) Nous ne mentionnons que pour mémoire 1 quaternio d'or de Postumus publié par Turcan, *Libyca*, VII/1, 1959, pp. 83-98, donné, sans preuves certaines, comme originaire de Tipasa, et qui est incontestablement un faux de Becker.

Inv. 83

Fouilles de la nécropole occidentale, dit "Nécropole de la porte de Césarée" en 1960-1961: Baradez, *Ant. Afr.*, II, 1968, p. 85 = 2 monnaies de Claude dans la Tombe XXXVIII.

Inv. 84

Fouilles de la même nécropole: Lancel, *Bull. d'Arch. Algérienne*, I, 1962-1965, pp. 61, 62, 66, 67 = 4 bronzes d'Hadrien et 1 de Marc Aurèle dans le matériel des sépultures.

Inv. 85

Fouilles de la même nécropole: Lancel, *Bull. Arch. Alg.*, IV, 1970:

- a) p. 168: Tombe A = 4 bronzes, de Vespasien à Lucius Verus; tombe 93 = 5 bronzes, de Domitien à Faustine; tombe 363 bis = 1 grand bronze de Caesarea autonome, dans un contexte de la fin du Ier siècle ap. J.-C.
- b) pp. 156-157 (Inv. Salama): trésor de 94 antoniniani, caché près de la tombe 61 = 19 Gallien; 1 Salonine; 15 Claude II, dont 2 imitations; 19 Tétricus Père, dont 7 imitations; 6 Tétricus fils; 1 indéchiffable. Terme final vers a. 275.
- c) p. 210 (Inv. Salama): monnaies de fouilles en surface, de Claude II et Tétricus, surtout des dynasties constantiniennes, valentiniennes et théodosiennes jusqu'à Valentinien III, avec prédominance d'ateliers monétaires orientaux.

Inv. 86

Fouille, à partir de 1965, de la "nécropole pré-romaine occidentale" (fin du VIe siècle au Ier siècle av. J.-C.): Lancel, *Tipasitana*, III, (*Bull. Arch. Alg.*, III, 1968), pp. 111-112 = 3 monnaies numides Massyles/Cheval, en plomb, dans un contexte de céramique campanienne A (fin IIe - début Ier siècle av. J.-C.); p. 140 = 1 autre exemplaire, accompagnant une lampe hellénistique de la deuxième moitié du IIe siècle av. J.-C.

Inv. 87

M. Bouchenaki, *Fouilles de la nécropole occidentale de Tipasa - Matarès, 1968-1972* (Alger, SNED, 1975), la plus importante étude concernant une zone cimétériale. Collaboration de M. Dhénin pour la numismatique:

- a) Quelques tombes du Haut Empire datées par les monnaies: p. 91, tombe 27 (Commode); p. 92, tombe 29 (Hadrien).
- b) La grande majorité des tombes datent du Bas Empire. P. 154, dans le Caveau 4 = 40 monnaies, dont 4 seulement sont lisibles (de Constance II à Valens). Généralement, les dépôts monétaires ont été retrouvés dans des terres extérieures aux tombes: pp. 46-47 = dépôt de 61 monnaies, dont 20 lisibles, dans l'area 2 (a. 341 à 408); pp. 92-93: 40 monnaies près de la tombe 30 = 11 sont lisibles, dont 1 Divo Claudio et 10, de 341 à 422; pp. 115-117 = 51 monnaies, dont 30 lisibles, dans le caniveau de la Mensa 11 (de 337 à 395); pp. 121-123 = 57 monnaies, dont 31 lisibles, dans l'espace entre hypogées et loculi (a. 341-408); p. 125 = 43 monnaies, dont 7 lisibles, dans le même secteur (a. 355 à 383); pp. 140-141 = 38 monnaies, dont 14 lisibles, près de la Mensa 5 (1 Divo Claudio, les autres de 355 à Valentinien III); p. 148 = 45 monnaies, dont 16 lisibles, dans le Caveau 3 (1 Divo Claudio, les autres de 333 à 395); p. 154 = 40 monnaies, dont 4 lisibles, dans le Caveau 4 (a. 337 à 378).

M - Bou - Ismaïl (ex Castiglione), peut-être antique *CASAE CALVENTIS* - AAA, IV, 50.

Inv. 88

5 sesterces groupés dans un trou fait dans un mur romain: 1 Hadrien, 1 Antonin le Pieux, 2 Marc Aurèle, 1 Faustine II: *Rev. Afr.*, III, 1858-1859, pp. 232-233.

N- Fouka, nom antique inconnu - AAA, V, 1

Peut-être ancien comptoir punique. En 1957, lors de plongées sous-marines, découverte de lingots circulaires en plomb, probablement d'origine hispanique.

Inv. 89

1 monnaie d'Ibiza (Cabire/Légende punique) et 3 monnaies du Bas Empire: *Rev. Afr.*, II, 1857, p. 411.

O - *Castellum du Mazafran*, à 1 km Ouest de l'embouchure de l'Oued Mazafran (33 kms Est de Tipasa). Nom antique inconnu.

Inv. 90

Villa rustique du Bas Empire fouillée en 1955: Baradez, *Libyca*, IV/2, 1956, p. 287 = 12 monnaies, dont 3 Constantin, 2 Constantin Junior César, 6 Constance II Auguste; dernières émissions = *Fel Temp Reparatio* (Rectifications Salama, sur Inventaire Baradez qui proposait 1 Constantin III)

P – Sidi Fredj (ex Sidi Ferruch), peut-être antique **OBORI**.– AAA, V, 3. Peut-être ancien comptoir punique. Petite cité romaine jusqu'au Ve siècle.

Inv. 91

Découverte de 180 bronzes des IVe–Ve siècles au moment de la construction du fort français: *Rev. Afr.*, III, 1858-1859, p. 316

Inv. 92

Quelques monnaies du Bas Empire recueillies en 1958 par Mr. Kesster dans sa propriété couvrant une ancienne nécropole romaine sous tuiles et jarres, près de l'église (aujourd'hui disparue). Cf. BCTH, 1901, p. CLXI.

Q – Bains Romains, nom antique inconnu. AAA, V, 8

Petite agglomération romaine, à 10 Kms au Nord-Ouest d'Alger.

Inv. 93

Découverte d'un trésor d'une vingtaine de sesterces datant des Antonins (non décrits): *Rev. Afr.*, V, 1861, p. 351

R – Alger, antique **IKOSIM** punique, puis **ICOSIUM** romain-AAA, V, 8.

Ancien comptoir punique. Cité romaine d'une certaine importance dès le Premier siècle. Cf. M. Leglay, *A la recherche d'Icosium* (*Ant. Afr.*, 2, 1968, pp. 7-54).

Inv. 94

1 drachme d'Athènes découverte en creusant les fondations d'une maison: *Rev. Afr.*, II, 1857, p. 415; 1 bronze de Commode: *ibid.* p. 416

Inv. 95

Découverte en 1846, rue de la Marine, d'un trésor de plusieurs centaines de petits bronzes du Bas Empire, comprenant surtout des Constantin et Constance II: *Rev. Afr.*, III, 1858-1859, p. 69.

Inv. 96

A Bab el Oued, plusieurs monnaies du Bas Empire dans un tombeau: *Rev. Afr.*, VIII, 1864, p. 79.

Inv. 97

1 monnaie de Caesarea autonome (Tête d'Isis/3 épis) découverte dans des travaux de fondations: *Rev. Afr.*, VI, 1862, p. 72.

Inv. 98

Place de Chartres, monnaies du Bas Empire dans une ruine romaine: *Rev. Afr.*, XIX, 1875, p. 315.

Inv. 99

En 1940, dans la démolition du Quartier de la Marine, découverte d'un trésor de 158 monnaies puniques d'Ikosim (Ashtarté couronnée par la victoire/Hercule Melkart), dont 154 en plomb et 4 en bronze (Maz. 541-542): Cantineau - Leschi - Blanchet, *Monnaies puniques d'Alger* (C.R.A.I., 1941, pp. 263-277). Conservation = Musée des Antiquités, Alger.

Inv. 100

En 1941, dans les démolitions du même quartier, découverte d'un second trésor de monnaies d'Ikosim en plomb, mais, cette fois, associées à des bronzes numides Massyles/Cheval. Nombre de monnaies découvertes = indéterminé. Ce lot a échappé, aux Services officiels, pour passer dans diverses collections privées, et notamment dans la Coll. Pierre Gauthier, où j'ai pu en inventorier une partie en 1957.

Inv. 101

En 1941 encore, dans les démolitions du même quartier, important trésor de plusieurs milliers de bronzes du Bas Empire. Conservé dans les réserves du musée Alger et non encore inventorié. Registre d'entrée N° 1412.

Inv. 102

Vers 1950, 1 dupondius d'Hadrien découvert à Notre Dame d'Afrique: *Ant. Afr.*, II, 1968, p. 26.

Inv. 103

Vers 1950, petit trésor de Constantin et ses fils acheté à Alger par un collectionneur parisien. Terme final vers a. 341. En cours de publications par Callu et Salama.

Inv. 103 Bis

Vers 1955, découverte à La Madeleine, sur les hauteurs d'Alger, d'un petit trésor de même composition que le N° 103. Publication en cours dans les mêmes conditions.

Inv. 103 Ter

P. Gautier (*Libyca*, IV, 1956, pp. 335-336) publie comme trouvé à Alger un bronze de Cléopâtre VII d'Égypte. Je crois savoir que la bonne foi de l'auteur avait été abusée par son vendeur, un antiquaire local, et que la monnaie provenait d'un site qui nous reste inconnu.

S - Tamentfoust (ex Cap Matifou - Lapérouse), antique RUSGUNIAE-AAA, V, 36

Ancien comptoir punique. Colonie de vétérans déduite par Octavien en 33-27 av. J.-C. Ville antique importante jusqu'à la fin de l'époque byzantine. Cf. P. Salama, *La colonie de Rusguniae d'après les inscriptions* (*Rev. Afr.*, XCIX, 1955, pp. 5-52).

Inv. 104

En 1786, découverte d'un trésor de 25 deniers d'argent de Ptolémée de Maurétanie. Terme final = 39 ap. J.-C.: D. Sestini, *Lettere della collezione Ainslieana*, 2e ed., V, 1821, p. V = Noë, *Bibliography on greek coins hoards*, N° 663.

Inv. 105

Collection Poupinel, Paris; le plus gros ensemble numismatique constitué sur le site pendant une quarantaine d'années, antérieurement à 1945, en tout près de 2.000 monnaies: bronzes de Carthage punique; drachmes grecques; shekels parthes; deniers de la République romaine; impériales romaines du Haut Empire; potins d'Alexandrie du IIIe siècle; nombreux Divo Claudio et Tétricus; surtout bronzes du Bas Empire et quelques monnaies vandales et byzantines. (Inventaire sommaire Salama, 1958).

Inv. 106

Petite boule de 6 monnaies de bronze agglomérées, ramenée par des pêcheurs dans leurs filets et donnée au Commandant de marine Célérier en 1947. Inventaire Salama 1953: oboles frappées en Sicile occidentale à l'époque de Timoléon de Syracuse (a. 244-238 av. J.-C.) Sur ces types, cf. S. Consolo-Langhens, *Contributo alla storia della antica moneta bronzea in Sicilia* (Milano, Giuffrè, 1964) N° 912-913, Tav. CXXXVII.

Inv. 107

2 petits bronzes de Carthage punique découvertes sur la plage en 1953: Types Tanit-Perséphone/Cheval et Protomé de cheval/Palmier.

Inv. 108

Ancienne collection A. Lefèvre, directeur d'école à Fort de l'eau, de 1946 à 1962. Tableau numérique communiqué par l'auteur comme provenant du site de Rusguniae:

a) 1 bronze de Syracuse (?)

b) 1 bronze d'Antiochus VI de Syrie

c) 2 bronzes d'Ibiza à légende punique

d) 1 Bruttium et 1 Lucanie

e) Nombreux bronzes d'émissions coloniales grecques d'époque impériale romaine. Ateliers balkaniques = 1 Apollonia; 1 indéterminé. Ateliers d'Asie mineure occidentale = 1 Sardes, 1 Kyzique, 2 Ephèse, 1 Samos, 1 Teos, 1 Elaea, 1 Prusias, 1 Halicarnasse, 1 Rhodes (?). Ateliers d'Asie mineure orientale = 1 Arados.

f) 147 bronzes de l'empire romain, d'Auguste à Théodose.

Inv. 109

Trésor monétaire des IVe et Ve siècles découvert dans les Thermes du bord de mer vers 1940. Ex collection Salvador, Lapérouse (Inventaire Salama, 1955)

Inv. 110

Trésor monétaire de 117 bronzes du Bas Empire signalé par A. Lefèvre, mais non inventorié: *Libyca*, II/1, 1954, p. 278 (également près des Thermes du bord de mer).

Inv. 111

Ancienne collection Giner, Lapérouse; récolte faite dans le jardin de sa villa, sise Chemin des ruines. Inventaire Salama, 1956:

a) 1 bronze de Juba II-Cléopâtre (Maz. 352)

b) 3 bronzes numides Massyles/Cheval.

c) 1 Hadrien et 1 Marc Aurèle.

d) 21 bronzes du Bas Empire dont 2 néo-antoniniani tétrarchiques de Carthage; 11 Constantin et Licinius (10 ateliers occidentaux; 1 atelier oriental); 7 Constance II (3 orientaux, 4 occidentaux).

Inv. 112

Monnaies des fouilles Guéry - Salama dans les Thermes du Labyrinthe, 1959-1969. Inventaire général non encore terminé; plusieurs centaines de bronzes du Haut Empire, IIIe siècle et surtout Bas Empire, dont deux petits trésors monétaires. Cf. R. Guéry, *Les thermes du Sud-Est à Rusguniae* (*Bull. arch. alg.*, I, 1962-1965) pp. 34 et 39. Imitation barbare danubienne d'un follis de Constantin de l'atelier de Siscia, a. 320-321: P. Salama, *B.S.F.N.*, 1963, pp. 251-252.

Inv. 113

A 3 kms Ouest de Rusguniae, trésor monétaire d'au moins 273 sesterces des IIe et IIIe siècles découvert en 1943; A. Abaecherli-Boyce, *ANS/Museum Notes*, II, 1947, pp. 35-51; H. Mattingly, *N. C.*, VI/5, 1945, p. 163; Leschi, *Rev. Afr.*, LXXXVIII, 1944, p. 164. Regroupement général de P. Salama, *Le trésor de sesterces de Rusguniae* (*Rev. Afr.*, CI, 1957, pp. 205-245). Enfouissement probable vers a. 254 ap. J.-C.

T - Djinet (ex Cap Djinet), antique CISSI - AAA, V, 57

Certainement ancien comptoir punique et ville numide. Cité romaine d'une certaine importance jusqu'aux IVe-Ve siècles. Cf. J.-P. Laporte, *Cap Djinet: une dédicace des Cissiani à Sévère Alexandre* (*BCTH*, 1973, pp. 25-37).

Inv. 114

En 1902, découvertes d'un trésor de 25 deniers d'argent de Juba II et Ptolémée; enfouissement vers 20 av. J.-C.: Gsell, *BCTH*, 1903, pp. CLX-CLXI = Noë N° 330. Vendu au Musée d'Alger par C. Viré: Registre d'entrée N° 820.

Inv. 115

Ancienne Collection Triolo (entrepreneur à Bordj Ménaïel), qui construisit la plupart des villas de Cap Djinet entre 1930 et 1959. Inventaire Salama, 1958:

- a) 2 petits bronzes de Carthage punique (Tanit-Perséphone/Cheval).
- b) 12 bronzes numides Massyles/Cheval.
- c) 4 Juba II, 2 Ptolémée et 3 Caesarea autonome (Tête d'Isis/3 épis).
- d) 1 as de Nîmes (Auguste-Agrippa/Crocodile); 2 as d'Auguste; 1 as de Drusus.
- e) 1 Bronze d'un Ptolémée d'Egypte.
- f) Deniers d'Hadrien et Septime Sévère.
- g) 2 tétradrachmes en potin d'Alexandrie: 1 Trajan Dèce, 1 Séverine.
- h) Trésor de 55 antoniniani: 9 Gallien, 33 Claude II, 1 Quintille, 5 Tétricus, 1 Aurelien, 1 Tacite, 2 Probus, 2 Dioclétien du début du règne, 1 indéterminé.
- i) Trésor (ou portion de trésor) de 79 sesterces, échelonnés de Vespasien à Trébonien Galle. Enfouissement probable vers 254 ap. J.-C.
- j) 4 néo-antoniniani FK de la Tétrarchie.
- K) Très nombreuses monnaies du Bas Empire, notamment Fel Temp Reparatio de Constance-II, et quelques monnaies byzantines.

U - Dellys, antique RUSUCCURU - AAA, VI, 24

Ancien comptoir punique. Cité romaine importante, du Ier au Ve siècle. Peut-être réoccupation byzantine.

Inv. 116

En 1847, découverte d'un trésor de deniers d'argent (nombre indéterminé) de Juba II et Ptolémée: Guyon, *Voyage d'Alger aux Zibans*, 1852, p. 14.

Inv. 117

1 bronze numide Massyles/Cheval: *Rev. Afr.*, II, 1857-1858, p. 333.

Inv. 118

1 follis de Constantin Soli Invicto Comiti dans le célèbre sarcophage des Miracles du Christ: *Rev. Afr.*, *ibid.*

Inv. 119

1 bronze de Faustine; 1 antoninianus de Dioclétien; 1 Constance II Fel Temp Reparatio: *Rev. Afr.*, VIII, 1864, pp. 78-79.

Inv. 120

Ancienne Collection Lacour, directeur de l'Ecole des Arts et Métiers, Dellys; collection d'objets et monnaies décrite par Gavault, *BCTH*, 1895, p. 141:

a) N° 22 du Catalogue: petite monnaie d'or de Carthage punique, à fleur de coin, qui, d'après la description, correspond aux dixièmes de statères répertoriés par Jenkins & Lewis, *Carthaginian gold and electrum coins* (London, 1963), Groupe III, p. 29 et PL. 6, N° 136 à 173 (vers 350-320 av. J.-C.), ou Groupe IV, p. 31 et PL. 9, n° 242-244 (vers 320-310 av. J.-C.)

b) N° 25 = série de beaux bronzes impériaux grands modules (non décrits).

c) N° 23 = solidi de Léon, Zénon, Anastase, Justinien et Héraclius.

Cette collection Lacour a été vendue, en tout ou partie, au Musée d'Alger en 1905: Registre d'entrée N° 976 (125 monnaies, non décrites).

V – Tizirt, antique IOMNIUM – AAA, VI, 34

Ancien comptoir punique. Cité romaine importante depuis le Premier siècle ap. J.-C. Réoccupation byzantine.

Inv. 122

Trésor de solidi des Ve-VIe siècles, découvert à la fin du XIXe siècle, et dont Mr. P.-L. Ganne, à Paris, possède encore 1 Zénon. Gsell, *AAA*, VI, 37, y fait, sans doute allusion: "Monnaies byzantines en or trouvées dans la région".

Inv. 123

Découverte vers 1945-1948, près de l'école du village, d'un trésor d'environ 11 kgs d'antoniniani du IIIe siècle. Déposé au bureau de la Commune Mixte, ce lot a été peu à peu dispersé. Je n'ai en connaissance que de deux fractions, mais qui donnent une idée sérieuse de sa composition:

a) Lot examiné en 1949 à Tizirt par L. Déroche, membre de l'Ecole Française de Rome (renseignement de J.-P. Laporte) = Gallien 16; Salonine 2; Claude II 15; Divo Claudio 180; Quintille 1 = Total 214.

b) Lot examiné par moi-même dans l'ancienne Collection Barrot, Alger, en 1957: Salama, *M.E.F.R.A.*, 1974, p. 537 = Gallien 3; Claude II 4; Divo Claudio 108; indéchiffable 1 = total 116.

Inv. 124

A Cheurfa, 3 kms Sud de Tizirt (*AAA*, VI, 37), découverte en 1896 d'un trésor de 120 sesterces, échelonnés de Vespasien à Philippe (Gsell, *ibid.*)

W – Taksebt, peut-être antique RUSIPPISIR – AAA, VI, 35

Inv. 125

Monnaies de Dioclétien, Galère, Licinius, Constantin et Crispus, signalées par Vigneral, *Ruines romaines de l'Algérie. Kabylie du Djurdjura* (Paris, 1868) p. 32.

Inv. 126

Petite collection Bouhadoum, constituée sur le site même:

a) Grand bronze de Juba II, très usé (Maz. 271 ou 354)

b) 1 sesterce de Faustine II et 1 d'Hostilien.

c) 1 antoninianus de Claude II et 2 Divo Claudio; 1 Tétricus barbare.

d) 4 Constantin; 1 Constantin junior César; 6 Constance II; 1 Valentinien; 1 Valens; 1 Arcadius; 1 Honorius d'émission a. 410-423. Prédominance d'ateliers monétaires occidentaux.

X – Bedjaïa (ex Bougie), antique SALDAE – AAA, VIII, 12

Ancien comptoir punique. Colonie de vétérans déduite par Auguste (a. 27-25 av. J-C.). Cité romaine importante jusqu'au Ve siècle.

Inv. 127

Monnaies carthagoises et numides trouvées fréquemment: Gsell, AAA, VII, 12

Inv. 128

Découverte en 1926, lors de la construction du collège, d'un trésor d'environ 3.000 bronzes de Carthage punique (Tanit Perséphone/Cheval). Conservé au Musée d'Alger: Registre d'entrée N° 1303. Etude commencée par E-S-G. Robinson, du British Museum, avant la guerre de 1939, et interrompue. Cf. D. Kienast, *Schweizer Münblätter*, 58, 1965, p. 27 note 2. D'après des échantillons vus par G-K. Jenkins en 1961, ce trésor date de l'époque de la Deuxième Guerre punique.

Inv. 129

90 bronzes (non décrits) trouvés en 1951 dans les travaux du Fort Barral, et conservés au Musée d'Alger: Registre d'entrée N° 1454.

Y - Ziamia, antique CHOBA - AAA, VII, 68

Sans doute ancien comptoir punique. Ville romaine importante du Ier au IVe siècles.

Inv. 130

1 denier de Domitien, a. 93: *Rev. Afr.*, XI, 1867, p. 405

Inv. 131

Petite Collection Guinard, instituteur à Ziamia jusqu'en 1970. Collection examinée par nous rapidement:

a) 1 bronze de Carthage punique découvert dans l'îlot de Mansouria.

b) Quelques bronzes numides Massyles/Cheval.

c) Quelques sesterces du Haut Empire.

d) Nombreux petits bronzes du Bas Empire, avec prédominance de Constance II;

Z - Jijel (ex Djidjelli), antique IGILGILI - AAA, VII, 77

Ancien comptoir punique. Colonie de vétérans déduite par Auguste (a. 27-25 av. J-C.). Cité romaine d'une certaine importance jusqu'au Ve siècle. Cf. P. Salama, *Igilgili. Vingt trois siècles d'Histoire (El Djezaïr, Alger, Ministère du Tourisme, 15, 1974, pp. 18-41).*

Inv. 132

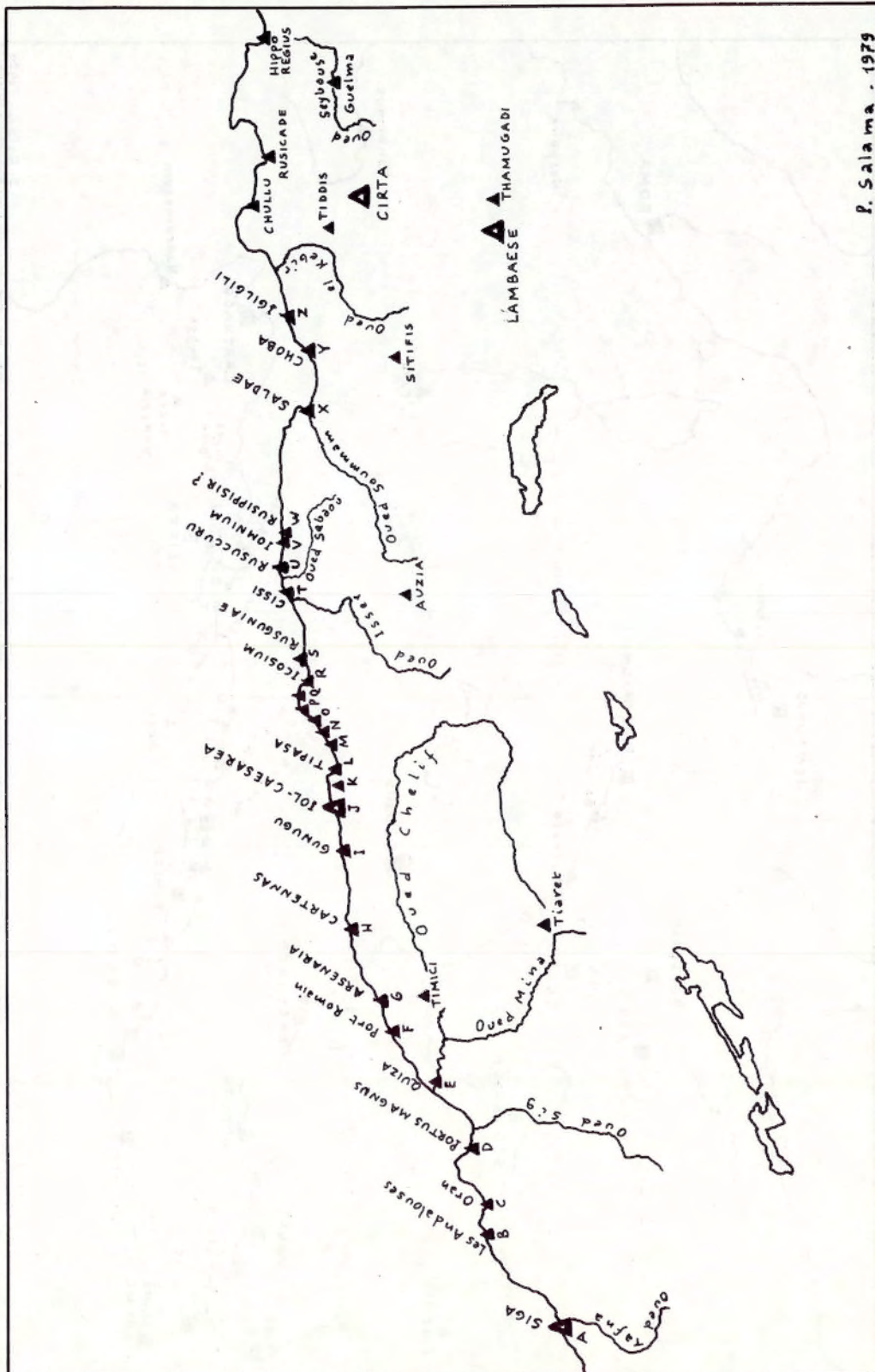
Monnaies trouvées dans les thermes romains: 1 Claude I; 1 antoninianus Divo Claudio; 2 Constance II = *Rev. Afr.*, XII, 1868, pp. 155-157.

Inv. 133

Fouilles de la nécropole punique et néo-punique. Deux seules monnaies trouvées: Tombé XV, 1 bronze indéchiffrable et 1 bronze d'Italie du Sud, au revers de Scylla; IIIe-Ier siècles av. J-C. (identification Babelon); M. Astruc, *Rev. Afr.*, LXXXI, 1937, p. 226

NOTES

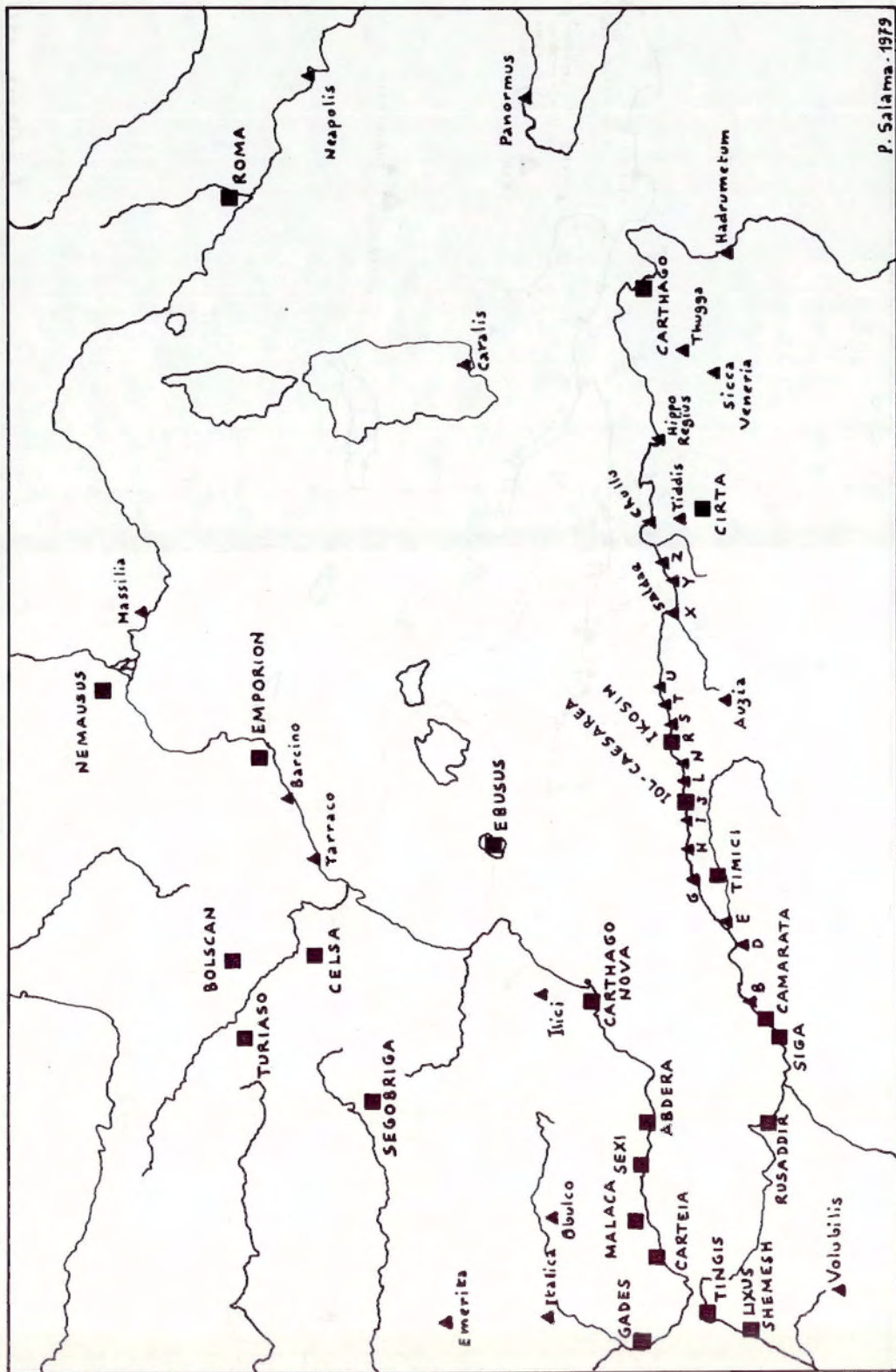
- (1) Agrim al Ar. Pere Giró la seva amabilitat en cedir-nos les monedes i totes les molèsties que amb tal motiu s'ha pres. Volem fer pales també el nostre agraïment al Sr. Joan Garcia Barceló, de l'Estació Enològica de Vilafranca del Penedès, que ha pesat les monedes.

P. Salama - 1979

CARTE I

Les sites de découvertes du littoral maurétanien
 L'ordre alphabétique correspond à celui de l'Inventaire.

P. Salama - 1979

CARTE II

Las relaciones monetarias del litoral mauritano, antes de la anexión (40 ap. J-C)
 Los cuadrados negros indican los talleres monetarios representados en los sitios de descubrimiento.

TABLEAU I: Inv. 87. Bouchenaki: Nécropole de Tipasa-Mataris.
DEPOTS MONÉTAIRES

Chronologie	pp.46-47 Area 2 20 m.lisib.	pp.92-93 Près T.30 11 m.lisib.	pp.115-117 Caniveau W.11 30 m.l.	pp.121-123 Hypogées 31 m.lisib.	pp.125 Même secteur 7 m.lisib.	pp.140-141 Mensa 5 14 m.lisib.	pp.148 Caveau 3 16 m.lisib.	pp.154 Caveau 4 4 m.lisib.	Fusion générale 133 m.lisib.
Divo Claudic		1				1	1		3
333-337							1		1
337-341			3 dont 1R						3 dont 1R
341-346	1	1	3 dont 1AQ	1			4 dont 1R		10 dont 1AQ 1R
352-361	10 dont 1R 1N	6 dont 1AR 1R	7 dont 1R 1K	17 dont 1AR 1R 1H	5	5	5	2	57 dont 2AR 3R 1H 1K 1N
363-366	1Jovien 2 1Procopé								2 dont 1or
364-378	3		7 dont 2R 1G	10 dont 1R 1SIS 1TS 1K	1	3 dont 1AL	2 dont 1G	2	28 dont 3R 1SIS 1TS 2C 1AL
378-388	2		5 dont 1AQ 1K 1N 1ANP	1K	1K	1	2		12 dont 1AQ 3K 1N 1ANP
388-395	1R	1R	5 dont 1R 1K	1		1	1		10 dont 3R 1K
395-408	1 Concord. Augg.	1		1					3 dont 1or
408-423		1 Victoria Augg.				2 Victoria Augg.			3 occ
423-438						1R			1 R
Total	20	11.	30	31	7	14	16	4	133

	317-337	346-350	352-361	364-378	388-395	Imitations du V siècle	Total
R			1	1	2		4
AQ			1	1			2
SIS			1	2			3
K			1				1
N				2			2
ANT			1				1
Indeterminés	2	5	27	11	9	2	56
Total	2	5	32	17	11	2	69

TABLEAU III: Inv. 80/a. Turcan: Trésor de la chambre Nord-Ouest de la Maison des Fresques.

	Divo Claudio											
	1	317-337	341-346	352-354 Gallus	352-361	364-378	378-388	388-395	395-408	408-423	Autonomes de Carthage	Total
SIS				1								1
K					1							1
CA											3	3
Indeterminés		2	2	1	14	8	2	10	1	3		43
Total	1	2	2	2	15	8	2	10	1	3	3	49

TABLEAU IV: Inv. 80/b. Turcan: Trésor de l'égout des thermes de la Maison des Fresques.

DISCUSSIONS INTERVENCIONS

i

CONCLUSIONS DE LA SECCIO 1.^a

ANALISIS CRITICO A LAS REPRESENTACIONES GRAFICAS ESTABLECIDAS POR REECE PARA ESTUDIAR LA CIRCULACION MONETARIA Y TRAZADO DE LINEAS DE REGRESION.

L. VILLARONGA

En síntesis el método establecido por Reece consiste en dividir en periodos el Imperio Romano, para estudiar la circulación monetaria, estableciendo los siguientes:

Periodo A, hasta el 259
Periodo B, del 259 al 294.
Periodo C, del 294 al 330.
Período D, del 330 al 402.

Para cada lugar estudiado establece los tanto por cientos para cada uno de los cuatro periodos.

Para cada periodo halla el porcentaje medio de todos los sitios estudiados y refiere cada lugar a este valor medio, expresando con signo positivo o negativo, según su valor sea superior o inferior al valor medio.

1º Del análisis de su método deducimos que quizás no es necesario hallar el valor medio, pues todos los valores pueden referirse a una escala que empezara en 0 de %. Podemos aprovechar los mismo gráficos trazados por Reece desplazando las ordenadas. Este desplazamiento será equivalente a los valores medios dados por Reece para todas las regiones, que son para A de 45,7; para B de 20,6; para C de 8,4; y para D de 23,5.

Con ello el punto de la escala A de -45,7 será para nosotros el 0 de las nuevas ordenadas, y así para los otros periodos.

Creemos más sencillo este proceder. Sin embargo las ordenadas de Reece pueden servir para señalar los valores medios.

2º La interpretación para cada periodo A, B, C y D, del porcentaje de un lugar arqueológico, consistirá en señalar la importancia de monedas en aquel lugar, en el periodo correspondiente.

O sea, más que expresar una circulación que involucrase signos económicos, financieros, de procedencia, hechos históricos, etc, significará, que en aquel periodo había vida en el lugar, manifestada por la presencia de monedas.

En consecuencia los grupos análogos en su representación gráfica, indican una misma evolución histórica del lugar o ciudad.

3º Quizas podría resumirse graficamente por este sistema la circulación monetaria con solo dos gráficos, el A-B y el C-D, en los que quedarían reflejados los cuatro periodos.

4º Establecemos una tabla con los valores medios de los porcentajes de las distintas regiones para los cuatro periodos:

	Hispania	Britania	Norte Francia	Sud Francia	Italia	todas regiones
A(-259)	44'63	13'8	49'7	59'58	60'44	45'70
B(259-294)	14'90	27'7	21'15	20'96	14'33	20'60
C(294-330)	3'75	5'2	11'71	6'79	9'67	8'40
D(330-402)	36'66	52'50	5'14	11'83	12'92	23'30

El periodo A con monedas imperiales de hasta el 259, abunda más en lugares romanizados en épocas antiguas: Italia, Sud de Francia. Muy bajo en Britannia.

El periodo B, de 259 a 294, es el más uniforme, ligeramente más bajo en Italia y más alto en Britannia.

El periodo C, de 294 a 330, se presenta uniformemente bajo, es un periodo con poca circulación monetaria en todos los lugares. Al ser este periodo más corto que los otros, el número de monedas por año puede ser aleccionador.

Finalmente el periodo D, de 330 a 402, se presenta más abundante en los lugares romanizados tardamente.

5º **Líneas de regresión.** Las nubes de puntos que forman las representaciones de las observaciones en las gráficas de Reece se condensan algunas veces alrededor de una línea, llamada línea de regresión.

Vamos a intentar ajustar los datos empíricos relativos a los porcentajes de monedas de unos periodos a una función de tipo conocido, que nos dará la línea de regresión.

La bondad del ajuste de los datos a la línea de regresión viene dado por el coeficiente de determinación r^2 , que cuanto mas se acerca a la unidad mejor será aquel. El coeficiente de correlación es r . Un valor de $r^2 < 0,8$ nos da una buena determinación, si $0,5 < r^2 < 0,8$ la línea de regresión es aceptable. Por debajo de 0,5, debemos rechazar la posibilidad de que exista línea de regresión.

Para cada serie de datos empíricos buscamos el coeficiente de determinación, para cada una de las siguientes líneas: línea recta, potencial, exponencial y logarítmica, que son las más usadas y más representativas.

De entre ellas tomaremos el coeficiente de determinación más elevado, o sea el más cercano a la unidad, que expresará la mejor bondad del ajuste, de los datos empíricos a la línea de regresión que representa.

Al situar en el gráfico A-D de Reece los lugares hispánicos, de los cuales tenemos datos, observamos que quedan unidos por una línea que casi es una recta. Esto es lo que nos llevo a hacer el estudio de la regresión. Los lugares hispánicos que han servido para nuestros cálculos son los siguientes: (los datos van en tanto por ciento).

	A	B	C	D
	-27-260	260-294	294-324	324- fin
PENEDES	90	2	2	6
EMPORION	81'2	17'6	-	1'2
OSCA	75	18	6	1
MENORCA	62'8	10'5	8'5	18'1
EL MARESME	47'5	9'1	5'7	37'5
ITALICA	46'4	17'5	3'6	32'5
BARCINO	23'6	25'1	1'5	49'8
TARRACO, Necropolis	14'5	23	6	56'5
SALDAÑA	0'8	1'1	0'8	97'1
CONIMBRIGA	4'5	25'1	3'4	67

Para la regresión lineal de los datos de estos lugares para los periodos A y D obtenemos un coeficiente de determinación $r^2 = 0,92$, aceptable completamente por estar muy próximo a la unidad, la línea que une dichos puntos obedece a la fórmula: $y = 78,09 - 0,93x$.

A continuación estudiamos la regresión lineal para todos los lugares propuestos por Reece para los periodos A y D, obteniendo un coeficiente de determinación $r^2 = 0,68$, que aun es aceptable, obediendo la línea a la fórmula: $y = 56,59 - 0,74x$.

Trazadas ambas líneas vemos que su discrepancia no es muy alta, casi nula para los valores altos de A, siendo válidos para ambas los comentarios que hacemos a continuación.

El que los puntos representativos para los periodos A y D de los lugares propuestos por Reece estén cercanos a una línea recta, con la inclinación que observamos en el gráfico, expresa que existe una relación inversa entre ambos valores, o sea que al crecer el porcentaje de A, disminuye el de D, e inversamente al disminuir en A aumenta en D.

Con lo que llegamos a la conclusión para casos generales, de que los lugares romanizados intensamente en el periodo A (-27 a 259) con fuerte circulación monetaria, casi carecen de ella en D (330-402); e inversamente los que tienen una alta circulación en D, casi carecen de ella en A, por haber iniciado su vida tardíamente.

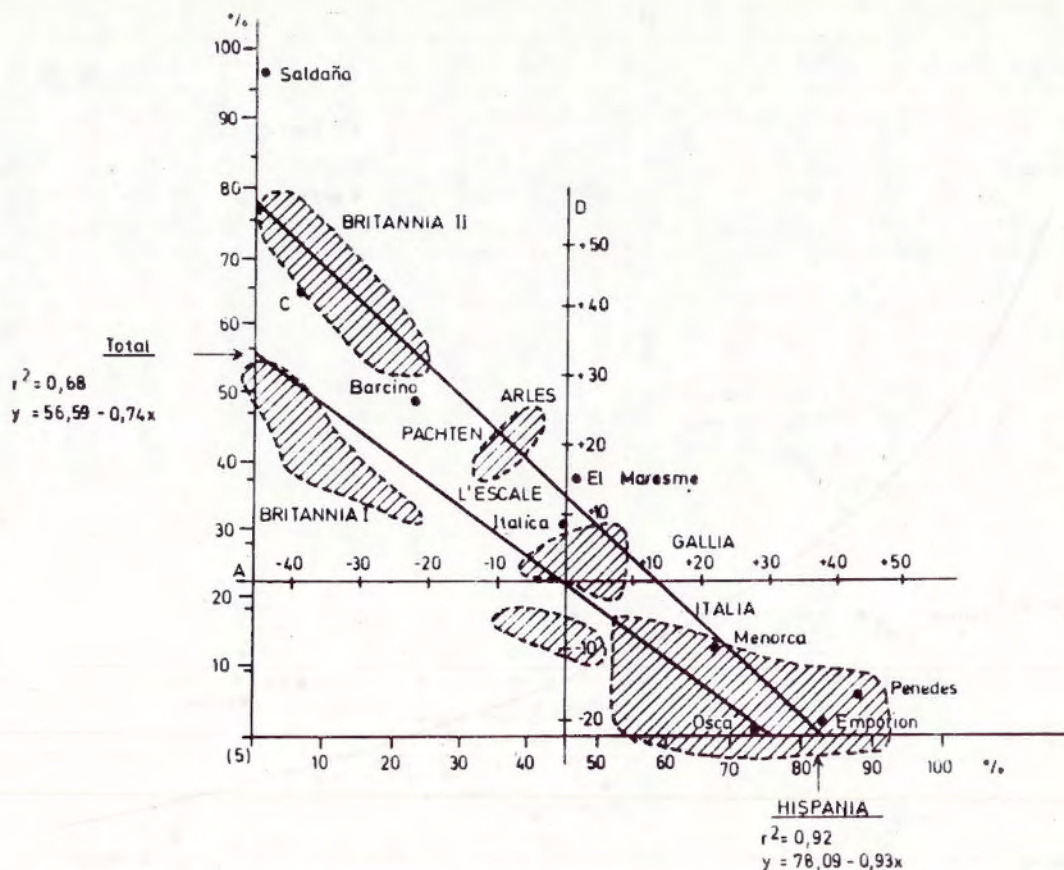

Gráfico A-D de Reece, al que añadimos los lugares hispánicos. Trazamos las líneas de regresión para los lugares de Hispania y para el total.

Quedan los casos con valores intermedios, con una circulación y vida ponderada en los diversos periodos.

Después de llegar a estos resultados nos preguntamos que sucede con los otros periodos. Hechos los cálculos correspondientes, obtenemos los siguientes coeficientes de determinación, que nos indicaran si es posible establecer relaciones entre ellos.

Para los periodos correlativos los coeficientes de correlación son bajísimos, excepto para el A-B.

Periodo B-C, coeficiente de determinación máximo, $r^2 = 0,10$.

Periodo C-D, coeficiente de determinación máximo, $r^2 = 0,26$.

Solo podemos pasar a valorar los periodos A-B. Para estos periodos Britannia da un coeficiente de determinación máximo de $R^2 = 0,09$, que indica que no existe ninguna relación entre sus valores. En cambio para las otras regiones obtenemos unos valores que demuestran existe una relación entre ellos.

Norte Francia, $r^2 = 0,55$ en curva logaritmica.

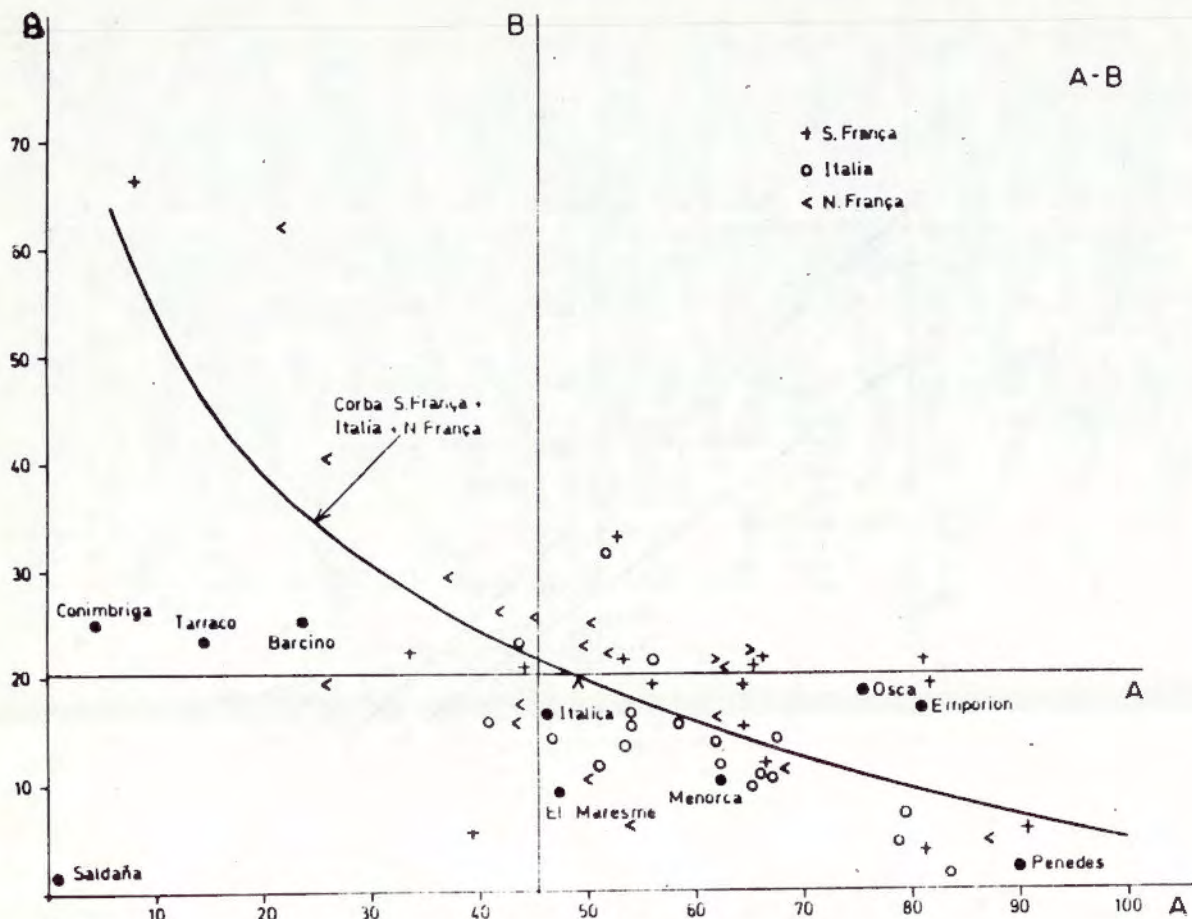
Sur Francia, $r^2 = 0,66$, en curva logaritmica.

Italia, $r^2 = 0,61$, curva exponencial.

Agrupadas las tres regiones, obtenemos en conjunto un coeficiente de determinación, $r^2 = 0,59$, para curva logaritmica, que es aceptable.

Para Hispania sola, $r^2 = 0,11$ en curva potencial, no aceptable por ser muy bajo el coeficiente.

Situamos en el gráfico A-B, los datos de las tres regiones: Norte Francia, Sur Francia e Italia y trazamos la curva logaritmica de regresión: $y = 109,70 - 22,96 \ln x$.

Trazado de la línea de regresión al gráfico A-B de Reece, con los lugares del Norte de Francia, Sud de Francia e Italia.

Por ella vemos que al aumentar el valor de A disminuye el de B, e inversamente.

Sucede cosa parecida a lo que comentábamos para los periodos A-D, pero allí la recta de regresión era de fuerte pendiente y aquí la curva logarítmica es más suave.

O sea para A-D la relación inversa es determinante, la fuerte circulación en un periodo excluye la del otro.

En cambio para A-B, existe la relación inversa de sus valores pero no indicando una exclusión sino una evolución.

Nuestra interpretación es que a un valor alto en A, le sigue otro menor en B, lo que significa una disminución en la circulación monetaria. Si A es bajo en B es mayor con un aumento progresivo de la circulación.

Para Hispania la curva de regresión para los periodos A-B nos da un coeficiente bajísimo, $r^2 = 0,11$, no aceptable, debido a la inclusión de los lugares de Barcino, Tarraco y Conimbriga. Sin estos lugares la curva obtenida sería más aceptable pero con una inclinación inversa a la obtenida para los de Sur de Francia, Norte de Francia e Italia.

Los lugares de Barcino, Tarraco y Conimbriga presentan la característica contraria a los demás de Hispania, que a un porcentaje alto en A les sigue uno bajo en B, cuando en aquellos el porcentaje en B es superior al de A.

Lo que indica un aumento de moneda para los años 260-294, periodo de las invasiones, con la consecuencia de que la vida no desaparece sino que aumenta. A los historiadores corresponde presentar los resultados.

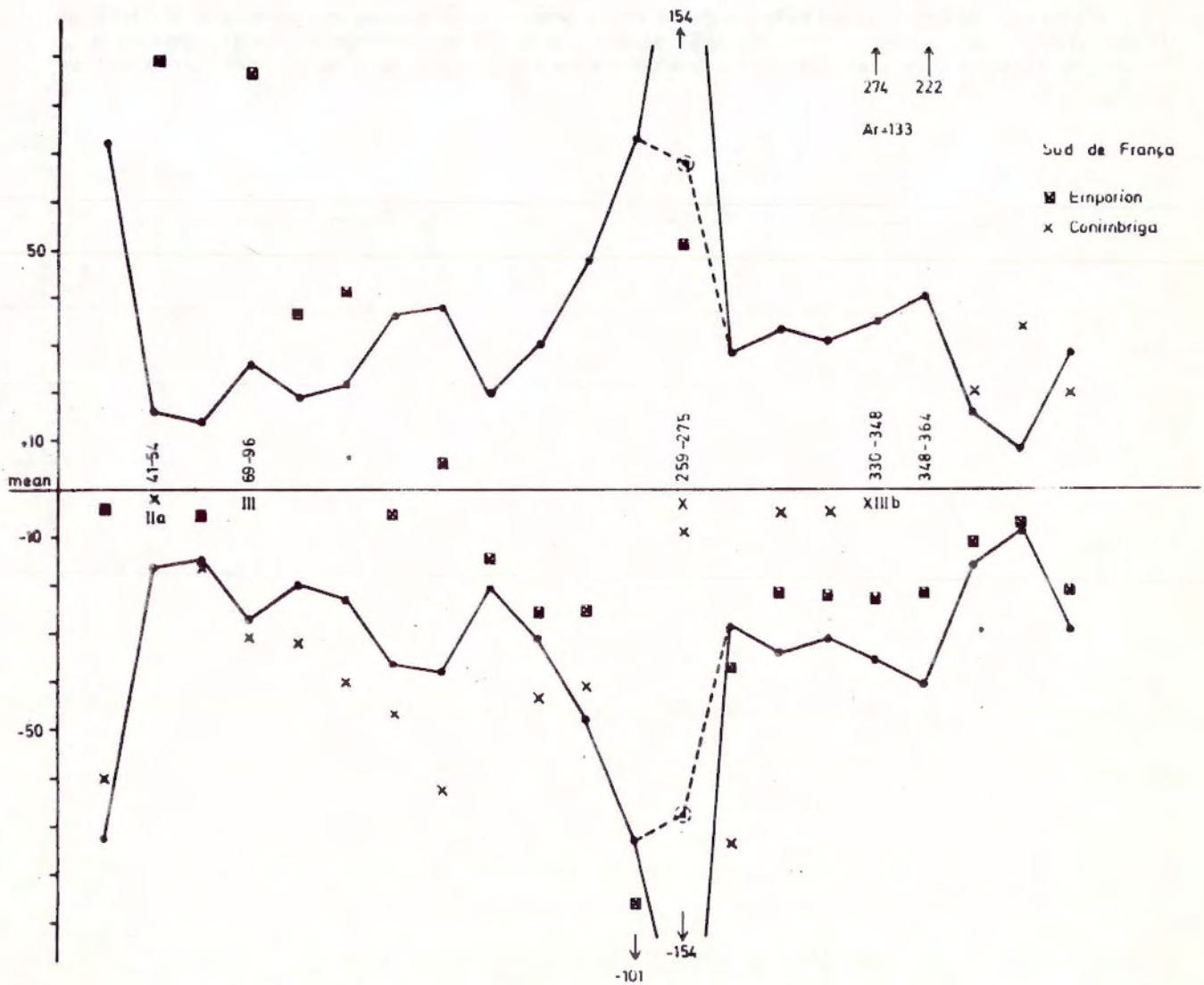
Estudio de los límites de confianza. Reece en su estudio comparativo de la circulación en el imperio romano entre los diversos lugares, divide el imperio en 21 periodos, tomada por cada uno de ellos un número de lugares (aproximadamente de 20) para cada Región, hallando su media y la desviación típica, para cada uno de ellos.

Para comprobar si otro lugar en estudio, corresponde al contexto de la región, observa si su valor medio queda dentro de los límites de confianza, o sea entre los valores de $x + s$ y $x - s$, para cada periodo.

Si de los 21 periodos, quedan comprendidos dentro de los límites de confianza la mayoría de ellos, admite una uniformidad en la circulación monetaria del grupo que ha servido de modelo.

El número que deben quedar dentro de los límites, podemos deducirlo teniendo en cuenta que si los 21 periodos forman una muestra con una distribución normal, catorce de ellos deben quedar dentro de los límites de confianza.

Reece en su comunicación, en la figura 2, nos da los límites de confianza para el "Mediterranean Background", nosotros trazamos siguiendo su método el del Sud de Francia, para aplicarlo a los lugares hispánicos.

Situación de los valores de Emporion y Conimbriga en la gráfica de las desviaciones típicas, para el Sur de Francia.

Parece ser conveniente analizar los periodos en que se presenta una desviación típica grande, o sea en que los límites de confianza son muy amplios, antes de aceptar el sistema.

Así vemos, por ejemplo, en el periodo X (259-275), del grupo del Sur de Francia, una desviación típica de 146, que parece muy exagerada. Estudiando la lista de los lugares, vemos que el valor de Vieille-Toulouse de 645, es completamente distinto de los demás, siendo mucho más elevado que todos los otros. Analizando su composición vemos que esta formado por 61 monedas halladas esporádicamente y por un tesoro de 584 monedas. Creemos debe descartarse este, y entonces obtenemos una cifra normal, que encaja perfectamente con las otras, pasando a ser la desviación típica de 68, que situamos en la gráfica con un círculo de puntos.

Hemos situado en esta gráfica además de las desviaciones típicas de los 21 periodos para el sur de Francia, los valores correspondientes a Emporion (con un cuadrado con una cruz dentro) y Conimbriga (con una cruz). Quince valores de Emporion quedan dentro de los límites de confianza, pudiéndose aceptar que se adapta al contexto de la región. En cambio, en Conimbriga solo siete valores quedan dentro de aquellos límites, debiéndose rechazar su inclusión en aquel contexto y región.

También podríamos analizar que es lo que sucede con los valores de Emporion que se apartan excesivamente de los límites de confianza. Veamos, para el periodo II (41-54), a sus límites de confianza de ± 16 , Emporion da un valor de 228. Esta cifra tan excesiva podemos explicarla por incluir monedas de Claudio I, que son imitaciones hispánicas, y al rebajar su número de las emisiones romanas, queda comprendido dentro de los límites normales al periodo.

El otro valor de Emporion que se aparte de los límites, pero en menor exceso, es el del periodo III (69-96) por la gran cantidad que contiene de monedas de Domiciano, que tal vez podría obedecer a causas particulares, un periodo de esplendor para la antigua colonia, que debería ser comprobado por otros materiales arqueológicos.

intervención de J.P. Bost

Je n'ai pas été du tout convaincu par cette démonstration. Les courbes de Mr. REECE représentent uniquement des quantités de monnaies, c'est-à-dire qu'elles reproduisent, en gros, les variations de la production monétaire, dont les phases fortes et les phases creuses sont connues.

Il faut, au contraire, s'attacher aux aspects QUALITATIFS, c'est-à-dire à la composition interne des séries. Un lot d'antoniniens n'a pas la même signification selon qu'il est composé de Gallien ou de Claude ou, au contraire, de Postume, selon qu'il contient des monnaies officielles ou des imitations. De la même façon, un lot de monnaies du 4e siècle représente des réalités différentes selon qu'on y trouve ou non des AE 2 par exemple, ou encore selon la répartition des ateliers etc...

Dans ces conditions, il est évident que Conimbriga ne saurait avoir la même circulation que Richborough ou Ravenne ou Narbonne, même, si, à l'occasion, les courbes quantitatives peuvent se comparer.

Intervención R. Reece

¿Son lo mismo las monedas de Conimbriga y las de una villa Británica?

Agradezco al Sr. Bost que me haya recordado que hay que pensar en sentido cualitativo del mismo modo que en el cuantitativo. Cuando, en el Volúmen I de este Symposium, digo que la circulación monetaria es "la misma", pienso solamente en sentido cuantitativo y este hecho que he descubierto me ha asombrado mucho. Parece que en Inglaterra hay dos modos de usar el dinero durante los siglos III y IV. Uno el de las ciudades sobretodo, que tiene más monedas en el siglo III que en el IV, el otro, en el campo, tiene más monedas en el siglo IV que en el III. Y no conozco fuera de Inglaterra un yacimiento que continúe desde el siglo I hasta el V con una lista de monedas comparable a los yacimientos rurales de Inglaterra, salvo Conimbriga!

El Sr. Bost tiene toda la razón cuando dice que la similitud de número de monedas no es una similitud de especies de monedas. Las monedas no son las mismas pero siguen sistemas de empleo comparables. Para mí esto es lo más interesante, dejo a los demás las cuestiones cualitativas.

Como explicación también hay que agradecer al Sr. Villaronga que ha demostrado que la "mode" Conimbriga no es la "mode" para toda la Península, por ejemplo Ampurias.

CONSIDERACIONES EN TORNO A LA COMUNICACION DE G. DEPEYROT, "A PROPOS DE LA MASSE MONETAIRE".

L. VILLARONGA

Resultará difícil aplicar las consecuencias de esta comunicación a las monedas procedentes de lugares arqueológicos. Al referirse, el porcentaje estimado para las monedas de bronce del 3 al 5%, sobre el valor total de la masa monetaria de moneda acuñada.

En los sitios arqueológicos las monedas recuperadas en las excavaciones dan una imagen de las que fueron perdidas. De las monedas perdidas era difícil que lo fuera un aureo, en caso de serlo debería ser buscado con ahínco, hasta ser encontrado. Difícil aunque no tanto sería perder una moneda de plata, y en cuanto a las de bronce sabemos, por experiencia de todos, que son las que se perdían más abundantemente.

Estas circunstancias producen un desequilibrio entre la moneda **acuñada en circulación** y la **perdida-recuperada**.

Hemos intentado compulsar lo que sucede en el caso de las monedas recuperadas en Emporion, haciendo unos cálculos hipotéticos, que nos dan los siguientes resultados.

Periodo 195 a 27 a.C.

Monedas recuperadas: de plata 26 denarios; de bronce 520 ases.

Los 520 ases de bronce equivalen a 37 denarios. (Nuestros cálculos aproximados se basan en considerar el denario equivalente a 14 ases, promediando el periodo de 55 años en que vale 10 y el de 113 en que vale 16).

monedas de plata = 41%
monedas de bronce = 59 %

Periodo de 27 a.C. a 260 d.C.

Monedas recuperadas: de oro, 1 aureo = 25 denarios = 400 ases
De plata: 17 denarios más 2 quinarios = 273 ases.
De bronce: 67 sestercios, 17 dupondios, 242 ases y 19 cuadrantes = 547,8 ases.
moneda de oro = 33%.
moneda de plata = 22%
moneda de bronce = 45%

Con estos datos de Emporion, el volumen de masa monetaria representada por el bronce alcanza del 59 al 45%, según el periodo, sensiblemente equivalente al del metal precioso.

Estos resultados son referentes al material numismático recuperado.

Continuando por un camino hipotético podríamos llegar a tener una idea de la masa circulante en Emporion. Reece estimó que las monedas perdidas-recuperadas, representan el uno por mil de las monedas circulantes.

Si en el periodo de 27 a.C. al 260 d.C. se recuperó una masa monetaria de monedas de bronce equivalente a 547,8 ases, según la hipótesis de Reece, el valor del bronce circulante sería de 547.800 ases.

Si aceptamos los resultados de Depeyrot, de que el bronce representa un 5% de la masa monetaria, llegaríamos a una masa monetaria de 10.956.000 ases.

Nos preguntamos a continuación, si es válido reducir esta cifra a monedas por año, entonces sería: 10.956.000 dividido por 288 años = 38.041 ases por año, o su equivalente de 2.378 denarios por año.

Cantidad pequeña, que si no son totalmente falsas nuestras hipótesis nos demostraría lo exiguo de la circulación monetaria en una ciudad importante, pero alejada del "limes" y a donde no llegaban las pagas del ejército romano.

Todos nuestros cálculos son a título de hipótesis, y aceptamos todas las objeciones que se nos puedan hacer, pues no tomamos partido ante unos resultados, que a lo más podrán servir de punto de referencia y de comparación, para otros cálculos más precisos.

intervención de J-P. BOST

Cette communication est très importante parce qu'elle nous rappelle que la circulation du bronze ne représente qu'une part très faible de la circulation réelle.

Toutefois, l'étude du monnayage de bronze apporte des renseignements dont l'intérêt n'est pas négligeable. Voici quelques exemples tirés de Conimbriga:

- dans le monnayage d'époque augustéenne, on constate que plus de 40% des monnaies péninsulaires ont été frappées à **Emerita**. Il est idéniable que ce n'est pas un hasard, mais l'expression de réalités géographiques régionales, politiques et économiques. Même imparfaite, c'est tout de même une image de la vie de relations entre les cités. Je reviendrai plus loin sur cet aspect.

- la circulation du sesterce, comparée à celle des autres valeurs de bronze est aussi révélatrice de réalités économiques. Il me paraît sûr (à moi et à beaucoup de gens d'ailleurs) qu'on peut voir, dans le remplacement progressif de l'as par le sesterce, le signe de la lente montée des prix au cours du 2e siècle.

- avec les monnaies du 4e siècle, nous pouvons étudier les horizons commerciaux, grâce aux marques d'officine. Bien entendu, nous ignorons dans le détail, par quels relais exacte parviennent en Lusitanie les monnaies frappées dans les ateliers de l'Empire. Bien entendu, la présence de certaines séries sur un site peut dépendre de problèmes politiques ou simplement techniques (proximité d'un atelier par exemple). Mais je constate que la répartition des monnaies par ateliers ne privilégie pas nécessairement les plus rapprochés. C'est pour cette raison que je me suis intéressé à l'atelier de Cyzique, très bien représenté à Conimbriga mais aussi à Porto. La production de cet atelier arrive en Lusitanie en proportions plus importante que celles de Nicomédie ou d'Antioche (dont les officines sont en nombre é gal ou même supérieur). Cela me paraît démontrer l'existence de relations économiques.

intervención de R. REECE

¿Qué representan las monedas encontradas?. Las monedas halladas son, seguro, las monedas perdidas. Como ha demostrado el Sr. Depeyrot las monedas halladas son sobretodo de bronce y las monedas de bronce son la parte más pequeña de la vida económica antigua. Pero, la circulación de las monedas de bronce nos permite comparar un yacimiento con otro, una región con otra.

Debe haber alguna relación entre las monedas perdidas y las monedas circulantes. Una moneda perdida representa un ejemplo de moneda circulante y su valor determina la frecuencia de su presencia. Cuando hay muchos sextercios, por ejemplo, es más posible perder un sextercio, cuando la mayor parte de las monedas son ases es más probable perder un as. Esto nos da una ley matemática según la cual los tipos de moneda perdidos están en relación con la frecuencia de los tipos circulantes. Pero también se deduce otra ley que dice que cuanto mayor es el valor de una moneda más se busca cada moneda perdida.

Encontramos pocos aureos. Había muchos en el mundo antiguo pero su valor nos impiden encontrarlos porque los que los perdieron los buscaron y encontraron.

En resumen

N = Número circulante   V = Valor   P = Número perdido

P = proporcional a N;   P proporcional a 1/V   P = K N/V

DISCUSION DE LA COMUNICACION DEL SR. MORA, "EL COEFICIENTE ENTRE EL NUMERO DE EJEMPLARES Y EL NUMERO DE CUÑOS.

Intervención de L. VILLARONGA

En el estudio de diversos tesoros, cuyos datos han servido al Sr. Mora para desarrollar su método, aplicamos una hipótesis que nos pareció muy lógica. Nos referimos a que el número de monedas por cuño nos daba una base para una ordenación cronológica.

Razonábamos, en una emisión antigua sus monedas han circulado mucho, las que presentaban los mismos cuños se han ido separando, en cambio una emisión reciente conserva aun juntas algunas de las monedas que se acababan de acuñar, dándonos estas un número de monedas por cuño alto y las antiguas un número más bajo.

En su trabajo el Sr. Mora, rebate nuestra hipótesis al afirmar que el número de monedas por cuño no guarda relación con la antigüedad, y solo es el resultado de una muestra formada al azar.

Todos los razonamientos y cálculos estadísticos parten de una base y es que la muestra este formada al azar. Así queda determinado en su punto 3º de las condiciones normales del fundamento analítico.

A pesar de que el trabajo estadístico a que nos referimos nos parece perfecto, lo aceptamos plenamente y lo aplicamos en nuestras investigaciones, continuamos pensando que los tesoros estudiados por nosotros siempre presentan la característica, de que las emisiones más modernas presentan un número de monedas por cuño más elevado, hecho que hemos observado de manera evidente. Entonces, ¿cómo explicarlo?

Quizás pueda explicarse esta al parecer anomalía de la manera siguiente. Mora nos habla, de "disminución progresiva de la densidad de ejemplares por localidad o parte de la zona debida a la tendencia permanente a la ampliación de los límites de la zona". Esta ampliación de los límites de la zona de circulación de las monedas puede ocasionar, que al formarse aleatoriamente la muestra tome monedas de una emisión con amplia circulación y de otra de área restringida, por su modernidad. El resultado debe ser algo diferente.

Un tesoro A formado aleatoriamente entre monedas circulando en la zona restringida, contendrá más monedas de las emisiones recientes, que aun no han llegado a límites amplios, que las de antiguas emisiones con amplia circulación. O sea, que la densidad en la zona restringida, de las emisiones recientes será alta, en cambio en la de las emisiones antiguas será baja.

Un tesoro B formado aleatoriamente, situado en un lugar de la zona amplia, contiene monedas antiguas, faltando las de las emisiones modernas, que aun no han llegado a aquel lugar, o si han llegado lo es en poca cantidad.

Creemos que puede aceptarse que puede haber un tesoro del tipo A, con más modernas recientes que de antiguas, y entonces que sucederá con el número de monedas por cuño? Suponemos que en consecuencia habrá más monedas por cuño.

Unos límites amplios en la zona de circulación haran variar la densidad del número de monedas y en consecuencia influirá en la existencia de un menor número de monedas por cuño.

Las consecuencias de esta "tendencia permanente a la ampliación de los límites de la zona", como la hemos interpretado podrian ser las "correlaciones indirectas debidas a otras causas" a que se refiere Mora, al citar el efecto de la antigüedad.

Respuesta de F.J. Mora Más:

No son fáciles las respuestas a las observaciones que formula el Sr. Villaronga, debido a la compleja intervención simultánea de varios factores en el problema que plantea; sin embargo creo que los cinco puntos siguientes pueden ayudar a ilustrar la cuestión:

1º) Evidentemente, cuando las monedas acaban de acuñarse y salen de la ceca están sin mezclar y es muy probable la larga repetición de un mismo cuño en un lote de ejemplares; pero esta circunstancia ocurre sólo al inicio de la puesta en circulación de los ejemplares; al cabo de un tiempo relativamente corto con relación al periodo de utilización de las monedas se habrá uniformizado la distribución. Cuando los futuros "tesorillos" se forman ha habido tiempo suficiente para que el azar haya operado totalmente; y lo mismo habrá ocurrido para un tesorillo formado hace 2000 años, como otro formado hace 1500 años, como otro que se formara en la actualidad.

2º) Con relación a la comparación de emisiones con diferente antigüedad, lo que puede ocurrir es que, por lo general, se encuentren menos ejemplares en el lote antiguo que en el lote más moderno; ello puede reportar diferencias en el valor del "coeficiente". Pero si el número de ejemplares de cada una de las muestras, antiguo y moderno, es sensiblemente igual, el "coeficiente" tiende a ser igual; si éste señala diferencia indica que el número de cuños originales es distinto.

3º) Observamos que con el avance del tiempo mejora la eficacia tecnológica y en las emisiones más modernas puede darse el caso de que hagan falta menos cuños originales para obtener una misma masa monetaria. Esta podría ser una causa indirectamente correlacionada.

4º) Es evidente que la proporción de ejemplares en los lotes de emisiones de distinta fecha tiende a disminuir con la antigüedad de los respectivos ejemplares. Al disminuir el número de ejemplares tiende a disminuir el "coeficiente"; pero ello no es debido a la antigüedad, sino que es debido a ser más reducido el número de ejemplares de la muestra.

5º) Al disminuir la densidad del número de ejemplares por ampliación de la zona de circulación, el efecto es idéntico al comentado en el punto anterior.

LA CIRCULACION MONETARIA EN HISPANIA, EN EL PERÍODO ROMANO-REPUBLICANO

E. COLLANTES PEREZ-ARDA

Para el periodo anterior al año 237 a.C. y para el comprendido entre los años 237 y 206 a.C., que marca la presencia Cartaginesa en Hispania, no se han presentado comunicaciones, salvo el trabajo de M. Campo.

Por otros hallazgos de estas épocas, ya publicados y conocidos, puede concluirse que las muestras tienen, casi siempre, un gran predominio de la moneda local, aunque por ser hallazgos escasos, toda conclusión debe considerarse provisional.

L; Villaronga que ha recogido los hallazgos hispanicos de moneda Cartaginesa en su libro "Las monedas hispano-cartaginesas" subraya cómo los diferentes tipos acuñados por las generales bárcidas, aparecen respectivamente en distintas zonas. Esto demuestra una escasa circulación aunque pueda explicarse por la rápida desmonetización de estas piezas.

Para el siguiente periodo —desde el 206 a.C. al 27 a.C.—, y a la vista de los trabajos presentados, podrian establecerse unas conclusiones, que a la fuerza han de estimarse muy provisionales:

a) Mayor circulación de la moneda en relación con el periodo anterior, esto es mayor presencia de moneda de diferentes cecas.

b) En hallazgos de lugares que tuvieron ceca, entre el 40 y el 50% de la muestra corresponde a moneda de esa ceca (constatamos simplemente un denominador común de diversas muestras)

c) Si corresponde a lugares que no tuvieron ceca, el 50% corresponde a moneda romana y moneda de la "regio".

d) La presencia de monedas de otras cecas podria considerarse inversamente proporcional al cuadrado de su distancia al lugar del hallazgo, y proporcional —como es evidente— a la abundancia de acuñaciones de cada ceca.

e) Puede apreciarse una asimetría en la distribución geográfica, que hemos hecho en detalle de las cecas de nuestra muestra de OSCA.

Pasamos a comentar estos puntos en orden inverso:

Nos remitimos en primer lugar al gráfico 1 en el que hemos representado las procedencias por medio de círculos, de superficie proporcional al número de monedas aparecidas en nuestra muestra de Huesca (cfr. nuestro trabajo en el primer tomo del Symposium Numismatico de Barcelona-1979).

Se aprecia claramente una asimetría hacia el Oeste y el Suroeste, más acentuada de lo que ahí se representa porque:

a) No se han representado las monedas procedentes de TAMANIU y ERALACOS que aún de situación incierta pueden orientarse hacia el O y SO de Huesca.

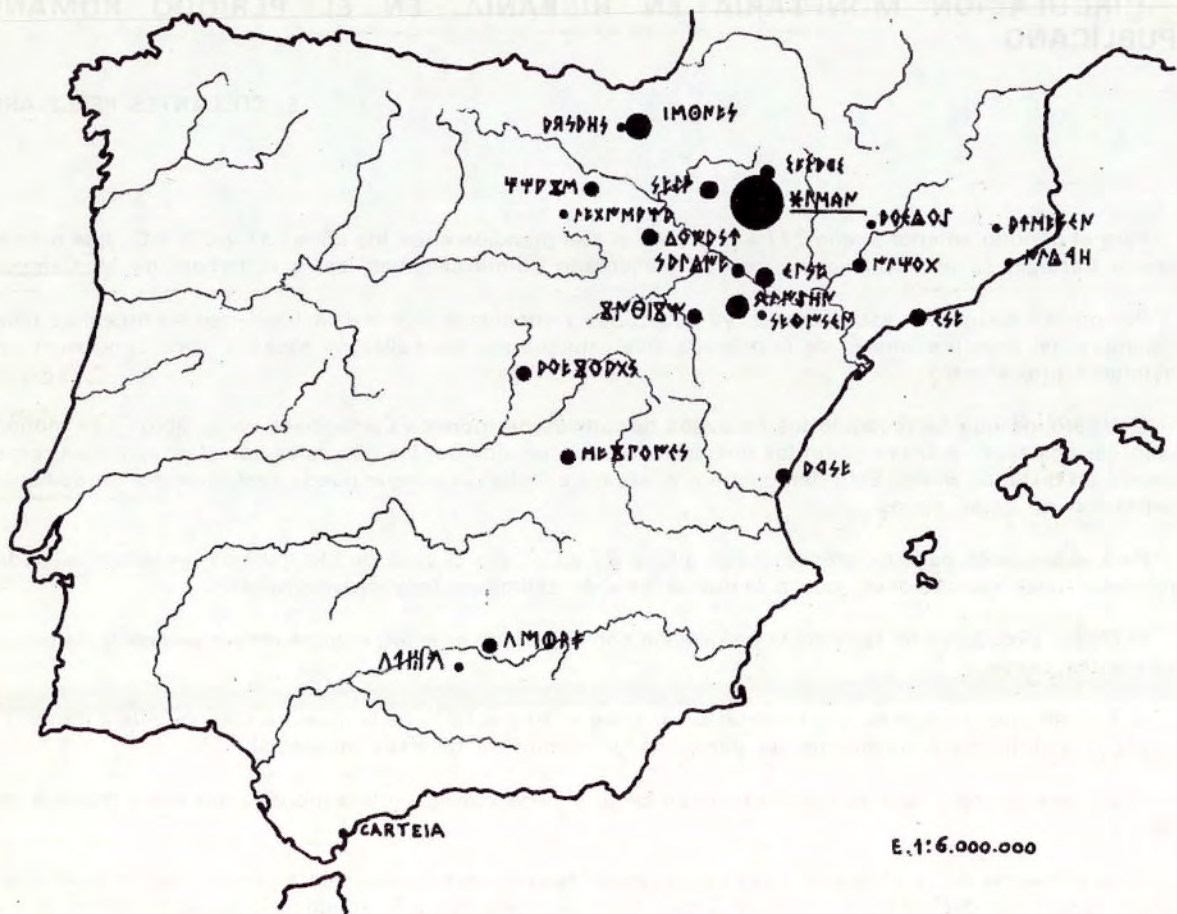
b) Si en vez de considerar el periodo —197 a —27 lo subdividiésemos en los periodos —197 a —133 y —133 a —27 tendríamos que:

I) Para el primer periodo solo hay 4 monedas, todas al ESTE y SURESTE de Huesca: las dos de KESE: denario (V.31,11) y AS (V.31,3) una de ARSE, as del jinete (V.19,1) y probablemente el as de ARKEDURKI (V.25,4)

II) Todas las demás son del 2º periodo y por tanto su distribución es más asimétrica hacia el Oeste.

Pensamos puede explicarse por la llegada de moneda a OSCA procedente de los frentes de guerra. Por eso para el 2º periodo, cecas tan importantes como KESE y AMPURIAS no suministran ni un sólo ejemplar.

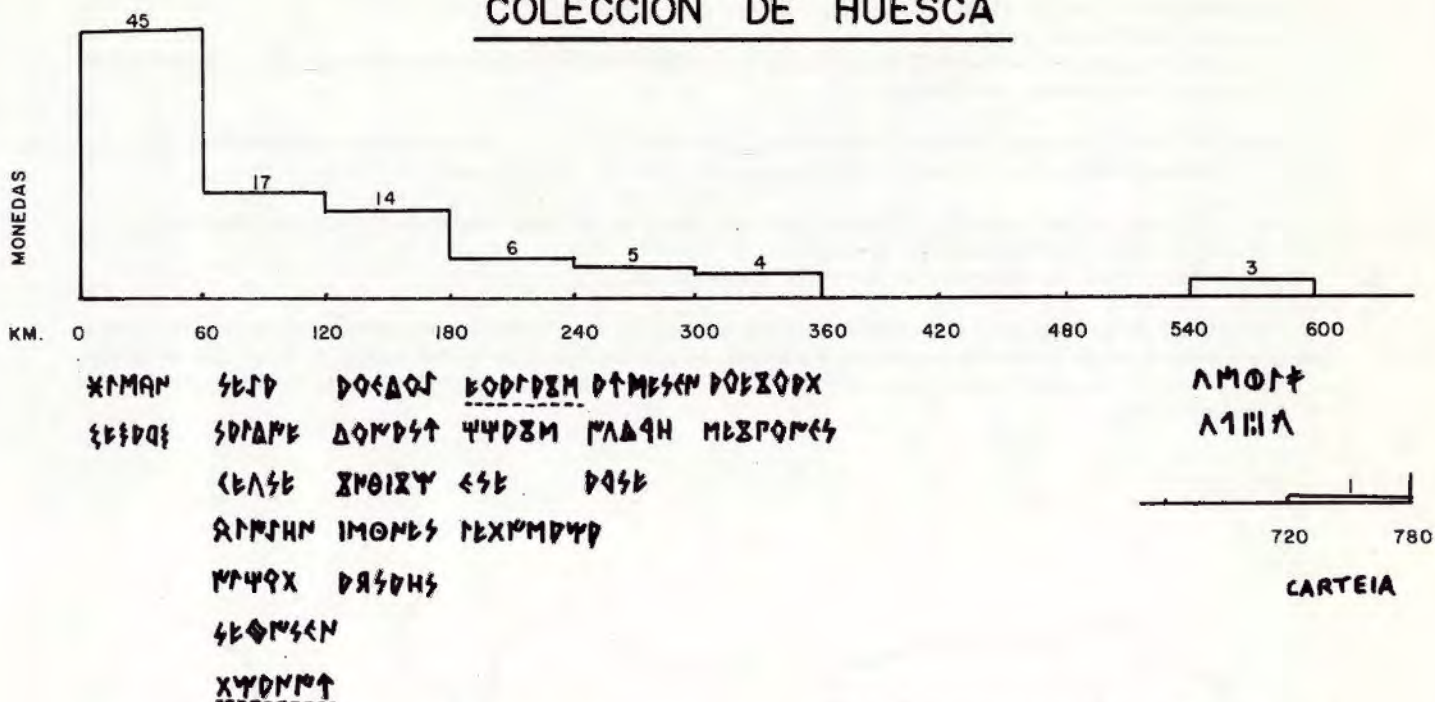
Esta asimetría se presenta en monedas diversas aparecidas en el entorno de una ceca concreta. No estamos seguros de que pueda presentarse en el caso inverso, esto es: "en los hallazgos diversos de una serie de monedas concretas de una ceca". Pensamos no obstante que en algunos casos, para lo que es Hispania, tiene que presentarse por pura "simetría".

Notas al gráfico 1

- I. Procedencia de las monedas de la muestra de Huesca correspondientes al periodo 197 al 27 a.C.
- II. El número de monedas aparecidas procedentes de cada ceca vienen detalladas en nuestro trabajo; aquí se han representado por círculos de superficie proporcional al número de monedas.
- III. Para la ubicación de las cecas se han seguido las hipótesis de UNTERMANN en "Monumenta Linguarum Hispaniarum", excepto para ARKEDURKI y ARECORATAS para las que hemos seguido una opción personal.
- IV. No nos hemos atrevido a representar las cecas de TAMANIU y ERALACOS, aún perteneciendo a esta muestra.

COLECCION DE HUESCA

Debe valorarse la abundancia de monedas procedentes de BASCUNES, SEKIA, TITACOS, TURIASU y muy especialmente la de LETAISAMA por su rareza.

A medida que nos alejamos de nuestro lugar, la cecas aparecen mas raramente representadas. Pasamos al grafico 2 con el que queremos explicar otra de nuestras conclusiones (presencia inversamente proporcional al cuadrado de la distancia). En el gráfico se representan el total de monedas aparecidas en aros concentricos de 60 en 60 Km. La expresión "el cuadrado de la distancia" es más una simple imagen matemática que la pretensión de acuñar una fórmula.

En la misma conclusión nos referiamos a la mayor proporción de monedas procedentes de cecas importantes. Esto puede distorsionar incluso una proporcionalidad esperada sólo en base a las distancias. Consultese por ejemplo el grafico 3, referido también a número de monedas de diversas procedencias halladas en la zona de Huesca, aunque referidas al siguiente periodo historico (-27 a 41 d.C.) y que no es objeto de comentario directo nuestro. La mayor abundancia de acuñaciones de CAESARAUGUSTA contrarresta la mayor lejanía respecto a OSCA que en estos momentos es ya una ceca secundaria.

La distorsión aparece en muchas de las muestras presentadas (cfr. las complejissimas muestras de AZAILA) y es maxima cuando hace su aparición la moneda romana (cfr. las muestras de MENORCA y de MALLORCA). Esto puede suponer otras connotaciones: p. ej. que la "reggio" es deficitaria en moneda.

La presencia de un coeficiente importante de moneda romana en AMPURIAS puede complementarse con la rareza de la presencia de moneda de UNTIKESKEN fuera de la "reggio", con lo cual esta zona podria calificarse como "receptora de moneda". (Interpretaciones de superavit en su comercio, o no participación en financiación de gastos de guerra, etc. nos parecen en principio improcedentes partiendo de estos simples datos).

La muestra de EBUSUS correspondiente al periodo 197 a 27 a.C. con un 80% de moneda local podria interpretarse, sin más análisis, como anormal por la simple comparación con la totalidad de los restantes casos.

Sin embargo volviendo al gráfico 2 de nuestra muestra de OSCA señalaremos que escogimos el intervalo de 60 Km. porque esta era la distancia a la que se encontraba la ceca más proxima de las representadas (exceptuamos la ceca de SESARS de localización incierta, de trabajo muy corto en el tiempo, por tanto de poca significación, y muy intimamente ligada a BOLSCAN por multiples razones). En cambio EBUSUS por su situación geografica presenta a su alrededor un "vacuum" de cecas de 200 Km; por la regla de la proporcionalidad inversa al cuadrado de la distancia, tiene que ser mayor la presencia de lo local y mucho más escasa la representación de la ceca "más proxima". Si en el gráfico 2, de la muestra de OSCA, establecemos un primer intervalo de 200 Km., la primera columna representaría el 78% de la muestra. Puede concluirse que el caso de EBUSUS es coherente, dentro de sus peculiaridades, con las otras muestras de Hispania en el mismo periodo.

No es válido, por tanto, absolutizar ningún porcentaje para los hallazgos de un lugar concreto. Las variables son:

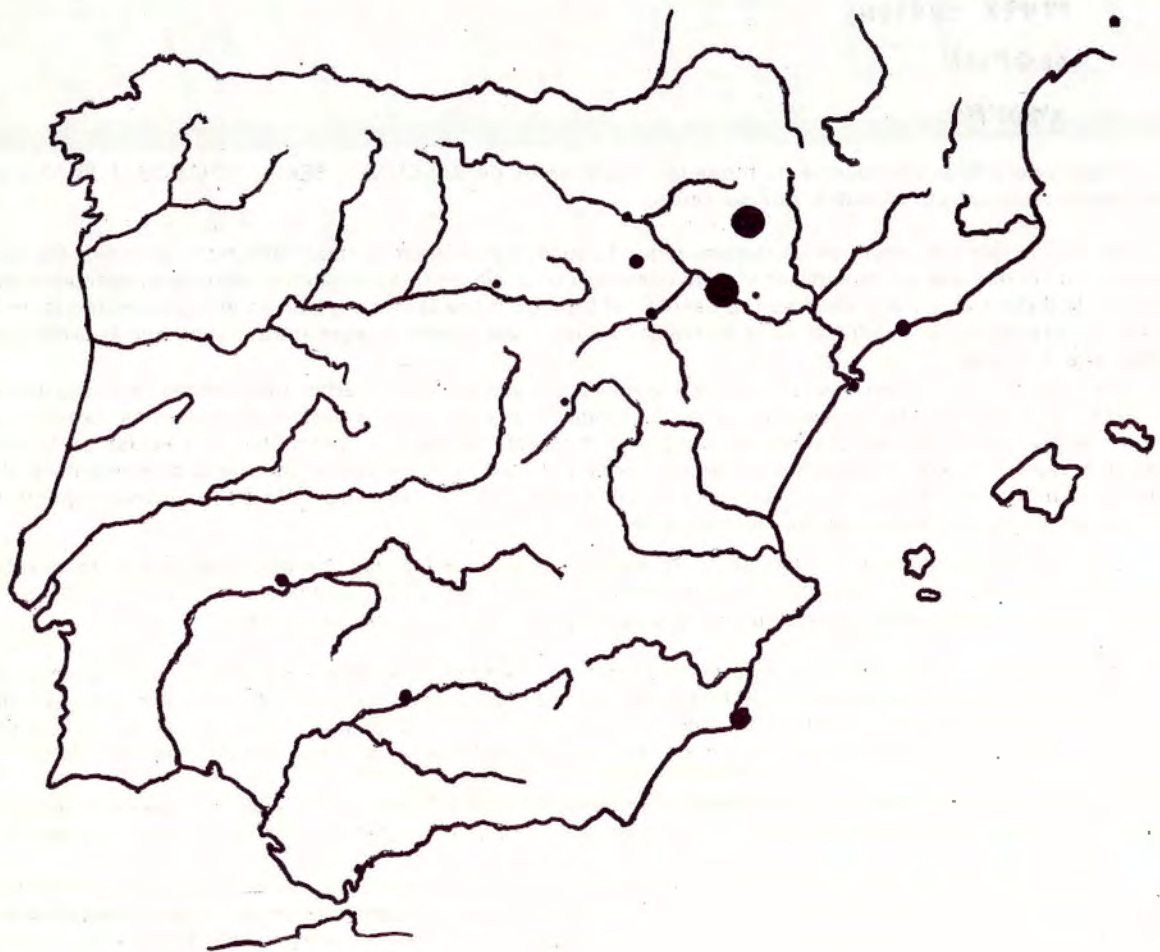
- a) Si el lugar del hallazgo corresponde a una ceca proxima.

- b) Importancia de esa ceca en relación con las más próximas.
- c) Aislamiento de la ceca.
- d) Deficit o superavit de moneda de esa zona, con independencia de la producción local, en relación con los gastos proyectados por Roma.

Para terminar y sin pretender analizar el periodo siguiente que se inicia con la plenitud de poderes de Octavio Augusto, comentaremos, por simple via de comparación con el nuestro, que:

- a) La circulación de moneda en Hispania se hace más amplia con muestras de lugares más dispersos.
- b) Hay un menor predominio de lo local.
- c) Aparecen más abundantes las monedas fraccionarias.

No obstante, y no habiendo pretendido nunca el hallazgo de una fórmula matemática, que tendría más riesgos que ventajas en su utilización, somos de la opinión de que las muestras presentadas, y de las que tenemos seguridades en el rigor científico de su exposición, señalan unos parámetros completamente válidos para ulteriores investigaciones.

Notas al grafico 3

- I. Procedencia de las monedas de la muestra de Huesca correspondientes al periodo 27 a.C. a 41 d.C.
- II. Como en el gráfico 1 el nº de monedas es proporcional a la superficie de los circulos.
- III. No se ha representado una moneda procedente de LUGDUNUM.

DISCUSION Y COMENTARIO

L. VILLARONGA

Para los tiempos anteriores al 195 a.C., establecer una circulación monetaria a base de las monedas recuperadas en los sitios arqueológicos es del todo imposible visto lo escaso del material inventariado.

Sucedería todo lo contrario si tomásemos en consideración las monedas aparecidas en los tesoros monetarios ocultos durante la segunda guerra púnica y los primeros alzamientos de los íberos, de hasta el 195 a.C. No es aquí el lugar indicado para hacerlo por este camino.

Solo se han hallado monedas de este periodo en los habitats de origen muy antiguo, y que tuvieron importancia en él, correspondiendo casi todos ellos a lugares marineros.

Emporion, que es con toda seguridad la fuente documental más importante para este periodo, solo nos ha suministrado 38 monedas. El que ya en dicho periodo tuviera un taller monetario explica y justifica que el 55% de estas monedas sean de acuñación propia.

Le sigue en importancia la amonedación cartaginesa, que circuló ampliamente durante la invasión bécica de 237-206, y que fué siendo acuñada según las necesidades y en los lugares en que se encontraba el ejército. Representa el 29%, y de él el 16% corresponde a monedas hispano-cartaginesas.

El resto de las monedas encontradas proceden de las regio vecinas: 5% de la Galia y el 11% de cecas de Sicilia y del sur de Italia.

En Ullastret (Girona), las monedas aparecidas en las excavaciones, que abarca una zona que fue habitada hasta principios del siglo II a.C., corresponde al siguiente esquema:

hispano-cartaginés	5 monedas	62,5%
Emporion	3 monedas	37,5%

O sea, la moneda local de la cercana Emporion y la Hispano-cartaginesa de la invasión bécica.

Para Alicante-Valencia el esquema es similar. Agrupando los cuadros I y II de Llobregat, obtenemos el siguiente resumen, en el que están incluidas monedas esporádicas y algunas procedentes de tesosillos.

Griegas	7	2,75 %
Massalia	5	1,96 %
Roma	33	12,94 %
Cartaginesas	1	0,39 %
Hispano-cartag.	133	52,16 %
Emporion	76	29,80 %

La moneda local para este periodo se puede considerar la hispano-cartaginesa con el 52%, siguiéndole la emporitana con el 29,8 y a mayor distancia la romana con 12,94%.

Para las Islas el esquema es particular. Ebusus con el 97,7% de moneda de su propio taller y el pequeño resto, cartaginés, suditalico y siciliano. Menorca, con un 14% de moneda ebusitana, 43% de cartaginesa y 43% de griega. En el area rural de Mallorca también aparece moneda cartaginesa.

Para el interior de Hispania, el único dato es una moneda cartaginesa encontrada en Osca.

Del poco material disponible solo podemos deducir para este periodo una circulación eminentemente local para los lugares con taller propio, y la presencia de monedas que tuvieron una circulación amplia, la emporitana, la cartaginesa e hispano-cartaginesa consecuencia de las operaciones militares, y escasas las monedas llegadas de Italia y Sicilia.

Toda esta circulación a un nivel bajísimo y solo atestiguada en los pocos habitats importantes.

Un cambio completo tiene lugar con la entrada del siglo II a.C., en que la presencia romana y la organización de las zonas conquistadas hace necesaria la presencia y existencia de moneda, que sirva para financiar las operaciones militares y la recaudación de los impuestos.

Roma deja a los pueblos íberos la acuñación de su moneda, con inscripciones en su propia escritura e incluso les permite el uso de su metrología particular no romana, en una decisión llena de habilidad y de gran trascendencia, por la importante información que nos suministrará al llegar hasta nosotros las numerosísimas emisiones monetarias, que permiten podamos desarrollar nuestras investigaciones.

Del estudio de las comunicaciones presentadas y de la intervención de Collantes, podemos establecer unos puntos básicos, a partir de los cuales se podrán desarrollar futuras investigaciones.

Importancia total de la circulación local. Vemos que los lugares con ceca propia la moneda local alcanza un 50% del total. En los lugares sin ceca propia las monedas de la regio alcanzan el 50%. A la moneda local le sigue en importancia la moneda de la regio.

Para las islas con moneda local, esta cubre la propia y la de la regio. Para las islas sin moneda local es la de Roma la que cubre el mayor porcentaje.

La **Asimetría** que señala Collantes, que tiene un sentido como el de la penetración romana en la Península, es en Osca con 43 monedas repartida de la siguiente manera: al este 8 monedas, al sur 7 y al oeste 31. Esta repartición creemos significa que la moneda acuñada al oeste, principalmente por razones militares, llega a Osca en la ida y venida de los soldados. En cambio la moneda catalana del este, no tiene por que llegar a Osca en cantidad, apartada del Ebro que es la línea principal de comunicación entre Catalunya y el interior.

En Emporion, después de la moneda local con el 52%, tiene la mayor importancia la venida del este: Roma con 19,8% y la Galia con el 11,1%, el resto no tiene importancia.

Parecidos son los datos que nos proporciona Alicante-Valencia, si agrupamos las tablas III y IV de Llobregat, obtenemos los siguientes resultados:

Griegas	1	0,508 %
Roma	82	41,624 %
ibérico catalan	6	3,046 %
Edetania-Contestania	80	40,609 %
ibérico sur	2	1,015 %
Sedetania-Valle del Jalon	12	6,091 %
Ulterior	5	2,538 %
Leyenda fenicia	9	4,569 %

Vemos que aquí la moneda local alcanza el 40%, siguiendole la romana con el 41,6, el resto en poca importancia.

Ante estos dos esquemas distintos, el de Osca y el de los lugares de la costa, examinaremos lo que sucede en Azaila, con las monedas halladas esporadicamente:

Sedetania	31 %
Suessetania	31 %
Celtiberia	3 %
Ibérico catalan	31 %
Ibérico sur	3 %

En este caso se nos presenta la abundancia de moneda en el sentido de la penetración del ejército romano, al formarse tres grupos con porcentajes equilibrados: Sedetania, al este lo ibérico catalan y al norte la Suessetania. Del oeste nada, solo el 3% de la Celtiberia.

Si comparamos estos resultados con los totales de Azaila, al incluir los tesoros aparecidos en dichos oppidum, observamos:

	esporadicos	esporadicos mas tesoros
Sedetania	31 %	52 %
Suessetania	31 %	17 %
Valle del Jalon	-	7 %
Celtiberia	3 %	1 %
Ibérico catalan	31 %	18 %
Ibérico sur	3 %	1 %

Vemos en la recopilación total un aumento significativo de lo local, disminuyendo pero conservando la misma proporción la Suessetania y lo ibérico catalan. Para la moneda del oeste aumenta el Valle del Jalon, pero no para señalar una preponderancia de la moneda del oeste, en el sentido de la penetración romana.

Otro lugar del interior del que poseemos algunos datos y que vale la pena considerar, es Valeria (Cuenca), nos proporciona los siguientes porcentajes:

Sedetania	27 %
Valle del Jalon	35 %
Ikalkusken	23 %

Estas tres regio cubren la zona y alrededores de Valeria, con el 85% de la circulación. El mayor volumen del 35%, proviene de la regio que venimos llamando del Valle del Jalon, que probablemente cubre una zona más amplia de la del Valle. Le sigue la Sedetania al norte con 27%, e Ikalkusken al sur con el 23%.

Es difícil en este caso hablar de moneda local pues ignoramos cual puede ser la ceca local y probablemente no existen cecas en ella, aunque se sitúe Ercavica en ella.

Los comentarios que venimos haciendo quizás podrían rectificarse logrando una mayor seguridad si fuera posible subdividir el periodo 195 a 27 a.C. en otros más cortos, pero la dificultad en precisar la cronología para las emisiones ibéricas de este periodo lo hacen por el momento del todo imposible.

Esta posibilidad ha sido apuntada por Collantes para Osca, al dividir las monedas en dos periodos, separados por la fecha del 133 a.C. Las monedas más antiguas son casi totalmente del este, y las más modernas del oeste.

Una vez más vemos lo escaso de la circulación monetaria en el interior con anterioridad al 133 a.C. y en cambio que ya llegaba a un cierto nivel en la parte oriental de la Península.

INTERVENCION DE R. REECE

¿Cómo interpretar los modelos y gráficas de pérdidas?

Para explicar lo que llamamos un mapa de monedas perdidas es necesario comenzar diciendo lo que se espera. El modelo simple es un mapa en el que la representación de las monedas está en relación con la distancia de su procedencia con una regularidad sistemática. Si encontramos una regularidad simétrica no tenemos nada que explicar. Antes de hacer una hipótesis es absolutamente necesaria una irregularidad o una asimetría de distribución. Es posible que las monedas de la ceca A sean encontradas más hacia el este que hacia el oeste de esta ceca A. Esto nos da derecho a hacer una explicación. Quizás es la proximidad de la ceca B que se encuentra al oeste de la ceca A y alimenta la mitad de la región que está entre ellas. Esto da una asimetría a la distribución de monedas procedentes de ambas cecas.

Es así como tenemos la posibilidad de decidir entre la circulación monetaria geográfica o administrativa, porque conocemos los modelos que se espera de cada idea. Conocemos lo que esperaríamos como distribución geográfica, conocemos también los que esperaríamos según la administración. Es necesario dibujar dos mapas de distribución, uno perfectamente hecho como geográfico, el otro como administrativo —un modelo geográfico contra un modelo administrativo— y después se pueden examinar las monedas perdidas para ver si el mapa de distribución actual está más cerca de una u otra idea.

Conclusions sur la circulation en Languedoc-Roussillon avant Auguste

J. C. RICHARD

La circulation monétaire en Languedoc-Roussillon avant Auguste est très largement dominée par les émissions de Marseille et, principalement par les séries de bronze. Les émissions indigènes occupent la seconde place et les séries de la République romaine ou de la Péninsule Ibérique n'ont qu'un rôle d'appoint. Les thésaurisations d'argent connues sont constituées par les monnaies de Marseille, les monnaies de la République romaine et les monnaies indigènes à la croix. Le monnayage d'or n'est représenté que par quelques très rares exemplaires des séries des Arvernes ou des imitations.

Cette région est donc ouverte aux différents courants d'alimentation monétaire venus du sud, du nord et de l'est mais elle reste très liée à Marseille qui sera remplacée à Narbonne, et autour, à partir du Ier siècle av. J.C., par Rome.

DISCUSION Y COMENTARIOS

L. VILLARONGA

La circulación en la Narbonense presenta un aspecto diferente a la de Hispania, ocasionado por la existencia de Massalia, en que se concentra de manera extraordinaria la acuñación de moneda. Al contrario de lo que sucede en Hispania, en que los talleres monetarios son muy numerosos y las emisiones monetarias muy diversas y abundantes.

Con el aumento de distancia de Massalia al lugar estudiado, disminuye en él el porcentaje de sus monedas. Sucediendo lo contrario con las monedas halladas procedentes de Hispania, que aumentan a medida que se alejan de Massalia. El río Hérault marca el límite para las monedas hispanas, más allá de él, la presencia de monedas hispanas es casi nula.

Para representar gráficamente lo que acabamos de exponer podemos trazar unas curvas de regresión, en las que la abcisa representará la distancia en kilometros a Massalia y en ordenada el porcentaje en %. En una curva se representará los datos suministrados por las monedas masaliotas, y en la otra las hispanas.

Los datos para trazarlas los tomamos de la comunicación de J.-C. Richard, que figura en este volumen, y de la reciente obra de C. Brenot y J.-P. Callu, "Monnaies de fouilles du sud-est de la Gaule: Glanum, Marseille, Novem Craris" (Paris 1979).

	Kms.	MASSALIA		HISPANIA	
		$y = \%$	regresión	$y = \%$	regresión
Emporion	344	8	-5	69	72
Ruscino	296	6'3	9	47	36
Mailhac	260	20'5	19'7	12	19
Montlaures	242	12'2	25		
Enserune	226	24'8	29'7	9'3	10
Alès	180	27	43'3		
Murviel	164	52'2	48	3	2
Lattes	150	71'6	52	1	1
Ambrussum	130	44'7	58	4'7	1
Bollène	116	82	62'8		
Nages	114	53	63	0	0
Cavaillon	64	80	77'5		
Glanum	64	80'7	77'5		
Marseille	-	94	96		

La curva de regresión para los porcentajes de Massalia referidos a la distancia a ella de los lugares estudiados corresponde a una curva lineal, con un coeficiente de correlación $r^2 = 0,86$ y obedece a la fórmula: $y = 96,456 - 0,2952 x$

Para Hispania la curva de regresión es potencial con un coeficiente de correlación $r^2 = 0,81$ y la fórmula es $y = 9,42 \cdot 10^{-11} \cdot x^{4,68}$

Las curvas quedan trazadas en el gráfico adjunto, y damos en él las líneas de regresión.

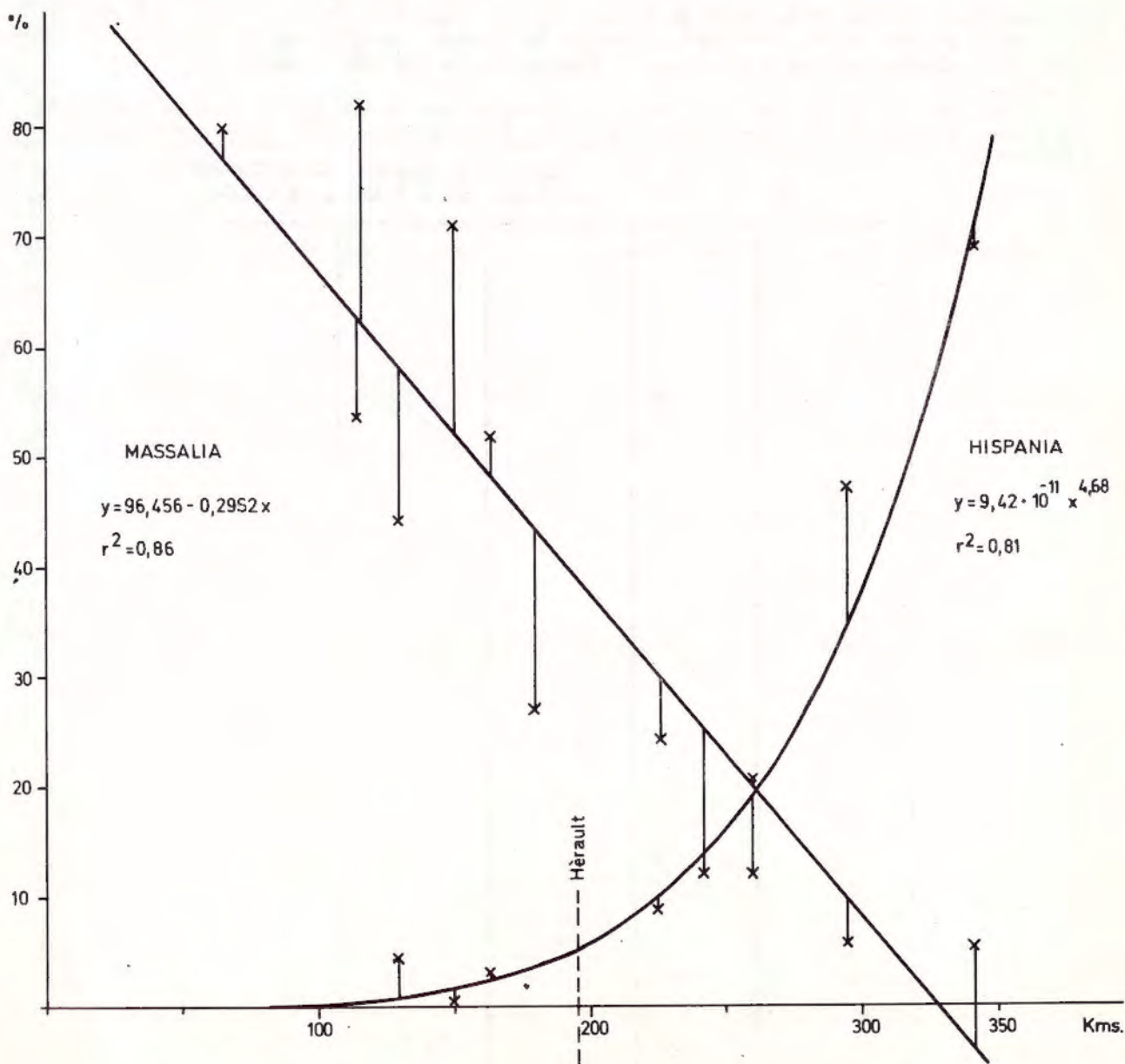
Vemos que la interpretación matemática de los porcentajes de presencia de las monedas de Massalia y de Hispania se puede aceptar, consiguiendo con ella la interpretación matemática de una realidad social.

En cuanto a la amonedación de carácter local, como indica Richard, el porcentaje es casi el mismo en todos los lugares, oscilando entre el 20% y el 40%, con una media del 30%.

Comparando este aspecto de la circulación monetaria con la de Hispania encontramos que obedece a una estructura diferente. En el Languedoc-Rosselló la ceca de Massalia se presenta dominante en la circulación monetaria, en cambio en Hispania la abundancia de cecas es general. Roma implantó un sistema de pluralidad de talleres y en todos los lugares el porcentaje para la circulación local alcanza un valor muy cercano al 50%, muy superior al promedio galo del 30%.

Se podría creer que en Hispania las monedas circulaban menos, es decir se alejaban menos de los centros acuñadores. No creemos obedezca a este hecho la mayor circulación local en Hispania, sino a la falta de talleres en el Languedoc, que ante la necesidad de alguna moneda debía forzosamente recurrir a la de Massalia.

Creemos además que la moneda local, entre el Aude y el Héruault, con leyendas ibéricas y griegas es tardía, del siglo I a. C. y hasta su aparición sólo las monedas massalotas podían concurrir en esta región de manera masiva.

NUEVO ARGUMENTO A FAVOR DE LA HISPANIDAD DE LAS EMISIONES DE CLAUDIO

L. VILLARONGA

A la hipótesis que presentamos (E. RIPOLL, L. VILLARONGA, J.M. NUIX, *Consecuencias del estudio estadístico de las monedas halladas en las excavaciones de Emporion*, Studien zu Fundmünzen de Antike, Band 1, Berlin 1979, p. 250-254) de haber sido acuñadas en Hispania las monedas de Claudio I, al buscar una regularidad en el parámetro "monedas por año", pues si incluimos las monedas de Claudio entre las de Roma, la cifra de "monedas por año" se elevaba considerablemente para ellas, fuera de toda lógica, y en cambio si las situabamos entre las monedas hispanas la regularidad era total, tanto para las "monedas por año" de Hispania como de Roma, ahora podemos presentar otro argumento, al poseer mayor número de datos estadísticos sobre las monedas halladas en otros lugares.

Conocemos los datos de catorce lugares que reunimos en la siguiente tabla, en ella A significa el número de monedas de Augusto, T las de Tiberio, C las de Caligula y CL las de Claudio. Además por G señalamos las acuñaciones de la Galia, por H las de Hispania y por R las de Roma.

En esta tabla a continuación figuran los porcentajes de:

- monedas galas referidas a los totales de Augusto, Tiberio y Caligula.
- Monedas locales de Hispania referidas a los totales de Augusto, Tiberio y Caligula.
- Monedas de Claudio referidas a los totales de Augusto, Tiberio, Caligula y Claudio.

Si ordenamos por porcentajes la presencia de las monedas galas, observamos que las Islas, Pollentia, Mallorca y Menorca, presentan los niveles más altos, del 14 al 32%, sigue Barcino con 22, Rosas con 11 y en descenso las demás.

		G	H	R	% galo s/A.T.C.	% hispano s/ A. T. C.	% de Claudio s/ A.T.C.CL.
ROSAS	A	-	7	-	11 %	89 %	55 %
	T	1	1	-			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	11			
EMPORION	A	27	-	5	8 %	85 %	22 %
	T	1	284	15			
	C	-	-	4			
	CL	-	-	96			
BARCINO	A	1	2	1	22 %	44 %	44 %
	T	1	2	1			
	C	-	-	1			
	CL	-	-	7			
EL MARESME	A	1	9	-	5 %	76 %	38 %
	T	-	7	4			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	13			
PENEDES	A	-	10	2	0	89 %	25 %
	T	-	6	-			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	6			
necrópolis TARRACO	A	-	3	1	0	78 %	57 %
	T	-	4	1			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	12			
MALLORCA	A	3	1	5	25 %	8 %	0
	T	-	-	3			
	C	-	-	3			
	CL	-	-	-			
POLLENTIA	A	-	-	14	32 %	0	33 %
	T	10	-	7			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	15			
MENORCA	A	8	11	13	14 %	30 %	34 %
	T	-	6	15			
	C	-	-	3			
	CL	-	-	29			

OSCA	A	3	25	1	6 %	88 %	12 %
	T	-	12	1			
	C	-	7	1			
	CL	-	-	7			
VALERIA	A	-	18	2	0	74 %	36 %
	T	-	9	5			
	C	-	1	3			
	CL	-	-	21			
ITALICA	A	-	7	1	0	52 %	24 %
	T	-	6	4			
	C	-	-	7			
	CL	-	-	8			
PEDROSA	A	-	1	1	0	67 %	25 %
	T	-	1	-			
	C	-	-	-			
	CL	-	-	1			
CONIMBRIGA	A	2	40	8	5 %	77 %	42 %
	T	3	30	4			
	A.T	-	12	4			
	C	-	1	4			
	CL	-	-	78			

La presencia de monedas locales de Hispania, alcanza su mínimo en las islas, de 0 al 30%; entre el 51 y el 77%, en la Bética y el oeste; y más abundantes en la Tarraconensis, donde alcanza el máximo del 89%.

Para las monedas de Claudio, la Tarraconensis alcanza los porcentajes más altos (promedio del 36%), el oeste se pone casi a su nivel (promedio del 34%) y la Bética y las Islas a un nivel muy inferior (promedio del 22%).

Lo expuesto nos permite llegar a las siguientes conclusiones.

La moneda gala de época imperial esta presente en los distintos lugares de manera similar a la de Roma. En las Islas abundante, con un promedio del 21%. En la Península muy bajo, excepto en la parte norte de Catalunya.

La moneda local de Hispania de época imperial representa sobre el total del periodo de Augusto a Caligula un porcentaje elevado en la Península, en cambio en las islas queda reducido.

110?

Las **monedas de Claudio** se presentan de manera similar a las locales de Hispania, siendo abundantes en la Península y escasas en las Islas, al contrario de lo que sucede con las monedas de Roma, lo que permite deducir un nuevo argumento para calificar de locales hispanas las acuñaciones de Claudio.

Creemos por tanto se debería incluir entre las amonedaciones locales de Hispania las de Claudio, y considerar el fin de las emisiones hispanas en época de este emperador y no en el de Caligula, como venimos considerando hasta ahora.

LA CIRCULACION MONETARIA EN HISPANIA DURANTE EL PERIODO ROMANO-IMPERIAL: PROBLEMÁTICA Y CONCLUSIONES GENERALES.

Jean-Pierre BOST, Marta CAMPO, y Josep Mª GURT

I.- EL MATERIAL

A.- MATERIAL UTILIZADO

En los Volúmenes I y II de este Symposium Numismático de Barcelona se han estudiado 17 conjuntos monetarios que abarcan todo el período romano-imperial y que suman un total de 12129 monedas, 1 lote de 256 piezas del siglo III procedentes del Museo Arqueológico de Tarragona y 3044 monedas del siglo IV del Gabinete Municipal de Numismática de Porto (Portugal). También hemos creído conveniente utilizar, con fines comparativos, algunas series ya publicadas. Se trata de 22 conjuntos que suman 5172 monedas. (Ver Cuadros I y VI. Las referencias bibliográficas en las que nos hemos basado para realizar los cuadros y mapas se citan al final del artículo).

Trabajamos pues con un total de 39 series del período imperial que suman 17301 monedas y que proceden de Hispania y sur de la Galia. El estudio de Pierre Salama sobre Mauritania, que se publica en este Volumen II, es utilizado para hacer comparaciones con Hispania y la Galia pero sólo aparece en cuadros del siglo IV, ante la dificultad de transformar su contenido en datos estadísticos.

B.- PROCEDENCIA DEL MATERIAL

En este Symposium se ha intentado concretar el estudio a series que reflejen lo que fue la circulación monetaria en un yacimiento o región, excluyendo los tesoros monetarios. Para ello se han reunido materiales procedentes de excavaciones, hallazgos superficiales, fondos de Museos y colecciones privadas.

Hemos de advertir que si bien 17301 monedas es un número muy considerable y que puede parecer suficiente para establecer conclusiones bastante seguras sobre lo que fue la circulación monetaria en Hispania en época Imperial, ello no es así ya que gran parte de las series utilizadas proporcionan datos que ofrecen muy escaso margen de confianza debido en parte a su procedencia y en parte a que son series de muy pocas monedas.

Sólo la región de Montpellier (1046) y el yacimiento de Conimbriga (6803) sobrepasan las 1000 monedas para un período de algo más de cuatro siglos. De las demás series 15 tienen menos de 100 monedas, 6 menos de 300, 10 entre 300 y 500 y 6 entre 500 y 1000.

La procedencia de los materiales también ofrece problemas graves. Si observamos el Cuadro I en que se dan los porcentajes de cada serie según los períodos establecidos en este Symposium, 27 a.C.- 260, 260-294, 294-324 y post 324, vemos que hay diferencias muy notables entre una y otra serie. En ocasiones esto está plenamente justificado por el contexto histórico-arqueológico, pero a menudo carece de una explicación lógica.

Debemos desconfiar especialmente de las monedas procedentes de Museos y colecciones particulares, ya que si bien es casi seguro que provengan de la región, también es casi seguro que hayan sufrido un proceso de selección. Estas monedas tienen generalmente mejores conservaciones que las halladas en excavaciones y especialmente las que pertenecen a colecciones privadas tienen porcentajes más altos de grandes bronce y piezas de oro y plata.

Los materiales procedentes de excavaciones antiguas que se guardan en los Museos también pueden dar información falsa. Siempre hay que pensar en la posibilidad de que hayan sufrido una selección y que se hayan rechazado las monedas muy mal conservadas o frustras. Este podría ser el caso de las monedas halladas en las excavaciones antiguas de Pollentia (= Pollentia-a) y que ahora se guardan en el Museo Arqueológico de Mallorca. Las monedas que hemos podido ver están regular o bien conservadas y prácticamente no hay ninguna pieza ilegible.

Así pues con este material no podemos establecer conclusiones amplias y seguras de lo que pudo ser la circulación monetaria en Hispania durante el período romano-imperial, pero si creemos que es suficiente para trazar grandes directrices y apuntar cuales son los principales problemas que se plantean en este momento.

C.- SITUACION GEOGRAFICA

Como se observa en el Mapa I las series de Hispania proceden de tres grandes zonas. La más importante en cuanto número de yacimientos es la de la costa catalana y levantina y Baleares. Otra es la que abarca parte de Andalucía occidental, Extremadura y centro de Portugal, donde destaca Conimbriga que es el yacimiento que ofrece mayor margen de confianza, tanto por el gran número de monedas (6803) como por el origen de estas monedas. La otra zona se sitúa al norte de la Península entre Asturias y el Pirineo Aragonés, con algunos yacimientos situados en el borde norte de la Meseta.

Recordemos que también se utilizan series del sur de la Galia y de Mauritania pero sólo con fines comparativos. El estudio lo centramos en Hispania.

II.- CIRCULACION MONETARIA

CUADRO I

A.- EL ALTO IMPERIO: 27 a.C.- 260

CUADRO II

Es junto con el período post 324 el mejor representado cuantitativamente. Casi todos los yacimientos rurales tienen más del 50% del total de las monedas y ello contrasta con los urbanos que suelen tener porcentajes más bajos. Destaca el caso de Conimbriga con sólo un 8,4% del total de las monedas y habrá que esperar a que se estudien otros yacimientos de similares características histórico-arqueológicas para comprobar la normalidad o anomalía de este bajo porcentaje.

CUADRO III

El número de monedas/año es importante bajo los julio-claudios, se mantiene estable durante los flavios y antoninos y a finales del siglo II empieza a descender anunciando ya la crisis de mediados del siglo III.

1.- Epoca julio-claudia: 27 a.C.-68

Es el mejor representado de los cuatro períodos en que se ha dividido el Alto Imperio en este Symposium. En los yacimientos de Hispania esta fase representa aproximadamente un 43% del numerario del Alto Imperio y un 13,1 de monedas/año. Esto se debe al funcionamiento de numerosas cecas provinciales y, al cerrarse estas bajo el reinado de Calígula, al fenómeno de las acuñaciones locales de Claudio I.

CUADRO IV

a.- Circulación local

La alimentación de numerario durante los reinados de Augusto y Tiberio procede esencialmente de las cecas locales de la Península. Bajo Calígula se produce el cierre de las últimas cecas provinciales que funcionaban en Hispania y las monedas de la ceca de Roma llegaron en muy escasa cantidad, como ya venía ocurriendo bajo Augusto y Tiberio. Esto provoca un gran descenso del número de monedas/año en todos los yacimientos de la Península.

Las acuñaciones locales halladas en los yacimientos proceden generalmente de cecas situadas en lugares próximos o bien comunicados. Por ejemplo las monedas halladas en Osca-a (Ver Mapas VI, VII y VIII) proceden en su mayor parte o bien de la propia ceca de Osca o bien de cecas situadas en el valle del Ebro.

Las monedas de Nemausus tuvieron una difusión importante en las Baleares (Ver Mapa IX), Menorca 14,28% y Mallorca 25%, debido a su situación geográfica. También hay que señalar la gran difusión alcanzada por las monedas de Emerita, que tienen una amplia representación en un yacimiento relativamente cercano como es Conimbriga y también en otros mucho más alejados como pueden ser Osca, la Costa catalana o Menorca (ver Mapas II a V)

b.- Monedas de Claudio I

Durante el reinado de Calígula se cierran las últimas cecas que funcionaban en Hispania y bajo Claudio I no habrá ya ninguna ceca oficial en toda la Península. Este cierre de cecas provinciales, general en todo el Imperio al menos para las acuñaciones de bronce, hará que el problema de escasez de moneda que había empezado bajo Tiberio y sobretodo Calígula, y que queda reflejado en todos los yacimientos de la Galia, Hispania y Mauritania

estudiados en este Symposium, se agrave y que para remediar esta situación empiecen a acuñarse monedas de bronce. Estas acuñaciones se harán imitando los modelos de la ceca oficial, que en principio hay que situarla en Roma, aunque tampoco se puede descartar la posibilidad de otras cecas oficiales en otros lugares del Imperio.

A estas monedas de Claudio I se las denomina generalmente acuñaciones locales o de imitación y últimamente han sido objeto de cuidados estudios. La complicada problemática de estas emisiones está todavía muy lejos de ser resuelta y ahora sólo citaremos aquellos aspectos que nos han llamado la atención:

- Las imitaciones halladas en Hispania se distinguen fuertemente de las mediocres producciones de la Galia y Britannia. El único yacimiento donde se han encontrado piezas de muy mala calidad es Emporion y dada la proximidad de este yacimiento con la Galia habrá que pensar que son monedas de origen galo.
- L. Villaronga (Ver pp. de este volúmen) cree que la razón de que las acuñaciones de Hispania sean mejores que las de Galia y Britannia se debe a que se realizaban en antiguas cecas municipales, donde la tradición de gravar cuños todavía no se había perdido. Será necesario multiplicar los análisis estilísticos para intentar encontrar los lugares de producción de estas series.
- Las estadísticas del Symposium muestran que el uso de estas monedas fue más amplio en las ciudades que en las zonas rurales y también más importante en la costa catalana que en el interior. Si esto pudiera ser verificado, podríamos considerar que los yacimientos del interior y, en general, las zonas rurales, tuvieron una economía monetaria menos activa y que las acuñaciones de reinados anteriores eran suficientes para alimentar sus necesidades.
- ¿Cómo distinguir una acuñación irregular de otra oficial? No conocemos por el momento una respuesta segura a esta pregunta. En ocasiones, cuando se trata de imitaciones de buena calidad, el distinguir una acuñación oficial de otra irregular es muy subjetivo y estamos seguros que las mismas monedas examinadas por varios estudiosos pueden dar resultados distintos.
- En resumen diremos que el porcentaje de monedas de imitación en Hispania es muy alto, que su calidad es mucho mejor que las de la Galia, y que el enigma de estas acuñaciones está todavía por resolver.

c.- Valores que circulan

CUADRO V

El as es el valor que domina claramente con un 70,1% de las monedas circulantes, los demás valores del bronce se hallan repartidos por un igual. El único yacimiento que ha dado una cantidad considerable de monedas partidas es Emporion. El Cuadro (V) que presentamos da un 0,9% de AV y un 3,9% de AR, pero hemos de advertir que posiblemente estos resultados no reflejan la realidad, sobretudo para las piezas de AV. Los aureos provienen en parte de series cuyo origen son colecciones privadas, o sea series en que se da siempre una mayor atención al oro y la plata. Seguramente el yacimiento de Conimbriga es el que mejor refleja lo que debió ser la circulación de estos dos metales.

d.- Comparaciones con Galia y Mauritania

CUADRO VI

En el sur de la Galia los porcentajes del Alto Imperio son muy parecidos a los de Hispania y en general la problemática de Galia y Hispania es muy parecida. También hay un fuerte porcentaje de circulación local y por ejemplo Cahors tiene un 100% de monedas locales durante el reinado de Augusto. Después pasa a dominar la ceca de Roma debido al cierre de las cecas locales.

En cuanto al problema de las monedas de imitación de Claudio I la situación parece ser la misma que en Hispania, pero la gran diferencia de calidad entre las producciones monetarias indica quizás también realidades económicas distintas.

En Mauritania la circulación monetaria es muy distinta a la de Hispania y Galia. En esta zona apenas circulaban monedas de los Julio-claudios y seguramente tuvo una circulación residual de monedas locales, suficiente para sus necesidades en un marco de desarrollo económico muy limitado. Bajo los Flavios la alimentación de numerario aumenta y durante el reinado de Domiciano las monedas son ya numerosas.

2.- Flavios y Antoninos: 69-192

a.- Observaciones generales

Estos dos períodos que parecen oponerse por las cantidades de monedas halladas, Flavios 9,1% y Antoninos 32,4%, pertenecen de hecho a una misma fase si se considera el número de monedas por año, Flavios 9,7% y Antoninos 9,6% (Ver Cuadro III). Dentro del período de los Antoninos las estadísticas muestran que las monedas más numerosas en cantidades absolutas y en medias anuales son las de Hadriano y las menos las de la época de Marco Aurelio -Cómodo. Podemos definir esta época como un momento de estabilidad en la Península, durante la cual el numerario va llegando regularmente.

b.- Valores que circulan

CUADROS VII y VIII

Durante los períodos Flavios y Antoninos el as y sus divisores van perdiendo importancia en favor del dupondio y el sextercio. La plata parece que gana importancia respecto al período Julio-claudio, aunque ya hemos dicho que es muy difícil valorar si los porcentajes de AV y AR que dan los Cuadros VI, VII y VIII responden a la realidad. Señalaremos que Conimbriga tiene un 9,2% de AR bajo los Flavios y un 6,0% bajo los Antoninos.

Queremos indicar un problema, que si bien se puede aplicar a todos los períodos, consideramos que en este es mucho más grave. Se trata de que si los sextercios del siglo II y que ahora incluimos en los cuadros del siglo II proceden de estratos arqueológicos del siglo II o del III, es decir si fueron perdidos en uno u otro momento. Estos sextercios circularon durante mucho tiempo y es muy posible que muchos de los que situamos en los cuadros del siglo II se hayan perdido o pertenezcan a estratos del III. En consecuencia debemos llamar la atención de los arqueólogos para que siempre que sea posible hagan constar la cronología del estrato en que han aparecido las monedas.

3.- Período 193-260

A partir de 193 comienza una nueva fase en la circulación monetaria caracterizada por dos fenómenos principales:

- Hay una nueva rarefacción de las emisiones y las medias anuales pasan de 9,6 %, años 96-192, a 6,1%, años 193-260. Sin embargo este fenómeno no afecta de igual manera a todos los yacimientos (Ver cuadros II y III).
- Los hallazgos monetarios de bronce se rarifican considerablemente a partir de 249. Ahora se producirá el paso de un sistema monetario basado en el as y el sextercio a otro dominado por el antoniniano.

a.- El problema del aprovisionamiento de numerario: Aspectos cuantitativos.

Al observar el Cuadro II vemos que los porcentajes son muy distintos en cada yacimiento. Estos porcentajes oscilan entre un 3,1% en Emporion y 35,34% en Pollentia-a. El bajo porcentaje de Emporion se justifica por razones históricas, este es un momento de clara decadencia para la ciudad. Sin embargo no existe ninguna justificación histórico-arqueológica para el también bajo porcentaje de Itálica, 6,22%, ni el alto porcentaje de Pollentia-a. Debemos pensar que en este momento hay problemas de aprovisionamiento y que el numerario no llega con la misma facilidad a todas las regiones. Concretamente hemos observado que la circulación del bronce es bastante activa entre aproximadamente 193 y 250, pero que la alimentación de moneda de plata es más débil que durante el siglo II. Esto puede deberse a razones económicas, menor cantidad de intercambios comerciales, pero también a la disminución de las acuñaciones. Además la moneda circula mal entre las ciudades y las zonas rurales y entre la costa y el interior.

Los yacimientos de la costa catalana y las Baleares gozarán de una alimentación de monedas mucho más regular e importante que el resto de la Península y la Galia debido a su mejor situación geográfica. También Mauritania goza de una situación que podríamos llamar de privilegio y durante toda la primera mitad del siglo III continúa con una alimentación de moneda estable.

b.- La circulación del bronce: Aspectos cualitativos.

CUADRO 10

De una primera observación de los Cuadros IX y X deducimos:

- El sextercio ha ido desplazando paulatinamente al as y ahora es el valor dominante.
- La plata también ha ido ganando importancia y ahora Conimbriga ya tiene un 8,5% de AR. El porcentaje de AV no puede considerarse representativo ya que todas las piezas provienen de un sólo yacimiento, Cahors.
- Antes del 260 llegan muy pocos antoninianos a la Península. El porcentaje medio, 17,1% se debe sobretudo a las aportaciones de Tarraco-b y Conimbriga.

En los yacimientos estudiados en este Symposium casi siempre los antoninianos llegan a partir del reinado de Galieno. Sin embargo creemos que hay que poner un interrogante en este hecho y pensar que si bien los antoninianos no llegaron a Hispania de un modo masivo hasta después del 260, si llegaron antes aunque en muy escasa cantidad.

Queremos llamar la atención sobre el estudio de las monedas del siglo III de Tarraco-b, presentando en este Symposium por Jean Hiernard, en el que se propone tres fases concretas en la evolución de una circulación típica del Alto Imperio a otra basada en el antoniniano. Estas tres fases que creemos válidas para la zona de la costa catalana, Baleares y seguramente también para gran parte de la Península son las siguientes:

- Hasta 238: Denarios, sextercios y ases. Perdura todavía el antiguo sistema monetario.
- 238-253: Momento de transición. Desaparece el denario, continua la circulación del bronce y aparecen los primeros antoninianos.
- Post 253: Introducción del nuevo sistema monetario basado en el antoniniano.

B.- PERIODO 260-294.

CUADRO XI

Este período comienza con la primera gran inflación del Imperio romano. Esta inflación alcanzará cotas extraordinarias y sólo el decenio 260-270 capitalizará en general más del 90% de las monedas. El antoniniano se convierte en la moneda base del sistema monetario.

a.- Emperadores galo-romanos

Las monedas halladas en Hispania contienen un débil porcentaje de piezas de los emperadores galo-romanos y sobre este tema hemos observado lo siguiente:

- El porcentaje de estas monedas varía según las regiones. Es más elevado en la costa oriental que en el sur y oeste de la Península, aunque se encuentran por todas partes. Las cantidades halladas son siempre muy débiles comparadas con las de las monedas de los emperadores legítimos y ello significa que la Península vivió en un horizonte monetario italiano y no galo.
- Esta teoría está confirmada por el hecho que las monedas de Póstumo son las menos numerosas a pesar de que la Península formaba parte oficialmente de su Imperio. Siempre está mucho mejor representado Galieno que Póstumo y ni siquiera la mejor calidad de sus primeras emisiones provocó una supremacía sobre las de Galieno.
- Once yacimientos han dado monedas de Tétrico I y II y la mitad de ellos contenían piezas de imitación. Seguramente todas o casi todas estas monedas llegaron a la Península después de 274.

b.- La reforma de Aureliano

Las monedas de la reforma de Aureliano son muy poco numerosas y su circulación en la Península ofrece características similares a las ya conocidas en el resto de Occidente. Las monedas de Probus son las más numerosas y apenas hay monedas del decenio 284-294.

c.- DIVO CLAUDIO

Las monedas con leyenda DIVO CLAUDIO se han hallado en gran cantidad por toda la Península. Las piezas más abundantes son las llamadas locales o de imitación que plantean el problema de su origen. No vamos a intentar solucionar ahora este difícil problema, nuestra intención es únicamente llamar la atención de los investigadores sobre estas emisiones que hasta el momento apenas han sido estudiadas en Hispania.

d.- La crisis de mitad del siglo III

Si comparamos los períodos 193-260 y 260-294 (Ver Cuadro XI) vemos que los porcentajes son muy distintos según los yacimientos. En general se observa que las ciudades y las zonas rurales tienen un comportamiento distinto. Los porcentajes de 260-294 son en general más elevados en los yacimientos urbanos que en los rurales. La crisis produjo una clara disminución de la circulación monetaria en las zonas rurales. Los circuitos de distribución de monedas parecen haberse cerrado o bloqueado, lo que significa que los intercambios se interrumpieron o al menos sufrieron una gran perturbación.

Al comparar los períodos 193-260 y 260-294 el único yacimiento que sale totalmente de lo normal es Conimbriga, que además es el yacimiento que debido al gran número de monedas merece mayor margen de confianza. Esto nos plantea un problema que ahora encontramos de difícil solución. Por una parte nos resistimos a creer en la anormalidad de Conimbriga y por la otra también nos es difícil aceptar que todos los yacimientos den resultados falsos. Es posible que algunos, debido al escaso número de monedas y a su procedencia de Museos o colecciones privadas, nos proporcionen datos falseados, pero este no es el caso de todos los yacimientos. Quizás habrá que profundizar más en el contexto histórico-arqueológico de los yacimientos para encontrar una respuesta válida.

e.- El problema de las invasiones del siglo III

Si bien nuestra intención es comentar problemas estrictamente de circulación monetaria, creemos que debemos apuntar algo sobre lo que pueden aportar los yacimientos estudiados en el Symposium al discutido tema de las invasiones.

Hasta ahora son varios los autores que han intentado probar estas invasiones a través de los tesoros monetarios. Como es sabido en este Symposium hemos dejado totalmente aparte los tesoros y nos hemos ceñido estrictamente a los hallazgos sueltos o de excavación. ¿Qué es lo que estas monedas pueden aportar al problema?

Creemos que pueden aportar muy poco dada la escasa cantidad de monedas de la mayor parte de los yacimientos. En este II Volumen Jean Hiernard al analizar las monedas de Tarraco-b, propone un sistema que creemos acertado pero que sólo es válido para las series con una considerable cantidad de monedas. Se trata de comparar emisión por emisión los porcentajes de Conimbriga, ciudad a la que parece no afectaron las invasiones, con las halladas en otros yacimientos. Si en un momento dado se dan porcentajes distintos pueden atribuirse a un cese en el aprovisionamiento de numerario debido a las ya "famosas" invasiones. Por lo tanto será necesario esperar a que se estudien yacimientos con mayor cantidad de monedas para aplicar bien este método.

Por el momento los hallazgos sólo muestran lo ya señalado en el apartado anterior: la crisis económica del siglo III produjo una clara disminución de la alimentación de moneda en las zonas rurales, pero esto no sirve para afirmar o negar ninguna invasión.

f.- Comparaciones con Galia y Mauritania

Los problemas que plantea la zona sur de la Galia son aproximadamente los mismos que los de Hispania y en general lo comentado hasta el momento sirve también para la Galia. La única diferencia es que en el período 260-294 hay un 85,93% de monedas de los emperadores galo-romanos, lo cual nos parece totalmente normal dado el contexto histórico de esta zona.

En Mauritania la situación es parecida a la de Hispania. Fuerte inflación bajo los reinados de Galieno y Claudio II, llegada masiva de monedas con leyenda DIVO CLAVDIO y también gran cantidad de monedas de Tétrico I y II. Sin embargo parece que las monedas de la reforma de Aureliano son más raras que en la Península, donde la mención de hallazgos de monedas de Probo es bastante frecuente.

C.- PERIODO 294-324.

CUADRO XII

Este período que va de la reforma de Diocleciano a la de Constantino y al restablecimiento de la unidad del Imperio tiene un bajo porcentaje de monedas (Ver Cuadro I), que puede considerarse como un hecho normal. Entre las dos fases en que hemos dividido este período, 294-306 y 306-324, domina claramente la segunda y dentro de ella las acuñaciones de Constantino I y de Licinio, aunque este último en mucha menor cantidad.

La mayor parte de monedas proceden de cecas occidentales. En Conimbriga la ceca mejor representada es la de Roma con un 19,02%, seguida de las de Tréveris, Arelate, Lugdunum y Ticinum. En los demás yacimientos no hay en general una ceca que destaque claramente sobre las demás. Seguramente el escaso número de monedas de cada yacimiento es lo que provoca que no podamos establecer con seguridad cual o cuales son las principales cecas que alimentan de numerario a la Península ibérica en este período.

Dato a señalar es la presencia de monedas de Majencio en varias de las series estudiadas. No sabemos si se trata de algo fortuito u obedece a alguna causa. De momento sólo lo indicamos como dato a tener en cuenta cuando sea ya posible trabajar con mayor número de monedas.

Otro dato interesante es la presencia en Mauritania de una circulación importante de neo-antoninianos de la ceca de Cartago con reverso VOT XX y VOT X. Sabemos que este tipo de monedas también circuló en la Península ibérica pero su estudio todavía no se ha realizado.

D.- PERIODO POST 324

CUADRO XIII

Salvo algunas excepciones, debidas seguramente al pequeño número de monedas utilizadas, la comparación de las diferentes series refleja fenómenos parecidos en toda la Península.

1.- La inflación de 335-361

A partir de 324 y sobretodo 335, empieza una segunda fase inflacionaria que durará más tiempo que la del siglo III y alcanzará su punto culminante en 348-361. Para ilustrar este proceso de inflación hemos incluido en el Cuadro XIII los porcentajes del período 324-361 divididos en cuatro fases. Vemos que en los yacimientos con mayor número de monedas, o sea los que ofrecen un grado más alto de confianza, los porcentajes van aumentando gradualmente hasta la fase 348-361.

2.- Comparación 324-361 y 361-408: Aspectos cuantitativos.

En general los porcentajes del período 324-361 son bastante más elevados que los de 361-408 (Ver Cuadro XIII). La inflación que sufre el Imperio entre 324 y 361 hace que durante este período los hallazgos de monedas sean muy abundantes y, sobretodo, las monedas con reverso FEL.TEMP.REPARATIO y jinete caído se encuentran en gran cantidad en toda la Península. A partir de 361 las monedas llegarán a la Península en cantidades mucho menores y se producirá un gradual descenso en el aprovisionamiento de numerario.

Este descenso de monedas a partir de 361 podemos atribuirlo en parte a la superación de la inflación y a la emisión de menor volumen de numerario, pero no podemos descartar la idea de que algunas regiones de la Península hayan tenido problemas de aprovisionamiento durante este segundo período del siglo IV. Yacimientos como Barcino o Tarraco-a tienen porcentajes mucho más altos que yacimientos situados más hacia el interior como La Olmeda o Conimbriga. Concretamente los materiales de la villa de La Olmeda son de mucha mayor calidad y cantidad durante la segunda mitad del siglo IV que en la primera, a pesar de lo cual su porcentaje de monedas del período 361-408 es uno de los más bajos de la Península.

A partir de 395 el aprovisionamiento de moneda cesa casi por completo, aunque tenemos la impresión de que este aislamiento monetario en que entra la Península será algo menos grave en la zona de la costa catalana y Baleares, donde se han encontrado "minimi" atribuibles a los últimos años del siglo IV y principios del V.

3.- La circulación del bronce: Aspectos cualitativos

Durante este período hay un dominio absoluto del bronce y el único dato a destacar es la fuerte presencia de AE 2 a partir de 379-381 y hasta 395, lo cual es un hecho completamente normal. Recordemos que son sólo Britannia y la Galia las que carecen de AE2 a partir de 387. A finales del siglo IV y principios del V, coincidiendo con la desaparición de las monedas de bronce, empiezan a circular algunas monedas de oro, 5 en Conimbriga, y también algunas de plata, 1 en Conimbriga, 1 en La Olmeda. Estos hallazgos anuncian una nueva tendencia en la circulación monetaria: la desaparición casi absoluta del bronce y su substitución por el oro y la plata.

4.- Procedencia del numerario

Este es uno de los problemas más interesantes que plantea el siglo IV, pero por desgracia, no podemos llegar a grandes conclusiones debido al escaso número de piezas con cecas bien identificadas de que disponemos. Sin embargo señalaremos lo siguiente:

CUADRO XIV

- Las cecas de Roma y Arelate juegan un papel muy importante en el conjunto del siglo IV, pero especialmente hasta 361-363. En el Cuadro XIV vemos que estas dos cecas tienen porcentajes superiores al 50% del total de monedas del siglo IV en 5 yacimientos de la Península ibérica y en los demás superan el 30%.

CUADRO XV

- En casi todas las series dominan las cecas occidentales sobre las orientales. Los únicos yacimientos en que hay dominio de cecas orientales están situados en Cataluña y Menorca. En Cataluña el yacimiento es Rhode que por su escaso número de monedas no puede considerarse representativo. En Menorca el número de monedas utilizadas es algo mayor, 34, pero tenemos la impresión de que cuando se estudien más monedas del siglo IV halladas en esta isla el porcentaje de cecas orientales descenderá algo.
- Las cecas orientales cobran importancia a partir de 361-363 y sus porcentajes van incrementándose conforme avanza el siglo. Gran parte de los AE 2 de finales del IV proceden de estas cecas. Los talleres que suministran más numerario son Constantinopla y Cyzicus, y si bien, el primero nos parece natural, ya que se trata de una ciudad-capital que posee gran número de oficinas, no vemos claro el papel de Cyzicus ni sus porcentajes relativamente fuertes. Quizás se deben a relaciones comerciales pero carecemos de datos suficientes para afirmar esto con seguridad.

5.- Monedas de imitación

Las monedas de imitación son muy escasas en la Península (Ver Cuadro XV) y la zona donde se han hallado en mayor cantidad es la costa catalana. Hispania apenas debió realizar acuñaciones irregulares y las encontradas en Cataluña deben proceder de la Galia, donde si existen cantidades considerables de estas monedas. Por lo tanto ahora no se produce el mismo fenómeno que bajo Claudio I, cuando Hispania acuñó monedas de imitación en gran cantidad. Seguramente el aprovisionamiento regular de numerario y la ausencia de desordenes políticos y militares hizo innecesarias estas emisiones.

6.- Comparaciones con Galia y Mauritania

Las principales diferencias entre el sur de la Galia e Hispania se refieren a la distribución de cecas y al problema de las monedas de imitación. La ceca que suministra más cantidad de numerario es Arelate, 41,9% en Cahors y 45,0 en la región de Montpellier, y siguen en importancia Treveris, Lugdunum y Roma. Las cecas orientales son más raras que en Hispania y las acuñaciones locales más frecuentes. Cahors ha proporcionado un 8,9% de imitaciones y Montpellier un 13,5%. Así pues Hispania y el sur de la Galia tendrán durante el siglo IV considerables diferencias en la alimentación de numerario.

Los datos que tenemos de Mauritania se basan casi exclusivamente en los tesoros de Tipasa. La cronología final de estos tesoros se sitúa aproximadamente en la primera mitad del siglo V y en consecuencia sus estadísticas son muy difíciles de comparar con las de Hispania y sur de la Galia debido al desfase cronológico entre unos y otros materiales. De todos modos queremos destacar los siguientes puntos:

- La ceca de Roma suministra un 28% del numerario y la de Arelate es prácticamente inexistente.
- Las cecas occidentales y orientales están equilibradas, mientras que las balcánicas sólo representan un 7%. Entre las cecas orientales la más importante es Antioquía seguida de Cyzicus.
- El numerario del siglo V es importante y cuenta con gran cantidad de monedas de imitación, que plantean el problema de su origen.
- En contraposición de lo que ocurre en el sur de la Galia e Hispania, Mauritania gozó durante el siglo V de una abundante circulación de monedas de bronce.

REFERENCIAS BIBLIOGRAFICAS DE LAS SERIES UTILIZADAS

- EMPORION: Eduard Ripoll; Josep Mª Nuix; Leandre Villaronga, *Circulación monetaria en Emporion*, Symposium Numismático de Barcelona, Vol. I, pp. 45-55.
- BARCINO: Marta Campo; Oriol Granados, *Aproximación a la circulación monetaria en Colonia Barcino*, S.N.B., Vol. I, pp. 57-69.
- TARRACO-a: Lourdes-C. Avellá Delgado, *Las monedas de la necrópolis romano-cristiana de Tarraco*, S.N.B., Vol. II.
- TARRACO-b: Jean Hiernard, *Monedas del siglo III descubiertas en las excavaciones antiguas*, S.N.B., Vol. I, pp. 83-89.
Jean Hiernard, *Tarragone, la circulation monétaire au IIIe siècle apr. J.-C.*, S.N.B., Vol. II
- RHODE: Josep M. Gurt, *La circulación monetaria en Rhode (Rosas) durante el Imperio romano a través de dos colecciones particulares*, S.N.B., Vol. I, pp. 39-44.
- COSTA CATALANA: Josep M. Gurt Esparraguera, *Circulación monetaria en época imperial en la costa catalana entre los Municipia de Iluro y Baetulo*, S.N.B., Vol. I, pp. 71-81.
- PENEDES: Núria Rafel, *Contribució a l'estudi de la circulació monetària a la comarca del Penedès*, S.N.B., Vol. II.
- POLLENTIA-a: Esperanza Manera; Oriol Granados, *Aproximación a la circulación monetaria en la ciudad romana de Pollentia (Alcudia, Mallorca) hasta el 294- d. J.-C.*, S.N.B., Vol. II.
- POLLENTIA-b: Felipe Mateu y Llopis, *Hallazgos monetarios VIII n° 639*, Numario Hispánico II-3, 1953, pp. 95-105.
Felipe Mateu y Llopis, *Hallazgos monetarios IX n° 673*, Numario Hispánico II-4, 1953, pp. 285-292.
- MALLORCA: Esperanza Manera; Oriol Granados, *Aproximación a la circulación monetaria en el area rural de la isla de Mallorca*, S.N.B., Vol. I, pp. 86-88 y 90-95.
- MENORCA: Marta Campo, *Circulación monetaria en Menorca*, S.N.B., Vol. I, pp. 97-110.
- CASTELLNOVO: D. Fletcher Valls, *La Torre del Mal Paso*, Archivo de Prehistoria Levantina, V, 1954, pp. 187-223.
- VILLAJYOYOSA: Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales IX, 1948, pp. 168-169. (Monedas del montículo Torre-La Cruz).

- LA ALCUDIA: A. Ramos Folques, **Hallazgos monetarios en Elche**, Numario Hispánico VIII, 15-16, 1959, pp. 133-149.
A. Ramos Folques, **Numismática y arqueología de Elche**, en **Estudios de numismática romana**, Diputación Provincial de Barcelona, Instituto de Prehistoria y Arqueología, 1964, pp. 75-77.
- CORDOBA: Samuel de los Santos Jener, **Guía del Museo Arqueológico Provincial de Córdoba**, Madrid, 1950, pp. 122-124.
- BELO: P. Paris; G. Bonsor: A. Laumonier; R. Ricard; C. de Merfelina, **Fouilles de Belo (Bolonía, province de Cadix) (1917-1921)**, Vol. II, **La Nécropole**, Bordeaux-Paris, 1923-1926, pp. 191-193.
- SEVILLA: Adquisiciones del Museo Arqueológico: Memorias de los Museos Arqueológicos Provinciales VIII, 1947, pp. 162-164 y lám. LXVII; MMAP, XII, 1951, pp. 191-196; MMAP, XIV, 1953, pp. 54 y 62; MMAP, XV, 1954, p. 189; MMAP, XVI-XVII, 1955-1957, p. 166, 195 y 200; MMAP, XIX-XXII, 1958-1961, p. 147.
- ITALICA: Francisca Chaves, **Avance sobre la circulación monetaria en Itálica**, S.N.B., Vol. II
- BADAJOS: Tomás Romero del Castillo, **Inventario de los objetos recogidos en el Museo Arqueológico de la Comisión Provincial de Monumentos de Badajoz**, Badajoz, 1896.
- MERIDA: Inventario inédito. Información de Jean Hiernard y Jean-Pierre Bost.
- TORRES NOVA: F. de Almeida; O. da Veija Ferreira, Colección del Museo Arqueológico, Archivo Español de Arqueología, XXXI, 1958, p. 217.
- CONIMBRIGA: Jean Hiernard, **Conimbriga, Monedas y excavaciones antiguas (1930-1944 y 1959-1962) y franco-portuguesas (1964-1968)**, S.N.B., Vol. I, pp. 139-151.
Isabel Pereira; Jean-Pierre Bost; Jean Hiernard, **Conimbriga: les monnaies des fouilles anciennes et franco-portugaises**, S.N.B., Vol. II.
- PORTO: Maria Isabel Souza Pereira; Jean-Pierre Bost, **Aspects de la circulation monétaire du 4e siècle au nord du Douro**, S.N.B., Vol. II.
- OVIEDO: **Catálogo de las salas de Cultura Romana del Museo Arqueológico**, Oviedo, 1975, pp. 45-47, 47-51, 51-52, 52-55.
- ALAVA: J. Carlos Elorza, **Numismática antigua de la Provincia de Alava**, en **Estudios de Arqueología alavesa**, VI, 1974, pp. 183-218 y 259-263.
- PAMPLONA: Mª A. Mezquíriz de Catalán, **La excavación estratigráfica de Pompeolo, I, Campaña de 1956**, Pamplona, 1958, pp. 23-24.
Mª A. Mezquíriz de Catalán, **Campaña de 1965**, Noticiario Arqueológico Hispánico, X-XII, 1966-1968, pp. 147-158.
- POZA DE LA SAL: J. Martínez Santa-Olalla, **Antigüedades romanas de Poza de la Sal (Burgos)**, Anuario de Prehistoria Madrileña, II-III, 1931-1932, pp. 158-165.
- LA OLMEDA: **Circulación monetaria en la villa romana de La Olmeda, Pedrosa de la Vega (Palencia)**, S.N.B., Vol. I, pp. 125-138.
- CLUNIA: B. Taracena, **El palacio romano de Clunia**, Archivo Español de Arqueología, XIX, 1946, pp. 65-66.
A. Balil, **Las invasiones germánicas en Hispania durante la segunda mitad del siglo III d. de J.C.**, en Cuadernos de trabajos de la Escuela Española de Historia y Arqueología en Roma, IX, 1957, p. 128. M. Trapote, R. Martín Valls, **Hallazgos monetarios en Clunia de 1958 a 1964**, Monografías Clunienses I, Valladolid, 1965.
A. Balil, **Hallazgos monetarios de Clunia**, Archivo Español de Arqueología, XXXVII-XXXVIII, 1964-1965, pp. 131-132.
- LEON: Mª Carmen Fernández Aller, **Epigrafía y numismática romanas en el Museo Arqueológico de León**, León, 1978.
- OSCA-a: E. Collantes Pérez-Ardá, **Una muestra de la circulación monetaria en la provincia de Osca**, S.N.B., Vol. I, pp. 117-124.
- OSCA-b: Almudena Domínguez, **Numismática antigua del Museo Provincial de Huesca**, S.N.B., Vol. II.

- CAHORS Y VALLE DEL LOT: **Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la vallée du Lot (Lot, France), S.N.B., Vol. I, pp. 191-235.**
- VALLES CEZE Y TAVE: J. Chamasson; G. Depeyrot; J-C Richard, **Notes sur la circulation monétaire dans le Nord-Est du département du Gard (France), S.N.B., Vol. II**
- MONTPELLIER: **Etude des découvertes et de la circulation monétaire dans la région de Montpellier (Hérault, France) (III ème siècle avant J.C.- Vème après J.C.), Numisma XXVIII, n° 150-155, 1978, pp. 241-306.**
- LIBOURNE: Serie inédita. Información de Jean-Pierre Bost.
- BORDEAUX: Bulletin de la Société Française de Numismatique, 33, 7, 1978, pp. 409-410.
- PLASSAC: Serie inédita. Información de Jean-Pierre Bost.
- LALONQUETTE: Gallia XXXI, 1973, p. 156.
- MONTMAURIN: M. Labrousse en G. Fouet, **La villa gallo-romaine de Montmaurin (Haute-Garonne), XXe Supplément à Gallia, Paris, 1969, Annexe V, pp. 335-381.**
- CHIRAGAN: V. Joulin, **Les établissements romains de la plaine de Martres-Tolosanes, Paris, 1901, Annexe 2, p. 263 ss.**
- MAURITANIA: Pierre Salama, **Huit siècles de circulation monétaire sur les sites cotières de Mauretania centrale et orientale (IIIe siècle av. J.C. - Ve siècle ap. J.C.) S.N.B., Vol. II.**

CUADRO I

Yacimiento o región	Situación	Urbana Rural	Origen del material	Total monedas	Antes 260	260-294	294-324	Post 324	?
ARAGON	Catalunya	Urbana	Excavación	817	89,5	9,7	0	0,6	-
MARINO	Catalunya	Urbana	Excavación	201	23,8	25,3	1,4	50,2	-
TARRACO-a	Catalunya	Necrop. urbana	Excavación	376	12,4	19,9	5,0	62,4	-
TRUJOL	Catalunya	Rural	Hallazgos esporádicos	96	46,8	18,7	8,3	26,0	-
COSTA CATALANA	Catalunya	Rural	Excavación	330	47,7	9,1	4,8	38,4	-
ESPELIS	Catalunya	Rural	Hallazgos esporádicos	51	90,1	1,9	1,9	5,8	-
COLLENTIA-a	Baleares	Urbana	Excavación	492	47,1	14,2	38,6	-	-
PORTUFIA-b	Baleares	Urbana	Excavación	369	29,5	22,2	10,5	32,8	-
PORTORCA	Baleares	Rural	Hallazgos diversos	133	59,3	27,0	3,0	10,5	-
PORTORCA	Baleares	Rural	Museo	436	62,8	10,5	7,7	18,8	-
CASERILINOVO	Prov. Castellón	Rural	Excavación	22	72,7	0	0	10,1	9,1
VILLANOYOSA	Prov. Alicante	Rural	Excavación	47	27,6	34,1	10,6	14,9	12,7
LA ALBUJIA	Prov. Alicante	Rural	Excavación	263	41,3	22,6	35,3	0,7	-
CORRAL	Andalucía	-	Museo	622	53,7	7,0	6,1	13,1	-
ELMO	Andalucía	Urbana	Excavación	114	57,9	9,7	32,4	-	-
SEVILLA	Andalucía	-	Museo	346	56,3	7,2	5,2	16,6	14,6
ITALICA	Andalucía	Urbana	Excavación	656	41,4	19,2	3,9	35,6	-
ESVILA	Extremadura	-	Museo	909	30,6	8,8	60,6	-	-
ESVILA	Extremadura	-	Museo	408	36,5	15,2	22,3	26,0	-
MORRIS NOVAS	Portugal	?	?	29	37,9	13,8	48,3	-	-
SANTO MIGA	Portugal	Urbana	Excavación	6803	8,4	24,4	3,0	64,1	-
OVIEDO	Asturias	-	Museo	507	26,6	15,0	13,6	44,7	-
ALAVA	Prov. Alava	-	Museo	176	45,4	4,0	2,8	47,7	-
PA. BARRA	Navarra	Urbana	Excavación	30	23,3	3,3	0	78,3	-
FOZA DE LA CAJ	Prov. Burgos	Rural	Excavación	65	58,4	16,9	24,6	-	-
LA OLIVERA	Prov. Valencia	Rural	Excavación	352	0,0	1,1	0,5	97,4	-
LEONIA	Prov. Burgos	Urbana	Excavación	527	47,1	42,1	4,6	6,2	-
LEON	Prov. León	-	Museo	348	59,9	14,1	7,7	18,1	-
OSCA-a	Aragón	-	?	206	59,1	13,9	4,6	22,1	-
OSCA-b	Aragón	-	Museo	59	33,8	10,1	3,3	52,5	-
CARLOS	Francia	Urbana	Excavación	609	40,5	10,5	2,2	46,6	-
VALLE DEL MON	Francia	Rural	Excavación	57	45,6	5,2	10,5	38,5	-
VALDES CESSY PAVL	Francia	Rural	Excavación	453	35,0	4,6	4,6	55,0	-
CONTREVILLE	Francia	Rural	Excavación	1046	37,5	6,1	1,2	55,0	-

CUADRO II

HISPANIA ALTO IMPERIO	Total mon. 27a.C-260	27a.C-68	69-96	96-192	193-260
EMPORION	672	72,47	8,33	16,66	3,12
BARCINO	40	40,00	7,50	37,50	15,00
TARRACO-a	47	46,80	10,64	29,79	12,76
RHODE	45	48,88	6,66	24,44	20,00
COSTA CATALANA	157	29,93	9,55	38,85	21,65
POLLENTIA-a	232	23,70	6,89	34,05	35,34
MALLORCA	75	38,66	5,33	25,33	30,66
MENORCA	270	34,07	10,37	42,22	13,33
ITALICA	257	13,62	13,62	66,53	6,22
EMERITA	272	44,48		34,56	20,95
CONIMBRIGA	435	50,57	12,41	22,99	13,10
OVIEDO	135	24,44	14,81	36,30	24,44
ALAVA	80	16,25	17,50	61,25	5,00
LA OLMEDA	17	29,41	5,88	47,05	17,64
OSCA-a	123	47,15	9,75	25,20	17,88

CUADRO III

HISPANIA	27a.C-68	69-96	96-192	193-260
Duración	95 años	27 años	96 años	67 años
%	43,9	9,1	32,4	14,5
Nº mon/año	13,1	9,7	9,6	6,1

CUADRO IV

HISPANIA JULIO-CLAUDIOS	Total mon. 27 a.C-260	% 27a.C-68	Cecas hispanas	Cecas galas	Otras	Claudio
EMPORION	672	72,47	66,32	5,75	8,21	19,71
BARCINO	40	40,00	25,00	12,50	18,75	43,75
TARRACO-a	47	46,80	31,81	-	13,63	54,54
RHODE	45	48,88	36,36	4,54	9,09	50,00
COSTA CATALANA	157	29,93	34,04	2,12	36,17	27,66
POLLENTIA -a	232	23,70	-	18,18	54,54	27,27
MALLORCA	75	38,66	3,44	10,34	41,38	44,82
MENORCA	270	34,07	18,44	8,69	41,30	31,52
ITALICA	257	18,67	27,08?	-	?	18,74?
EMERITA	272	44,48 (S.I)	60,33	?	?	31,40
CONIMBRIGA	435	50,57	50,00	2,72	11,82	35,45
OVIEDO	135	26,63	?	3,03	57,57	39,39
ALAVA	80	16,25	46,16	15,38	7,70	30,77
LA OLMEDA	17	29,41	40,00	-	40,00	20,00
OSCA-a	123	47,15	75,86	5,17	6,90	12,07

CUADRO V

% AV - AR - AE JULIO-CLAUDIOS	Total mon. 27 a.C-68	AV	AR	HS	Dp	As	S	Qd	AE	par- tidas
BARCINO	16		12,5		6,2	62,5	6,2	12,5	-	-
TARRACO-a	22	-	-	-	4,5	59,0	27,2	9,0	-	-
RHODE	22	-	4,5	4,5	13,6	68,1	9,0	-	-	-
COSTA CATALANA	47	2,1	-	2,1	6,3	85,1	4,2	-	-	-
PENEDES	26	7,6	7,6	7,6	11,5	65,3	-	-	-	-
POLLENTIA-a	55	-	-	1,8	-	90,9	-	7,2	-	-
MALLORCA	29	6,8	3,4	24,1	-	65,5	-	-	-	-
MENORCA	92	-	-	1,0	6,5	89,1	2,1	1,0	-	-
ITALICA	35	?	-	2,8	14,2	77,1	-	5,7	-	-
CONIMBRIGA	220	-	7,2	0,4	6,3	58,6	0,4	1,8	24,9	-
LA OLMEDA	5	-	-	-	-	100	-	-	-	-
OSCA-a	58	-	3,4	6,8	3,4	63,7	15,5	5,1	-	1,7
CAHORS	130	1,5	4,6	3,8	3,8	66,9	0,7	0,7	17,6	-
% Total :		0,9	3,9	3,1	5,6	70,1	3,1	2,5	10,3	0,1

CUADRO VI

GALIA ALTO IMPERIO	Total mon. 27 aC-260	27aC-68	69-96	96-192	193-260
CAHORS	246	52,84	8,53	31,70	6,91
VALLE DEL LOT	25	52,00	12,00	32,00	4,00
" CEZE-TAVE	159	32,07	10,69	39,62	17,61
MONTPELLIER	393	47,58	32,31		5,08
LIBOURNE (Gironde)	12	58,33	0,00	41,66	0,00
BORDEAUX	56	60,71	5,35	28,57	5,35
<u>Villa</u> de PLASSAC (Gironde)	18	22,22	0,00	66,66	11,11
<u>Villa</u> de LALONQUETTE (Basses pyrénées)	12	8,33	0,00	83,33	8,33
<u>Villa</u> de MONTMAURIN (Haute Garonne)	51	27,45	3,92	52,94	15,68
<u>Villa</u> de CHIRAGAN (Haute Garonne)	82	29,27	17,07	46,34	7,31

CUADRO VII

% AV - AR - AE FLAVIOS	Total mon. 69-96	AV	AR	HS	Dp	As	S	Qd	AE
EMPORION	56	-	3,5	8,9	10,7	69,6	-	7,1	-
BARCINO	3	-	-	-	-	100	-	-	-
TARRACO-a	5	-	-	-	20,0	60,0	-	20,0	-
RHODE	3	-	-	-	-	100	-	-	-
COSTA CATALANA	13	-	15,3	30,7	7,6	46,1	-	-	-
PENEDES	5	-	-	60,0	20,0	20,0	-	-	-
POLLENTIA-a	15	-	6,6	40,0	-	53,3	-	-	-
MALLORCA	3	-	-	65,6	-	33,3	-	-	-
MENORCA	28	-	-	3,5	14,2	82,1	-	-	-
ITALICA	35	-	8,5	14,2	20,0	57,1	-	-	-
CONIMBRIGA	54	-	9,2	9,2	9,2	33,3	1,8	-	37,0
LA OLMEDA	1	-	-	-	-	100	-	-	-
OSCA-a	12	-	41,6	16,6	16,6	25,0	-	-	-
CAHORS	21	-	4,7	4,7	4,7	42,8	-	-	42,8
% Total		0,0	7,6	14,0	10,8	53,8	0,4	1,6	11,6

CUADRO VIII.

% AV - AR - AE ANTONINOS *	Total mon. 96-192	AV	AR	HS	Dp	As	S	Qd	AE
EMPORION	112	0,8	6,2	36,6	8,9	46,4	-	0,9	-
BARCINO	15	-	6,6	33,3	13,3	46,6	-	-	-
TARRACO-a	14	-	-	21,4	7,1	64,2	-	-	-
RHODE	11	-	9,0	45,4	-	45,4	-	-	-
COSTA CATALANA	57	-	3,5	40,3	19,2	36,8	-	-	-
PENEDES	12	-	8,3	75,0	-	16,6	-	-	-
POLLENTIA-a	79	-	3,7	58,2	1,2	36,7	-	-	-
MALLORCA	15	-	-	33,3	-	66,6	-	-	-
MENORCA	114	-	-	45,6	14,9	39,7	-	-	-
ITALICA	171	?	7,01	31,5	17,5	41,5	1,1	1,1	-
CONIMBRIGA	100	-	6,0	30,0	6,0	23,0	-	-	35,0
LA OLMEDA	8	-	12,5	75,0	12,5	-	-	-	-
OSCA-a	31	-	32,2	45,1	6,4	16,1	-	-	-
CAHORS	78	1,2	2,5	35,8	8,9	25,6	1,2	-	24,3
% Total		0,2	5,7	39,6	10,8	36,1	0,3	0,3	6,7

CUADRO IX

% AV - AR - AE 193 - 260	Total mon 193-260	AV	AR	Ant.	HS	Dp	Ae	S	Qd	AE	Par- tidas
EMPORION	21	-	19,0	-	66,6	-	14,2	-	-	-	-
BARCINO	6	-	-	33,3	49,9	-	16,6	-	-	-	-
TARRACO-a	6	-	-	-	66,6	-	33,3	-	-	-	-
TARRACO-b	48	-	20,8	52,0	12,4	-	10,4	-	-	4,1	-
RHODE	9	-	-	-	44,4	22,2	33,3	-	-	-	-
COSTA CATALANA	32	-	-	6,2	71,8	9,3	3,1	3,1	-	-	3,1
PENEDES	3	-	-	-	66,6	-	33,3	-	-	-	-
POLLENTIA-a	82	-	7,3	4,8	78,0	-	9,7	-	-	-	-
MALLORCA	23	-	-	-	26,0	-	26,0	-	-	47,8	-
MENORCA	36	-	-	-	86,1	-	13,8	-	-	-	-
ITALICA	16	-	6,2	6,2	56,2	12,5	6,2	-	-	-	-
CONIMBRIGA	61	-	8,1	21,3	40,9	-	-	-	-	29,5	-
LA OLMEDA	3	-	33,1	-	66,6	-	-	-	-	-	-
OSCA-a	22	-	22,7	22,7	49,9	4,5	-	-	-	-	-
CAHORS	17	11,7	-	11,7	17,6	-	-	-	-	45,4	-
% Total		0,6	8,5	17,1	47,1	2,6	9,2	0,6	-	13,5	0,3

CUADRO X

% AV-AR-AE 27a.C-260	AV	AR	Ant.	HS	Dp	As	S	Qd	AE
27a.C-68	0,9	3,9	0,0	3,1	5,6	70,1	3,1	2,5	10,3
69-96	0,0	7,6	0,0	14,0	10,8	53,8	0,4	1,6	11,6
96-192	0,2	5,7	-	39,6	10,8	36,1	0,3	0,3	6,7
193-260	0,6	8,5	17,1	47,1	2,6	9,2	0,6	-	13,5

CUADRO XI EL SIGLO III	193-294		260-294				
	193-260	260-294	Emperadores legítimos		Imp. galo- romano % total	Imp. galo- romano % imitaciones	Inciertas
			260-270	270-294			
EMPORION	20,79	79,20	83,75	1,25	6,25	0,00	8,75
BARCINO	10,52	89,47	84,31	3,92	3,92	0,00	7,84
TARRACO-a	7,40	92,59	73,33	1,33	8,00	50,00	16,00
TARRACO-b	19,43	80,56	84,13	3,84	7,69	50,00	4,32
RHODE	33,33	66,66	55,55	5,55	38,88	0,00	0,00
COSTA CATALANA	53,12	46,87	66,66	6,66	26,66	25,00	0,00
POLLENTIA-a	53,94	46,06	85,71	8,57	5,71	0,00	0,00
MALLORCA	35,38	64,61	76,19	9,52	0,00	0,00	14,28
MENORCA	43,90	56,09	71,74	13,04	2,17	-	13,04
VILLAJYOYOSA	32,00	68,00	41,17	17,64	23,53	-	17,64
ITALICA	11,26	88,74	88,73	2,38	1,58	0,00	1,58
BADAJOZ	44,64	55,36	74,19	24,19	1,61	-	-
CONIMBRIGA	2,72	97,28	86,51	2,11	6,05	41,51	5,31
OVIEDO	30,27	69,73	71,05	28,95	0,00	0,00	0,00
LA OLMEDA	11,53	88,46	65,21	4,34	13,04	4,34	17,39
OSCA-a	43,13	56,86	72,41	20,69	6,89	-	-
CAHORS	20,98	79,01	12,50	1,56	85,93	90,90	0,00

CUADRO XII

294 - 324	Total mon. 294-324	294-306	306-324	% OCC.	% OR.
BARCINO	3	0,0	100	100	0,0
TARRACO-a	19	21,0	78,9	78,8	19,8
RHODE	8	25,0	75,0	87,5	12,5
COSTA CATALANA	16	6,2	93,7	93,3	6,6
MALLORCA	4	25,0	75,0	?	?
MENORCA	34	50,0	50,0	73,0	27,0
ITALICA	26	26,9	73,0	100	0,0
CONIMBRIGA	205	14,6	85,3	74,6	11,7
LA OLMEDA	5	0,0	100	100	0,0
OSCA-a	8	16,0	84,0	90,9	9,0
CAHORS	14	35,7	64,2	60,0	40,0

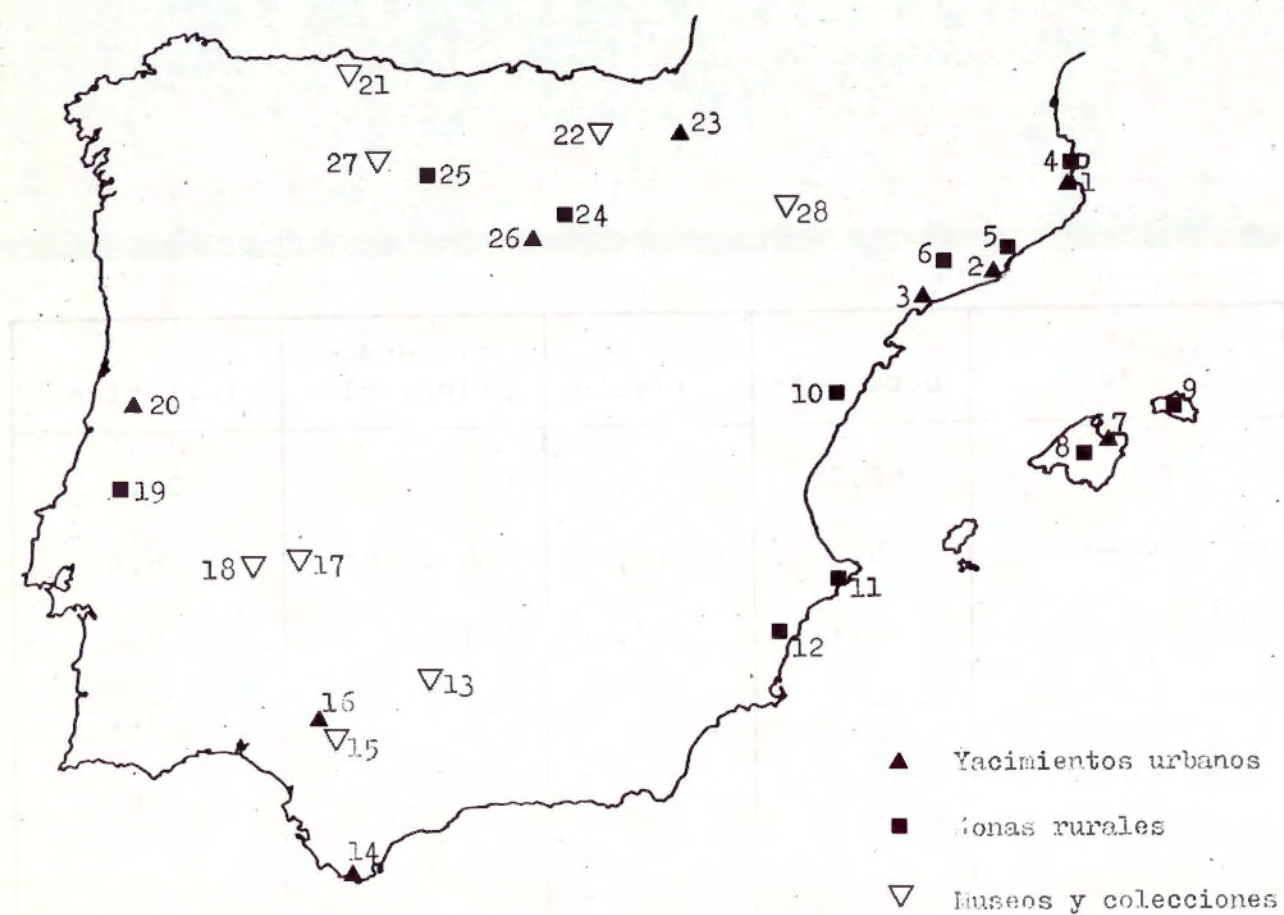
CUADRO XIII 324 - 408	Total.mon. utilizadas 324-408	% 324-361				% 324-408	
		324-335	335-341	341-348	348-361	324-361	361-408
BARCINO	72	2,5	7,6	17,9	71,7	54,1	45,8
TARRACO-a	154	16,0	22,9	13,7	47,1	56,4	43,5
RHODE	25	14,2	28,5	42,8	14,2	28,0	72,0
COSTA CATALANA	114	16,1	28,5	21,9	33,3	92,1	7,8
MENORCA	66	33,9	9,4	1,8	54,7	80,3	19,6
ITALICA	201	14,9	10,9	5,4	39,8	71,4	28,8
CONIMBRIGA	4360	5,2	23,6	25,6	45,4	83,5	16,4
LA OLMEDA	234	5,0	24,3	29,4	41,1	84,1	15,8
OSCA-a	46	63,3		19,9	16,6	62,2	34,7
CAHORS	280	24,7	39,1	35,0	1,0	96,7	3,2
LOT	20	0,0	35,7	7,1	57,1	70,0	30,0
MAURITANIA	999			← 44,1 →			

CUADRO XIV

ROMA Y ARELATE post 324	Total mon. ceca iden- tificada	% R	% ARL	% R+ARL	R+ARL = más del 50%
BARCINO	32	12,5	21,9	34,4	
TARRACO-a	83	31,3	26,5	57,8	X
RHODE	18	11,1	16,6	27,7	
COSTA CATALANA	49	26,5	28,6	55,1	X
MENORCA	26	15,4	15,4	30,8	
ITALICA	63	27,0	11,1	38,1	
CONIMBRIGA	2069	26,5	24,9	51,4	X
LA OLMEDA	78	19,2	32,1	51,3	X
OSCA-a	39	30,8	25,6	56,4	X
CAHORS	212	5,6	41,9	47,5	
MONTPELLIER	331	9,0	45,0	54,0	X
MAURITANIA	143	27,9	3,5	31,4	

CUADRO XV

CECAS Post 324	Occidente	Oriente	Dr. Cecas principales	Imitaciones
BARCINO	65,7	14,2	CYZ	20,0
TARRAÇO-a	75,8	16,6	CONS. ANT	6,4
RHODE	42,1	57,8	ANT	0,0
COSTA CATALANA	79,9	14,6	NIC	5,3
MENORCA	41,1	55,8	CYZ. CONS	2,9
ITALICA	63,4	36,5	CONS. HER	0,0
CONIMBRIGA	70,1	28,9	CONS. CYZ	0,9
LA OLMEDA	82,2	13,5	CONS. CYZ	0,8
OSCA-a	71,7	28,2	CYZ	0,0
CAHORS	88,6	2,3	NIC	8,9
MONTPELLIER	74,0	12,3	?	13,5
MAURITANIA	-	48,2	ANT. CYZ	-

MAPA I : SERIES DE HISPANIA

1. Emporion	2. Barcino	3. Tarraco-a	4. Rhode
5. Costa Catalana	6. Penedès	7. pollentia	8. Mallorca
9. Menorca	10. Castellnovo	11. Villajoyosa	12. La Alcudia
13. Córdoba	14. Belo	15. Sevilla	16. Itálica
17. Mérida	16. Badajoz	19. Torres Novas	20. Conimbriga
21. Oviedo	22. Alava	23. Pamplona	24. poza de la Sal
25. La Olmeda	26. Clunia	27. León	28. Osca

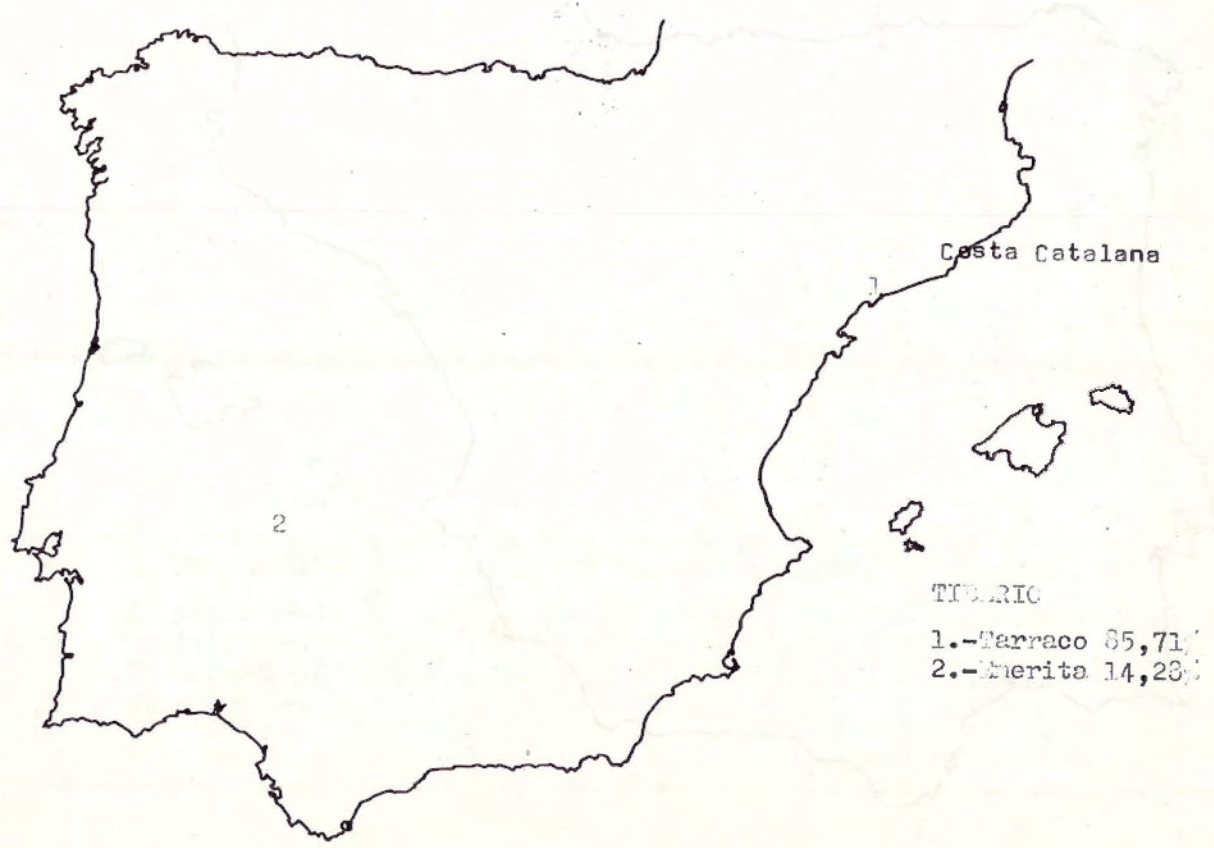

Costa Catalana

AVGVSTO

- 1.-Ilerda 44,44
- 2.-Tarraco 44,44
- 3.-Cartago Nova 11,11

MAPA II

Costa Catalana

TIBERIC

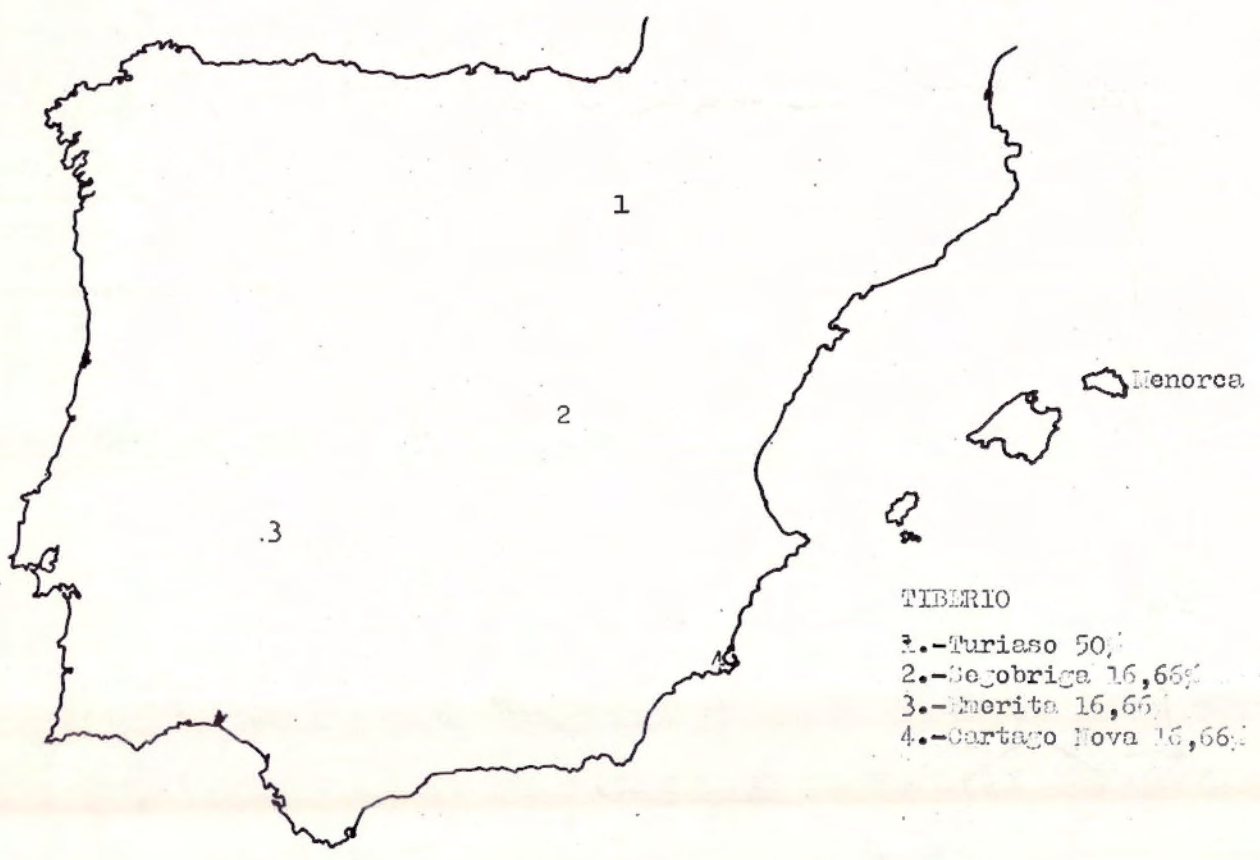
- 1.-Tarraco 85,71
- 2.-Merita 14,28

MAPA III

- AVGVSTO
- 1.-Calagurris 18,18%
  - 2.-Caesaraugusta 9,09%
  - 3.-Celsa 9,09%
  - 4.-Emerita 9,09%
  - 5.-Ilici 9,09%
  - 6.-C.Patricia 18,18%
  - 7.-Cartago Nova 18,18%
  - 8.-I.Traducta 9,09%

MAPA IV

- TIBERIO
- 1.-Turiaso 50%
  - 2.-Segobriga 16,66%
  - 3.-Emerita 16,66%
  - 4.-Cartago Nova 16,66%

MAPA V

MAPA VI

MAPA VII

MAPA VIII

MAPA IX: Las monedas de la ceca de Narvaus en Hispania

SECCIO 2.ª

COMUNICACIONES

RELACION CRONOLOGICA DE DOCUMENTOS MONETALES DESDE 1066 A 1260, DEL ARCHIVO DE LA CORONA DE ARAGON.

por María de los Dolores MATEU IBARS

La Numismática siempre ha contado con el apoyo de las fuentes documentales para la comprensión total de sus determinantes arqueológicos, económicos e históricos.

La Archivística y su sistematización, en cuanto a la tarea de aportar datos sobre materias concretas, cumple hoy, más que nunca, su cometido. Recientemente el Prof. Federico Udina ha publicado el artículo: **La Numismática en los Archivos. Fuentes documentales para la Numismática** (1).

La presente comunicación, dentro del marco cronológico determinado por el Symposium, presenta una relación cronológica de documentos referentes a Alfonso I (II de Aragón, 1162-1196), Pedro I (II de Aragón, 1196-1213) y de Jaime I (1213-1276), a los que precede uno de 1066 del Conde de Barcelona Ramón Berenguer I (1035-1076).

Tratada la época condal, desde Wifredo a Ramón Berenguer IV, por historiadores como Balari, Botet y Sisó, Abadal y de Vinyals y otros sería ocioso repetir las citas de terminología monetar catalana. Obsérvese, por ejemplo, el tomo III, **Índice**, de la obra de Balari **Orígenes Históricos de Cataluña**, donde minuciosamente recoge bajo el nombre **moneda**, cuantas voces surgen en los pergaminos condales referentes a la misma.

Por otra parte, las conocidas fuentes impresas como son Cartularios, cual el **Liber Feudorum Maior**, el **Cartulario de Poblet**, el de Santes Creus, **El Llibre Blanch**, el **Cartulario de San Cugat** y otras documentales y diplomáticas, como **El Archivo Condal en los siglos X al XI**, de Udina Martorell (2) y **La Catalogne du milieu du X a la fin du XI siècle. Croissance et mutations, d'une société**, de Pierre Bonnassie (3), son generosas en equivalencias e interpretaciones del curso monetar.

A través de inventarios manuscritos y con detenida articulación de firmas antiguas con las actuales, hemos espigado diversas incidencias monetarias de documentos de los siglos XI y XII del fondo de Cancillería, en sus correspondientes series de Pergaminos y Cartas reales.

Posteriores investigaciones podrán aumentar la árdua labor de catas archivísticas para conseguir un corpus documental completo, referente a la moneda catalana de la Alta Edad Media.

Las regestas adjuntas dan notas o citas relativas a monedas, según disposiciones reales, tratándose, en algunos casos, también de documentos particulares.

De forma exponencial resaltamos, a modo de guía de materias, las menciones monetales que con mayor relieve expresa el documento, ordenadas por años.

DOCUMENTOS

MONEDA. Facultad de emisión.

1066. septiembre, 22

Escritura hecha a 10 de la Kalendas de octubre, año VII del rey Felipe, que contiene la convención que los Condes Raimundo y Almodís hicieron con Berenguer Adroer, Bonfill, Fradell y David, hebreo, monederos, por la que se les concede la facultad de hacer moneda por término de cinco años, con la obligación de haber pagado antes a dichos condes, cinco cañicos de trigo anualmente, cada uno.

ACA. Canc. Ramón Berenguer I. perg. 361.

MORABETINOS

1170, septiembre, 1. Tarazona.

500 morabetinos cada año sobre réditos de Toledo.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 92.

SUELDOS DE MELGARESES

1172, marzo, 18.

Guillermo, señor de Montpellier, firma debitorio de cien marcos de plata fina a Guillermo Leterico, de Montpellier.

A.C.A. Canc. Alfonso I. perg. 124.

MARCA DE PLATA FINA.

1167, diciembre 4.

Valiendo la marca de plata fina en Narbona 48 sueldos de melgareses de moneda de cuatro dineros.

ACA, Canc. Alfonso I. perg. 48

El rey Alfonso II de Aragón empeña a la Iglesia de Moyá la dominatura de San Pedro, hasta tanto que se hubiesen satisfecho los 33 marcos de plata y ciento cincuenta morabetinos ayadinos que el conde Ramón Berenguer su padre le debía.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 126

CUÑOS. Fábrica de moneda.

1173, octubre, 31

Alfonso II de Aragón de consejo de sus barones, sobre la donación que hizo a Guillermo Adalguer de los cuños con que se había de fabricar la moneda que mandó hacer en Provenza y del magisterio de dicha moneda.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 139:

MAZMUDINAS DE BUEN ORO.

1174, junio, 18

Convención con los sarracenos de Tortosa en pagar por razón de obras 40 mazmudinas de buen oro.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 153

MONEDA DEL OBISPADO Y SEO DE AUSONA.

1174, diciembre, 7

Pedro, Obispo de Ausona, con consentimiento de los canónigos de su Iglesia, de Raimundo de Montcada y otros restauran las monedas de San Pedro del Obispado y Seo de Ausona, poniéndolas a la ley de cuatro dineros de plata fina y de legítimo peso, de forma que diez y ocho sueldos de dineros entraran en marco.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 160

SUELDOS DE MELGARESES

1174, noviembre, 25.

Valiendo cada marco de plata fina cincuenta sueldos de melgareses.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 162.

MAZMUDINAS DE ORO

1182, enero, 31

Debitorio que firmo Berenguer de la Guardia a Bonifacio de Zafra, Pedro de Viers y Raimundo San Martín, de 400 mazmudinas de oro que valían cada una cinco sueldos, para cuya seguridad les dio en "penyora" la dominatura de la Grua, sita en la Parroquia de Santa María de Piera, con sus tierras y señoríos y la fábrica de Pierola.

ACA. Canc. Alfonso I. per. 335

MAZMUDINAS DE ORO

1182, enero, 12

De valor de cinco sueldos cada una.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 355

SUELDOS DE MELGARESES

1183, abril.

Guillermo, señor de Montpellier, firma debirotio de cien marcos de plata fina a Guillermo Leterico, de Montpellier.

ACA. Canc. Alfonso I. Perg. 364.

SUELDOS DE MELGARESES

1185, febrero, 19

Morabetinos ayadinos y lupinos de buen peso, valiendo cada uno de dichos morabetinos siete sueldos de melgareses.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 408

MONEDA DE VICH

1186, septiembre, 21

Declaración hecha sobre los derechos que el Obispo de Vich y otros percibían sobre la moneda.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 434.

MONEDA EN CARCASSONA

1188, mayo, 15

Donación de Alfonso II de Aragón a Raimundo Roger, conde de Foix, de la ciudad de Carcassona; reteniendo el rey la fábrica de la moneda y otras cosas, y a excepción de cuatro castillos que dejaba libremente para el conde de Foix.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 488

MORABETINOS.

1189, febrero, 18

Promesa de pago de 600 morabetinos. a B. de Bleta y su hija Berengaria.

ACA. Canc. Alfonso I. perg. 540.

MORABETINOS DE ORO.

1190, diciembre, 11.

Poncio de Montpao firma deudor a Guillermo Guidor de treinta sueldos barceloneses, para lo cual Bernardo de Castro, habitante en la tierra de Albón. Se obligó con el honor que poseía Poncio a pagarle dicha cantidad y en caso de abatirse dicha moneda satisfacerla en morabetinos de oro a razón de siete sueldos por cada morabetín.
ACA. Canc. Alfonso I. perg. 567

MARCA DE PLATA

1196, noviembre, 28

Guillermo de Cervelló da a Bernardo de Bassa, 1530 solidos de denarios de Barcelona, de buena moneda corriente, en Barcelona, valiendo la marca de plata 44 sueldos.
ACA. Canc. Pedro I. perg. 14.

MARCA DE PLATA FINA, EN NARBONA

1198, junio, 1.

Sueldos de melgareses, de moneda de cuatro dineros, valiendo la marca de plata fina en Narbona 48 sueldos de melgareses.
ACA. Canc. Pedro I. perg. 48

SUELDOS BARCELONESES POR MARCO

1202, julio 1

Valiendo la marca de plata 44 sueldos de dineros barceloneses.
ACA, Canc. Pedro I. perg. 137

SUELDOS DE AGRAMUNT

1203, julio, 2

Convención que hizo Armengol conde de Urgel con Raimundo Rotger, conde de Foix sobre la restitución de algunos prisioneros que dicho conde de Urgel tenía, conviniendo el conde de Foix, en que el de Urgel se los retuviese hasta que le pagase 70.000 sueldos de la moneda de Agramunt, las demás costas y se le restituyese el castillo de Torres.
ACA. Canc. Pedro I. perg. 31.

MORABETINOS

1203, septiembre, 22.

Poncio de Montpao hace empeño a Raimundo Roig y a su mujer Doreta, de la mitad que tenía en dos farraginales que fueron de Pedro de Montpaó su padre y de Carbonell, hermano de éste, por sueldos de dineros barceloneses que le había prestado los cuales prometió restituírle dentro de cinco años con dicha moneda y si ésta era abatida, pagárselos con moneda de morabetines ayadinos o lupines a razón de siete sueldos por cada morabetín.
ACA. Canc. Pedro I. Perg. 164

MAZMUDINAS BUENAS Y NUEVAS

1206, junio, 11.

Sobre las cuentas que hizo Armengol conde de Urgel con Raimundo de Cervera, en las que dicho conde confesó deberle 6.300 mazmudinas buenas y nuevas y juzifias, de buen oro, resto de otras cantidades que le había prestado, para cuya seguridad obligó la ciudad de Lérida y el castillo y villa de Mequinenza, que ya había obligado por otras escrituras.
ACA. Canc. Pedro I. perg. 254

SUELDOS

1206, marzo, 17

1000 sueldos en feudo sobre los réditos de Lérida, Albesa, Balaguer y otros.
ACA. Canc. Pedro I. Perg. 251

MAZMUDINAS

1206, mayo, 6 Zaragoza

Pedro II de Aragón firma deudor a favor de Pedro Fernández de 24.000 morabetines alfonsinos, 30.000 mazmudinas que por dicho rey había pagado en Sevilla a los mercaderes de Montpellier y 10.000 sueldos a Pedro de Soses, para seguridad de los cuales le dió en penyora los castillos de Riza, de Fuentes de Calatayud, y de Montalbán, de Osa y de Camarena, con sus términos y pertinencias, y de las salinas de Calatayud, de Rueda, de Epila, de Ascó y de Pina, cuando las hubiese recobrado del rey de Navarra.
ACA, Canc. Pedro I. perg. 323.

MAZMUDINAS YUCIFIAS

1206, junio, 11.

Armengol conde de Urgel pasa cuentas con Raimundo de Cervera en las que dicho conde confiesa deberle 6.300 mazmudinas buenas y nuevas y juzifias, de buen oro y del resto de otras cantidades que le había prestado, para cuya seguridad obligó ciudad de Lérida y el castillo y villa de Mequinenza que ya había obligado con otras escrituras y el castillo y villa de Tauste.
ACA, Can. Pedro I. perg. 234.

DOBLAS

1207, marzo, 5

Debitorio que firmó el rey de Aragón a los caballeros Templarios por 500 doblas que Berenguer Guardia les había dejado en su testamento.

ACA. Canc. Pedro I. perg. 275

MORABETINOS ALFONSINOS

1208, junio, 2.

Morabetinos alfonsinos de buen oro, de valor cada uno de 7 sueldos y nuevos dineros.

ACA. Canc. Pedro I. perg. 261.

SUELDOS DE MELGARESES

1208, junio, 2

Sueldos de melgareses, de moneda de cuatro dineros, valiendo la marca de plata fina en Narbona, 48 sueldos de dineros melgareses.

ACA. Canc. Pedro I. perg. 293

MORABETINOS

1208. agosto, 18. Zaragoza

Pedro II de Aragón conviene con Pedro Fernandez, por razón de cantidades que le debía y por los cuales tenía pignorados los castillos de Fariza y otros.

ACA. Pedro I. perg. 298.

BIZANCIOS DEMILLARESES DE PLATA

1208, agosto, 18

Conveniencia que Pedro II de Aragón hace con Pedro Fernandez sobre las cantidades que dicho rey le debía, y por cuyas cantidades Pedro Fernandez tenía en "penyora" los castillos de Fontes de Calatayud, Ossa, Montalbán y la Camarena. Le dá la ciudad de Zaragoza, Calatayud, Teruel, con sus aldeas, y derechos, pertenencias y jurisdicción, menos las décimas que percibían el Obispo e Iglesia de Zaragoza a. y otras rentas y réditos.

Menciona la moneda expresada en morabetinos mayores alfonsinos de buen oro, sueldos jaqueses, y bizancios de miliareses de plata.

ACA. Canc. Pedro I. Perg. 301.

SUELDOS DE DINEROS DE BARCELONA

1209, febrero, 16

Arnaldo de Torrelles y Sibila su hija, firmaron debitorio a Guillermo de Castellvell, de 608 dineros de buena moneda de Barcelona, valiendo la marca de plata 44 sueldos.

ACA. Canc. Pedro I. perg. 352.

MAZMUDINAS DE PLATA.

1212, marzo, 12 Zaragoza.

El rey de Aragón firma debitorio de 10.000 mazmudinas a favor de Sancho, rey de Navarra, su consanguíneo, para seguridad de los cuales les dió en "penyora" el castillo y la villa de Fresno con sus términos y pertenencias.

ACA, Canc. Pedro I. perg. 421.

MONEDA BARCELONESA

1212, noviembre, 30

Reconocimiento que los templarios de Palau hicieron a Pedro Monedero, de diferentes cantidades que le habían satisfecho por el derecho del lucro de la moneda barcelonesa.

ACA. Canc. Pedro I. perg. 436

MONEDA BARCELONESA

1213, septiembre, 10

Reconocimiento de los Templarios de Palau, que hicieron a Pedro Monedero de haberles pagado el derecho que tenía la casa de Palau en la moneda:

ACA. Canc. Pedro I. perg. 455.

MORABETINOS

1222, diciembre, 2 Daroca

Jaime I reconoce a Raimundo, bayle de Lérida, la cantidad de 16.223 solidos jaccenses, cuya equivalencia en morabetinos fue a razón de siete sueldos y ocho dineros.

MONEDA JAQUESA

1223, abril, 5 Barcelona

Sobre el curso de la antigua moneda jaquesa y extinción de la nueva.

ACA. Canc. Jaime I, perg. 226.

MORABETINOS ALFONSINOS

1229, marzo, 6 abril

Sueldos barceloneses de duplenco; equivalencias.
ACA, Canc. Jaime I. perg. 371

LIBRAS DE MELGARESES

1246, mayo, 18

Jaime I a Toledo de Aunach sobre una casa que vendió por 600 libras de melgareses a los hermanos Bordellis y a Pedro de Canteri, los cuales la dieron a Juan de Sancho en su testamento.
ACA. Canc. Jaime I, c.r. 90.

MONEDA. JURAMENTO DE LA

1257, septiembre, 27

Escritura hecha en Lérida a 5 kalendas de octubre de 1257, que contiene la absolución que el Obispo de Barcelona y el Obispo electo de Tortosa como delegados del Papa hicieron al rey Jaime I de Aragón del juramento que había prestado de que no haría otra moneda, concediéndole permiso para que pudiese acuñarla.
ACA. Canc. Jaime I. Perg. 1257.

DINEROS Y OBOLOS, MONEDA DE TERNO.

1258, diciembre, 31.

Escritura ante Pedro Carbonell, escribano, que contiene la Pragmática que Jaime I de Aragón hizo para que se fabricase dineros y óbolos de moneda de terno a la ley que aquellos debían tener.
ACA. Canc. Jaime I. perg. 1554.

SUELDOS DE MELGARESES

1260, diciembre

El Obispo de Elna presenta a Jaime I de Aragón las cuentas de ciertos pagos que ha efectuado en Molló en solidos malgarienses.
ACA. Canc. Jaime I. c.r.2.

MONEDA DOBLE Y DE TERNO.

1260, mayo, 27

Orden de Jaime I de Aragón para la sustitución de la moneda de **doblenco** por la de **terno** con equivalencia de cuatro sueldos y 8 denarios de la moneda nueva, por siete sueldos de la moneda antigua.
ACA. Canc. Jaime I.c.r.65

NOTAS

(1) "Numisma". Año XXVIII Núms 150-155 (enero-diciembre 1978). págs. 593-612.

(2) C.S.I.C. 1951.

(3) Toulouse. 1975; dos tomos.

O. Ha estat molt encertat que els organitzadors d'aquest Simposi esmentessin en la seva circular de presentació la figura de J. Botet i Sisó. Recollint aquest suggeriment, prenem com a inici de la nostra aportació les idees d'aquest il·lustre numismàtic sobre la importància que podrien assolir els **Usatges** per a l'estudi de la història i la política monetaria de la Catalunya Comtal. Naturalment cal que anunciem d'avançada que tractarem el problema com a filòlegs i que creiem que el que nosaltres podem dir avui no és res més que un altre pas per tal d'aconseguir aproximar-nos a una realitat que encara ens defuig; si aquests passos insegurs poden, no obstant, oferir algunes precisions susceptibles d'utilització per part dels numismàtics ens considerarem prou satisfets, car estem convençuts que només una col·laboració pluridisciplinària pot arribar a esbrinar aquest text jurídic fonamental per a la història del nostre país. No cal insistir, per acabar aquesta presentació, en el fet que amb aquest modest treball no fem altre cosa que afegir-nos a una llista ja llarga de recerques en les quals la Filologia i la Numismàtica es donen la mà, de la qual cosa ha estat exemple notable el tema que ens ocupa.

1. Amb raó es queixava J. Botet i Sisó de la manca d'informació segura que ens proporcionen els **Usatges** a causa de les múltiples interpolacions i afegits dels més diversos orígens que integren aquesta compilació en la seva redacció oficial i el benemèrit estudiós cerca amb molt bon criteri un recolzament documental a les seves dades; així recollí de Balari el document que esmentava l'existència d'un control comtal pel que feia a la moneda batuda per Ramon Berenguer I i també la intenció dels comtes d'una reducció de ceques que exemplifica amb l'usatge 172, **Cunctis pateat** de Ramon Berenguer III com a dictat a Cerdanya en un afany clar d'unificar la circulació dels seus dominis, i afegit després a la compilació. Molt clarament veié també el caràcter de glosa tardana de l'usatge 141 **Solidus aureus**, que datava al regnat de Ramon Berenguer III.

No entrarem en la problemàtica general dels **Usatges** que un de nosaltres fa ben poc que ha tractat. Ens referirem tan sols a les qüestions que afecten particularment els textos que considerem i remetrem en tot cas a la bibliografia, tot abstenint-nos de fer història dels problemes.

2. Recollirem en primer lloc els usatges que fan menció explícita de monedes, bé que som conscients que cada cop que s'esmenten les composicions cal suposar la presència de moneda. Però també cal considerar que aquesta es suposa que és l'esmentada en un altre Usatge immediat que entra evidentment en la nostra anàlisi.

L'edició base que utilitzem i a la qual en tot cas es refereix la numeració dels **Usatges**, és la de R. d'Abadal i F. Valls Taberner, com es fa generalment i mentre no es disposi d'una edició crítica moderna, els problemes de la qual han estat recentment definits.

El **usatges** que porten menció explícita de monedes, en l'ordre de l'edició que seguim, són els següents:

- 5. De vasvessore
uncie auri cocti, i dos esments més només com a **uncie**
- 6. Si quis se misserit
uncie
- 13. Rusticus interfectus
uncie auri, i una altra vegada com a **uncie. Solidi denariorum**
- 14. Si quis aliquem percusserit
solidi, set vegades
- 15. Capcio vero
solidi, dos vegades
- 16. Captus a curia
solidi
- 17. Si quis aliquem quolibet
solidi, cinc vegades
- 18. Si quis impulerit
solidi, tres vegades
- 19. Si quis aliqui spuerit
solidi
- 23. Omnes homines
uncie auri Valencie, solidi
- 27. Batallia iudicata
"per CC uncias auri, que sunt CCC morabatini auri Valencie"
- 52. Sacramenta rustici
solidi plate
- 53. De aliis namque
mancusi auri Valencie
- 54. Senex miles
uncie auri Valencie
- 61. Item statuerunt
uncie auri
- 74. Cequiam

uncie auri Valencie, i una altra vegada només **uncie auri**

75. Si quis judeo

uncie auri Valencie

81. Judicia curie

"in CCC^a aureis, qui valent duo mille CCCC solidos plate fine"

82. Quicumque subdiaconum

solidi, cinc vegades

106. Rusticus si deseparaverit

solidi

116. Sarracenis

man [cu] cii, dues vegades i **uncia [auri]**

119. Solidos

solidi aurei, ex denariis

123. Christiani

uncie auri

141. Solidus aureus

Solidus aureus habet octo argenteos. Uncia vero XIII. Libra quoque habet XXI solidos aureos. Solidus quoque aureus valet quatuor morabatinos. Uncia vero, VII. Libra namque, LXXIII morabatinos. Centum libre auri Valencie habent in se II C solidos auri qui valent VIII^m CCCC morabatinos. C uncie auri valent CC morabatinos, et III mancusii et medium ejusdem auri faciunt unciam unam qua valet duos morabatinos.

156. Omnes cause

libra auri

158. Si quis inscio

solidi, cinc vegades

172. Cunctis pateat

solidi monete comitis; denariis, tres vegades; solidi

De diferent caràcter en quant reflecteixen una legislació de caire més general:

64. Quoniam per iniquum, on es llegeix: "...et omnes homines nobiles et i [g] nobiles, magnates, milites et pedites, marinarii et cursarii et monetarii, in illorum terra stantes vel aliunde advenientes, adjuvent predictos principes (Raymundum i Adalmodim) eorum fidem et locucionem tenere, custodire et gubernare..."

66. Emparamentum... "Moneta autem, tam auri quam argenti, ita diligenter sit servata ut nullo modo crescat in ere, nec minuatur auro vel argento, nec etiam penso. Qui vero hec omnia vel unum ex hiis, scilicet pacem et treugam, emparamentum vel monetam, fregerit, violaverit seu falsaverit, quia tale malum est et tale dedecus quod nemo redirigere potest vel emendare ad principem, ira stabiliendo precipimus ut persone eorum, cum omni honore et avere, veniant in manu principis ad faciendam suam voluntatem secundum consilium et laudamentum ipsius curie; quia fides et justitia et pax et veritas principis, quibus omne regnum gubernatur, regnum et plus quam regnum valent. Et ideo nullus extimare potest vel debet alio quolibet precio vel emenda. Qui hec supradicta fregerit, emendet vel dirigat ad principem, nisi ut superius statuimus venire in manu sua".

142. "Cum temporibus predecessorum nostrorum per eorum auctoritatem et constitutiones, in hiis casibus quos leges nostre non sint amplexu, utilitati comuni sit provisum, nos eorum vestigia sequentes, omnemque materiam sedicionis tollentes et securitatem omnibus militibus ad curiam nostram venientibus ex regio beneficio prestantes, hac presenti lege decernimus, ne quis ausu temerario eos ad nos venientes vel rede untes vel apud nos manentes capere vel percutere presumat; penam illam in eum statuente que constituta est in eos a predecessoribus nostris per legem consuetudinariam, qui treugam et securitatem a principe datam non observaverint [vel] in eos qui falsari [i] monete inventi fuerint. Sed eadem pena feriendos esse censemus qui milites vocatos a dominio archiepiscopo et episcopis, comitibus, vicecomitibus, comitoribus, vassessoribus vel quibuslibet aliis qui de casua aliqua ex commissione nostra cognoscentibus in aliquo supradictorum offenden [n] t. Addicimus quo que huic nostre constitutioni quod si in presencia nostra vel supradictorum aliquis miles dementitus fuerit dominum suum, nisi ex causa reptamenti de prodicione, quia tunc non tenebitur hac constitutione dummondo se purgare voluerit licet curialibus fecerit si se absteat, eadem pena teneatur. Si vero miles dominum de mentitus fuerit, nisi ex causa supradicta, veniat in potestate iudicum, secundum arbitrium eorum condemnandus".

172. Cunctis pateat... "Quapropter predictus comes, consilio omnium supradictorum, mitit suam monetam, quam habet propria manu firmatan, in predicto comitatu sicut et in ceteris suis comitatibus habet missam, ut omni tempore quamdiu ipse superstes extiterit pefatam monetam nom mitet vel minuet lege vel penso."

Aquest és, doncs, el conjunt de dades que constitueixen el nostre material de treball sobre la moneda y la política monetària als Usatges.

3. Si fos possible de precisar exactament les fonts i la cronologia dels Usatges, l'aportació d'ambdues qüestions seria molt important per a l'estudi de la moneda comtal i més concretament de la política monetària comtal. Aixó, però, com ja hem insinuat no és possible, i àdhuc s'han fet intents que més endavant reflectirem, de l'invers, és a dir de datar els **Usatges** i identificar els seus diversos components per mitjà de l'estudi dels esments monetaris.

Creiem tanmateix que no tot està perdut i que els numismàtics poden aprofitar elements d'un estudi filològic i que els filòlegs poden utilitzar les dades numismàtiques per a aquest afer.

Hem de procedir per parts si volem presentar el que en el moment actual es pot dir sobre la cronologia dels **Usatges** que ens ocupen i cal també demanar una mica de paciència per allò que pot semblar erudició codicològica solament. És indubtable que de bell antuvi és important la indicació de la cronologia dels testimonis amb què treballem, bé que puguin ésser més antics, bé que llurs fronts ho siguin. Això només es pot fer recollint les conclusions sobre la forma més antiga reconstruïble dels **Usatges** com a compilació. Els mss. dels **Usatges** ens permeten de reconstruir un arquetip que dona origen als cinquanta mss. que conservem, dels quals el més antic, el Parisinus 4762, es pot datar a les darreries del segle XII, la qual cosa és ben evident que ens allunya molt del vell comte Ramon Berenguer I i la seva bella muller Almodis bé que tots dos per molts anys foren acceptats com a inspiradors i ordenadors indiscutibles dels **Usatges de Barcelona**. Tot això, però, fa molts anys també que ha estat superat i la crítica, hiper crítica àdhuc, té tendència a aproximar més a nosaltres la seva cronologia, portant-la al mateix temps més a prop de la dels manuscrits.

Ja Ficke proposà de distingir en els **Usatges** diversos estrats, acceptant però la paternitat de la cort de Ramon Berenguer I per al nucli primitiu. Valls Taberner continuà en aquesta línia i més endavant E. Besta ens il·lustrà sobre l'origen dels distints **Usatges**, deduint els diversos elements que es reunien en aquesta compilació, com veurem més endavant. És però, una de les seves aportacions més important la deducció de l'existència d'una **vulgata** a la fi del segle XIII sobre la qual treballarien els redactors que tingueren l'encàrrec l'any 1412 de normalitzar els **Usatges**, la qual cosa justifica als ulls d'aquest estudiós la unitat en la dependència d'una sola família de tots els mss, combinada amb les diferències dels diversos exemplars que responen a un ús particular.

C.G. Mor, més recentment, refontent uns treballs seus anteriors, destaca el fet que només poden ésser considerats com a **Usatges** els 138 primers paràgrafs i la resta s'ha de tenir com a un apèndix introduït per la redacció oficial de l'any 1413 encarregada als juriconsults Francesc Basset, Jaume Callís, Narcís de Sant Dionís i Bonanat Pere, com ja estudiaren R. D'Abadal y J. Rubió. Les conclusions reduïen els **Usatges** als capítols 1-62, 64-81, 83-84, 91-138, però teníem uns això un primer intent, encara que poc aprofitat, de crítica textual. R. d'Abadal anava més enllà en la seva anàlisi i deduïa que l'esperit dels **Usatges** tal com ens han estat transmesos respon a una ideologia del poder impossible de situar en la cort de Ramon Berenguer I, i proposa l'època de Ramon Berenguer IV, cap a l'any 1150. Les idees de R. d'Abadal, malauradament només dibuixades tènueament, foren desenvolupades en una certa direcció per Bonnassie, que accepta a un temps la idea de la formació en època de Ramon Berenguer IV, però, manté, sortida que R. d'Abadal tampoc barrà en cap ocasió, l'existència, d'uns elements que es poden remuntar a Ramon Berenguer I, tot intentant definir-los per més que aquests **usatges** d'origen antic no permetin en la seva opinió creure en altra cosa que en l'existència d'una normativa sense que presuposi una compilació coherent de la qual serien migrades les restes identificades, no més de set **usatges**. Més recentment J. Bastardas ha portat la qüestió a un estadi que des d'un punt de vista de crítica textual resumeix la qüestió així:

"L'arquetipus dels **Usatges** era un còdex de caràcter oficial i pertanyia a la cúria judicial del comte. Era de format més aviat petit, car un dels folis començava amb la primera paraula de l'usatge 76 i acabava amb la darrera de l'usatge 78. Era escrit a línia tirada.

Contenia en els seus orígens, d'una manera global, els **usatges** següents i amb aquest ordre: 1-75, 91-138, 76-81, més un petit apèndix, format pels capítols 83-84. D'aquest contingut global cal sostreure alguns capítols que procedeixen de notes marginals o a peu de plana, escrits per mans diferents en l'arquetipus mateix: amb tota seguretat l'usatge 63; molt probablement també els **usatges** 16 i 96. Semblen també procedir de notes marginals o a peu de plana els capítols 97, 100 i 101.

Els capítols 85-90 representen un apèndix antic i els capítols 145-151 un de més recent.

Procedeixen de notes marginals o a peu de plana, els capítols 82, 159-160 (nascuts aquests dos al marge del 119), el 152 (glossa a l'usatge 30) i segurament també els capítols 161-163, 166. També els capítols 139-140 procedeixen de l'arquetipus i potser també altres textos.

La discrepància que presenten la major part dels manuscrits, però no tots, respecte a l'ordre originari, es deu a un accident sofert per l'arquetipus que provocà el desplaçament de l'últim plec o dels quatre folis interns de l'últim plec"

Ací és el punt on volíem arribar, d'acord amb la hipòtesi de Bastardas, l'ordre dels **usatges** que tractem seria: 5, 6, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 23, 27, 52, 53, 54, 61, 64, 66, 74, 75, 106, 116, 119, 123, 81; el 16 procediria d'una nota marginal de l'arquetipus, i també tindria aquest origen el 82. No procedirien de l'arquetipus els 141, 142, 156, 159, 172.

La data proposada per J. Bastardas per a aquest arquetipus és lleugerament anterior a 1150 en la forma amb la qual ens és possible de reconstruir-lo. Això ja és molt notable: podem utilitzar el nucli identificat com a text de l'arquetipus en una cronologia molt concreta y datar els posterior afegits.

4. Tractem primer de les fonts d'aquests **usatges**, referint-nos només als que estudiem ací.

Per a J. Ficker els usatges 4-60 i per tant els nostres 5, 6, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 27, 52, 53, 54 procedirien d'un nucli primitiu d'**Usualia** de Ramon Berenguer I; els 61, 64 i 66 formarien part d'una pau i treva desconeguda del mateix comte; els 74 i 75 provindrien de lleis de Ramon Berenguer I; el 81 es deuria al compilador que situa molt poc després de l'any 1076; el 82 seria un cànon del concili de Clermont de 1095; els 106, 116, 119 i 123 serien capítols d'una llei que aprofità les **Exceptiones Petri**.

R. d'Abadal i F. Valls Taberner ens completen la informació: el 141 seria una glosa interpolada, el 142 una llei reial atribuïble a Alfons I. La resta dels **Usatges**, segons aquests autors, la podem datar en la forma següent: el 156 i el 159 en l'època de Jaume I, com ja feu Ficker; el 172 de Ramon Berenguer III no presenta cap lligam amb i és una pau i treva afegida, datada l'any X de Lluís de França (1118).

G. M. de Brocà acceptava com a primitius 5, 6, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 23, 27, 52, 53, 54, 106 i 119. Els 16 i 81 serien també primitius amb addicions o modificacions posteriors; el 64 és un usatge addicional que es pot considerar com a original. També són addicionals i procedents de disposicions de pau i treva els 61, 66 i 172; del concili de Clermont l'usatge 82; d'una adaptació del **Forum iudicum** el 156; de preceptes de monarques posteriors a Ramon Berenguer I els usatges 74, 75, 142 i 158. Per a l'usatge 141 és important recollir literalment el seu text: "Manca parlar del 141 (Solidus Aureus), que és generalment el posat en els manuscrits després de l'advertència **expliciunt usatici**. No existeixen en l'estampació de l'Amoros on hi ha, però, una glosa escrita per en Guillem de Vallseca. Precisa l'equivalència de les monedes i deu ésser l'addició feta per un pràctic."

Per a Besta, que data la compilació en la segona meitat del segle XII, serien originals, **usus curiales** els 5, 6, 13, 14, 15; els **iudicia curiae** serien l'origen dels 18, 27, 52, 53, 54; de treves derivarien 61, 64, 123; de constitucions els 66, 74; el 82 prové d'una col·lecció canònica introduïda; el 81 és obra del compilador del segle XII que afegí també el 75 d'una font no precisada, però lligat al 64 per la protecció als jueus que és un element important per a una datació posterior al segle XI. Els altres de fonts distintes i algunes d'elles tardanes, entre ells el 141, que considera clarament una glosa.

F. Valls Taberner en treballs posteriors, data la compilació en el segle XIII, distingint en la seva composició: els **usualia** de 1058 representants en el nostre cas per 5, 6, 13, 14, 15, 17, 18, 19, 23, 52, 53, 54; els **usatici** de 1068: 27, 81, 106, 119 (que data en un altre treball de Ramón Berenguer III); la constitució de 1060: 16, 64, 66, 74; i les paus i treves: 61, 123; els altres serien afegits d'origen i cronologia diversos: així el 156 de la llei visigòtica, el 82 d'un capítol franc d'una constitució reial potser d'Alfons I, el 142 de paus i treves, i finalment la de Cerdanya i Conflent de l'any 1118 recollida com a usatge 172.

Ja hem anticipat abans els resultats dels treballs de C.G. Mor. Caldrà només ací recollir les seves conclusions cronològiques entorn de la formació dels **Usatges** que situa a finals del segle XI o primers del XII i el seu suggeriment que la compilació datés del període immediatament posterior a Ramon Berenguer I i que a causa d'ampliacions arbitràries hagués estat objecte d'una revisió en època de Ramon Berenguer IV.

Bonnassie, per la seva banda, manté, seguint en part a R. d'Abadal, que el que coneixem per **Usatges** és obra d'un falsari d'època de Ramon Berenguer IV i que el nucli primitiu pròpiament no existeix per bé que reduint la seva crítica extrema arribi a distingir tres categories en el que ha estat considerat com a tals: usatges d'antiguitat segura (versemblantment de Ramon Berenguer I): 5, 6, 13, 27; usatges d'antiguitat dubtosa: cap dels nostres; i usatges apòcrifs: 14, 15, 16, 17, 18, 19, 23, 52, 53, 54. No són materia del seu estudi els de cronologia o addició posterior.

El problema de cronologia és prou complicat i més si tenim en compte el de les fonts i el que en podríem dir estratigrafia de formació. És notable, però el fet evident de progrés lligat a mètodes de treball cada vegada més acurats i que ens proporcionen, en darrer terme, un panorama complex però coherent: és innegable l'existència d'uns elements primitius dintre l'àmbit dels primers usatges (4-59) i només podem considerar com a tals usatges fins l'any 1413, els primers 138, llevat de les excepcions indicades; és possible de precisar el moment d'integració de la resta d'elements en la compilació que té com a **terminus post quem** la meitat del segle XII. Queda comprovada la unitat relativa de la tradició textual bé que hi hagin elements pertorbadors o contaminadors no ben identificats que ens permeten de veure que existeix una potent transmissió transversal i no només la vertical ara ben coneguda.

5. El que acabem d'exposar suposa una sèrie de limitacions cronològiques evidents a la utilització indiscriminada dels **Usatges** per a l'estudi de la política monetària comtal, però és ben recent l'aplicació de les dades que en produïm dir numismàtiques per a la qüestió. Bonnassie amb raó es preia d'haver trobat una bona via de penetració amb l'estudi dels elements monetaris per via independent i J. Bastardas també féu algunes aportacions. Els meritoris treballs de P. Beltran i F. Mateu foren descriptius i més d'identificació de monedes i de metrologia que d'establiment de cronologies y crítica.

Per a Bonnassie un dels elements principals per descartar la unitat d'un nucli primitiu és la incoherència de les dades monetàries, principalment la presència simultània de l'or cuit i de l'or de València. Parteix de la constatació:

uncias auri cocti: Us. 5
uncias auri Valencie: > Us. 23, 53, 54
mancusos auri Valencie:
uncias auri: Us. 6, 13, 27, 56

Els pergamins de l'arxiu comtal li permeten de datar la circulació dels **mancusos auri Valencie** entre 1085 i 1110, que es corresponen amb la resta de fons catalans que coneix, i això fa que dati aquells **Usatges** en què és esmentat l'or de València en el regnat de Ramon Berenguer III.

Per proximitat a l'usatge 5, les **uncie auri** del capítols 6 i 13 correspondrien a l'or cuit, que es referiria a la moneda d'or barcelonina que circulava sota Ramon Berenguer I. Les **uncias auri** de l'usatge 56 serien l'or de València per proximitat amb els 53 i 54. L'usatge 27 li proporciona un problema puix que equivalència **CC uncias auri que sunt CCC morabatinos auri Valencie** sembla en la seva opinió reflectir una indicació arcaica que necessità tot seguit un aclariment en forma d'interpol·lació; l'explicació n'és ben altra, com veurem més endavant.

Cal, però, resumir les conclusions de Bonnassie. Els usatges 5, 6, 13 i també el 27 sense la interpol·lació podrien ésser antics, possiblement àdhuc de l'època de Ramon Berenguer I; els usatges 23, 53, 54 i 56 serien del temps de Ramon Berenguer III.

Hi ha també un altre factor que l'estudiós francès pren en consideració i que el condueix a noves conclusions: els esments dels **solidi**. Només l'usatge 53, lligat al 54, indica **solidos plate** que en relació als **mancusos** del 54 poden datar-se entre 1085-1090. Els altres esments als **solidi** estan compresos entre els usatges 14 i 19 i semblen, en opinió de Bonnassie, entrar en contradicció amb els 5, 6 i 13 que fixen les composicions en **uncie auri cocti**. L'argumentació és clara: les quantitats de les composicions pecuniàries fan pensar que ja no es respectava l'equivalència una unça d'or = 50 sous de l'època de Ramón Berenguer I, i en conseqüència, cal pensar en un moment més avançat en què l'or seria escàs i les composicions en unces serien massa gravoses. La cronologia segons P. Bonnassie seria de la meitat del segle XII i la seva finalitat anul·lar els usatges 5, 6 i 13 amb noves tarifes. L'usatge 141, **solidus aureus**, -que és indicat per P. Bonnassie com a 64- jugaria un paper semblant i per això alguns mss. el situarien entre els primers usatges de la compilació; per tant no seria tampoc una norma monetària de Ramon Berenguer I, ans al contrari una anotació a ús del lector poc avesat. La falsificació, d'acord amb el criteri de P. Bonnassie, és palesa puix que res no impedeix de pensar que àdhuc els usatges que semblen primitius poden ser introduïts com a element de prestigi pel redactor de l'any 1150 que coneixia bé els usos de la cort de Ramon Berenguer I i podia imitar-los pel to arcaïtzant i per la menció de moneda de desús. El **solidus aureus** dintre d'aquesta perspectiva podria ésser àdhuc un refinament del falsari o bé un afegit posterior a 1150. Cal, però, matisar que el mateix P. Bonnassie reconeix el seu extrem hipercriticisme que és contradictori amb la tradició històrica documentada i accepta més endavant l'existència d'uns usatges datables a l'època de Ramon Berenguer I, bé que negui definitivament la teoria del nucli primitiu dels **Usualia**.

6. Unes primeres idees per a un nou enfocament de la qüestió foren plantejades per J. Bastardas que no es proposà cap identificació de fonts o de nuclis primitius sinó una datació possible per a cada part de la compilació per tal d'aconseguir una aproximació al moment en que ens pot presentar la **facies** tramesa, considerant com a tal la de l'arquetipus dels mss. més antics conservats i no la redacció oficial de l'any 1412. Ja hem indicat més amunt quines foren les conclusions d'aquest treball que data l'arquetipus en una cronologia d'uns deu anys anterior a 1150. Ens cal ara aprofitar les precisions de tipus numismàtic que ens és possible d'obtenir.

Destacava J. Bastardas, sobre una documentació molt més completa que reposa sobre el fitxer del **Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae**, dos fets importants pel que fa a l'or: la darrera data d'esment de l'or cuit és un document del 1070, encara que aparegui esporàdicament després per exemple al 1092 (L. Feud. I, 453, p. 477) més com a record d'una quantitat d'un afer antic que no pas com una moneda de circulació. L'or de València és corrent entre l'any 1080 i el 1110. Les simples unces d'or serien presents en els capítols 5, 6, 13, 61 i 116, i les d'or de València en els 23, 27, 53, 54 i 75. En opinió de Bastardas l'or de València és procedent de fonts legislatives i no podem pensar en una interpol·lació de **Valencie** en sus casos i en altres no; assenyalava, demés, un fet important: "Un text legal no pot establir esmenes en determinada moneda si aquesta moneda pot just començar a circular o ja a penes circula", que no pot tenir valor axiomàtic però sembla prou vàlid per al nostre cas.

7. Hem arribat, doncs, al punt on ens cal començar a caminar sols. Creiem que per a fer-ho hem de partir en primer lloc de les soles dades que ens proporcionen els Usatges per després contrastar de nou els resultats amb els estudis anteriors.

Una primera ullada ja ens pot fer palesa la unitat dels Usatges 5, 6 i 13 com a mencions clares d'unces d'or cuit. El nucli de sous dels usatges 14, 15, 16, 17, 18, 19 és evident i l'or de València seria clar en els 23, 27, 53, 54, 61, 74, 75 i àdhuc 81, etc. Falsejariem, però, el raonament, que si volem, com hem anunciat, que tingui un caire filològic rigorós, ha de partir del mateix text. Hem acceptat com a millor hipòtesi per a treballar actualment l'ordenació de l'arquetipus anterior a l'any 1150, proposada per J. Bastardas, es a dir: 1-75, 91-138, 76-81 i un petit apèndix 83-84 amb exclusió dels usatges 63, 16; 96, 97, 100, 101 que són gloses marginals del mateix arquetipus. Els usatges 85-90 són un apèndix antic i els 145-151 un de més recent. Són notes marginals els 82, 159, 160, 161-163 i 166. També procedirien de l'arquetipus els 139-140.

Limitada al nostre objectiu:		75. uncie auri Valencie
	5. uncie auri cocti	106. solidi
	6. uncie	116. uncie et mancusii auri
	13. uncie auri, solidi denariorum	91-138 119. solidi aurei, solidi denariorum
	14. solidi	123. uncie auri
1-75	15. solidi	
	17. solidi	76-81 81. aurei, solidi plate
	18. solidi	Notes marginals o a peu de plana de l'arquetipus:
	19. solidi	16. solidi
	23. solidi, uncie auri Valencie	159. solidi
	27. uncie auri Valencie	No hi serien presents:
	52. solidi plate	82. solidi
	53. mancusi auri Valencie	141. El conegut solidus aureus
	61. uncie auri	156. libra auri
	74. uncie auri Valencie	172. denarii

Pel que fa als usatges que en podrien dir de política monetària, el 64 i el 66 correspondrien al grup primer i el 142 i 172, ja esmentat, no hi estarien presents.

Procedim, doncs, a l'anàlisi d'acord amb aquesta ordenació.

8. En el primer grup són evidents tres parts molt clares. La primera es caracteritza per l'or cuit: 5, 6, 13; la segona pels sous: 14, 15, 17, 18, 19; i la tercera per l'or de València: 23, 27, 53, 61, 74, 75. Cal afegir l'esment als sous de plata del 52 i l'equivalència de sous i mancusos del 23.

Sobre aquesta base datariem la primera part del primer grup abans de l'any 1070 i la tercera entre l'any 1080 i l'any 1110. La segona part és un altre problema. Cal, però, tenir compte que l'usatge 13 dóna pas sense cap problema als sous: "Debilitatio et cedis emendetur per legem secundum solidos denariorum". No veiem, doncs, el problema d'incoherència assenyalat per Bonnassie i el fet que les esmenes de composició siguin més baixes, tant pot significar un arcaisme com una època posterior d'or rarificat, i pel que podem veure a l'usatge 13 ens inclinàriem per unes composicions antigues per a afers de no gaire importància (usatges 14, 17, 18, 19), o com a complement d'altres esmenes (usatge 15), i l'al·lusió a la *Lex Visigothorum* o més correctament *liber iudiciorum* ens ho confirma. No cal així suposar cap incoherència en les equivalències dels anteriors i són ben coherents amb els posteriors; el lligam d'unió amb la tercera part seria a l'usatge 23 amb l'esment conjunt d'una taxa d'unces d'or de València per a nobles i cavallers, i de sous per als pagesos.

El cas de l'usatge 27, considerat per Bonnassie com a antic interpolat, és molt clar a la tradició manuscrita on apareix com: "per CC uncias auri Valencie", i la interpolació està limitada a "que sunt CCC morabatini auri" i no a "que sunt CCC morabatinos auri Valencie", com cregué P. Bonnassie i abans F. Valls i Taberner i no tenim així cap possibilitat de separar-lo de les altres mencions a l'or de València, per més que augmentem els problemes de metrologia que estudia en aquest mateix *Simposium J. Pellicer*.

L'usatge 52 s'individualitza per la precisió *solidi plate* que tenim documentada des de l'any 1051, per la qual cosa no crea problemes de cronologia.

9. El segon grup presenta una varietat poc marcada puix que continuen els esments de sous (usatge 106) i d'unces i mancusos d'or (116 i 123); la menció als solidi aurei del 119 és més complexa car es tracta d'una menció, com ha estat la de l'usatge 13, al *Liber iudiciorum* o *lex Visigothorum*: "Solidos de compositione arborum incisorum aliquociens precipimus esse aureos, sicut lex iubet, aliquociens ex denariis".

El tercer grup, representat només en el nostre cas per l'usatge 81: "Quia leges iudicant homicidium esse compositum in CCC^{is} aureis, qui valent duo mille CCCC solidos plate fine". Els aureis no tenen problema puix que es refereixen a *solidi aurei* i l'equivalència amb els sous de plata sembla establir-se a 1:8, cosa que no deixa de tenir una transcendència metrològica evident puix que semblen fer equivaldre *solidi plate fine* amb *argentei*.

En aquest usatge 81 el record dels comtes constituents és novament palès i l'equivalència que presenta sembla respondre a l'esment de la *Lex*, es a dir el *liber iudiciorum* com a text més ample i no només supletori sinó autoritat per a aquests casos. La moneda respondria a aquest fet i no podem pensar que els aurei esmentats siguin altre cosa que *solidi*, bé que puguin tenir un valor genèric de moneda d'or o equivaldre a mancusos d'or de Barcelona (1076) o d'or de València (1087) o àdhuc morabetins al s. XII com ens ho demostren els documents. La menció dels comtes, si hem de creure en l'arquetipus reconstruït, justificaria la posició final de l'usatge abans d'altres elements que malgrat ésser presents no formen una unitat tan clara.

10. Referim-nos, finalment, a les notes posteriors a l'arquetipus ja que foren escrits al marge o a peu de plana, i també als usatges que no hi constaven. Tant el 16 com el 159 no presenten altra novetat que l'esment de sous que correspon per altra banda a la cronologia que l'arquetipus els hi proposa com a *terminus post quem*, sense que pel seu propi contingut ens sigui lícit pensar en articles no recollits a l'arquetipus i afegits després ans al contrari en complements, com és el cas evident del 159, que no podem dubtar de relacionar amb l'usatge 119, com no s'ha deixat de remarcar.

Els usatges que no consten a l'arquetipus, en la reconstrucció de J. Bastardas, són, com hem indicat, el 82, el 141, el 156 i el 172. No ens detindrem gaire en aquest problema car el 141 serà objecte d'atenció especial més endavant. El 82 és evidentment una ordenació complementària que ocupa aquest lloc en relació amb l'usatge 81, *Judicia curie*, per afinitat; falta en molts manuscrits i és potser un dels que ens podrien plantejar el problema d'una transmissió transversal, és a dir d'una transmissió que s'interfereix a la de l'arquetipus i que potser té una antiguitat semblant, amb la qual les compilacions privades, que argumenta Valls Taberner, tindrien alguna cosa a dir. El 156 és evidentment molt posterior a l'arquetipus; hi ha una menció al rei i a més un esment a la moneda de compte tradicional, la lliura d'or. Les particularitats del 172 són ben paleses, d'encapçalament a datació: és un antic tractat de pau i treva de l'any 1118, inclòs a la compilació, com tant d'altres afins. Afecta a la política puix que estableix una extensió del numerari del comte Ramón Berenguer III al territori esmentat la qual cosa és d'inevitable transcendència.

11. Manca, doncs, complir amb el que hem anunciat i que per a tots els numismàtics ha tingut sempre una importància de primer ordre. L'estudi de l'usatge 141, el famós *solidus aureus*.

L'ideal fóra poder-ne avançar una edició crítica, però no estem encara en condicions de poder-la donar, tan sols podem detectar la seva presència o no a alguns mss. i el seu lloc de col·locació allà on és inclòs a la compilació. Recordem, però, que el tractem d'acord amb la hipòtesi d'arquetipus de J. Bastardas com a element aliè i no present en principi ni tan solament com a nota marginal en la forma reconstruïble.

C. G. Mor a la col·locació que fa de diversos mss. ens el presenta a cinc, a més de la compilació oficial. Examinem l'ordre en que el troba en aquests testimonis.

El ms. M, de Palma de Mallorca (Arch. Reial núm. 1 segle XIV), en català, el situa en 13 è lloc; el ms. E₄ (Escorial Z. III. 14, del segle XII-XIV) en català el situa en 10 è lloc; el ms. P₃ (Paris lat. 4762 del segle XII, o millor del XII-XIII) en llatí el situa al fol. 3 a continuació de l'índex i abans del primer usatge il·luminat amb una magnífica A inicial; l'U (Vic, Arch. Epis. s. XIII) en català, en el 105 è lloc; el ms. C de Càller (Biblioteca Univ. núm. 6, s. XV in.) com a glossa; i la compilació oficial de l'any 1413 al 141, que és aquell amb què seguint l'edició d'Abadal i Valls Taberner l'enumerem. En últim terme també es troba en el *Parisinus* 4249 del segle XIV, recentment col·locat.

Això pot no dir res de bell antuvi, però analitzem la situació:

M: ocupa el lloc 13 després del nostre 13, *Rusticus interfectus*, que conté el paràgraf, *Debilitacio et cedis*.

E₄: el lloc 10, després del nostre 13, que conté també el *Debilitacio et cedis*.

V: el lloc 105 després de diversos afegits i abans del que es pot entendre com a apèndix, el darrer usatge contingut a la compilació oficial anterior a aquest 105 de Vic és el 146 i els immediatament anteriors 132, 131, 130.

P₃: glossa inicial al fol. 3 r. després de l'índex.

C: glossa sense precisió en la descripció de C.G. Mor.

Parisinus 4249; després dels 83-84 que sou els que donen pas als afegits absents a l'arquetipus.

Si ens preguntem quina és la raó de la presència de l'usatge *Solidus aureus* en el lloc 141 a la compilació de 1413, no semblarà estrany que diguem que tanca una primera part relativament unificada dels *Usatges* i que és important la proximitat del 142, *Cum temporibus*, on es parla del falsificador de monedes la qual cosa s'uneix al caràcter recapitulatiu d'aquest usatge en què dona pas a una segona part molt menys uniforme relativament.

Respon a més a la consciència generalitzada entre els juristes del segle XV que els **Usatges** pròpiament no eren més que els 140 primers capítols. La situació terminal de l'usatge 141, doncs, no està en oposició amb la del ms. de París perquè el situa després de la capitulació i abans del text de la compilació.

Això d'una banda. D'altra, Bonnassie ens ha destacat la necessitat d'una taula d'equivalències que es situaria cap a l'inici de la compilació i ens indicava que potser per això es troba tan endavant al ms. E₄ i al M. Nosaltres no podem compartir més que una part d'aquest raonament: la necessitat d'una taula d'equivalències. La seva situació en els llocs 10 i 13 en aquests mss. ens sembla, però, degut a d'altres motivacions més profundes que pujar-lo en direcció al cap de la compilació el més possible, com es podria pensar.

El procediment sembla més aviat invers, és a dir d'una situació de taula d'equivalències externa però molt lligada a la compilació, passaria a retrocedir —si volguéssim a acceptar la hipòtesi d'una taula inicial com la que presenta el manuscrit més antic— fins a integrar-se justament en el punt on es feia necessari per primera vegada el seu ús, evidentment després de l'usatge 13, **Rusticus interfectus**, on es plantejava un recurs a la **Lex** és a dir el **Liber Iudiciorum** amb tota la seva complexitat per tal de fer les composicions pecuniàries que segueixen i al mateix temps possiblement perquè es troba al límit entre l'or cuit i l'or de València. Les situacions de l'usatge 141 que coneixem de moment són, en conseqüència, totes d'una gran coherència: com a glosa a l'inici de la compilació; com a element il·lustrador després de la primera vegada que és palesa la seva necessitat; i com a element de cloenda de tot un nucli sentit com a unitari pels juristes. El problema radica en la seva abundosa absència, però això només una molt acurada col·locació del conjunt de mss. ens ho acabarà de definir, com també una edició crítica, la manca de la qual ha sentim en començar, ens podrà resoldre el problema del contingut pel que fa a equivalències y extensió; la prova ha estat en la presència en el Parisinus 4249 que no hi era entre els catorze col·locats per C.G. Mor.

El donar com a apèndix d'aquest treball el text del manuscrit més antic, vol ésser una aportació a una propera fixació del seu text, tot i essent ben conscients que aquesta versió del **Solidus aureus** no representa possiblement altra cosa que la versió coneguda sobre suport més antic i no la versió més propera a la primera redacció.

Dins un àmbit encara més conjectural gosaríem de proposar que potser en aquesta tradició de presències i absències del **Solidus aureus** tinguem un bon exemple del que Valls Taberner en digué "compilacions privades", es a dir no controlades directament pel poder judicial del comte o la cúria sinó exemplars d'ús personal. El que hem anomenat transmissió transversal dels **Usatges** pot estar molt relacionat amb aquest fenomen, si bé no hem de creure pel que coneixem en unes grans diferències de contingut amb els textos més oficials.

Cal, finalment, que fem unes observacions sobre el naixement d'aquest usatge 141 que hem ja lligat a les concordances amb el **Liber Iudiciorum** o **Lex Visigothorum**. No es pot pensar pel seu mateix text i cronologia en una glosa nascuda al marge de la **Lex** i tampoc no ens podem resignar a pensar en un origen derivat dels propis **Usatges**; potser aleshores seria necessari començar a creure en una taula de correspondències nascuda no al marge d'una de les dues compilacions, sinó motivada per la relació entre elles i que adopta en el transcurs del temps el caràcter de glosa de la més usada d'elles, els **Usatges**, per a acabar formant-ne part en posteriors refecions en posició vacil·lant però amb els criteris que ja hem fixat, fins al moment de la redacció definitiva del segle XV.

Pel que fa a la cronologia, com ja pensava J. Botet i Sisó hem de creure en els temps de Ramon Berenguer III, la qual cosa accepta P. Beltran ens confirma també més recentment F. Mateu i Llopis que el creu posterior al 1104 per la presència del morabatí. Si pensem que el primer esment del morabatí que coneixem és del 1098 no és fora de lloc pensar en el canvi de segle com a terme **post quem** de la creació o al menys moment de refeció d'una taula que, d'acord amb el que hem dir, podria acompanyar els **Usatges** des del seu naixement com a compilació amb una **facies** semblant a la de l'arquetipus a què ens podem remuntar.

11. Cal referir-nos ara a la política monetària comtal reflectida als **Usatges** en forma explícita, és a dir els usatges 64, 66 i 142. Si procedim en aquest ordre, observem que l'usatge 64, que correspondria al primer grup dels continguts a l'arquetipus recorda que la paraula del comte està per sobre de tots i ho recorda precisament entre altres als **monetarii**, la qual cosa ve a indicar un interès per dominar plenament, un factor econòmic de primer ordre i per tant entra dintre dels de la categoria dels que portaren a R. d'Abadal a pensar en l'anacronisme que representen atribuïts a Ramon Berenguer I, quan per la seva concepció del poder respondrien, d'acord amb el seu criteri, a Ramon Berenguer IV.

El paràgraf **Moneta autem** de l'usatge 66 que estableix el control de la circulació en mans del comte, completa aquest sentit del poder del sobirà al que ens hem referit. Hem recollit ja en aquest treball el text complet del paràgraf, però no serà feina perduda procedir per parts:

"Moneta autem, tam auri quam argenti, ita diligenter sit servata ut nullo modo crescat in ere, nec minatur auro vel argento, nec eciam penso".

D'aquí podem treure més conclusions que el mateix J. Botet i Sisó, però d'un caràcter tan general com les d'ell puix que no coneixem la lliga dels metalls, és a dir la llei de les monedes, i molt menys podem precisar una cronologia per aquest usatge fora de la del mateix arquetipus, que sembla haver-lo recollit en el segle XII. Sense

cronologia és impossible fixar el tipus de circulació en quantitat i qualitat, i sembla abusiu suposar una situació d'aquest tipus en temps de Ramon Berenguer I, d'acord amb les múltiples reserves que s'han fet a la credibilitat de l'encapçalament que li atribueix la legislació:

"Qui vero hec omnia vel unum ex hiis, scilicet pacem et treugam, emparamentum vel monetam, fregerit, violaverit seu falsaverit, quia tale malum est et tale dedecus quod nemo redirigere potest vel emendare ad principem, ita stabiliendo precipimus ut persone eorum, cum omni honore et avere, veniant in manu principis ad faciendam, suam voluntatem secundum consilium et laudamentum ipsius curie; quia..."

No existeix una compensació monetària establerta però sí un procediment: el falsari cau amb tots els seus béns en poder del príncep que actuarà segons la seva voluntat, amb una restricció molt notable que ens porta a una situació anterior i ens remet a la legislació: "**secundum consilium et laudamentum ipsius curie**", que aplicarà, no ho hem de dubtar, la llei, la **Lex Visigothorum** o **Liber Iudiciorum**.

Per això cal procedir amb molta cautela al datar els **Usatges** per la seva menció explícita als documents legals, en molts casos en aplicar la **Lex** no es fa altra cosa que compli-los implícitament si és que existien en la cronologia dels documents en qüestió. Cal també pensar que en un principi la legislació s'aplica no només perquè ja existeix sinó perquè hi ha un poder que la pot aplicar, és a dir, és un problema de força i de prestigi i no només d'existència o absència.

D'un cas com el que a continuació recollim no és prudent treure'n conclusions negatives ni positives, però tampoc no es pot aplicar el **in dubio pro reo** i en aquest cas obrir una porta massa ampla a la possibilitat de l'existència d'aquest usatge en la cronologia del document.

La còpia del pergami en qüestió està continguda en els **Libri Antiquitatum** de la Seu de Barcelona (ACB Lib. Ant. vol. I, doc. 636, fol. 235) en el que Ramon Berenguer i Berenguer Ramon fan donació d'uns béns que tenien de Iohannes Gamic i la seva muller pel delictes d'impostura i falsedat en la moneda. Tot això l'any 1078 i el text legal que s'invoca no és res més que la **lex**, llibre VII, títol VI, capítol II, que d'altra banda no hauria estat molt diferent si creiem d'aplicació en aquella època l'usatge 66 car aquest hauria estat el **consilium et laudamentum curie**. En últim terme, si no hagués existit l'usatge l'any 1078, la cúria tampoc no l'innovà més tard sinó que deixà a la legislació un afer que sempre havia estat jutjat d'acord amb la **lex**, tot i quedar el seu prestigi i el de la **ipsius curie** intactes pel fet d'haver inclòs el cas en una legislació enaltidora de l'autoritat del sobirà. Que això no es pogués fer fins al regnat de Ramon Berenguer IV és potser una mica exagerat; de totes maneres no compensarem per ara una exageració amb una afirmació agosarada.

Passem per fi al darrer dels usatges objecte del nostre treball abans de donar pas a les conclusions. Es tracta de l'usatge 142, **Cum temporibus**, que com ja hem vist anteriorment no respon a la forma més antiga reconstruïble dels **Usatges**, però no obstant, des del nostre punt de vista, representa una indubtable utilitat puix que és una mostra inapreciable de l'evolució de la política monetària. La constitució ens recorda clarament el seu caràcter supletiu de llacunes en la legislació anterior i no pretén en cap manera passar com una disposició original de l'antiga compilació. La pena que estableix per a aquells que gosin **capere vel percutere** aquells cavallers que es dirigeixen i actuen en servei del sobirà és semblant a aquella que **per legem consuetudinariam** es dona a aquells qui **treugam et securitatem a principe datam non observaverunt [vel] in eos qui falsari [i] moneta inventi fuerint**.

Recordem en primer lloc la datació proposada per a aquest usatge: el regnat d'Alfons I, moment en el qual la sobirania és consolidada amb el títol reial. Un fet, però, és notable: sembla evident que encara que la remissió última sigui al **Liber Iudiciorum** o si es vol **Lex Visigothorum**, com ja hem vist, cada vegada que el poder a Catalunya rep un impuls consolidador, hi ha un element present i actual pel fet que ara veiem com a prova. Si el rei es veu amb forces de garantir la seguretat d'aquells que a ell van o a ell vénen, aquestes forces són semblants a les que té per combatre la falsificació de moneda. És gairebé inútil de destacar que si aquestes penalitzacions poden ésser veritablement dissuasòries, la raó no deu ésser cap altra que l'aplicació rigorosa de la legislació sobre moneda. Cal, doncs, pensar que en aquest aspecte els **Usatges** i la **Lex** són prou prestigiosos i al mateix temps temuts i respectats fins al punt que Alfons I pugui dictar una constitució equiparant al càstig i observància d'aquestes institucions un nou principi en reforçament de la seva pròpia autoritat sobirana. L'interès és ben palès car ens indica un respecte de la política monetària comtal i el seu prestigi fins al moment en què aquesta constitució indirectament ho reenforteix.

12. Entrem, doncs, finalment a l'apartat conclusiu. Sembla clar pel que hem exposat que els **Usatges** com a compilació poden remuntar-se en la seva forma manuscrita coneguda cap a 1140 quan ja existiria un arquetipus que respon a alguns, sinó a tots dels manuscrits que coneixem. El contingut, però, de l'arquetipus reconstruït ens demostra que la seva redacció com a compilació és possible teòricament des d'un període comprès entre 1095 i 1110 pel que fa a la moneda. Limitem, però, les nostres conclusions, com hem fet en tot el treball, als usatges que ens ocupen.

D'una banda sembla provat que existeix una legislació prou coherent de Ramon Berenguer I de la qual creiem que deriven els usatges 5, 6, 13, 14, 15, 17, 18, i 19. Naturalment hi pot haver també en aquesta legislació

altres elements que poden o no haver donat origen a d'altres usatges de cronologia posterior. La hipòtesi de l'existència d'una compilació cap a l'any 1076, com ja volia J. Ficker, immediatament posterior al regnat de Ramon Berenguer I, no pot ser descartada per a aquests primer usatges que hem enumerat, però cal també dir que no és un pas necessari, que no en tenim cap prova, i que segons el nostre parer no tindria de cap de les maneres, si es que existí, ni el contingut ni la rigidesa cronològica que volia el savi austríac; en d'altres paraules, creiem que Ficker veié encertadament la coherència de la legislació de Ramon Berenguer I per als usatges que ens ocupen i també el caràcter compilatiu de la font d'on semblen procedir que és evidentment més antiga que el segon nucli legislatiu que la moneda ens permet de distinguir.

Aquest segon nucli que acabem d'esmentar no és cap altre que els usatges 23, 27, 53, 54, 61, 74, 75, 81 on està present l'or de València, la circulació més densa del qual (1085-1110) ens permet de fixar-li una datació prou aproximada.

Parlar en aquest cas d'alguna cosa més que de legislació coherent és molt agosarat. De tota manera és ben evident que l'arquetipus de cap a l'any 1140 sembla respondre a fonts compilatives, l'extensió de les quals de tota manera és molt difícil d'esbrinar i de cap manera no podem pensar que cobris els 140 primers usatges sentits com a antics pels nostres juristes medievals amb les exclusions que ja hem dit més amunt. C. G. Mor ja pensà en una compilació a l'entorn de 1100 que s'interpol·lària amb el *llibre de Tubinga* amb posterioritat a l'any 1112 i abans de meitat del segle. Pel que fa a la moneda, això seria vàlid i fins i tot ens atreviríem a suggerir que el canvi de segle veié una certa organització compilativa d'aquests materials legislatius que potser inclogué el nucli més antic atribuïble a Ramon Berenguer I. L'extensió, però, no és precissable. Com ja hem dit la influència romanitzant que indica el *llibre de Tubinga* o les *Exceptiones Petri* fan que aquesta conclusió sigui vàlida només amb matisacions puix de llur influència és admissible tan sols des de la segona desena del segle. El regnat de Ramon Berenguer III fou sens dubte l'època de constitució definitiva dels *Usatges* pel que fa, si més no, a l'aspecte legislatiu i la codificació definitiva respon segurament al regnat de Ramon Berenguer IV; de tota manera és molt probable que compilacions d'ús corrent ja existissin des del canvi de segle i que d'una forma molt semblant a la de l'arquetipus de l'entorn de l'any 1140 ja poguessin circular amb una certa estructuració des de la segona desena del segle. Les dades numismàtiques fan de tota manera possible una datació de la legislació que esmenta l'or de València a l'entorn de l'any 1100 i no manquen, com hem vist, elements per creure en un cert caire compilatiu del conjunt. El que és evident, no obstant, és la reducció de la distància entre els esments dels *Usatges* a la documentació i l'arquetipus reconstruït, però també és clar que la distància entre la cronologia de les dades numismàtiques és encara gran i en la nostra opinió sembla reflectir un període vacil·lant d'estructuració que pogué respondre parcialment àdhuc a d'altres patrons diferents de l'arquetipus i que potser foren responsables de les distintes ordenacions, absències i presències, que hem anomenat transmissió transversal, que ens presenten els manuscrits que coneixem.

Això seria un intent d'explicació que podem resumir dient que els *Usatges* reflecteixen un nucli coherent de legislació de Ramon Berenguer I que numismàticament estan identificats per la presència de l'or cuit i de l'aranzel de composicions. Un segon nucli d'esments de l'or de València que semblen reflectir una data a l'entorn de l'any 1100, moment de màxima circulació d'aquest or. Des d'aquest període és possible pel que fa a la moneda, l'existència com a compilació, d'altres consideracions, però ens indiquen una cronologia per a la codificació, no per a la legislació, d'uns quinze o vint anys posterior. L'arquetipus es pot datar a l'entorn de 1140 i cal remarcar que en aquest no hi ha cap element posterior a Ramon Berenguer III, però que de tota manera la seva aplicació correspongué al concepte del poder i a la cronologia de Ramon Berenguer IV; el fet clar que el seu contingut monetari no semblés anacrònic és un indicatiu evident del prestigi i utilització habitual de la legislació que recullen els *Usatges* que potser fins i tot donà origen a compilacions parcials o intents d'estructuració que serien el que ens reflecteix la *facies* textual de l'arquetipus en forma de nuclis d'una certa uniformitat. A la fi del regnat de Ramon Berenguer III aquest moviment tendent vers la codificació podria ésser ja madur puix que tots els elements legislatius i influències externes ja serien presents. Possiblement, doncs, la cúria de Ramon Berenguer IV no féu altre cosa que donar aquest important pas tot respectant la coherència dels materials que compilava i el record d'aquells que els propiciaren sense que poguem deixar la banda un cert sentit historicista reflectit als proemis, del qual seria també fruit, juntament amb l'actitud abans proposada, la conservació dels esments monetaris en la forma que se'ns han transmès.

Pel seu contingut, mereix una consideració diferent l'usatge 141, *solidus aureus*, que potser en les distintes situacions respecte del cos dels *Usatges* ens indica les seves possibilitats de posició com a glossa al mateix temps que se'ns ofereix com a element d'antiguitat provada, i pot respondre també al moment del canvi de segle, i nascut com a element de relació entre el *Liber iudiciorum* —fins i tot esmentat a la versió que donem com a apèndix— i el contingut dels *Usatges*. Només un estudi crític i conseqüent edició del text dels *Usatges* ens arribarà a provar si efectivament pot ésser considerat, com pensem, un exemple paradigmàtic del que pot ser la transmissió transversal d'antiguitat moltes vegades semblant als elements de presència constant a l'arquetipus dels *Usatges*.

Creiem, doncs, que amb això hem pogut donar un pas, bé que insegur, endavant en l'estudi dels *Usatges*, tot intentant de posar en contacte dades numismàtiques i dades filològiques per tal de contrastar-les mútuament i de reenfortir-les en cas de coincidència. Se'ns ha fet evident una vegada més per les dades monetàries la veracitat de l'asserció de S. Sobrequés per al conjunt dels *Usatges*: "Esdevingueren, doncs, un veritable codi de Catalunya el qual, contràriament al que succeí en altres vells codis, no fou mai derogat malgrat la seva creixent inadaptació a la realitat posterior, sinó desenrotllat modificat o completat".

APÈNDIX

L'usatge 141, **solidus aureus**, segons el ms. Parisinus 4762, fol. 3 r.

Rúbrica: De solidis aureis.

Solidus aureus habet VIII° argenteos. Uncia vero XIII. Libra quoque auri habet XX et I solidos. Solidus quoque valent IIII^{or} morabatinos. Uncia vero VII. Libra namque LXXX° III^{or}. Centum solidi valent CCCC morabatinos; et CCC solidi valent morabatinos mille CC. Centum uncie auri Valencie valent CC morabatinos; et tres mancusos et medium eiusdem auri I morabatinum; et VII mancusos eiusdem auri faciunt uniciem I que valet II morabatinos. Tremisse idsunt triantis solidos III. Gomer maior XV modios. Gomer minor XXII sextarios. Sextarius II libras. Libra XII uncias. Libra LXII solidos. Tres argentei solidum faciunt. Talentum CXXV libras. Triantem idest tremisse terciam partem. Solidus in libro iudicio de mancus aureo dicitur. Siliqua media pars denarii idest medallia. Triantem idest tremissem hoc est mensura III^{or} mensurarum idest III^{or} passus in latum et XXX° II° passus in logum. Libra auri solidos CL de denariis de Tolosa.

Referències bibliogràfiques

- R. D'ABADAL, "Prólogo" al vol. XIV de la **Historia de España** dirigida per R. Menéndez Pidal, Madrid 1966. (= **Pere el Ceremoniós i els inicis de la decadència política de Catalunya**, Barcelona 1972).
- R. D'ABADAL-J. RUBIÓ, "Notes sobre la formació de les compilacions de constitucions de Catalunya i de capítols de cort referents al general", **Estudis Universitaris Catalans** IV (1910), pp. 409-435 (= **Dels visigots als catalans** vol. II, Barcelona 1970, pp. 381-403).
- R. D'ABADAL-F. VALLS TABERNER, **Usatges de Barcelona**, editats amb una introducció per..., Barcelona 1913.
- J. BALARI I JOVAY, **Orígenes històrics de Catalunya**, 2 vols. St. Cugat del Vallés 1964₂ (1^a ed. Barcelona, 1899). Biblioteca Filològica Històrica X-XI bis.
- J. BASTARDAS, **Sobre la problemàtica dels Usatges de Barcelona**, Barcelona 1977.
- J. BASTARDAS, "Els problemes dels Usatges" a **Història de Catalunya Salvat** vol. II, Barcelona 1979, pp. 240-243.
- P. BELTRAN, "Interpretació del usatge 'Solidus aureus'", **Memorial Numismático Español**, junio 1921, extret 26 pp.
- E. BESTA, "Usatici ed usi curiali di Barcellona", **Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere**, ser. 2, vol. 58 (1925), pp. 637 ss. (trad. cat. **Revista Jurídica de Catalunya** (1925), pp. 499-510).
- P. BONNASSIE, **La Catalogne du milieu du Xe à la fin du XIe siècle**, vol. I, Toulouse 1975.
- J. BOTET i SISÓ, **Les monedes catalanes**, 2 vols., Barcelona 1908 (reimpr. Barcelona 1976).
- G. M. de BROCÀ, "Els Usatges de Barcelona", **Anuari de l'Institut d'Estudis Catalans** V (1913-1914), pp. 357-389.
- J. FICKER, "Ueber die Usatici Barchinonae und deren Zusammenhänge mit den Exceptiones Legum Romanorum", **Mitteilungen des Instituts für österreichische Geschichtsforschung**, II Ergänzungsband, Innsbruck 1886, pp. 236 ss. (trad. cast. **Sobre los Usatges de Barcelona y sus afinidades con las Exceptiones Legum Romanorum**, Barcelona 1926).
- O. GIL FARRÉS, **Historia de la moneda española**, Madrid 1976.
- **Glossarium Mediae Latinitatis Cataloniae** ed. M. Bassols, J. Bastardas et alii, Barcelona 19.
- F. MATEU 'LOPIS, "El 'Aurum Valencie' en los 'Usatici Barchinone'. Estudio de las cláusulas penales pecuniarias de los Usatges", **Numisma** 19 (1956), pp. 9-32.
- C.G. MOR "Appunti sulla formazione del testo degli 'Usatici Barchinonae'", **Studi in onore di Carlo Calisse**, vol. I, Milano 1939, pp. 351-375, i "Appunti su di un ms. degli Usatici di Barcellona e sui rapporti tra Usatici, Libro de Tubinga ed 'Exceptiones Petri'", **Rendiconti dell'Istituto Lombardo di Scienze e Lettere** LXXIII (1940). Aquests dos treballs han estat refosos a "En torno a la formación del texto de los 'Usatici Barchinonae'", **Anuario de Historia del Derecho Español** XXVIII (1957-1958), pp. 413-459.
- M. RIU i RIU, "La feudalització del camp català" II^a curs d'**Història de Catalunya. Estructura social i econòmica del camp català**. Barcelona 1978 esp. pp. 41 ss.
- J. ROVIRA ERMENGOL, ed. **Usatges de Barcelona i Commemoracions de Pere Albert**, Barcelona 1933.
- S. SOBREQÜÉS I VIDAL, **Història de la producció del Dret Català fins al Decret de Nova Planta**, Girona 1978 (= **Llibre del II Congrés Jurídic Català**, Barcelona 1972, pp. 79-159).
- F. VALLS-TABERNER, sèrie d'articles recollits a **Obras Selectas**, vol. II, **Estudios Histórico-Jurídicos**, Madrid-Barcelona 1954.

LA CIRCULACIÓ DE LA MONEDA VISIGODA A LA CATALUNYA MEDIEVAL I LA SEVA INFLUÈNCIA EN LA MONEDA COMTAL CATALANA (avanç).

Xavier BARRAL i ALTET

L'autor exposa en la present comunicació un tema de recerca que l'ocupa des de fa algun temps i que serà l'objecte d'una relació més detallada ulteriorment. Es tracta de comprovar si la gran originalitat de l'amonedació visigoda ha influït en la tipologia o en l'epigrafia de la moneda posterior medieval catalana. Per altra part, una enquesta geogràfica intentarà determinar si la moneda d'or dels Visigots ha circulat en època posterior a la de la caiguda del sistema econòmic que li donava curs legal

Sabem, encara que no hi hagi unanimitat de criteris sobre aquest punt, que les primeres monedes d'or àrabs de la Península ibèrica imiten el tipus monetari dels Visigots. Les llegendes de les monedes visigodes semblen haver jugat un paper que cal anar valorant en l'elaboració de certes llegendes monetàries medievals: un diner polonès de Boleslas, encunyat entre 1013 i 1015, porta la inscripció, **Dux inclitus**, que recorda les de les monedes dels Visigots; un òbol de Thibault de Chartres, del segle X, presenta també una llegenda de tipus anàleg a les dels **tremisses** visigots.

F. Mateu i Llopis havia ja estudiat el problema de les influències dels tipus i de les llegendes monetàries dels Visigots en les monedes de la reconquesta peninsular, sobretot utilitzant les comparacions de fórmules. És principalment dins d'aquest camp que hom pot observar algunes similituds entre llegendes monetàries i fórmules diplomàtiques. Sabem, per altra banda, que les mateixes supervivències o influències existeixen, dins del mateix marc cronològic, en altres camps, com el del dret, per exemple.

Molt més interessant és el problema de la possible circulació de la moneda d'or dels Visigots en època posterior al segle VIII. Una bona part de la massa metàl·lica constituïda pel numerari visigot fou transformada per la fabricació de les monedes àrabs d'or. En alguns llocs de la Península, però, la moneda visigoda sembla haver continuat circulant fins a la seva substitució total per la nova moneda de plata. Hom coneix la polèmica, ja clàssica, referent a les mencions medievals, sobretot en les regions del nord de la Península, en les que hom assenyala pagaments fets en **solidos** o **tremisses**. Els autors que han tractat del tema continuen dividits entre els qui pensen que es tracta d'una moneda de compte i els qui creuen que aquestes mencions demostren la circulació real de les monedes visigodes en època alt medieval i medieval.

Personalment he intentat abordar el problema de manera diferent, estudiant les monedes visigodes trobades en un ambient arqueològic cert d'època medieval o la presència de monedes visigodes en troballes més tardanes. En ambdós casos, els exemples recensionats són encara massa esporàdics per a que hom en pugui treure conclusions de conjunt. A Obiols (Berga), per exemple, una moneda visigoda d'Egica va ésser trobada dins d'una tomba en un ambient arqueològic clarament alt medieval. Cal analitzar cada troballa monetària per a provar de definir-ne el context cronològic d'immobilització, sobretot quan pot ésser fixat per mitjà de l'arqueologia. Aquesta és la tasca que m'ocupa actualment.

PRIMERA PART: DELS "TIPUS"

DEFINICIONS I ASPECTES. El mot "TIPUS" és d'ús freqüent en els tractats numismàtics antics i moderns, però son escassíssims els que fassin referència al seu possible significat i els pocs que en parlen, no fan esment dels factors que intervenen en la seva gènesi.

S. Isidor de Sevilla fa menció, que una moneda necessita posseir tres elements perquè pugui ser considerada com a tal: "metallum, figura et pondus", que es poden traduir per: metall, empremta i pes. Així doncs, la figura, empremta o tipus és un dels factors perquè dita moneda pugui existir, ja que és inherent al seu ésser.

Sobre la significació del "TIPUS", en Burzio (15) escriu: És "la figura, símbolo u objeto estampado en las caras de una moneda o medalla, que de acuerdo con su importancia toman el nombre de anverso o reverso. Los tipos se presentan de forma variadísima distinguiéndose dos principales: las efigies y los escudos de armas, para representar respectivamente, el soberano o jefe de un estado y al estado propiamente dicho. Hay otros tipos monetarios con cabezas de divinidades o figuras mitológicas, especialmente en monedas antiguas, como también de caracter religioso, histórico, comercial, navegación, arte, arquitectura, plantas, animales y cuanto objeto o materia sirva para distinguir al país que acuña la moneda. Acompañando a la leyenda, constituye la fuente más importante de los estudios numismáticos, arqueológicos, mitológicos, religiosos y artísticos, cuya observación da una idea vívida de los usos, costumbres, arte, y en una palabra de la civilización de los pueblos que batieron estos tipos monetarios".

Aquesta definició té una gran amplària i creiem que és suficient per començar a introduir-nos en l'estudi de la tipologia encara que la considerem incompleta, ja que sols al·ludeix als TIPUS establerts o sigui tal com estan estampats en les monedes. A nosaltres no solament ens interessa aquest TIPUS, sinó el seu possible significat, així com les possibles dependències de la seva empremta de la d'anteriors monedes, o bé si han rebut l'influx d'encunyacions de regnes o països veïns, o si ostenten singularitats que provenen de factors locals etc. Per tant, a més de les facetes de que fa esment en Burzio, hem d'escorcollar tot el que hagi pogut influir en el resultat final de l'empremta, siguin factors locals, de veïnat, d'art, de comerç, de relacions familiars, etc. Per tant, el "TIPUS" és la conseqüència i la concreció de molts factors, que al conjugar-se i conjuntar-se aconsegueixen dit resultat. En general, no creiem que tanmateix es pugui fer omissió de la significança de la llegenda dins del context general de la moneda i encara que en la pràctica no es té gaire en compte dintre de la conformació del TIPUS, creiem que és un element que s'hauria d'incloure -donant-li el valor que tingui- en la definició del mateix.

Ja hem dit que la definició del "TIPUS", excepcionalment es llegeix en les obres numismàtiques, però aqueixa mateixa circumstància també es dona en els diccionaris, ja que en cap d'ells he trobat una al·lusió al TIPUS monetari. Sempre ho fan referit als TIPUS biològics, antropològics etc. -o sigui dels éssers estudiats en dites ciències-, o bé en relació als problemes mèdics de l'herència, o s'ocupen de la genètica animal per millorar la ramaderia etc. El desenvolupament del concepte "TIPUS" ANIMAL, fins a concloure en un ésser en el que les característiques i qualitats estan influïdes i supeditades per l'herència -genotipus-, l'entorn ambiental -paratipus-, i que a l'ajuntar-se formen el fenotipus, amb el capgirament que pot suposar les mutacions, tenen un paral·lel -no identitat- i grans similituts en la generació dels TIPUS MONETARIS i s'arriba a aquesta conclusió indiscutible a l'establir una confrontació en la paternitat dels mateixos.

GÈNESI DELS TIPUS MONETARIS. Acabem de dir que aquests TIPUS presenten una gran similitud en el que fa referència al seu origen amb els TIPUS biològics, encara que els resultats finals no siguin idèntics i l'analogia existeix en les causes i factors que intervenen en la seva formació. Per tant, l'estudi d'aquests condicionaments els farem de manera similar a la Biologia, encara que després arribem a altres conclusions. Els apartats a considerar son els següents:

A. ESSÈNCIA, HERÈNCIA i EVOLUCIÓ. EL TIPUS MONETARI està caracteritzat en principi, pels elements de la definició de S. Isidor. Existeix un component bàsic, que és el metall i que condicionat pel pes constitueix l'ésser de la moneda, a la que se li acaba de donar identitat a l'estampar-la. Per tant tots aquests elements reben l'heretatge de les emissions precedents, o sigui que cada moneda està subjecte en principi, per la continuïtat en el pes, empremta i metall d'encunyacions batudes anteriorment. Podríem dir, que hereta unes característiques que constitueixen la seva essència.

Tot aquest conjunt pot permanèixer estacionat durant anys i emissions i constitueixen els TIPUS IMMOBILITZATS. Aquest fet és excepcional, ja que generalment es produeixen canvis lents i que encara que siguin mínims, tots ells es reconeixen fàcilment. Les variacions poden provenir de l'evolució de l'art, d'influències de l'economia etc., ja que no hem de perdre de vista -com ja hem dit- que el TIPUS és el reflex del conjunt de factors ambientals, econòmics, territorials, artístics de l'època en què es baten les encunyacions.

També es pot donar el cas contrari, o sigui que en lloc de produir-se un avenç, sorgeixi una reculada, sigui en la llei de la moneda, en la perfecció de les encunyacions, en l'aparició d'un art de qualitat migrada etc. Aleshores s'entra dins dels TIPUS DEGENERATIUS i que no són altre cosa que un mirall del conjunt de factors en què viu el país emissor. Així doncs, els TIPUS es recolzen damunt d'uns elements bàsics -herència-, que lentament poden sofrir trasmudança per les contingències generals del país i del moment.

B. LES INFLUÈNCIES. Així com el conjunt general dels condicionaments del país intervenen damunt del TIPUS de manera lenta i progressiva, existeixen altres factors que poden actuar de forma ràpida i decisiva produint canvis accelerats i immediats damunt del mateix. Reconeixen orígens diferents i en general els podem dividir en dos grups, segons que la causa provingui d'un fet o singularitat local, és a dir que estingui directament lligada al lloc on es bati la moneda, o bé que el seu origen sigui forà, això és, que sigui exògen, extrínsec.

Factors externs. Entre molts altres, farem esment dels següents:

1. Per imitació de TIPUS que s'encunyen en regnes o països que en aquell moment posseeixen una gran preeminència en l'àmbit mundial. El seu ascendent es pot manifestar a gran distància, sigui per les relacions diplomàtiques, comercials etc. És el cas de la influència bizantina en les emissions comtals.
2. Per veïnatge de reialmes o països que tinguin gran potencialitat. Així s'infiltra el dit "ARBRE de SOBRARBE" en els comtats catalans.
3. Per la dependència d'algun comte vers algun monarca. Així ARMENGOL VI d'URGELL reproduceix el Crismó de les emissions d'ALFONS VI i de Dª URRACA de CASTELLA
4. Per poder sostenir ventatjosament el comerç amb altres països. Aquest és l'origen dels Mancusos.

Factos locals o interns. Es produeixen en les següents circumstàncies:

1. L'existència de lligams familiars, de pare a fill, entre parents etc.
2. Per singularitats del senyor emissor que poden imprimir característiques peculiars a les emissions. Així el bisbe de Vic infon caràcter religiós a les seves encunyacions.
3. Que en la moneda es vulgui manifestar i perpetuar alguna peculiaritat local. D'aquí prové la llegenda inscripta dins de la creu en les monedes de Besalú.
Apart de les influències que hem fet esment, en poden existir moltes altres que actuin damunt dels TIPUS, ja que qualsevol contingència que originï una superioritat a l'exterior del país, o bé qualsevol factor local, poden desencadenar preponderàncies que poden arribar a traslluir-se en l'empremta de les monedes.

C. LES MUTACIONS. Aquest terme és molt emprat dins de la Biologia i creiem que en el mateix sentit i de manera adequada es pot usar en la Numismàtica, ja que desitgem que signifiqui i remarqui "UN CANVI o UNA MUDANÇA" que sorgeix dins de les emissions monetàries o sigui que impliqui l'aparició d'un "TIPUS NOU" completament dissemblant dels existents en aquell moment en el conjunt de les encunyacions. En la seva gènesi hi poden intervenir factors locals o propis del país emissor, encara que altres vegades no és pot esbrinar el perquè apareix aquella empremta.

Poey d'Avant (2) en el tom II, pàg. 209 de la seva obra, escriu: "Jo anomeno TIPUS ESPONTANIS aquell que neix d'ell mateix, que ha estat creat per raó de les mateixes circumstàncies i amb l'esperança d'expressar una idea comú. Per això, quan una idea adquireix una certa grandesa condueix a engrendrar uns mateixos signes. D'aquí s'ha de tenir en compte, que a més de la persistència dels tipus, es té d'estudiar l'aparició de "TIPUS NOUS";

Aquests conceptes són similars als de De Vries al tractar de les MUTACIONS biològiques i per tant creiem que es pot establir una equivalència entre TIPUS ESPONTANIS = GENERACIÓ ESPONTÀNIA = MUTACIONS. Per tant quan farem esment d'alguns d'aquestes termes volem significar: l'aparició de "TIPUS NOUS" o sigui amb empremtes que no tinguin parió en les que fins aquell moment s'imprimiren en dit país. Aquest "TIPUS NOU" pot ésser un "TIPUS INÈDIT" en el conjunt de totes les encunyacions de l'època, però altres voltes pot sorgir un TIPUS similar en algun altre país que bati en condicions equivalents i per tant encara que no hi hagi dependència d'un front de l'altre, poden encunyar empremtes idèntiques coetàniament i de manera casual.

TIPUS MONETARIS COMTALS. Enumerats la major part dels factors que intervenen en la generació dels TIPUS, no podem establir les mateixes conclusions que en l'estudi dels TIPUS biològics, ja que en Numismàtica s'imbriquen i es barregen dits factors d'altre manera, produint resultats distints. Creiem que pot tenir grans avantatges el que un TIPUS es pugui encasellar com INÈDIT, o bé en el cas que no ho sigui, el conèixer les causes que han intervingut en la seva creació. D'aquest coneixement deduirem les influències d'uns tipus damunt dels altres, l'expansió dels mateixos i per tant les dependències dels senyorius etc. Amb aquest basament hem establert un repertori de TIPUS adreçats a que ens alligonin pràcticament sobre els seus orígens. Son el següents:

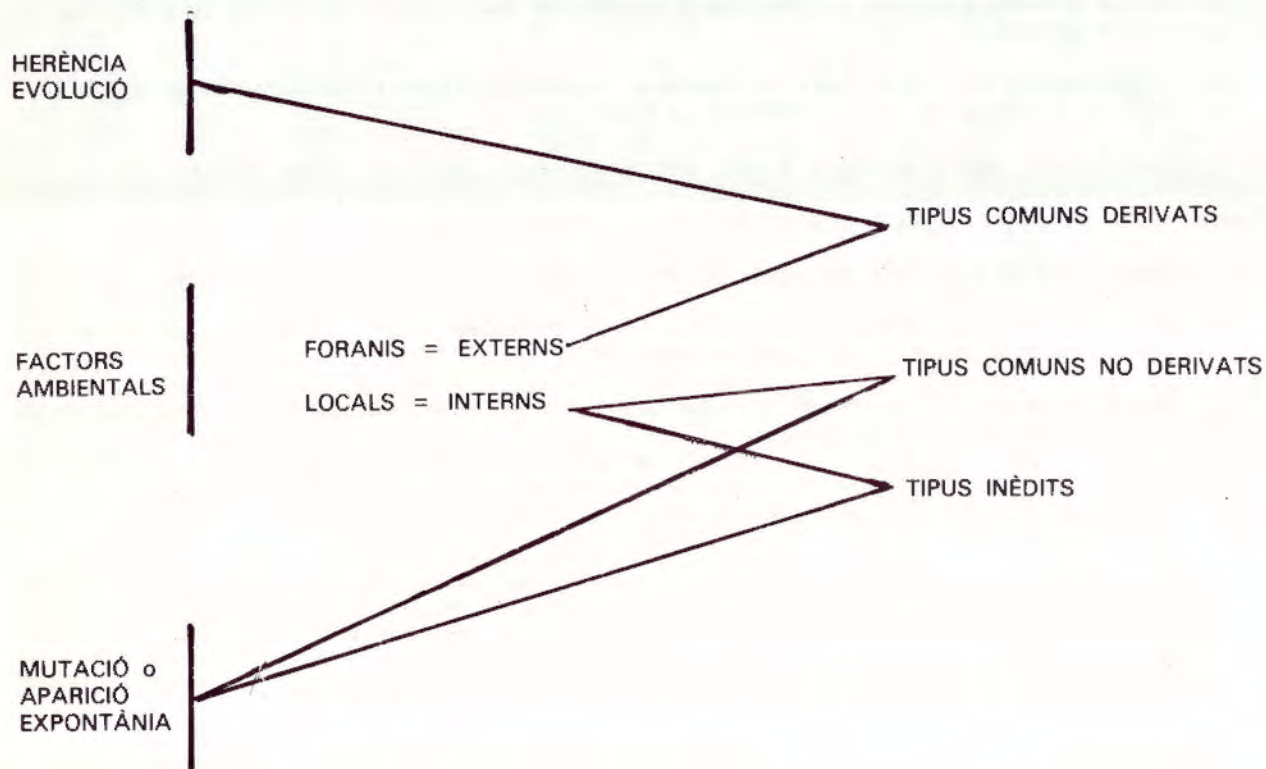
TIPUS INÈDITS. Són els que en el moment que neixen, la seva empremta és ÚNICA dins de les encunyacions de tots els països. Sempre provenen d'una MUTACIÓ encara que aquesta es pot recolzar algunes vegades en factors locals, mentre que en altres no hi manera de treure l'entrellat de quina pot ésser la seva procedència.

TIPUS COMUNS DERIVATS. Són aquells en que la seva empremta és semblant a altres ja existents. Poden provenir d'emissions anteriors o sigui que són empremtes lleugerament evolucionades, o poden estar influïdes completament per encunyacions forànies, d'altres països que exerceixen preponderància damunt d'ells.

TIPUS COMUNS NO DERIVATS. Diem comuns perquè es troben en altres països, però no es pot establir cap dependència entre ells. Son conseqüència d'una MUTACIÓ o sigui una APARICIÓ ESPONTÀNIA, unes vegades suportada per factors locals i les altres sense poder relacionar-los amb res. Això sí, en el moment de la seva aparició són inèdits dintre de les encunyacions del senyoriu, però no ho són en el context general de les encunyacions, encara que no es pot trobar cap relació ni dependència amb els països que les estampen amb empremtes similars.

Creiem que el següent quadre pot aclarir aquestes qüestions:

GÈNESI DELS TIPUS

Encara que en els TIPUS finals que tenen cabuda en aquest quadre, es pot reconèixer una paternitat provinent de dues de les causes genètiques, en el moment que en cada un d'ells es fa una evaluació de l'influx de cada una d'elles, es constata que solament una, és la que veritablement ha actuat, mentre que l'altre encara que alguna volta es pugui rastrejar, en general roman amagada, ja que poc hi ha intervingut.

SIGNIFICANÇA DELS TIPUS. La comprensió de molt d'ells es tan palesa, que difícilment s'escapa a l'observació directa. En altres, els mòbils que han existit al crear-lo queden molt amagats i engendra en els autors variats suggeriments.

Quan farem la descripció dels TIPUS COMTALS intentarem esbrinar dites causes, que algunes voltes quedaran aclarides, mentre que en altres ocasions solament transcriurem dissemblants opinions, sense que es pugui arribar a una concordança. Més creiem, que aquesta investigació té una gran transcendència, ja que no solament ens assenyalava el que l'empremta simbolitza, sinò que moltes voltes ens manifesta singularitats locals que en el moment de batre la moneda volia fer-se'n esment.

SEGONA PART: EVOLUCIÓ HISTÒRICA DELS COMTATS EN RELACIÓ A LA TIPOLOGIA

L'indpendència dels comtats catalans es desenvolupà lentament al llarg de desenes d'anys en que poc a poc es van anar afluint els lligams que els unien al poder central de la monarquia carolíngia. Les conseqüències que això va reportar en les prerrogatives que el monarca tenia damunt de la moneda, foren que la propietat de la mateixa va passar del rei als diferents comtes i que aqueixos quan les necessitats de numerari es varen fer peremptòries, procediren a fer encunyacions en les que feren una trasmudança de l'empremta de la mateixa, per altres que reflectien més les singularitats inherents de cada un dels comtats. Així ho manifesta M. Prou (citat per Botet) en la introducció a LES MONNAIES CAROLINGIQUES. Escriu: "Mentre el poder reial fou lo suficientment fort per a mantenir els seus drets, els comtes no foren més que els representants del rei a les províncies; tan bon punt els comtats es convertiren en hereditaris, usurparen les regalies sobiranes y les exerciren en el seu profit. La moneda fou una de les regalies que caigueren a llurs mans. Desde llavors explotaren les seques pel llur compte, atribuintse les funcions reials relatives a la moneda, apropiantse'n la fabricació y els beneficis que d'ells resultaven, fixantne el títol y el pes, y percibint les penyores que s'imposaven als falsadors".

Aquesta és l'evolució que seguí la moneda comtal catalana al descompondres l'Imperi Carolingi i d'aquesta manera ho comenta el gran mestre Botet (1): "Además, gayrebé may renuncién els reys a llurs drets sobre la moneda, limitantse per lo general a concedir una part del lucre de la fabricació en una seca reyal determinada, y molt poques vegades tenen per objecte autorisar l'establiment de noves seques, en quals casos se disposa que la lliga, les empremtes y el pes de les monedes siguin els ja establerts als tallers reials y el caràcter gradual de l'usurpació pels comtes del dret de moneda, se descobreix en les empremtes usades. Al principi, els comtes se contenten ab apropiarse els beneficis de la fabricació, conservant les empremtes reials; però, desde la segona meytat del sigle X, graven ja en les monedes llurs noms, adopten les empremtes que'ls hi semblen millor y usen, respecte de la moneda, de tots els drets propis de la sobirania. En aquest temps, si fa no fa, se nota qu'a la major o menor uniformitat de les empremtes reials se substitueix una gran varietat d'empremtes, l'estudi de les quals es necessari pera classificar degudament les monedes". Poc després afegeix: "Els comtes de la Marca d'Espanya per trobarse més lluny del poder central y per la situació dels comtats llurs en la frontera de les terres ocupades encara pels alarbs, qu'ls impulsaven a tenir més iniciatives, foren dels primers en obrar ab independència del poder reyal y en apropiarse'n les atribucions. A darrers del sigle IX, o a primers del sigle X, creyem que correspòn una moneda encunyada a Barcelona. ab empremtes en part carolíngies y en part exòtiques al monedatge reyal d'aquells temps, y les concessions fetes pels comtes de Barcelona-Ausona-Gerona a les iglesies ausonenca y geronina, proven qu'a la primera meytat del sigle X aqueixos comtes disposaven de la moneda com de cosa propria".

Després d'aquest començament -exposat magistralment per en Botet- les encunyacions proseguiren en els distints comtats, fins que tots ells s'integraren en el de Barcelona.

Les encunyacions en els seus inicis mostren un gran influx d'estil carolíngi -a Barcelona-, ja que la seva empremta es la conseqüència de l'evolució de dita moneda, però quan poc després s'anirà perdent aquesta influència, començaran a sorgir TIPUS INÈDITS, encara que també n'hi hauran que estaran influïts per les emissions de països veïns -els senyoriis francesos-, o bé llunyans -Bizanci-.

Per comprendre les circumstàncies en què es baten les encunyacions comtals, hem de tenir en compte que a l'ensem que en dits comtats, també es comencen les emissions en els senyoriis de França i que les condicions de vida, econòmiques, socials, etc són molt semblants i que en general aquests països posseeixen una major vitalitat i potència, ja que no tenen de lluitar amb enemics situats a les seves fronteres. Això condiciona, en general, una major població del país, que presuposa una major potencialitat. Aquest és un factor que pot exercir influx damunt de les emissions comtals.

També s'ha de fer esment, que tots els condicionaments anteriors es manifesten en les encunyacions dels senyoriis francesos en la mateixa influència que en els dels comtats catalans, es a dir, que l'art, l'economia, la religió etc. son similars, el que condueix a que sorgeixin a una i altre part dels Pirineus empremtes que no són idèntiques, pero sí que tenen grans semblances i analogies entre elles. Per això, hi ha grans dificultats en determinar exactament si existeix influx d'unes emissions vers les altres. En aquesta fase inicial, les encunyacions dels regnes peninsulars no exerceixen gran influència, ja que també viuen en condicions semblants i exceptuant Navarra, en que les emissions s'inicien a començaments del sigle XI per mitjà de "SANCHO el MAYOR" (1000-1035) els altres regnes estan endarrerits en les seves encunyacions, ja que a Aragó i Castella no comencen fins a l'últim terç de dit sigle. Tot això canviarà quan Aragó amb les conquestes de "SANCHO RAMIREZ" aconseguixi una gran preponderància a la part oriental de la Península. Es produirà la infiltració de L'ARBRE DE SOBRARBE en les emissions de Girona i Urgell i després la moneda jaquesa circularà autoritzadament per Tortosa, Lleida i Urgell. L'influència de Castella es produirà, principalment, quan Ramon Berenguer IV intervingui en el regne d'Aragó i augmentarà després de maridar-se la seva germana Berenguela amb Alfons VII de Castella, l'Emperador.

TERCERA PART: TIPUS MONETARIS COMTALS

PRIMER GRUP: TIPUS INÈDITS

Dins de les encunyacions que els comtes bateren a la Catalunya medieval, hem de fer esment d'alguns TIPUS que hem de classificar com INÈDITS, ja que la seva empremta no es tornarà a repetir durant dita època, o en cas de què es gravi en altres monedes, la primícia o sia el fet de la seva creació, sempre pertanyerà a les peces comtals catalanes. Aquesta gènesi s'ha de produir de manera lliure i espontània, sense rebre influències forànies i encara que en la seva generació hi puguin influir motius i factors locals, aquests s'han de considerar com promotors i condicionadors, ja que els TIPUS INÈDITS moltes voltes són conseqüència dels mateixos. De les diferents empremtes que comentarem, unes són molt característiques i clarament dissemblants de les emissions fins aquell moment conegudes, mentre que altres seran més o menys equivalents, però totes elles han d'ésser originals. Aquesta qualificació d'INÈDITA la manifestem referida als regnes o països que geogràficament estan situats molt a prop, tals els regnes peninsulars o bé al reialme de França i dels seus senyorius i de manera singular amb els situats a l'Occitània, pels lligams que els uneixen "amb els comtats" catalans degut al seu comú origen, llaços que algunes voltes intervindran en major o menor grau en les empremtes que tots ells encunyaràn. (a).

TIPUS: CREU AMB LLEENDA INSCRIPTA. Aquest TIPUS es característic del comtat de BESALÚ (núm. 1 i núm. 2) i ja apareix en la primera de les seves emissions, o sigui a començaments del segle XI, quan el comte GUILLEM I (1020-1052) va començar a batre (tipus 1 i 2 de dit comtat). La mateixa empremta es repetirà en les emissions més tardaneres del comtat (tipus 5 i 6). Consisteix en una figurança que està integrada per dos elements: el primer, una creu equilateral dibuixada amb dues línies bastant separades entre elles, que deixen un gran buit intern, i el segon, la llegenda: SANCTA CRUX, inscripta dintre d'ella. La gènesi d'aquesta empremta la trobem en la donació que dit comte feu a l'església de Santa Maria de Besalú i que va ésser un tros del LIGNUM CRUCIS. Això va succeir l'any 1025 quan GUILLEM I i la seva muller varen tornar del seu pelegrinatge a Roma. Aquesta relíquia fou objecte de gran devoció a la comarca i aquesta reverència i estimació es volgué plasmar fent la gravació a les monedes de la seva representació. Per això és el tipus dominant en el comtat ja que figura en quatre dels sis tipus, o sigui en els dos primers i els dos últims, aquests encunyats per BERNAT II (1066-1097) i pel seu fill BERNAT III (1097-1111) que ho feren en un TIPUS immobilitzat fins a la mort del darrer. Una altre singularitat del mateix, consisteix que en els angles de la creu hi figuren les lletres del nom del comtat distribuïdes d'aquesta manera: BI SUL DV NO, que es el topònim de la moneda. Creiem que totes aquestes característiques són molt originals i per tant és un TIPUS INÈDIT.

Aquesta empremta va influir i va inspirar l'emissió de RAMON BERENGUER II (1076-1082) i en la que també hi pogué intervenir BERENGUER RAMON II (1076-1096) (tipus 11) batuda al comtat de BARCELONA (núm. 3), en què l'empremta de la moneda porta una creu de contorns molts semblants a la de Besalú, de la que difereix substancialment per la manca de la llegenda inscripta, ja que en dit lloc, hi figuren uns ornaments que omplenen l'espai existent entre les dues línies que formen la creu. Com que l'encunyació de Barcelona és posterior a la de Besalú, creiem que la primera prové i s'inspira en aquesta última, de la que és una forma evolucionada. També difereix perquè així com a Besalú les lletres dels angles de la creu ens deien el nom del topònim, a Barcelona les lletres ens donen el nom de comte emissor y están distribuïdes d'aquesta manera: RAI MVN DVS BRG. Aquesta singularitat crida fortament l'atenció de'n Botet que busca un antecedent d'aquest TIPUS en les encunyacions de MILO, vescomte de Narbona (759-790), que en algunes de les seves monedes (núm. 4 i 5) hi ha una creu que en els angles porta una inicial que en una cara indica el nom del comte i en l'altre el comtat. Això pot ésser un antecedent llunyà, però el que nosaltres considerem com a fet primordial és l'existència de la llegenda inscripta. Així mateix, també l'existència del topònim o bé del nom de comte té un gran interès, ja que les emissions de MILO, fetes a NARBONA -relativament a prop de Barcelona i més encara de Besalú- foren batudes a finals del segle VIII, abans de les encunyacions de Barcelona fetes per Lluís el Pietós (814-840) i per tant abans de WIFRET el PILÓS, a partir del qual els comtats esdevenen hereditaris. Així doncs, en el moment de les encunyacions de Narbona faltaven més de cent anys perquè morís el primer dels Wifrets i si aquesta era la condició del comtat de Barcelona, a Besalú ningú podia somniar que amb el temps seria la capital d'un comtat que es crearia amb la seva comarca i algunes veïnes i perquè existís el primer comte faltava encara més d'un segle. Aquestes circumstàncies ens fan pensar que no hi hagué influència de les emissions narboneses damunt de les de Besalú, ja que no existien unes relacions directes i l'espai de temps que separa les emissions és de més d'un segle, tant més quan les encunyacions posteriors de Narbona es bateren amb altres tipus i empremtes.

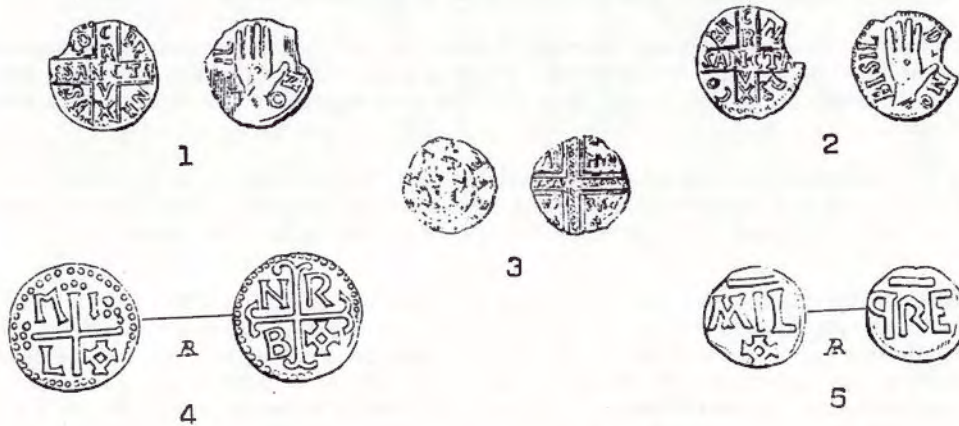
Per tant creiem que la creu amb llegenda inscripta és un TIPUS INÈDIT i que la manera de manifestar la seva i el nom del comte constitueixen quasi amb seguretat una novetat en els batiments de l'època i mereixen quasi bé el mateix qualificatiu.

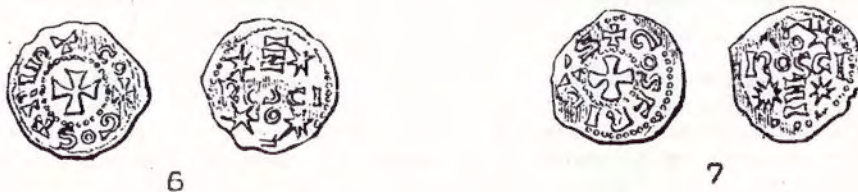
(a) Les referències que farem de cada emissió s'ajusten al CORPUS presentat per M. Crusafont i Anna M. Balaguer amb la col. d'Ignasi Puig i Ferreté en aquest Symposium i que fou publicat en el primer volum del mateix.

TIPUS MONETARIS INEDITS

CREU AMB LLEGENDA INSCRIPTA

CREU FORMADA PER LA LLEGENDA

BALANCES

nóms. 1 i 2, de BESALÚ (del 1020 al 1111). núm 3, tipus 11 de BARCELONA (del 1036 al 1032). núms. 4 i 5, de MILO de NARDOONA (del 759 al 790), núms. 6 i 7, tipus 1 del ROSSELÓ (del 1008 al 1063). núms. 8 i 9, tipus 20 i 21 de GIRONA (començaments del segle XII. núms. 10 i 11, del comtat de POITOU, encunyades a MELE.

TIPUS: CREU FORMADA PER LA LLEGENDA. Dins de les encunyacions feudals de França hi han moltes monedes amb les llegendes trossejades i llurs fragments disposats en dues o més línies, en general paral·leles. Aquest fet és una conseqüència de l'evolució de l'empremta de les emissions carolíngies, ja que d'aquesta faisó gravaven el topònim en les mateixes. Es pot comprovar amb les monedes que dits monarques bateren a Barcelona, Roda i Empúries. (tipus 1 al 3), on el topònim partit ocupa una de les àrees. Aquesta singularitat creiem que en principi pogué condicionar la 1ª emissió del comtat del ROSSELLÓ (tipus 1), ja que la llegenda també omplena una de les cares. Fou batuda per GAUSFRET II (1014-1074) i el que creiem que la qualifica com INÈDITA és que la llegenda trossejada —topònim— està col·locada en forma de creu (núm. 6 i 7). Així, les cinc primeres lletres R O S C I estan alineades horitzontalment, mentre que els altres dos trossos integrats per L O i per N I, es disposen alternativament a damunt o a sota de la part horitzontal i d'aquesta manera formen una creu, ja que fan de braços verticals. En els angles d'aquesta creu hi han unes estrelles de 6 punxes.

Creiem completament original aquesta empremta, ja que no hem trobat antecedents en altres monedes. Si considerem que és una creu feta per una llegenda, creiem que solament la podríem relacionar amb la creu de Besalú, però amb la restricció, que en aquest últim TIPUS la creu formada per la llegenda està emmarcada pel dibuix de la mateixa.

Aquestes dues emissions s'encunyaren a mitjans del segle XI. Possiblement és un xic més antiga la de Besalú i per tant es pot suposar que la del Rosselló s'inspirés amb la primera. Encara que així fos —i d'això no hi ha cap comprovació—, no se li pot negar l'originalitat de fer una creu amb la llegenda pelada.

TIPUS: BALANCES. És l'emissió del Corpus que està descrita en el Tipus 20 i 21. És difícil d'establir el moment en què fou batuda aquesta encunyació, ja que Pedrals escriu que ho fou en el segle X, mentre que Crusafont i Balaguer la fixen a començaments del XII. El primer es basa en la paleografia, mentre que desconexim les raons dels segons autors. Creiem que és difícil determinar exactament el moment de la seva encunyació i que possiblement degué ésser en un temps intermig, ja que si la va batre el bisbe de Girona —segons Crusafont i col·fora una emissió molt tardana i encara que en dit comtat podien batre coetàniament el bisbe i el comte de Barcelona, les emissions d'aquest últim són molt copioses en aquesta època. La moneda té una de les àrees completament ocupada per una balança (núm. 8 i núm. 9) que té els braços en posició horitzontal, o sigui en equilibri. També en aquesta cara de la moneda hi ha una llegenda dispersa que a l'ajuntar-la ens formarà el següent mot: IVSTVM. Botet qualifica aquest TIPUS com ÚNIC dins de la numismàtica medieval. Això ens dispensa de llorar-lo.

La significació d'aquesta empremta creiem que és fosca i plena de dificultats. Botet pensa que el possible significat d'unes balances està reforçat per la llegenda IVSTVM i que és concernent a la legalitat de les monedes en relació al pes. Donada per bona aquesta afirmació, es fa difícil de comprendre perquè fou estampada en una moneda, tant més quan també pot fer esment de qualsevol altre qüestió que tingués a veure en un acte de justícia, ja que les balances a posteriori són representatives del poder judicial.

La justificació de Botet és la que segueix i creu que "obeeix al mateix ordre d'idees que feu gravar en altres monedes de dita època, com per exemple en les conegudes monedes de Melle, del comtat de Poitou (núms. 10 i 11), els instruments usats per a llur fabricació". Creiem que aquests arguments de Botet no es recolzen damunt de bases fermes i que per tant els motius que determinaren dita empremta no estan prou desenterbolits, encara que això no és un obstacle per qualificar aquest TIPUS com INÈDIT i així mateix com un dels més originals dels comtats catalans.

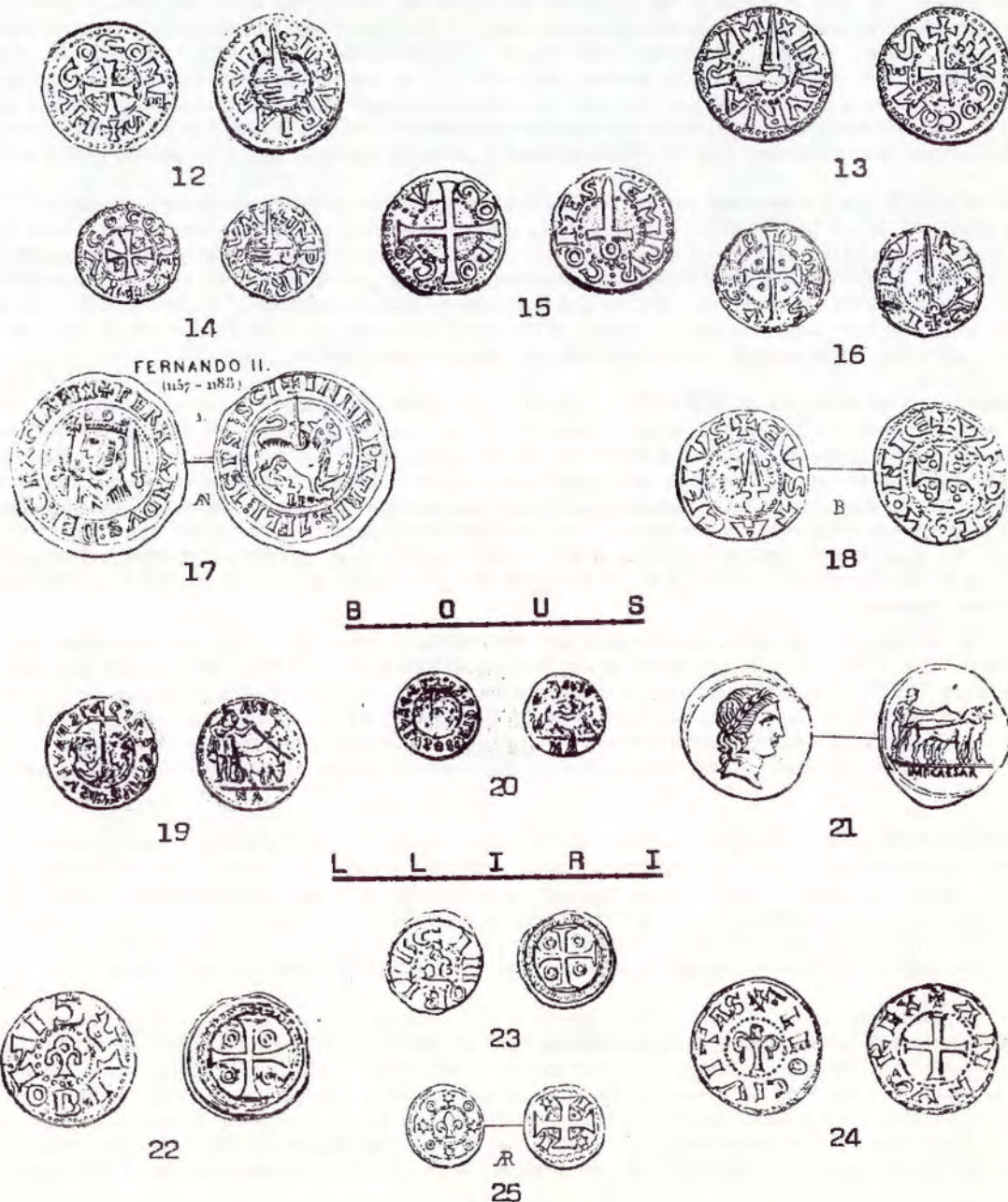
TIPUS: PUNYAL o ESPASA; És una empremta privativa de les encunyacions del comtat d'EMPÚRIES (tipus 6 al 12) i apareix en les emissions del comte HUC III (1155-1173), o sigui cap a la segona meitat del segle XII (núms. 12 al 16). La iconografia d'aquestes emissions és una innovació dintre de la tipologia medieval occidental i per tant creiem que el punyal o espasa vertical suportada per una mà o braç constitueix un TIPUS INÈDIT.

En les primeres encunyacions creiem que és difícil dilucidar si dita arma es un punyal o una espasa, encara que en les últimes emissions es veu clarament que és aquesta última arma blanca (núms. 15 i 16). En el conjunt d'encunyacions medievals solament hem trobat un instrument semblant en dos països: el primer en una emissió del comte "EUSTACHE" IV de BOULOGNE (1150-1153) en que l'arma està col·locada davant del seu bust (núm. 18) que Poey d'Avant qualifica de "glaive" —punyal o espasa curta dels romans—. El segon, en el maravedí d'or de FERRAN II de LLEÓ (1157-1183) en que l'espasa està emplaçada darrera de la testa (núm. 17). Si comparem les diferents empremtes creiem que no són equivalents, ja que en les encunyacions franceses i lleoneses l'arma —sempre en posició vertical— és un instrument únic i aïllat, sense connexió amb cap més element de la moneda, mentre que en les monedes emporitanes dita arma està suportada per una mà —en les primeres emissions—. Per això creiem que no pot tenir el mateix significat l'espasa isolada darrera d'una testa i pràcticament sense enllaç amb ella, que una daga fermament empenyada per una mà que té continuïtat amb el braç corresponent i que en unes monedes està col·locat a la dreta i altres voltes a l'esquerra.

Poey d'Avant que s'aficionà amb aquesta empremta, interpreta així el seu significat i escriu: "el braç armat és la representació de la força militar, com la mà portant una creu o bandera ho és del poder eclesiàstic". Així mateix assegura que l'aparició d'aquest TIPUS té un extraordinari interès i el qualifica d'ESPONTANI, equiva-

TIPUS MONETARIS INEDITS

PUNYAL SUPORTAT PER UNA MA

núms. 12 al 16, emissions d'EMPÚRIES (del 1155 al 1173) núm. 17 de FERRAN II de LLEDÓ (1156-1183) núm 18, d'EUSTAQUE IV de BOULOGNE (del 1150 al 1153) núms. 19 i 20, emissió dels BOUS de VIC (després de 1082) núm. 21, denari d'OCTAVI AUGUST, núms. 22 i 23, de RAMON BERENGUER III i RAMON BERENGUER IV (del 1131 al 1162). núm. 25, emissió de LILLE (de meitat del segle XII a finals del XIII) i núm. 24, d'ALFONS VII de CASTELLA (d'existència dubtosa).

lent a la nostra MUTACIÓ. No creu que pugui existir cap relació de dependència entre les emissions de BOULOGNE i d'EMPURIES, ja que eren comtats molt separats geogràficament i sense relacions paleses i establertes entre ells. De forma similar opina, que no existeix una influència de les emissions empuritanes i les de LORRAINE, que foren batudes posteriorment en el segle XIII i que també tenen una empremta amb un braç armat, ja que en aquest cas es repeteixen les mateixes eventualitats.

Així doncs, l'empremta d'una arma blanca apareix freqüentment en l'època medieval, —ja que a més dels exemples anteriors hi hem d'afegir el del Maravé del regne de Lleó—, i de totes aquestes encunyacions no coneixem possibles relacions ni dependències entre elles, el que assenyalava i palesa que dita empremta amb: punyal, daga, "glaive", espasa, etc. sorgeix de manera ESPONTÀNIA = MUTACIÓ dintre de la iconografia medieval. I encara que existeixi aquest fet evident, hem de recordar que l'arma de les monedes empuritanes està suportada primitivament per una mà i que això es una característica que augmenta la singularitat de dita empremta. Quan en les encunyacions posteriors —i no coneixem el possible motiu— el braç i la mà desapareixen i queda solament l'espasa vertical, creiem que també desapareix el possible significat que li ha atribuït en Poey d'Avant.

TIPUS: BOUS. Així l'anomenem perquè d'aquesta manera se li fa referència en les escriptures de l'any 1083: "monete BOBUM" És un TIPUS INÈDIT durant l'època medieval, encara que té antecedents en moltes monedes batudes segles abans. Així, empremtes equivalents les trobem en denaris de la família MARIA i és quasi bé idèntica en un denari d'OCTAVI AUGUST (núm. 21) i semblants imatges són freqüents en encunyacions colonials de l'imperi romà —entre elles Cesaraugusta— Encara que la parella de bous guiada per un home (tipus 6 i 7 de les episcopals de VIC) s'hagués pogut inspirar en alguna d'aquestes emissions, ja hem dit que no té parió en l'època medieval, i per tant no la podem relacionar amb cap altre moneda (núms. 19 i 20).

S'atribueix a BERENGUER SENIOFRET de LLUÇÀ (1076-1099) i possiblement batuda abans del 1082-83 ja que les escriptures de compra-venta de dita època ja en fan esment. Queda un xic fosc el possible significat d'aquesta empremta, ja que hi ha opinions dissemblants de varis autors i com exemple direm que Salat pensa que la parella de bous fa referència al caràcter agrícola de la comarca d'AUSONA, mentre que Mossèn Gudiol li adjudica un sentit religiós, en dos possibilitats alternatives: una, que és una expressió de la jurisdicció o del poder episcopal per regir o governar l'Església, i l'altre que té la significança del llegat de Jesús als seus deixebles perquè pasturessin els seus ramats. Sigui el que sigui el seu possible significat, el cert és que apart d'una possible i molt llunyana —quasi bé hipotètica— influència del món romà, dita empremta és un TIPUS INÈDIT i ÚNIC dins de la numismàtica medieval.

TIPUS: LLIRI. Amb aquesta denominació fem referència al tipus 12 i 13 de les monedes de RAMON BERENGUER (1096-1131) i al tipus 17 i 18 de les de RAMON BERENGUER IV (1131-1162). Creiem poc encertada la qualificació de CEPTRÉ que D. Pío Beltrán fa d'aquesta empremta i que així mateix es llegeix en el CORPUS de Crusafont i Balaguer. Com que aquesta és l'opinió de Crusafont manifestada verbal i contundenment a la cloenda de la 2ª secció del Symposium, volem expressar les nostres objeccions a aital denominació, ja que la mateixa pressuposa que en dita moneda hi hagi dibuixat un ceptre, cosa completament errada en el sentit genèric de dita paraula.

D. Pío Beltrán en un estudi titulat USATGE "SOLIDUS AUREUS", escriu sobre aquesta empremta: "este signo (cetro), con el pié más largo, está puesto sobre un pedestal formado con cuñas y colocado entre dos cruces, y en cuanto a su derivación de otro tipo conocido, no conozco de donde pueda proceder". Això enllaça amb un peu de pàgina, en que prossegueix: "Es el cetro corto de los condes de Barcelona. Véase un facsímil que representa a Ramón Berenguer III recibiendo homenaje de los hombres de Melguir, que está reproducido en el tomo Ciudad de Barcelona de la obra Geografía etc., de Catalunya, por Francisco Carreras Candi."

Els que coneixem l'obra i la forma d'escriure de D. Pío, hem de suposar que la nota de peu de pàgina fou escrita posteriorment, ja que hi ha una incongruència entre els dos fragments i que implica que no fou redactada en el mateix moment. Amb seguretat D. Pío preocupat buscant l'origen de la flor de lliri, al posar l'ull damunt del facsímil va reconèixer una possible gènesi de dita imatge. Creiem que aquestes línies de D. Pío solament es poden pendre en consideració en el sentit que hi pot haver una inspiració i que la imatge del lliri prové del ceptre curt del comtes de Barcelona. Això es pot comprovar a l'examinar dit facsímil (pàgina 250 de dita obra) en què el comte sosté en posició vertical el ceptre curt i ho fa solament amb els dos primers dits de la mà esquerra.

El ceptre té el tros de fusta d'una llongitud semblant a la d'un dit del comte, mentre que la flor de lliri té una alçària molt superior a la de la fusta i en sentit horitzontal una llargària de més del doble. Aquest facsímil sols es pot tenir en compte des d'un punt de vista simbòlic, donades les proporcions del ceptre i la forma en què està suportat pel monarca, ja que és una manifestació de l'art de dita època.

Tot això està refermat si busquem en els diccionaris la definició de CEPTRÉ: en tots ells es diu que és una vara d'or o d'un altre material que fou usada per reis i emperadors com insígnia de la seva dignitat i poder. Inicialment era d'una gran llongitud però després s'escurçà disminuït la seva llargària, que passà a ésser la d'un braç o 1/3 de l'alçària d'un home i que en el seu extrem superior portava un ornament com un trèbol, una flor, una mà etc.

Donarem per últim la definició de l'Enciclopedia Catalana: CEPTRÉ: vareta generalment d'or, simbòlica de l'autoritat i dignitat reial o imperial. Als Països Catalans és documentat des del segle XIII (figura en els SEGELLS

reials des de Pere I de Catalunya); consisteix en un bastonet de fusta, recobert d'or, capçat per una flor de lis.

De totes aqueixes definicions el comú denominador, és, que el CEPTRE és un bastonet o una vara o vareta i que pot estar encapçalada amb ornament variis. Per això si a l'empremta del lliri la qualifiquem de Ceptre resulta que és un Ceptre sense la seva essència —o sigui el bastonet o vareta— mentre que d'aquesta faisó designem el que solament és accessori —o sigui l'ornament—. Tot això també es corrobora si al facsímil de Ramon Berenguer, li volem donar tot el valor que tingui, com element iconogràfic. Si examinem el ceptre curt que porta dita comte, veurem que consta de dues parts: una inferior o sigui el veritable ceptre —bastonet o vareta—, i al seu damunt un ornament idèntic a l'empremta de les monedes de dit comte, ja que fins i tot el peu que que es recolza la flor també existeix en el facsímil i forma part de l'ornament superior del ceptre. Per tant de cara a qualificar com a ceptre dita empremta, creiem que podríem induir a un equívoc que podríem qualificar així mateix d'engany, ja que designariem un tot inexistent, per una petita part accessoria.

Així mateix i solament amb els arguments que fins al moment hem fet esment, no existeix una evidència momentània de què té una major antigüitat, si el ceptre curt o bé l'empremta de la moneda, ja que així admitem una dependència d'una vers l'altra. En aquest moment i amb els arguments exposats no coneixem quina és la que aparegué primer.

Botet també s'ocupà d'aquesta empremta i escriu: "La flor de lliri amb un gran peu (que M. Colson califica d'heràldica i pensa equivocadament qu'és un símbol aragonès) com empremta principal i sola al camp, no's veu en cap més moneda fins molt temps després de l'encunyació dels nostres diners barcelonesos. En conjunt aquestes empremtes poden qualificarse de noves" (núms. 22, 23). Com veiem, Botet és categòric al manifestar que és un TIPUS INÈDIT i amb això estem completament d'acord amb ell, ja que dissentim quan diu que la seva empremta "no's veu en cap més moneda fins molt temps després". La moneda núm. 25 batuda a LILLE, en la segona meitat del segle XII i fins a finals del XIII, és una rèplica de les peces barceloneses i creiem que encara que les emissions de Ramon Berenguer III i aquestes de LILLE són més o menys coetànies, les unes no reberen la influència de les altres, ja que com sempre que això succeeix, estan molt separades geogràficament i no es coneixen dependències mútues.

Collantes (6) ha descrit dintre de les emissions del monarca de Castella, Alfons VII, una peça que creu inspirada en les encunyacions dels dos últims comtes de Barcelona. És la següent: a l'anvers, creu equilatral dintre gràfila i llegenda, i en el revers un lliri idèntic als de les monedes núms. 22 i 23, igualment rodejat de gràfila i llegenda. Collantes diu que aquesta peça figurava a la col·lecció del bon amic Monteverde i dita col·lecció passà a la seva mort a mans d'un numismàtic barcelonès. Hem intentant estudiar aquesta moneda, però l'actual propietari ens ha assegurat que mai ha estat posseïdor de dit diner. Així mateix hem buscat entre les fitxes, notes i apunts de l'amic burgalès alguna nova sobre tot això, però tampoc hem trobat cap referència. També els que coneixíem al conservador de "Las Huelgas" ens produeix estranyesa que dita moneda no la publicués Monteverde, ja que en els seus últims estudis va donar a conèixer una gran quantitat de monedes inèdites que tenia a la seva col·lecció. També a Collantes igualment li sembla irregular ja que diu: "No sé perquè (Monteverde) no dió a conocer (esta moneda) en su trabajo ya citado". Per tant, la pèrdua d'aquesta moneda representa una frustració de poder demostrar una expansió de les empremtes comtals en el regne de Castella. El núm. 24 és una possible reproducció de la mateixa.

TIPUS: DUES CLAUS VERTICALS I PARALELES. L'emissió del TIPUS 11 i 12, del senyoriu de VIC, té un caràcter eminentment religiós. En el revers hi ha el bust del bisbe BERNAT de MUR (1234-1264) i en el seu anvers s'hi troben dues claus paral·leles posades en sentit vertical. La clau o les claus són un símbol de tipus eclesiàstic i no figuren en cap més de les encunyacions medievals batudes a la Península. En canvi, a França hi ha emissions encunyades en alguns senyorius, sempre batudes per un bisbe i en quantitat migrada. Així, en les monedes anònimes del bisbat d'AVINYÓ batudes a començaments del segle XIII hi trobem una clau. També hi figura en les peces (núm. 26) del bisbe AIMERI IV de NARBONA (1239-1270) que s'encunyaren un xic després. Segons consta en els documents que es coneixen referents a les emissions del bisbe BERNAT de MUR (núms. 28 i 29) les encunyacions es produïren després de l'any 1256, però difereixen de totes les anteriors, ja que en lloc d'una, hi figuren DUES CLAUS. Referent a aquesta empremta Poey d'Avant escriu: "Les clefs de Saint Pierre étant l'emblème de la Papauté", que si ho apliquessim textualment a les monedes de Vic ens dirien que les mateixes porten un símbol del Papat. Creiem que això seria una aberració, ja que en el moment actual no es coneix cap fet o document que pugui servir de fonament per fer tal afirmació.

Que les dues claus són un símbol Papal es confirma, perquè després de l'interval en què els Pontífexs no baten emissions, període que s'inicia després de la mort de BENET VII (974-983), les primeres encunyacions les va fer el Camarleng PIETRO de MONTEBRUNO (1268-1271), prelat encarregat de la preparació d'un Còncil. En les monedes batudes pel dit Camarleng, hi figuren dues claus unides pel seu pal i posades verticalment, o sigui quasi bé la mateixa imatge de les peces de Vic. Després d'aquestes emissions torna a començar un període sense que es bati moneda fins que BONIFACI VIII (1294-1303) inicia de nou les encunyacions i torna a gravar les DUES CLAUS en les seves monedes (7). També el Prof. GRIERSON fa esment d'un diner anònim que atribueix a la seca de VITERBO (17) i que fou batut durant el període entre els anys 1268-1271, o sigui en el moment en que s'està preparant el Còncil. Aquesta moneda (núm. 27) porta DUES CLAUS disposades en sentit vertical, característica per la que fa l'atribució de la mateixa al Papat i que creu que fou batuda per celebrar la restauració del poder Pontifici damunt de dita població.

TIPUS MONETARIS INEDITS

DUES CLAUS

B
26

B
30

28

27

B
31

BUSTS AFRONTATS

32

33

B
34

BISBE BENEINT

35

36

núm. 26, d'AIMERI IV de NARBONA (del 1239 al 1270), núm. 27, anònima de VITERBO (1268-1271, núsms. 28 i 29, de BERNAT de MUR de VIC (del 1243-1264), núm. 30 i 31, de CARLES d'ANJOU (després de 1266) núsms. 32 i 33, tipus 6 i 7 d'AUSONA (finals del segle X i començaments del XI), núm 34, d'ALFONS VII de CASTELLA, núm. 35, tipus 5 de VIC (començaments del segle XI), i núm. 36, tipus 11 del comtat de BARCELONA (del 1035 al 1082).

També a França trobem encunyacions amb l'empremta de les DUES CLAUS: Les va batre CARLES d'ANJOU i són conseqüència de la seva actuació política en relació amb el Papat i el regne de Sicília. CARLES d'ANJOU fou elegit senador a Roma com un partidari i defensor de la fracció, "güelfa" de dita capital. Per aquella època el papa Urbano IV li concedí el regne de Sicília després d'excomunicar a Manfred qui era el que regnava en dit país. CARLES d'ANJOU va derrotar a aquest últim a Benevento el mes de febrer de 1266, batalla en la que Manfred va morir. Aquests fets són els que determinen i motiven l'empremta i llegenda de les encunyacions que CARLES d'ANJOU bat a França, ja que en les seves monedes hi figuren DUES CLAUS, a la vegada que les llegendes hi apareix un nou títol: REX SICILIE (núms. 30 i 31). Per tant s'estableix una relació i dependència definitiva entre l'empremta i la intitulació de la llegenda, ja que aquí les DUES CLAUS tornen a significar la subordinació del regne de Sicília envers al Papat.

Pot ser que ens hem allargat massa en aquestes consideracions, però el nostre objecte era en primer lloc, establir una dependència de les DUES CLAUS com a símbol del Papat, i en segon, fixar clarament la cronologia de les emissions d'aquesta època, ja que ens trobem amb l'estranyesa que BERNAT de MUR, a partir del moment en què va iniciar les seves emissions i mentre durà la seva vida, va ésser el primer i únic que va batre amb l'empremta de les DUES CLAUS i va precedir en alguns anys a les anònimes de Viterbo, les de PIETRO de MONTEBRUNO i les franceses de CARLES d'ANJOU, ja que encara que aquestes últimes no sabem quan s'encunyaren, s'ha de suposar que es fessin després de la conquesta del reialme de Sicília, ja que era un costum dels monarques de batre moneda al pendre possessió d'un reialme sigui per herència, per cessió o per conquesta.

No creiem que aquest fet pugui tenir cap significança i que merament es tracta d'una eventualitat fortuïta i que en aquest cas la MUTACIÓ sorgida a les emissions de VIC, té el fonament de què la CLAU és un element de tipus eclesiàstic i que al estampar DUES d'elles posades verticalment, va coincidir amb un emblema papal. De moment no coneixem fets ni documents que entranyin una dependència i per tant s'ha d'atribuir solament a l'atzar.

TIPUS: BUSTS AFRONTATS. Aquesta empremta figura en els tipus 6 i 7 de les encunyacions episcopals de VIC. L'emissió fou batuda per BERENGUER SENIOFRED de LLUÇÀ (1076-1099) i a l'anvers d'aquestes monedes hi ha els busts de S. Pere i S. Pau —segons diu la llegenda— que estan col·locats front a front i mirant-se. Empremses semblants es troben en les sèries imperials romanes sobretot en les colonials, però ni en els regnes peninsulars, ni a França, ni en els seus senyories, s'ha estampat aquest encuny, abans de què així es fes a VIC. L'emissió es començà a batre e finals del segle X i per tant és precursora de les encunyacions castellanques d'Alfons VII (núm. 35). Per tant, ens trobem en un cas similar als del TIPUS dels BOUS, en què també hi havia antecedents en el món romà, però com que és el TIPUS més primerenc de l'època medieval l'hem de qualificar d'INÈDIT (núms. 32 i 33). La motivació d'aquesta empremta és essencialment de caràcter religiós, ja que clarament la llegenda ens indica a qui representen les figures. Creiem que constitueix un tipus ESPONTANI i ÚNIC, ja que també podrien haver representat les dues figures a l'estil bizantí —o sigui mirant al front—mentre que es va preferir l'afrontament dels dos Sants, innovació completa en dit moment.

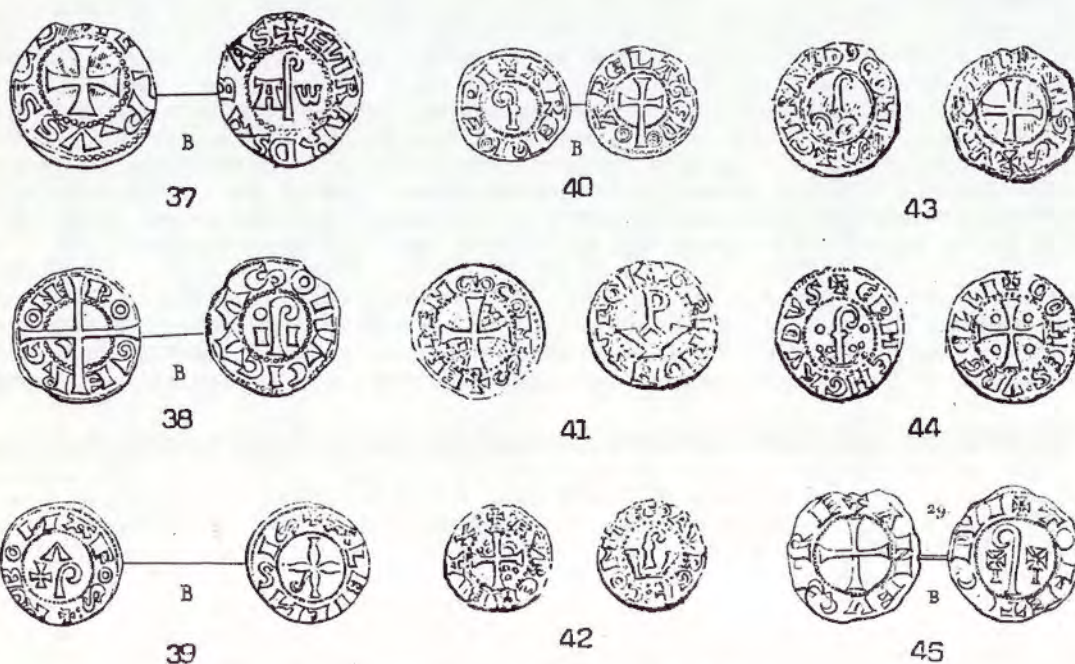
TIPUS: BISBE BENEINT. Una gran part de les monedes medievals porten símbols de caràcter religiós. Les que foren encunyades en senyories que depenien d'un prelat, moltes vegades encunyen amb la figura del bisbe estampada en una de les àrees. Per tant, aquesta empremta l'hem de considerar com una eventualitat corrent. Per això considerem extraordinari que en una emissió de VIC batuda a començaments del segle XI (tipus 5) la figura del bisbe estigui en acció de beneir. No hi cap dubte al respecte, ja que la figura no porta corona i amb la mà esquerra aguanta una creua, mentre que amb la dreta imparteix la benedicció. Ja hem dit que possiblement fou encunyada i segurament correspon al prelat BERENGUER GUILLEM (1099-1101). També en el tipus 11 de BARCELONA (núm. 36) hi ha una figura que sembla tenir una posició similar. Així com en la peça de VIC (núm. 35) no hi ha cap titubeig, en aquesta l'examen dels escassíssims exemplars coneguts —el Corpus diu que dos— no pot acabar de concretar dita acció. També per altra part aquesta peça s'atribueix a Ramón Berenguer II i al seu germà, o sigui als comtes, el que en principi podria fer pensar que difícilment un Senyor donaria la benedicció, però el caire religiós de tota la moneda —el revers porta una creu imitació de la de Besalú— així com la diadema i nimbe de la figura indiquen que la mateixa pot ésser la representació d'un Sant. Encara que totes aquestes raons enfosqueixin la significació de la peça barcelonina, no podem negar la qualificació d'INÈDITA a l'emissió de VIC, a la que de moment no hem trobat parí.

SEGON GRUP: TIPUS COMUNS NO DERIVATS

Dintre d'aquest grup s'hi integren aquells tipus que encara que tinguin característiques pròpies, no deixen de tenir certes semblances amb les encunyacions d'altres regnes o senyories més o menys pròxims geogràficament. Són els que sorgeixen per "mutació" o per generació "espontània", però la seva empremta o una molt semblant també apareix en llocs on existeixen condicions similars i que al batre moneda ho fan amb imatges més o menys equivalents. Al buscar una dependència d'unes emissions vers les altres no es pot comprovar cap relació comercial, de dependència, de proximitat geogràfica etc i per tant encara que siguin empremses similars i estiguin batudes unes abans que les altres o bé coetàniament, la conclusió és que no hi supeditació i subordinació entre elles.

TIPUS COMTALS COMUNS NO DERIVATS

C R O S S E S

B I S B E I B A C U L

núm. 37, FOULQUES de CORBIE (any 1048), núm. 38, ROGER I de CARCASSONNE (1130-1167), núm. 39, emissions dels bisbes de CAHORS (del 1208 al 1234), núm. 40, emissions del bisbat de VIVIERS (començos del segle XIII). EMISSIONS d'URGELL : núm. 41, ERMENGOL VIII (1184-1208), núm. 43, GRAU de CABRERA (1213-1228), núm. 42, AUREMBIAIX (1228 al 1231), núm. 44, ERMENGOL X (1267-1312), núm. 45 d'ALFONS de CASTELLA (1126-1157), núms. 46 i 47, PIERRE i SIMON de MEAUX (del 1172-1184) núms. 48 i 49, BERNAT de MUR d'AUSONA (1243-1264), núms. 50 i 51, emissions de SOUVIGNY (posteriors a l'any 1257).

TIPUS: CROSSES. Je hem fet esment que la majoria d'emissions de bisbats tenen caràcter religiós i així mateix porten símbols d'aquella condició. Això crea grans similituds entre elles. Així una **CROSSA** o **BÀCUL**, es troba en encunyacions franceses molt primerenques, com les de **FOULQUES**, abat de **CORBIE** (núm. 37) que bat després de l'any 1048. Altres bisbats no fan posteriorment: el d'**ARLES** a començaments del segle XII, el de **CAHORS** (núm. 39) a principis del XIII (1208-1234) i aproximadament en aquest mateix temps encunya el de **VIVIERS** (núm. 40). Si a aquestes emissions hi afegim les de **MEAUX** i **SOUVIGNY** —que comentarem en el tipus proper— i que també foren batudes en els segles XII i XIII, veiem que en totes elles coincideix l'empremta: un bàcul, i la condició del senyoriu: un bisbat. Això portaria a la conclusió que totes les monedes amb una crossa haurien estat batudes per prelats, però el vescomte de **CARCASSONNE** (núm. 38) **ROGER I** (1130-1167) també en una de les seves emissions hi estampà una crossa. Poey d'Avant vol esbrinar aquesta circumstància, però no troba cap dependència ni relació de **CARCASSONNE** amb bisbats o abadies, i per això arriba a la conclusió que es tracta d'un fet excepcional dintre de les encunyacions amb dita empremta.

També a **CASTELLA** hi ha emissions en que existeix una possible relació entre l'empremta —amb bàcul— i el prelat de la ciutat. Això es dona en algunes encunyacions d'**ALFONS VII** batudes a **SEGOVIA** i **TOLEDO** (núm. 45) que porten una crossa, poblacions on el monarca havia cedit una part dels seus drets damunt de la moneda a la catedral. De totes formes això no és normal, ja que la majoria de concessions fetes a prelats no tenen correspondència en una encunyació de tipus religiós.

En el comtat d'**URGELL**, la crossa figura en la major part de les seves emissions i sorgeix en les encunyacions d'**ERMENGOL VIII** (1184-1208) batudes a **AGRAMUNT** després de la conquesta d'aquesta població. En aquestes monedes el bàcul està suportat per una **V** (núm. 41). Després també l'estamparan **GRAU** de **CABRERA** (núm. 43), **AUREMBIAIX** (núm. 42), **PONÇ** de **CABRERA**, **ERMENGOL X** (núm. 44) i l'infant **PERE** d'**ARAGO**. En totes aquestes emissions a més del bàcul hi figuren altres elements que són els que motiven que siguin dissemblants entre elles.

Aquesta reiteració d'una crossa en les monedes d'un comtat podrien fer pensar que fos un cas similar al de **CARCASSONNE**, on el comte **ROGER** no tenia relació ni dependència amb cap bisbat. Botet no creu que aquesta sigui la conjuntura del comtat d'**URGELL** i pensa que la motivació pot provenir d'una de les dues següents possibilitats. Però això escriu: 1ª "el dret de senyoriu o de percepció de la dècima que'ls abats del monastir de Poblet tenien sobre'l producte de la moneda encunyada a Agramunt, per arrencar aqueix dret de la donació feta al expressat monastir pel dit comte Armengol l'any 1208, precisament el mateix en que morí'l comte". Apart d'aquest fet, també podria obeir a: 2ª "però el bàcul pot significar els drets del bisbe d'**URGELL** sobre la moneda del comtat, drets que'ns ha donat a conèixer el document de l'any 1303 avans extractat; a això'ns inclinem, però què seria molta casualitat que l'única moneda avuy coneguda que pot atribuir-se a Armengol VIII, fós precisament l'encunyada durant els dies o mesos que mediaren entre la donació del comte al monastir de Poblet y la mort del mateix". Aquets fets creiem que poden ésser suficients perquè la crossa s'estampés en les monedes d'**URGELL** i per això pensem que la 2ª causa fou la que ho va suscitar, ja que la gènesi havia d'ésser persistent, perquè dita empremta es conservà durant dos segles.

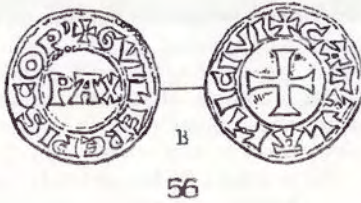
Creiem, per tant, que el fet de que les emissions d'**URGELL** portin una crossa ve motivat pels drets dels bisbes damunt de la mateixa i que dita empremta és el màxim exponent del mateix. Per tant, hem de concloure que aquestes encunyacions són similars a les dels altres bisbats de França i per tant que són **TIPUS** que no estan influenciats ni son dependents i que la gènesi procedeix de les mateixes característiques del senyoriu.

TIPUS: BISBE i BÀCUL. Aquesta empremta la trobem en algunes encunyacions dels bisbes de **MEAUX**: **PIERRE I** (núm. 46) i **SIMON** (núm. 47), batudes entre els anys 1172-1184. També hi ha emissions similars a l'abadia de **SOUVIGNY** (núms. 50 i 51) fetes després de l'any 1257. Dins de les encunyacions comtals, **BERNAT** de **MUR**, bisbe de **VIC** (1243-1264) les va batre després de 1256 (núms. 48 i 49). Creiem que l'existència de l'empremta de cada una de les monedes d'un prelat amb un bàcul, així com que totes elles foren fetes en bisbats, fa inútil l'establir relacions de causa a efecte i per tant ens remitim a les consideracions que hem expressat en el **TIPUS** anterior.

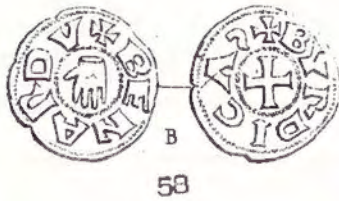
TIPUS: PAS. Les encunyacions de **GIRART II** del **ROSSELLÓ** (1163-1172) que en el seu revers hi ha estampada la paraula **PAS** (núms. 54 i 55) tenen una interpretació molt dificultosa. La seva empremta es similar a les dels comtes d'**AMIENS**: **FOULQUES II** (núm. 52) i de **PHILIPPE** d'**ALSACE** (núm. 53), però en aquestes el mot és **PAX**. També en les encunyacions del bisbes de **CHALONS - SUR - MAINE**: **GUILLAUME II DU PERCHE** (núm. 56) i de **GEOFFROI** de **GRANDPRE** (núm. 57) batudes entre 1215 i 1247, hi figura **PAX**. Buscant la possible significança de totes elles, solament en el cas dels bisbes de **CHALONS**, podríem trobar-la de manera senzilla, ja que en les seves monedes es pot pensar que equivalen al **PAX VOBISCUM**. Però aquesta possible explicació és rebutjada per Poey d'Avant en la conjuntura dels comtes d'**AMIENS**, ja que desestima una possible influència dels prelats damunt dels comtes del mateix nom. Botet fa un resum de l'opinió d'alguns autors: "Les lletres **P, A, S**, del revers són d'interpretació difícil. **M. Barthélémy** s'inclina a creure que deriven de la fórmula **PAX VOBISCUM** y indiquen la participació del bisbe al dret de moneda. **M. Colson** observa que fins ara no's coneix cap document que permeti suposar que'l bisbe d'Elna tingués participació al dret de moneda, o al benefici de sa fabricació, y opina que dites lletres son degudes senzillament a l'imitació d'un tipu, potser de monedes de Tolosa o dels centulles de Bearn. En **Heiss** dona a la paraula **PAS** y **PAX** un mateix valor y diu que's troba ab freqüència al numerari feudal de França ont hi fa sa aparició a la segona meytad del segle XI, fent constar que durant el govern de **GIRART II** "fou quan les **COMMUNES**, baix la nova denominació de **PAU**, s'establiren a la major part de França", Aqueixes explicacions no arriben a esvaïr per complert les dificultats qu'enclou la significació d'aquelles lletres".

TIPUS COMTALS COMUNS NO DERIVATS

" P A S "

M A O B E R T A

núm. 52, de FOULQUES d'AMIENS (1031-1058), núm. 53, de PHILIPPE d'ALSACE (any 1161), núms. 54 i 55, GIRART II del ROSSELLO (1163-1172), núms. 56 i 57, emissions de CHALONS - SUR - MARNE (del 1215 al 1247), núm. 58, de BERNAT GUILLEM d'AQUITÀNIA (984-1010), núm. 59, tipus 7 de GIRONA, núm. 60, tipus 3 de BESALÚ (1056 al 1111), núms. 62 i 63, emissió anònima de SENS, (segle XI)

Creiem com en Botet que el significat del mot PAS no queda resolt amb les manifestacions dels autors que abans hem esmentat, ja que la imitació –segons Colsen– de les monedes de Toulouse no es veu gaire possible, perquè en aquelles peces la semblança es redueix a que porten inicials a l'anvers, però no es poden integrar en cap paraula.

Les de Bearn podrien haver exercit algun influx, ja que el seu anvers està disposat així: PA + , i si la creueta la transformem en una X ens trobem amb la paraula PAX. Possiblement aquest tipus és el més enigmàtic de tots els comtals i per ara no veiem una possible versió completament encertada, ja que després de tot el que hem fet menció, no es pot oblidar que el mot existent en la moneda del ROSSELLÓ és PAS i no PAX.

TIPUS: MÀ OBERTA. El tipus 7 de les episcopals de GIRONA (núm. 59) i els tipus 3 (núm. 60), 4, 5 (núm. 61) i 6 del comtat de BESALÚ, porten en una de les seves àrees una mà oberta, vista pel palmell. En les de BESALÚ és possible –ja que és difícil de precisar– ho-que la mà estigui foradada en el seu centre. Botet creu que la significança d'aquesta imatge és d'idiosincràcia religiosa i sota aqueix criteri identifica i qualifica l'empremta de la moneda de GIRONA com la "mà de Déu". Els autors no acaben de posar-se d'acord en les emissions de BESALÚ i encara que tots ells creuen que es tracta d'una manifestació sacra, per alguns representa la mà de Sant Prim, mentre que els que la veuen foradada asseguren que equival a la mà de Jesucrist.

També a França s'hi troba un tipus semblant. BERNAT GUILLEM, duc d'AQUITÀNIA (984-1010) té una emissió amb una mà oberta dintre de gràfila i llegenda (núm. 58). Poey d'Avant fa esment que es tracta d'un tipus anormal i excepcional però no s'atreveix a suggerir cap interpretació del seu possible significat. També en unes encunyacions anònimes de SENS (batudes a començaments del segle XI) hi figura una mà en condicions similars a la de les monedes anteriors (núms. 62 i 63). Poey d'Avant en aquest cas tampoc ens exposa el seu criteri, però un altre autor, M. Salmón creu que pot representar una de les relíquies d'algun dels dos Sants que es veneren en dita població.

Per tant, el sentit de totes aquestes emissions es té de buscar dins de l'àmbit religiós, i en això coincideixen les emissions de GIRONA i BESALÚ amb les franceses, ja que la seva gènesi a més de dit caire també està fonamentada en factors locals. Per tot això, criem que encara que les emissions transpirinques poden ésser anteriors a les comtals, no hi ha cap dependència d'unes envers les altres i que s'han de considerar com sorgides de forma ESPONTÀNIA, però sense connexió entre elles.

TIPUS: CREUETA SUPORTADA PER UN PAL. El tipus 3 del comtat del ROSSELLÓ (núms 64 i 65) batuda per GAUSFRET III (1115-1163) porta una petita creu damunt d'un pal vertical. Creiem que es tracta d'un TIPUS ESPONTANI i NO INFLUENCIAT, ja que la mateixa empremta també figura en moltes emissions franceses, tal la de RAIMON-ROGER de BEZIERS (núm. 65 a) batuda posteriorment i en moltes altres de CASTELLA (núms. 66, 67 i 68) encunyades per ALFONS VII (1126-1157) i que són coetànies. A més d'aquestes, dita empremta es troba en altres monedes, ja que hi ha una proliferació de la mateixa. Unes voltes és pràcticament idèntica mentre que en altres ve enmascarada per altres elements. Tot això suggereix un colofó i és, que unes encunyacions no impliquen dependència de les altres.

TIPUS: CREU AMB UN ANELL DE CADA ANGLE. És el que caracteritza el tipus 12, 17 i 18 del comtat de BARCELONA, batudes per RAMON BERENGUER III i el seu fill RAMON BERENGUER IV entre els anys 1096 i 1162 (núm. 70). Referent a aquestes monedes en Botet escriu: "Per lo que toca a les empremtes, la creu cantonada y'ls anells ocupant tota l'ària de la moneda, sense anar acompanyats de llegenda, no'l coneixem més qu'en un òbol comtal de Gerona. La flor de lliri amb un gran peu (que M. Colson califica d'heràldica y pensa equivocadament qu'es un símbol aragonés) com empremta principal y sola al camp, no's veu en cap més moneda fins molt temps després de l'encunyació dels nostres diners barcelonesos. En conjunt, aquestes empremtes poden calificarse de noves".

Ja hem fet esment abans que compartim aquesta opinió d'en Botet i per això el TIPUS amb LLIRI l'hem qualificat d'INEDIT, però en el que ara comentem creiem que encara que presenta una imatge "nova", té molta semblança i parentiu amb moltes que solament són dissemblants perquè van acompanyades de punts, creuetes, bisectrius o simplement perquè dita estampa va rodejada per la gràfila i la llegenda. Creiem per tant que es tracta d'un TIPUS ESPONTANI, però que no té una gran originalitat. Hem de tornar a fer citació a les emissions de LILLE (núm. 71) que tant en anvers com revers presenten grans similituds amb les de BARCELONA, però no solament hi ha aquestes emissions en el nord de França, sinó que a SAINT-OMER (núm. 69) també s'encunyaren peces amb un revers molt semblant i foren batudes entre 1127-1128. Així mateix a DOUAI (núm. 72) hi ha emissions anònimes i anepígrafes que són un xic posteriors –abans de 1210– amb un revers quasi idèntic.

Així doncs, no solament per aquestes encunyacions quasi idèntiques, sinó per les que van rodejades de llegendes o d'altres elements, creiem que no hi ha una dependència d'unes envers les altres, ja sigui per distanciament geogràfic o perquè tenen poca personalitat per ésser un TIPUS original i no reproduït coetàniament.

TIPUS: LLEGENDA HORIZONTAL. En l'imatge més característica d'aquest TIPUS la llegenda horitzontal omplena una de les cares de la moneda. Tal és el cas de les emissions de GIRONA tipus 11, 12, 13 i 14 –aquesta última amb un cap barbat– en què el topònim –GIRONA– té damunt i sota uns ornaments. L'encunyació de totes aquestes monedes es feu a finals del XI i començaments del XII (núm. 71). Així mateix el tipus 2 del ROSSELLÓ (núm. 75) batuda per GIRARD I (1102-1115) també porta una llegenda horitzontal dintre d'una àrea, encara que aquí està envoltada per la gràfila i la llegenda.

Botet creu que les emissions de GIRONA (núm. 73) podrien estar relacionades amb una encunyació castella-

TIPUS COMTALS COMUNS NO DERIVATS

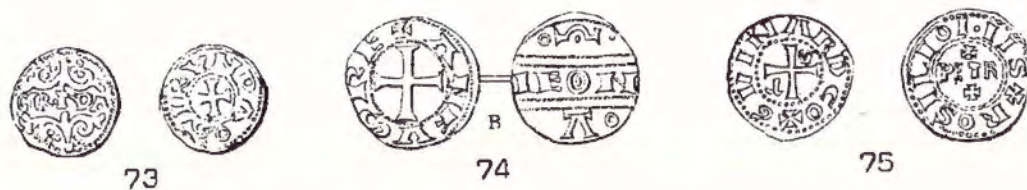
CREUETA SUPORTADA PER UN PAL

CREU AMB UN ANELL EN CADA ANGLE

LLEGENDA HORIZONTAL

núms. 64 i 66, GAUSFRET III del ROSSELLÓ (1115-1163), núm. 65 a, RAMON-ROGER de BEZIERS (1191-1209), núms. 66, 67 i 68, d'ALFONS VII de CASTELLA (1126-1157), núm. 69, emissió anònima de SAINT - OMER (1127-1129), núm. 70, RAMON BERENGUER III i IV de BARCELONA (1096-1162), núm 71, emissió anònima de LILLE (de meitat del segle XII a finals del XIII), núm. 72, emissió anònima i anepigrafa de DOUAI (batudes abans de 1210), núm. 73, tipus 12 de GIRONA, núm. 74, d'ALFONS VII de CASTELLA, núm. 75, GIRART I del ROSSELLÓ (1102-1118).

na d'ALFONS VII (núm. 74), que amb seguretat fou batuda en els començaments del seu regnat. Creiem que en primer lloc les emissions gironines foren batudes abans que les castellanès i a més, les primeres entren dins de l'influència de les encunyacions aragoneses —arbre de SOBRARBE— mentre que les segones són típicament castellanès pels elements —lletres gregues— que acompanyen la llegenda.

Així com no creiem en una possible influència de Castella, no podem oblidar que poden reconèixer una inspiració de les monedes carolíngies, on el topònim ocupava una de les cares de la moneda i es disposava en vèries línies. Així mateix són abundants les empremtes similars dins de les encunyacions franceses com una evolució de les emissions antigues i característiques del poder central. Per tant encara que podrien ésser una reminiscència evolucionada de les peces carolíngies, no podem considerar-les com directament derivades de les mateixes, donat el gran lapsus de temps que les separa i el que no existeixin emissions intermèdies.

Per tant, ja que en poc temps sorgeixen gran quantitat d'aquestes empremtes, hem de descartar una possible influència d'unes damunt de les altres i per tant que no constitueixen TIPUS INÈDITS ni DERIVATS, encara que sense arraconar i deixar de costat dit possible influx carolíngi.

TERCER GRUP: TIPUS COMUNS DERIVATS

Moltes voltes és espinós el demostrar de manera indubtable que un tipus monetari és una possible imitació, o bé està influït per una emissió precedent. Solament en el cas d'una identitat absoluta d'imatges es podria establir amb seguretat, sempre que a la vegada es provés una relació de dependència d'una envers l'altre, ja que si aquesta no existeix, també podria ésser el resultat d'un fet casual. Per tant es difícil que sempre existeixin aquests condicionaments, ja que apart d'una similitud d'empremta hem d'establir una subordinació o una supeditació, sigui per factors comercials, de veïnatge, familiars, de preponderància directa, de vasallatge etc. Els TIPUS COMTALS que comentarem seguidament, creiem que poden haver estat influïts i per tant són derivats— per encunyacions d'altres regnes o senyors.

TIPUS: MONOGRAMA. Així les designem perquè en el moment actual amb aquest mot són conegudes, encara que pot ésser que un estudi exhaustiu —i que considerem imprescindible— d'aquestes emissions obligui a canviar aquesta denominació. Corresponen a les encunyacions del comtat de BARCELONA, tipus 5 —descrita per D. Pío Beltrán (18)— a nom de LLUIS, i els tipus 1, 2, 3 i 4, batudes a nom de CARLES REX.

Les monedes a nom de CARLES REX, han estat objecte de l'atenció de varis autors. Salat fa esment d'elles i les atribueix a CARLES EL CALB. Heiss creu que es varen encunyar abans i les otorga a CARLEMAGNE. Segueixen aquesta opinió Campaner, Vidal-Quadras i Molins. Botet fa un bonic estudi —que recomanem llegir— i seguin les opinions de M. Prou —estudiós de les monedes carolíngies— estableix que dites peces foren batudes per un altre monarca anomenat CARLES. No segueix l'opinió de Salat —que les atribueix al CALB— ja que creu que foren encunyades posteriorment i entre CARLES el GRAS (884-889) i CARLES el XIMPLE (898-929) es decideix per aquest últim, únicament pel fet de la llargària del seu regnat —25 anys en lloc de 4—. Per tant, creu que foren batudes a començaments del segle X, quan foren comtes de BARCELONA, GUIFRET o SUNYER, que en aquell moment encara estaven supeditats al rei de França.

D. Pío Beltrán va publicar el tipus 5 (18) i fa l'atribució de dita moneda a LLUIS el QUEC (877-879), ja que existeix un document pel que dit monarca fa donació del terç de la moneda a Frodoïno, bisbe de BARCELONA. És un pergami de l'any 878 en què "li concedeix la tercera part de la moneda, això és, del benefici de la seva encunyació, tal y com el marquès BERNAT l'havia rebuda per concessió que li'n feu son pare: "Sicut Bernardus Marchio nostro per preceptum genitoris nostri ei acceptavit". En Botet continua: "El document que contenia la concessió feta per CARLES el CALVO al marquès Bernat, del terç del benefici de la moneda de Barcelona, no sabem que's conservi; no'n tenim altra notícia que la que'ns dóna'l document esmentat. Es, doncs, desconeguda la data de la concessió".

Per tant, l'existència d'aquesta emissió de LLUIS el QUEC (877-889) plenament provada per l'existència irrefutable de peça i document, torna a plantejar l'atribució de les emissions de CARLES REX, ja que existeix un CARLES —el CALVO anterior a LLUIS el QUEC, i dos —el GRAS i el XIMPLE— posteriors. Hem de tenir en compte, que el document de donació a Frodoïno fa esment que CARLES el CALVO, així mateix havia fet donació d'una quantitat idèntica a "BERNARDUS MARCHIO" i per tant es pot emetre l'opinió que les emissions amb CARLES REX corresponguessin a dit monarca, tant més quan d'ell coneixem un motiu d'encunyació, mentre que no el tenim en el comtat de BARCELONA, ni de CARLES el GRAS ni de CARLES el XIMPLE. Aqueixa hipòtesi retornaria la raó al mestre Salat, ja que les encunyacions a nom de CARLES són de millor art i més perfectes que les de LLUIS el QUEC, que podríem considerar evolutives i un xic degeneratives. També això planteja el problema de la dualitat de les encunyacions fetes pels comtes i els bisbes al comtat de BARCELONA, ja que la de LLUIS s'ha qualificar d'episcopal, mentre que la de CARLES, sigui quan sigui que s'encunyés, sempre serà comtal.

Aquestes possibilitats d'atribució no estan esmentades a l'obra de D. Pío Beltrán ja que per ell aquestes emissions són més tardaneres; ell creu que la seva encunyació va durar fins el final del governament de BERENGUER RAMON I almenys. Si aquests problemes existeixen en l'atribució d'aquestes emissions, també de manera similar es planteja en la seva empremta. Referent a la mateixa en Botet escriu: "No hi ha cap dubte que les em-

TIPUS COMTALS COMUNS DERIVATS

M O N O G R A M A

J E S U S I L A V E R G E

núms. 76 i 77, emissions carolíngies a BARCELONA i GIRONA, núms. 78, 79, 80 i 80 a emissions de BARCELONA a nom de CARLES el XIMPLE (primer terç del segle X), núms. 81 i 82, monedes de l'emperador bizantí JUAN I ZIMISZES (969-976), núms. 83 i 84, tipus 1 i 2 de BESALU (1020-1050), núms. 85 i 86, tipus 3 i 4 de GIRONA, núms. 87 i 88, tipus 3 i 4, també de GIRONA (batudes a finals del segle X), núms. 89 i 90, tipus 13 i 14 del mateix comtat (1096 al 1131).

prempes d'aquestes monedes son en part les de les monedes carolíngies, per més que ningú a atinat a desxifrar la del camp del revers, que no sabem se vegi en cap altre moneda carolíngia ni feudal". Més tard continua: "Totes aquestes circumstancies unides a la singularitat de l'empremta del camp del revers, donen a les dites monedes un caracter especial y propi que les distingeix de les reyals carolíngies, de les que les nostres no son una copia sinó una imitació lliure".

També Campaner s'estranya de dita empremta i diu que és un objecte o una xifra de molt difícil qualificació.

Per D. Pío Beltrán aquesta imatge no té cap dificultat d'interpretació i escriu: "es la cabeza laureada que aparece en el numerario carolingio. Esta afirmación a primera vista parece una broma de mal gusto". En aquest punt hem de recomanar la lectura de les opinions de D. Pío, que no podem transcriure, però que intentarem resumir. Creu que el dit "monograma" és la degeneració evolutiva del cap llautrejat que figura en el numerari carolingi. Segueix les opinions de M. Lenormant, que en el seu treball "MONNAIES et MADAILLES", (París, sense data) que prova que en els tallers de Chartres i Blois en les successives emissions feudals, l'empremta primitiva es va anar modificant de faisó degenerativa i que finalment abocà a una forma absolutament enigmàtica i inexplicable. Aquest es el tipus que Lenormant qualifica com "CHARTRAIN". De tota manera, aquesta evolució es comprova en les empremtes successives que reproduïx i en les que el cap, poc a poc, perd la forma al simplificar-se i finalment es converteix en el dibuix dit "monograma" o tipus "chartrain".

Possiblement aquesta sigui l'explicació veritable, però encara que els autors catalans erraren d'on derivaria l'empremta, estaven completament encertats en que la imatge o dibuix final provenia de la degeneració de l'estampa d'una peça carolíngia.

Sigui la que sigui l'empremta -monograma o cap llautrejat- de la que procedeixi la imatge de les peces comtals, hem de qualificar les mateixes com un TIPUS DERIVAT.

TIPUS: JESÚS i LA VERGE. Tots els autors coincideixen en afirmar que les emissions comtals en les que figuren les imatges de Jesús i de la Verge mirant de front, estan inspirades i son una imitació de les encunyacions bizantines. Dins de les emissions comtals hi està representada la Verge en les del comtat de GIRONA, tipus 1 i 2 (núms. 87 i 88) i en les del comtat de BESALÚ, tipus 1 i 2 (núms. 83 i 84). La imatge de Jesús la trobem en les de GIRONA, tipus 3 i 4 (núms. 85 i 86) i la 13 i la 14 (núms. 89 i 90), encara que en aquestes dues últimes monedes la figura es difícil d'assegurar que ho sigui, però es indubtable que té un gran parentiu amb les emissions anteriors. En aquestes encunyacions les imatges miren de front i en aquestes monedes és on apareix, per primera vegada, aquesta empremta dins de la numismàtica medieval occidental.

Creiem que el motiu d'estampar aquesta empremta l'hem de buscar en el moment en què els lligams amb el poder central carolingi s'afluïxaren, els comtats catalans davant de la necessitat d'encunyar moneda i de crear nous tipus, s'inspiraren en dita imatge, -que devien conèixer pel comerç- i donat el caire religiós d'aquestes emissions batudes per prelats, la mateixa s'adaptà als seus desitjos..

Probablement les monedes en què s'inspiraren foren les del emperador bizantí JOAN I ZIMISZES (núms. 81 i 82) que regnà de 969 a 976, o bé d'algun dels seus immediats successors. Puiggarí -citat per Botet- creu que foren les encunyacions de ROMANUS IV DIOGENES (1067-1070), o bé de MIGUEL VII DUCAS (1071-1078) les que imitaren els comtats catalans, però aquests emperadors visqueren a la segona meitat del segle XI, mentre que les emissions comtals es bateren a finals del segle X o be en els inicis del XI o sigui abans que dits emperadors comencessin a regnar. Creiem que les encunyacions de JOAN I ZIMISZES s'ajusten cronològicament a les encunyacions comtals, ja que no solament s'han de bate abans, sinó que hi ha d'haver un lapsus de temps, perquè les monedes arribin a Occident i circulin en el mercat.

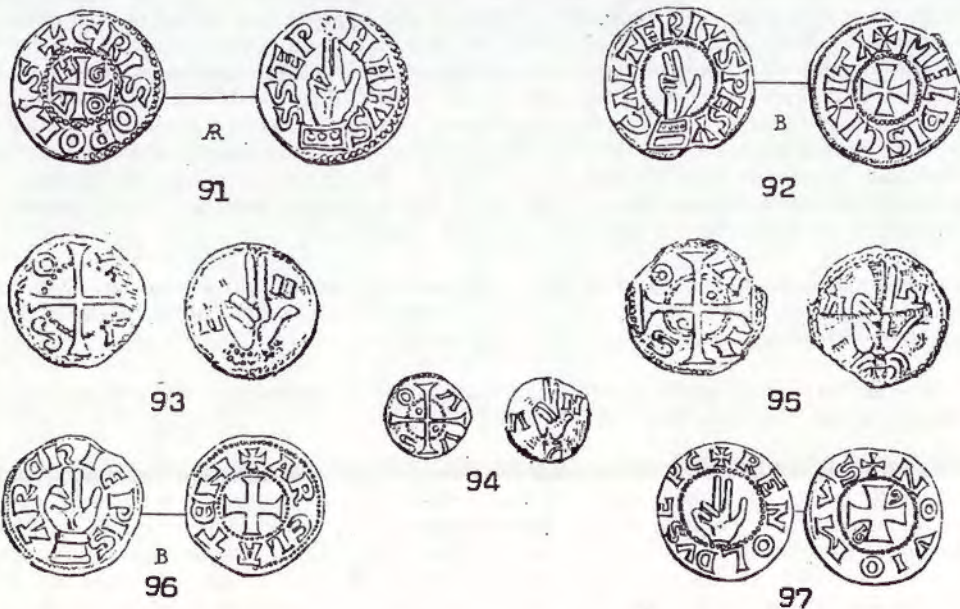
TIPUS: MÀ BENEINT. Aquesta empremta és privativa de les encunyacions dels bisbes en els seus senyories. A França són relativament abundants i les primeres sorgeixen a començaments del segle XI. Tals les que HUGUES I (1031-1067) bat a BESANÇON (núm. 91) i GAUTIER (1045-1062) a MEAUX (núm. 92). També ARLES (núm. 96) les encunya anònimament a començaments del segle XII i el bisbe RENAUD (1174-1197) les emet a NOYON (núm. 97). Hem fet esment d'algunes de les emissions franceses, ja que hi ha una proliferació de les mateixes en els bisbats de França, que no té paral·lel en els regnes i senyories peninsulars, on solament s'encunyen en el bisbat de VIC (núms. 93, 94 i 95) abans de l'any 1163, (tipus 8 i 9 d'AUSONA).

L'empremta que porten aquestes monedes es quasi igual en totes elles, ja que hi ha una mà en acció de beneir isolada en el camp. Solament en les peces d'AUSONA va acompanyada de dues sigles -que són l'última síl·laba del topònim- que no alteren ni interfereixen el dibuix. Aquest TIPUS creiem que presenta una gran similitud en quan a gènesi i significació amb el que porta una creu o bàcul. Els dos elements que els caracteritzen son: a) que porten un símbol religiós, i b) que els encunyen bisbats -s'exceptua CARCASSONNE en el tipus bàcul-.

Creiem que aquí acaba dita similitud entre ambedós TIPUS, ja que mentre l'empremta de les creus té unes grans variacions d'unes emissions a les d'altres senyories, puig s'hi afegeixen elements que diversifiquen la imatge mentre que la de la mà beneint és pràcticament idèntica en totes elles. Precisament aquest fet que els bàculs fossin dissemblants era el que ens féu qualificar aquest TIPUS com no influenciat, ja que aquests nous components ens indiquen l'existència de factors locals que són els que determinen les variacions en les empremtes i per tant que aquestes es produeixen com a conseqüència de les singularitats d'on s'encunyen, encara que totes elles

TIPUS COMTALS COMUNS DERIVATS

MÀ BENEINT

A N E L L E S

núm. 91, HUGUES I de BESANÇON (1031-1067), núm. 92, GAUTIER de MEAUX (1045-1082), núms. 93, 94 i 95, tipus 8 i 9 d'AUSONA (abans de l'any 1163), núm. 96 anònima del bisbat d'ARLES (començaments del segle XII), núm. 97, RENAUD de NOYON (1174-1187), núm. 98, RAMON BERENGUER de NARBONA (1023-1067), núm. 99, AIMERI I de NARBONA (1080-1105), núm. 100, RAMON BORRELL de BARCELONA (992-1018), núm. 101 i 102, tipus 19 i 20 de GIRONA (1131-1162), núms. 103 i 104, emissions de MELGUEILL (finals del segle X i tot el segle XI).

presentin característiques comuns en el conjunt del tipus. Això és el que passa en les emissions del comtat d'URGELL, ja que l'empremta va evolucionant al llarg dels dos segles que duren les encunyacions.

En les empremtes de la mà beneïnt ens trobem que quasi bé són idèntiques totes elles, —dintre de diferències en l'estil— i com que les de VIC s'encunyen a continuació de les d'ARLES i presenten altres similituds —apart de l'empremta— ja que també són anònimes, creiem que hi pot existir un cert influx d'unes damunt de les altres, ja que ambdues no presenten característiques que les individualitzin, sinó que sembla que vulguin passar desapercebudes dintre d'un tipus privatiu i exclusiu dels batiments dels bisbats. Aquesta opinió d'una possible dependència l'expressarem amb totes les reserves, ja que com abans hem escrit, són impressions subjectives que no estan suportades per fets probatoris. El que sí podem assegurar amb fermesa és que el TIPUS de la MÀ BENEÏNT NO és un TIPUS INÈDIT.

TIPUS: ANELLES. L'empremta amb quatre anelles la trobem en les emissions de RAMON BERENGUER IV (1131-1152) batudes a GIRONA (núms. 101 i 102) i que corresponen als tipus 19, 20 i 21 del Corpus. La majoria d'autors entre ells Botet, creuen que són una còpia de les encunyacions que va començar a batre RAMON BERENGUER (1023-1067) a NARBONA (núm. 98) i que foren continuades per AIMERI I (1020-1105) en el mateix comtat (núm. 99). Aquestes emissions foren reproduïdes per MELGUEILL en el segle XI, ja que en les seves primeres encunyacions també hi estampà el mateix topònim: NARBONA (núm. 103). Aquest senyoriu en les seves emissions posteriors el va suprimir i va passar a un tipus inmovilitzat que va circular ampliament en els comtats catalans (núm. 104).

L'empremta d'aquestes monedes és la conclusió final de l'evolució degenerativa de la imatge de les peces de l'emperador OT. Aquesta és l'opinió de la major part d'autors en especial de Lenormant que fa un estudi de tres dels tipus característics de l'època medieval francesa i que creu que són derivats de tres tipus anteriors. Així apareix el tipus "tornès", que és una degeneració evolutiva del temple. El tipus "chartrain" prové d'una simplicitat evolucionada del cap llaureat del numerari carolingi i el trobem en les emissions batudes a BARCELONA a nom de CARLES REX. Finalment, aquesta empremta amb quatre anelles, Lenormant la bateja amb el nom de "melgorès" i deriva del monograma que OT estampà en les seves monedes. Donada la similitud d'empremta de les emissions de RAMON BERENGUER IV batudes a GIRONA amb les del tipus "melgorès" que ja circulaven pels comtats catalans, hem de pensar que dit comte va batre amb una empremta pràcticament afusellada, però que facilitava la seva difusió. Degut a la proximitat creiem que la imitació es féu de les emissions que devien tenir més a mà, o sigui les de MELGUEILL. També en el comtat de BARCELONA, RAMON BORRELL (982-1018) va batre una moneda (núm. 100) que en una de les cares hi figuren tres anelles (tipus 1, 2 i 3). La interpretació d'aquesta empremta difereix segons els autors. Botet resumeix així aquesta qüestió. Escriu: "En Campaner calificó de "insólito y completamente nuevo el tipo del reverso (tres sortijas)". En Salat diu que "fué un tipo que se observa en varias monedas de condes, duques, marqueses y obispos, que vemos publicadas en el Ducange" i el P. Fita, que "los tres círculos no representan a mi ver, los tres arrendatarios" (referint-se al contracte d'arrendament fet pel comte Ramón Berenguer en 1056), "sinó las tres coronas condales de Barcelona, Vich y Gerona". Ni l'empremta és nova, ni's troba ab la freqüència que diu en Salat, ni representa les tres coronas comtals de Barcelona, Vich y Gerona; es senzillament, una degeneració del nom ODO, escrit en disposició triangular al camp de les monedes d'aquest rey". En una nota, Botet continua escrivint: "Nosaltres no hem sabut trobar a l'obra de Ducange, a que's refereix en Salat, cap moneda ab aquesta empremta. Tampoc n'hi ha al llibre de M. Poey d'Avant. Així s'explica qu'En Campaner calificó de nova l'empremta d'aquesta moneda, per que quan escrigué son INDICADOR encara no s'havia publicat el catàleg il·lustrat de les monedes carolíngies del monetari de la Biblioteca Nacional de París, escrit per M. Prou, ont es troba la moneda d'aquesta empremta perteneixent al rey Ot, a la qual ens hem referit en la nota anterior". Creiem que no fa falta afegir res més i per això, tant les monedes que porten quatre anelles com les que solament en duen tres, totes elles son còpies de les encunyacions de dit monarca.

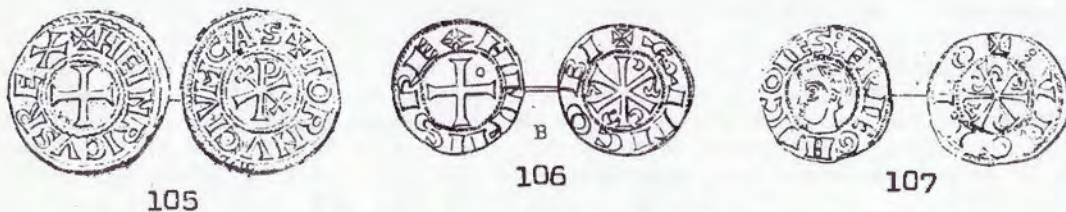
TIPUS: CRISMÓ i ALFA i OMEGA. Les monedes d'aquests dos TIPUS són unes inequívokes imitacions de les encunyacions dels regnes veïns i les raons i factors que ho condicionen, moltes voltes actuen de forma semblant damunt de cada un d'ambdós TIPUS i per això creiem que podem fer l'estudi de manera conjunta.

El comte d'URGELL, ERMENGOL VI (1102-1154) va batre una moneda —tipus 2 del Corpus— que en el seu revers hi ha un CRISMÓ (núm. 107) idèntic al de les encunyacions d'ALFONS VI de CASTELLA (núm. 106) que foren batudes després de la conquesta de Toledo (1085) i que també amb la mateixa empremta les encunyà la seva filla Dª URRACA (1109-1125).

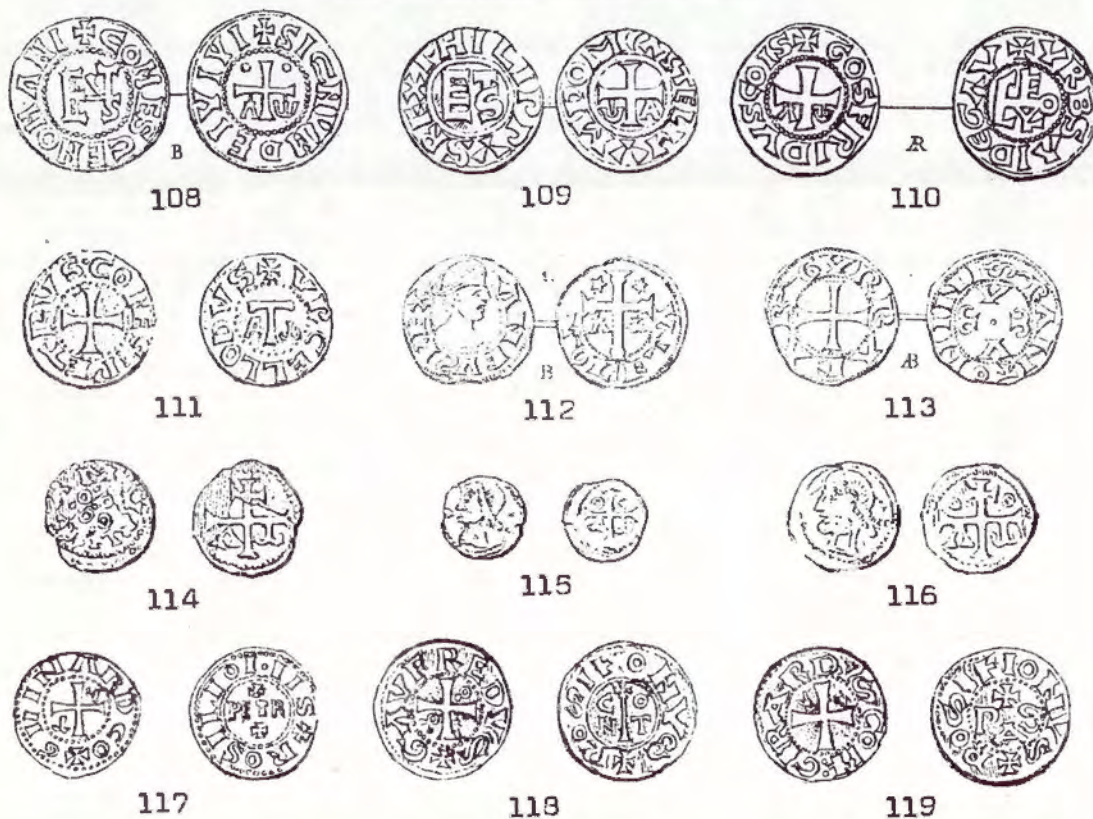
ERMENGOL V, comte d'URGELL (1092-1102) s'amullerà l'any 1095 amb Dª Maria, filla del comte de Castella, PERO ANSURES i la major part de la seva vida va transcórrer en dit regne. En finir, va deixar un fill menor d'edat que va passar a la tutela del seu avi matern, el dit PERO ANSURES, comte de Valladolid i home de confiança del rei ALFONS VI, ja que l'havia acompanyat en el seu exili i estava amb ell a la cort de Toledo quan morí assassinat el seu germà SANCHO II. Després de la jura de Santa Gadea, el Cid va deixar d'ésser l'alfères del regne, càrrec que passà al comte ANSURES. Més tard, el trobem com conseller del monarca i després de molts anys de serveis al mateix, se li atorgà el senyoriu de Cuèllar, de Madrid i de Simancas. Des d'aqueixa última població es dedicà a repoblar Valladolid, ajudat per el seu gendre ERMENGOL V —que ho era des de feia poc—. Aquesta acció la portà a terme, amb un gran contingent —entre altres— de catalans del comtat d'URGELL. A la mort del gendre, ANSURES passà a governar el comtat d'URGELL i no ho féu com a comte propietari, ja que el títol de comte que porta la moneda que en dit comtat va batre (núm. 111) fa esment al seu títol castellà, ja que en l'altra llegenda manifesta que és un DOMINUS, títol amb què encunyà a URGELL. Aquest magnat s'alià amb RAMON BERENGUER III, comte de BARCELONA i ambdós van recobrar Balaguer, que passà a integrar-se en el comtat d'URGELL.

TIPUS COMTALS COMUNS DERIVATS

C R I S M O

ALFA I OMEGA

núm. 105, ENRIC I rei de FRANÇA (1031-1060), núm. 106, d'ALFONS VI de CASTELLA (1073-1109), núm. 107, ERMENGOL VI d'URGELL (1102-1154) núm. 108, HERBERT I comte de MAINE (1015-1036), núm. 109, PHILIPPE I rei de FRANÇA (1060-1108), núm. 110, GEOFFROI II comte d'ANJOU (1040-1060), núm. 111, PERO ANSURES comte d'URGELL (1102-1117), núm. 112, d'ALFONS I d'ARAGÓ (batuda als voltants de l'any 1111), núm. 113, URRACA de CASTELLA (1109-1126), núm. 114, tipus 21 de GIRONA, núms. 115 i 116, tipus 21 i 22 del mateix comtat batudes per RAMON BERENGUER IV, núm. 117, GIRART I del ROSSELLO (1102-1115), núm. 118, GAUSFRET III del ROSSELLO (1115-1163), núm. 119, GIRART II del ROSSELLO (1163-1172).

L'any 1119, ERMENGOL VI va assumir el domini del seu comtat, però poc després va passar a residir al regne de la seva mare i allí pràcticament hi va viure, d'aïtal forma que se'l conegué amb el sobrenom de "el de Castella". Va intervenir en moltes accions de guerra contra els mussulmans: ajudà al comte de Barcelona a prendre Lleida, a Alfons I d'Aragó a conquerir Saragossa i així mateix acompanyà a Alfons VII a l'expedició contra Almeria. Morí en terres castellanes (1184) i el seu fill ERMENGOL VII (1154-1184) continuà apositat en dit regne i al morir l'Emperador (1157) i produir-se la divisió del regne, va passar al servei de FERRAN II de LLEÓ, on al cap d'anys se li recompensaren els serveis i fou un dels principals consellers de dit monarca.

Pot ésser que ens hagim extès massa en aquestes qüestions, però en elles es veu clarament la vinculació dels comtes d'URGELL a la cort castellana, que s'inicia amb el casament d'ERMENGOL V i a la seva mort un comte castellà passa a governar dit comtat. ERMENGOL VI fou un dels magnats de la cort de CASTELLA i encara que intervingué en la presa de Lleida, la major part de les seves accions es produeixen en dit regne, on va residir quasi contínuament. Per tot això, no ens ha de produir estranyesa que al batre moneda a URGELL, encunyés amb l'empremta del CRISMÓ, que era la que la reina URRACA en aquells moments emprava a Castella. Aquesta identitat d'imatge acaba de provar dita vinculació.

Establerta aquesta primera identitat absoluta, creiem que hem de fer esment de la influència que les emissions franceses varen tenir damunt de l'empremta del CRISMÓ. Tots els autors que fan citació d'aquesta qüestió, expressen l'opinió de que dita empremta es va iniciar arrel del maridatge de CONSTANÇA de BORGONYA amb el rei ALFONS VI de CASTELLA. No hem pogut establir exactament el parentiu d'aquesta princesa amb alguna de les persones reials de dita dinastia, ja que Heiss ens diu que és la vídua de HUC II, comte de Chalons i filla de ROBERT el VELL, duc de BORGONYA i després rei de França. També ens dóna aquesta filiació Aguado (8), però Ciani (9) i Poey d'Avant ens informen que ROBERT va morir l'any 1031. Si l'enllaç matrimonial de CONSTANÇA es realitzà l'any 1080, resulta que dita princesa hauria de tenir en aquells moments 49-50 anys. Com que d'aquest matrimoni varen néixer 6 fills, això constituiria una cas de fertilitat tan extraordinari que creiem que no és possible. Els autors més moderns: Valdeavellano (10) i Suárez (11), en fer esment de dita princesa escriuen: CONSTANÇA de BORGONYA, sense afegir-hi res més. Aquèst desconeixement dels progenitors, no és un obstacle per establir una relació entre les empremtes de Castella amb les de Borgonya, ja que el fet imperatiu es el maridatge d'una princesa borgonyona amb el rei castellà.

Hem buscat en el Poey d'Avant les emissions senyoriales franceses que poguéssin ésser un antecedent del CRISMÓ, però amb gran sorpresa solament hem localitzat una encunyació que s'assembla a les monedes castellanes i fou batuda a VIENNE. Dit autor a la vegada que descriu aqueixa emissió, també fa esment de que no té la completa seguretat de l'exactitud de la mateixa. Així doncs, la quasi inexistència de dita empremta en les emissions senyoriales franceses, ens obliga a fer una revisió de les monedes reials. Dintre d'aquestes últimes sèries, existeix una emissió honorífica del rei de França ENRIC I (1031-1050) duc de BORGONYA i per tant fill de l'anterior rei, ROBERT el VELL. Aquestes monedes (núm. 105) porten en unes de les cares un CRISMÓ similar al de les monedes d'ALFONS VI. Diem semblant perquè no és idèntic, ja que li falten les lletres alfa i omega. Aquestes lletres figuren en les emissions del seu fill, el rei PHILIPPE I (1060-1108) on dites lletres pengen dels braços de la creu del revers (núm. 109). Per tant, l'empremta castellana del CRISMÓ és la superposició de les imatges d'aquestes dues emissions borgonyones i que pel temps en què foren batudes, són les emissions que devien circular en aquell ducat en el moment de l'enllaç matrimonial. D'això es dedueix que, si aquest fou el camí que possibilità l'empremta castellana, les emissions del comte ERMENGOL VI —encara que per via indirecta— també estan inspirades en les del ducat de BORGONYA, ja que pràcticament no hi han altres encunyacions transpiriniques amb símbols similars. Si la imatge del CRISMÓ és escassíssima en les monedes franceses, les que porten les lletres gregues: alfa i omega, són molt nombroses. Tals les d'HERBERT I (1015-1028) comte del MARNE (núm. 108), de GEOFFROI II (1040-1050) comte d'ANJOU (núm. 110) i les ja mentades del rei PHILIPPE (núm. 109). En totes elles l'alfa i l'omega pengen de la creu. Altres vegades dites lletres apareixen lliures i barrajades amb altres elements dins de l'àrea. Tal en les dels ducs d'AQUITÀNIA i dels comtes de BURDEUS (núms. 2741 i 2742 de Poey d'Avant). Per tant, creiem que aquestes lletres s'introduïren en les emissions castellanes a cavall —ja ho hem comentat abans— de la influència borgonyona i sí en el regnat d'ALFONS VI les lletres sempre figuren penjades en els braços del CRISMÓ, en el de la seva filla URRACA, algunes voltes estan lliures en el camp (núm. 113). També en un aranjament similar s'estampen en les primeres emissions d'ALFONS VII.

PERO ANSURES, comte de Valladolid, quan governà el comtat d'URGELL (1106-1119) va batre una emissió (núm. 111), en què hi ha una creu en forma de T (Tau) i sota de cada braç dites lletres gregues. Encara que aquesta empremta té grans semblances amb moltes de les encunyacions transpiriniques, no creiem que s'inspirés en les mateixes, sinó que rebé la influència de les monedes del seu monarca: ALFONS VI de CASTELLA, ja que en el fons hi ha una identitat de l'empremta del CRISMÓ amb la del comte ANSURES, ja que si el CRISMÓ és un símbol de Crist, també ho és una CREU i si en la moneda d'URRACA —del CRISMÓ— el substituïm per una CREU deixant-hi l'alfa i omega, l'empremta de la reina passa a ésser la de la moneda del comte. Creiem per tant que la primera vinculació monetària d'URGELL amb CASTELLA comença amb aquesta encunyació, que després prosseguiran amb les d'ERMENGOL VI.

Si de les emissions anteriors passem a posar l'ull damunt de les de RAMON BERENGUER IV (1131-1162), batudes a GIRONA —tipus 21, 22 i 23—, ens trobem que hi ha grans semblances amb les del comte ANSURES, ja que en totes elles hi ha una creu que té una alfa i una omega sota els braços: lliures en les monedes d'URGELL i penjades en les de GIRONA. Possiblement serví d'enllaç i aglutinà totes aquestes empremtes l'emissió d'ALFONS I d'ARAGO feta a CASTELLA (núm. 112) i batuda a l'emsems que l'emissió de PEDRO ANSURES.

Aquesta peça castellana del BATALLADOR hem de reconèixer-li una gènesi mixta, ja que aprofita la creu de les encunyacions del seu pare i pròpies —que formen part del numerari aragonés— a les que afegeix les lletres gregues, que a la península són característiques de les encunyacions de CASTELLA i LLEÓ.

Si intentem establir una connexió entre totes les encunyacions anteriors: la d'URGELL, les de GIRONA i la d'ALFONS I d'ARAGO, veiem que en totes elles hi ha gravades unes lletres: alfa i omega. Apart d'això també una altra particularitat les uneix: que dites lletres provenen de la influència de les emissions castelleses, encara que les motivacions són diferents per cada una de les encunyacions. Així, en la moneda de PEDRO ANSURES batuda a l'URGELL, hi ha la dependència del comte vers el seu monarca. En la del rei d'ARAGO hi ha un intent d'adaptar una empremta aragonesa a les singularitats del numerari de Castella i potser ho va fer pensant en una possible circulació conjunta. Damunt de les emissions de GIRONA hi poden influir diferents factors: és l'hereu d'ALFONS d'ARAGO pel seu enllaç amb Peronella, així mateix es cunyat d'ALFONS VII de CASTELLA, ja que la seva germana Berengueta s'ha maridat amb ell. Té el regne "CESARAUGUSTANO" cedit —infeudat— per l'Emperador, a qui va retre homenatge en el moment de la seva coronació.

Aquesta influència de Castella damunt de les altres emissions està recolzada en que dit regne és el màxim exponent del poder cristià en front dels mussulmans i té una potència militar i econòmica molt superior a la dels altres regnes i senyories. Així mateix se li reconeix a ALFONS VII —proclamat EMPERADOR—, la primacia i direcció dels regnes peninsulars i així ho accepten no solament els monarques i senyors de "Hispania", sinó també molts de transpirinencs. Per això i donat el caràcter religiós de les emissions de l'època, no ens ha d'estranyar que en dites encunyacions s'hi incluïssin uns símbols religiosos que s'ajusten de ple a les seves peculiaritats.

Finalment, existeixen unes altres emissions comtals que també porten lletres gregues i foren batudes en el comtat del ROSSELLÓ. Les encunyaren GIRART I (núm. 117) GAUSFRET III (núm. 118) i GIRART II (núm. 119) entre els anys 1102 i 1172 i corresponen als tipus 2, 3, 4, 5 i 6 del Corpus. Aquestes emissions varen començar en el moment en què les lletres alfa i omega s'estampaven amb la major profusió en les monedes, tant en les encunyacions peninsulars com en les dels senyories de França. No ens podem decidir amb seguretat quina fou la influència exclusiva i determinant que va actuar perquè els comtes del ROSSELLÓ incloussin dites lletres a l'empremta de les seves monedes. En les encunyacions de GIRART I es manifesten ben dibuixades i col·locades en els angles de la creu, però poc a poc les lletres es van esquematitzar i finalment es transformen en un dibuix que difícilment podríem reconèixer, si no tinguéssim l'antecedent de les emissions precedents.

La conclusió final d'aquest apartat és, que totes les emissions comtals en què el CRISMÓ o bé una ALFA o OMEGA figuren en la seva empremta, han estat copiades o estan fortament influenciades per: a) directament, per les monedes de CASTELLA i LLEÓ, i b) indirectament, per les emissions dels reis de França o dels senyories de dit reialme i que han estat retransmeses per mitjà de les encunyacions d'ALFONS VI de CASTELLA i de la seva filla Dª URRACA.

TIPUS: MANCUSOS. Les emissions de mancusos són una clara imitació —alguns d'ells una còpia aparentment quasi idèntica— dels dinars hammudís d'Al - Kasim Al-Mamún i del seu successor a Ceuta, Yahya Al-Motalí (núm. 120). Les dues primeres encunyacions les va fer BERENGUER RAMON I (1018-1035) i en elles hi figura el cognom del jueu BONNOM (núm. 121 i 122) qui fou el que las va batre —tipus 4 i 5 del Corpus—. Aqueixes monedes introdueixen canvis radicals momentanis en les emissions comtals, ja que: a) per primera vegada s'encunyen monedes d'or, b) es modifica completament l'empremta, ja que desapareixen els símbols religiosos, i c) l'alfabet usat és l'àrab, ja que dues de les emissions estan escrites completament amb el mateix, mentre que en les altres la quantitat de paraules escrites en llatí és tan mínima, que no les hauríem de considerar, sinó fos perquè ens indiquen el monarca i el mestre de moneda emissors.

El primer mancús que es va batre té grans similituds amb el dinar hammudí, però en mig de les llegendes àrabiques també hi ha un mot escrit en lletra llatina: BONNOM (núm. 121).

En l'emissió següent també hi figura dit cognom, però s'hi ha afegit dos quadrats, un d'ells disposat en losange (núm. 122), el que produeix una imatge excepcional dins de les encunyacions musulmanes de l'època. RAMON BERENGUER I (1035-1076) prosseguí les emissions del seu pare i retornà a les imitacions del numerari ceutí sense introduir-hi modificacions, encara que poc a poc evolucionen en un sentit degeneratiu, empitjorant el seu art i arribant, a unes pèssimes imitacions, molt grolleres. L'última emissió també fou batuda per RAMON BERENGUER I i en les monedes de la mateixa hi figura el nom del comte disposat en una llegenda retrògrada. Aquesta emissió té un pes més baix que les anteriors i en general l'encunyació així com la llegenda llatina són cuidades. Breument farem esment, que aquestes emissions es realitzaren amb aquestes característiques per poder complir el seu fi: el comerç amb el musulmans. Núms. 123, 124.

TIPUS: ARBRE de SOBRARBE. Les emissions més primerenques del regne de NAVARRA, es varen començar a encunyar a principis del segle XI —de moment aquesta és la versió més acceptada— i les va batre SANCHO el MAYOR (1000-1035). En el revers d'aquestes monedes hi ha una creueta damunt d'un pal vertical que té unes branques u ornaments simètrics als costats (núm. 132). Aquesta empremta al llarg de les emissions navarreses es modifica i evoluciona, fins que finalment desapareix. SANCHO RAMIREZ, rei d'ARAGO (1063-1094) a l'iniciar les encunyacions del seu reialme, s'inspira en les empremtes de les primeres monedes navarreses i estampa una imatge evolucionada dels reversos de SANCHO el MAYOR, en la que persisteix la creu damunt del pal, però els ornaments

TIPUS COMTALS COMUNS DERIVATS

M A N C U S O S

ARBRE de SOBRARBE

núm. 120, diner de YAHYA ALMOTALI de CEUTA, núms. 121 i 122, mancusos de BERENGUER RAMON I encunyats per Bonnom (1018-1035), núms. 123 (bilingüe) i 124, mancusos de RAMON BERENGUER I (1035-1076), núm. 125, tipus 11 de GIRONA, núms. 126 i 127, tipus 12 i 13 del mateix comtat (totes encunyades a finals del segle XI), núms. 128 129 i 130, tipus 14, 16 i 15, així mateix de dit comtat, núms. 131 i 133, tipus 16 d'AUGONA, batuda per RAMON BERENGUER III (1096 - 1131), núm. 132 de "SANCHO el MAYOR" de NAVARRA (1000-1035), núm. 134, de "SANCHO RAMIREZ" d'ARAGO (1063-1094), núm. 135, PERE I d'ARAGO, i núm. 136, d'ALFONS el BATALLADOR (1104-1134).

són molt més desenvolupats i arrodonits, a la vegada que les branques són molt més profuses (núm. 134). Aquesta imatge és la que caracteritzarà la MONEDA JAQUESA i és coneguda amb el nom d'ARBRE de SOBRARBE, en senya característica inspirada en la llegenda de l'origen d'aquests regnes. Les emissions posteriors del seu fill PERE I (1094-1104) també porten el mateix revers (núm. 135), però el seu successor i germà ALFONS I el BATALLER (1104-1134), ja encunja amb una empremta lleugerament modificada, en una progressió cap a un tipus transicional (núm. 136), ja que les emissions posteriors encara que portin l'ARBRE de SOBRARBE, ho faran amb una imatge lleugerament transformada on la llegenda es disposarà verticalment.

Dintre de les emissions dels comtats catalans hi ha moltes monedes que pràcticament tenen un revers quasi igual que el de les encunyacions aragoneses de l'ARBRE de SOBRARBE. Així el tipus 16 d'AUSONA, batuda per RAMON BERENGUER III porta un revers que és una còpia de les monedes aragoneses, de les que solament difereix, en que la llegenda —que està col·locada en idèntica posició damunt de l'ARBRE— en lloc de fer esment del topònim, ens indica el nom del comte emissor (núms. 131 i 133).

Hem de suposar que la peça comtal que més similitud hauria de tenir amb les aragoneses fou la que va batre el rei PERE II d'ARAGÓ com a comte d'URGELL —tipus 4 del Corpus— i que segons Botet les encunyà entre els anys 1209 i 1213. moneda de la que en l'actualitat no s'en coneix cap exemplar ni disposem d'un dibuix de la mateixa, ja que la seva existència solament es coneix per la descripció que fa en CAMPANER (4). Segons aquest autor el revers és idèntic al d'una peça de SANCHO RAMIREZ, o bé de PERE I, si substituïssim el topònim d'ARAGÓ, pel del senyoriu on es va batre la moneda: URGELL.

També en el comtat de GIRONA hi ha moltes encunyacions que gaudeixen d'un revers amb grans similituds —i en algunes ocasions pràcticament copiat— al de les monedes aragoneses. Així al tipus 18 i 19 del Corpus —o sigui diner i óbol— tenen un revers on hi ha un típic ARBRE de SOBRARBE evolucionat i del que solament es distingeix en que no hi figura la llegenda o sigui que és anepígraf. Botet creu que fou batuda a finals del segle XI o a començaments del segle XII (núms. 129 i 130).

En altres emissions de GIRONA (núms. 125, 126 i 127) corresponents als tipus 11, 12 i 13, en el revers hi ha uns ornaments simètrics a damunt i sota del topònim horitzontal: GIRONA. Dits ornaments són similars a l'ARBRE de SOBRARBE. L'altra cara de la peça porta una creu envoltada per la gràfila i la llegenda. Emparentada amb aquesta emissió, el tipus 14 té una de les cares idèntica —GIRUNDA en mig d'ornaments— mentre que en l'altra hi ha un cap barbat i envoltat per una diadema (núm. 128). Botet igualment data l'emissió d'aquestes monedes a la segona meitat del segle XI.

Per tant, aquestes 6 emissions, o porten estampat un ARBRE de SOBRARBE, o uns ornaments equivalents. És la mateixa empremta que figura en la MONEDA JAQUESA, creada per SANCHO RAMIREZ (1063-1094) i que està caracteritzada per dit ARBRE. Creiem que el major poder i la proximitat geogràfica del regne d'ARAGÓ fou el que determinà la infiltració de dita imatge en el numerari dels comtes catalans. Ho podem comprovar visualment, comparant les monedes jaqueses amb les anteriorment descrites. Fem esment d'aquest fet, perquè es constata sens cap dubte la identitat del dibuix, mentre que si confrontem les peces comtals amb les del regne de NAVARRA que puguin ésser semblants i antecedents d'elles, com són les de SANCHO IV (1054-1076) —que poden ser un precedent de les de SANCHO RAMIREZ— la seva empremta no coincideix exactament amb les comtals, mentre que s'estableix una quasi identitat d'aquestes últimes amb les del monarca aragonès.

Aquesta conclusió, ens obliga per tant a fer l'afirmació, que totes aquestes emissions de GIRONA, com les d'AUSONA i d'URGELL abans descrites, no pogueren ésser encunyades abans del 1063, en que SANCHO RAMIREZ accedí al tron d'ARAGÓ i per tant son posteriors a dita data. Així doncs, totes aquestes encunyacions foren batudes en l'últim terç del segle XI i algunes d'elles a començaments del segle XII, ja hem de tenir en compte que primer es tingueren de batre les emissions a ARAGÓ i després vingué la infiltració de l'ARBRE, fet en el que també havien de transcórrer alguns anys.

Creiem que a GIRONA possiblement s'encunyà en primer lloc el tipus 11 (núm. 125) ja que la llegenda SANCTA CRUX d'una de les cares, l'enllaça amb emissions anteriors. En suprimir-se dita llegenda es passà als tipus 11, 12 i 13 (núms. 126 i 127) en què es produeix la redundància del topònim GIRONA a l'anvers i al revers. Possiblement al fer desaparèixer el que figurava en mig dels ornaments, es va procedir a encunyar amb l'empremta completa de l'ARBRE de SOBRARBE, tal com es veu en els tipus 18 i 19 (núms. 129 i 130), que precediren a la que té el dit ARBRE en una cara, mentre que en l'altra està ocupada per un cap barbat. Aquesta possible ordenació no està suportada per cap fet concret o que sigui provatòria de la mateixa. Solament és una seriació de l'evolució que pogué seguir l'empremta d'aquestes monedes. Ordenació per altra part molt difícil d'establir, perquè en aquest període hi ha una duplictat d'encunyacions —del bisbe i dels comtes— que produeixen una imbricació d'empremtes. La manca de documentació, així com l'escassetat de troballes que siguin demostratives, obliguen a l'intentar un ordenament a fer-ho de manera especulativa.

Totes aquestes empremtes amb l'ARBRE de SOBRARBE batudes a GIRONA, així com les d'AUSONA i d'URGELL, ens indica una forta penetració de la imatge de la MONEDA JAQUESA dintre de les emissions comtals. Fet per altra part que no ens deu estranyar, ja que dita moneda tingué un curs autoritzat i per tant legal en el comtat d'URGELL, a Lleida i a Tortosa: Això prové de l'enllaç de RAMON BERENGUER IV amb PERONELLA, amb el que s'autoritzà la circulació en les regions properes a ARAGÓ.

Després de tot el que hem escrit de la influència de l'ARBRE de SOBRARBE, hem fet ommissió de comentar fins ara la moneda batuda a l'URGELL amb dita empremta i que s'atribueix al rei d'ARAGÓ, PERE II, batuda entre els anys 1209 i 1213, en un curt espai de temps en que dit comtat fou governat directament per dit monarca i del que després va fer donació. Com que no es disposa de cap imatge d'aquesta peça —sigui empremta o dibuix— tot el que es pot comentar es especulatiu ja que està subordinat a que en la mateixa hi hagi —com afirma Campaner— un ARBRE de SOBRARBE. Si així fos, i aquest fos el típic, creiem que l'atribució d'aquesta emissió al dit monarca s'hauria de reconsiderar, ja que com hem comentat en aqueix mateix Simposi (20) dita empremta fou estampada en la imatge de la MONEDA JAQUESA de SANCHO RAMIREZ fins a la mort del rei ALFONS I d'ARAGÓ, o sigui fins l'any 1134. A més aquest monarca ja va batre les seves emissions aragoneses amb una forma evolucionada de dit ARBRE. Per tant en el moment de les possibles encunyacions d'URGELL de PERE II, fa més de tres quarts de segle que no es bat amb dita empremta, ja que les emissions d'ARAGÓ fetes pel seu pare o sigui en els últims 40 anys porten un ARBRE evolucionat en el que la llegenda està disposada en sentit vertical. Creiem per tant que dita atribució s'ha d'acceptar amb totes les reserves.

Finalment, hem de tornar al tipus 16 d'AUSQNA (núm. 133) i al tipus 14 de GIRONA (núm. 131). Aquesta última moneda: cap barbat i amb diadema s'ha d'integrar en un grup amb els tipus 15 i 16 del mateix comtat, ja que en totes elles hi ha un cap equivalent —tant si mira a dreta com a esquerra—. Aqueixes emissions es diu que foren batudes al segle XI, però creiem que si així fou, devia ésser en els últims anys del mateix. És un fet conegut dins de la tipologia medieval que les imatges d'Angels i Sants son característiques del segle XI, mentre que dels monarques o senyors emissors comencen a aparèixer en els inicis del segle XII.

Botet en fer el comentari de totes aquestes emissions amb cap barbat —tant si porten una creu, com un ARBRE de SOBRARBE— pren una posició un xic indecisa en classificar-les com un cap de Sant o bé com la representació del comte. Finalment, el creu emparentat amb el tipus "chinonés" descrit per Poey d'Avant i que té l'origen en les monedes que va batre l'abadia de S. Martí de Tours, on hi figura un cap diademad similar —sense nimbe— i que és una representació de dit Sant. Per tant, en creure que les emissions amb cap barbat reben dit influx, arriba a la conclusió que es tracta d'un Sant. Donada la influència dels tipus medievals francesos damunt de les emissions comtals i peninsulars hem de reconèixer que pot estar encertat, però no podem oblidar que a GIRONA també hi ha els tipus 22 i 23, en què trobem un cap diademad —sense barba— que té moltes similituds amb els del grup precedent. Si considerem —seguint l'opinió de Botet— que aqueix perteneix a RAMON BERENGUER IV o sigui que és la representació d'un comte, aleshores tampoc podem negar taxativament que els altres ho puguin ésser, tant més quan el que està juntament amb l'ARBRE de SOBRARBE possiblement fou batut per RAMON BERENGUER III, ja que és l'última peça de les que porten dit revers i per tant s'encunyà durant el seu govern. Aquesta atribució ens donaria una seriació amb les dels tipus 15 i 16, que s'haurien batut abans. Per tant, hi hauria una imbricació de les emissions que porten caps barbats amb les de l'ARBRE de SOBRARBE, però en aquest període és quan es produeixen les últimes emissions dels bisbes i a l'emsem comencen les dels comtes, i per tant ambdós tipus d'encunyacions son coetànies.

Si la presència de l'ARBRE de SOBRARBE en totes aquestes emissions de GIRONA, creiem que ens porta a la conclusió que foren batudes un xic més tard que el que manifesta en Botet, la presència del mateix juntament amb la d'un Sant en una moneda com el tipus 16 d'AUSONA, ens convida a fer uns comentaris sobre la seva possible atribució. Botet l'assigna a RAMON BERENGUER III i creu que algun fet extraordinari degué passar perquè els comtes de Barcelona intervinguessin en les encunyacions de VIC. Fa esment d'un document de l'any 1111, en què fa menció de la moneda de Manresa, però en realitat no serveix per recolzar cap fet provatori. Per tant, el fet de que existeixi aquesta emissió batuda per dit comte en mig de les encunyacions episcopals de VIC, tant es pogué realitzar en aquell moment com en un altre, ja que actualment no tenim cap referència de la possible gènesi, així com la data i la motivació.

Així plantejada la qüestió i davant de les opinions dissemblants, creiem adient posar l'ull damunt de la moneda que ens manifesta que fou batuda a VIC, ja que porta el topònim: AUSONA. En el revers hi ha l'ARBRE de SOBRARBE, que ens diu que no es pogué batre abans de 1063, data que SANCHO RAMIREZ va començar a regnar a ARAGÓ. Que la va emetre un RAMON BERENGUER i per tant ho va poder fer qualsevol dels comtes de dit nom que governés després de dita data. A l'anvers hi ha una figura que mira a l'esquerra, amb el cap nibat i que no hi ha cap dubte que representa un Sant. La iconografia d'aquesta imatge es característica de les emissions del segle XI i desapareix de la numismàtica a començaments del segle XII, en què sorgeixen les representacions gràfiques dels senyors emissors. També la llegenda del revers té un parentiu amb l'emissió de RAMON BERENGUER II batuda a BARCELONA i és una conformació abreujada de la mateixa. Aquesta similitud en fer esment del comte emissor és encara més majúscula si tenim en compte que el revers d'ambdues monedes són una imitació d'altres peces: la de BARCELONA influïda per una emissió de BESALÚ (núm.) i la de VIC copiat de les aragoneses. Ara bé, en les emissions originals en els llocs on aquí hi figura el nom de RAMON BERENGUER en elles hi ha el topònim, el que encara agermana més aquestes encunyacions.

Per tots aquest fets, creiem que l'emissió de VIC la pogué batre qualsevol dels dos RAMON BERENGUER que governaren després de 1063 i per tant que falta un gran estudi crític per fer l'atribució d'aquesta emissió, investigació necessària també en moltes altres encunyacions del període comtal.

BIBLIOGRAFIA

1. BOTET i SISÓ, Joaquim. LES MONEDES CATALANES. 1908. Barcelona 3 volums.

2. POEY d'AVANT, Faustin. MONNAIES FEODALES DE FRANCE. 1862. París. 3 volums i 1 de làmines.
3. CRUSAFONT i SABATÉ, M. NOU DINER DE BARCELONA. ATRIBUCIÓ A RAMON BERENGUER I Acta Numismàtica n° VI. 1976 Barcelona.
4. CAMPANER y FUERTES, Alvaro. INDICADOR MANUAL DE LA NUMISMATICA ESPAÑOLA. 1857. Barcelona.
5. HEISS, ALOÏSS. LES MONEDAS HISPANO-CRISTIANAS DESDE LA INVASION DE LOS ARABES. 3 tomos.
6. COLLANTES, E. INTENTO DE ORDENACION DE LAS ACUÑACIONES DE ALFONSO VII. Acta Numismàtica n° II. Barcelona. 1972.
7. MUNTONI, Francesco. LE MONETE DEI PAPI E DEGLI STATI PONTIFICI. 4 tomos. Santamaría. Roma 1972.
8. AGUADO BLEYE, Pedro. MANUAL DE HISTORIA DE ESPAÑA. Espasa-Calpe 1947.
9. CIANI, Louis. LES MONNAIES ROYALES FRANÇAISES DE HUGUES CAPET A LOUIS XVI. 1926. París.
10. VALDEAVELLANO, Luis G. de. HISTORIA DE ESPAÑA. Revista de Occidente. 1973. Madrid.
11. SUAREZ FERNANDEZ, Luis. HISTORIA DE ESPAÑA. Madrid 1970.
12. GONZALEZ, Julio. EL REINO DE CASTILLA EN LA EPOCA DE ALFONSO VIII. Consejo Superior de Investigaciones Científicas. 3 tomos. 1960. Madrid.
13. UDINA MARTORELL, Federico. UNA MONEDA INEDITA DE CERVERA. Numisma n° 6. Madrid.
14. SABATIER, J. MONNAIES BYZANTINES. 1955. Reedición. Graz.
15. BURZIO, Humberto F. DICCIONARIO DE LA MONEDA HISPANOAMERICANA. 3 tomos. 1958. Santiago de Chile.
16. ESPASA-CALPE. ENCICLOPEDIA ILUSTRADA.
17. GRIERSON, Philip. I GROSSI "SENATORIALI" DI ROMA. 1253-1363. Parte I. Rivista It. di Numismatica. Vol. IV, serie quinta. LVIII. 1956.
18. BELTRAN VILLAGRASA, Pío. INTERPRETACION DEL USATGE "SOLIDUS AUREUS". Obras completas. Zaragoza, 1972.
19. BALAGUER, Anna M.; CRUSAFONT, Miquel., PUIG, Ignasi. ELS COMTATS CATALANS; LES SEVES ENCUNYACIONS I AREES D'INFLUENCIA. I. CORPUS. Primer volum del Symposium Numismàtic de Barcelona.

LES MONEDES CATALANES DEL LLENGUADOC I PROVENÇA

M. CRUSAFONT i SABATER

La intervenció catalana al Languedoc i la Provença a partir del segle XI, és un fet conegut, almenys en els seus aspectes més anecdòtics, però en general poc estudiat. No disposem de cap estudi de conjunt sobre aquest important capítol de la nostra història, si bé recents treballs d'Abadal, Sobrequés i Ventura (1) ens han donat forces aclariments parcials.

No és intenció nostra resumir tot el que s'ha dit sobre aquesta intervenció, també anomenada "expansió occitana", però diguem que en general la historiografia francesa dóna poc o cap relleu al fet i els historiadors catalans l'arriben a inflar exageradament. Enfront d'aquesta actitud excessivament triomfalista de molts historiadors catalans, Abadal va manifestar el seu escepticisme, arribant a parlar de la "dominació" del casal de Barcelona sobre el Migdia de França (2), amb evident ironia. Segons aquest autor no és sostenible la tesis iniciada per Vicens i Vives i ampliada en el seu plantejament per Jordi Ventura (3) en el sentit que d'acord amb condicions geogràfiques favorables, els comtes barcelonins intentessin restaurar una unitat catalanollenguadociana anteriorment existent. Per Abadal, l'intervenció de Ramon Berenguer I el 1067, adquirint els comtats de Carcassona i Rasés i que com sabem fou l'inici de la presència catalana al Migdia francès es degué al fet de voler dotar un dels fills tinguts amb Almodis, concretament el "Cap d'Estopes", a qui s'associà en el domini dels comtats. Res doncs de programa a llarg termini.

Ja Sobrequés havia justificat l'adquisició dels comtats assenyalant com impossibilitat per condicionaments demogràfics d'incrementar l'expansió vers el sud, el nostre comte ràpidament enriquit amb l'or de les pàries i dels mercenaris catalans a sou dels reietons àrabs, no tenia gaire més on invertir que en el proper Languedoc, on hi disposava a més de lligams familiars favorables (4).

Sigui quina sigui la motivació primera, tant si és amb visió d'un programa futur com si no, si ens situem en el regnat de Ramon Berenguer III, tal com ho fa Szabolcs de Vajay en el seu interessant estudi sobre la política matrimonial d'aquest comte (5), ens apareix com a evident que el projecte d'expansió, si no existia de bon principi, s'ha anat forjant sobre la marxa. Al llarg dels regnats de R. Berenguer IV, Alfons I i Pere I les illes de dominis es van soldant i la ràpida adquisició dels comtats a una i altra banda del Pirineu, va configurant una unitat prou coherent. La desfeta de Muret el 1213 (precedida d'algunes pèrdues, conseqüència de la "croada") no significa l'erunament total del domini català, que encara es manté a Montpeller (amb l'Omellàs i el Carlat) i al Bearn. Jaume I intenta repetidament, amb el concurs dels respectius comtes, de refer la seva presència a Tolosa i a Provença, diversos projectes matrimonials són enfocats. El tractat de Corbeil (1258) serà el reconeixement del fracàs en el redreç de la presència catalana i les romanalles de sobirania damunt Montpeller, Omellàs i Carlat seràn liquidades el 1349 per Jaume III de Mallorca qui les vendrà al rei de França a fi d'obtenir recursos per enfrontar-se amb l'obstinat Pere III.

Des de la intervenció de R. Berenguer I i Almodis el 1067 a la venda feta per Jaume III, han passat prop de tres segles al llarg dels quals, Barcelona, centre d'aglutinació dels comtats catalans ha intentat allargar la seva influència enllà del Pirineu, topant amb els comtes de Tolosa, que pretenen ésser el centre d'aglutinació del Languedoc. Els catalans disposen de la seva avantatjosa situació de contacte amb el món musulmà, molt debilitat per les seves divisions, i això els permet adquirir dominis, redreçar situacions adverses (6), fer-se amb un bisbat (7) o associar als senyors llenguadocians a les seves empreses guerreres. Tot plegat els situa favorablement per anar consolidant un domini cada cop més sòlid.

Malgrat tot, diversos entrebancs fan que el seu avanç sigui més aviat oscil·lant, essent difícil saber en tot moment on existeix un domini efectiu o purament nominal. Els comtes i vescomtes llenguadocians canvien fàcilment de senyor en les lluites Tolosa-Catalunya. (8).

Si en el terreny històric ens trobem amb una situació extremadament complexa i molt poc estudiada, en el camp estrictament numismàtic no trobem cap precedent d'un treball de conjunt sobre les monedes que els catalans vagin poder encunyar al llarg dels tres segles que durà la seva influència damunt el Languedoc i la Provença.

Les monedes més conegudes són el gros de Montpeller que feu encunyar Jaume I i els diners i òbols de Provença del temps d'Alfons I. Creiem que, a més d'altres encunyacions que descriurem, pertanyents o fortament relacionades amb els comtes catalans, cal també incloure les fetes encunyar pels comtes i vescomtes que reconeixien efectivament una situació de vassallatge respecte a aquells. Si bé no sempre serà possible de destriar quan es produeix i és efectiva una situació de domini, per reconeixement de tenir el territori corresponent en feu dels comtes catalans, creiem que val la pena d'intentar esbrinar-ho, a fi d'avançar en el coneixement de les relacions econòmiques que es podien haver establert entre Catalunya i el Migdia de França en aquest període d'estret lligam.

Abans però de entrar en l'estudi de cada un dels comtats, creiem que pot ésser útil de donar una breu cronologia dels fets més importants relacionats amb les adquisicions o pèrdues de dominis en el Languedoc i també en el procés de consolidació de la Catalunya comtal.

Cronologia bàsica:

- 988 - Abolició pràctica del domini franc a Catalunya en temps de Borell II.
- 1002 - Ramón Borrell es casa amb Ermessenda de Carcassóna

- 1010 –Pere Roger, germà d'Ermessenda, bisbe de Girona
 1018 –Condomini Berenguer Ramón I i Ermessenda
 1038 –Ermessenda dona 300 unces d'or per al retaules de la Seu de Girona
 1057 –Ermessenda renuncia als seus drets a favor de R. Berenguer I i Almodis per 1000 unces d'or.
 1063 –Ermengol III d'Urgell reconeix la sobirania de Ramon Berenguer I
 1067 –Ponç I d'Empúries reconeix la sobirania de R. Berenguer I
 1067 –R. Berenguer I i Almodis adquireixen els comtats de Carcassona i Rasés (5.500 unces)
 1090 –Adelaida, muller d'Ermengol IV d'Urgel hereta la meitat de l'Alta Provença
 1096 –Adelaida rep l'altra meitat de l'Alta Provença i se'n va a regir-la amb el seu fill Guillem d'Urgell, que esdevindrà Guillem I de Folcalquier
 1083 –Bernat Ató usurpa els comtats de Carcassona i Rasés
 1107 –Revolta pro-catalana a Carcassona, sufocada aviat.
 1112 –R. Berenguer III, per matrimoni amb Dolça adquireix la Provença marítima amb Millau, Gavallda, Carlat i feus a Roerga.
 1112 –Incorporació del comtat de Besalú amb el Perapertusés i el Fenollet
 1112 –Cessió del Perapertusés i el Fenollet a Eimeric II de Narbona a canvi d'aliança
 1112 –Bernat Ató reconeix tenir el Carcassonès en feu de R. Berenguer III.
 1114 –Guillem de Montpeller i Eimeric de Narbona s'enrolen a l'expedició a Mallorca
 1114 –Expedició de saqueig catalano-pisana a Mallorca
 1117 –Incorporació de la Cerdanya amb el Capcir, el Conflent i el Donazan.
 1120 –Revolta pro-catalana a Carcassona. Expulsió de Bernat Ató
 1124 –Bernat Ató, amb ajut de Tolosa, recupera Carcassona
 1128 –Incorporació del comtat de Peralada
 1137 –Unió amb Aragó per matrimoni R. Berenguer IV-Peronella
 1150 –R. Berenguer IV elegit governador del vescomtat de Bearn
 1170 –Maria de Bearn es fa vassalla d'Alfons I
 1171 –Carcassona de nou en l'àrea de Tolosa.
 1172 –Incorporació del Rosselló.
 1173 –Maria de Bearn es casa amb Guillem de Montcada.
 1172 –Bertran Palet cedeix Melguell a Alfons I
 1174 –Pèrdua del comtat de Melguell
 1179 –Carcassona, Rasés, Besiers i Nimes, feudatàries d'Alfons I
 1176 –El marquès de Busca es fa vassall d'Alfons I per Drola, al Piemont
 1185 –Aliança amb Ricard Cor de Lleó d'Anglaterra
 1191 –Berenguer, germanastre d'Alfons I, arquebisbe de Narbona
 1192 –Incorporació del Pallars Jussà
 1204 –Adquisició de Montpeller per matrimoni de Pere I i Maria de Motpeller
 1209 –Urgell, domini reial
 1213 –Tolosa, Comenge i Foix, vasalls de Pere I
 1213 –Desfeta de Muret. Pèrdua definitiva de Carcassona, Rasés, Narbona.
 1216 –Pèrdua de Bigorra
 1217 –Recuperació de Tolosa pel comte de Comenge amb Ramon VI de Tolosa.
 1218 –Treves amb el papat. Consolidació del domini damunt el Bearn, Montpeller, Omellàs i Carlat. Provença en mans de R. Berenguer V.
 1228 –Marsella participa en la conquesta de Mallorca per Jaume I
 1234 –Jaume I protegeix al vescomte de Besiers.
 1239 –Intent d'enllaç Ramón VII de Tolosa-Sança de Provença, sota els auspicis de Jaume I.
 1240 –Gastó de Bearn es fa vassall del rei d'Anglaterra. Allunyament de l'àrea d'influència catalana.
 1245 –Nou projecte d'enllaç Ramón VII de Tolosa, ara amb Beatriu de Provença, que fracassa també.
 1245 –Mor Ramon Berenguer V de Provença. Aquest territori passa als Anjou.
 1249 –Mor Ramon VII de Tolosa. El comtat passa a mans dels reis francesos.
 1258 –Tractat de Corbeil. Jaume I renuncia a Carcassona, Agde, Foix, Besiers, Nimes, Albí, Rasés, Lauragués, Termenés, Minervès, Salt, Narbona, Tolosa, Gavallda, Quercy, Roerga, Millau, Fenolledes, Queribús, Perapertusa, Puy-Lorenç i Castel-Fisel, territoris tots ja en mans dels reis francesos. El francès renuncia a la sobirania sobre els comtats catalans. Jaume I conserva doncs únicament Montpeller, Bearn, Omellàs i Carlat.
 1276 –Mor Jaume I. Els dominis llenguadocians passen a Jaume de Mallorca
 1349 –Jaume III de Mallorca ven al rei de França les restes de la seva sobirania damunt Montpeller, Omellàs i Carlat.

1- Carcassona i Rasés

El lligam del casal barceloní amb el Carcassonès venia de lluny, per quant es considera a aquell com a una branca originària del comte Belló de Carcassona (+ 812). El matrimoni de Ramon Borell de Barcelona (992-1018) amb Ermessenda de Carcassona torna a establir una relació important, sobretot, degut a la forta personalitat de la filla de Roger el Vell, qui al poc temps assoleix per al seu germà Pere el bisbat de Girona (1010), i intervé activament en la direcció dels comtats, tant durant la vida de Ramon Borrell, com al llarg del regnat de Berenguer Ramon I i encara als primers temps del de Ramon Berenguer I.

Segons Sobrequés l'adquisició per aquest darrer comte dels comtats de Carcassona i Rasés no es fonamentava en cap dret pervingut d'Ermessenda (9), sinó que més aviat aprofità els estrets lligams familiars de la seva muller Almodis per posar en marxa una operació econòmica: els diferents posseïdors de drets "canviarien uns drets i unes rendes discutides i compartides entre molts, per les unces indiscutides, comptants i sonants del comte de Barcelona" (10). Un cap pagats tots els diferents detentadors dels retalls de sobirania comtal l'operació sumava 5.500 unces d'or, és a dir, l'astronòmica xifra de 55.000 mancusos de Barcelona (del tipus d'imitació suposat d'Enneas, de 10 a l'unça). Sembla que aquesta pluja d'or, certament excepcional, provocà una breu circulació de monedes d'aquest metall al Baix Lluenguadoc (11).

Del 1067 al 1070 es condouen una sèrie d'operacions d'adquisició, en la que figueren com a compradors no tan solament R. Berenguer I i Almodis sinó també el seu fill R. Berenguer II "Cap d'Estopes" a qui semblen destinats els comtats. Els adquirents arriben a posseir els comtats en plena propietat i entre els drets de llur sobirania hi és el de batre moneda(12). Així veiem que quan el 1080 els dos germans hereus de R. Berenguer I arriben a un acord de repartiment dels comtats, un dels drets que indiquen compartir és el dret de moneda (13).

Aquesta situació de ple domini es manté al llarg dels anys que resten a R. Berenguer I (fins al 1076) i per tot el temps del corregnat R. Berenguer II - Berenguer Ramon II. Un any després de la mort del "Cap d'Estopes", Bernat Ató, vescomte de Besiers usurpa el comtat (1083). Fora d'un breu període (1112-1120) en el que R. Berenguer III té el comtat de Carcassona en feu, mentre el de Rasés pertany ara a Alfons el Bataller (14), només els breus temps de les revoltes pro-catalanes del 1107 i 1120 indiquen uns indicis de sobirania. Ramon Berenguer IV obté de nou els comtats en feu el 1150, i fora del període 1171-1179, es mantenen dins aquesta situació fins a la desfeta de Muret el 1213, en la que es perden definitivament.

Seguint Abadal, podem esquematitzar el procés de la següent manera:

Períodes i formes de domini damunt Carcassona-Rasés:

Comte barceloní	forma de domini	període	
Ramón Berenguer I	propietat	1067-1076	
Ramón Berenguer II	propietat	1076-1080	
R. Ber. II i B. Ramón II	propietat	1080-1082	
Berenguer Ramón II	propietat	1082-1083	
		.....	
Ramón Berenguer III	(revolta pro-catalana)	1107-1107	nómes Carcasona
		.....	
Ramón Berenguer III	feu	1112-1120	només Carcasona
Ramón Berenguer III	(revolta pro-catalana)	1120-1124	només Carcasona
		.....	
Ramón Berenguer IV	feu	1150-1162	
Alfons I	feu	1162-1171	
		.....	
Alfons I	feu	1179-1196	
Pere I	feu	1196-1213	

Ramon Berenguer I s'havia assegurat la fidelitat dels carcassonesos i els havia pres jurament per a ell i per al seu fill "Cap d'Estopes". Si Bernat Ató havia pogut justificar la seva intervenció per la il·legitimitat (relativa com hem vist) de Berenguer Ramón II, un cop el fill del "Cap d'Estopes" era ja comte de Barcelona la seva usupació no tenia cap base en què recolzar-se. Aquest fet, unit al seu despotisme i potser a incitacions de R. Berenguer III expliquen les revoltes del 1107 i del 1120. La darrera d'aquestes, expulsà a Bernat Ató i per tant retorna el comtat a R. Berenguer III en la plenitud jurídica i real de la seva sobirania, situació que es manté fins que Bernat Ató, ajudat pel comte de Tolosa, recupera el comtat el 1124. Els períodes que comprenen els regnats de Berenguer Ramon II i Ramon

Berenguer III són prou plens d'esdeveniments i dificultats com per impedir als nostres comtes una intervenció decisiva: El primer mantindrà un seguit de lluites amb el Cid instal·lat a València i el segon dedicarà els seus esforços principalment a consolidar el dot pervingut de la seva muller Dolça: la Provença.

Passem ara a l'estudi de les monedes. En un primer període, seguint el model de molts altres comtats arreu d'Europa (15), entre ells el de Barcelona, es coneixen diversos diners anònims d'imitació carolíngia, de llegendes CIVITATIS/CARCASONA, o bé GRATIA D REX/CARCASONA CI amb els tipus de monograma odònic i creu interior. Són els descrits per Poey d'Avant amb els núms. 3772 a 3779, on podem observar que aquestes llegendes presenten sovint diverses formes de degeneració.

No es coneixen monedes carcassoneses amb el nom dels comtes fins a arribar als fills de Roger el Vell (957-1012). Malauradament aquest comte repartí la sobirania comtal entre els seus fills i aquests als seus i això conduí al fraccionament dels drets sobre el comtat, el que fa enormement difícil de fer una atribució correcta de les monedes.

Deixant apart les monedes a nom de Ramon, que Poey d'Avant atribuïa a un suposat comte Ramon de cronologia 1002-1012, de les que més endavant parlarem, les primeres monedes d'atribució certa són les que porten les llegendes PETRUS EPI/CARCASONA, que es llegeixen PETRUS EPISCOPUS i s'han atribuït amb pràcticament unanimitat al bisbe Pere de Girona, del que abans hem parlat. Podem afegir que sembla molt lògic que si no hi havia moneda carcassonesa anterior es decidís el bisbe Pere (comte en part de Carcassona a partir del 1012) a batre'n, ja que també en va encunyar al comtat de Girona on feien moneda els bisbes de Girona des de mitjans del segle X, segons la cronologia atribuïda als primers tipus per Botet Sisó (16). Per altra banda, no havent-hi cap més comte carcassonès amb títol episcopal, l'atribució no presenta dificultats. El tipus segueix també la tradició de monograma/creu interior, i es mantindrà així fins a les encunyacions de Bernat Ató, per bé que els monogrames siguin formats per diferents lletres, a les que no s'ha trobat encara una significació clara. Des de Roger el Vell fins a l'adquisició feta per Ramon Berenguer I hi ha, com hem dit, diversos comtes, que comparteixen la sobirania. Un diner descobert per Chalande (17), amb llegendes PITRUS CO/RAMANDO i que fou objecte d'una pintoresca atribució (18), fou donat per aquest autor a Pere Ramon (1012-1050) i acceptat, bé que amb reticències per Caron (19). Per la nostra part, podem afegir que sembla lògica la inclusió del segon nom i de la partícula CO (comes), a fi de distingir aquesta emissió de la del seu oncle Pere, que hem comentat abans, i que podria ésser coetània.

Altres diners amb llegendes ROIGER/PETRUS (més o menys alterat: PITRAS; PITRUS) ha estat objecte de diverses atribucions; Poey d'Avant el dona a Roger II o Roger Bernat (1050-1060) o bé a Roger III (1050-1067), fill de Pere. La primera atribució no sembla acceptable ja que no dona explicació de la presència de la paraula Pere al revers. Savés (20) les dona a Roger i Pere (1050-1064), que deuen correspondre a Roger Bernat i Pere bisbe, però això sembla no concordar amb la moneda anterior de Pere Ramon i per això ens sembla més versemblant l'atribució feta per Chalande que el dona a Roger III o Roger Pere (1061-1067).

Ens queden els diners citats abans a nom de Ramon. Se'n coneixen diverses varietats amb llegendes del tipus RAMUNDO/CARCASONA. Ja hem indicat que Poey d'Avant les donava a un comte Ramon (1002-1012), però ell mateix demostra l'absurditat de l'atribució indicant que tal comte no existí. Chalande proposa diverses possibilitats: Pere Ramon (1012-1061), Guillem Ramon (1012-1061) o bé Ramon Guillem (1043-1068) i Caron proposa d'acceptar al primer d'ells. No creiem que es puguin sostenir cap de les tres. Si es tractés de Pere Ramon la moneda hauria de dur PETRUS, tal com veiem que es fa en les monedes catalanes de Ramon Borrell on apareix (RAIMS), o bé en les de Ramon Berenguer I on hi trobem RAIMUNDUS, i no Berengarius. El mateix es pot dir de l'atribució a Guillem Ramon, que hauria de contenir en cas de simplificació el primer dels noms i no el segon. Menys defensable sembla encara l'atribució a Ramon Guillem, fill de Guillem Ramon, ja que els seus drets damunt el comtat eren ben petits, fet que ens el demostra quan, mort Guillem Ramon, Ramon Berenguer I adquireix els drets dels seus germans per la irrisòria suma de 50 mancusos. Tot sembla indicar que el fort dels drets comtals és en la línia de Pere Ramon (1012-1061).

Totes aquestes atribucions ens semblen artificioses i entestades a fugir de la solució més simple, que és la que adoptà Fillon, descobridor dels diners en qüestió i que els atribuï a Ramon Berenguer I de Barcelona o al seu fill "Cap d'Estopes" (21). Coneixent encunyacions del comte immediatament anterior als barcelonins, Roger III i coneixent-ne també de l'usurpador Bernat Ató, ¿es creïble que les encunyacions es suspenguessin precisament en el període d'un comte com Ramon Berenguer I de Barcelona, que havia reunit en propietat la totalitat dels drets damunt els comtats i que encunyava abundantment a Barcelona?

Al nostre entendre cal doncs atribuir a Ramon Berenguer I i Ramon Berenguer II de Barcelona els diferents diners a nom de Ramon que es coneixen.

Es podria argumentar que, més endavant, quan els comtes barcelonins recuperen els comtats no baten pas moneda amb el seu nom, però cal no oblidar el fet assenyalat per Abadal que llavors els comtats no els tenien en plena propietat sinó en feu i cal pensar també si en aquesta segona etapa no els era preferible d'introduir en els comtats la moneda barcelonina, com de fet es produí: d'una banda coneixem pagaments fets en moneda barcelonina a Carcassona fins al segle XIII (22) i per altra part, hi ha evidència de moneda barcelonina en les troballes (23).

Es coneixen diversos diners a nom de Bernat, que tots els autors atribueixen a Bernat Ató (1083-1130), per bé que alguns d'ells (els que no porten la creu tallant la llegenda, pròpia de les darreres emissions carcassoneses) bé podrien correspondre a Bernat I (1012-1035), germà de Pere bisbe de Girona. Alguns autors (Poey d'Avant,

Caron) assenyalen la introducció de la creu tallant la llegenda com una influència barcelonina, cosa impossible ja que aquest tipus de creu no apareix a Barcelona fins al regnat d'Alfons I (1162-1196), és a dir, com a mínim 32 anys després de mort Bernat Ató, que és el primer que la utilitza. En tot cas la influència hauria doncs d'anar en sentit invers. Es possible que aquests autors anessin enganyats pel dibuix del mancús d'or que inventà Salat (24) i que porta creu tallant o bé per l'atribució que feren alguns a Guifré el Pilós del diner d'Alfons I (25).

La sèrie dels diners carcassonesos posteriors a Bernat Ató es pot ordenar ara fàcilment, després de la laboriosa descoberta del diner de Ramon Roger Trencavel (1194-1209). Descrit ja el 1790 per Duby (26), el seu dibuix incorrecte, en el que es podia llegir BR/OX/CO/TE va conduir a diverses consideracions i hipòtesis, entre les que cal destacar la de Gayraud de S. Benoit qui encertà la lectura, suposant que la primera B era en realitat una R.J. Cals va retrobar el 1927 el diner i el va descriure, donant la lectura correcta que és RR/OG/C-O/TE i atribuint-la a Ramon Roger Trencavel. Malauradament l'article de J. Cals va passar completament desapercebut dels investigadors fins que M. Dhenin el va redescobrir en ocasió de l'estudi d'una nova troballa de diners d'aquest comte (27). Com que aquest diner, de creu tallant, ha d'ésser el darrer de la sèrie, car l'atribució a Ramon Roger Trencavel sembla fora de dubtes vistes les circumstàncies de la troballa, hom pot concloure que l'afermament de la creu passant és un indicatiu de més modernitat i en conseqüència, podem atribuir a Roger I (1130-1150) els diners que a desgrat d'ésser posteriors a Bernat Ató porten altra vegada la creu interior i a Roger II (1167-1196) els que porten creu passant i a més un dibuix d'anvers pràcticament idèntic al dels diners de Ramon Roger Trencavel. Hom podria fer encara altres hipòtesis d'ordenació general, però creiem més prudent que documents o troballes ens donin una base més sòlida per a noves consideracions.

Ens interessen particularment les encunyacions de Roger II i de Ramon Roger Trencavel pel fet que cauen plenament en el període de vassallatge respecte als nostres comtes-reis.

Ens resta només parlar d'una peça força singular i encara no aclarida. Es tracta d'un diner que porta la creu passant i una llegenda que Caron, per exemple, llegeix B/IA/CI/LI/O i al revers un monograma amb les lletres ATE i la llegenda circular CARCASONACI. Aquest diner participa de moltes de les característiques dels diners de Bernat Ató, com són el monograma ATE i la creu passant, encara que en aquest cas no és associada amb un anvers amb dibuix tipus bàcul sinó amb un de monograma, contràriament amb el que passa amb els diners d'aquest comte. Cronològicament es pot situar, doncs, entorn del regnat de Bernat Ató ja que participa de característiques dels diners tardans i dels primerencs, tal com succeeix amb els d'aquest comte. Caron aventura la possibilitat que es tracti d'una moneda d'aliança de Barcelona i Carcassona i la situa posteriorment al 1067, encara per la falsa raó de la influència barcelonina de la creu tallant. Poey D'Avant llegeix BIAQILIQ (que ordena Liobaqi), la situa als darrers temps de Bernat Ató, desfà diverses hipòtesis força artificioses de Lelewel i deixa la moneda sense atribució (28).

Per la nostra part hem tingut ocasió d'examinar un exemplar (malauradament trencat) al Cabinet de Medailles de la Bibliothèque Nationale de París i ens inclinem per la lectura BIAQILIO, per bé que cal admetre que algunes lletres semblen escrites al revés i fins i tot exteriorment, fent la lectura molt difícil. Ens inclinàrem com Poey d'Avant per deixar les coses com estan si no fos que la situació cronològica de la peça la fa encaixar en un període històric prou escaient com per què es batessin monedes amb el nom de Barcelona. Com hem vist abans, als darrers temps de Bernat Ató es produeix una revolta pro-catalana a Carcassona, que es manté en peu des del 1120 fins el 1124, el que ens dóna un espai prou larg per a poder produir batiments de moneda amb el nom de Barcelona, essent la situació d'emergència una raó que podria justificar la incorrecció de la llegenda, potser gravada per mans inexpertes. La llegenda pot ésser també transcrita BIAQINO, el que ens aproximaria més a la correcta i correspondria al temps de Ramon Berenguer III, quedant per altra banda explicada la seva similitud amb els darrers diners de Bernat Ató. Evidentment es tracta d'una hipòtesis que demana una comprovació documental, però que és força més plausible que la donada per Lelewel.

Recopilant el que portem exposat, podem fer un catàleg de la moneda catalana de Carcassona que incloem al final, junt amb les dels altres comtats i vescomtats.

2-BESIERS

Des que Bernat Ató, vescomte de Besiers usurpà el 1083 els comtats de Carcassona i Rasés, la història posterior dels tres territoris, en el període en que ens trobem, ens els mostra fortament lligats.

Si els comtes barcelonins tenien drets, com hem vist, damunt Carcassona i Rasés, aquest no era el cas pel que fa a Besiers. El primer pas es dona el 1112, quant R. Berenguer III, al front d'un poderós exèrcit es dirigeix a la recuperació per la força dels comtats adquirits per R. Berenguer I. L'enfrontament fou evitat i Bernat Ató reconegué la sobirania del comte barceloní damunt Carcassona i Rasés i li va donar alguns castells a Besiers, que li foren retornats també en feu (29). Per bé que un document similar és signat el 1150 entre R. Berenguer IV i Trencavel de Besiers-Carcassona, no sabem si això portà cap conseqüència pràctica, com tampoc el que varen concloure Alfons I i Roger II el 1168, encara que sí sabem que el 1171 Roger II va canviar de senyor, reconeixent el comte de Tolosa (30).

El 1179 Roger II reconeix a Alfons I com a sobirà seu, no solament per Carcassona i Rasés sinó també per Besiers. El nebot de Roger, Bernat Ató de Nimes també sotmet el seu vescomtat a l'alta sobirania del català. Tots dos conserven els territoris en feu d'Alfons I.

Per a J. Ventura aquest és "el moment culminant de la dominació de la casa de Barcelona-Aragó sobre les terres del Llenguadoc". Per Abadal, que ens mostra com ja en aquest temps el comte de Tolosa havia suscitat davant l'Església la qüestió de l'heretgia càtara, possiblement per a reduir així més fàcilment els Trencavel, el rei Alfons "s'havia compromès en un afer molt perillós". En quant a la mena de sobirania adquirida per Alfons I, segons aquest darrer autor "només val per a l'aspecte militar exterior, per al prestigi, però deixa el govern del país i el seu rendiment econòmic a mans dels seus possessors; aquests en són els amos veritables" (31).

Portat per un pessimisme totalment anacrònic Abadal conclou que l'expansió al Migdia de França fou un verdader desastre i que és només mercès a la clarividència de Jaume I, renunciant a aquests territoris quan Catalunya es descarrega definitivament "d'aquest llast que tants prejudicis l'hi havia causat" (32).

Creiem desmesurat aquest catastrofisme, en primer lloc perquè no sabem amb exactitud quines conseqüències de tipus econòmic van suposar per a Catalunya la seva presència en aquestes terres. Quan veiem, per exemple, que R. Berenguer III pot concloure el 1127 un tractat amb Gènova, en el que s'especifica que el nostre comte percebrà un dret d'ancoratge sobre tota nau tocant la costa entre Niça i Salou o bé la introducció de la moneda barcelonina al carcassonès, ja mencionada abans, ens podem preguntar fins a quin punt, com tantes vegades succeeix en l'història de Catalunya, situacions polítiques precàries amaguen substanciosos avantatges econòmics. ¿No pot succeir aquí el mateix que a Sicília o a Nàpols, on la instal·lació de branques parl·eles és un ardit polític, que encobreix una situació de privilegi per als mercaders catalans? (33). Al nostre entendre tots els passos expansius d'aquest període són una prova del dinamisme i poder creixent de Catalunya; probablement Provença realment el primer pas d'expansió mediterrània, és preferida als dominis lleguadocians (34), i encara, com hem dit abans no tenim un coneixement prou profund per saber quin profit real tregueren els nostres comtes d'aquestes situacions de domini sobre els comtats i vescomtats ultrapirinencs. En qualsevol cas són una fase del creixement de Catalunya i tenim indicis per suposar que no foren accions inútils econòmicament parlant.

Pel que fa a Besiers, entra en l'òrbita catalana el 1179 i la situació es manté fins la mort de Roger II el 1194. El seu successor Ramon Roger Trencavel es veu obligat a renunciar la jurisdicció damunt la ciutat de Besiers al seu bisbe Joffre per a permetre-li la persecució dels càtars (35). El 1209 Besiers es arrasat per Simó de Montfort, cap de la "croada" contra els càtars, el qual ret homenatge per Besiers a Pere I el 1211 (36). El 1213, arran de la desfeta de Muret Besiers es perd definitivament, per bé que Ramon Trencavel III pot recobrar-ho el 1224, ho torna a perdre el 1226, que és ocupat pel rei Lluís VIII de França. Refugiat a Catalunya, prop de Jaume I, Ramon Trencavel fa alguns intents de recuperació que resulten fallits i el 1247 cedeix els seus drets al rei francès (37).

El període de vassallatge es produeix doncs als darrers temps de Roger II, més precariament degut a l'introumissió eclesiàstica, en el de Ramon Roger Trencavel, i finalment en el breu període 1211-1213 quan és vescomte Simó de Montfort. Seguint el mateix criteri que per a Carcassona, inclourem doncs les monedes de Roger II i Ramon Roger Trencavel en el nostre catàleg. De Simó de Montfort no es coneixen monedes de Besiers. Tampoc n'hi ha del vescomtat de Nimes.

3-MONPELLER I BEARN. ELS TIPUS IMMOBILITZATS.

El magnífic estudi sobre la circulació manetària al Llenguadoc (s.X-XIII) fet per Mireia Castaing-Sicard ens mostra com malgrat que totes les monedes encunyades segueixin el sistema del diner, ni comparteixen la mateixa llei ni tenen àrees de circulació relacionables d'una manera directa i general amb els territoris de les respectives sobirania. Així trobem moneda, com la carcassonesa, que escassament excedeix els límits de la ciutat de Carcassona i el seu terme, mentre el diner tolosà circula àmpliament per tot el baix Llenguadoc (38).

Però no es pot deduir d'això que la major amplitud de circulació del diner tolosà sigui una conseqüència de l'espècie d'hegemonia que aquest comtat manté al Baix Llenguadoc, car veiem com la moneda de l'insignificant comtat de Melguell és la que té una difusió més àmplia. El que determina una difusió més gran és sobretot l'estima dels comerciants i és digne de remarcar que a part del diner tolosà les altres grans "divises", utilitzades per a les transaccions d'una certa importància i esteses majorment geogràficament siguin dos tipus immobilitzats: el diner melgorès (de Melguell i després de Magalona/Montpeller) i el diner morlà, del vescomtat de Bearn.

Altres factors degueren influir en la seva difusió (rutes comercials, adaptació a la llei més idònia per al moment, etc), però és possible que l'aparença immutable del diner, en un període de grans variacions en la llei, fos un factor que afavorís la confiança dels comerciants. Cal remarcar que el diner barceloní, que pretén concórrer en aquest mercat monetari, es manté també llargament invarià, presentant el tipus anònim amb un ceptre, al llarg dels regnats de R. Berenguer III, R. Berenguer IV i potser fins i tot una part del d'Alfons I (abans de l'establiment de la "moneda nova").

El sistema monetari lleguadocià funcionava doncs a base d'unes monedes senyorials de circulació restringida i d'unes monedes fortes, veritables divises de l'època, que eren el diner tolosà, el melgorès i el morlà d'àrees àmplies de circulació i emprades en les transaccions d'una certa importància, moltes vegades pels mateixos comtes que tenien moneda pròpia.

Una circulació àmplia exigia encunyacions massives i en conseqüència, guanys importants, ja que la diferència entre el valor de la plata amonedada i el del diner en circulació proporcionava no sols l'amortització de les despeses sinó un guany suplementari, que en el cas del diner melgorès era als temps dels comtes de Melguell de 12 diners per lliura encunyada. Si observem que només en tres anys (1211-1213) el bisbe de Magalona, actuant com a administrador del Papa va encunyar 38.000 lliures de monedà, hom es pot fer càrrec del volum de l'afer (39).

Nou deu ésser casual que els catalans arribin a controlar més o menys directament la font de dues d'aquestes divises: el vescomtat de Bearn, emissor del morlà i el senyoriu de Montpeller, copartícip de l'encunyació del melgorès.

Al Bearn, R. Berenguer IV es beneficia de la política seguida pels seus antecessors al regne d'Aragó i així veiem com el 1154 és escollit governador del país. Més endavant la vescomtessa Maria es féu vassalla d'Alfons I (1170) i poc després es casava amb Guillem de Montcada, membre d'una de les famílies més influents prop dels nostres sobirans. Desconeixem la certesa de l'afirmació de Percy Shramm que poc després del casament (fet el 1173), el vescomte "s'apressà a emancipar-se de la dependència confirmada el 1154" (40) que contrasta amb el parer de tots els altres historiadors, que consideren aquest moment com l'inici d'un domini estable damunt el Bearn. En qualsevol cas, el 1175 Alfons I rep a canvi de la Vall d'Aran el vassallatge de la Bigorra i el 1192 recupera aquell territori unint la Bigorra al Bearn, que almenys ara indiscutiblement cau dins la seva sobirania. Sembla que el Bearn es manté en situació de vassallatge al llarg dels regnats següents, almenys fins als darres temps de Jaume I, essent aquest vescomtat un dels territoris no renunciats al tractat de Corbeil i mantenint en el seu regnat una assídua col·laboració amb el vescomte Guillem de Montcada, fins a la mort d'aquest en la conquesta de Mallorca (41).

El vescomtat de Bearn era, com hem dit, l'emissor del diner morlà, tipus immobilitzat, que es baté almenys des d'abans del 1134 en què mor Centul VI, darrer vescomte d'aquest nom, que és el que porten les monedes: CENTULLO COME. El tipus restà invariànt fins els temps de Joan de Grailli (1412-1436) que baté monedes amb el seu nom.

No tenim dades que ens justifiquin si el comte de Barcelona tenia algun guany en l'encunyació de la moneda morlana. En qualsevol cas, si bé no tenim manera encara de separar cronològicament les emissions dels diners morlans (42), podem afirmar que al llarg de cent anys aquest es baté en un territori que era vassall dels reis catalans, el que fa prou raonable que incloïm en el nostre catàleg un exemple del diner i de l'obol morlà.

Mercès sobretot al completíssim estudi de Germain (43) disposem de dades molt més precises pel que fa a Montpeller i al diner melgorès.

El diner melgorès fou encunyat inicialment (a partir del s.X) pels comtes de Melguell, que en percebien, com hem indicat, 12 diners per lliura. El 1128 el comte Bernat IV de Melguell obtingué un préstec de 13.000 sous de Guillem VI de Montpeller i es comprometé a retornar-los cedint-li la meitat dels seus beneficis sobre l'encunyació del melgorès, és a dir 6 diners per lliura, fins a liquidar el deute. El 1130 Bernat rebé 18.000 sous més, a canvi de cedir al de Montpeller a perpetuitat tres dels dotze diners que tenia de benefici sobre el melgorès. 1172 el comte de Melguell Bernat Palet es feu vassall d'Alfons I i li cedí el comtat (44). No sabem si en aquesta ocasió Alfons I arribà a tocar algun benefici de l'encunyació de moneda melgoresa perquè poc després (1174) Ramon V de Tolosa es feu amb el comtat i el tingué en el seu poder fins que el 1211 fou desposseït per la "croada" anti-càtara i el comtat passà al Papa.

Els catalans arribaren però a participar en l'encunyació del melgorès per un altre camí: el senyoriu de Montpeller.

L'amistat amb els senyors de Montpeller es remunta al 1114, quan Guillem V de Montpeller participà en l'expedició catalano-pisana a les Balears. A partir d'aquest fet els senyors de Montpeller es mouen sempre en l'esfera catalana. A diferència de Tolosa, Montpeller fou un aliat permanent de Catalunya, potser per la major similitud dels seus objectius, i es defensaren contra els enemics comuns. Els Guillems gairebé no es mouen de Catalunya i participen en totes les accions importants (45). El 1173 Alfons I ajudava el montpellerí a fer aixecar el bloqueig marítim de Génova (46), els montpelleris tenien un tracte privilegiat en els ports del comte de Barcelona (47). El 1204 Pere I es maridà amb Maria de Montpeller i adquirí així el senyoriu damunt aquest territori i en conseqüència la part que li corresponia de tres diners per lliura sobre l'encunyació del melgorès. Els rèdits de l'encunyació que al dir de Ph. Wolf permetien a Guillem VII de viure abundantment (48) anirien ara a mans catalanes. El Llenguadoc, doncs, no sempre era el negoci ruïnós imaginat per Abadal.

El 1215 el bisbe de Magalona assoleix, amb l'ajut dels montpelleris que el Papa el confirmi com a comte de Melguell i per tant com a perceptor del guany de 9 diners sobre el melgorès. L'operació degué costar cara al bisbe, i els cabals necessaris els aportarien als ciutadans de Montpeller, fet que explica que un cop titulat comte de Melguell el bisbe cedeixi als cònsols de la vila dos dels diners que l'hi pertoquen del guany. Encara el 1218 cedeix a Jaume I el Conqueridor, llavors senyor de Montpeller, un altre diner del guany, a canvi de 20.000 sous melgoresos que li són necessaris per a pagar deutes.

Si bé els guanys s'haurien de repartir doncs donant 6 diners al bisbe, quatre al senyor i dos als cònsols, el 1261 els tres poders acorden, vist l'alt preu dels metalls que el repartiment es reduirà a 2 diners per al bisbe, dos

per als senyor (Jaume I) i un per a la vila. Cada cop s'accentua més el protagonisme dels cònsols de Montpeller, que s'ocupen ara ja de l'encunyació.

El 1273, encara per l'increment de preu dels metalls s'acorda una reducció de la llei i mantenir el repartiment reduït dels guanys. A part d'això es pren acord de fabricar moneda d'or i de plata. Si bé la d'or no arriba, sembla, a prosperar, es tirà endavant en canvi l'encunyació del gros montpellerí de plata, de valor dotze diners melgoresos amb les armes de Catalunya i Montpeller i a nom de Jaume I.

La creació del gros venia imposada pel creixement del volum de negocis de la pròspera ciutat, que al dir del mateix Jaume I "per efecte del poder diví, la vila de Montpeller, ha pres durant aquest segle, sota l'ombra del nostre domini, una prosperitat gairebé immensa i avui pot ésser contemplada com una de les millors viles de l'univers" (49)

L'encunyació del gros no durà però gaire temps. Mort Jaume I, els seus successors de la branca mallorquina no saberen, o no poderen, mantenir a l'alçada del seu predecessor la seva autoritat i els reis francesos s'anaren apropiant poc a poc del senyoriu. Jaume I mor el 1276; el 1277 Jaume II confirma la moneda, però això no indica que encara se'n fabriqués. En tot cas no sembla que se l'hi puguin atribuir cap dels grossos coneguts, que porten tots el títol de rei d'Aragó que no podia ostentar Jaume II, com no es tractés d'una immobilització. De fet, a partir del 1277 no es troba en els documents cap cita dels grossos de Montpeller, que deuen ésser desplaçats pels grossos tornesos francesos. El 1281 el senescal de Bellcaire, per ordres de Felip l'Ardit concentrà tropes a Nimes i amenaçà als montpellerins a intervenir militarment si no reconeixien l'autoritat superior del rei francès (la sobirania del qual havia d'aparèixer indicada en tots els documents) i si no donaven curs a la moneda tornesa francesa. El 1282 les autoritats de la vila cediren a aquestes pretensions (50). El 1317 Felip el Llarg de França ja gosa afirmar que el batiment de moneda a Montpeller és un dret exclusiu seu. El 1343 els reis francesos instal·len una seca al Montpelleret, vila bessona que havien obtingut dels bisbes de Magalona. Tot això ens explica que els gros montpellerí tingués una vida curta, desplaçat pel gros francès. Els bisbes de Magalona (suposem que junt amb el senyor, cada vegada més nominal de Montpeller, títol que requeia ara en els reis de Mallorca) seguien encunyant el diner melgorès, però entrebancats constantment per les autoritats franceses, fet que determinà a la llarga la seva desaparició. (51)

Igual com succeeix amb els diners morlans, no ens és possible de saber quins foren els diners i òbols melgoresos que es bateren al llarg del domini català. En qualsevol cas, les circumstàncies de participació en l'encunyació que hem assenyalat creiem que justifiquen plenament que incloïm en el nostre catàleg, junt amb el gros de Jaume I un exemple del diner i de l'òbol melgorès.

4-EL GROS DE LLEGENDA "TVRONVS MAIORICAR"

L'any 1970, Georges Savès donava a conèixer una peça de plata realment extraordinària. Aparentment igual que un gros tornès francès, dui gravat el nom d'un rei Jaume (+ IACOBVSODELOGRAOREX) i al revers la llegenda + TVRONVS:MAIORICAR (52).

Si les llegendes ens indicaven la pertinència de la peça a un dels dos Jaumes reis de Mallorca, el lloc de la troballa (l'Arieja) i el tipus imitat donaven prou indicacions per a suposar-la encunyada a Montpeller o al Rosselló, dominis dels reis mallorquins limitant amb els dels reis francesos, en el territori dels quals podia fàcilment circular.

L'article de Georges Savès venia complementat amb un comentari històric de Leandre Villaronga, en el que atribuïa el gros a Jaume II de Mallorca (1276-1311) i el suposava batut a Perpinyà recolzant-se en la circulació provada al Rosselló del gros tornès (citant documents dels anys 1309, 1313 i 1317), en el precedent del gros montpellerí de Jaume el Conqueridor i en el període d'esplendor, que segons aquest autor disfrutà el rei mallorquí entre la seva ascensió al tron i l'any 1300 en el que creà la moneda mallorquina d'or, plata i billó (53).

Nosaltres creiem també que es pot descartar la possibilitat que aquest gros fos encunyat a Montpeller, no tan sols per les dificultats que experimentà tot seguit el mallorquí en el govern del senyoriu sinó sobretot perquè un canvi tan important en el tipus hauria d'haver quedat reflexat en la confirmació que en feu l'any 1277.

Si la seca emissora sembla que hauria d'ésser la de Perpinyà, el que no queda tant clar és quin dels dos Jaumes mallorquins la va fer batre.

El primer lloc és força relatiu en tot cas, que un cop coronat passés un període d'esplendor ja que tot seguit començaren els conflictes amb el seu germà. Ja a l'any d'ésser coronat apareix com a aliat de Bernat Roger de Foix en un seguit de lluites contra Pere el Gran. Vençut el de Foix, Pere el Gran imposa al seu germà el vassallatge i li prohibeix encunyar moneda als comtats, on hi hauria de circular la barcelonina, deixant-lo però en llibertat per a encunyar-ne a Mallorca. Un any després comencen els conflictes a Montpeller que hem exposat abans i el 1285 s'esdevé la invasió i derrota de l'exèrcit francès a Catalunya, a qui Jaume de Mallorca havia ajudat. La conseqüència, com sabem fou la pèrdua de les Balears que foren reincorporades a la corona catalano-aragonesa i no li foren retornades fins l'any 1298, després de diversos enfrontaments armats a l'Empordà. L'acord del 1298 entre els dos Jaumes II inclou però la clàusula de vassallatge del de Mallorca envers el de Catalunya i queda en peu la

prohibició de fer moneda a Perpinyà. De fet, el temps d'esplendor del mallorquí comença en realitat ara, i això deu determinar els inicis de l'encunyació a Mallorca, documentats el 1300.

Si en tots aquests anys de conflictes i guerres no va encunyar moneda a Mallorca, que estigué deu anys en pau (del 1276 al 1286 en què fou envaïda per Alfons el Franc), menys probable sembla que encunyés a Perpinyà, escenari de lluites i on a més hi tenia la prohibició de Pere el Gran. Menys encara en podia encunyar després, quant li convenia mantenir bones relacions amb Jaume II, com de fet s'esdevingué (51).

Al nostre entendre aquesta moneda cal atribuir-la a Jaume III de Mallorca (1324-1349), sobretot per un fet fonamental: El mallorquí tenia autorització del rei francès per a imitar les seves monedes. Així ens ho diu Miret i Sans, quan, parlant d'una autorització concedida el 1347 al vescomte de Foix per a batre moneda d'or i de plata imitant la seva diu: "Esta rara concesión otorgada por el rey a nuestro vizconde, habia sido alcanzada también por el rey de Mallorca al que Felipe de Valois le permitió imitar sus "angelots" i dineros torneses" (55)

Els anys de regnat de Felip de Valois (1328-1350), es superposen justament amb els de Jaume III i sabem a més que el francès i el mallorquí coincidiren el 1330 a Montpeller i tots dos decidiren d'enrolar-se en una projectada croada a Terra Santa (56), el que justifica una relació amistosa que facilitaria la concessió.

Es prou sabut com l'encunyació de moneda a Perpinyà fou l'excusa utilitzada per Pere el Cerimoniós per a desposseir a Jaume III, però l'acusació continguda en la crònica del Ceremonios (57) és confirmada per una carta que li adrecen els consellers barcelonins en la que acusen al rei mallorquí de batre a Perpinyà "anyels d'or e florins d'or e encara malles d'argent", de cada una de les quals monedes l'hi adjunten una mostra (58). Encara que, com assenyala Pierre Vilar, el rei i els síndics barcelonins anaven d'acord en el projecte de desposseïó del mallorquí (59), el pretext, sinó la justificació, sembla veritable.

L'atribució a Jaume III encaixa millor, no tan sols per la personalitat agosarada i poc cauta d'aquest rei, en contrast amb la prudència pacient del seu antecessor Jaume II, sinó per altres raons importants:

1-L'encunyació es situa en el context d'altres imitacions semblants. Una seria la indicada abans per al vescomte de Foix. Una altra de ben coneguda és la del rei Carles el Dolent de Navarra (1349-1387), que només es diferencia d'aquesta per portar la llegenda DE NAVARRE en lloc de TVRONVS MAIORICAR. Segons Miret i Sans la raó d'aquestes concessions del rei francès era estendre la seva anomenada en regions on no hi tenia autoritat directa i a més obtenir una part del beneficis de l'encunyació (50).

2-L'excel·lent conservació de la peça en un tresor amagat, segons l'estudi de Savés, entre el 1361 i el 1364 encaixa millor amb els anys de regnat de Jaume III, ja que el 1361 ja feia 50 anys que Jaume II era mort. Hi ha encara el fet de la presència abundant en el tresor de la moneda coetània de Pere el Cerimoniós.

3-El tipus de lletra és modern. En la moneda mallorquina de Jaume II s'hi alternen les A i les N gòtiques i llatines. En el gros només hi son presents lletres llatines en la paraula TVRONVS, essent les A i les N totes gòtiques. Si observem els grossos tornesos francesos veurem que la lletra N de Nomen, en la llegenda religiosa de l'anvers no es transforma en gòtica fins a Felip V (1316-1322) i en el gros nostre de N es gòtica també el que indicaria haver-lo pres d'aquest model i per tant poc probable en temps de Jaume II. La presència de V llatina a TVRONVS no indica en canvi res perquè aquesta part de la llegenda és convencional i es manté també igual en els grossos francesos mentre evolucionen en canvi les llegendes exteriors (61).

També al nostre entendre doncs el gros TVRONVS MAIORICAR no es baté a Montpeller sinó a Perpinyà. El seu batiment en aquesta vila presuposa com hem vist un enfrontament amb el rei català i, donada la similitud amb el francès, possiblement una autorització per part d'aquell rei. Les dues circumstancies es donen en el regnat de Jaume III de Mallorca i per tant, vistes a més les altres raons complementàries que també són concordants, creiem que cal atribuir a aquest rei l'encunyació d'aquesta moneda. No la incloem al catàleg perquè queda doncs fora de l'àmbit que ens hem proposat d'estudiar.

5-NARBONA.

L'any 1112 Ramon Berenguer III obtingué, per manca d'hereus del darrer comte, el comtat de Besalú amb alguns territoris llenguadocians. El mateix any cedí en feu a Eimeric II de Narbona, que era el seu germà uterí, els territoris del Perapertusés i el Fenollet, assegurant-se així la seva aliança. El narbonès fou d'aquí endavant un fidel col·laborador del barceloní en les seves lluites amb Bernat Ató de Besiers per l'afer de Carcassona/Rasés, el qual, contaba, com sabem, amb l'ajut del comte de Tolosa. A la mort d'Eimeric II, Alfons Jordà de Tolosa s'apoderà del vescomtat i no el retornà a la seva titular, la vescomtessa Ermengarda fins al cap de deu anys, el 1143. Aquesta seguí una política oscil·lant i tan aviat la trobem al bàndol del català com del tolosà. A partir de Pere de Lara, successor seu, Narbona es manté en l'àrea d'influència catalana, fins arribar a Muret, per bé que ens manquen dades precises.

Eimeric II participà, igualment com Guillem de Montpeller en l'expedició a Mallorca i s'hagué d'enfrontar sovint amb l'arquebisbe de la seva ciutat, partidari del tolosà. Encara que el seu lligam polític no sigui tant evident com en els casos estudiats anteriorment; inclourem també les monedes d'Eimeric en el catàleg, però bé que com-

prenem que el nostre punt de vista pot ésser discutit. No incloïm les d'Ermengarda, ni les que s'atribueixen a Eimeric III (62), per les raons exposades abans.

6-ALTRES TERRITORIS LLENGUADOCIANS. BISBATS

En el mosaic del Lenguadoc, apareixen, entre les adquisicions dels nostres comtes-reis, altres territoris com el Millau, Gavalda, Carlat, etc, dels que no en coneixem moneda i encara d'altres com la Roerga o l'Omellàs, que si en baté, però no disposem de dades suficients que ens autoritzin a suposar un lligam efectiu, que és el criteri que hem seguit a l'hora d'incloure monedes en el catàleg, que vol resumir les encunyacions directament fetes pels comtes catalans o pels seus vassalls. Així mateix, si bé sabem la actitud pro-tolosana de l'arquebisbe de Narbona, desconeixem quins lligams hi poguessin haver amb altres bisbes que batien també moneda, com per exemple el de Lodeva, o el de Mende, sobretot tenint en compte que moltes de les monedes episcopals eren de tipus anònim i la seva datació es molt aproximada. Evidentment tampoc seria seriós d'incloure les monedes tolosanes de Ramón VI, qui a les vigíles de Muret es féu vassall de Pere I, per la precarietat i poca durada d'aquest lligam ni tampoc les del seu successor Ramón VII (1222-1249), car malgrat els contactes mantinguts amb Jaume I desconeixem l'alçada d'aquesta relació, que de tota manera sembla molt marginal. El mateix és aplicable a Comenge i Foix (65).

No ens dol d'haver de confessar que en l'estudi de l'expansió occitana ens trobem gairebé a les beceroles i l'únic que aquí intentem és de posar en relació una sèrie de dades històriques disperses amb el poc que coneixem de documentació numismàtica, terreny en el que estem convençuts que hi ha encara molt a fer.

7-PROVENÇA⁽⁶⁴⁾

L'expansió occitana, no és solament una iniciativa que neix isoladament dels comtes barcelonins, sinó que, com hem anat veient, aquests es beneficiaren també de diverses accions empreses des d'altres comtats (cas del Fenollet i el Perapertusés, dominis del comtes de Besalú) o des d'Aragó (cas del Bearn). En el cas de la Provença fou la casa d'Urgell qui obrí el camí.

Ermengol IV d'Urgell (1066-1092) es maridà en segones núpcies amb Adelaida de Provença i d'aquest matrimoni en nasqué Guillem, segon fill del comte urgellès. Aquest disposà en el seu testament el corregnat dels seus dos fills Ermengol i Guillem, però quan l'any 1096, Adelaida heretà el comtat de Folcalquier o Alta Provença mare i fill cediren la sobirania d'Urgell al primogénit i se n'anaren a regir el territori heretat. Així s'implantà la casa d'Urgell (65) a la Provença i sembla que aquest fet facilità l'enllaç de Ramon Berenguer III amb Dolça (66) el 1112, que con sabem aportà al català la Baixa Provença, i els territoris llenguadocians de Millau, Gavalda i el Carlat.

Convé però que seguim, encara que un xic esquemàticament el procés que conduí a la formació de tres sobirania provençals.

En temps més reculats la Provença era un sol domini polític que s'estenia del Roine fins als Alps. Aquest territori fou dividit en una franja marítima, que fou l'herència de Dolça i una altra interior que abraçava també del Roine als Alps i que comprenia la ciutat d'Avinyó. Aquest segon territori el tenien en indivís el pare d'Adelaida i el seu oncle Guillem (67).

L'any 1090 morí Bertran, pare d'Adelaida i aquesta heretà la meitat de la sobirania de l'Alta Provença. Això féu que el seu marit Ermengol IV d'Urgell es titulés comte de Provença als darrers anys del seu regnat (68).

El 1096, a la mort del seu oncle Guillem, Adelaida heretà l'altra meitat del comtat i tal com hem dir se n'anà amb el seu fill a regir-lo. Sembla ésser que vers el 1110 el comte de Tolosa usurpà la part occidental del comtat, amb inclusió de la ciutat d'Avinyó.

L'adquisició, l'any 1112 de la Provença marítima per Ramon Berenguer III de Barcelona ocasionà diversos enfrontaments amb els tolosans que no es resolgueren fins l'any 1125 en el que es pactà el següent repartiment:

R. Berenguer III: Provença marítima i la meitat de la ciutat d'Avinyó.

Guillem I d'Urgell: Alta Provença occidental o comtat de Folcalquier

Alfons Jordà de Tolosa: Alta Provença oriental i l'altra meitat d'Avinyó.

Les lluites amb un enemic comú i la comunitat d'origen deurien afavorir una bona relació entre el d'Urgell i el barceloní ja que immediatament veiem que R. Berenguer III cedí al de Folcalquier la meitat d'Avinyó que havia obtingut, en atenció, es suposa, a què avans l'hi havia pertangut.

Dins aquests territoris, les grans ciutats maldaven per a obtenir la màxima autonomia, fet que originà sovint enfrontaments amb els respectius comtes, tal com trobem sovint amb Marsella i Niça, en els dominis dels barcelonins (69).

L'any 1129 morí Guillem I i la seva mare Adelaida renuncià la seva part dels drets a favor del nét gran Bertran, qui governà poc temps ja que morí el 1150, essent succeït en el comtat pel seu fill Guillem II, mentre el seu segon fill Bertran es titulava comte d'Embrun.

Entretant, diverses qüestions es produeixen amb l'emperador alemany Frederic Barba-roja, qui té el senyoriu nominal damunt la Provença. Ramon Berenguer IV de Barcelona, actuant com a tutor del seu nebot R. Berenguer III de Provença dona llargues a la qüestió, mentre Guillem de Folcalquier adopta una postura dura, negant-se, l'any 1160 a reconèixer l'alta sobirania de l'alemany.

L'any 1162 R. Berenguer IV pacta amb Frederic, el qual li reconeix la sobirania damunt la Provença marítima i el dret de moneda i li cedeix a més en feu l'Alta Provença del rebel Guillem.

Això produí un seguit d'enfrontaments entre Guillem d'Urgell i R. Berenguer IV, que no es resolgueren fins que l'any 1179 Guillem obtingué de Frederic la derogació de la concessió feta l'any 1162 a favor del català.

Entretant havia mort R. Berenguer IV de Catalunya i al cap de quatre anys (1166), durant la minoritat d'Alfons I, R. Berenguer III de Provença morí en un setge a que tenia sotmesa la ciutat de Niça, revoltada contra ell. El comte de Tolosa intentà aprofitar l'avinentsa per invadir el comtat, però la ràpida reacció dels consellers d'Alfons I ho impedí i aquest s'apropià del territori. Malgrat algun enfrontament aïllat, sembla que les relacions amb el de Folcalquier agafaren millor caire, per quant l'any 1193 Alfons II de Provença (Fill d'Alfons I de Catalunya que retenia l'alta sobirania amb el títol de marquès de Provença) es mullerà amb Garsenda, néta de Guillem II d'Urgell, comte de Folcalquier (70).

Segons Papon (71), Guillem II cedí a Garsenda i Alfons la sobirania damunt l'Alta Provença, reservant-se només l'usdefruit.

A la mort d'Alfons I (1196), seguí la col·laboració entre el provençal i el català, ara Pere I, qui l'any 1204 participà en un altre acord amb el de Folcalquier. L'any 1209 moria Guillem II d'Urgell i al poc temps Alfons II de Provença passant els comtats, ara ja units de Provença marítima i Folcalquier al fill d'Alfons II i Garsenda, Ramon Berenguer V, sota la tutoria de Pere I de Catalunya, ja que aquell era menor d'edat.

Ramon Berenguer V mantingué estreta relació amb Jaume I, imitant el diner doblenc barceloní creat el 1221 i projectant diversos enllaços matrimonials que no arribaren a realitzar-se. A la mort de R. Berenguer V, Provença passà a la casa d'Anjou i cessà tota influència catalana.

Des del punt de vista numismàtic tenim la monografia de Rolland (72), que aparentment hauria d'ésser (a jutjar per l'ampli treball en la bibliografia) l'obra definitiva sobre la Provença, Malauradament caldrà algun cop malfiar-se de les afirmacions d'aquest autor, no tant sols pel seu exacerbat chauvinisme sinó per un excessiu desig de simplificació i esquematització, que el porta a eliminar de la seva exposició tots els punts foscos, el que compromet la correcta interpretació de les noves descobertes que es puguin produir.

Es coneixen monedes dels tres territoris provençals. Prescindint de les tolosanes, que no formen part del conjunt que volem estudiar aquí, descriurem les encunyades pels barcelonins i pels d'Urgell.

Malgrat que R. Berenguer III tenia la Provença marítima des del 1112, no sembla pas que hi encunyés moneda, ja que l'any 1146, quan Conrad III, senyor nominal de Provença la infeudà a Ramon dels Baus li concedí de batre moneda, indicant que no se'n batia en aquest reialme des dels temps mes reculats (74). Altres concessions feren els emperadors alemanys en favor dels Baus, però sense cap conseqüència car la sobirania efectiva la tenien els barcelonins. La data 1146, ens serveix però per a saber que fins llavors no s'havia fet moneda. Un contracte entre R. Berenguer de Provença, actuant com a governador sota la sobirania d'Alfons I i el bisbe d'Arles, el 1177 ens dóna la seguretat que a partir d'aquesta data l'encunyació és un fet. La dificultat és en saber si es baté o no en el període 1146 - 1177.

Ducange diu que els sous provençals comencen amb R. Berenguer de Provença (1144-1166) predecessor immediat d'Alfons I (75). Papon creu que no, però la seva negativa prové en gran part del desconeixement del diner de la mitra, que fins llavors s'havia pres per un ral coronat de factura tosca, si bé ens fa saber que no coneixem documents que ens puguin fonamentar l'inici de les encunyacions durant aquell comte. Tal com hem dit, el matrimoni de R. Berenguer de Provença amb una neboda de l'emperador Frederic Barbarroja, deuria ésser en dels factors que afavoririen les bones relacions amb l'imperi i que conduïren al reconeixement de la sobirania del barceloní l'any 1162, amb la concessió del dret de moneda. Papon indica que entre aquesta concessió i la mort de Ramon Berenguer només s'escolen quatre anys, però nosaltres creiem que la concessió no era pas un factor imprescindible, ja que pocs efectes pràctics tenien els documents fets pels emperadors. L'inici del diner de la mitra durant els temps de Ramon Berenguer III de Provença, al menys des del 1146 (data que hem pres com a límit inicial) no pot ésser, al nostre entendre descartat.

Quant l'any 1168 Alfons I confia el govern de la Provença al seu fill R. Berenguer (que serà el IV de Provença), es reserva la meitat de la moneda de Provença, el que fa concloure a Papon que en aquest temps ja es batia. El mateix ens permet de suposar el document d'Alfons I del 1173 concedint la fabricació dels encunyys i que Botet interpreta en el sentit que la moneda ja es fabricava (76).

El conveni fet el 1177 per R. Berenguer IV de Provença i el bisbe d'Arles, per a batre monedes, fet que justifica segons Blancard (77) la presència de la mitra en la moneda podria ésser, no l'inici de les encunyacions com suposa Rolland sinó el reconeixement d'una situació preexistent, o una renovació o modificació d'uns altres tractes anteriors. En qualsevol cas, el que sí sembla cert és la intervenció dels bisbes d'Arles en les encunyacions i que aquesta vila fou la seca.

A partir del 1186 apareixen en els documents cites dels "rals coronats", que deuen fer referència als diners amb l'efíge coronada d'Alfons (78). Un diner que vàrem publicar (79), ral coronat, batut sobre un diner de la mitra, confirma l'ordre en el que aquestes monedes foren encunyades. La immobilització del tipus del ral coronat, que perviu fins a ben entrat el regnat de R. Berenguer V, ens portà al conveni de repartir les tres variants donades per Rolland per als tres regnats catalans que molt aproximadament s'hi superposen, criteri que seguirem també aquí (80).

No coneixem monedes a nom d'Alfons II de Provença, si bé Blancard indica la possibilitat que aquest comte n'encunyés (81).

L'any 1218 R. Berenguer V acorda amb els sídincs marselesos l'encunyació d'un gros de plata, de valor sis diners, havent de percebre el comte dos grossos per marc i un gros la vila, que s'encarregava també de l'encunyació (82). Aquesta i altres encunyacions de grossos, ens permet de relativitzar, tal com ho demostrà àmpliament Grierson (83), l'afirmació de que el gros sigui una creació de Lluís XI de França feta l'any 1266.

Per bé que el gros provençal es mantingué inalterat amb Carles d'Anjou, Rolland estableix uns criteris estilístics i ponderals per a distingir els de R. Berenguer. Segons aquest autor hi ha un grup de peces de millor pes, que presenten en comú una forma diferent de tractar la representació dels cabells, que apareixen com un conjunt d'anells, mentre en les peces tardanes els cabells són fluents. D'altra banda l'efíge té un serrell, que també és un anell en les del català, mentre en les de l'angeví té forma de tres flocs (84). El gros marsellès fou l'única moneda de plata provençal del període estudiat.

Paral·lament al gros, s'encunyaren també, diners almenys a partir del 1243, quan el comte i la vila de Marsella acordaren batre una nova moneda que portaria el nom del comte (85). La major part dels autors (Rolland, Poey d'Avant, etc) interpreten que la moneda al·ludida deu ésser el diner que porta l'escut catalano-provençal d'una banda i una creu a l'altra, amb les llegendes: R. BE. COMES/PUINCIE.

Papon però, havia publicat un diner amb el tipus del ral coronat, la llegenda R. COMES PVINCIE a l'anvers i MARSILIENSIS al revers, advertint que només la primera lletra de l'anvers el distingia dels batuts per Carles d'Anjou (86). Poey d'Avant suposà una mala lectura per part de Papon, però justament els diners amb la R són els que presenten els cabells en forma d'anells, detall, que com hem vist, utilitza Rolland per a destriar els grossos de R. Berenguer. V. Rolland no parla de l'existència d'aquests diners i Blancard assegura que n'hi ha d'haver, però que són desconeguts (87). Per la nostra part els hem inclòs en el catàleg atenent els criteris estilístics i al detall amb què Papon assenyalava la diferència entre uns i altres i indicant a més que els que porten la R són molt rars, circumstància que pot haver impedit que hagin estat vistos més tard per els altres investigadors que no els inclouen. Una altra raó per a suposar la existència del diner és que havent-hi des del 1218 un gros marsellès amb indicació de la seca emissora, el més lògic era que en modificar el tipus del diner es fes constar també en aquest la paraula Marsella. Els diners serien doncs els batuts per l'acord del 1243 i la seva raresa justificada pel poc temps que R. Berenguer V va sobreviure a aquesta data (dos anys).

Tot això ens porta al dubte de la cronologia del diner amb les armes catalanoprovençals, tan semblant al doblenc de Jaume I del 1221, i de la mateixa llei. Es tracta d'una emissió feta pel comte en una altra seca, paral·lament als batiments del ral coronat?. Evidentment no podem assegurar res amb certesa perquè ens manquen les proves documentals.

Ens queda per parlar dels diners fets encunyar pels comtes de Folcalquier, de la casa d'Urgell.

La mateixa raó que ens ha fet descartar l'existència de batiments abans del 1146 a la Provença marítima és aplicable per al comtat de Folcalquier i queda encara recolzat pel fet que ni tan sols els comtes tolosans en bateren en el seu sector, ja que els seus diners, dits raimondins no estan documentats fins el 1148 (88).

Els diners que coneixem, a nom de Guillem i de Bertran (aquests fets en el seu comtat d'Embrun), no poden correspondre més que a Guillem II (1150-1209) i al seu germà Bertran (1150-1207), circumstància, com diu Rolland, que explica la similitud tècnica entre les dues encunyacions. Rolland separa per raons estilístiques dues variants del diner de Guillem II, atribuint la que considera més tardana a Guillem de Sabràn (1209-1220), però per bé que documentalment sabem que el diner dit guillermí es baté després de mort de Guillem II, el que caldria fer en tot cas seria atribuir-lo a Alfonso II de Provença, marit de Garsenda i hereu del comtat, tal com hem exposat abans. La

sobirania dels Sabràn sembla que va ésser purament nominal. Aquest fet i la poca diferència existent entre les dues emissions (un punt en el camp de la creu) ens han inclinat a no separar cronològicament les dues variants, que donem juntes en el catàleg.

Podriem repetir aquí el que assenyalàvem en acabar la nostra exposició sobre el Llenguadoc, pel que es refereix a les encunyacions episcopals: no tenim dades per a destriar en quins casos es podriem incloure en el nostre conjunt.

Aquí deixem doncs el nostre estudi, tant ple de llacunes de tota mena, sobre les encunyacions catalano-llenguadocianes i catalano-provençals. Caldria fer un estudi metrològic i cal sobretot un seriós treball documental. Es més que probable que la numismàtica pugui contribuir, en aquest episodi tant poc conegut encara de l'expansió occitana, a aclarir més d'un punt fosc, més d'una interpretació difícil. Per la nostra part creiem que no deurà ésser inútil, malgrat el seu caràcter de provisionalitat, d'haver-ne encetat el treball.

CATÀLEG

COMTAT DE CARCASSONA

Ramón Berenguer I (1067-1076) i Ramon Berenguer II (1076-1082 (3)).

Tipus 1. Diner.

a/ + RVMANDO

r/ CARASONA

pes: 1,25 gr. diàm:

Creu interior

Monograma amb les lletres L V X

Ref: P. d'Avant 3780

Variante a: a/RAMANDO, la resta igual a l'anterior

pes: 1,14 (BNP) diàm: 18 mm (BNP) Ref: P. d'Avant 3781 Làmina (BNP)

Tipus 2 .Diner.

a/ + RAMVINDO

r/ CARASONA

pes: 1,15 gr diàm:

Creu interior cantonada de punts

Monograma: tres l entors d'un anell i 3 punts.

Ref: P.d'Avant 3782 Làmina

Tipus 3 Diner.

a/ RAIMUNDO

r/ CARASONA

pes: 1,00 gr diàm:

Creu interior amb creixent al 2 on i punt al 3 er.

Monograma amb les lletres R V I

Ref: Caron 331 Làmina

Ramon Berenguer III. Aixecament pro-català (1120-1124)

Tipus 4.Diner.

a/ B/ IA/ OI/ N/ O

r/ CARASONACI

pes: 0,95 (BNP) diàm: 17 mm (BNP)

Creu tallant llegenda

Monograma amb les lletres A T E

Ref: P.d'Avant 3810 Làmina (BNP)

Roger II (1167-1194), vassall

Després de la descoberta dels diners de Ramon Roger Trencavel sembla bastant evident que la creu passant és signe de tipus tardà i el monograma de tipus primerenc. Això ens permet de separar les nombroses variants a nom de Roger entre el primer i el segon d'aquest nom, donant al segon les que porten bàcul (com les del seu successor) i no tenen monograma ni creu interior. Això fa que no haguem inclòs les que P. d'Avant dóna a aquest vescomte amb els núm. 3808 i 3809.

Tipus 5 .Diner

a/ RO/ GE/ RC/ ONE

r/ CAASONACI

pes: 0,87; 0,75 (BNP) diàm:

Creu tallant llegenda amb creixent al 3 er espai

Espècie de bàcul entre l i punt i l

17mm (BNP) Ref.: P.d. Avant 3797 Làmina (BNP)

Variant a: a/ RO/GE/RC/ON r/ CARCASONECI

pes:- diàm:- Ref: P. d'Avant 3799

Variant b: a/ com l'anterior r/ CAASONACI

pes: 0,85 gr diàm: - Ref. P. d'Avant 3800

Tipus 6 .Obol

Descripció com el tipus 5, però de menor pes i diàmetre, no indicats aquests paràmetres a Poey d'Avant. Ref: P. d'Avant 3798 Làmina

Ramon Roger Trencavel (1194-1209), vassall

Tipus 7 .Diner

a/ RR/OG/C-O/TE

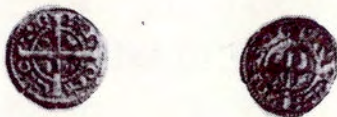
r/ CARCASONECI

pes mig: 0,875 diàm: 18 mm

Creu tallant amb punts i creixents altern. els espais

Espècie de bàcul entre l i punt i l

Ref: Dhenin Làmina (BNP)

Tipus 8 .Obol

Descripció i legends com l'anterior

pes mig: 0,413 diàm: 14 mm Ref: Dhenin Làmina (BNP)

VESCOMTAT DE BESIERS

Roger II (1167-1194), vassall

Tipus 9 .Diner

a/ ROGER VICECOME

r/ BITERIS CIVI

pes: 0,65 (Chalande) diàm.: -

Creu interior amb tres punts als espais 2on i 3er.

Lletres P O P O formant una creu

Ref: P. d'Avant 3829 Làmina

Tipus 10 .Diner

a/ RO.VICECO

r/ + BITERI CIVI

pes: 0.705 (mig 13 peces MPP) diàm.:

En el camp R barrada

Creu interior amb anell al segon espai

15mm (MPP) Ref: P. d'Avant 3830

Variant a: a/ + ROG. VICECO

pes: 0,76 (MPP) diàm: 15mm (MPP) Rèf: P.d'Avant 3831 Làmina(MPP)

Variant b: a/com l'anterior r/ + BITERIS CIVI

pes: - diàm:- Ref: P. D'Avant 3832

Tipus 11. Obol

Descripció i llegendes com la Variant a del tipus anterior (10).

pes: 0,35 gr diàm:- Ref: Caron 335 Làmina

Ramon Roger Trencavel (1194-1209), vassall

Tipus 12. Obol

a/ R ROGER VICECO

r/. BITERIS CIVI

pes: - diàm: -

Creu interior amb esp. de V a espais alterns

I.O I O en creu entorn de punt central

Ref: P. d'Avant 3833 Làmina

Tipus 13. Diner
 a/ R ROG VICECO   Creu interior
 r/. BITERRI CIVI   Creu alçada entre dues l.
 pes: -   diàm:-   Ref.: P. d'Avant 3833   Làmina

Variant a: Id. anterior. Punt al primer espai de la creu de l'anvers
 pes:-   diàm:-   Ref.: Chalande 17

Variant b: Id. tipus. Al revers creu alçada entre anell i l.
 pes: 0,60 gr   diàm:-   Ref.:Chalande 18

VESCOMTAT DE BERN

Encunyacions a nom de Centull immobilitzades fins el s. XV

Vescomtes vassalls des de 1154 fins a 1240

Tipus 14 .Diner
 a/ CENTVILLO COME   Creu interior amb punt al primer i segon espai
 r/ + ONOR FORCAS   Monograma interpretat P A X
 pes mig: 1,16 gr (Saves) diàm:18 mm   Ref: P.d'Avant 3234   Làmina (GNC)

Tipus 15 .Obol
 Descripció i llegendes com l'anterior
 pes mig: 0,50 gr (Saves) diàm: 15 mm   Ref: P.Avant 3235   Làmina(GNC)

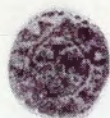
SENYORIU DE MONTPELLIER

Encunyacions imitant els diners de Ramon de Narbona, batudes primer pels comtes de Melguell i després pels bisbes de Magalona, conjuntament amb els senyors de Montpeller i als darrers temps amb intervenció dels cònsols de Montpeller.

Des de Pere I (1204-1213) fins a Jaume III de Mallorca (1324-1349)

Tipus 16. Diner
 a/RAIMUNO (mes o menys degenerat)   Quatre anells
 r/ NARBONA (idem)   Gran l entre esp. de banderes
 pes: 1,18 gr.   diàm: 18 mm (GNC)   Ref.: P.d'Avant 3839   Làmina (GNC)

Tipus 17 .Obol

Descripció i llegendes com l'anterior

pes: 0,54 diàm: 14 mm (GNC) Ref.: P. d'Avant 3844 Làmina (GNC)

Jaume I (1213-1276)

Tipus 18. Gros de plata

a/ + IACOBVS DEI GRA REX ARAGONV

r/ + DOMINVS MONTISPESVLANI

pes: 3,90 gr diàm: 21 mm

Creu patada amb corones als extrems

Armes Catalunya/Montpeller orlades

Ref.: P.d'Avant 3848

Variant a: a/ + IACOBVS: DEI:GRASIA:REX:ARAGONVM

pes: 3,90 grs diàm:— Ref.: P.d'Avant 3850

Variant b: r/ + DOMINVS MONTISPESVIANI

pes: 3,92 grs diàm: 26 mm Inédita Làmina (Col. Part.)

VESCOMTAT DE NARBONA

Eimeric II (1105-1134), aliat i germà de R. Berenguer III

Tipus 19. Diner

a/: ENMERCVS

r/: NARBONA

pes:— diàm:—

Creu interior sobre un quadrat

Quatre anells

Ref.: P.d'Avant 3758 Làmina

Variants: Poey d'Avant dona diverses variants amb les llegendes més o menys degenerades. La major part no porten el quadrat a l'anvers. Aquests diners s'atribueixen a Eimeric I i a Eimeric II, sense que fins avui hi hagi elements suficients per a separar les emissions de l'un o l'altre vescomte.

COMTAT DE PROVENÇA

Alfons I (1166-1196), sol o amb bé R. Berenguer IV de Prov. (1178-1181)

Tipus 20 .Diner

a/. REX ARAGONE

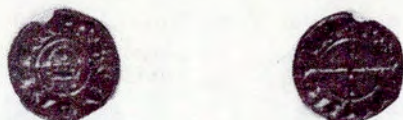
r/PRO/VI/NC/IA

pes: 0,89 gr diam. 17 mm.

Mitra

Creu tallant llegendes

Ref.: Rolland 9 Làmina (GNC)

Tipus 21 .Obol

Descripció i llegendes igual que l'anterior

pes: 0,50 gr diàm: 14 mm Ref.: Rolland 10 Làmina (GNC)

Alfons I (1166-1196) amb Alfons II de Provença (1185-1209)

Tipus 22. Diner; dit Ral coronat.

a/ + REX. ARA. GONE

r/ PO/VI/NC/IA

pes: 0,87 gr diàm: 17 mm

Efígie coronada a esquerra. Corona de doble traç.

Creu tallant amb tres punts en cada extrem

Ref.: Rolland 11 Làmina (Col. Part.)

Tipus 23. Obol

Descripció i llegendes igual que l'anterior

pes: 0,36 gr diàm: 14 mm Ref: Rolland 12 Làmina (GNC)

Variante del diner 22, en el que es veu clarament que ha estat batut damunt un diner de la mitra, el que ens demostra la major antiguitat del de la mitra.

pes: 0,85 gr diàm: 18 mm Ref: Crusafont/Balaguer/Puig nº 4/6 Làmina

Pere I (1196-1213) amb Alfons II de Prov. (1185-1209)

Tipus 24. Diner o Ral coronat

a/ + REX.ARA.GONE

r/PO/VI/NC/IA

pes: 0,87 gr diàm.: 17 mm

Efígie coronada. Corona d'un sol traç

Creu tallant amb tres punts als extrems

Ref.: Rolland 13 Làmina (Col. Part)

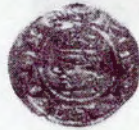

Tipus 25 .Obol

Descripció i llegendes igual que l'anterior

pes: 0,50 grs. diàm.: 14 mm Ref.: Rolland 14 Làmina (Col. Part.)

Jaume I (1213-1276) amb Ramon Berenguer V de Provença (1209-1245)

Tipus 26. Diner o Ral coronat
a/ + REX.ARA.GONE
r/ PO/VI/NC/IA
pes: 0,80 gr diàm: 17 mm

Efígie de cabells fluents, coronada. Corona simple.
Creu tallant amb punt/anell/punt als extrems
Ref.: Rolland 15

Variante a: r/ PO/IV/NC/IA
pes: 0,72 gr diàm: 17 mm

Ref: Crusafont/Balaguer/Puig 25B1 Làmina

Tipus 27 .Obol

Descripció i llegendes igual al tipus anterior

pes: 0,38 gr diàm: 14 mm Ref: Rolland 16 Làmina (GNC)

Ramon Berenguer V de Provença (1209-1245)

Tipus 28. Gros marsellès de plata
a/ + COMES: PVINCIE
r/ + CIVITAS MASSIL
pes: 1,67 gr diàm: 20 mm

Efígie a esquerra
Castell amb creu al damunt
Ref.: Rolland 17a Làmina (P.d'Avant)

Tipus 29. Menut marsellès
a/ + R. COMES. PVINCIE
r/ MARS/SIL/ IEN/SIS
pes: - diàm: -

Efígie a esquerra
Creu tallant llegenda amb tres punts extrem.
Ref. Papon Pl.I n° 9 Làmina

Tipus 30 .Diner
a/ + R:B:CO.MES
r/ P/VI/N/CI/E
pes: 0,60 gr diàm: 15 mm

Escut català i provençal
Creu tallant llegenda amb tres punts extrems.
Ref.: Rolland 18 Làmina (P.d'Avant)

Variante a: al camp de l'anvers l'escut és de tres pals
pes: 0,60 gr. diàm: 15 mm Ref: Rolland 18 a

COMTAT DE FOLCALQUIER (Alta Provença)

Guillem II d'Urgell (1150-1209)

Tipus 31. Diner, dit guillermí

a/ + VVILELMVS

r/ + PROENCIE

pes: 0,92

En el camp C O M E en creu entorn d'un punt

Creu interior

diàm: 17 mm Ref: Rolland 1 Làmina

Varinat a: a/ VVILIELMVS s/dades compl. Ref: Rolland 1a

Variante b: r/ PROENCIE s/dades compl. Ref: Rolland 1b

Variante c: sense el punt central en el camp de l'anvers

pes: 1 gr diàm: 17 mm Ref: Rolland 3

Variante d: un punt en el segon camp del revers

pes: 0,7 gr diàm 17mm Ref: Rolland 4

Tipus 32 .Obol

Descripció i llegendes igual que el tipus anterior

pes: 0,54 gr diàm: 14 mm Ref: Rolland 2 Làmina

Variante a: com la variante d del diner

pes: 0,53 gr diàm. 14 mm Ref. Rolland 5

Bertran d'Urgell (1150-1207), comte d'Embrum

Tipus 33. Diner

a/ + BERTRANDVS

r/ + COMES:EDN'E:

pes: 0,87 gr

Creu interior

Estrella de vuit raigs

diàm: 17 mm Ref. Rolland 6 Làmina

Variante a: a/ BERTRAN'

pes: 0,92 gr diàm: 17 mm Ref.: Rolland 6c

Variante b: a/ BERTRAN creu amb punt al 2 on r/ + EDNE: COMES:

pes: 0,85 gr diàm: 17 mm Ref. Rolland 7

Tipus 34 .Obol

Descripció i llegendes igual que el tipus anterior

pes: 0,36 gr diàm: 14 mm Ref.: Rolland 8 Làmina

Clau d'abreviatures del Catàleg

BNP Bibliotheque Nationale de Paris. Cabinet de Medailles
GNC Gabinet Numismàtic de Catalunya
MPP Museu Puig. Perpinyà
Col. Part Col.lecció particular

Bibliografia dins el catàleg:

Poey d'Avant: **Monnaies Féodales de France**. Paris 1860
Caron: **Monnaies féodales françaises**. Paris 1882.

Chalande: "Monnaies baronales et episcopales de la province de Languedoc". Nota LV, afegida a l'edició de 1879 a Toulouse de la **Historie de Languedoc** de Devic i Vaissette

Saves: "Le monnayage Béarnais. Varia" a **Revue de Comminges**. V.XCI.1973

Dhenin: "Le tjsème trésor monétaire du Château comtal de Carcassonne (1975)". **Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude** T.LXXVI. 1976.

Rolland: **Monnaies des Comtes de Provence**. Paris 1956

Crusafont/Balaguer/Puig: "Els comtats catalans: les seves encunyacions i àrees d'influència. I-Corpus" a I **Symposium Numismàtic de Barcelona**. Barcelona 1979.

Papon: **Histoire générale de Provence**. Paris 1776-1786. Vol. II.

Aclariments

- 1- Cada tipus presenta sovint diverses variants. Il·lustrarem només un dels exemplars, que és el que porta al costat de la referència la indicació: Làmina.
- 2- Les dades de pes, diàmetre, corresponen a la peça descrita en el catàleg indicat per la referència. En cas contrari s'indica entre parèntesi la font de la informació. Això succeeix sovint per les monedes de P. d'Avant, que poques vegades contenen aquesta informació. En altres casos, per bé que la làmina correspon a la peça referenciada, la il·lustració correspon a un exemplar d'un museu o col·lecció, i també s'indica entre parèntesi.

NOTES

- (1) Ens referim a les obres següents: S. Sobrequés: **Els barons de Catalunya** Barcelona 1957, S. Sobrequés: **Els grans comtes de Barcelona** Barcelona 1970, J. Ventura: **Alfons el Cast.** Barcelona 1961, R.D'Abadal: "La 'dominació' de la casa comtal de Barcelona sobre el Migdia de França" dins **Dels visigots als catalans.** Barcelona 1970, p. 281 i s.
- (2) Abadal. "La 'dominació'.." Op.cit.
- (3) Id. p 281
- (4) Els matrimonis anteriors d'Almodis l'havien emparentada amb diversos senyors llenguadocians. P. Bonnasié a **La Catalogne du milieu du X a fin du XI siècle** (Tolosa 1957) i a la pàg. 861 del volum II ens indica com un fill d'Almodis adquiria el 1061 Tolosa amb els seus territoris, mentre un altre (tots dos fills del comte tolosà) el comtat de S. Gil. La seva filla Almodis es maridà el 1067 amb el comte Pere de Melguell. D'altra banda el vescomte de Besiers es feia al 1068 feudatari del català, així com també ho era el de Tolosa i el de Montpeller, el que fa concloure a Bonnasié: "On peut dire qu'en 1071 tout le Languedoc est plus ou moins barcelonais". Aquest autor ens assabenta també que Almodis és associada en el govern dels comtats en mans dels seus fills i amb ells subscriu els documents conjuntament. Tot plegat sembla doncs més ample que un simple desig de dotar un fill. La mort d'Almodis i als pocs anys del Cap d'Estopes, malmetrà en bona part tot l'edifici construït.
- (5) Szabolcs de Vajay: "L'aspect politique des trois mariages de Raymond Bérenguer le Grand" a **Assemblea d'estudis sobre el comtat de Bessalú.** p. 35.i.s.
- (6) Veure p, exemple Ventura, Op. cit, p.210.
- (7) Ph. Wolf: **Histoire du Languedoc.** Tolosa 1967. P. 154: l'any 1019 el comte de Cerdanya compra l'arquebisbat de Narbona per al seu fill Guifred pel preu de 100.000 sous.
- (8) Abadal, op. cit. pàg. 300 i 301.
- (9) Sobrequés. **Els grans comtes...** Pàg. 85.
- (10) Idem. pàg. 86
- (11) Mireille Castaing-Sicard: **Monnaies féodales et Circulation Monétaire en Languedoc** (s.X-XIII). Cahiers de l'Association Marc Bloch de Toulouse. Etudes d'Histoire Méridionale. Tolosa 1961. Vegeu a la pàg. 70.
- (12) Vegeu p. exemple a F. Poey d'Avant: **Monnaies féodales de France.** Paris 1860. Pàg. 269. Per al procés d'adquisició, Abadal, op. cit, pàg. 287 a 289.
- (13) Abadal, op. cit. pàg. 294.
- (14) J.M. de Lacarra: **Alfonso el Batallador.** Zaragoza 1978. Pàg: 32. Bernat Ató el va vendre a l'aragonés per 12.000 sous de moneda corrent, conservant-lo però en feu. Vegeu també a Sobrequés: **Els grans comtes.** pàg. 169, com per a recuperar els comtats de Carcasona i Rasés el català es dirigí a combatre Bernat Ató. L'encontre fou evitat, per la mediació de l'arquebisbe de Narbona i Barnat Ató reconegué tenir en feu del català Carcassona i diversos castells, a més de pagar-li una indemnització de 15.000 sous melgoresos.
- (15) J. Lafaurie: "Le trésor monétaire du Puy" a **Revue Numismatique** Pàg. 70 i següents.1952.
- (16) J. Botet i Sisó: **Les monedes catalanes.** Barcelona 1908-1911. Volum I, pàg. 104.

- (17) Apendix numismàtic afegit a l'edició feta a Tolosa l'any 1879 de l'obra de Devic i Vaissete, **Histoire du Languedoc**. Vegeu pàg. 403 del volum VII. En aquest apèndix la part corresponent a la numismàtica medieval fou confiada a l'autor esmentat.
- (18) Georges Savés en un article al diari **Poble Andorrà** (setmana del 30/12/1978 al 4/1/1979) titulat "La moneda comtal andorrana" atribuïa aquesta moneda a Andorra. El motiu fou una lectura incorrecta de la peça de forma que ordenant les lletres a partir de la A i confonent la M per una I i una E llegia ANDORAIE en comptes de RAMANDO. La manca d'indicació de principi de llegenda facilità la confusió. L'autor reconeixia però que hi havia un "buit històric" que feia aquesta peça, de difícil explicació. Tot preparant aquest treball trobarem la moneda en l'obra esmentada de Chalande (sembla que la peça trobada per Savés procedia de la col·lecció d'aquell autor) i en un altre article al mateix diari poguérem desfer el malentès (M. Crusafont: "De moment, no hi ha moneda comtal andorrana" **Poble Andorrà**, setmana 26/1/79 a 1/2/79). Andorra no fou mai comtat i no podia ostentar el títol comtal en una moneda, i ni tan sols hi havia un comte de Foix de nom Pere en el període en què aquests comtes tingueren la vall i per tant era impossible. La classificació de Chalande (seguida per Caron i altres autors francesos) era a més perfectament convincent per les analogies amb les altres monedes carcassoneses. De fet tot l'error s'originà per la mala lectura.
- (19) - E. Caron: **Monnaies féodales françaises**. Paris 1882. Pàg. 203 i 204. Aquest autor trobà un altre diner amb llegenda RAIMUNDO, el que confirma el que hem dit en la nota anterior.
- (20) - Georges Savés; autor de la part medieval de l'obra **Monnaies du Haut Languedoc**. Tolosa 1963. Musée Paul-Dupuy. Pàg. 88. Les cites de Poey d'Avant, Caron i Chalande es refereixem sempre a les obres citades anteriorment.
- (21) - M.B. Fillon: **Etudes numismatiques** Veure la pàg. 273 de l'obra de Poey d'Avant citada. El comte Ramon inexistent és un fill de Roger de Vell, que no pogué arribar a tenir el títol comtal perquè morí dos anys abans que el seu pare.
- (22) - Mireia Castaing-Sicard, op. cit., pàg. 46.
- (23) - M. Dhenin: "Le troisième trésor monétaire du château comtal de Carcassonne (1975)" al **Bulletin de la Société d'Etudes Scientifiques de l'Aude**. Vol. LXXVI. 1976. Pàg. 191.
- (24) - J. Salat: **Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña**. Barcelona 1818. Pàg. 178 i n° 1 de la Taula II. Tal com indica Botet i Sisó (op. cit. pàg. 89 del Vol. I) aquesta moneda fou imaginada per Salat, que la dibuixà inspirant-se en la descripció que trobà del morabatí en el catàleg de Pere Miquel Carbonell, però inventant-se les llegendes. El dibuix induí a error a d'altres autors com Poey d'Avant, Colson i Heiss que la reproduïren com si es tractés d'una moneda real, en els seus llibres.
- (25) - Entre ells Salat en l'obra esmentada. Botet (op. cit. pàg. 30 del volum II) explica la impossibilitat de la classificació feta per Salat.
- (26) - Vegeu al treball citat de M. Dhenin tot el procés.
- (27) - M. Dhenin. Op. cit. pàg. 189. L'obra de J. Cals és: "Quelques notes de numismatique intéressant la cité de Carcassonne. I. Deniers et mailles du vicomte Raymond-Roger Trencavel". **Mémoires de la Société des Arts et des Sciences de Carcassonne** Illsér., T.II. 1927.
- (28) - Segons Lelewel la lectura era GilElmL Obispo PiA i l'atribuïa al bisbe Guillen II. Veure Poey d'Avant, op. cit. pàg 278. Davant d'una altra atribució, partint també d'una lectura forçada Poey d'Avant adverteix: "il n'y a aucun bon résultat à attendre de la torture que l'on fait subir aux légendes des monnaies du moyenâge, surtout quand on essaie de donner un sens aux lettres isolées" (op. cit. pàg 272).
- (29) - Vegeu nota 14 i també Abadal, op. cit. pàg 296 i 297.
- (30) - Abadal, op. cit., pàg 298 i 301.
- (31) - Abadal, op. cit. pàg. 306 (on comenta el punt de vista de J. Ventura) i pàg. 307.
- (32) - Abadal, op. cit. pàg. 309.
- (33) - Vegeu aquest punt de vista exposat per Pierre Vilar a **Catalunya dins l'Espanya moderna**. Vol. II. Barcelona 1968. Pàg. 91. Pel que fá a Nàpols, aquest fet quedà plenament demostrat per M. del Treppo: **Els mercaders catalans i l'expansió de la corona catalano-aragonesa**. Barcelona 1976. Pàg. 210 i 211.
- (34) - Bonnassié, op. cit. pàg: 363. Szabolcs de Vajay, op. cit., pàg. 36.
- (35) - Ventura, op. cit., pàg. 255.
- (36) - R. Dalmau i Ferreres: **L'heretgia albigea i la batalla de Muret**. Episodis de la Història. Barcelona 1960. Pàg. 40.
- (37) - Miquel Coll i Alentorn a la Gran Enciclopèdia Catalana, paraula Rasés (p. 348).
- (38) - El treball de Mireia Castaing-Sicard, citat abans, és dedicat bàsicament a aquestes àrees de circulació per a les diferents monedes comtals.

- (39) – A. Germain: "Mémoire sur les anciennes monnaies seigneuriales de Melgueil et de Montpellier". **Memoires de la Société Archéologique de Montpellier**. T. III, 1850. Vegeu pàg. 135 i 142.
- (40) – Percy E. Schramm: "Ramon Berenguer IV" dins el llibre **Els primers comtes-reis Barcelona** 1963. Vegeu pàg. 31; l'autor no cita però la font. Sobrequés en **Els barons**. pàgs: 62 i 63 exposa un parer totalment contrari.
- (41) – F. Durán Cañameras: "Los Condes de Bearn i Foix como señores de Castellvell" a **Boletín de la Real Academia de la Historia** nº 90, 1927, pp. 130-173. Dona moltes dades sobre l'actuació dels Montcada al Bearn i a Catalunya.
- (42) – G. Savés, basant-se en diversos detalls epigràfics i en algunes troballes ha arribat a separar dos tipus, però això no ens dóna prou precisió per a poder separar els que es bateren en el període català i només ens permet de veure que el segon tipus que és el més modern es pot suposar fora del nostre espai cronològic. Vegeu: G. Savés: "Le Monnayage béarnais. Varia" a **Revue de Comminges** T. XCI. 1978, i en particular l'apartat III "Les deux types de "centulles" pàgs. 12 a 19. Advertim que un article difícilment trobable de Becús-Benet que porta el seggestiu títol "La datation du Centulle de Bearn" no serveix absolutament per res ja que es limita a expressar el seu astorament davant el difícil problema (publicat al **Bulletin de la Soc. des Sc. A. et Belles Lettres du Tarn**. 1978).
- (43) – Op. cit. Vegeu abans, nota 39. El treball ens mostra com la sobirania damunt Montpeller, tant esborradissa al llarg dels reis de la casa mallorquina, és en canvi ben efectiva durant el regnat de Jaume I.
- (44) – Armand de Fluvià a la Gran Enciclopèdia Catalana, article Melguell.
- (45) – Vegeu detalls sobre la seva actuació a Catalunya a: A. Bladé Desumvila. **Montpeller Català**. Episodis de la Història. Barcelona 1965.
- (46) – Ventura, op. cit., pàg. 151 i següents.
- (47) – M. Coll i Alentorn a Gran Enciclopèdia Catalana, article Montpeller. Vegeu també Bonnassié, op. cit., vol II, pàg. 862 i 867 i nota 139.
- (48) – Ph. Wolf, op. cit., pàg. 179.
- (49) – Germain, op.cit., pàg. 151. Altres fonts d'ingressos deuriem ésser l'encunyació de millareses de plata i de masmudines d'or, imitacions del numerari musulmà, que es bateren abundantment a Montpeller segons veiem a Germain i sobretot a Botet i Sisó: "Nota sobre l'encunyació de monedes aràbigues pel rei Don Jaume" Volum II del **Congrés d'Història de la Corona d'Aragó**, Barcelona 1911. Els diners melgoresos tenien unà àrea de circulació molt àmplia i els trobem a Catalunya, Mallorca i València. Es de doldre que aquest fet apareixi erròniament interpretat per Pere Vegué a la Gran Enciclopèdia Catalana, article "melgorès" on llegim: "Com que el senyor i els cònsols de Montpeller tenien sobre la moneda melgoresa un dret de senyoratge, aquesta pot considerar-se la moneda pròpia d'aquella ciutat. Es per això que els diners molgeresos circulaven lliurement i eren admesos en temps de Jaume I, senyor de Montpeller, tant al Principat de Catalunya, com pels regnes de Mallorca i València, i fins i tot pel d'Aragó". En realitat el diner melgorès circulava àmpliament a Catalunya des de l'època comtal, no per cap concessió especial sinó mes aviat com una plaga, ja que, igualment com succeeix en el Llenguadoc es superposava a les encunyacions senyoriales i per tant disminuïa els guanys d'encunyació en els diferents comtats on substituïen el circulat legal. Precisament en temps de Jaume I el diner melgorès és prohibit de circular a Catalunya, on tenia exclusiu dret de circulació el diner barceloní. Així ho veiem clarament expressat en el document de creació del diner de doblenc per aquesta rei l'any 1221 quant prohibeix expressament "contractar en or, plata i moneda melgoresa, devent verificar-ho exclusivament amb la de doblenc" (Vegeu Botet, op. cit, pàg. 38 del volum II). Amb semblants termes s'expressa quan crea el diner per a València i Mallorca l'any 1246 i mana recollir totes les monedes forasteres, inclòs el diner melgorès (Veure id, id, pàg. 47). D'altra banda tampoc és que "es pugui considerar" el melgorès com la moneda pròpia de Montpeller sinó que ho era efectivament pels tractes que varen subscriure l'any 1130 el senyor de Montpeller Guillem VI i el comte de Melguell Bernat IV, sense cap intervenció dels cònsols de la vila, que no hi tingueren part fins l'any 1213 (Vegeu Germain op. cit., pàg. 137 i 143).
- (50) – J. E. Martinez Ferrando: **La tràgica història dels Reis de Mallorca**. Barcelona 1960. Pàgs. 59 i 60.
- (51) – Vegeu detalls a Germain, op. cit.
- (52) – G. Savés: "Gros tournois inédit de Jaume Roi de Majorque" amb un "Comentario històric" de L. Villaronga a **Gaceta Numismática**. Nº 16. Març 1970. Barcelona. Pàg. 34/37. Vegeu també: G. Savés et L. Villaronga. "Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées en France dans la region Midi-Pyrénées. II" **Acta Numismática IV**. Barcelona 1974. Pàgs. 235 i següents.
- (53) – Id. pàg. 37.

- (54) – Per aquestes qüestions seguim l'obra de Martínez Ferrando abans esmentada.
- (55) – J. Miret i Sans: *Investigación histórica sobre el vizcondado de Castellbó*. Barcelona 1900. Pàg. 262. Cal advertir que desgraciadament Miret no cita però la font.
- (56) – Martínez Ferrando. Op. cit., pàg. 189, 190.
- (57) – Edició de *Les Quatre Grans Cròniques* a cura de F. Soldevila. Ed. Selecta. Barcelona 1971. Crònica de Pere III. Pàg. 1042.
- (58) – Vegeu Botet, op. cit., pàgs 139 i 140 del vol. II i Martínez Ferrando, op. cit., pàg. 205 on s'hi explica detalladament la investigació que féu Pere de Cardonets a Perpinyà per encàrrec de Pere III. Malauradament aquest segon autor no cita la font.
- (59) – Pierre Vilar, op. cit., volum II, pàg. 128.
- (60) – Miret i Sans. *Investigación histórica...* Pàg. 263.
- (61) – J. Lafaurie: *Les Monnaies des Rois de France*. Paris 1951. La primera moneda que porta la N de "Nomèn" gòtica és la nº 242.
- (62) – Les monedes d'Eimeric III no es troben a Poey d'Avant però sí a Chalande. Op. cit.
- (63) – Sembla que les relacions amb els comtes de Foix foren més estretes. Vegeu Sobrequés *Els barons..* pàgs. 105 i següents. De tota manera els comtes de Foix no bateren mai moneda.
- (64) – Vegeu M. Crusafont, Anna M. Balaguer i I. Puig: "Els comtats catalans: les seves encunyacions i àrees d'influència" *Symposium Numismático de Barcelona*. Barcelona 1979., on donàvem algunes indicacions sobre la Provença. El caràcter esquemàtic que ens imposava la realització del Corpus de moneda comtal i la pèssima qualitat de la impressió, ens aconsellen d'ampliar una mica la informació.
- (65) – Sobrequés: *Els barons...* Pàg. 26. Vegeu sobretot la monografia de Miret i Sans: "La casa condal de Urgell en Provença". *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras*. Volum II. Pàgs. 35-42.
- (66) – Sobrequés: *Els grans comtes...* Pàgs. 172.
- (67) – Miret i Sans: "La casa...". Pàg. 36.
- (68) – Idem. Pàg. 38.
- (69) – L. Blancard: "Numismatique provençale: Monnaies ayant eu officiellement cours en Provence, de 1177 a la mort de Raymond Bérenguer V". *Revue Numismatique*. 1865. Pàgs. 427-441. Cal advertir que en aquest article s'anuncien unes justificacions que no apareixen després. Suposem que deuen trobar-se en algun altre article de l'autor, probablement el repetidament citat per Rolland "Essai sur les monnaies de Charles I, Comte de Provence", que ens ha resultat intromissible.
- (70) – J. F. Cabestany: "Alfons el Cast" dins *Els primers comtes-reis*. Barcelona 1963. P. 72.
- (71) – J. P. Papon: *Histoire générale de Provence*. Paris 1776-1786. Vol. II.
- (72) – H. Rolland: *Monnaies des Comtes de Provence*. Paris 1956.
- (73) – Vegeu pàg. 29; comentant la manca d'administració monetària en temps de la Casa de Barcelona, evidentment un anacronisme i també la pàg. 106 on d'un pagament d'Alfons II fet en melgoresos en dedueix que els catalans no duïen cap política monetària. En ambdós casos la solució de tots els problemes es produeix amb la arribada messiànica dels francesos. Evidentment aquest no deuria ésser el parer dels marsellesos que es revoltaren (vegeu pàg. 115).
- (74) – Papón. Op. cit. pàg. 558 Vol. II.
- (75) – Idem. Pàg. 560.
- (76) – Botet. Op. cit. Vol. II. Pàg.: "...la moneda del comtat de Provença, qu'havia fet fer de nou...".
- (77) – Blancard. Op. cit. pàg. 431. Aquesta qüestió deu ésser explicada àmpliament en l'article avans citat del mateix autor i que malauradament no hem pogut consultar.
- (78) – Rolland. Op. cit. pàg. 111. El treball de Mateu i Llopis "Marchio Provinciae. Notas sobre la intitulación diplomática, sigilográfica y monetal de Alfonso II de Aragón, el Casto (1162-1196)" *Numisma*. Núms 84-89. Ma-

drid 1967. es de poca utilitat. L'autor ignora l'existència dels diners de la mitra i assegura que els "rals coronats" son una encunyació "típicamente española" per les similituts amb els diners catalans, aragonesos i valencians. Tots els diners amb bust coronat que cita son però posteriors al ral coronat i per tant en tot cas caldria dir que aquests son "típicament provençals". A part d'això justifica l'anonimat dels rals coronats pel fet explicat per Zurita del canvi de nom d'Alfons I, cosa, que francament, no entenem quina relació pot tenir amb un anonimat que ja apareix en els diners de la mitra (Aquest canvi de nom ha estat també molt controvertit, vegeu el llibre de Ventura, citat, pàg. 84). D'altra banda ja Rolland havia assenyalat que el ral coronat es comença a documentar vers el 1186 i per tant no te cap relació cronològica amb el suposat canvi, que si és cert es produiria 24 anys abans. L'anonimat en els diners tenia una certa tradició a Barcelona; els antecessors d'Alfons, R. Berenguer III i IV bateren diners amb l'única menció BARCINO i el mateix féu Alfons I en els diners barcelonins que se li coneixen i que sabem amb seguretat que no són dels principis del regnat.

- (79) – Crusafont-Balaguer-Puig. Op. cit. pàg. 453. Malauradament l'impressor va ometre les dades de la peça (nº de tipus 4/6), que indiquem de nou en el nostre catàleg.
- (80) – Id. pàg. 453 i següents.
- (81) – Blancard. Op. cit. pàg. 431.
- (82) – Rolland. Op. cit. Pàg. 113.
- (83) – Ph. Grierson. "The origins of the grosso and of gold coinage in Italy" *Numismaticky Sboinik*, XII (1921-2), 33-48. Praga.
- (84) – Rolland. Op. cit. pàg. 114.
- (85) – Id. Pàg. 114.
- (85) – Id. Pàg. 114.
- (86) – Papon. Op. cit. Vol. II. pàg. 566.
- (87) – Blancard. Op. cit. pàg. 431, nota 1.
- (88) – Rolland. Op. cit. Pàg. 105.

NOTES SOBRE LES PRIMERES AMONEDACIONS REIALS A BARCELONA: ELS TERMES BRUNETI, BOSSONAYA I EL CHRONICON BARCINONENSE*

Philip GRIERSON

Malgrat que disposem dels estudis ben documentats de J. Botet i Sisó (1) de O. Gil Farres (2) pel que fa a les primeres encunyacions de billó a Barcelona, hi ha algunes qüestions entorn d'aquestes emissions de finals del segle XII i de primers del segle XIII que no estan pas aclarides, com ha assenyalat recentment el Professor T. N. Bisson.

Les notes que segueixen són un intent per a solucionar alguns d'aquests problemes.

La seqüència dels tipus que coneixem pot resumir-se com segueix:

- 1) Diners i òbols que porten únicament el nom de Barcelona, els quals foren encunyats, almenys en sa major part, abans de la unió amb Aragó l'any 1162⁽³⁾
- 2) Diners i òbols que duen el nom de Barcelona i el títol *rex*, al qual no segueix, però, el nom personal del rei. Aquests són atribuïbles en sa major part, si no exclusivament, a Alfons I el Cast (1162-1196).⁽⁴⁾
- 3) Diners i òbols amb nom i títol (PETR'REX) de Pere I el Catòlic (1196-1213)⁽⁵⁾
- 4) Diners i òbols amb un escut a l'anvers i una creu al revers que duen el nom i títol (JACOB'REX) de Jaume I el Conqueridor (1213-1276)⁽⁶⁾
- 5) Diners i òbols amb un bust de perfil a l'anvers i al revers una creu passant amb tres perles i un anell alternant-se en els seus quarts. Duen el mateix nom i títol que l'anterior.⁽⁷⁾

A aquesta llista s'afegí l'any 1961 un òbol del tipus descrit en el tercer apartat però amb la inscripció ANF REX. La primera lletra era prou fosca però la N es veia amb claretat. Fou publicada per Jaume de Luís i Navas amb la col·laboració del seu posseïdor Salvador Clotet⁽⁸⁾ i després d'un minuciós estudi fou atribuïda als darrers anys del regnat d'Alfons I. Posteriorment fou reexaminada per M. Crusafont i Sabater,⁽⁹⁾ qui pogué demostrar que era en realitat un òbol de Pere I, el qual fou repicat després de produir-se una permutació de les cares, i que la N de l'anvers forma part de la llegenda BARCINONA del revers. Per tant cal descartar aquesta moneda.

Les monedes dels apartats 4 i 5 d'aquesta llista no presenten cap mena de problema. Es tracta respectivament de la moneda de doblenc, anomenada així perquè era de llei de 2 diners, és a dir 1/6, la qual fou creada per Jaume I l'any 1222, i de la moneda de tern de millor qualitat, això és 1/4 de llei, que va substituir l'anterior l'any 1258. Els problemes comencen quan es tracta de fer encaixar les primeres monedes amb la documentació disponible anterior al 1222, període pel que tenim referències confuses de moneda uneta i de moneda bossoyana degudes a una sèrie de cites de l'anomenat *Chronicon Barcinonense*, de discutible autoritat, i un nombre d'equivalències, procedents de cartes i altres fonts documentals, algunes de les quals no són fàcils d'interpretar.

A les pàgines que segueixen proposo revisar primer l'evidència escrita per tornar després a les monedes.

I La suposada moneda uneta

El terme *uneta* està testificat per un sol autor, el juriconsult de finals del segle XIV Guillem de Vallseca, qui en el seu comentari dels Usatges assenjala la seva existència l'any 1180 o pot ser l'any 1187 per ésser més precisos. Així diu:

"scias quod in anno domini 1180 currebat moneta uneta in Barcinone et currit multo tempore, et valebat marcha argenti quadraginta quatuor solidos, ut continetur in charta quadam, quam tenet Guillelmus de Riaria in vico Bocariae Barcinone et est facta sub anno domini 1087 (leg. 1187)⁽¹⁰⁾.

Aquest paràgraf fou citat ja per Campillo, Salat⁽¹¹⁾ i Botet i Sisó, i només en Salat dona com a possible explicació que es referia a una moneda de 1/12 (*uncia*) de llei.⁽¹²⁾ Deixant de banda el fet que el terme *uneta* difícilment pot derivar d'*uncia* o de *unus*, la seva explicació és inacceptable. A Catalunya la llei de la plata s'expressa habitualment en termes de diners, no d'unces i el valor assignat a les monedes correspon al del diner de quatern, mentre que els diners d'una llei de només 1/12 haurien donat un marc de plata d'un valor quatre vegades més alt.

Un altre suggeriment, segons el qual la paraula *uneta* podia fer referència a la moneda veneciana que circulés a Catalunya, és evidentment absurda.⁽¹³⁾ L'explicació més versemblant és que la paraula fos deguda a una mala lectura, ja fos del mateix Guillem de Vallseca o de l'impressor de la seva obra, de (*br*) *uneta*, terme igual a

bruna, el qual el trobem al 1200, com veurem més endavant. Els dos termes es refereixen als diners de billó usuals en aquell moment, que per raó de la pobresa del seu aliatge i després de partir cert desgast es tornaven d'un color fosc o bru. El mateix qualificatiu és utilitzat a Gènova, a principis del segle XII, referint-se als diners de Pavia, moneda que constituïa el circulat habitual al Nord d'Itàlia. Així, trobem en els *Annales lanuenses* de Caffaro les cites següents:⁽¹⁴⁾

1102: *Moneta denariorum Papiensium veterum finem habuit, et alia incepta nove monete brunitorum*

1115: *Denarii bruni prioris nove monete mense Octubris fine habuerunt et alia moneta brunitorum incepta fuit*

Aquí els termes *bruni* o *bruniti* s'utilitzen de la mateixa manera que els de *Moneta nigra* o *denarii nigri*, aplicats en èpoques més tardanes i que no volen dir altra cosa que moneda de billó baix.

II Sobre el significat del terme *Bossonaya*

El terme *bossonaya*, mot que s'escriu de diverses maneres, prové de l'italià, on el trobem documentat per primera vegada l'any 1202, amb la forma *bolzonalia*. A Itàlia continuà emprant-se d'una o altra forma com una variant de *bolzone* fins a la fi de l'Edat Mitjana. En italià aquest terme s'aplicava a les monedes que no tenien valor legal, ja fos perquè es tractés de moneda estrangera o bé, més correntment, de moneda del país obsoleta la qual havia estat retirada de la circulació; així, doncs, el seu valor estava únicament en funció del seu contingut de plata.

Leonardo Fibonacci de Pisa, que escrivia l'any 1202, inclou en el seu gran tractat de matemàtiques una secció dedicada a explicar la forma de convertir *bossonalia* de diverses menes a la moneda Pisana vigent, i ens defineix el terme *bossonava* així:

"Ille siquidem monete, bolsonalie appellatur, que non emuntur nisi quantum valet argentum, quod est in ipsis: et dissolutis ipsis in vase super ignem, alie monete inde informentur"⁽¹⁵⁾

Una definició gairebé igual ens dóna Pegolotti al segle XIV, quan escriu que *bolzonaglia* és xavalla que no circula a cap lloc concret i que només serveix per a fondre o per a ésser desfeta.⁽¹⁶⁾ Als documents on el terme *bossonaya* és citat més freqüentment és a les disposicions prohibint la seva exportació, mentre s'està emetent moneda, o bé en disposicions que estableixen les condicions amb què serà acceptada per la seca.

Com que en els segles XII i XIII la major part de les monedes eren de plata amb molta lliga de coure, els termes *bolzonalia* i *bolzone* esdevingueren sinònims de metall baix. El mateix succeí amb la paraula *billó* que representa la seva contrapartida a França i als països que eren sota la influència francesa. Aquest significat del terme *billó* no està documentat abans de l'any 1280, o almenys és la data més reculada que he pogut trobar, mentre que *bossonaya*, aplicat en el sentit de metall molt baix, apareix a Catalunya ja el 1209 i possiblement fins i tot el 1185.

Sembla que a la Península l'ús de la paraula *bossonaya* es limita a la corona d'Aragó, i especialment a Catalunya, i es redueix pràcticament a la primera meitat del segle XIII. La primera referència que coneixem data de 1189 i n'hi ha una altra de 1185 menys ben testificada; la darrera és de 1343, però en aquesta data resulta ja un arcaisme. Les dues variants extremes en la forma d'escriure la paraula són: *bozonata* i *billonalia*. La primera és corrent també a Itàlia, i no té res de sorprenent, ja que els finals amb *t* o *l* són intercanviables a moltes paraules en aquest període. Les monedes de billó de Roger II de Sicília del 1140, que prenen el seu nom (*ducat*) del ducat d'Apúlia, són esmentades a la documentació com *ducati* o *ducales* indiferentment.

La forma *billonalia* en canvi, és una invenció d'un publicista del segle XVIII que estava avesat al terme *billó* i va corregir la paraula *baçonaya* que trobà en el text original.

Que el terme *bossonaya* o les seves variants a Catalunya significava habitualment moneda per ésser fosa es fa prou evident en un document de seca de 1222, el qual demostra que la seca comprava *bozonata* —devia tractar-se de la vella moneda de quatern— i l'aliava amb coure per fer la nova moneda de doblenc posada en circulació aquell any.⁽¹⁷⁾

Aquest és també el significat implícit en un estat de comptes dels Templaris, datat a Barcelona el 17 de Maig del 1189, dels deutes reials que pugen en metall la quantitat de 600 lliures, 2 sous i 5 diners de moneda jaquesa⁽¹⁸⁾ i en una confirmació reial el 1200 d'una concessió de delmes de la seca de Jaca al bisbe d'Osca, sempre que l'encunyació reial assolís la xifra mensual de 30 marcs de plata in *argento vel in bossonalla*, frase que significa que la matèria prima emprada devia ésser la plata en forma de lingot o de làmina o bé de moneda obsoleta o estrangera⁽¹⁹⁾. És prou explícit aquest significat en documents de 1225⁽²⁰⁾ i 1246⁽²¹⁾ en els quals es prohibeix l'exportació de *baçonalla* i en un altre de 1343⁽²²⁾ pel qual s'aixeca aquesta prohibició. La darrera referència és excepcional en aquesta data tan tardana, i és evident que s'aplica només pel fet que està citant textualment les prohibicions anteriors. Durant el segle XIV, per raó de la influència francesa, la paraula *bossonaya* és substituïda per la paraula *billó*, que en endavant desplaçara la primera⁽²³⁾.

Dues referències, de caràcter menys autoritzat, indiquen que a unes dates més primerenques la paraula devia tenir el sentit secundari de metall baix. La primera és una afirmació de l'investigador i antiquari del segle XVI, Esteve Gilabert Bruniquer, dient que la nova moneda coneguda per *bussana*, de la qual 51 sous valien un marc de plata, fou introduïda per Alfons I. Així diu:

"En l'any 1185, per lo Comte de Barcelona fou principiada y scampada altra moneda menuda apellada bussana, e valia lo march d'argent 5 ls. de la dita moneda, e durà tres anys non pus".⁽²⁴⁾

Hom pot assumir que Bruniquer havia trobat el terme aplicat a una moneda, així com la seva cronologia i valor, a alguna font escrita del període i m'inclino a acceptar aquestes dates com a correctes. Es cert que Salat va suggerir que aquesta data estava equivocada i que la moneda referida era la *bossanaya*, que d'acord amb el *Chronicon Barcinonense* comença el 1209 i durà tres anys⁽²⁵⁾ Cal tenir present, però, que la duració de tres anys és molt comuna als països que practiquen *Mutationes monetæ* i podria haver estat copiat d'aquests, i també que l'avaluació de 51 sous seria completament inapropiada per la moneda de 1209/13, la qual era, com veurem, la moneda doblença i per tant hauria de tenir el valor de 88 sous. De totes maneres el text implica que el terme *bussana* era utilitzat el 1185 per a referir-se a una moneda que, malgrat que estigués en circulació legal, era una mica més baixa del corrent. El mateix és aplicable per la següent cita del *Chronicon Barcinonense*:

"Anno 1209 fiut aspersa moneta dita bossanaya, quae duravit tres annis, scilicet, usque in anno 1212 "

La major part dels autors que n'han fet algun comentari són de l'opinió que el terme *bossanaya* no era el nom d'una moneda determinada, sinó que es refereix simplement al metall del qual està feta.⁽²⁶⁾ Crec que essencialment és així, però per una correcta comprensió de la situació el 1209, és necessari tenir en compte altres cites del *Chronicon Barcinonense* relacionades amb la moneda.

III Les cites monetàries del *Chronicon Barcinonense*

Les cites monetàries en aquesta obra, per ordre d'aparició, són com segueix:

Anno 1200 currebat Barcinonae moneta quae dicebatur bruna, et duravit usque in anno 1209.

Anno 1209 fuit aspersa moneta dicta bossanaya, quae duravit tres annis, scilicet usque in anno 1212.

XI Kal. Aprilis anno 1212 fuit aspersa a domino rege Petro moneta de quaterno Barchinon.

X Kal. Martii anno 1221 fuit a domino rege Iacobo aspersa moneta duplo Barchinon.

Octavo Kal. Septembris anno 1258 fiut aspersa a domino rege Iacobo moneta de terno Barchinon.

XI Kal. Medii anno 1213 fuit iniunctum omnibus notariis Barchinonae quod ponerent in cartis ad 44s. marcham argenti.

Quarto nonas Augusti eodem anno fuit iniunctum dictis notariis quod ponerent in cartis marcham argenti ad 75s.

Quarto idua Ianuarii fuit iniunctum dictis notariis quod ponerent in cartis marcham argenti ad 88 solidis.⁽²⁷⁾

L'anomenat *Chronicon* fou publicat en dues versions, en una d'elles les cites apareixen sense cap mena d'ordre⁽²⁸⁾ i en l'altra s'han de recompost per ordre cronològic. La *Espanya Sagrada*⁽²⁹⁾ en reproduirles assumeix que es tracta de dos treballs separats i així apareixen en els repertoris bibliogràfics de les obres sobre les fonts documentals medievals.⁽³⁰⁾ En realitat, es tracta de la mateixa obra i la forma original és aquella en què les cites no estan ordenades tal com apareix en l'edició impresa per Baluze.

El *Chronicon* ocupa els fols. 7r. - 9r. del MS lat. 467 de la *Bibliothèque Nationale*, la ex Colbertiana (1777) i abans era a la biblioteca del gran erudit francès Jacques Auguste de Thou (1553-1617). Aquest consisteix, en la seva major part, en textos legals dels segles XIII i XIV, tot incloent els Usatges de Barcelona. El *Chronicon*, que no té títol, es troba escrit entre un calendari i una llista sumària de cartes, això va fer que la seva presència no fos advertida en la descripció del manuscrit, continguda en el catàleg de la col·lecció reial fet el segle XVIII, i la seva localització no ha estat coneguda fins ara.⁽³¹⁾ La incertitud consegüent ha portat molts autors a observar, les seves dades com prou dubtoses per a ser preses en consideració. El mateix Botet, en estudiar les amonedacions de Pere I y de Jaume I, decidí no tenir en compte les cites del cronicó.⁽³²⁾

Això és completament injustificat. El cronicó està escrit d'una sola mà de meitat del segle XIV, i és evident que el seu autor emprà documents antics i copià, sense cap mena d'ordre, les informacions d'aquelles qüestions que li interessaven: les dates precises en què es conqueriren certes ciutats, en les quals van morir els reis, el moment exacte en què s'ordenà una nova encunyació, i així successivament. Les cites, en sa major part, provenen d'annals no conservats avui, però la forma en què estan referides, amb el dia del mes precedint l'any, suggereix

que deriven de notes marginals de calendaris, i algunes, les menys, poden estar preses directament de fonts d'arxiu. No hi ha raó per a dubtar que essencialment són fidedignes. Moltes de les dades es refereixen a esdeveniments públics ben coneguts o a fenòmens naturals que es produïren, com eclipsis o terratrèmols, i la comprovació d'aquelles dades que és possible de confirmar demostren que estan recollides acuradament. És ben cert que els annals poden anar un any equivocats, ja que no sempre és prou clar si una cita, escrita entre dues ratlles de dates d'una taula Pascual, es refereix a la de dalt o a la de baix. Cal recordar, també, que els esdeveniments que succeeixen els primers tres mesos de l'any normalment seran registrats sota l'any següent, ja que la major part de comunitats medievals començaven a comptar l'any a partir de Pascua o durant el període pasqual, i no pas el dia 1 de gener. A Barcelona l'any comença el dia 25 de març.

Les dues primeres cites monetàries del *Chronicon* apareixen juntes i estan evidentment relacionades. La menció de la que porta la data 1200 suggereix que el compilador va trobar, simplement, el terme bruna en algun document datat el 1200 i no diu pas que aquesta mena de moneda fos introduïda aquell any. Que la introducció de la *bossanaya* l'any 1209 prové, en canvi, d'una font annalística i que la seva duració fou de tres anys, és una deducció de la cita subsegüent que situa la introducció de la moneda de quatern el 1212. Que el terme *bossanaya*, el qual en aquesta ocasió significa simplement "una moneda d'escassa qualitat", era de fet la moneda de doblenc pot deduir-se d'un document de 1213, del qual parlarem en l'apartat següent. La data de la seva introducció, però, fou molt probablement els primers mesos de 1210 i no 1209, como ja hem argumentat abans.

Les tres cites que vénen a continuació apareixen una rera l'altra al foli que segueix del MS després de tretze cites amb dates compreses entre el 985 i el 1238, però sense cap mena d'ordre. Cadascuna recull un canvi monetari d'importància. La data 22 de març de 1212 (1213) —hom ha d'esmenar l'any al nou sistema de còmput— com a data de retorn la moneda de quatern durant el regnat de Pere I no està confirmada per altres fonts, però està d'acord amb altres documents referents al 1213. La introducció de la moneda de doblenc per Jaume I el 26 de febrer de 1222, l'any ha d'ésser també esmenat, no està confirmada pel que fa al dia. Bruniquer dona el dia 9 de febrer⁽³³⁾, però el document de seca que comentarem a l'apartat V demostra que l'encunyació va començar a primers de l'any. Finalment, la data de la introducció de la moneda de tern està confirmada per la proclamació oficial de la nova moneda (1 d'agost, confirmat 25 d'agost).⁽³⁴⁾

Les tres cites finals segueixen sense cap mena de separació de les darreres, però són de diferent caràcter, per haver estat preses directament o indirectament de fonts notarials. Dues d'elles estan, al meu entendre, mal situades. La primera cita, de 21 d'abril de 1213, en la qual es mana als notaris avaluar el marc de plata a 44 sous, és correcta. Aquesta equivalència està confirmada per altres documents del període en què la moneda de quatern tenia curs legal i és natural que una disposició d'aquesta mena seguís a la introducció de la nova moneda, fet que s'havia produït exactament un mes abans. La segona i la tercera, que avaluen el mar de plata a 75 sous i a 88 sous respectivament, són en canvi totalment impròpies per l'any 1213. L'equivalència de 88 sous era normal pel període de la moneda de doblenc, i la de 75 sous la trobem en el document de seca de 1223, abans referit, on consta que s'emprà en el període 30 d'agost —30 d'octubre de 1222. Aquestes equivalències serien adients per els anys 1209 al 1212 inclusiu, però cap d'aquests anys, excepte el 1209, té cites a les quals es pugui aplicar la frase *eodem anno* i dubto que aquestes equivalències tan baixes apareguessin tan aviat. Són, però, igualment apropiades pels anys 1222-3, després de la reintroducció de la moneda de doblenc. Tanmateix jo crec que l'expressió *eodem anno* hauria d'haver seguit a la cita de *X kal. Martii anno 1221*, no pas a la de *XI kal. Madii ano 1212*, i que les dates correctes d'aquestes equivalències són el 2 d'agost de 1222 i el 10 de gener de 1223.

IV. Les amonedacions del rei Pere dels anys 1209/10 i 1213

No es conserva documentació de seca d'aquestes encunyacions i el nostre coneixement depèn de les dades parcials que donen les següents fonts documentals: el *Chronicon Barcinonense*, una llarga nota de Bruniquer i un document de 1213, recentment publicat. El *Chronicon* registra la introducció d'una moneda anomenada *bossanaya*, sense especificar-ne la llei, l'any 1209 i la de la moneda de quatern el 22 de març de 1212 (1213). Bruniquer dona una sèrie d'equivalències per el marc de plata en el període març 1210 —febrer 1212. El document dona la llei de diferents tipus de monedes que circulaven el maig de 1213.

Les equivalències de Bruniquer són les següents:⁽³⁵⁾

1210	Març — Maig	55	sous
	Juny — Juliol	57	"
	Agost — Octubre	58	"
	Novembre — Desembre	60	"
1211	Gener — Febrer	61	"
	Març — Maig	66	"
	Juny — Octubre	69	"
	Novembre	90	"
1211	Desembre — 1212 Febrer	84	"

La xifra 90 sous potser és un error d'impremta, hom espera una xifra entre els 70 i els 80 sous; equivalències similars, que oscil·len dels 75 als 91 sous, les trobem durant la segona emissió de doblencs l'any 1222, com veurem més endavant. En els dos casos són bàsicament la conseqüència de la decadència del valor de la moneda en circulació, ja que el que havia començat per ésser una moneda de quatern va acabar consistint en una amonedatge de doblencs. El fet que el marc de plata estigués a 55 sous el març de 1210 suggereix amb molta força que la nova moneda tan sols havia estat introduïda el gener o febrer precedents i no pas el 1209.

El document de 1213 està datat el dia 8 de maig, dos mesos després de les noves amonedaions, i refereix la compra per part dels dos delegats reials, Dalmau i Guillem de Creixell, de quantitats importants de monedes de diversos tipus a l'abat de Sant Joan de les Abadesses.⁽³⁶⁾ El seus valors es calculen amb melgoresos (moneda del comtat de Magalona, un dels tipus de moneda més emprats en el Sud de França), ja que la represa de l'encunyació, fet que es produïa en aquell moment a Barcelona, feia ambigua una valoració amb moneda autòctona. El document assenyalava, però, que el pagament es farà amb bona moneda nova de Barcelona (**barchinonenses istius bone monete nove**) i estableix que 12 diners **barchinonenses** equivalen a 16 diners melgoresos. La informació del document està recollida en les tres columnes de l'esquerra de la taula següent, la quarta columna conté els totals calculats, necessaris per a una completa comprensió.

Quantitat total	Tipus de moneda	Equivalència del marc amb melgoresos	Quantitat total de plata amb marcs
122 marcs 3 unces menys 1 tern	terni	12 sous	30.59
26 1/2 marcs	senarii	5 sous	2.54
11 marcs 1 1/2 unces	dupleni	8 sous	1.86
42 marcs menys 1 unça	quaterni	16 sous	13.71
			48.70

S'estima que el valor total equival a 118 lliures de **melgoriensis** i que el deute dels compradors és de 94 lliures i 8 sous **barchinonenses bone motete nove**. Un d'aquests termes, la paraula **senarii**, que no es troba en altres documents del període, es pot explicar fàcilment. La valoració de **senarii** a 5 sous, quan és comparada amb les altres xifres, demostra que devia tenir una llei de un diner i quart, però donat que aquesta darrera fracció era massa complicada per ésser expressada amb facilitat, se la considerava com d'un diner de llei. La paraula **senar**, la qual deriva del llatí **singularis** i correspon en castellà modern a **sencillo**, està ben testificada amb el sentit de "un" o "singular" en català de finals de l'Edat Mitja.⁽³⁷⁾

L'existència de quatre monedes de lleis diferents circulant el 1213 és a primera vista bastant preocupant, però no és difícil d'explicar. Un document no datat del regnat d'Alfons I demostra que l'òbol del seu diner de quatern tenia una llei de tres diners.⁽³⁸⁾ Una reducció de la llei per les fraccions era una manera establerta per compensar el seu elevat cost de fabricació. Jaume I se surt d'aquest costum quan l'any 1258 ordena explícitament que no hi hagi cap diferència de llei entre els diners i els òbols de **tern**⁽³⁹⁾, i és clar que les monedes de **tern** i de **senar** en el document de 1213 són els òbols que corresponen la moneda de quatern i a la moneda de doblenc. En els dos casos les proporcions entre òbols i diners són gairebé les mateixes, amb una gran preponderància, però, de les peces de valor més baix. El que no sabem és si l'acumulació de menudalla del monestir de Sant Joan de les Abadesses va ésser lliurada com a préstec als comissionats reials, com creu el professor Bisson, o si aquests la van adquirir per la seca, com jo m'inclino a pensar. Dalmau i Guillem de Creixell són, per altra banda, coneguts com a **fideles** d'Alfons I i de Pere I, sabem que Dalmau es va distingir especialment a les batalles de les Naves de Tolosa i a la de Muret.⁽⁴⁰⁾ És evident que ambós no eren pas moneders professionals, però no sembla pas fora de lloc pensar que fossin els encarregats de l'encunyació, de la mateixa manera que a Anglaterra, Richard de Cornwall, germà de Henry III, ho fou de l'encunyació del 1247. De tota manera, el document de 1222/23, que comentarem en l'apartat següent, demostra que moltes persones de la seva posició actuarien en el subministrament a la seca de la moneda vella que calia fondre en el curs d'una nova encunyació.

En aquest document apareixen dues altres qüestions. Sabem, a través de moltes equivalències que es troben en els documents dels anys 1184 al 1222, que al llarg de tot aquest període de la moneda normal en circulació era la de quatern, a una talla de 44 sous per marc de plata.⁽⁴¹⁾ Pel que fa a la moneda de doblenc de Pere I, sembla que només tenim aquest document, i per implicació, ja que ens dóna el valor de 88 sous, tenim una carta reial sense data, però registrada el 1213.⁽⁴²⁾ Quan es va introduir aquesta moneda? Penso que no hi pot haver cap mena de dubte que es tracta de la **bossonaya** de l'any 1209 o 1210, emesa quan les finances de Pere es trobaven en unes condicions difícils, i el fet que els regents de Jaume I decidissin de tornar a una moneda de millor qualitat el 1213, demostra que es tractava de moneda de quatern, per tant es va tornar a la situació del 1209.

Hi ha, però, una dificultat aparent. La moneda de quatern es valorava oficialment a 44 sous, i a aquesta raó 48,7 marcs valdrien una mica més de 107 lliures, i no pas 94 lliures 8 sous com diu el document. La raó d'aquesta discrepància és que el preu de mercat de la plata estava molt per sota de la valoració oficial de la moneda; la diferència representa els costos de fabricació de la moneda i el guany que obté el monarca de l'encunyació. El document del 1233, que comentarem al pròxim apartat, demostra que el 1222 d'un marc de plata en sortien 107 sous i 6 1/2 diners a valor facial, una xifra que està molt per damunt del preu de la plata al mercat.

V. La introducció de la moneda de doblenc per Jaume I

Això ens porta a les amonedacions fetes el 1222. Normalment es diu que la data inicial de les encunyacions del doblenc fou el 20 de febrer de 1221. Ja hem assenyalat abans que cal corregir aquesta data per la de 20 de febrer de 1222. Així ens ho confirmen els documents de seca abans al·ludits, els quals foren ja publicats per Botet⁽⁴³⁾, però que foren datats per aquest autor d'una forma que ha originat confusions als autors posteriors. El document inicial, el qual feia referència als mesos de febrer a agost de 1222 i que estava datat el 8 de setembre, no es conserva. En tenim notícia només per una al·lusió d'un segon document, datat **Anno domini MCC vicesimo secundo, prima die Februarii**, on es resumeixen les activitats de la seca en els mesos que van de l'agost al desembre. Botet publicà aquest document amb la data 1 de febrer de 1222, però cal observar que està expressada segons l'antic sistema de datació i que seria 1 de febrer de 1223, segons els nostres còmputos actuals. Afortunadament la documentació dóna de vegades els dies de la setmana que correspongueren a l'inici i a l'acabament d'un període d'encunyació determinat (per exemple a **tercio kalendas Novembris die dominica usque in tercii kalendas Decembris die martis**), i comproven que aquests són correctes per l'any 1222 i no per l'any 1221. Així doncs, la represa de les encunyacions a la qual s'estan referint els documents és la que es va iniciar el febrer anterior (1222).

Aquest document, que pel detall amb què està redactat és un dels més antics que coneixem de l'Europa Occidental, està dividit en quatre apartats. Els tres primers tracten dels canvis del preu de la plata al llarg del període i el quart dóna els totals finals. La plata es va comprar a 75 sous el marc entre el 30 d'agost i el 30 d'octubre —xifra que es correspon amb els 75 sous establerts per l'ordenament del 2 d'agost, recollit pel **Chronicon Barcinonense**—, a 81 sous entre el 30 d'octubre i el 29 de novembre i a 90 sous al marc entre el 29 de novembre i el 23 de desembre, i sembla ésser que la seca tancà als volts de Nadal. El document dóna també les xifres del benefici del comte-rei per cada període i són de: 32 sous i 5 1/2 diners, 26 sous i 6 1/2 diners i 17 sous i 6 1/2 diners per marc; el total en cada cas suma la quantitat de 107 sous 6 1/2 diners. Això vol dir que per cada 6 marcs de pasta (1 marc de plata + 5 de coure) se'n varen tallar 1290 1/2 monedes (107 x 12 + 6 1/2); prenent el marc de Barcelona a 234,27 gr. obtenim un pes teòric del diner de 1,09 gr. Aquesta xifra es correspon bé amb el pes dels exemplars conservats.

És important assenyalar que aquest document dóna bona llum a l'aclariment dels termes amb què s'expressa el document no datat d'Alfons I, abans al·ludit,⁽⁴⁴⁾ i que no fou ben interpretat per Botet i per autors posteriors. El document disposa encunyar 18 sous (18 x 12 = 216) al marc, la qual cosa dóna un pes teòric de 1.085 gr., dels quals una tercera part (0,361 gr.) seria plata. El diner de quatern, però, és regularment avaluat a 44 sous al marc i Botet va entendre que això significava que devia encunyar-se 44 sous (528 monedes) per marc de plata o bé 176 monedes per marc de pasta, per tant el pes de les monedes seria de 1,331 gr. i el seu contingut de plata de 0,442 gr.⁽⁴⁵⁾ El pes de 1,33 gr. està, però, molt per damunt del de tots els altres diners contemporanis, els quals raras vegades excedeixen a 1.0 gr. o a 1,05 gr. i cal tenir present que aquest càlcul està basat en una confusió entre el preu de plata i el valor oficial de les monedes, que sempre implica un preu de plata més elevat que el del mercat lliure. Les monedes referides en el document són, en realitat, diners de quatern normals, encunyats a la talla de 216 per marc i amb un pes de 1.085 gr., i 54 sous d'aquest diners faria un marc de plata. La diferència de 10 sous entre aquesta darrera xifra i l'equivalència oficial de 44 sous, que dóna el document, representaria el benefici real i els costos de fabricació.

Un altre document relacionat amb les amonedacions del 1222 és el que conté les instruccions de Jaume I, adreçades a les autoritats de la ciutat de Barcelona, sobre el valor de la nova moneda. L'original no es conserva, però en coneixem dues còpies registrades del segle XV conservades a l'Arxiu de la Corona d'Aragó (Cancelleria, Reg. 2, fol. CXXXVv. i CXXXVII-CXXXVIIv.). L'una està datada a **5 kal. Jan. 1221** i l'altra a **5 kal. Jan. 1222**, els anys estan escrits amb lletra i la paraula **secundo** de la darrera data sembla haver estat corregida sobre la paraula **primo**. La data correcta ha d'ésser, però, 28 de desembre de 1222, i no 28 de desembre de 1221,⁽⁴⁶⁾ ja que si fos 1221 seria anterior a l'inici de la nova amonedació. El document està datat a Calataiud, la qual cosa coincideix amb l'itinerari del rei el desembre de 1222, ja que aquest, entre el 10 i el 21, estigué a Terrer i Daroca, prop de Calataiud, mentre que l'any anterior i per aquestes mateixes dates (10 al 23 de desembre) estigué a Girona i Barcelona.⁽⁴⁷⁾

El document fixa el valor de la moneda de doblenc a 88 sous per marc en lloc dels 44 sous que valia amb la moneda de quatern, ara desmonetitzada, i la nova equivalència apareix amb un cert nombre de documents de les dues dècades següents.⁽⁴⁸⁾ Per altra banda, el mateix document prohibeix fixar els preus en termes d'or, plata o de melgorenes i ordena que els contractes establerts abans de l'inici de la nova encunyació, els quals estan expressats en termes de moneda de quatern, siguin convertits en moneda de doblenc a raó de 12 a 18 i que en els contractes que s'estableixin d'ara endavant hom apliqui la relació de 12 a 16.

**"et quodcunque debitum de priori moneta vel melgoriense debebatur priusque hec videlicet cude-
retur solvantur 18 denarii de duplenco pro 12 de quaterno. El quodcunque deberi inceptit ex eo tem-
pore et citra solvantur 16 de istis pro 12 de antiquis.**

S'ordena, també, que les monedes en circulació siguin canviades al seu preu (Et campsores cambiant prout potuerint), és a dir en consonància amb la relació teòrica del quatern per dos doblencs. Cal pensar, però, que es tenia en compte el fet que en alguns casos els quaterns estaven per sota del seu pes, per raó del desgast, la qual cosa s'afegia al desavantatge inicial en què es trobava el quatern pel fet d'haver deixat d'ésser la moneda en curs legal. La relació de 12 per 18, però, ja prou allunyada del que seria just, era un intent deliberat per afavorir els que tenien deutes (la Corona devia ésser un dels principals deutors) a despeses dels creditors, i obertament en contra de les normes de l'Església, de les ensenyances dels juriconsults civils i de la forma habitual d'actuar els mercaders. Tots plegats reclamaven unànimement que, sempre que es canviés la llei de la moneda, els deutes pendents haguessin d'ésser liquidats amb monedes del mateix contingut metàl·lic que aquelles segons les quals es va contreure el deute. Pel que fa al canvi de 18 a 16, això era el reconeixement que els preus devien haver començat a pujar tan aviat com la nova moneda es posà en circulació. Sembla que fou la relació 12 per 24, i no és pas sorprenent, la que de fet es va prendre com a normal, ja que és l'única que pot implicar la reavaluació de les monedes a 88 sous en lloc de 44 sous al marc.⁽⁴⁹⁾

VI La identificació de les monedes

Ara és el moment de tornar a les monedes del llistat que hem fet al principi d'aquest article. Com han d'encaixar-se en la seqüència de les emissions de la forma que ens les revelen els documents? Aquests demostren que la moneda de quatern (4/12 de llei), coneguda algunes vegades per *bruni* (terme testificat el 1200) o per *brunet* (testificat el 1180), i avaluada a 44 sous al marc, va córrer al llarg del període que va del 1180, o potser abans, al 1222. En breus períodes, però, es varen emetre monedes de llei més baixa, una d'elles, coneguda per *bussana*, entre els anys 1185-1188 i avaluada a 51 sous al marc; l'altra, que fou una moneda encara més baixa, era de doblenc i s'encunya entre els anys 1209/10 i 1213, la seva darrera equivalència és de 88 sous al marc. La primera fou emesa durant el regnat d'Alfons I la segona en el de Pere I.

Malauradament, cap d'aquestes dues emissions rebaixades han estat per ara identificades. La primera d'elles no implica necessàriament un canvi de tipus i les monedes d'aquesta emissió poden molt bé estar confoses entre les de les emissions normals de l'època. La segona, però, devia implicar algun petit canvi de tipus, ja que el document de 1213, comentat en l'apartat IV, demostra que els contemporanis eren capaços de separar els seus diners en quaterns i en doblencs. Els diners normals que porten el nom de Pere són, però, quaterns. Un exemplar procedent d'una troballa feta a Vic l'any 1822 fou analitzat per en Salat i resultà que tenia dues parts de coure i una de plata.⁽⁵⁰⁾ Per altra banda, un diner i un òbol de la meva col·lecció, que han estat analitzats químicament pel meu bon amic el doctor J. A. Charles, tenen cadascun un contingut de plata del 36% amb un marge d'error de $\pm 1\%$. La llei trobada per l'òbol contradia la meva explicació sobre el terme *terni* del document de 1213, abans citat, ja que hauria d'haver estat d'un 25% com a màxim. És possible, però, que quan es va reintroduir la moneda de quatern l'any 1213, els dos valors (diner i òbol) es fabriquessin a la mateixa llei. Evidentment caldrà fer més anàlisis abans que hom pugui fer generalitzacions sobre aquesta qüestió. De tota manera el fet és que les monedes del període 1209/10-1213, que han d'ésser rares per les mateixes raons que ho han d'ésser les del període 1185-1188, estan encara per descobrir.

Això suscita, però un altre punt de la qüestió. La reforma de 1213 va tenir lloc uns mesos abans de setembre, quan el rei morí a la batalla de Muret. Però només coneixem dos tipus de diners amb el nom de Jaume I, malgrat que aquestes monedes devien haver estat de tres lleis diferents: els diners de quatern emesos de 1213 a 1222, els diners de doblenc de 1222 al 1258 i diners de tern de 1258 al final del seu regnat (1276). Els diners que tenen un escut són els de doblenc de 1222-58 i els que porten el bust reial, dels quals en coneixem diverses variants,⁽⁵¹⁾ són els de tern de 1258-76. Quins són, però, els quaterns de 1213-22?. Penso que és correcte assumir que es tracta de monedes que porten el nom de Pere, la qual encunyació devia continuar sense canvis després de la seva mort. En aquesta època, trobem a la història d'Europa monarques que algunes vegades deixen de substituir a les monedes el nom del seu predecessor pel seu propi, especialment si desitgen remarcar el fet que el pes i la llei de les emissions són els acostumats.

A Anglaterra, per exemple, varen fer això dos monarques contemporanis de Pere I, Ricard I (1189-99) i Joan (1199-1216), els quals encunyaren moneda amb la llegenda HENRICUS REX, del seu pare Enric II, durant tot el temps dels seus regnats.

Un canvi de tipus a Catalunya després del setembre de 1213, quan Jaume I començà a regnar, i només sis mesos després que s'hagués retornat a l'emissió de diners de quatern, hauria aixecat inevitablement la sospita que els regents de Jaume I, que només tenia 10 anys, seguien l'exemple de Pere I de rebaixar la llei de la moneda.

Tot això ens porta encara a un altre aspecte. En general, s'assumeix que les monedes que porten, simplement, el títol *rex*, sense nom personal del rei, deixen d'encunyar-se després de la mort d'Alfons I l'any 1196 i que són substituïdes de seguida per les que duen el títol *PETR' REX*. Una altra possibilitat és que la primera sèrie con-

tinués fins a l'any 1210, potser fins i tot amb algun canvi, que podia ésser reconegut pels contemporanis, fins a l'any 1213. Tenint present que Pere I fou mort a Muret el setembre d'aquel any, això significaria que la major part de les monedes que porten el seu nom foren, en realitat, encunyades pel seu fill. No m'atreveixo a afirmar que fos realment així, però crec que és una hipòtesi que valdria la pena de verificar. Hom requereix més informació sobre aquests dos punts. En primer lloc caldria considerar la que poden oferir les troballes. Hi ha moneda de Pere I trobada juntament amb moneda de sobirans d'estats veïns, les quals puguin ésser datades amb seguretat abans del 1210 o 1213? Si n'hi ha, la meua hipòtesi se'n va per terra.

En segon lloc caldria preguntar-se: és possible de descobrir, a través d'anàlisis químiques de les monedes d'aquesta època, alguna moneda de baixa llei que pogués atribuir-se als anys 1210-13? Això podria determinar, també, si la devaluació tingué lloc dins la sèrie REX o dins la de PETR'EX.

No és pas fàcil de poder determinar aquestes qüestions d'Anglaterra estant, i crec que han de quedar pels investigadors que treballen al país on varen encunyar-se les monedes.

NOTES

*Amb el títol "Aux origines de la moneta de doblenc" es presentà en frances una versió abreujada d'aquest text al Symposium Numismàtic de Barcelona.

El meu agraïment a Anna M. Balaguer per haver estat tan amable de traduir aquesta llarga versió al català i per haver comprovat algunes referències que jo no podia consultar directament des d'Anglaterra. Estic també en deute amb Mme. Françoise Dumas pel seu ajut sobre el *Chronicon Barcinonense* i amb el professor Thomas N. Bisson per les seves orientacions sobre documents monetaris de principis del segle XII i per haver-se llegit l'esborrany preliminar d'aquest text.

- (1) - *Les monedes catalanes* (3 vols. Barcelona, 1908-12).
- (2) - "The billon dineros of Barcelona, II", *Seaby's Coin and Medal Bulletin*, 1957, pp. 290-4, 338-42.
- (3) - Botet, I, pp. 73-77, números 22-46, i pp. 87-9; A. Heiss, *Descripción General de las monedas cristianas desde la invasión de los árabes*, II, Zaragoza, 1867, p. 68, números 1-4.
- (4) - Botet, II (1909), pp. 29-30, números 159-60; Heiss, II, p. 69, números 1-2.
- (5) - Botet, II, pp. 35-6, números 161-2; Heiss, II, p. 71, números 1-2.
- (6) - Botet, II pp. 61-2, números 163-4; Heiss, II, p. 72, números 1-2.
- (7) - Botet, II, pp. 62-4, números 165-6; Heiss, II, p. 72, números 3-6.
- (8) - "La moneta 'nova' barcelonesa de Alfonso I", *Numario Hispanico*, X, (1961), pp. 123-6.
- (9) - "L'òbol de Barcelona d'Alfons I, i la llegenda 'ANF REX' no existeix", *Gaceta Numismàtica*, 48, Marzo, 1978, pp. 33-41.
- (10) - A. Campillo, *Dissertatio de moneta Barcinonensi a la seva Disquisitio methodi consignandi annos aerae christianae*, (Barcelona, 1766), p. 314. Segueix una llarga sèrie de referències amb equivalències de 44 sous. El comentari de Guillem de Vallseca en la seva obra, tan rara, *Antiquiores Barchinonsium leges quas vulgas Usaticos appellat*, (Barcelona, 1544), fol. CLIX, manifesta cert excepticisme sobre aquesta qüestió (*quidam vero dicunt quod antea currit moneta de uneta el credo quod male dicunt semper currit iste de quaterno*), i no queda pas clar si la referència de uneta, o només el valor de 44 sous, són a la carta de 1187. Sobre el jurista Guillem de Vallseva vegeu F. Torres Amat, *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes*, I, Barcelona, 1836, pp. 643-4.
- (11) - J. Salat, *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*, (Barcelona, 1818) I, p. 110.
- (12) - *Ibid.*, I., p. 23.
- (13) - R. Loddo, "I papions, i pepiones e la moneta uneta: denari pavesi e veneti correnti in Catalogna e Castiglia dal IX al XIII seculo", *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*, VII, (1913-14), pp. 336-50, amb un comentari de J. Botet i Sisó, pp. 350-4.
- (14) - *Mon. Ger. Hist., Scriptores*, XX. 14,15.

- (15) – **Il Liber Abbaci de Leonardo Pisano**, ed. B. Boncompagni, (Rome, 1857), p. 127.
- (16) – Francesco Balducci Pegolotti, **La Practica della Mercatura**, ed. A. Evans (Cambridge, Mass., 1936), p. 18. **La bolzonaglia si e tanto a dire come monete piccole non corsibile in quelli luoghi ove sono per fondere e per disfare.** Aquest passatge probablement correspon a l'esborrany final del text, c. 1340.
- (17) – Botet, III, pp. 240-3. Comentarem aquest text a l'apartat V.
- (18) – A. C. A., pergamins Alfons I, 519.; **Item de cambio balzaneto iacensis monete DC libras II solidos et V denarios.** Dec aquesta referencia al professor Bisson.
- (19) – **Colección diplomática de la Catedral de Huesca**, ed. A. Durán Gudiol, II (Zaragoza, 1969), número 576, p. 549, del llibre de la Cadena del Consell de Jaca.
- (20) – “Item stablim, que se algun moneda Barcelonesa a Jacquesa falsarà, o a fondre en altra loc aportarà, o alguna billonalla de Cathalunye traurà, aixi com a falsari de moneda sic punit” (Ordenança de Jaume I, cap. 35, a **Constitutiones i altres drets de Catalunya**, (Barcelona, 1704), III, p. 82).
- (21) – “Statuimus... quod... aliquis... nom extrabat vel extrahi faciat a predictis regnis (València i Mallorca) vel eorum pertinentiis iacenses, melgorienses, barchinonenses, platam aurum vel argentum, vel aliquam monetam vel balçonallam: sed tota predicta moneta et quilibet baçonalla defferatur ad magistrum ipsius monetae vel ad campsores” (Ordenança de Jaume I, 8 de maig 1246, cit. Botet, III, 257).
- (22) – Salat, **op cit**, “Instrumentos justificativos”, numeri, XXVIII, p. 32. Aquest utilitza la forma **balçonaya** en citar textualment l'ordenament de Jaume I i també després.
- (23) – La referencia més antiga qu he pogut trobar en un document català del terme “byllo” està en els estatus de la seca de Barcelona, datats a l'agost de 1285 (Botet, III, p. 270-71).
- (24) – **Rubriques de Bruniquer, Ceremonial dels magnífics consellers y Regiment de la Ciutat de Barcelona** (5 vols., Barcelona, 1912-16), IV, p. 129. Salat va creure erroniamment que la forma bussana derivava de l'arrel **bis** i per comparació amb el tern i el quatern, que eran de 3 i 4 diners de llei, la suposa de 2 diners i per tant pense que és un sinonim de doblenc.
- (25) – Salat, I, p. 110.
- (26) – Salat, I, p. 110-1; Botet, II, pp. 24, 32, 41.
- (27) – Editat per Etienne Baluze, P. de Marca, **Marca Hispanica** (Paris, 1688), col. 755.
- (28) – L. D'Achery, **Spicilegium sive collectio veterum aliquot scriptorum**, (2ª edició, París 1723), III, p. 141, les cites pels anys 1213 i 1258 són incompletes.
- (29) – H. Flores, **España Sagrada**, XXVIII (Madrid, 1774), pp. 323-28 i 328-34.
- (30) – A. Potthast, **Biblioteca Historica medii aevi**, (2ª edició, Berlin, 1896) p. 253. Aixi ho assumeix també M. Coll i Alentorn al parlar del **Chronicon** en el seu estudi “La historiografica de Catalunya en el període primitiu”, **Estudis Romanics**, III, (1951-2), pp. 162-73, i invalida la major part de la seves argumentacions.
- (31) – Vull manifestar el meu agraïment més sincer a l'amiga Françoise Dumas per haver identificat aquest document i haverme'n procurat una còpia fotogràfica.
- (32) – Botet, II, pp. 31-2.
- (33) – Bruniquer, IV, p. 129.
- (34) – Botet, III, pp. 244-6, datada equivocadament, com a 1257, a l'encapçalament. Bruniquer (IV, p. 130) dóna la data 24 d'Agost, es tracta evidentment d'una errada.
- (35) – Bruniquer, IV, p. 129.
- (36) – T. N. Bisson, “Sur les origines de monedatge: quelques textes inédits” **Annales du Midi**, LXXV, (1973), pp. 102-4. La seva elucidació de les monedes referides en el document no és prou exacta en alguns aspectes.
- (37) – A. Alcover i F. de B. Moll, **Diccionari català-valencià-balear**, IX (La Palma, 1959), p. 820.
- (38) – Botet, III, p. 240.

- (39) – *Ibíd.*, III, p. 244: “sint denarii et oboli eiusdem legis et signi: ita quod in lege et signo nulla differentia sint interdenarios et obolos”.
- (40) – Bisson, *art cit*, pp. 97 i 103, notes 24 i 25.
- (41) – Botet, II, p. 26, 33, 38.
- (42) – Botet, II, p. 34, nota 2, argumenta, sense que això sigui necessari donada la forma en què ara ho veiem, que en realitat ha de pertànyer al regnat de Jaume I.
- (43) – Botet, III, pp. 240-3.
- (44) – *Vid.* nota 38.
- (45) – Botet, II, p. 28. A la pàgina 39 repeteix el càlcul pel diner de doblenc i arriba al mateix pes erroni.
- (46) – Una nota marginal de Pere Miquel Carbonell, arxiver i gran erudit de finals del segle XV i primers del XVI (+ 1517), ja fa aquesta correcció; sembla que l'error fou del seu predecessor Jacob Garcia. Estic en deute amb Anna M. Balaguer per haver-me procurat les xerocòpies de les dues cites. El document és citat per Botet, II, p. 39, nota 1, però dóna una signatura antiga (Reg. 2, *Varia*, fol. 27 v.).
- (47) – J. Miret i Sants, *Itinerari de Jaume I “el Conqueridor”*, (Barcelona, 1918), pp. 42-43; 38-39.
- (48) – Botet, II, p. 39, nota 4.
- (49) – Botet, II, p. 39, nota 4.
- (50) – Botet, II, p. 36, citant el MS del volum tercer d'en Salat que no s'arribà mai a publicar. Dit manuscrit es conserva avui a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona i J. Botet en dóna un extracte (“Noticia del volum tercer del “Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña por el Dr. D. Josef Salat”, *Boletín de la Real Academia de Buenas Letras de Barcelona*”, any XII, num. 45 i 46, pp. 5-42, 7 Làms.
- (51) – Botet, II, pp. 62-4; O. Gil Farrés, “Sobre los dineros barceloneses de Jaime I y de Jaime II. Una rectificación monetaria”, *Numario Hispánico*, III, (1954), pp. 41-54. Qui atribueix a Jaume II una d'aquestes variants.

NOTES SOBRE LES PRIMERES AMONEDACIONS REIALS A BARCELONA: ELS TERMES BRUNETI, BOSSONAYA I EL CHRONICON BARCINONENSE

Introducció

- I – La suposada moneta uneta
- II – Sobre el significat del terme Bossonaya
- III – Les cites monetàries del *Chronicon Barcinonense*
- IV – Les amonedacions del rei Pere dels anys 1209/10 i 1213
- V – La introducció de la moneda de doblenc per Jaume I
- VI – La identificació de les monedes

Notes

ALGUNES ABREVIATURES PALEOGRÀFIQUES DE LA NUMISMÀTICA CATALANA MEDIEVAL

Per Ignasi M. PUIG I FERRETÉ

El reduït espai disponible a l'anvers i al revers de les monedes va ser sempre un obstacle per al gravador el qual, a l'hora d'inscriure a l'encuny les llegendes que el costum de cada època li dictava, es veia impossibilitat de copiar-les íntegrament.

Per aquest motiu les paraules de la llegenda o llegendes van sofrir des de sempre contraccions, abreviatures o supressions de lletres⁽¹⁾

En alguns casos la llegenda abreujada resulta, a més, intel·ligible o difícil d'interpretar, si més no per al no iniciat, ja que l'ornamentació de les lletres i l'aparició de signes gràfics annexos no contribueixen precisament a facilitar-ne la lectura correcta.

Els documents coetanis presenten, generalment, els mateixos trets i les mateixes característiques paleogràfiques que puguin ostentar les llegendes monetàries. L'única solució per a la correcta interpretació dels signes gràfics esmentats és, doncs, recórrer a la paleografia.

La paleografia és la ciència que estudia les escriptures i els signes gràfics en ells mateixos i per a la seva adequada interpretació⁽²⁾

L'escriptura està sotmesa a diversos condicionaments en la seva lenta, però progressiva, transformació no-més perceptible a la llarga i per comparació amb models anteriors.

Entre aquests factors transformadors hi hem de comptar la manca d'espai i la manca de temps. Tots dos indueixen a abreujar els mots i per això l'estudi de les abreviatures és un capítol molt important dintre de la paleografia⁽³⁾

Totes les abreviatures s'han format segons dues pautes o sistemes: per estroncament o bé per contracció. És a dir, per supressió de les lletres finals de la paraula —com en el cas de *diX* per *dixit*, *acceḅ* per *accepit* i *paginā* per *paginam*— o bé per la supressió d'algunes de les lletres intermèdies de la paraula—com en el cas de *ds* per *deus*, *ēps* per *episcopus*, *nt* per *noster*, *cōdicio* per *condicio*—.

L'existència d'una abreviatura s'indica generalment mitjançant una ratlla horitzontal posada damunt la paraula o síl·laba afectada, però també pot indicar el mateix un apòstrof o una ratlla transversal.

Hi ha, encara, altres abreviatures conegudes amb el nom de *notae iuris* i utilitzades en els antics manuscrits jurídics que passaren també a formar part del bagatge escriptural de l'edat mitjana, com per exemple l'ús de *p* per *per*, *ḅ* per *pro*, *ē* per *est*, *ēē* per *esse*, i encara *m* per *mihi*, *v* per *vero* i *p* per *pri*-; o bé el cas de la lletra *r* amb una ratlla obliqua *r̄* o amb un apòstrof, *r'* amb el valor de *-rum*: *suor̄* per *suorum*, *eor̄* per *eorum*.

Entre elles n'hi ha, també, que deriven de les notes tironianes, escriptura taquigràfica usada per un esclau de Ciceró —Tiró—, que van ser aprofitades a l'edat mitjana; com per exemple l'ús del signe *τ* per *et* i *ʔ* per *-os*, *-us* al final de paraula: *ei ʔ* per *eius* i *p ʔ* per *post*⁽⁴⁾.

Aquestes mateixes regles paleogràfiques van passar a les llegendes de les monedes on, per manca d'espai, sovint hi foren aplicades. Vegem, doncs, com es donen a la pràctica alguns dels exemples concrets que he exposat fins ara.

A) En primer lloc podem veure un cas d'abreviatura per estroncament. Els croats de Pere II el Gran, tipus I⁽⁵⁾, duen al revers la llegenda BARCHINO amb un signe sobre la *N* i la *O* que sembla una omega minúscula *ω* (làmina I,1). No és altra cosa que un signe d'abreviatura —una ratlla horitzontal sofisticada— amb valor de *NA*⁽⁶⁾. Cal llegir-hi, doncs, BARCHINONA.

B) Vegem ara un cas d'abreviatura per contracció. Els diners atribuïts a Ramon Berenguer III⁽⁷⁾ duen al revers unes lletres, enganxades les unes a les altres, que formen dues paraules diferents una a cada banda del pal de la creu: *RMN* i *BR*; a sobre de cada paraula hi ha un signe *Ω* (làmina I,2), semblant a una omega majúscula. No són altra cosa que la ratlla horitzontal d'abreviatura, més o menys ornamentada, damunt del nom del comte Ramon Berenguer: RAIMUNDUS BERENGARIUS.

Observem ara la utilització de dues *notae iuris* diferents.

C) Mentre que al diner d'Alfons I de Provença,⁽⁹⁾ dit també de la mitra, hi figura al revers la llegenda PROVINCIA (làmina I,3), el ral coronat d'Alfons I,⁽⁹⁾ duu al revers la llegenda POVINCIA amb un traç a la part del darrera de la P, a la part inferior (làmina I,4).

És la utilització de $\mathfrak{p}$ per *pro* i cal interpretar la llegenda com en el primer tipus d'Alfons I.

D) El doblor del rei Sanç de Mallorca⁽¹⁰⁾ duu al revers la llegenda MAIORICAR REX, amb un traç més o menys horitzontal darrera la segona R (làmina i,5).

No és altra cosa que la utilització de l'abreviatura $\mathfrak{r}$ per *-rum*. Cal transcriure-la així: MAIORICARUM REX.⁽¹¹⁾

També he pogut detectar la presència de **dues notes tironianes** com a abreviatures.

E) En el pirral de Sicília de Pere II el Gran⁽¹²⁾ hi podem llegir a l'anvers P DEI GRA ARAGON SICIL REX i al revers COSTA DEI GRA ARAG SICIL REGIA. Entre les dues titulacions reials d'Aragó i Sicília hi ha un signe vermiforme (làmina II,1)

És evident que ens trobem davant del signe τ amb valor d'*et*. Cal llegir-hi, doncs, P DEI GRA ARAGON *et* SICIL REX i COSTA DEI GRA ARAG *et* SICIL REGIA.

He trobat aquest mateix signe tironià en el croat de Ferran I⁽¹³⁾ amb idèntic valor, evidentment.

F) Els diners de Barcelona de Pere I el Catòlic i de Jaume I⁽¹⁴⁾ duen, respectivament, la llegenda PETR i IACOB seguides d'una mena de coma o d'apòstrof (làmina II, 2,3)

És el signe gràfic $\mathfrak{v}$ per *-us*. Ens cal llegir-hi, doncs, PETRVS i IACOBVS, respectivament.

Els monarques successors van posar-hi, generalment, llurs noms sencers sense abreviatures. El rei Martí I adoptà un altre cop el signe per al seu nom en el doble coronat i en el ral de València (làmina II,4)⁽¹⁵⁾. I també figura en algun croat de Ferran I, d'Alfons IV el Magnànim i en els menuts de billó rossellonesos d'aquest darrer.⁽¹⁶⁾ així com també en els pacífics de Pere de Portugal i de Reiner d'Anjou⁽¹⁷⁾.

De vegades, però, aquests signes eren alterats a poc a poc, insensiblement, fins que perdien la seva significació inicial i es fossilitzaven a les mans d'uns operaris de seca que es limitaven a repetir uns signes que no entenien; d'aquesta manera els signes gràfics passaven d'un tipus a l'altre a través del temps fins que, en un moment donat, eren reformats o bé definitivament bandejats.

Els exemples més clars que he trobat d'aquest procés més o menys inconscient afectaren la forma llatina del nom de Barcelona. Observem-los separatament: una prova ens la proporcionen diners i una segona, croats.

Els estadis d'evolució que he constatat en el primer cas són els següents:

1) En els diners de Ramon Berenguer I i fins als de Ramon Berenguer IV⁽¹⁸⁾ hi apareix la llegenda BARCINO (làmina III, 1-2).

Convé destacar que la lletra C té uns reforços molt marcats $\mathfrak{C}$.

2) En els diners d'Alfons I el Cast, Pere I el Catòlic i en el diner de doblenc i de tern del primer tipus de Jaume I⁽¹⁹⁾ aquesta mateixa lletra C ja ha perdut el reforç superior i presenta aquest aspecte $\mathfrak{C}$ (làmina III, 3-4)

Aquesta lletra C perd progressivament la seva identitat i, gairebé tancada, hom la confondrà aviat amb una Q.

3) En els diners de tern del segon tipus de Jaume I⁽²⁰⁾ aquesta lletra ja és clarament una Q i, tot adonant-se de la incorrecció de la grafia BARQINQNA, hom hi afegeix darrera de la novella Q una V. O sigui que la llegenda completa és BARQVINONA. (làmina III,5)

De tal manera havia esta confosa aquella C estrafeta amb una Q que els responsables de la seca es van veure obligats a corregir, en un moment donat, una grafia que els havia arribat i que creien -amb raó-incorrecta.

4) En els diners de Jaume II i d'Alfons III el Benigne⁽²¹⁾ hi podem veure, encara, la utilització d'una abreviatura per contracció. Hi llegim BAQINONA amb un apòstrof entre la primera i segona lletra, que no és altra cosa que un signe d'abreviatura que indica l'absència de la R (làmina III, 6-7). No hi trobem, en canvi, cap signe que expliqui la supressió de la V.

Probablement tot ha estat motivat pel pas de la llegenda al revers on ha estat dividida en quatre grups de dues lletres cadascun. Per estètica l'apòstrof ha estat posat entre les dues primeres lletres i no al lloc que li correspon en realitat, que és entre la segona i la tercera lletra, on hauria passat potser desapercebut al costat del braç de la creu.

I si ara passem dels diners als croats hi podrem observar un fenomen força semblant.

a) El croat de Pere II el Gran, tipus primer, té el revers dividit en quatre espais i la llegenda distribuïda així BA-RC-HI-N^{VO}, que ja hem vist⁽²²⁾ que cal llegir BARCHINONA (làmina IV,1)

b) Aquesta distribució ja ha canviat en el croat del segon tipus ⁽²³⁾ on podem llegir-hi CIVI-TAS-BARCHI-NONA (làmina IV,2).

Però disset lletres són moltes lletres a repartir en quatre espais; per aquest motiu hom abreuà la R mitjançant una ratlla més o menys horitzontal i muntà la I damunt l'H: d'aquesta manera obté dos espais més, o dues lletres de menys.

No es tracta, doncs, d'una K -que d'altra banda no té cap fonament filològic ni històric en el nom llatí de Barcelona- sino d'una i que, per manca d'espai, ha estat posada damunt de l'h. No hem de llegir-hi, doncs BACKNONA com ho han fet tots els numismàtics d'ençà de l'obra meritíssima d'en Botet i Sisó sino BARCHINONA que, d'altra banda, és la grafia correcta que apareix en els documents de l'època.

c) En els croats d'Alfons II el Franc (làmina IV,3) hi ha la mateixa distribució de la llegenda que en els del seu pare, Pere II⁽²⁴⁾.

d) En els croats de Jaume II, en canvi, la llegenda ha recuperat la r que havia estat abreuçada en els dos estadis evolutius anteriors, b i c, amb la qual cosa hom altera la distribució així: CIVI-TASB-ARCHI-NONA⁽²⁵⁾.

He trobat, encara, una peça on no hi ha la i de Barchinona (làmina IV,4) i es veu claríssimament que l'altra lletra es una h, normalment cofada amb una i, i no pas una k. Per aquest motiu l'he adjuntada al costat de la peça que duu la llegenda "normal" (làmina IV,5).

Durant els regnats d'Alfons III el Benigne i Pere III el Cerimoniós la identificació de les lletres h i i continua essent prou clara (làmina IV, 6-8).

e) En els croats de Martí I i de Ferran I d'Antequera ja es fa més difícil de distingir les dues lletres h i i degut a les ornametacions gòtiques que alteren o compliquen els traços constitutius de les lletres (làmina IV, 9-10).

f) En els croats d'Alfons IV el Magnànim hi podem trobar símptomes d'una definitiva confusió dels sons i dels signes, al costat dels casos "normals". Concretament, hi ha dues grafies per al nom de Barcelona: BARKANONA en un terç de croat i COMS BARKNONA ROCIL en un croat del Rosselló ⁽²⁶⁾.

En els croats d'Enric de Castella i de Pere de Portugal no hi destaca, en canvi, cap tret original respecte dels croats de Martí I (làmina IV, 11-12).

g) En els croats de Ferran II el Catòlic, al costat de les peces similars a les de Martí (làmina IV, 13), hi ha tota una sèrie de llegendes originals i fins i tot algunes d'aberrants que han fet pensar a algú si no es tractava de peces falses. Són la lectura correcta BARCINONA, al costat de BARCNONA, BARDANONA, etc.⁽²⁷⁾.

La transició, insensible d'altra banda, del dígraf hi -que cada cop serà més similar a una K o a una H majúscula segons els casos- pot situar-se, doncs, al segle XV i, concretament, entre els regnats de Martí I i de Ferran II (làmina IV, 9-13). És en aquest període que el dígraf perd la seva identitat i a poc a poc és assimilat a la K o H. N'hem pogut veure un índex de fluctuació molt clar i molt suggeridor en un dels croats rossellonesos d'Alfons IV. Aquest pas, però, no es va donar en cap cas abans del segle XV⁽²⁸⁾.

Els exemples que he recollit no són sino un petit mostrari, variat però reduït, dels signes i abreviatures que hom pot trobar en la numismàtica catalana medieval.

No pretenc, doncs, haver recollit els casos de més relleu ni tan sols els més representatius. Aquest treball solament vol ésser una primera contribució al tema per tal de posar en guàrdia els numismàtics i col·leccionistes no prou familiaritzats amb la paleografia.

Crec que podria ser interessant d'acabar aquesta petita aportació paleogràfica tot fent una proposta constructiva per tal d'obtenir unes transcripcions fidels que permetin, alhora, una lectura correcta de les llegendes.

Si perdem de vista aquests dos punts -la fidelitat i la intel·ligibilitat- ens arrisquem a fer, simplement, unes transcripcions fidels dels signes representats a les llegendes però sense entendre'ls o sense copsar-ne el sentit real⁽²⁹⁾.

Si, contràriament, fem una lectura correcta de les llegendes abreuçades però no especifiquem quins signes hi apareixien a la peça, podem caure en l'extrem contrari. I una persona que no conegui la moneda en qüestió no es farà el càrrec de quins signes concrets han fet possible aquella lectura o interpretació; o bé aquesta persona es trobarà desorientada a l'hora d'identificar la peça que li han interpretat.

Per això crec que amb les peces que duen signes d'abreviatura convindria copiar les llegendes dues vegades. En primer lloc la transcriuríem amb aquests signes, tal com els trobem a la moneda. En segon lloc, entre parèntesis quadrats, donaríem la llegenda sencera convenientment interpretada i desenrotllada.

És el mateix que faríem si ens trobéssim davant d'una llegenda escrita en una llengua poc assequible.

Crec que no complicaria excessivament l'exposició general i, en canvi, deixaria clarament establerts quins signes hi ha realment a la moneda i com cal interpretar-los.

Bellaterra, primavera del 1979

NOTES

- 1.- Amb motiu d'un treball anterior sobre dos croats escapçats d'Enric de Castella i Pere de Portugal (vegi's NUMISMA, XXVIII, n. 150-155, gener-desembre 1978, p. 449-454) en col.laboració amb el senyor Lluís Domingo Figuerola, el professor Anscari Manuel Mundó i Marcet em cridà l'atenció sobre un aspecte paleogràfic de les llegendes dels esmentats croats. Aquella qüestió ha estat el nucli originari del present treball i per tant vull agrair-li des d'aquí al professor Mundó les indicacions que en tot temps m'ha proporcionat en aquest camp.
- 2.- Per a una visió actualitzada d'aquestes qüestions generals vegi's l'article **Paleografia** de la Gran Enciclopèdia Catalana, vol. XI (1978), p. 209-211, a cura del prof. A. M. Mundó.
- 3.- Giulio Batelli, **Lezioni di paleografia**, Città del Vaticano, 1949, p. 107, donava aquesta definició d'abreviatura: "Per abbreviatura intendiamo un vocabolo in cui alcune lettere non furono scritte per guadagnare tempo e spazio, e in luogo delle lettere mancanti fu messo un segno indicativo".

Alguns dels exemples que figuren en aquest treball han estat trets d'aquesta obra. Per a una més ampla informació vegi's el capítol V, p. 100-114 **Le abbreviazioni**
- 4.- Per a un bon repertori d'abreviatures vegi's CAPPELLI, A., **Dizionario di abbreviature latine ed italiane**, ed. Ulrico Hoepli, Milano, 1973 (6ª ed.).
- 5.- Badia, A. **Catàleg dels croats de Barcelona (1285-1706)**, Barcelona, 1969, n.1.
- 6.- Tant Badia op. cit. com Botet (**Les monedes catalanes**, II, n. 175) es limitaren a fer-ne la descripció, sense cap comentari.
- 7.- Botet, I, n.151
- 8.- ROLLAND, H. **Monnaies des comtes de Provence, XII-XV siècles**, Paris 1956. n.9
- 9.- Idem, n.11
- 10.- SIMON CIANCAS, M. Luisa **Aportación a la numismática mallorquina**, Numario Hispánico, III (1954), p. 213, n.2
- 11.- Ara que parlem de numismàtica balear voldria remarcar que hi ha un diner de Menorca d'Alfons IV el Magnànim, publicat per Heiss i Campaner, on hom hi pot llegir clarament MINORICHARVM, però, en canvi, tots dos hi llegiren MINORICARVM. (v. CAMPANER, A., **Numismática Balear**, lam. V, n. 14).
- 12.- SPAHR, R. **La monete siciliane dagli aragonesi ai borboni (1282-1836)** Palermo, 1959, n.10
- 13.- Badia, n. 461-463 l'arribà a transcriure per una Z!
- 14.- Botet, II, n. 161 i n. 163,
- 15.- Botet, II, n.327 i MATEU, F. **La ceca de Valencia y las acuñaciones valencianas de los siglos XIII al XVIII, Valencia, 1929, p. 58, n.23.**
- 16.- Idem, n.333. 350 i 359.
- 17.- Idem, n.419 i 423.
- 18.- Per a una nova classificació d'aquests diners vegi's el treball exhaustiu de M. Crusafont i Anna M. Balaguer, **Els comtats catalans: les seves encunyacions i àrees d'influència: I. Corpus**, a les Actes del Symposium Numismàtic de Barcelona (febrer 1979), p. 377-474 i XXXIV làmines; per a aquesta qüestió veure les p.414-426.
Aprofito l'avinentesa per agrair al senyor Miquel Crusafont i a la senyoreta Anna M. Balaguer, així com també al Gabinet Numismàtic de Catalunya, la gran ajuda que m'han proporcionat en facilitar-me les fotografies que acompanyen aquest meu treball.
- 19.- Botet, II, n. 159, 161, 163 i 165, respectivament.

- 20.— Botet, II, n. 171.
- 21.— Botet, II, n. 195 i 206, respectivament.
- 22.— Veure les notes 5 i 6.
- 23.— Botet, II, n. 177 i Badia, n.4
- 24.— Botet, II, n. 180 i Badia, n. 8-34.
- 25.— Botet, II, n. 184 i Badia, n. 35-126. Aquesta distribució de la llegenda va ser la preferida i arribà pràcticament sense alteracions fins als croats de l'època de Ferran II el Catòlic.
- 26.— Badia, n. 523 i 553, respectivament.
- 27.— Badia, n. 766, 778-812 i 827, respectivament.
- 28.— Per a acabar voldria afegir que, tot seguint la indicació que hom em va fer en llegir jo aquesta comunicació en el Symposium Numismàtic de Barcelona, he comprovat les llegendes que figuren als segells de cera dels sobirans de Catalunya des de Jaume I fins a Ferran II (SAGARRA, Ferran de *Sigillografia catalana*, I, Barcelona, 1916). He vist, amb sorpresa, que la lletra **H** del nom Barchinona apareix sempre en forma minúscula **h** i que en la majoria de segells de Jaume II hi figura muntada per la lletra **i** (op. cit., n. 41, 42, 44 i, d'Alfons III el Benigne, 520 igual com ho hem vist en els croats a partir del tipus II de Pere II el Gran.
- Si aquesta evolució no pot veure's en ells segells de cera de Pere II el Gran i d'Alfons II el Franc és degut a l'escàs nombre de segells conservats d'aquests dos monarques i al seu estat de conservació.
- Tots aquests extrems avalen un cop més, i **a posteriori**, la lectura que he fet de la llegenda dels croats de Barcelona.
- Pel que fa als segells posteriors al regnat de Jaume II la forma més corrent és BARChN (op. cit., n. 49, de Jaume II; 53, d'Alfons III; 57, de Pere III; 69, de Joan I; 75, de Martí I, etc.) tot i que hi ha altres variants. Una cosa, però, queda clara i és que en els segells reials —objectes fets amb molta cura per artesans especialitzats i per a l'ús directe del monarca— mai no es va donar la confusió de les dues lletres sobreposades, **hi**, en **k**. La lletra **h**, amb **i** o sense **i**, no va perdre la seva identitat, en els segells reials, mercès a la cura i a la superior cultura d'uns orfebres especialitzats.
- 29.— Com ja deia a la nota 13, en Badia va interpretar el signe τ com a Z (op. cit., n. 461-463).

1

2

3

4

5

1

2

3

4

totes ampliades al doble

1

2

3

4

5

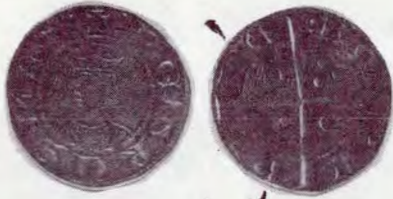
6

7

totes ampliades al doble

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

n. 2, 3, 5, al doble.

PRIMERES CONCLUSIONS DE L'ESTUDI DE LA MONEDA CATALANA COMTAL

Anna M. BALAGUER

Els problemes que planteja la numismàtica comtal catalana no quedaran pas resolts en aquest **Symposium**, malgrat els esforços que tots plegats hi hem esmerçat. El temps de què disposaven era massa curt, encara no fa un any que Miquel Crusafont proposà de tractar aquest període de la numismàtica catalana en el present **Symposium**, i la feina a fer és molt més llarga i complexa del que pensàvem. Per això no podem pas parlar de conclusions en un sentit estricta, sinó més aviat de primeres conclusions o, potser millor encara, del plantejament de la feina que resta per fer i com s'haurà d'orientar ara que penso seguir en aquesta recerca com a tema de la meua tesi doctoral, dirigida pel Professor Manuel Mundó.

PES DE LA LLIURA DE CARLEMANY DESPRES DE LA REFORMA (c. 793): UN ESTAT DE LA QUESTIO.

L'origen carolingi de les primeres amonedacions medievals al nostre país ens portà a considerar que una de les primeres tasques a fer era la d'estudiar la reforma monetària de Carlemany des del punt de vista metrològic. Botet dedicà unes pàgines a parlar d'aquest problema basant-se en la bibliografia aleshores més recent de: Prou, Blancard, Guillemoz, etc., els quals no arribaren pas a aclarir-lo.⁽¹⁾ Tenint en compte que des de llavors ençà hi ha hagut un bon nombre d'investigadors que han replantejat el problema, calia conèixer el progrés fet en aquesta matèria i saber si s'havia arribat a resultats definitius.

Tot endinsant-nos en la bibliografia més recent, aviat ens adonarem que, malgrat els nous mètodes estadístics aplicats per alguns investigadors (Naster, Morrison, Suchodolsky)⁽²⁾ o mitjançant el mètode genealògic, més tradicional, aplicat per altres (Miskimin)⁽³⁾, el problema era difícilment solucionable. La documentació de què es disposa és escassa i poc aclaridora, això fa que no hi hagi uniformitat d'opinió entre els investigadors sobre les circumstàncies que varen portar la Reforma i fins i tot sobre la seva mateixa naturalesa.

Sembla ésser que vers el 793/794, malgrat que tampoc hi ha un complet acord sobre aquesta data⁽⁴⁾, el diner de Carlemany augmentà de pes i canvià de tipus. Aquesta reforma metrològica deu estar en relació amb un reajust dels standards de pes que degué produir-se poc abans del juny del 794, quan el capítular de Frankfurt ens parla d'un modi recentment establert; i un document d'entorn el 802 estableix que el modi val $1\frac{1}{2}$ del modi anterior, això representa un increment del 50%⁽⁵⁾. Sembla, doncs, que això repercutiria en un augment del pes de la lliura i del diner, encara que no sabem en quina proporció. Per altra banda, tampoc sabem quin era el pes de la lliura merovingia, la qual ha d'ésser el punt de referència inicial. Fins ara els investigadors han aplicat dos mètodes per a intentar trobar el pes de la lliura de Carlemany i conèixer el seu augment de pes respecte a la lliura anterior. El primer utilitza com a font de dades els pesos de les monedes i amb l'elaboració de taules de freqüència de pesos, càlcul de pesos mitjos, o altres mètodes estadístics, arribar a un pes del diner carolingi acceptable com a representatiu. Un cop establert aquest pes i saben que la talla era de 240 diners a la lliura, almenys en teoria, calcular el de la lliura. El segon mètode, anomenat genealògic, consisteix en redescobrir el pes de la lliura carolíngia a través de la genealogia dels pesos europeus anteriors a la implantació del sistema mètric decimal.

M. Prou, un dels primers investigadors del segle passat que estudia la moneda carolíngia, establí a partir de les monedes millor conservades, que la lliura de la reforma de Carlemany era de 487.2 gr, prenent el pes de 2.03 gr. de un diner per una lliura de 240 diners, i de 493.68 gr. si es pren el pes del diner més pesat conegut (1.87 gr.) per una lliura de 264 diners.⁽⁶⁾ Aquest sistema sembla poc fiable, ja que parteix de pesos extrems poc representatius.

En els darrers temps s'han realitzat esforços considerables en el terreny de l'estadística per aconseguir una aproximació al pes de la lliura de Carlemany a partir dels pesos de les monedes.

Naster (1949) elaborà tres taules de freqüència de pesos, dues a partir de les monedes procedents de dues troballes i una tercera a partir dels 694 exemplars de la **Bibliothèque Nationale de Paris**⁽⁷⁾. L'interval 1.61 gr. 1.65 gr. és el que agrupa una major nombre de pesos per a les monedes de les troballes, mentre que per les de la **Bibliothèque Nationale** la moda es troba a l'interval 1.66 gr.- 1.70 gr. Pren el pes 1.68 gr. com a representatiu i li afegeix un 1.5% pel desgast, arribant a un pes del diner de 1.7052 gr. la qual cosa dona una lliura de 409.248 gr. (240 x 1.7052 gr.). Finalment, conclueix que les monedes carolíngies foren tallades a una lliura de 15 unces romanes, és a dir, 27, 288 gr x 15 = 409, 302 gr.

L'any 1963, K.F. Morrison⁽⁸⁾ aplica novament el mètode estadístic de la taula de freqüència i agrupant els pesos de les monedes de Carlemany, posteriors a la seva reforma monetària, amb un interval de 0.10 gr. arriba a una lliura de 408 gr. (1.70 gr. x 240 diners).

El pes de la lliura anterior a la reforma de Carlemany (c. 793/94) tampoc s'ha establert clarament. Morrison elabora una taula amb els pesos de les monedes merovingies contingudes en el catàleg de M. Prou i troba que els intervals en els que s'agrupen un major nombre de peces són compresos entre els 1.01 gr i els 1.21 gr. Per altra banda, prenent els pesos dels diners carolíngis anteriors a la reforma es troba la moda a l'interval 1.21 gr.- 1.31 gr.

Això representa un increment del pes del diner d'uns 0,15 gr. i una lliura de 312 gr. aproximadament.

La fabricació de la moneda comporta, però, unes despeses en concepte de materials, mà d'obra, etc. i unes altres derivades del guany que pot reclamar-ne el sobirà. El desconeixement de la quantia d'aquestes despeses en època carolíngia dificulta enormement les investigacions sobre la metrologia del període. Tenim, però, un document anterior, del temps de Pepí, on s'ordena que de cada lliura se'n tallin 22 sous (264 diners) i que un sou sigui pel moneder i els altres pel senyor⁽⁹⁾. Aquest document és ambigu pel que fa al guany del senyor, però diu clarament que les despeses de fabricació eren d'un 5% que és el que cobrava el moneder. Si apliquem amb Morrison aquesta quantitat a la lliura de compte de 312 gr. anterior a la reforma, i a la lliura de compte de 408 gr., posterior a aquesta, obtindrem unes lliures de seca de 320 gr. i de 425 gr. aproximadament.⁽¹⁰⁾

Després de Carlemany, sembla que la lliura de seca es mantingué, ens diu Morrison⁽¹¹⁾, malgrat que sota Lluís el Pietós s'observa un augment del pes del diner, el qual passa de 1.70 gr. a 1.75 gr. Això fa pensar que la lliura de compte seria aleshores de 420 gr. Els seus successors, però, tornen al pes de 1.70 gr. que es manté fins a Eudes.

Per la seva banda, Metcalf⁽¹²⁾, en base a algunes anàlisis del contingut de plata de diners de Carlemany i Lluís el Pietós, observa que aquests darrers donen una al·ligació més baixa. Per això es pregunta si aquest fet devia afectar la relació entre la lliura de seca i la de compte, i per tant podria ésser la causa de l'increment del pes del diner sota Lluís el Pietós.

Dos anys després de la publicació de l'article de K.F. Morrison, apareix un estudi del numismàtic polac S. Suchodolski⁽¹³⁾, que al nostre entendre és potser l'investigador que pren una postura més rigorosa, davant del difícil problema de la metrologia carolíngia, per les consideracions de tipus metodològic que introdueix. Aquest autor pren com a base del seu treball els pesos d'aquelles peces que sense cap mena de dubte foren encunyades per Carlemany, ja que en moltes ocasions les monedes d'aquest es poden confondre amb les de Carles el Calb. Feta aquesta selecció de monedes, disposa de 96 exemplars i distribueix els seus pesos en tres taules de freqüència. A la primera pren l'interval 0.05 gr. (des de 1.26 gr. a 1.86 gr.) i a les altres dues pren l'interval 0.1 gr., des de 1.21 gr. a 1.91 gr. a l'una i des de 1.26 gr. a 1.86 gr. a l'altra. La moda es troba, respectivament, a les tres taules en els intervals 1.66 gr.-1.71 gr.; 1.61 gr.-1.71 gr. i 1.66 gr.-1.76 gr. i obté un diner de 1.68 gr.

Si a aquest darrer pes hi afegim un 1% pel desgast, hom arriba a una lliura de 408 gr. i si aquest es calcula en un 2% obindrem una lliura de 411.36 gr., sempre prenent la talla teòrica de 240 diners per lliura. Ara bé, si prenem la talla de 252 diners o bé la de 264 diners a la lliura obtindrem pesos més elevats. En conseqüència, i donat que ara per ara les dades disponibles sembla que no ens poden pas menar cap a conclusions definitives, Suchodolsky ve a establir unes fites pel pes de la lliura de Carlemany. Segons aquest autor, aquesta no pot ésser inferior als 410 gr. ni superior a uns 430-440 gr.

Els investigadors que han seguit el mètode genealògic arriben a obtenir resultats ben diferents dels que acabem de referir.

E. Fournial⁽¹⁴⁾ suposa que l'increment d'un 50% del pes del modi, conegut documentalment, ha de correspondre a un 50% d'increment en el pes de la lliura. Per tant, considerant que la lliura anterior a la reforma carolíngia fos la romana de 12 unces de 27.194 gr. cadescuna i afegint-hi el dit increment tindríem una lliura de 489.505 gr. (18 unces).

Miskimin⁽¹⁵⁾, per la seva banda, arriba a establir que la lliura de Carlemany té 7.680 grams i sabent que el gra equival a 0,0637 gr., conclueix que la lliura seria de 489,6 gr. Aquest autor, assenyalant que entre la lliura merovingia (326.14 gr.) i la lliura reformada hi ha un pas intermig que seria una lliura emprada en el període del regnat de Carlemany anterior a la reforma (c.790) i el seu pes és de 367,2 gr. Finalment, compara els seus resultats amb els de les taules de freqüència elaborades per Morrison tenint en compte: el pes teòric, les despeses de fabricació i de guany, que es suposen d'un 5% i d'un 10%, el pes mig de les monedes conservades i el percentatge que pel desgast cal afegir a aquesta darrera xifra, el qual es calcula en un 5% o en un 10%. El resultat és que pels diners carolíngis anteriors a la reforma hi ha una correspondència, però pel que fa a les monedes merovingies o bé a les posteriors a la reforma els resultats obtinguts pels dos investigadors són divergents. Per aconseguir una total correspondència, Miskimin els corregeix al considerar que el factor desgast de les monedes conservades és diferent a cadascun dels tres períodes. Així, doncs, considera que el percentatge de desgast que cal aplicar a les monedes merovingies és de 1.5%, a les carolíngies anteriors a la reforma del 5,11% i a les reformades del 7,37%. La conseqüència d'aquesta correcció, que des del punt de vista metodològic és del tot inadmissible, és un complet acord entre els resultats obtinguts del mètode genealògic i els pesos de les monedes, però evidentment falsat.

Aquest breu estat de la qüestió, segons els estudis més recents que conec, demostra a quants resultats diferents han arribat els investigadors a l'intentar d'esbrinar el pes de la lliura carolíngia. Tot plegat és ben indicatiu que en aquest terreny anem a les palpentes, ja que manquen dades necessàries per arribar a un resultat definitiu.

Com hem vist, una de les dades fonamentals seria la de conèixer els mecanismes del guany legal del senyor i les despeses de fabricació, perquè aquest factor faria variar el pes del diner. Per altra banda, desconeixem fins a quin punt podien introduir-se alteracions fraudulentament, més o menys legalitzades, en l'al·ligació i, sobre tot, en la

talla de les monedes. Sobre aquesta qüestió, Suchodolsky⁽¹⁶⁾ admet que en el curs d'una emissió sovint es redueix el pes de les monedes i que les monedes amb un pes més pròxim al teòric han d'ésser, lògicament, les que es varen encunyar al principi de l'emissió. En conseqüència, considera que una taula de freqüència rigorosa només pot ésser elaborada amb aquestes peces si el que es pretén és que reflecteixin quin havia d'ésser el seu pes teòric. Pel que fa a la llei, el mateix autor, assenyala que hi podien haver adicions de coure per a compensar pèrdues de metall plata produïdes a l'hora de fer la fosa⁽¹⁷⁾. Aquesta pràctica que, en principi, és per a solucionar un problema de tipus tècnic que pot presentar-se, podia haver esdevingut volguda i per tant fraudulenta, per bé que, almenys en teoria, les monedes carolíngies havien d'ésser de plata pura.

Un problema no menys important a l'hora d'aplicar els mètodes estadístics i elaborar curves de pesos per esbrinar el pes de la lliura, és la manca de seguretat en les atribucions d'algunes monedes, la qual cosa fa que es puguin barrejar en un mateix quadre estadístic dades de diferents regnats. Una altra font de confusió ve donada pel fet d'incloure en una mateixa estadística seques molt diverses o bé totes les que funcionen en un moment donat, quan no sabem si totes elles treballaven amb un mateix *standard* de pes, ja que la seva llunyania geogràfica posa en qüestió la capacitat de reacció per adaptar-se a canvis tipològics o de pes de referència. Malhauradament, en les taules de freqüències més complertes que tenim, les de Naster o les de Morrison, no es prenen aquestes precaucions.

El factor desgast, pel qual s'ha de calcular un percentatge a afegir al pes establert com a típic en la curva de pesos, és quelcom prou difícil d'estimar i en això no hi pas acord. Naster l'evalua en un 1,5%, Morrison 1%, Suchodolsky en un 5%, i Miskimin, per aconseguir una total correspondència entre els pesos de les monedes conservades i els pesos teòrics obtinguts pels mètodes genealògics que aplica, considera que el factor desgast és variable a cada període. Com ja hem dit, això és totalment inadmissible, sobre tot veient que ho planteja de forma molt poc justificada.⁽¹⁸⁾ Aquestes consideracions, ens fan pensar amb quin compte cal construir les curves de pes i amb quina cautela cal interpretar-les.

Els mètodes genealògics tampoc marquen d'incerteses, malgrat que en aquest terreny les coses es plantejan d'una forma molt més dogmàtica. Moltes vegades falten les dades de referència necessàries: hi ha graons en l'evolució de les mides de pes perduts o no documentats, que cal suplir amb altres dades conegudes suposadament, però no probadament anàlogues.

De moment, doncs, hom no ha arribat pas a un resultat definitiu sobre quin era el pes de la lliura de Carlemany, que per altra banda és el punt de partida per a l'estudi de la metrologia de l'alta Edat Mitjana dels Països que un dia formaren part de l'Imperi Carolingi.

En el cas concret de Catalunya, l'estudi de la metrologia es fa més complexa per la circulació de moneda musulmana, fet que no sabem si arriba a influir en els sistemes metrològics utilitzats. En aquest terreny, el treball presentat en aquest *symposium* de J. Pellicer en representa una remarcable contribució.⁽¹⁹⁾

LES TROBALLES

Un segon punt a tractar és el de les troballes de les quals n'hem fet l'inventari. Creiem que aquesta tasca era prou necessària no solament per les dades que poden aportar a l'hora de fixar les atribucions o de conèixer nous tipus, sinó també perquè constitueixen una prova arqueològica de la moneda que circula en una zona i en un període cronològic determinat. El primer aspecte era el que en definitiva interessava als numismàtics del segle passat o de principis del present; això explica la manca de meticulositat que de vegades, no pas sempre, observem en les descripcions de les troballes. El mateix Botet pot ésser un exemple del que estem dient, ja que dona les informacions de les troballes d'una forma ben poc ordenada i tant sols s'hi refereix quan es tracta de fixar l'atribució d'alguna peça. És per tot això que hem considerat important de recollir, ordenar i revisar totes les notícies sobre troballes de moneda comtal de què disposem i donar-ne la cartografia.

Som, però, prou conscients que no es pas possible d'establir unes àrees de circulació comptant només amb l'evidència de les monedes trobades⁽²⁰⁾ i que caldrà recollir moltes cites documentals, on sovint s'especifica la classe de moneda amb la qual es fan els pagaments, legats, etc.

Així, doncs, pensem que un buidat, el més exhaustiu possible, de les mencions de moneda als cartularis, cartes, i de la documentació escrita en general, podria determinar de forma bastant definitiva les zones de circulació de la moneda de cada comtat. Aquest és, naturalment, un treball lent i pacient que tan sols hem encetat i no serà pas possible de donar-ne els resultats en aquest *Symposium*.

Passem ara a comentar el recull de troballes que presentem. Han estat ordenades en un quadre (Vid quadre I) per ordre cronològic en el que hi consta: número d'ordre i lloc de la troballa, la data en què s'efectuà, les dates límit del tesoret, la quantitat de peces i, finalment, la seva composició. Per altra banda, i seguint el mateix ordre numèric, el lector trobarà les observacions o precisions que esqueia fer sobre les circumstàncies de cada descoberta, així com la referència bibliogràfica de la notícia de la troballa (Vid. Apèndix I).

Les troballes, ordenades per aquest mètode, han estat agrupades en dos apartats diferents: un per les troballes de moneda carolíngia i un altre per les de moneda comtal. Donat l'escàs nombre de les primeres hem prescindit de donar-ne el mapa i quadre

Troballes de moneda carolíngia

Dins d'aquest grup, numèricament molt reduït, cal diferenciar dos subgrups:

- a) Troballes que contenen moneda carolíngia encunyada a la Marca Hispànica
  - b) Tresorets amb presència de moneda carolíngia en general descoberts a la Península.
- a) És curiós observar que les úniques monedes carolíngies de seques catalanes (Barcelona - Empúries) de les que en coneixem la seva procedència apareixen en troballes fetes a França. Es tracta de les troballes de Belzevet i de Veullin, les dues prou importants, ja que contenen 293 i 742 monedes de seques geogràficament molt allunyades. Els dos tresorets foren amagats vers el 820, la major part de les seves peces són de Lluís el Pietós i en elles hi ha representades seques de punts ben diferents de l'imperi, Nord i Mitgdia de França, diverses seques italianes i també alguna d'Alemanya. Les dues troballes semblen demostrar, doncs, una ampla circulació de la moneda dins l'Imperi.

A la troballa de Belzevet el nombre de monedes de Lluís el Pietós de la seca d'Empúries és de 5, i de la de Barcelona és de 9, la qual cosa representa un 4,8% sobre el total. S'observa també que les seques millor representades no són pas les de la meitat Nord de França, sinó les del Mitjorn i les d'Itàlia. Un fenomen similar s'observa a la troballa de Veullin. En aquesta darrera les monedes d'Empúries són dues i les de Barcelona 3, és a dir un 0,67% del total.

Així, doncs veiem que aquestes dues troballes donen 12 exemplars per Barcelona i 7 per Empúries. Comparant aquestes xifres amb les de l'evidència numismàtica actual recollida en el **corpus**⁽²¹⁾, que és de 12 monedes de Barcelona (descontat la 1E2 que pot ésser falsa i, la Ind. 2 abans al BNP, avui canviada i la Ind. 4 que no coneixem tampoc localització actual) i de 7 monedes per Empúries (descontat la 2A2 sospitosa d'ésser falsa⁽²²⁾, ens trobem amb que el nombre de monedes de les dues troballes representa en el dos cassos el 100% de les monedes conegudes.

- b) Els dos tresorets amb moneda carolíngia descoberts a la Península no contenen moneda de seques catalanes. És important remarcar que ambdós consistien bàsicament en moneda musulmana. El primer fou trobat a Còrdoba i malgrat que desconexem el lloc de la descoberta del segon cal pensar que possiblement fou trobat en els territoris del que aleshores era **Al-Andalus**. Lafaurie ha suggerit, però, que aquesta troballa hagués sigut feta a la zona dels comtats de Barcelona o Girona, no hi ha però cap mena de seguretat (Vid. Le Trésor Monétaire du Puy, *Revue Numismatique*, 1952 p. 94).

El tresoret de Còrdoba, del qual tenim la referència concreta de la moneda musulmana que contenia, fou amagat vers el 910 i els fragments de moneda carolíngia amb què comptava i que pogueren ésser classificats, corresponen a Lluís el Pietós i Carles el Calb (814-877). La presència d'aquestes monedes a Còrdoba pot obeir a causes militars (botí capturat) o bé a relacions de tipus comercial. Sembla, però, més plausible la primera possibilitat, ja que les hostilitats amb les àrabs mantenen virulència fins el 857⁽²³⁾, i els inicis d'un comerç més o menys actiu amb l'Islam son només un xic anteriors a l'expedició a Còrdoba del comte Borrel (950)⁽²⁴⁾. Aquesta última data sembla massa tardana per pensar que les monedes de Lluís el Pietós i de Carles el Calb fossin encara en circulació.

La moneda carolíngia que conté l'altre tresoret és més tardana i el fet de desconèixer el lloc exacte de la troballa i la cronologia de la moneda musulmana amb què comptava fa difícil treure'n unes conseqüències.

El veritablement important és constatar que, ara per ara, no hi ha evidència de troballes de moneda carolíngia en els territoris dels antics comtats catalans, ja sigui d'origen francès o de la resta de l'imperi o bé d'autòctona, i que les dues úniques troballes fetes a la Península on hi ha moneda carolíngia, aquesta es d'origen francès i es troba juntament amb dirhems musulmans⁽²⁵⁾, i sabem del cert que almenys una d'elles prové de la zona de l'**Al-Andalus**.

Troballes de moneda comtal -

En el present recull hem inclòs tota la informació que coneixem, no solament de les troballes estrictes de moneda comtal, sinó també aquelles on hi ha presència de moneda d'altres estats veïns⁽²⁶⁾. No hem oblidat tampoc d'introduir alguns comentaris sobre els tresorets de moneda musulmana amagats en el període cronològic i en els territoris dels comtats catalans, ja que la documentació demostra que aquesta moneda era bastant emprada en les transaccions, malgrat que les troballes donin una escassa evidència d'aquest fet.

L'amplitud cronològica de les troballes que anem a presentar - en un sentit estricte el període comtal s'estén fins el segle XV amb la incorporació dels darrers comtats independents - i les diferents situacions històriques i econòmiques que es produeixen en aquest llarg espai cronològic, fan aconsellable d'establir una divisió per períodes. Només així podrem observar-les amb cert rigor i coherència.

Pensem que el principi del regnat d'Alfons I pot marcar, encara que potser de forma convencional, un punt de divisió. Per tant, establim dos períodes. El primer des de mitjans del segle X, quan apareixen les primeres emissions comtals, a la incorporació del Rosselló (1174); i el segon, des de aquesta data al segle XV amb la incorporació a la casa de Barcelona dels darrers comtats independents.

En el primer període hi ha a Catalunya nou comtats, vuit d'ells encunyen moneda pròpia, malgrat que d'un d'ells, Cerdanya, no se'n coneix. De mica en mica aquests comtats són incorporats a la casa de Barcelona i les seves encunyacions són substituïdes per les d'aquest comtat⁽²⁷⁾. Recordem que amb Ramon Berenguer III els comtats de Besalu i Cerdanya són absorbits per Barcelona, que sota el seu successor sembla que la seva episcopal de Girona havia passat ja al control dels comtes de Barcelona⁽²⁸⁾ i que a principis del regnat d'Alfons I (1172) s'incorpora el Rosselló. Per tant, a partir d'aquesta data, i deixant de banda els comtats d'Empúries, Urgell i Pallars, que mantindran la seva independència fins al segle XIV els dos primers i fins el XV el darrer, la moneda de la resta dels antics comtats catalans és la de Barcelona. Hi ha, però, una excepció, es tracta de la moneda episcopal de Vic, la qual seguirà encunyant-se fins els dies de Jaume I, encara que d'una forma poc regular. Observem que des de les emissions del bisbe Pere de Redorta del 1174⁽²⁹⁾ no es coneixen més monedes de Vic fins l'època del bisbe Bernat de Mur, el qual la torna a encunyar l'any 1256⁽³⁰⁾, segurament per reafirmar el seu dret de batre moneda, quan Jaume I emprà diversos recursos per fer cessar definitivament la moneda de Vic, cosa que aconseguí el 1273⁽³¹⁾. Així, doncs, com diu Botet, abans de l'emissió de Bernat de Mur devia fer temps que els bisbes no encunyaven i deuria circular a Ausona la moneda reial. Aquesta suposició ve reforçada pel fet que el bisbe Bernat de Mur amenaçà amb la pena d'excomunió als qui es neguessin a utilitzar la moneda de Vic.⁽³²⁾ Sembla, doncs, que a principis del regnat d'Alfons I es clou la primera i decisiva etapa d'unificació dels comtats i a mida que això succeeix s'anirà imposant la moneda de Barcelona. Tot plegat fa pensar que aquest és el moment adient per establir una divisió cronològica. Trobaríem encara altres raons per a justificar-ho, una podria ésser de caràcter molt convencional, com és la de considerar la consolidació de la unió amb Aragó, fet que es produeix en aquest regnat, i un altre podria ésser la de considerar que amb Alfons I es produeix un reajust de la llei i pes de la moneda: la creació del diner quatern.

Fetes aquestes precisions anem a comentar les troballes de moneda comtal:

1.- Troballes datables entre mitjans del segle X al 1174

a) Moneda de plata

La major part de les troballes que hem recollit es troben compreses en aquest espai cronològic i, en general, observem que gairebé totes són dins l'àrea del seu comtat corresponent o en la seva àrea d'influència. Així veiem que totes les troballes de moneda gironina (núms. 2, 3, 4) responen a aquesta norma, malgrat que la de Figueres (Núm. 4) queda fora de l'antic comtat de Girona, ja que aquesta vila pertanyia al veí comtat de Besalú. Efectivament, veiem que els punts senyalats amb els núms. 2 i 3 corresponen a la mateixa ciutat de Girona o a un punt pròxim, Motjuic. Pel que fa a la troballa de Figueres no ha d'estranyar la presència de moneda de Girona per la proximitat amb aquest comtat. Les monedes gironines d'aquest tresor són del segle XII i la major part corresponen a les emissions atribuïdes a Ramon Berenguer IV.

Continuant amb els tresors que contenen moneda emporitana, tenim el de Sta. Margarida, una de les ermites pròximes a Empúries, el qual fou descobert bastant recentment en el curs d'unes excavacions i era inèdit fins avui. Els seus exemplars, 5 diners i un òbol, que han estat descrits en el corpus, són tots ells de tipus de bust, atribuït a Hug II (1078-1116), del que només se'n conixien quatre exemplars. Des del punt de vista tipològic aquesta troballa suposa un avenç molt important, ja que no sols ha donat a conèixer noves variants de diner, sinó que ens ha permès de descobrir l'existència de l'òbol.

Tres monedes d'aquest mateix tipus les trobem també a l'important tresor de moneda de Barcelona (17.000 exemplars) de Ramon Berenguer III i de Ramon Berenguer IV, descobert en el santuari de la mare de Deu del Coll (Osor, Vic), segons informació de J. Botet extreta de Elies de Molins⁽³³⁾. Si hem de fer cas d'aquesta informació - que és sospitosa ja que mossèn Gudiol estudià meticulosament aquest tresor i no parla pas de moneda d'Empúries⁽³⁴⁾ - cal pensar que, de manera incidental, la moneda d'Empúries arribà a traspassar els límits del seu comtat.

La moneda de Besalú és representada en aquest recull per dues troballes: la de la Jonquera, (núm. 6), i la del Castell de Milany (núm. 7).

És molt curiosa la notícia de la descoberta l'any 1295 de moneda de Besalú al Castell de Milany i és, ben segur, la ressenya més antiga d'una troballa monetària a la nostra terra. Aquesta es produí en fer unes obres a l'esmentat castell, el qual havia pertangut al vescomte de Bas, i això devia causar tal impressió al senyor que aleshores tenia el castell, que va manar que s'escrivís un document explicant aquest fet. Aquest document, uns 100 anys posterior a l'encunyació de les monedes, qualifica d'òbols a totes les monedes trobades, segurament per comparació amb les monedes contemporànies. Tot plegat demostra que en aquesta època (1295) la moneda de Besalú es trobava completament fora de circulació, malgrat que en tenim cites molt tardanes en documents dels anys 1177 i 1198⁽³⁵⁾, molt posteriors al 1111, data en la qual aquest comtat s'incorporà a Barcelona i en la que devien finir les seves encunyacions pròpies.

La composició de la troballa de la Jonquera, que conté monedes de Besalú i del Rosselló, tampoc contradiu la norma general que hem observat en les troballes de diners comtals, que les monedes d'un comtat determinat es troben dins la seva àrea geogràfica o en zones relativament pròximes. Fixem-nos que la Jonquera està gairebé en el punt de contacte dels comtats del Rosselló, Besalú i Empúries.

Pel que fa a la moneda del comtat del Rosselló, veiem que la més important és la de Pia (núm. 16) amb unes 280 peces. A la troballa de la Mare de Deu del Coll (Osor, Vic) aparegué, entre les 17.000 monedes de Barcelona, un diner del Rosselló, això no demostra pas una circulació d'aquesta moneda pel comtat d'Ausona, ja que sens dubte la seva presència és fortuïta, però que fou prou útil per ajudar a establir l'atribució a Ramon Berenguer III i a Ramon Berenguer IV de la resta dels exemplars del tresoret.

Finalment, tenim la referència donada per Colson que al N. d'Europa es trobaren diners comtals del Rosselló. Aquesta informació no té massa transcendència ja que caldria conèixer més detalls sobre aquest fet.

Passem ara a comentar les troballes de moneda dels comtats de Barcelona i Osona, les quals apareixen juntes en dos tresorets (núms 13/14 i 15). Això no és pas sorprenent si pensem: primer, que els dos comtats, juntament amb el de Girona, estan vinculats des dels inicis al govern del comte de Barcelona; segon, que les dues troballes es produïren a l'àrea de l'antic comtat d'Ausona. És evident, doncs, i és recolzat per la documentació que la moneda de Barcelona corria a Ausona juntament amb la moneda episcopal de Vic. És curiós, però, observar com a Sta. Magdalena, vora de Vic, el nombre de monedes episcopals és molt superior a les de Barcelona i, en canvi, a la troballa de la Mare de Deu del Coll, punt més allunyat de la capital del comtat, hi ha un sol diner de Vic en front de vora 17.000 peces de Barcelona. Cal observar, però, que la informació de l'existència d'aquest diner a la troballa la devem a Botet⁽³⁶⁾ i ja hem dit abans que això pot posar-se en entredit quan comprovem que el minuciós estudi de Gudiol no en fa esment i que el mateix Botet no indica clarament d'on ha tret aquesta informació. Del que no es pot dubtar és que aquesta troballa estava composta per 16.500 diners i 500 òbols, tots ells de Barcelona i del tipus del lliur (ceptre), i per un diner de Gausfret del Rosselló, si hem de creure l'acurat estudi que d'elles féu mossèn Gudiol, qui pogué estudiar el conjunt de monedes tot just descobertes.

Segons l'evidència de les troballes dels diners comtals, que fins ara hem comentat, sembla que la circulació de la moneda de cada comtat es restringia a la seva àrea geogràfica. La descoberta a Mallorca d'un diner atribuït a Ramon Berenguer I juntament amb moneda del vescomtat del Bearn (núm. 5) – segurament coetània, malgrat que es difícil d'afirmar-ho ja que el seu tipus resta immonilitzat durant segles – escapa totalment a l'esquema habitual de les troballes. La presència d'aquesta moneda a Mallorca, molt anterior a la conquesta de Jaume I, tan sols pot ésser explicada per una captura del botí de la pirateria musulmana⁽³⁷⁾ o potser es relacioni amb l'expedició catalano-pisana a Mallorca de l'any 1114⁽³⁸⁾.

Aquesta no es pas, però, l'única ocasió en què trobem moneda dels regnes cristians a les Illes en tresorets amagats uns 100 anys abans de la conquesta. A Menorca tenim una troballa datada entre els anys 962-1114 (núm. 1) en la qual hi ha, juntament amb un gran nombre de dirhems del Califat de les Taifes, un diner de Sancho Ramírez (1064-1092) i diners de Magalona.

Finalment, cal afegir algunes observacions sobre la circulació de la plata musulmana als comtats catalans. En documents de finals del segle X a la primera meitat del segle XI apareixen pagaments amb dirhems, malgrat que les cites d'aquesta moneda són molt escasses si hom les compara amb les de la moneda d'or. Ara per ara no coneixem, però, cap troballa efectuada dins l'àrea geogràfica dels comtats catalans on hi haguí presència d'aquestes monedes, a excepció d'un tresoret de les Taifes amagat després del 1060 descobert al Baix Llobregat⁽³⁹⁾. Aquests dirhems, de llei molt baixa, no són, però, els esmentats per la documentació catalana sinó que es refereixen, sens dubte, als dirhems califals de bona llei.

Sabem, també, que en aquest període circulaven a Catalunya altres monedes foresteres. La que trobem amb més freqüència a la documentació és la moneda del comtat de Magalona. Molt més rares són les cites d'altres monedes estrangeres, com assenyala Botet⁽⁴⁰⁾. Molt curiosa és la cita de moneda tolosana feta en un intercanvi entre el bisbe Godmar de Girona i el comte de Besalú l'any 948, en el que aquest es compromet a pagar 1.000 diners de Tolosa i a cedir uns aous a Figueres a canvi de les primícies de l'església de Sta. Maria de Camprodón⁽⁴¹⁾.

b) La moneda d'or

Al darrer quart del segle X apareixen a la documentació les primeres mencions de mancusos⁽⁴²⁾ que es refereixen, sens dubte, als dinars musulmans de l'al-Andalus⁽⁴³⁾.

L'informació que donen les fonts escrites de la circulació de la moneda d'or, ja siguin dinars musulmans o mancusos de Barcelona, a les comarques d'Ausona, Bages, Vallès i Pla de Barcelona, totes elles dins d'àrea dels dominis del comte de Barcelona, ha estat molt ben estudiada per P. Bonnasia⁽⁴⁴⁾. Fora d'aquestes zones ben poca cosa sabem de la circulació de la moneda d'or, ja que el recull sistemàtic de les dades documentals no s'ha fet⁽⁴⁵⁾. Cal pensar, però, que aquesta devia circular pels altres comtats, ja fos perque la rebien a través dels tributs dels regnes musulmans veïns, com és el cas de l'Urgell⁽⁴⁶⁾ o fins hi tot el de Cerdanya⁽⁴⁷⁾ que el rep esporàdicament, o bé perque els arriba a través d'aquells comtats que reben regularment l'or de l'al-Andalus.

Pel que fa al comtat de Besalú podem avançar algunes dades sobre les cites documentals de la moneda d'or. En aquest comtat apareixen pagaments amb mancusos els anys 1016, 1028, 1057, 1089; amb unces d'or els anys 1028, 1031 i amb lliures d'or el 937. i al 954⁽⁴⁸⁾.

Les trobales de mancusos barcelonins de les quals tenim notícia semblen confirmar que, efectivament, aquests corrien fora dels antics comtats de Barcelona Ausona i Girona, governats pel comte de Barcelona. Així veiem que a Besalú i Empúries s'efetuaren troballes de mancusos (núm. 9-i 11).

Les altres descobertes tingueren lloc a la mateixa ciutat de Barcelona, a Odena (Igualada), prop de la frontera musulmana, i possiblement a Manresa, dins el comtat d'Ausona.

Pel que fa a les troballes de dinars aràbics, citats tan-sovint en als documents, succeeix gairebé el mateix que amb la moneda de plata musulmana.

En els territoris dels antics comtats catalans coneixem molt poques troballes de dinars aràbics. Al castell d'Olèrdola, en zona fronterera, es trobà un dinar d'Hixem II (387 a. H./997 a. D.)⁽⁴⁹⁾ i a la important troballa de mancusos d'Odena hi havia també un dinar de **Yahya al - Mutali** de Ceuta, que fou un dels prototipus més imitats pels mancusos de Barcelona. Aquest darrera es la única prova arqueològica que tenim, que els diners i els mancusos de Barcelona corrien plegats. A partir dels regnats de Ramon Berenguer II i Berenguer Ramon II la paraula mancús es cada vegada mehys freqüent a la documentació i apareix una nova menció de la moneda d'or, "aurum Valencie"⁽⁵⁰⁾, que es refereix als dinars encunyats en aquell moment per la seca de València.

Vers l'any 1098⁽⁵¹⁾ apareixen les primeres mencions del morabetí, que és el nom del dinar dels Almoràvids, els quals acaben de fer-se els amos de l' **al - Andalus**. A partir d'aquest moment, doncs, el període del mancús es pot donar per acabat.

La única troballa de morabetins que tenim notícia, es la efectuada, el 1851, al Monestir del Camp prop de Thuir (Rosselló). Contenia un centenar de monedes de les quals 75 eren senceres. Deu eren dinars fatimides i 65 eren morabatins almoravids d'Àfrica i **al-Andalus**. El tresor fou amagat després del 1120. (Vid. J. Duplessy, "La circulation de monnaies arabes en Europe occidentale du VIIIe au XIIIe siècle" *Revue Numismatique*, 1956, n° 26, p. 128)

2.- Les troballes de moneda comtal des de 1172 al segle XV

Les troballes d'aquest període creiem haurien d'ésser estudiades juntament amb les de moneda reial que són coetànies, per a poder fer-nos una millor idea sobre la circulació monetària en aquest espai cronològic.

Malhauradament no ens ha estat possible d'incloure en aquest treball les troballes de moneda reial catalana. És per això que ben poca cosa podem dir de les troballes d'aquest apartat.

Les troballes monetàries que hem pogut recollir són quatre i totes elles són de moneda del comtat d'Urgell.

Exceptuant la troballa d'un diner d'Ermengol al Santuari francès de Eaus de la Hillere (núm. 20), juntament amb moneda molt diversa dels regnes peninsulars i europeus dels segles XIII a XV i que és evidentment una troballa de tipus acumulatiu de les monedes perdudes o bé ofrenades pels pelegrins, les altres troballes es localitzen dins els límits del antic comtat d'Urgell o en zones pròximes, malgrat que desconeixem el lloc exacte de la més important (núm. 19).

Aquesta troballa, que contenia gran nombre de diners de Ponç de Cabrera, un diner de Pere d'Urgell i diners i obols d'Aragò de Jaume I, demostra que la moneda del comtat d'Urgell devia circular en el comtat juntament amb la reial i també que a la zona occidental de Catalunya hi circulava la moneda d'Aragó, fet prou conegut⁽⁵²⁾ i que es confirma també amb la troballa núm. 18.

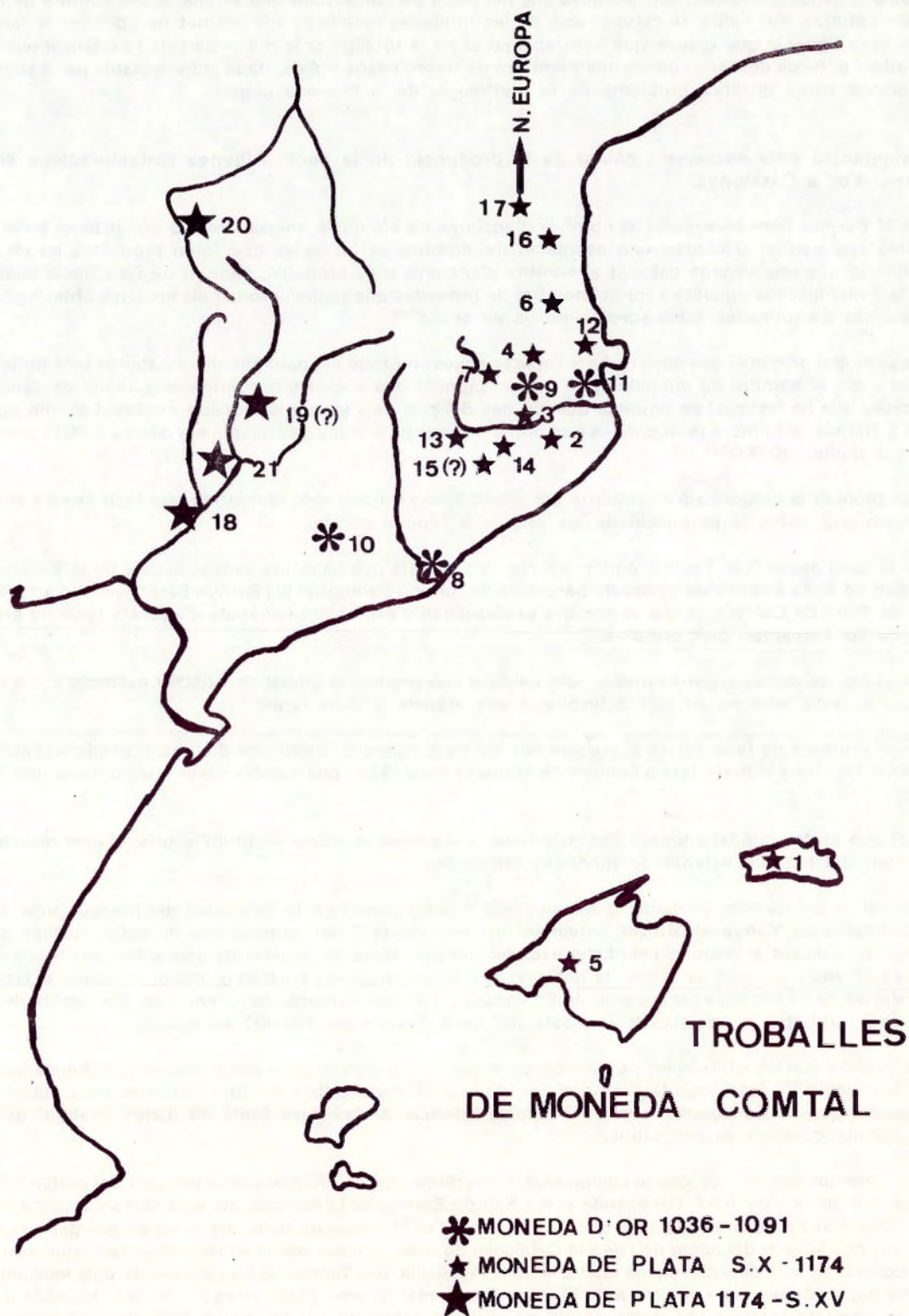
Abans, en parlar de la circulació de la moneda musulmana en el període que va del segle X al 1174, hem indicat que si bé coneixíem dades a través de la documentació gairebé no hi ha troballes d'aquesta moneda. En el període que ara examinem sabem que circulaven a Catalunya les masmudines i les dobles dels almohades, almenys fins l'encunyació dels primers florins d'or al 1346 per Pere III. D'aquesta circulació d'or almohade en tenim evidència per dues troballes, una a Seròs (Lleida) i una altra a Barcelona al carrer de Sant Sever⁽⁵³⁾, les dues prou importants.

QUADRE I

LES TROBALLES DE MONEDA COMtal

Núm. i lloc	Data troballa	Dates límits	Quantitat	Composició i referència del corpus
1 Binissaid	1875	962 - 1114	1.200	Aragó: diner Sancho Ramfres. Magalona: 3 diners. Misulmanes: dirhem taifen.
2 Girona	fi s. XIX	s.s.X - 1131	120(?)	Girona: diners episcopals i/o comtals. Empúries: òbol (c.tip.1A).
3 Montjuic	1872	s.s.X - 1131	19	Girona: diners episcopals i/o comtals.
4 Figueras	1861 - 62	fi XI - 1162	9 o 10	Girona: 1 diner(c.tip.20)episcopal; 1 diner(c.tip.19)comtal; 6 o 7(c.tip.22).
5 Palma Mallorca	1961	1012 - 1076	p.ex. 3(?)	Barcelona: 1 diner(c.tip.10). Bearn: 1 diner, 1 òbol (P.A.3233 i 3235).
6 La Junquera	1869	1014 - 1111	100 p.ex. 3(?)	Besald: 23 diners(c.tps.3 i 5). Rosselló: 8 diners (c.tip.1).
7 Milany	1295	1020 - 1111	(?)	Besald: òbols(sic)de plata de moneda de Besald.
8 C.Call Barna.	a.1843	1036 - 1091	circa 7	Barcelona: 5 muncos(c.tip.7), 2 muncos(c.tip.8).
9 Besald	a.1844	1036 - 1091	2 o més(?)	Barcelona: 1 " " , 1 " "
10 Gdena	1943	1036 - 1091	12 o més(?)	Barcelona: 12 " (c.tip.7). Caut: 1 diner Yahya al-mutali.
11 Empúries	a.1877	1057 - 1091	1 o més(?)	Barcelona: 1 " (c.tip.8).
12 Sta. Margarida	1955	1076 - 1117	6	Empúries: 5 diners(c.tip.2,3,5), 1 òbol(c.tip.4).
13 Sta. Margarida	1898	1096 - 1174	70	Barcelona: 3 diners(c.tip.12). Vic: 67 diners(c.tip.8).
14 M. D. del Coll	1895	1096 - 1174	17.000	Barcelona: 16.000 diners(c.tip.12-17), 500 òbols(ost., tip.13-18). Rosse- lló: 1 diner(c.tip.3). Empúries: 3 diners(c.tip.2,3,5). Vic: 1 diner(c.tip.8). Incertes: 1 diner (c tip.1).
15 Vic (?)	1930(?)	1096 - 1162	161	Barcelona: diners(c.tip.12-18), òbols(c.tip.18)
16 Pla	1895	1115 - 1164	circa 280	Roselló: 200 diners(c.tip.3), 80 òbols(tip.4). Narbona: 1 diner, Alfons Jordà.
17 N. Europa	s. XII	1164 - 1172	(?)	Roselló: diners i òbols(c.tip.5 i 6).
18 Lleida	a.1952	1236 - 1237	11	Urgell: 1 diner(c.tip.7). Aragó: 9 diners Jaume II.
19 Desconegut Lleida	a.1975	1236 - 1276	+ 500	Urgell: diners (c.tip.7,10). Aragó: diners i òbols de Jaume I.
20 Sant. Aus Hillers	1963 - 69	s. XIII - XV	84	Urgell: 1 diner(c.tip.10). Monedes de diversos regnes d'Europa i Península.
21 Balaguer	a.1952	1314 - 1327	2	Urgell: 2 incuses(c.tip.11).

a. = abans de; s.s. = meitat segle; p.ex = peces examinades
P.A. = Poey d'Avant

PRIMERS RESULTATS A PARTIR DEL CORPUS DE LA MONEDA COMTAL

En el primer volum de les actes d'aquest **Symposium** presentarem, juntament amb M. Crusafont i I. Puig, un **corpus** de la moneda comtal catalana, tasca que fins ara estava per fer, en el qual es recolliren 667 monedes. Malgrat que les conclusions que en podem treure en aquests moments són encara provisionals, ja que caldrà fer un estudi més aprofundit de la documentació escrita, creiem que podem avançar alguns resultats que es deriven d'aquest recull.

Per una banda, l'inventari dels encunyats ens permetrà de conjecturar una estimació del nombre de monedes que foren batudes. Per l'altra, la classificació de les monedes recollides ens permet de conèixer la raresa relativa dels seus tipus, ja que creiem que hem aplegat si no la totalitat si la major part de l'evidència numismàtica conservada; i el recull dels seus pesos ens permetrà de treure pesos mitjos, dada indispensable per a seguir en les investigacions sobre el difícil problema de la metrologia de la moneda comtal.

Comptabilització dels encunyats i càlcul de la producció de la seca: Algunes consideracions sobre les emissions d'or a Catalunya.

En el corpus hem inventariat el nombre d'encunyats en els quals anvers i revers coincidien en la mateixa peça. Això ens permet d'intentar una estimació del nombre de monedes que foren produïdes en un moment determinat, ja que una vegada calculat el nombre d'encunyats més probable, damunt de l'evidència numismàtica coneguda, i multiplicada aquesta xifra pel nombre de monedes que podien produir els encunyats obtindrem el nombre aproximat de monedes fabricades, almenys en teoria⁽⁵⁴⁾.

La principal dificultat que hom troba a l'aplicar aquest mètode és, naturalment, establir la vida mitja dels encunyats, és a dir, el nombre de monedes que podien fabricar dos encunyats per terme mig abans de deteriorar-se. Suchodolsky que ha treballat en aquesta qüestió des del pun de vista de la moneda medieval estima que, per al segle XI a Polònia, el nombre de monedes que podia fabricar un encunyat de l'anvers era d'unes 8.000 i que en el segle XII era d'unes 10.000⁽⁵⁵⁾.

Tot prenent la primera xifra calculada per Suchodolsky i aplicant-hi el mètode que hem descrit arribarem a una aproximació sobre la producció de les seques a l'època comtal.

En la taula anexa (vid. Taula I) poden veure's els resultats que ha donat cadascun dels tipus. Els únics casos en què això no es fa és amb els diners de Barcelona de Ramon Berenguer III i Ramon Berenguer IV i amb els diners d'Urgell de Ponç de Cabrera, ja que el nombre extraordinari d'exemplars coneguts d'aquests tipus no ens ha pas permès de fer l'inventari dels encunyats.

En el cas de mancús, per exemple, hem calculat una producció global de 328.000 exemplars. Cal observar, però, que aquesta xifra no és pas definitiva si ens atenem a dues raons:

- 1.- Des del moment de redactar-se el corpus fins ara hem conegut l'existència d'altres exemplars i caldrà també aclarir el fet d'una troballa feta a l'entorn de Manresa vers 1920 i que sembla ésser que contenia uns 300 mancúsos.
- 2.- Donat que poden quedar encunyats per inventariar, cal aplicar un càlcul de probabilitats, el qual reverteix en un augment del nombre estimat de monedes fabricades.

Un càlcul del nombre probable d'encunyats que intervingueren en la fabricació del mancús més abundant, aquell d'imitació de **Yahya al-Mutali**, totalment en àrab (tipus 7 del corpus), ens ha estat facilitat pel Sr. L. Villaronga tot aplicant el mètode estadístic establert per J.F. Mora. El resultat és que sobre una mostra amb 32 monedes i 27 encunyats, com és el cas, té una previsió de volum de les emissions imprecís, essent el límit inferior de probabilitat de 52 encunyats i el superior de 95 encunyats, i el més probable de 95 encunyats. Per tant tindrien que el nombre més probable de mancúsos fabricats del tipus 7 seria de 760.000 exemplars.

És evident que les xifres soles poques coses poden dir i resten en pura conjectura si no hi ha una documentació que les recolzi⁽⁵⁶⁾. Una vegada més hem de dir que el treball sobre les fonts escrites està encara en curs d'elaboració i que no és possible una confrontació rigorosa de les dues fonts de dades, malgrat que podem avançar alguna cosa en aquest sentit.

Documentalment se sap que al Llenguadoc s'invertiren uns 55.000 mancúsos per part del comte de Barcelona i que el 4 de juny de 1057 Ermesenda ven a Ramon Berenguer I i Almodís els seus drets damunt els comtats de Barcelona, Girona, Ausona-Manresa per 1.000 unces d'or⁽⁵⁷⁾. Aquesta dada, però, no és pas gens significativa per a poder-nos adonar del paper de l'or a la Catalunya comtal. La cosa veritablement important -que assenyalava un fet excepcional no sols dins els regnes cristians de la Península, que també reben pagaments dels musulmans amb or⁽⁵⁸⁾, si no molt més respecte a la resta de l'Europa Occidental on amb prou feines hi circula la moneda d'or- és el fet que als comtats catalans l'or arriba, en alguns casos, a ésser utilitzat fins en un 87% de les transaccions comercials, tal com ens ho demostra Bonnassie⁽⁵⁹⁾. És a dir, que l'or no és acaparat pel comte de Barcelona, principal receptor de pàries, sinó que té una incidència sobre l'economia de base⁽⁶⁰⁾.

Cal assenyalar, també, que no sempre que els documents ens parlen de mancúsos es refereixen a la moneda d'or encunyada pels comtes de Barcelona, sino que sovint la paraula mancús fa referència al dinar àrab. És per això que en els documents la paraula mancús va acompanyada d'un adjectiu que aclareix si es tracta de moneda d'or local o musulmana. Moltes vegades, però, manca qualsevol mena de determinació. Tot plegat ens posa en condicions d'afirmar que l'or musulmà circulava abundantment a Catalunya i que per arribar a establir la importància i el veritable paper del mancús encunyat a Barcelona caldrà fer una tria de les cites documentals, la qual cosa no s'ha tingut en compte en els importants reculls de cites de moneda d'or feta per P. Bonnassie o en l'inventari de J. Rius Cornadó⁽⁶¹⁾, el qual ho barreja tot a l'hora de treure'n conclusions. Pensem que l'aclariment d'aquest punt, fins

allà on sigui possible, i una confrontació d'aquests resultats amb l'estimació del nombre de monedes encunyades podrà constituir una base prou rigorosa per a l'estudi seriós del problema de l'or a la Catalunya Comtal.

Ara per ara podem, però, afirmar que el mancús és la moneda comtal millor representada per l'evidència numismàtica, fet que ha quedat prou demostrat després del recull sistemàtic d'exemplars que hem fet. Així veiem que el nombre de diners coneguts per als diferents comtats fins a l'any 1100⁽⁶²⁾, data en què el mancús barceloní ha desaparegut de la circulació, comparades amb el nombre de mancusos coneguts resulten ésser com segueix:

Enfront de 57 mancusos de Barcelona tenim 9 exemplars de diners i òbols de Barcelona, 25 exemplars de Girona, 60 d'Ausona, 12 d'Empúries, 10 del Rosselló, 35 de Besalú, i o d'Urgell, Pallars i Cerdanya.⁽⁶³⁾

Aquestes xifres donen una idea de la importància de les encunyacions de moneda d'or fetes a Barcelona i ens fan pensar que el seu paper no pot ésser pas minimitzat, malgrat que a la relativa escassetat del diner i l'òbol de plata en l'evidència numismàtica es podria argumentar que hi pot haver contribuït el fet d'ésser menys atresorada que la d'or. Això a la llarga, però, acabaria donant-nos la raó ja que hom atresora preferentment la moneda de més valor que té a l'abast i per tant voldria dir que hom disposava, en general, d'una moneda més valuosa que el diner.

Pensem que cal fer una darrera observació sobre el paper de la moneda d'or a la Catalunya comtal i sobre l'aparició i funció del mancús de Barcelona, segons pot deduir-se de les dades disponibles.

Està prou demostrat per a alguns comtats que des dels voltants de l'any 985 l'or califal comença a circular-hi amb abundàcia creixent i que no serà fins cap a l'any 1020 quan es comencin a conèixer els primers signes d'afebliment d'aquesta circulació⁽⁶⁴⁾. És precisament en aquest moment quan fa la seva aparició el mancús encunyat a Barcelona, el qual circularà durant el període 1018⁽⁶⁵⁾-1091⁽⁶⁶⁾, malgrat que a partir del 1075 les mencions de mancusos comencen a escassejar en la documentació⁽⁶⁷⁾. Aquest fet coincideix amb l'inici de les mencions, a les fonts escrites, de l'or de València o rovals, els quals trobem fins a finals del segle XII, i que es refereixen a la moneda d'or encunyada a la taifa de València. Al 1098 trobem les primeres mencions del morabatí⁽⁶⁸⁾, moneda d'or dels almoràvits, els quals acaben de fer-se els amos d'al-Andalus. Aquesta moneda circularà fins més enllà del regnat d'Alfons el Cast (1162-1196)⁽⁶⁹⁾. A partir d'aquest mateix regnat comença també a circular la masmudina i la dobla almohade, la qual es mantindrà fins a la creació del florí per Pere III.⁽⁷⁰⁾

Això demostra que la circulació d'or a Catalunya és un fet ininterromput des de finals del segle X i que fins a la creació del florí, ja entrat el segle XIV, el circulant d'or és la moneda musulmana, ja sigui la califal, la dels regnes de taifes, la dels almoràvits, la dels almohades i fins i tot la moneda castellana, en especial les encunyacions de Toledo d'Alfons VIII⁽⁷¹⁾. L'únic moment en què s'encunya moneda d'or a Catalunya és en el període 1017-1076 (?), coincidint amb l'afebliment de les encunyacions d'aquest metall que es produeix a al-Andalus després de la desintegració política del Califat. Sembla doncs, que l'encunyació del mancús ve a pal·liar la manca progressiva de metall amonedat en circulació i que és de fet una emissió de substitució del dinar àrab⁽⁷²⁾, escassament encunyat pels regnes de taifes⁽⁷³⁾, ja que ni abans ni després torna a produir-se aquest fet i el circulant torna a consistir en la moneda d'or musulmana coetània tan aviat com les seves emissions tornen a ésser abundats.

Aquí es planteja el problema de com s'assortien d'or els comtes de Barcelona per a realitzar les encunyacions del mancús.

Malgrat l'afebliment de les encunyacions d'or a al-Andalus després del Califat no hi ha pas raons per pensar que l'or no continués afluïnt a Catalunya durant el període de l'encunyació del mancús en concepte de pagaments de pàries⁽⁷⁴⁾, sino que més aviat cal pensar que aquests pagaments podien ésser efectuats amb llingots o objectes d'or en lloc d'ésser fets amb or amonedat, cada vegada més escàs a les taifes, ara que tot sembla indicar que el subministre d'or africà s'ha interromput, o almenys hi ha motius per a pensar que el volum de metall arribat a la Península ha disminuït considerablement⁽⁷⁵⁾. Més aviat cal pensar que davant de les contínues exigències dels regnes cristians els regnes de taifes es veien obligats a fer donació de les seves existències d'or fos en la forma que fos⁽⁷⁶⁾ i que, per a facilitar la seva circulació i mantenir el volum de la moneda d'or circulant, el comte de Barcelona l'amonedés. De tota manera la progressiva disminució del pes del mancús, que passa d'un pes pròxim al del dinar musulmà a la meitat d'aquest pes, fa pensar que hi deuriem haver certes dificultats en l'aprovisionament de metall.

TAULA I

TAULA DE PESOS MITJANS

TAULA DEL NOMBRE D'ENCUNTS I ESTIMACIÓ DE LA PRODUCCIÓ DE SECA

Tipus	Pes mitjà	Nombre exemplars pesats	Nombre exemplars determinats	Nombre encunys produïts	Estimació exemplars produïts
<u>Carolíngies</u>					
1	1,606gr. 1,630gr.	13 12 sense 1H1(1,30)	11	11	88.000
2	1,753gr. 1,678gr.	7 6 sense 2A4(2,20)	6	6	48.000
3	1,670gr.	1	1	1	8.000
	Mitjana Lluís el Pietós 1,648gr.				
4	1,210gr.	1	2	2	16.000
5	1,010gr.	1	2	2	16.000
6	1,380gr.	1	3	3	24.000
	Mitjana Carles el Calb 1,200gr.				

Imitació Carolíngia

1	1,350gr.	1	2	2	16.000
2	(1,600gr.) òbol(?)	1	1	1	8.000
3	1,310gr.	3	4	4	32.000
4	-	0	1	1	8.000
5	1,350gr.	1	1	1	8.000
	Mitjana diners 1,328gr.				

Episcopals Girona

1	0,288gr.	5	6	5	40.000
2	- òbol	0	1	1	8.000
3	0,295gr.	2	5	5	40.000
4	0,190gr. òbol	3	3	3	24.000
5	0,400gr.	1	7	7	56.000
6	0,220gr. òbol	1	3	3	24.000
7	-	0	1	1	8.000
8	-	0	1	1	8.000
9	0,413gr.	3	6	6	48.000
10	0,210gr. òbol	3	3	3	24.000
11	0,240gr.	1	7	7	56.000
12	0,33 gr.	5	7	7	56.000
13	0,180gr. òbol	3	5	5	40.000
14	0,270gr.	4	5	5	40.000
15	0,286gr.	3	4	4	32.000
16	0,200gr.	1	1	1	8.000
17	0, - gr. òbol	0	1	1	8.000
18	0,360gr.	1	4	4	32.000
19	0,220gr. òbol	3	6	6	48.000
20	0,303gr.	3	5	5	40.000
21	0,176gr. òbol	3	4	4	32.000

Episcopals
de Vic

1	0,923gr.	18	18	15	120.000
2	0,475gr. dbol	2	3	3	24.000
3	0,923gr.	16	16	13	104.000
4	0,513gr.	3	4	4	12.000
5	-	0	1	1	8.000
6	1,01 gr.	7	9	6	48.000
7	0,475gr. dbol	2	2	2	16.000
8	0,780gr.	13	15	13	104.000
9	0,520gr. dbol	1	1	1	8.000
10	-	-	1	1	8.000
11	0,870gr.	5	6	6	48.000
12	- gr. dbol	-	1	1	8.000

Comtats de
Barcelona,
Girona i
Ausona

1	1,170gr.	1	1	1	8.000
2	1,020gr.	1	1	1	8.000
3	- dbol	-	2	2	16.000
4	- manods	-	1	1	8.000
5	3,790gr. manods	1	1	1	8.000
6	3,550gr. manods	1	1	1	8.000
7	2,685gr. manods	33	27	27	216.000
8	1,905gr. manods	13	10	10	80.000
9	1,91 gr. manods	1	1	1	8.000
10	0,675gr.	2	2	2	16.000
11	- dbol(9)	2	2	2	16.000
12	0,770gr.	62	-	-	-
13	0,260gr. dbol	16	-	-	-
14 Girona	0,375gr.	2	3	3	24.000
15 Girona	0,150gr. dbol	1	1	1	8.000
16 Vic	-	-	2	2	16.000
17	0,740gr.	29	-	-	-
18	0,320gr. dbol	14	-	-	-
19 Girona	0,545gr. 0,584gr.	6 5	8	8	64.000
20 Girona	0,130gr. dbol	1	1	1	8.000
21 Girona	-	-	1	1	8.000
22 Girona	0,44gr.	26	30	28	224.000
23 Girona	0,228gr. dbol	14	16	16	128.000

Comtat
d'Empuries

1	-	-	1	1	8.000
2	0,603gr.	3	3	3	24.000
3	0,630gr.	4	4	4	32.000
4	0,250gr. dbol	1	1	1	8.000
5	0,636gr.	3	3	3	24.000
6	0,815gr.	2	2	2	16.000
7	- dbol	-	1	1	8.000
8	0,850gr.	1	1	1	8.000
9	0,880gr.	1	1	1	8.000
10	- dbol	-	1	1	8.000
11	0,790gr.	1	1	1	8.000

12	-	òbol	-	1	1	8.000
13	0,720gr.		5	6	6	48.000

Comtat del
Rosselló

1	0,573gr.		3	5	5	40.000
2	0,940gr.		1	2	2	16.000
3	0,740gr.		65	72	68	544.000
4	0,350gr. òbol		29	33	32	256.000
5	0,812gr.		5	5	5	40.000
6	0,400gr. òbol		1	1	1	8.000

Comtat de
Rosaló

1	0,956gr.		3	4	4	32.000
2	0,390gr. òbol		1	1	1	8.000
3	0,447gr.		7	9	9	72.000
4	0,190gr. òbol		1	1	1	8.000
5	0,440gr.		6	18	17	136.000
6	(0,400gr.) òbol		1	1	1	8.000

Comtat
d'Urgell

1	0,980gr.		1	1	1	8.000
2	-		-	1	1	8.000
3	0,735gr.		6	5	5	40.000
4	-		-	1	1	8.000
5	0,800gr.		3	3	3	24.000
6	0,480gr. òbol		1	1	1	8.000
7	0,860gr.		13	-	-	-
8	0,450gr. òbol		2	1	1	8.000
9	0,736gr.		26	27	27	216.000
10	- òbol		-	1	1	8.000
11	0,335gr. incusa		4	8	5	40.000
12	0,700gr.		18	27	27	216.000
13	0,664gr.		5	6	6	48.000

Pallars

1	5,418gr.		5	5	1	8.000
2	4,970		4			

Incertes

1	-		-	1	1	8.000
2	0,515gr. òbol		2	2	2	16.000
3	-		-	1	1	8.000

TAULES DE FREQUENCIA DE PESOS D'ALGUNS DELS TIPUS DE MONEDA COMTAL

La confecció del corpus ens ha donat prou informació sobre els pesos de les monedes comtals i hem elaborat una taula amb els pesos mitjos de tots els tipus (vid. Taula I). Ara bé, la raresa de la major part dels tipus només ens permetrà de confeccionar una taula de freqüència en alguns cassos, ja que per a ésser representativa estadísticament cal disposar d'una trentena de pesos com a mínim.

Donarem, doncs, les següents corbes de pesos:

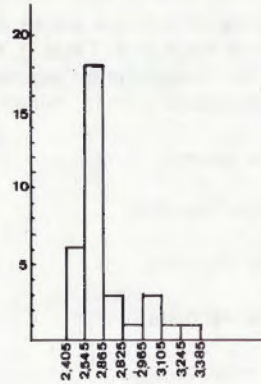
1. Barcelona, Mancús (Corpus tipus 7): 33 pesos recollits.
2. Barcelona, Diner (Corpus tipus 12): 62 pesos recollits.
3. Barcelona, Diner (Corpus tipus 17): 29 pesos recollits.
4. Rosselló, Diner (Corpus tipus 3): 65 pesos recollits.

1. Taula de freqüència de pesos del mancús.

Per a la corba de pesos del mancús en àrab d'imitació del diner del **Yahya al-Mutali** (corpus tipus 7) cal tenir present el següent.

1. No es tindrà en compte la variant A, ja que porta data i és estilísticament prou diferent dels altres, com més endavant comentarem.
2. El pes 1,60 de l'exemplar 7B2 s'ha suprimit per ésser poc fiable
3. Hem afegit 4 pesos corresponents a 4 monedes de la **Bibliothèque National de Paris**⁽⁷⁷⁾ que al corpus varem donar promitjats amb una quinta moneda que correspon a la variant A. (Lavoix n° 1116) En el corpus aquestes monedes consten com Ind. 4 a 9, però en realitat són cinc exemplars i havia d'ésser 4 a 8⁽⁷⁸⁾. Son les mateixes del catàleg de Lavoix num: 1117, 1118, 1119, i 1120 amb pesos de 3, 01, 2,57, 2,50 i 3,28 gr.
4. El nombre total d'exemplars considerat és de 33 exemplars amb una mitja de 2,685 gr. L'interval calculat és de 0,14 gr.⁽⁷⁹⁾

TAULA II. Pesos dels mancosos (corpus tipus 7 B)

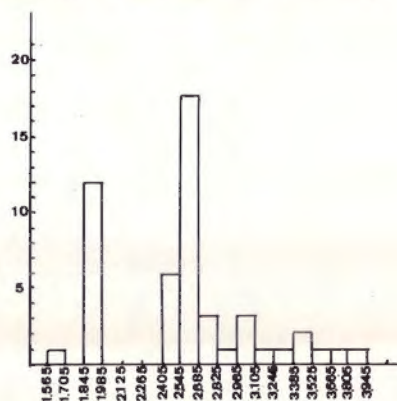

Tot observant aquesta gràfica (vid. Taula II) veiem que la moda cau clarament en l'interval 2,545-2,685 gr. i agrupa 18 exemplars, més del 50% dels pesos recollits. L'interval anterior agrupa 6 pesos i és el segon en nombre de pesos. Els altres es reparteixen en 5 intervals, tots ells superiors al de la moda. El pes més elevat correspon a l'interval 3,285-3,245 gr. seguit de l'interval 3,245-3,105 gr., amb una moneda a cadascun. A l'interval següent (2,965-3,105gr) hi trobem tres pesos, igual com a l'interval immediatament posterior al de la moda (2,685-2,825 gr.) i entre ells hi ha l'interval 2,825-2,965 gr. amb una sola moneda.

En general aquesta distribució sembla prou coherent. La moda és ben clara i l'existència d'un grup ben nodrit de pesos a l'interval immediatament anterior i també a l'immediat següent, encara que amb menys pesos, indica que el pes buscat pels moneders era aquell de la moda. És a dir, que els pesos agrupats en els dos intervals pròxims a la moda deuen ser dins del marge de tolerància. El fet que no existeixin dispersions per defecte reforça l'opinió que el pes buscat devia oscil·lar entre els 2,50 i els 2,80 gr. aproximadament. Les dispersions per excés són quatre, si descomptem aquella pròxima a la moda, i l'única que agrupa més d'un pes és la de l'interval 2,965-3,105 gr. Si observem la taula de pesos que hem de confeccionar distribuïnt-hi els pesos dels mancosos dels altres tipus (vid. Taula III), malgrat que només té un valor orientatiu, -ja que per no tenir-ne una quantitat suficient no s'ha pogut calcular estadísticament l'interval que els correspondria i hem aplicat igualment el de 0,14 gr., - veurem que hi ha una gradació decreixent de pesos. Els més pesat són els més antics, és a dir, els que porten la llegenda BONNOM, segueixen dos mancosos d'imitació dels dinars de **Yahya al-Mutali**, però de caràcters millor executats (corpus tipus 7, A). A continuació trobem ja aquells mancosos del tipus 7B.

Pel que fa als mancosos bilingües, també representats en aquesta taula orientativa, veiem que pràcticament s'agrupen en un sol interval, com era d'esperar donada la seva regularitat de pes. Només el mancus del **British Museum** fuig d'aquesta norma i cal considerar el seu pes com a anormal.

TAULA III. Pesos dels mancosos de tots els tipus coneguts.

Anem ara a veure que ens diuen els documents sobre la talla del mancús. Es coneixen equivalències que tassen els mancusos a 7 l'unça⁽⁸⁰⁾, a 10 l'unça⁽⁸¹⁾ d'altres estimen que el mancús pesava 1 argenc, això és, 14 l'unça.⁽⁸²⁾ De tot això en resulta que els mancusos devien tallar-se així en tres emissions successives; anem doncs a veure com encaixen aquestes dades amb l'evidència numismàtica i amb els seus pesos.

Veiem que els mancusos de Bonnon són els de més pes i per tant han d'ésser els de 7 a l'unça. Els pesos de les monedes conservades donen una mitja de 3,75gr, un pes bastant pròxim al del dinar encunyat a **al-Andalus** als darrers temps del Califat, o almenys així sembla indicar-ho el pes mig dels dinars d'Hixem II en base a les dades que dona G.C. Miles⁽⁸³⁾. Aquest és de 4,14gr. de mitja dels exemplars amb seca **al-Andalus** i de 3,79 gr. si hi comptem els de **Madinat al-Zahara** i **Sijilmasa**. No hem pas d'oblidar, però que les dades metrològiques disponibles referents a les encunyacions musulmanes són prou magres, ja que la major part de la bibliografia disponible no recull pesos i ens hem de refiar d'alguns pesos mitjos, per anys, que dona Miles. Aquest autor observa que si bé la mitja de pesos en temps d'**Abd al-Rahman III** es manté en els 4,10-4,20 gr, amb els califes següents els pesos mitjos, per anys, oscil·len entre els 3,79 a 4,42 gr, amb uns pesos extrems d'exemplars individualitzats de 3,43 gr a 4,71 gr.⁽⁸⁴⁾

Per comparar el pes dels mancusos de Bonnon amb els pesos dels dinars àrabs del hamudita **al-Kasim al-Ma'mun** i dels **Tudjibis** de Saragossa, que segons Miles són els seus antecedents tipològics directes, tenim uns pesos mitjos pels de Saragossa de 3,45 gr i el pes d'un sol exemplar conegut d'**al-Kasim** pesa 3,92 gr.⁽⁸⁵⁾

Malgrat les escasses dades que tenim creiem, però, poder considerar que els pesos dels mancusos de Bonnon són pròxims als dels dinars musulmans coetanis. Segons observa Miles, sembla que els pagaments d'**al-Andalus** devien fer-se generalment a pes i no per nombre d'exemplars, ja que només així és possible d'explicar-nos aquestes oscil·lacions de pes del dinar àrab, i a les fonts àrabs s'hi troben prou referències sobre aquesta pràctica.⁽⁸⁶⁾

Vista la irregularitat dels pesos dels dinars no sembla gens sorprenent que els primers mancusos encunyats a Barcelona, imitació dels dinars àrabs, presentin també certes irregularitats de pes ben semblants a les dels dinars.

Pel que fa al mancús d'imitació dels dinars de **Yahya al-Mutali** en distingim un grup de caràcters més ben executats, data legible i pes més alt (corpus tipus 7A), representats a la Taula III per dos exemplars entre els intervals 3,385 i 3,525 gr. Els pesos dels dinars de **Yahya al-Mutali** disponibles, ens donen una mitja de 3,84 gr, (amb un pes màxim de 4,03 i 3,50 gr)⁽⁸⁷⁾, la qual cosa es correspon bé amb els pesos d'aquests mancusos.

A les Taules II i III observem que es succeeix una progressiva reducció dels pesos dels mancusos d'aquest tipus fins arribar a establir-se a l'interval 2,545 gr - 2,685 gr. Aquests mancusos que s'apleguen als intervals 2,405 - 2,965 gr. són, efectivament, els de 10 a l'unça de què ens parlen els documents.

Finalment tenim els mancusos de 14 a l'unça que corresponen als bilingües (corpus tipus 8). En aquest cas la regularitat de pes és gairebé absoluta, com pot veure's a la Taula III, intervals 1'565-1'985 gr.

2. Taula de freqüència de pesos dels diners de Barcelona amb un lliir o ceptre l'anvers

Al corpus ja indicàrem que havien invertit l'ordre de les atribucions d'aquests diners donada per Botet.⁽⁸⁸⁾ Aquest autor suposava que les més antigues eren les monedes de llegenda retrògrada, que atribuïa a Ramon Berenguer III, i que les més tardanes eren les de llegenda normal, atribuïdes a Ramon Berenguer IV. Nosaltres tot atenent-nos al fet d'haver pogut comprovar que les de millor factura, pes més alt i llegendes més llargues, moltes vegades amb ornaments al principi, són les de llegenda normal i que les retrògrades són de pes més baix, hem atribuït les primeres a Ramon Berenguer III i les darreres al seu successor. La divisió per regnats no deixa d'ésser un conveni. El que volem assenyalar és la probablement més gran antiguitat dels diners de llegenda no retrògrada. Anem, doncs, a comentar la taula de freqüència de pesos que hem confeccionat a partir dels pesos recollits dels diners de Barcelona amb un lliir o ceptre a l'anvers. (Vid. Taules IV i V).

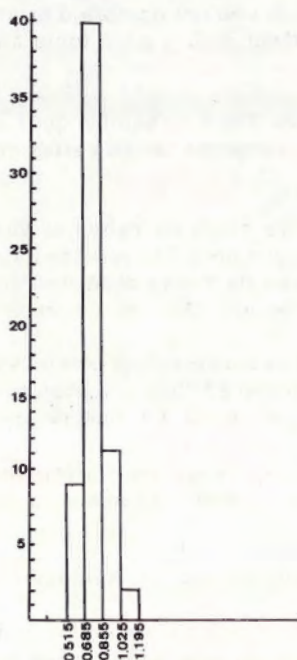
Cal fer notar, però, que:

1. No hem considerat els 143 diners conservats al Gabinet Numismàtic de Catalunya que, juntament amb 18 òbols, procedeixen d'una troballa feta a Vic. La major part conserven concrecions d'òxid i tot netejant-ne algunes d'elles hem observat que el seu pes variava ostensiblement.
2. En el corpus, p. 419 diem que al Gabinet Numismàtic de Catalunya s'hi conserven unes 600 monedes d'aquest tipus⁽⁸⁹⁾. Això és inexacte ja que l'esmentat Gabinet en conserva només unes 300 entre diners i òbols.
3. La relativa abundància d'aquestes peces fa que no poguem pas considerar com a definitives les corbes de pesos que donem. En un treball posterior caldrà fer un recull de pesos, el més exhaustiu possible, pretensió que no hem pas tingut per al present treball.

A. Diners amb un llir (cepre) a l'anvers atribuïts a Ramon Berenguer III (corpus tipus 12)

El nombre de pesos recollit és de 62 i la seva mitja és de 0,77 gr. l'interval calculat per a la seva distribució a la gràfica és de 0,17 gr. (Vid. Taula IV). Si observem la taula de freqüència de pesos veiem que la moda cau a l'interval 0,685 - 0,855 gr i aplega 40 exemplars, és a dir, gairebé un 65% dels pesos disponibles. A l'interval immediatament anterior al de la moda hi trobem 9 pesos (un 14,5%) i al següent n'hi ha 11 (gairebé un 18%). Fora d'aquest dos grups de pesos propers al de la moda, per un lleuger excés o per un lleu defecte, no n'existeixen dispersions per defecte i només una per excés. Aquesta es situa a l'interval 1,025-1,195 gr. i només conté 2 pesos (3,2%). Sembla, doncs, que aquestes monedes eren fabricades amb una gran regularitat de pesos i el pes buscat pels moneders estava entorn dels 0,77 gr.

TAULA IV. Diners Barcelona. Ramon Berenguer III
(Corpus, tipus, 12)

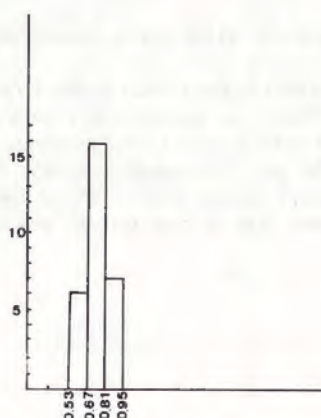

B. Diners amb un llir (cepre) a l'anvers atribuïts a Ramon Berenguer IV (corpus tipus 17)

El nombre d'exemplars pesats ha estat de 29, el seu pes mig és de 0,74 gr. i l'interval calculat és de 0,14 gr. (Vid taula V).

En línies generals, podem dir que la distribució d'aquesta taula és molt similar a l'anterior. Observem una moda ben definida a l'interval 0,67 - 0,81 gr. i aplega 16 pesos (55%). A l'interval immediatament anterior hi trobem 6 pesos (20,5%) i al que segueix a la moda n'hi ha 7 (24%). En aquest cas veiem que no existeixen altres dispersions respecte a la moda sinó les dues dels seus intervals veïns. Observem, també, que la moda aplega proporcionalment menys exemplars. És ben evident, però, que hi ha una gran regularitat de pesos i cal pensar que el pes buscat pels moneders no pot estar gaire lluny del pes mig que hem trobat.

TAULA V. Diners Barcelona. Ramon Berenguer IV
(Corpus, tipus, 17)

Algunes consideracions sobre la metrologia dels diners atribuïts a Ramon Berenguer III i a Ramon Berenguer IV

La documentació coneguda no aporta cap dada concreta sobre la talla d'aquest diners. Sobre aquesta qüestió Botet ens diu: "...la talla dels diners en temps de Ramon Berenguer I fou de quaranta dos sous per lliura de plata, encara que la talla hagués augmentat quelcom al temps dels comtes qui'l succeïren, no és de creure que l'augment arribés a pujar de 42 a 70 en menys d'un segle i molt menys encara que'xcedís de la que fou usada pel rei Alfons I... que fou la de 44 per marc, equivalent 66 per lliura. A més d'això, les monedes que's poden atribuir a Ramon Berenguer IV, acusen un valor intrinsec més aproximat al corresponent a la talla de cinquanta sous, que no al corresponent a la talla de setanta."⁽⁹⁰⁾

Evidentment al·ludeix a les anàlisis fetes per mossèn Gudiol de les quals en resulta una llei de 5 diners, és a dir, un 40% de plata fina.⁽⁹¹⁾ Malauradament no està prou aclarit quin és el pes de la lliura emprada en època comtal. Com ja hem dit al principi, es pot pensar en la possibilitat que el seu origen fos el de la lliura de Carlemany, el pes de la qual no ens és pas conegut, malgrat els esforços que hi han esmerçat tants autors per a aclarir-ho. Altres autors creuen que la lliura comtal no té cap mena de lligan amb la lliura franca i consideren que la lliura emprada pels comtes era la lliura romana.⁽⁹²⁾ No entrarem pas a discutir aquest punt, ja que res de nou podríem, aportar-hi, però creiem que és important assenyalar-ho, ja que per aquesta raó és difícil comprovar si la talla de 50 sous a la lliura —que Botet atribueix als diners de Ramon Berenguer IV i entenem que per extensió als del seu antecessor, encara que no en parla explícitament— encaixa bé amb el pes mig de 0,75 gr que donen els diners pesats d'aquest dos comtes. Botet troba a l'any 1147, regnant Ramon Berenguer IV, que un marc de plata pura s'estima

en 43 sous i afegeix que cal entendre de moneda corrent.⁽⁹³⁾ Amb aquesta equivalència, si prenem el marc de Barcelona a 233,33 gr i considerent que la llei de les monedes és de 7 diners arribarem a un pes del diner de 0,81 gr. Això sense descomptar-hi el percentatge de les despeses de fabricació i de guany del senyor. El que podien pujar aquest dos factors en aquest període ens és desconegut, ara bé si apliquem els del temps de Ramon Berenguer I, els quals sabem que poden calcular-se en un 8%,⁽⁹⁹⁾ tenim que el pes del diner es de 0,748 gr., xifra que encaixa perfectament amb el pes mig dels diners.

Si ens hem d'atendre a les úniques dades que disposem ara per ara sobre el contingut de plata dels diners de l'ir, és a dir, les anàlisis fetes per Gudiol, que donen una llei de 5 diners, no podem pas considerar que aquests càlculs siguin correctes. Fent el mateix càlcul amb una llei de 5 diners arribem a un pes del diner de 1,13 gr. sense descomptar-ne les despeses i el guany, i a un pes d'1,04 descomptant-los. Ambdues xifres no encaixen pas amb l'evidència dels pesos dels diners.

Tot parlant d'aquesta qüestió, Pio Beltrán⁽⁹⁵⁾ considera alegrement que si prenem els resultats de les anàlisis de Gudiol es pot pensar que la llei de les monedes era de 7 diners (afegeix "teniendo en cuenta las escorias") i vol encaixar-ho en el sistema metrollògic del comtat de Barcelona, que ell ha intentat de reconstruir a partir de les dades que dona Botet, tot considerant que el pes del diner és de 0,65 gr.

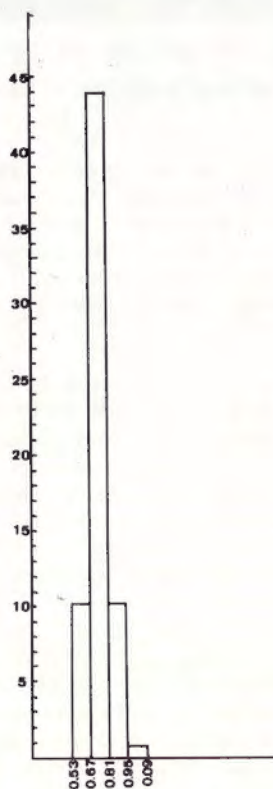
Si deixem de banda el fet que Pio Beltran situa les monedes del lliur al corregnat de Ramon Berenguer II i de Berenguer Ramon II, comprovem que parteix de dues bases falses: Ni els diners del lliur pesen el que el diu, segons hem provat estadísticament amb un recull pacient de pesos, ni tenen una llei de 7 diners, ja que amb les dades que dona Gudiol arribem a una llei de 5 diners comptant, naturalment, les escòries. (96).

Tot el que acabem de veure, ens convenç, una vegada més, que ben poca cosa podem aclarir sobre els mecanismes metrològics de les encunyacions comtals sense disposar d'anàlisis fiables sobre el contingut metàl·lic de les monedes. Només cal observar els escassos avanços fets en el terreny metrològic després de l'obra de Botet i és ben palès que els autors posteriors s'han limitat a donar voltes a les dades recollides per aquest autor i moltes vegades no pas amb gaire encert, com acabem de veure.

3. Taula de freqüència de pesos dels diners atribuïts a Gausfred del Rosselló (corpus tipus 3)

El nombre de pesos recollit ha estat de 65 i la seva mitja és de 0,74 gr. l'interval calculat és de 0,14 gr. per la seva distribució a la gràfica (vid Taule VI). A l'observar la corba de pesos veiem que la moda és molt definida i cau a l'interval 0,67 - 0,81 gr. i conté 44 exemplars (68% aprox.) Als intervals de la dreta i l'esquerra de la moda hi trobem 10 exemplars a cadascun d'ells, és a dir, un 15% respectivament. Fora d'això, només trobem una dispersió per excés representada per una sola moneda a l'interval 0,95 - 1,09 gr. Sembla, doncs, que hi ha una gran regularitat de pes i una vegada més cal considerar que el pes buscat era molt pròxim al de la mitja.

TAULA VI. Diners Rosselló. Gausfred III (Corpus, tipus, 3)

Documentalment sabem que el 1112 una lliura de plata fina valia 60 sous de diners del Rosselló (97) i per altres equivalències es pot pensar que la seva llei era més baixa que la de les monedes de Barcelona. (98). Pot observar-se que els seus pesos són molt similars als dels diners del lliur de Barcelona que segons Botet són coetanis. Recordem que l'atribució a Ramon Berenguer III i a Ramon Berenguer IV dels diners del lliur, els quals són anònims, es va fer en gran part a partir de la consideració que a la troballa de la Mare de Déu del Coll, de prop de 17.000

monedes d'aquest tipus, n'hi aparegué una de Gausfred del Rosselló. El fet d'haver pogut comprovar estadísticament en el present treball que els diners del lli i els de Gausfred tenen pesos molt similars sembla indicar per una banda una uniformitat dels patrons metrollògics i de talla, i per l'altra, podem, pensar que aquest fet pot recolzar també la coetaneïtat de les dues encunyacions.

Si comparem els pesos mitjos d'aquests tres tipus de diners amb els de les altres emissions dels comtats catalans, que són més o menys coetànies, i dins d'aquest grup aquelles de les quals n'hem pogut recollir prou pesos perquè siguin mínimament fiables, veiem que el pes del diner no sempre concideix amb aquests. A Girona, per exemple, el diner al segle XII pesa de mitja 0,303 gr. (tipus 20) i 0,584 gr. i 0,44 gr. (tipus 19 i 22 de Barcelona -Girona-Ausona). És clar que per fer una comparança rigorosa caldria conèixer la llei de les monedes, ja que sembla que a aquest comtat se'n fabricaven encara de plata fina, mentre que a Barcelona tenien ja molt aliatge. A Vic, en canvi, trobem que el diner de mitjans del segle XII pesa 0,78 gr., xifra molt pròxima a la dels pesos mitjos de Barcelona i del Rosselló que hem trobat. Pel que fa als altres comtats, res no podem dir en aquest sentit, ja que o bé no es coneix moneda d'aquest període o bé no en sabem els pesos dels exemplars coneguts.

Finalment, cal observar que els pesos mitjos dels diners de Gausfred de Rosselló o els dels diners de Barcelona del tipus del lli comparats amb els dels seus òbols no ens donen el doble de pes, com calia esperar. Així veiem que l'òbol de Ramon Berenguer III pesa, 0,26 gr. i el seu diner 0,77 gr.; el de Ramon Berenguer IV pesa 0,32 gr. i el seu diner 0,74 gr., i que l'òbol de Gausfred pesa 0,35 i el diner 0,74 gr. (99).

ALGUNES NOTES SOBRE LA TIPOLOGIA DEL MANCÚS SEGONS ELS EXEMPLARS PUBLICATS EN EL CATÀLEG DE LAVOIX.

L'important catàleg de la moneda musulmana de la *Bibliothèque Nationale* de París, redactat per Lavoix (1891)⁽¹⁰⁰⁾, ha estat una obra molt poc difosa al nostre país. Només cal dir que l'obra original no es troba a les biblioteques de Barcelona. Fins a la recent reedició feta per Forni, era una obra de difícil accés. Aquest fet ha originat que algunes imitacions cristianes del diner musulmà, descrites en aquest catàleg, hagin passat desapercebudes. És ben cert que G.C. Miles⁽¹⁰¹⁾ donà a conèixer els mancúsos de Bonnom, que eren al catàleg de la *Bibliothèque* i que Monneret de Vilard⁽¹⁰²⁾ havia ja identificat com a mancúsos de Barcelona. Però les imitacions de dinars aràbics contingudes en aquesta obra no acaben pas aquí i algunes d'elles presenten una tipologia fora del que és habitual i resten sense atribució.

Creiem, doncs, oportú donar-les a conèixer i fer alguns comentaris sobre aquestes peces en les quals gairebé cap autor hi ha parat esment. Cal dir que tampoc estan contingudes en el *corpus*, ja que en el moment de la seva redacció no disposàvem de l'obra de Lavoix, la reedició de la qual ha arribat recentment a les nostres mans. Malgrat tot hi poguérem incloure els mancúsos de Bonnom (tipus 4-6) gràcies a l'obra de Miles, en el tipus 7 hi vàrem incloure també cinc peces de la *Bibliothèque Nationale* com a indeterminades (Ind 4 a 9, aquesta darrera xifra ha de corregir-se per un 8) i en el tipus 8 hi consta també la peça de París (Ind. 3).

Ánem primer a fer algunes precisions sobre les monedes de la *Bibliothèque*, esmentades de forma general en el *corpus*, i parlarem després de les monedes d'imitació, també conservades a París, i que presenten una tipologia que no és pas usual.

Sota la referència Tipus 7 Ind 4 a 8, inclóiem en el *corpus* les monedes de Lavoix 1116-1120. Hem d'observar, però, que el mancús 1116 és d'un estil molt més acurat que el de la major part dels mancúsos coneguts d'aquest tipus i és similar al del Gabinet Numismàtic de Catalunya (tip. 7, A, 1; Botet, 18,2) que ara per ara era l'únic conegut amb aquesta peculiaritat.

El mancús de París, que pesa 3,46 gr., porta la data 417 a. H (1026-27 A.D.)⁽¹⁰³⁾ i al de Barcelona, que pesa 3,42 gr., hom hi llegeix la data 418 a.H. (1027-28 A.D.)⁽¹⁰⁴⁾. El fet que es pugui arribar a llegir la data en aquestes dues peces pot alterar, d'alguna manera, la cronologia de les emissions del mancús de Barcelona suggerida per P. Vegué⁽¹⁰⁵⁾. Aquest autor situa les emissions de Bonnom a les dates que porten dues de les monedes (408-9 a. H./1017-19 a.D. i 414 a.H./1023-4) i efectivament comprovem que aquestes dates coincideixen amb les cites de mancúsos de Bonnom que trobem a la documentació entre el 1018 i el 1029⁽¹⁰⁶⁾. Ara bé, si procedim amb aquest criteri pel que fa als mancúsos que porten data i llegenda Bonnom, potser caldrà també aplicar-lo en el cas d'aquests dos mancúsos amb data legible. Fent-ho així, tindríem que aquestes dues peces, que imiten el diner de *Yahya al-Mutali*, serien dels anys 1026-1028, correspondrien al regnat de Berenguer Ramon I (1018-35) i procedirien del taller del seu moneder Bonnom. Per tant, podem tenir per molt probable que les imitacions del diner de *Yahya al-Mutali* no van començar en els dies de Ramon Berenguer I i en el taller d'Eneas, sino que corresponen a les darreres emissions fetes pel seu antecessor i a mans del seu moneder Bonnom. Això explicaria la bona factura d'aquests dos mancúsos (*corpus* tipus 7A) comparada amb la dels altres exemplars coneguts (*corpus* tipus 7B) en els quals no s'hi llegeix data i que, efectivament, poden correspondre al regnat de Ramon Berenguer I i al taller d'Eneas. El mateix sembla demostrar l'elevat pes d'aquests dos exemplars.

Anem ara a parlar de les altres monedes d'imitació del diner aràbic que publica Lavoix.

Amb el num. 1115, trobem una peça que per una cara imita els dinars califals d'Hixem II i per l'altra el diner de *Yahya al-Mutali*, pesa 3,33 gr., i els seus caràcters són tan informes que no permeten una lectura. Aquestes

característiques indueixen a pensar que, efectivament, es tracta d'una imitació cristiana del dinar.

Les altres dues monedes que publica Lavoix (num. 1122-1123) no deixen pas cap mena de dubte són imitacions cristianes. Ambdues reproduïxen l'esquema tipològic del dinar, amb unes llegendes molt degenerades, i porten a l'anvers una petita creu. En la darrera, aquest símbol es repeteix al revers acompanyat de la llegenda CRUCEN. Segons Lavoix es tracta d'imitacions cristianes d'Hixem II i pesen 3,76 i 3,87 gr.

Per la nostra banda podem afegir a aquesta llista una moneda, que fou subastada per l'ANE,⁽¹⁰⁷⁾ i que té unes característiques molt similars a les de les monedes que acabem de referir, però sense cap mena de simbologia cristiana i amb un pes de 3,85 gr.

És fora de dubte que aquestes quatre monedes són imitacions cristianes del dinar aràbic. Ara bé, quin estat o quins estats són els responsables d'aquestes encunyacions?. Atribuir-les al comtat de Barcelona, només pel fet que la documentació i les troballes ens hagin permès d'atribuir-li un sector molt important dels tipus d'imitació del dinar, no seria pas seriós. Es ben cert, encara que sovint ho oblidem, que el mancús barceloní no es pas l'única imitació del dinar aràbic feta a l'Occident europeu. Tanmateix coneixem la imitació del dinar abbasida feta per Offa de Mèrcia (757-96), una altra imitació del dinar abbasida, possiblement també d'origen britànic, amb data 173 o 176 (789-90 o 792-93), i diverses imitacions també del mateix model, però d'origen desconegut malgrat que s'hagi assenyalat la possibilitat que haguessin estat encunyades a França o Anglaterra i la major part duen la data 157 (a. H.⁽¹⁰⁸⁾). Per altra banda, tenim les imitacions de quarts de dinars fatimides, encunyats pels normands de Sicília,⁽¹⁰⁹⁾ des del 1072 al 1231 i les imitacions fetes pels croats a l'Orient, que són ja del segle XIII.⁽¹¹⁰⁾ A la Península són ben conegudes les imitacions d'Alfons VII de Castella del dinar almoràvid, encunyades a Toledo entre el 1175 i el 1217; en aquesta darrera data regnava ja el seu fill.⁽¹¹¹⁾ Sabem, també, que Jaume I va fer diverses concessions per encunyar "masmudines dobles i sencilles" que són les "masmudines contrafactas" de que ens parlen els documents, és a dir, imitacions del dinar i de la dobla almohade⁽¹¹²⁾. Malgrat l'evidència documental, aquestes peces no han estat, ara per ara, identificades.

Si hem d'atendre'ns a l'autoritat de Lavoix, el qual considera que els mancusos 1115, 1122 i 1123 del seu catàleg són una còpia híbrida d'un dinar d'Hixem i d'un dinar de **Yahya al-Mutali**, el primer, i d'un dinar d'Hixem II, els dos darrers, cal pensar que aquestes imitacions foren amb tota probabilitat encunyades per algun dels estats cristians de la Península, on hi circulaven amb més o menys volum els dinars d'al-Andalus, i han d'ésser coetanis o potser fins i tot anteriors als mancusos als de Bonnom de Barcelona.

Pio Beltran⁽¹¹³⁾, qui conegué els dos mancusos amb creu descrits per Lavoix, opina que aquestes dues imitacions poden correspondre als "morabetinos de cruce", citats pels documents navarresos i castellans del segle XII i que normalment s'identifiquem amb els morabatins d'Alfons VIII, que també duen una creu. Aquest autor manifesta que no li repugna pas aquesta hipòtesi, però afirma que les dues monedes descrites per Lavoix podrien ésser els morabatins citats en aquests documents i que segurament són d'origen navarrès no documentat.

No creiem pas que el raonament de Pio Beltran sigui correcte. En primer lloc perquè no hi ha res que pugui fer pensar que els "morabetinos de cruce" citats als documents castellans i navarresos no puguin ésser les còpies dels morabatins fetes per Alfons VIII de Castella. Això sembla encara més injustificat quan comprovem que el morabatí castellà corre amb relativa abundància als estats de la corona d'Aragó. Per què, doncs, no s'ha de pensar que els morabatins alfonsins corrien a Navarra i a Castella mateix amb la denominació "de cruce" si aquestes monedes porten també una creu?. En segon lloc cal observar que aquest autor no para cap mena d'esment en l'antecedent tipològic de les peces suggerit per Lavoix. Això fa que caigui en una doble incorrecció, ja que si dóna per bona l'opinió de Lavoix no és versemblant que a Navarra al segle XII imitessin dinars califals de finals del segle X; i si pensa que la suggerència de Lavoix no és correcta, cal preguntar-nos perquè no ho comenta o no en suggereix una altra tot argumentant-la? Creiem, doncs, que hi ha prou motius per a pensar que l'afirmació de Pio Beltran sobre aquest punt és totalment gratuïta.

De moment cal pensar que no hi ha cap raó per dubtar de l'antecedent tipològic assenyalat per Lavoix, ja que de moment no comptem amb cap altra de més autoritzat que la de l'il·lustre arabista i numismàtic francès, i en consonància amb aquest fet hem de creure que es tracta d'una imitació feta a finals del segle X o primers del XI.

Sobre l'origen d'aquestes peces només m'atreveixo a assenyalar que deu ésser peninsular i no crec que pugui descartar-se la possibilitat que siguin també del comtat de Barcelona o, fins i tot, d'algun altre comtat català.

* * *

Som prou concients de les limitacions d'aquest treball però tenim també el convenciment de que per a posar-nos en condicions de fer avançar els nostres coneixements sobre la numismàtica comtal, calia fer un treball de recerca de noves dades tan en el terreny estrictament numismàtic com en el de les fonts escrites i fer-ne una elaboració rigorosa. Aquests propòsits només s'han acomplert en part, ja que si bé hem pogut realitzar un recull de monedes prou important, no ha estat pas possible, en l'espai de temps que disposàvem, d'endinsar-nos en el terreny documental i ens hem basat en les informacions que donen J. Botet i P. Bonnassie, principalment.

Un altre aspecte molt important en l'estudi de la moneda comtal era el de les anàlisis de contingut de metall de la moneda, Malgrat que estem treballant en aquesta qüestió, no ha estat pas possible de donar cap resultat definitiu. De tota manera no donem pas per closa la recerca sobre les amonedacions de la Catalunya Comtal, ja que

es el tema de la meua tesi doctoral en curs de preparació.

I APENDIX. Inventari de les troballes

Troballes de Moneda Carolíngia de seqües catalanes

Nº 1 Belzevet Uzes Dep. Gard- Tresoret amagat vers l'any 820, contenia 293 monedes segons la composició que detallem i amb referència al catàleg de Morrison.

Carlemany: Melle (172)-I; Pavia (207)-I.

Lluís el Pietós: Palace (320)-I; Mainz (321)-I; Chur (322)-I; Dorestadt (332)-3; Trier (344)-I; Verdum (347)-I; Rheims (357)-4; Paris (360)-I3; Meaux (363)-4; Rouen (366)-3; Tours (371)-6; Sens (376)-4; Lyon (379)-4; Nantes (384)-I Aquitània (389)-5; Melle (399)-II; Bourges (410)-7; Dax (4150)-3; Tolosa (420)-4; Empúries (424)-5; Barcelona (426)-9; Narbona (430)-10; Vienne (433)-8; Arles (435, 439)-8; Marsella (444)-47; Pavia (447)-40; Milà (451)-17; Treviso (453)-I; Lucca (454)-I; Venècia (456)-34; Indeterminada (472)-3, (509)-I

Bibliografia: K. F. Morrison, *Carolingian Coinage*, New York, 1967, pp. 334.

Nº 2 Veullin aprop d'Apremont Dep. Cheer (Loirelie).- Tresoret amagat vers el 820, contenia 742 monedes segons la composició que detallem i amb referència al catàleg de Morrison.

Lluís el Pietós. Palace (320)-30; Mainz (321)-2; Strassburg (326, 327)-3; Dorestadt (332, 335)-14; Cologne (339, 341)-3; Cambrai (342)-8; Trier (344)-2; Metz (346)-I; Verdun (347)-I2; Quentovic (353)-7; Rheims (356, 357, 358)-I2; Paris (360, 361)-24; Meaux (363)-4; Rouen (366)-5; Tours (371)-28; Orléans (373)-I; Sens (376)-21; Chalon-sur-Saône (378)-2; Lyon (379)-19; Nantes (384)-I; Aquitània (389)-I3; Melle (398, 407)-73; Bourges (410)-127; Dax (415, 416)-5; Tolouse (420)-2; Empúries (424)-2; Barcelona (425)-3; Narbona (430)-14; Arles (435, 439)-10; Marsella (444)-4; Pavia (447, 448)-26; Milà (451)-47; Treviso (453)-6; Venècia (455, 456, 458)-195; Indeterminada (462)-2.

Carles de Calb o Carlemany. Melle (1063).

Bibliografia: K. F. Morrison, op. cit. pp. 345.

Troballes de moneda carolíngia fetes a la Península

Nº 3.- Sagrada Família, barri de Còrdoba.- Juntament amb 170 dirhems de l'Emirat (773-910) es trobaren nombrosos fragments de moneda carolíngia dels quals nomès cinc pogueren ésser classificats. El tresoret fou amagat vers el 930. La seva composició y referència amb el catàleg de Morrison és com segueix:

Lluís el Pietós.

Indeterminada (472)-5.

A nom de Carles Emperador

Chalon-sur-Saône (?) (1472)-1; Tolosa (1488)-1.

Bibliografia: S. de los Santos Jener, "Monedas Carolingias en un tesorillo de dirhems del emirato cordobés" Numario Hispanico, 1956, pp. 79-87.

Nº 4.- Península Ibèrica.- No hi ha constància del lloc exacte de la troballa; sembla ésser que contenia moneda islàmica de plata, la qual cosa fa presumir que es trobà en territoris de l'antiga al-Andalus La seva composició és com segueix:

- Carles el Gros (Tolosa, Bourges, Nevers)
- Odó (Limoges)
- Carles el Ximple (Melle, diners i obols)
- Lotari (Quentoric)
- Rofúlf (El Pui (?))
- Guillem de Brioude.

Bibliografia: Morrison, op. cit. p. 384

Troballes de moneda comtal

Nº 1.- Binisaid, Ferreries (Menorca).- No conté moneda comtal catalana pròpiament dita. Justifica la inclusió en aquest inventari el tenir, juntament amb gran nombre de dirhems de les taifes, algunes monedes d'Aragó i del Llenguadoc, estats molt propers als nostres comtats. És de lamentar que Campaner no ens, doni la reproducció de les monedes de Magalona, ja que pel seu estil podríem, potser aproximar la seva cronologia, ja que, com se sap, el seu tipus restà inmovilitzat durant segles. Per la composició del tresoret cal pensar, però, que es tracta de moneda dels comtes de Magalona, que l'encunyen des de la segona meitat del s. XI fins al 1215, en què el dret de batre moneda passa a la jurisdicció del bisbe.

Bibliografia: A. Campaner y Fuertes, **Numismática Balear**, Palma de Mallorca 1879, pp. 225-258.

Nº 2.- Girona.- C. Pujol i després J. Botet diuen que aquesta important troballa s'efectuà en un pla prop de Girona en construir-hi la via de ferrocarril que va a la frontera, i aquest darrer afegeix "si no estem mal informats". Més endavant puntualitza que el nombre total de monedes gironines procedents de troballes és de 150. Sabem que a les altres dues troballes de moneda de Girona conegudes per Botet el nombre d'exemplars és d'uns 29, tenim per tant que el nombre de monedes aparegut en aquesta darrera degué ésser d'uns 120 exemplars. Desconeixem altres dades i també la tipologia de les monedes. Tenim, però notícia que contenia l'òbol d'Empúries atribuït a Gausfred o bé a Hugl I (931-1040), avui perdut, i que debem a C. Pujol. Botet es confon i pensa que aquesta moneda forma part de la troballa de Figueres.

Bibliografia: J. Botet, **Les monedes Catalanes**, vol. I, pp. 93 i p. 144; C. Pujol i Camps "Sello de un conde de Ampurias", **Revista de Gerona**, t. II, 1877, pp. 64-65.

Nº 3.- Motjuic (Girona).- Descobert a la primavera de 1872 al vessant S.O. de la muntanya. Pujol i Santo estudià aquestes monedes i envià una memòria a la **Real Acadèmia de la Història**, que no hem pogut localitzar. Sembla ésser que A. Pedrals preparava un treball de conjunt sobre les troballes de moneda de Girona i en tenia grabades les làmines, que hom creia que foren publicades a la "Historia de España" de Lafuente. Examinada aquesta darrera obra hem de dir, però, que no hi hem trobat pas cap làmina dedicada a la moneda comtal de Girona.

Bibliografia: J. Botet, op. cit., vol. I, p. 93.

Nº 4.- Figueres (Girona).- Troballa feta als voltants de la ciutat. Segons A. Pedrals hi havia 8 o 9 diners de Girona, dos dels quals passaren a la col·lecció de Vidal Quadres. Segons Botet formava part de la troballa l'òbol d'Empúries del qual hem parlat a la troballa nº 2; es tracta d'un error segons s'ha pogut comprovar per l'article de C. Pujol.

Bibliografia: A. Pedrals Moline, "Monedas acuñadas en Gerona siglos X - XI", **Memorial Numismático Español**, t. II, pp. 264-268; Botet, op. cit., vol. I, p. 93 i 144.

Nº 5.- Palma de Mallorca.- La troballa s'efectuà en enderrocar una casa vers l'any 1961. Desconeixem la quantitat i composició exacta de les peces que hi aparegueren. F. Mateu recollí la informació i ens diu que hi havia diners i òbols del Bearn, així com un diner inèdit que atribueix a Ramon Berenguer IV, sense justificar aquesta atribució. M. Crusafont estudià un diner simimar, també procedent de Mallorca i després d'una anàlisi detinguda l'atribueix a Ramon Berenguer I. L'origen d'aquest segon diner fa pensar que procedeix de la mateixa troballa.

Bibliografia: F. Mateu y Llopis "Hallazgos Monetarios VIII" **Numario Hispánico**, 1960, Nº 1060. M. Crusafont, "Nou diner de Barcelona. Atribució a Ramon Berenguer I", **Acta Numismática**, IV, 1976, pp. 131-141.

Nº 6.- La Jonquera (Girona).- Vora l'antic castell de Rocabertí i a la dreta del camí que va al Portús, uns picapedrers que extreïen blocs de granit varen trobar vora un centenar de monedes. El conjunt es dispersà, però l'intel·lectual gironí M. Bosch de la Trinxeria en recollí 12 exemplars que envià al militar i numismàtic rossellonès A. Puiggari, el qual les estudià juntament amb altres 19 obtingudes de la mateixa troballa. Convé remarcar que totes elles són diners, malgrat que aquest autor les qualifica d'òbols.

Bibliografia: A. Puiggari, "Note sur des monnaies seigneuriales de Besalu et du Roussillon trouvées près de la Jonquera, Perpignan, 1889. Botet, op. cit., vol I, pp117 i ss.

Nº 7.- Milany, castell de (Girona).- Montsalvatje donà una escriptura de 1295 en la qual es refereix la descoberta, als fonaments del dit castell, de "obulos argenteos monete Bisildunensis".

Bibliografia: F. Monsalvatje i Fossas, **Colección diplomática de Besalú**, Olot, 1899-1919, doc. 1094; Botet, op. cit. vol. I, p. 114.

Nº 8.- Barcelona, carrer del Call.- A l'enderrocar una casa fou trobat un cert nombre de mancosos que adquirí F. Bolós, d'Olot. Desconeixem la data precisa de la descoberta, però fou abans de 1843, data en què morí el Sr. Bolós. En una nota manuscrita de Botet, que avui conserva M. Crusafont, s'ens informa que n'hi havia 7, dels quals 5 eren del tipus àrab d'imitació de Yahya al-Mutali i 2 eren bilingües, amb pesos de: 2,55 gr., 2,70 gr., 2,65 gr., 2,70 gr., 2,50 gr., i 1,90 gr. pels dos darrers. Botet indica que gairebé tots els mancosos que coneix provenen d'aquesta troballa i d'una altra feta a Besalú.

Bibliografia: Botet, op.cit., vol. I, p. 81-82.

Nº 9.- Besalú (Girona).- Els dos mancosos, conservats avui a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, provenen d'aquesta troballa segons una nota de l'antic propietari el canonge Ripoll. La troballa tingué lloc abans de 1844, en què morí el dit clergue. Botet ens informa que a excepció dels mancosos de la Biblioteca Nacional

de París, Real Acadèmia de la Historia, colecció Vidal Quadras i colecció F. Martorell Peña, —avui al Gabinet Numismàtic de Catalunya—, totes les peces que coneix provenen d'aquesta troballa i de la del carrer del Call de Barcelona.

Bibliografia: Botet, op. cit., vol. I, pp. 81-82.

- Nº 10.— Empúries (Girona).— Segons F. Codera, un dels exemplars bilingües que posseïa l'il·lustre arabista P. Gayangos provenia d'una troballa feta a Empúries. Per altra banda Botet ens informa que el mancús bilingüe de la seva colecció fou adquirit a Girona "de primera mà". Pensem en la possibilitat que fos trobada amb el mancús de Gayangos adquirit per aquest abans de 1877. La moneda d'en J. Botet és avui al G.N.C. i és la que hem descrit en el corpus amb el Nº 8B3. La de Gayangos és possiblement la conservada a la *Hispanic Society of America* (corpus, 8A4), ja que recentment varem descobrir que molts dinar àrabs transicionals d'aquesta col·lecció avui formen part dels fons de la dita institució americana.

Bibliografia: F. Codera, "Monedas de los Hammudies de Málaga y Algeciras", *Museo Español de Antigüedades*, VIII, 1877, pp. 441-48. Botet, op. cit. Vol I, pp. 82.

- Nº 11.— Ódena (Igualada, Barcelona).— Fou trobat a la pedrera d'aquesta vila (1943), un cert nombre de mancusos i un dinar de *Yahyaal-Mutali*, l'any d'aquesta darrera peça no es pot llegir per estar repicada. Poc després de la troballa, F. Mateu en publicà 3 mancusos i el dinar que llavors posseïa M. Ball, d'Igualada, qui digué que el nombre total de monedes descobertes fou de 10 o 12. Poc després el Gabinet Numismàtic de Catalunya adquirí 11 de les monedes trobades. Segons informació de Mateu ("Hallazgos... XII", *Numario Hispánico*, 1955, nº 797) en resta una en poder de M. Ball. Tenim per tant un total de 12 monedes; les del G.N.C. són contingudes en el nostre corpus amb indicació de procedència.

Bibliografia: F. Mateu y Llopis, "Dineros de Yahya al-Mutali de Ceuta y mancusos barceloneses hallados en Ódena (Igualada, Barcelona)", *Al-Andalus*, XI, 2, pp. 389-394.

- Nº 12.— Sta. Margarida, ermita de (Empúries, Girona).— En les excavacions de les ermites paleocristianes d'Empúries fetes per els Drs. M. Almagro i P. de Palol, foren trobades sis monedes d'Hug II d'Empúries (1078-1116). Totes elles es conserven avui al Museu Arqueològic de Barcelona i han estat publicades per primera vegada al nostre corpus amb indicació de procedència. En el curs de la mateixa excavació es trobà també un diner de Jaume I. En el treball que referim dels autors abans esmentats s'inclou una foto de les monedes sense donar-ne la descripció o altres detalls.

Bibliografia: M. Almagro y P. de Palol, "Los restos arqueológicos de paleocristianos y altomedievales de Ampurias", *Revista de Gerona*, 1962, nº 20, pp. 27-41.

- Nº 13.— Sta. Magdalena, ermita de, parròquia de Sentfores (Vic, Barcelona).— Descoberta de 70 monedes episcopals de Vic i comtals de Barcelona. L'amo de la finca on es descobrí en guardà unes vint i la resta passaren al Museu Episcopal de Vic, almenys transitòriament, ja que el dit Museu no conserva avui aquesta quantitat de monedes d'aquest tipus.

Bibliografias: J. Gudiol, *La Veu del Montserrat*, 1898, p. 131. Botet, op. cit. vol. I, p. 184.

- Nº 14.— Mare de Déu del Coll, santuari de, parroquia d'Osor (Vic, Barcelona).— Vers 1895 es trobaren 17.000 monedes comtals. Aquesta xifra pot semblar desorbitada i pot induir a pensar, com fem nosaltres mateixos, que es tracta d'una errada d'impremta i que s'ha de llegir 1.700, xifra més versemblant. En consultar el treball d'en Gudiol es confirma, però, la xifra inicial sense que hi càpiga cap mena d'equívoc. Segons aquest autor hi havia 16.000 diners de Barcelona del tipus del lli, 500 òbols del mateix tipus i l'única excepció a tanta monotonia numismàtica era un diner de Gausfred del Rosselló (1115-63), que segons nota manuscrita de Botet, avui conservada per M. Crusafont, passà a la col·lecció de R. Bosch i Alsina, avui al G.N.C.

J. Botet dona altres monedes com a procedents d'aquesta troballa, informació segurament extreta del treball inèdit sobre moneda catalana d'E. de Molins (Botet, I, p. 144). Aquestes peces son:

— 3 diners d'Empúries d'Hug II (1078-1116)

— 1 diner de Vic, tipus mà que beneix, atribuït a Pere de Redorta (1163-74)

— 1 diner d'atribució incerta.

Al Museu Episcopal hi ingressa una petita part de la troballa i la resta és dispersa. Entre les monedes conservades a Vic hi ha: 2 diners d'Empúries, el tercer és avui al G.N.C., la moneda incerta i possiblement el diner de Pere de Redorta, encara que és més difícil de saber per la relativa abundància d'aquest tipus.

Cal indicar, també, que al G.N.C. ingressa en vers el 1930, 143 diners del tipus del lli i 18 òbols com a procedents d'una troballa de Vic. És probable que siguin d'aquesta troballa, però no hi ha cap seguretat.

Bibliografia: J. Gudiol, "Una troballa", *La Veu del Montserrat*, 25 abril, 1896, pp.130-131, que és un minuciós estudi de la mateixa consignant-ne petites variants. Botet, op. cit. vol. I, pp. 88, 144, 184 i 189.

- Nº 15.- Vic (?) (Barcelona).- Conjunt de 160 diners i òbols del tipus del lli de Barcelona, ingressat al Gabinet Numismàtic de Catalunya vers 1930 com a procedents de troballa feta a Vic. Ens preguntem si procedeixen de la troballa de la Mare de Déu del Coll.

Informació deguda al Sr. Pere Vegué, director del Gabinet Numismàtic.

- Nº 16.- Pia (Rosselló).- Gran part d'aquesta troballa (65 diners i 30 òbols) es conserva al Museu Puig de Perpinyà i han estat inventariades en el corpus.

Informació del Sr. V. Lafont, director-conservador del Museu Puig, amb referència a documentació interna.

- Nº 17.- Nord d'Europa.- Informació de Colson, sense fer cap altra precisió.

Bibliografia: Colson, *Monnaies qui on eu cours au Roussillon*, Perpinyà s/f pp. 49-50.

- Nº 18.- Troballa efectuada al construir-se l'actual pont sobre el Segre, informació del Sr. Hernández Palmés al Dr. Mateu.

Bibliografia: F. Mateu y Llopis, "Hallazgos Monetarios VII", *Numario Hispánico*, 1952, nº 581.

- Nº 19.- Lloc desconegut, actual província de Lleida, amb tota probabilitat.- Abans de 1973 aparegueren al mercat numismàtic unes 500 peces del comtat d'Urgell i del regne d'Aragó. Provenien de la zona de Lleida i podien ésser d'una troballa recent.

- Nº 20.- Santuari des Eaus de la Hillère (Montmaurin, Alt Garona).- A la campanya d'excavacions 1963-69 aparegueren en el camí que va de la porta de l'església a la font 31 monedes romanes del s. IV i 84 monedes de diversos regnes dels segles XIII al XV.

Bibliografia: G. Savès i L. Villaronga, "Les monnaies de la Peninsule Ibérique trouvées en France dans la régions Midi-Pyrénées", *Acta Numismática* III, 1973, p. 171-2.

- Nº 21.- Balaguer, -recinte del castell de (Lleida).- Trobades en aquest indret per Pau Farré Delsams. En altre ocasions s'hi han trobat esporàdicament altres monedes antigues, àrabs, i medievals dels regnes cristians (mig florí de Tortosa de Pere III, òbol de tern de Jaume I, etc.). Notícia d'Hernández Palmés.

Bibliografia: F. Mateu y Llopis, "Hallazgos Monetarios VII", *Numario Hispánico*, 1952, Nº 528.

NOTES

- (1) J. Botet i Siso, *Les Monedes Catalanes*, Barcelona, 1908, pp. 3-9.
- (2) P. Naster, "Trouvaille de monnaies carolingiennes à Zelzate", *Revue Belge de Numismatique*, 1949, pp. 208-21.
K. F. Morrison, "Numismatics and Carolingian Trade: A Critique of Evidence", *Speculum*, vol. XXXVIII, nº 3, July, 1963, pp. 403-32.
Ibid. *Carolingian Coinage*, New York, 1967, esp. pp. 32-65. Aquesta es, però, una obra que cal consultar amb molt de compte. Nosaltres hem ja observat algunes dificultats al consultar-la (Vid. Corpus, pp. 388 i 391). Per una valoració crítica del conjunt de l'obra, vegis l'autoritzada ressenya de: P. Grierson a *Numismatic Chronicle*, 1969, pp. 346-350.
S. Sucholowsky, "Les poids des monnaies de Charlemagne émises après la Reforme" *Dona Numismática*, 1965, pp. 43-50.
ibid. "Les influences carolingiennes sur le monnayage européen aux Xe et XIe siècles". *Actes du 8ème Congrès International de Numismatique*, 1973, pp. 477-85.
- (3) H. A. Miskimin, "Two reforms of Charlemagne? Weights and measures in the Middle Ages", *Economic History Review*, 2on, series XX, 1, April, 1967, pp. 35-52.
- (4) Sobre aquest punt vid. Ph. Grierson, "Cronologia della riforma monetaria di Carlo Magno", *Rivista Italiana di Numismática*, 56, 1954, pp. 65-79, on la situa c. 790; en un article posterior ("Money and Coinage under Charlemagne" a *Karl der Grosse, Lebenswerk und Nacheleben Persönlichkeit und Geschichte*, Band, I, Duselldorf, 1967, p. 507-11) rectifica aquesta opinió, ja que sembla que fou posterior a la reforma d'Offa (792) i fixa la seva data a l'invern del 793/94.
- (5) Vid. M. Prou, *Les monnaies Carolingiennes*, Paris, 1896, pp. XXXV-XXXVI.
- (6) ibid., p. XLIII.

- (7) op. cit. a la nota 2
- (8) op. cit a la nota 2
- (9) MGH, Cap. Reg. Fr. I, nº 13, p. 31, c.5.
- (10) Morrison, op. cit., pp. 417-8
- (11) ibid., p. 419
- (12) D. M. Metcalf, J. Merrick i L.K. Hamblin, **Studies in the composition of early medieval coins**, Minerva Numismàtic Handbook, New Castle upon Tyne, 1968 pp. 37-40.
- (13) op. cit (1965) a la nota 2.
- (14) **Historie Monétaire de l'Occident Médiéval**, Paris, 1970, pp. 25-6.
- (15) op. cit. a la nota 2 pp. 35-52.
- (16) ibid., p. 43.
- (17) ibid. p. 49
- (17) ibid. p. 49
- (18) Miskimin, op. cit., pp. 51-52.
- (19) J. Pellicer i Brú, "Metrologia Comtal", **Symposium Numismàtic de Barcelona**, vol. I, pp. 261-311. Vid. també el seu article "Raonaments envers la lliura de Carlemany", **Gaceta Numismática**, nº 43, 1976, pp. 15-30.
- (20) Per una guia metodològica de les troballes, vid. Ph. Grierson, "The interpretation of coin finds", **The Numismàtic Chronicle**, 1965, pp. I-XVI i una segona part a 1966, pp. I-XXI.
- (21) M. Crusafont i Anna M. Balaguer, amb la col.laboració de I. Puig, "Els comtats Catalans: les seves encunacions i àrees d'influència. I Corpus", **Symposium Numismàtic de Barcelona**, I, 1979, pp. 387-394.
- (22) Sobre el problema de les falsificacions de moneda carolingia, Vid. Ph. Grierson, "Some modern forgeries of Carolingian coins", **Centennial Publication of the American Numismàtic Society**, New York, 1958, pp. 303-15
- (23) J. M. Salrach, **El proces de formació nacional de Catalunya, segles VIII-IX**, Barcelona, 1978, vol II, p. 55.
- (24) Vid. P. Bonnasie, **La Catalogne du milieu du Xe a la fin du XIe siècle**, Toulouse, 1975, vol. I, p. 55.
- (25) A Europa hi han altres troballes que presenten moneda aràbiga i moneda carolingia, lombarda o anglo-saxona, un exemple es la de llanz (Suïssa). Vid. L'important recull de troballes fet per J. Duplessy, "La circulation des monnaies arabes en Europe Occidentale du VIIIe au XIIIe siècles" **Revue Numismatique**, 1956, pp. 101-63.
- (26) Es prou conegut que als documents catalans apareixen amb certa freqüència pagaments fets amb monedes del Lleguadoc i especialment de Magalona, vid., per exemple, Motsalvatge i Fossas, **Collección diplomática del condado de Besalú**, vol. XII, doc. 631, pp. 51-53; ibid., vol III, doc. 118; ibid., vol. XI, p. 469.
- (27) Així ho fa pensar l'Usatge **Cunctis pateat**, vid. Botet, I, pp. 113 i 123.
- (28) Botet, op. cit, I, pp. 107-10.
- (29) ibid., p. 172.
- (30) ibid, p. 173.
- (31) E. Junyent, **Jurisdiccions i Privilegis de la ciutat de Vic**, Vic, 1969, doc. 125, p. 144.
- (32) Botet, op. cit. I, p. 172.
- (330) ibid. p. 144.
- (34) J. Gudiol i Cunill, "Una troballa", **La Veu de Montserrat**, 25 Abril, 1896

- (35) Botet, op. cit, I, p. 113
- (36) *ibid.*, p. 184.
- (37) G. Rosselló Bordoy, *L'Islam a les Illes Balears*, Palma, 1968, p. 49
- (38) M. Crusafont, "Un diner de Barcelona. Atribució a Ramón Berenguer I", *Acta Numismática*, 1976, p. 131-39.
- (39) En estudi per M. A. Giner.
- (40) Botet, op. cit. I, pp. 190-94.
- (41) Motsalvatje i Fossas, op. cit, vol. XI, nº 92, p. 171.
- (42) Botet, op. cit., vol I, p. 26
- (43) Sobre l'origen de la paraula *mancus* vid. Ulla S. Linder Welin "Some samanid dirhams and the origin of the word *mancus*", *Congresso Internazionale di Numismática*, 1961, II, pp. 499-508. Cal assenyalar, també, que PH. Grierson modificà a les discussions de la *Settimane de Spoleto*, 1965, la seva opinió sobre aquesta qüestió exposada a "Carolingian Europe and the Arabs: The Myth of the *mancus*", *Revue Belge de Philologie et d'Historie*, 1954, pp. 1059-74.
- (44) op. cit a la nota 24.
- (45) Com a primer inventari po ésser útil el treball de J. Rius Cornadó, "Datos sobre la economia monetaria de Cataluña en el siglo XI, *Cuadernos de Historia Económica de Cataluña*, IX, 1973, pp. 15-67
- (46) Vid. un document de 1047 en que Ermengol de Barbastre i la seva mare fan donació a la Seu del delme de les paries que cobraran i un altre de 1072 d'Ermengol el Gerp que dona a la Seu la dotzava part de la paria que cobrava de Saragossa i Lleida. (Cartulari de la Seu, vol. I, nº 42, fol 47 v i nº 43, fol. 28, col. I, cit. per J. Balari i Jovany, *Orígenes Históricas de Cataluña*, vol. I, p. 334.
- (47) ACA, Ram. Ber. I, nº 30 sense data i nº 231, del 1058, citats per Balari, op. cit. vol. I, p. 335.
- (48) Monsalvatje, op. cit. XV, 2173, pp. 242-3; *ibid.* XI, 283, p. 292; 317, p. 309; 357, pp. 337-339; 284, pp. 292-4; *ibid.*, IV; 2181, p. 256; *ibid.* IV, p. 176 i 184.
- (49) F. Mateu i Llopis, "Hallazgos Monetarios, IV" *Ampurias*, 1945-6 p. 262
- (50) Botet, op. cit. I, p. 51
- (51) *ibid.*, p. 56.
- (52) *ibid.* II, p. 118.
- (53) F. Mateu y Llopis, "Hallazgos Numismáticos Musulmanes" *Al-Andalus*, 1947, p.483; *ibid.*, "Hallazgos...IV", *Ampurias*, p. 251-53.
- (54) Sobre l'aplicació d'aquest mètode vegeu, peremple, University of Michigan Seminar, "Early Islamic mint output", *Journal of the Economic and the Social History of the Orient*, IX, 1966, pp. 212-241.
- (55) S. Suchocolsky, *Mennictwo Polskie w XI i XII wieku*, Varsovia, 1973, p. 145 en base als treballs de D. Selwood, "Medieval Minting Techniques", *British Numismatic Journal*, t. 31, 1961.
- (56) Ph. Grierson en dos articles ("Mint output in the time of Offa"), *Numismátic Circular*, juny, 1963, p. 114-5 i "Some aspects of the coinage of Offa", *ibid.* novembre, 1963, pp. 223-5) crida l'atenció sobre la cautela amb que cal procedir en aquest terreny, tot fent una dura crítica a dos articles de D.M. Metcalf on s'aplica el mètode del contabilització dels encunys.
- (57) S. Sobreques Vidal, *Els Grans Comtes de Barcelona*, Barcelona, 1968, pp. 83-92 i p. 66.
- (58) Lleó i Castella reben també l'or musulmà, però sembla ésser que en aquests regnes es acaparat per el tresor reial i només circula entre un reduït cercle de l'alta aristocràcia. Vid. Reyna Pastor de Togneri, "Ganadería y precios: consideraciones sobre la economía de León y Castilla s. X-XI" *Cuadernos de Historia de España*, 1962, pp 53-54. Cit. P. Bonnasie, op. cit., p. 374.
- (60) Aquest fet es ja observat per J.M. Lacarra, "Aspectos Económicos de la Sumisión de los Taifas", *Homenaje a Vicens Vives*, t. I, p. 251.

- (61) J. Rius Cornadó, op. cit. pp. 13-67.
- (62) Botet, op. cit. I, pp. 51-65.
- (63) Dades extretes del corpus presentat al primer volum d'aquest **Symposium**.
- (64) P. Bonnassie, op. cit., pp. 372-84 i 389-98. Botet, op. cit. I, pp. 26, 29, 33.
- (65) La primera menció coneguda de mancusos de "manu Bonnom" (1018), ACA, per. Berenguer Ramon I, nº 17, cit per Bonnassie, op. cit. p. 381.
- (66) Es la darrera menció coneguda de mancusos encunyats a Barcelona i casulament es refereix també a mancusos de Bonnom, que foren els primers d'encunyar-se. Cal recordar que vers el 1036 es varen encunyar els de "manu Eneas" (corpus, tipus 7) i que vers el 1067 s'encunyaren els bilingües (corpus tipus 8, 9). Les darreres mencions d'aquest tipus que coneixem son del 1070. Per la cita de l'any 1081 vid. J. Mas, **Notes històriques del bisbat de Barcelona**, Barcelona, 1914, vol. IX, 145, 1000, citat per Rius Cornadó, op. cit., p. 55 i per la cita del 1070, vid. M. Mª de Ribera, **Tomus primus recopilationis et reductionis substantialis omnium et singularum scriptularum de tempore comitum Barchinone ab anno 844 usque ad anno 1075, in presenti Archivo tum in armaris, tum in arcibus tum in libris varie dispositarum**, Ms. de la Biblioteca de Catalunya, p. 474, citat per Rius Cornadó, op. cit., p. 51.
Amb dates posteriors quan apareix la paraula mancús, aquesta ha d'ésser interpretada com a denominació genèrica de moneda d'or. Aquest es el cas de la menció de Bruniquer (Rubriques, IV, p. 129) o de la cita de Salat (vol. I, p. 262-3, nota 1 amb referència a un comunicat de J. Pascual) en els que es diu que Ramon Berenguer IV feu mancusos i als quals es dona l'equivalència de 57 i 50 sous al marc, la qual cosa no és pas possible i s'ha de referir a sous de diners (Vid. Pio Beltrán, **Obra Completa**, p. 558). Aquets dos documents donen, però, indicis de que és pogués batre or en temps de Ramon Berenguer IV, com indicà també Botet (p. 69). Tot dient que els possibles batiments d'or d'aquest comte poden ésser els morabetins mercaders, citats als documents i que per mancar-nos l'evidència numismàtica resta el dubte de que fossin moneda efectiva o de compte.
- (67) Vid. els repertoris de cites documentals de Rius Cornadó, op. cit. pp. 28-65. i Botet, op. cit. I, p. 40-43.
- (68) Botet, op. cit. I, p. 56.
- (69) Botet, op. cit. II p. 26.
- (70) *ibid.* pp. 26 i 93.
- (71) *ibid.* p. 93
- (72) Així ho assenyala ja Bonnassie (op. cit., p. 671) quan diu: "A la reréfaction des émissions dans les royaumes de taifas correspond donc une vive croissance de la fabrication barcelonaise. Tout se passe comme si l'or africain arrivait désormais directement à Barcelone sous forme brute pour être monnayé là et redistribué".
Aquesta mateixa hipòtesi és represa per J. Pellicer, "Metrologia Comtal", p. 278.
- (73) Abans del 1050 encunyan or els Hammudites a Ceuta, Malaga i al-Andalus, els Zirís a Granada, les taifes de Valencia i Denia, que encunyan fraccions de dinar, els Tudjibis de Saragossa, que encunyan dinars fins el 1036, els seus successors, els Banu-Hud, encunyan fins el 1049 i fins i tot les taifes de Lleida i Catalaiud encunyan algunes fraccions de dinar. Coneixem, també, emissions de Toledo, Córdoba i Badajoz. La única seca, però, que encunya dinars amb regularitat es la de Sevilla, que emet dinars fins el 1085. Vid. Prieto Vives, "Los reyes de Taifas, Madrid, 1926, i també G. C. Miles, **Coins of the Spanish Muluk al-Tawa'if** New York, 1953.
- (74) Per un treball de síntesi sobre les paries musulmanes, vid. J. Lacarra, op. cit. a la nota 60.
- (75) J. Devisse, "La question d'Audagust", **Tegdaoust**, I, 1970, pp. 109-56 esp. 149 i del mateix autor "Routes de Commerce et échanges en Afrique Occidentale en relation avec la Méditerranée", **Revue d'Histoire Economique et Sociale**, vol. 50, 1972, pp. 42-73, en especial, 54-70.
- (76) Es molt interessant un paràgraf de "Les memoires de Abd Allah dernier roi ziride de Grenade", publicat per Levi Provençal a **al-Andalus**, IV, 1936, p. 35 i citat per J. Lacarra, op. cit. p. 261, sobre les intencions dels reis cristians al demanar paries. Així es manifesta el rei Alfons de Castella: "¿Para que querria yo conquistar Granada? Que se someta sin combate, es imposible. Tendría que hacer la guerra, exponiendo a mis soldados a la muerte, gastar dinero. Entonces perdería más de lo que espero sacar si cae en mi poder... No, en realidad lo que hay que hacer es enfrentar a los principes musulmanes unos contra otros, exigirles continuamente dinero para debilitar sus recursos y agotarlos. Una vez llegados a este extremo, no tendrán más remedio que someterse y entregarse espontaneamente".

- (77) H. Lavoix, **Catalogue des monnaies musulmanes de la Bibliothèque Nationale. Espagne et Afrique**, Paris, 1891
- (78) vid. **Corpus** p. 415 (7 Ind. 4 a9)
- (79) Calculem l'interval aplicant la formula seguent: pes màxim - pes mínim
- $$\frac{\text{pes màxim} - \text{pes mínim}}{1 + \text{Log. N}}$$
- (80) Botet, op. cit. I, p. 43 amb referència als pergamins ACA, núms. 120 i 136 de Ramon Berenguer I.
- (81) ACA, perg. 209 de Ramon Berenguer I, cit per Botet, I, p. 42
- (82) ACA, perg. 402 de Ramon Berenguer I, cit, per Botet, I, p. 42
- (83) G. C. Miles, **The coinage of the Umayyads of Spain**, New York, 1950
- (84) ibid. p. 90
- (85) G. C. Miles, "Bonnom de Barcelona", **Etudes d'Orientalisme a la memoire de Levi-Provençal**, Paris, 1962, p. 687
- (86) G. C. Miles, **The Coinage of the Unayyads...**, p. 90
- (87) Es tracta dels tres exemplars publicats per G. C. Miles, **Coins of the Spanish Muluk al-Tawa'if**, New York, 1954, pp. 19-20 i d'un exemplar conservat al G.N.C. procedent de la troballa d'Odena.
- (88) Vid. **Corpus**, p. 419
- (89) ibid. p. 419
- (90) Botet, op. cit., p. 70
- 91 J. Gudiol, op. cit. p. 131. Citat també per Botet, I, p. 70.
- (92) Son d'aquesta opinio Botet, Pio Beltrán ("Interpretación del "Usatge Solidus aereus", **Obra Completa**, Vol. II, Zaragoza, 1972, pp. 304-39) i J. Pellicer, ("Metrologia Comtal, vol. I del **Symposium**, pp. 261-311.)
- (93) Botet, op. cit., I, p. 66 amb referència a ACA, perg. Ramon Berenguer IV, nº 16, sense data.
- (94) Botet, op. cit, I, p. 37.
- (95) op. cit., p. 336.
- (96) Segons Gudiol per cada 33 gr. n'hi han uns 13 de plata, una mica més de 15 de lliga i 5 d'escories.
- (97) Botet, op. cit., I, p. 127.
- (98) ibid. p. 128
- (99) Una explicacio sobre aquest fet veguis a l'estudi de Ph. Grierson, "Notes sobre les primeres amonedacions reials a Barcelona: Els termes Bruneti, Bossonaya i el Chronicon Barcinonense", **Symposium Numismàtic de Barcelona**, vo III, p.
- (100) H. Lavoix, op. cit. He d'agrair al Dr. G. Hennequin l'haver-me facilitat les fotografies de tots els mancusos publicats per Lavoix.
- (101) G. C. Miles, "Bonnom..." pp. 685-6.
- (102) Monetazione nell'Italia Barbarica, **Rivista Italiana di Numismatica** 1919, vol II, 2on trimestre, pp. 86-88.
- (103) Lavoix, op. cit., num 1116, p. 517.
- (104) Pio Beltrán, op. cit. p.338.
- (105) P. Vegué, "La circulació auria a la Peninsula després del mil.leni. El problema del mancús", **Symposium Numismàtic de Barcelona**, vol. I, pp. 344-50 i 357.

- (106) Bonnassie, op. cit., p. 380.
- (107) **Asociación Numismática Española**, Subasta, Novembre, 1971, nº 357.
- (108) N. M. Lowich, "A new type of solidus Mancus", **The Numismatic Chronicle**, 1973, pp. 173-82. Per la moneda d'or encunyada a Europa els segles VIII-IX, sigui o no d'imitació aràbiga, es molt útil el repertori que en dona Ph. Grierson a "Carolingian Europe and the arabs: The Myth of the Mancus", **Revue Belge de Philologie et d'Histoire**, 1954, pp. 1061-64.
A la llista d'aquest autor cal afegir-hi, pero, el mancus de Sancho Ramirez.
- (109) R. Spahr, **Le monete Siciliane dai Bizantini a Carlo I d'Angiò**, Zurich, 1976, pp. 137-203.
- (110) A. Engel R. Serrure, **Traité de Numismatique du Moyen Age**, vo III, 914-915.
- (111) F. Codera, **Tratado de Numismática Arábigo-Española**, Madrid, 1879, p. 213-215.
- (112) Botet, op. cit. p. 52-61 i del mateix autor "Notes sobre les encunyacions de monedes aràbigues pel rei D. Jaume", **Congrés de Historia de la Corona d'Aragò**, 1911, pp. 3-22. Cal observar també dirhems almohads anomenats millaresos.
- (113) Pio Beltrán, "Notas sobre monedas aragonesas" **Obra Completa**, II, p. 474, diu textualment: "En muchos documentos navarros y en algunos castellanos estan citados los "morabetinos de cruce" que suelen ser identificados con los alfonsies toledanos que tienen la Cruz en una de sus arcas (sic). No repugna esta hipótesis; pero hay dinares de imitación con cruces en sus áreas y aun con la leyenda CRUCEN que pudieran ser los ahora citados y probablemente de origen navarro no documentado."

SECCIO 3.^a
COMUNICACIONS

PROGRAMACION DE LA ESTADISTICA DEL NUMERO DE CUÑOS DISTINTOS PARA CALCULADORA HEWLETT-PACKARD-67.

por Francisco-Javier MORA MAS

Indice:

1.- Introducción	pag. 2
2.- Objeto del Programa Principal	2
3.- Características Operativas Principales	5
4.- Programas Auxiliares	7
5.- Programa Complementario	9
6.- Resolución de un ejemplo	9
7.- Corolario	14

Anexos:

- I Descripción del Programa (Program Description).
- II Instrucciones para el Usuario (User Instructions).
- III Codificación del Programa (Program Listing).
- IV Organigrama.

1.- Introducción.

Esta comunicación constituye un apéndice de otra comunicación: "El Coeficiente entre el Número de Ejemplares y el Número de Cuños; alcance de su contenido de Información Estadística." (del mismo autor y presentada también en este "Symposium Numismático de Barcelona", febrero de 1979).

Se presenta un programa para calculadora. Aparte de la utilidad principal que el programa ha prestado en la preparación de la comunicación referida, constituye también una muestra de las ventajas operativas aportadas por toda calculadora que permite la programación iterativa de los cálculos mediante instrucciones de lógica, conjuntamente con las instrucciones de algoritmica esencialmente aritmética. Indudablemente constituye también una ventaja la posibilidad de poder preparar y registrar el programa en un soporte (ficha magnética) y la disponibilidad de cierta capacidad de almacenar datos en una memoria interna.

En los anexos que se presentan al final figuran los detalles de la programación. Esta se compone de varios programas elementales que se complementan en su finalidad:

- a) Programa principal,
- b) P. auxiliar para el desplazamiento del Vector,
- c) P. auxiliar para anular Elementos a la derecha, y
- d) P. complementario para el cálculo de Coeficientes.

2.- Objeto del Programa Principal.

El programa principal desarrolla el cálculo de las probabilidades apriorísticas según el árbol de las posibilidades de la formación al azar de una muestra de monedas de una misma acuñación, para obtener la Estadística del Número de Cuños distintos. Consiste en una aplicación de un proceso estocástico markoviano. De acuerdo con otras comunicaciones del autor, recordamos el empleo de la siguiente nomenclatura:

- n : número de cuños originales de la acuñación,
- c : número de ejemplares (monedas) en la muestra,
- d : número de cuños distintos en la muestra, y
- fd): probabilidad de que en la muestra se identifiquen "d" cuños distintos.

Todo el cálculo parte de la muestra constituida por un solo ejemplar, en la cual evidentemente sólo se identifica un cuño (por cara de anverso o por cara de reverso). A esta muestra de inicio se añaden más ejemplares, uno

a uno, y en cada añadido unitario se determinan las probabilidades "f(d)" en todo el campo de las posibilidades de variación de "d", número de cuños distintos. El cálculo iterativo prosigue hasta que se alcanza el tamaño de la muestra de "c" ejemplares, que haya sido interesada.

El conjunto de las probabilidades "f(d)", correspondientes a la muestra de "c" ejemplares de una acuñación de "n" cuños originales, se denomina "Vector", y a cada uno de sus componentes se le denomina "Elemento" (que en el programa representan la probabilidad en porcentaje). la suma total de los valores de los "elementos" de un mismo "vector" ha de valer la unidad (100%), de acuerdo con la regla del sistema completo de probabilidades.

La fórmula para el cálculo del valor de cada elemento del vector "B" de "c" ejemplares, recurre a los valores de los elementos del vector "A" de "c-1" ejemplares, y es la siguiente:

$$b(d) = a(d-1) \cdot \left(1 - \frac{d-1}{n}\right) + a(d) \cdot \left(\frac{d}{n}\right)$$

Una aplicación sencilla nos puede facilitar la comprensión de la finalidad del programa y del mecanismo de cálculo al que se recurre. Sea n=5 el número original de cuños y sea la muestra de c=3 monedas; en la muestra se pueden identificar 1, 2 ó 3 cuños distintos; manualmente, o con la aplicación del programa, podemos hallar los valores de los elementos del vector A(c=3), resultando:

d	f _a (d)	$\sum_1^d f_a(x)$
1	4,00%	4,00%
2	48,00%	52,00%
3	48,00%	100,00%

Si se añade un ejemplar más a la muestra pasaremos al vector B(c=4); cada elemento de este vector se determina con la fórmula indicada y con los valores de los elementos del anterior vector; así por ejemplo:

$$f_a(2) = f_3(1) \cdot \left(1 - \frac{1}{5}\right) + f_3(2) \cdot \left(\frac{2}{5}\right) = 4,00 \times \frac{4}{5} + 48,00 \times \frac{2}{5} = 22,40$$

Procediendo similarmente para los demás elementos, resulta el vector B(c=4) determinado como sigue:

d	f _b (d)	$\sum_1^d f_b(x)$
1	0,80	0,80%
2	22,40	23,20
3	57,60	80,80
4	19,20	100,00

Es evidente que para la resolución del anterior ejemplo se podría prescindir de la preparación de un programa, dado que se podría resolver manualmente; pero cuando los valores de "n" y/o de "c" crecen en unas pocas unidades más, el volumen de cálculo crece de tal manera que prácticamente no se puede resolver a mano por razones de tiempo y de riesgo de error que se acumula a lo largo de los cálculos.

3.- Características Operativas Principales.

Continuamos refiriéndonos al Programa Principal. Se disponen 23 posiciones de memoria para contener los valores de los elementos del vector y se ha dispuesto de un contador para un máximo de 999 ejemplares en la muestra de monedas. Esto significa que, a partir de la muestra de 1 ejemplar, se pueden resolver todos los casos en que el vector final no tenga más de 23 elementos significativos (no nulos).

Por ejemplo, si el número original de cuños es de $n = 22$ es posible cumplimentar toda demanda (hasta el máximo de 999 ejemplares); sin embargo, si los cuños originales son $n = 25$ de primer intento sólo se pueden cumplimentar las demandas de $C = 23$ ejemplares o inferiores. Pero con los programas auxiliares se puede rebasar este límite, según veremos después.

Las características operativas más destacadas se pueden resumir en: automatización, seguridad, informatividad, diligencia y continuidad.

El automatismo se aporta mediante una serie de controles de lógica que permiten conducir las iteraciones de cálculo de manera que se evitan los paros intermedios; de ello se puede conseguir una idea con la observación del organigrama que se muestra en el anexo IV. En el programa principal existen fundamentalmente dos bucles: 1) para el cálculo de los elementos de un mismo vector, al que se entra por la dirección "2" (instrucción nº 029) y se sale por el control de valor nulo (instrucción nº 048), y 2) para pasar el tamaño de muestra siguiente, entrándose por la dirección "1" (inst. nº 024) y saliendo por el control del contador del tamaño de la muestra (inst. nº 084).

La seguridad se aporta también mediante controles de lógica de manera que el programa selecciona la secuencia de cálculo adecuada en evitación de errores antes que éstos se produzcan (tal es el fin de las instrucciones nºs 038, 050 y 053). Cuando se alcanza la capacidad máxima de la memoria disponible el programa para y avisa, sin perder ningún elemento de la información calculada hasta el momento. Luego puede intervenir el operador para introducir modificaciones mediante los programas auxiliares y continuar luego los cálculos según proceda.

Como informatividad nos referimos a la característica de facilitar, directa u opcionalmente, información intermedia y final; por ejemplo, cada vez que se han completado los cálculos correspondientes a un vector el programa realiza una pausa de 1 seg. (inst. nº 076) en la que se puede leer el tamaño de muestra alcanzado. Si se interrumpe el proceso en este movimiento (operando "R/S"), se puede leer el vector entrando por la dirección "C"; luego se puede continuar el proceso entrando por "B", con cero en pantalla.

Como diligencia nos referimos a la característica del tiempo que emplea para los cálculos. A pesar de que los controles de lógica, que aportan automatismo y seguridad e implican un mayor tiempo de máquina, se puede decir que la ventaja del tiempo empleado es muy notable. Para ponderar esta afirmación se puede comparar la resolución de un ejemplo, $n = 20$ y $c = 22$; con el auxilio de una calculadora no programable, papel y lápiz, se estiman necesarias unas 4 horas o más; mediante el programa y calculadora en cuestión el tiempo se reduce a unos 8 min. de cálculo y 5 min. de lectura, con disponibilidad del usuario durante el tiempo de cálculo.

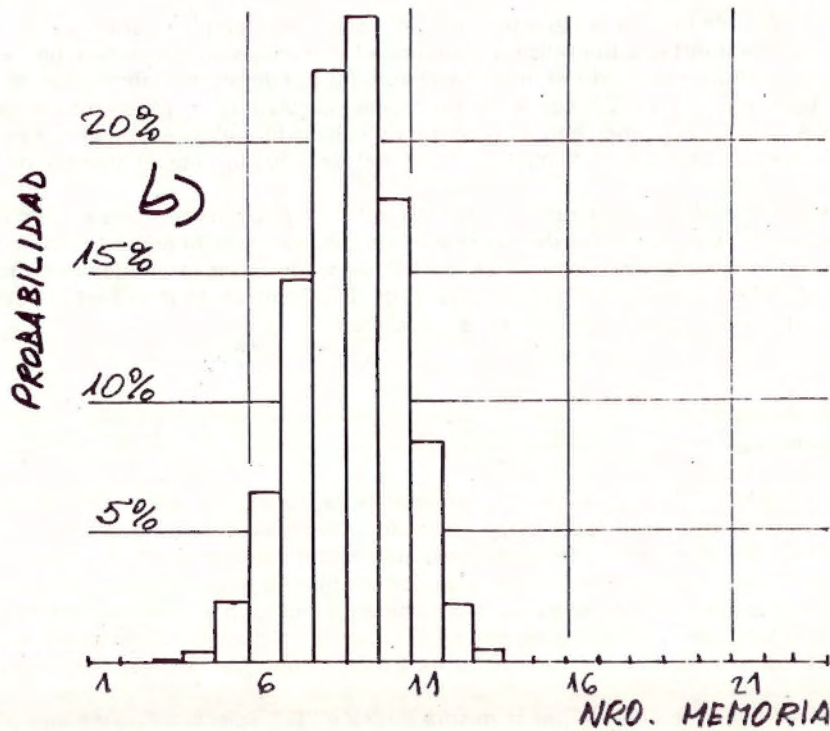
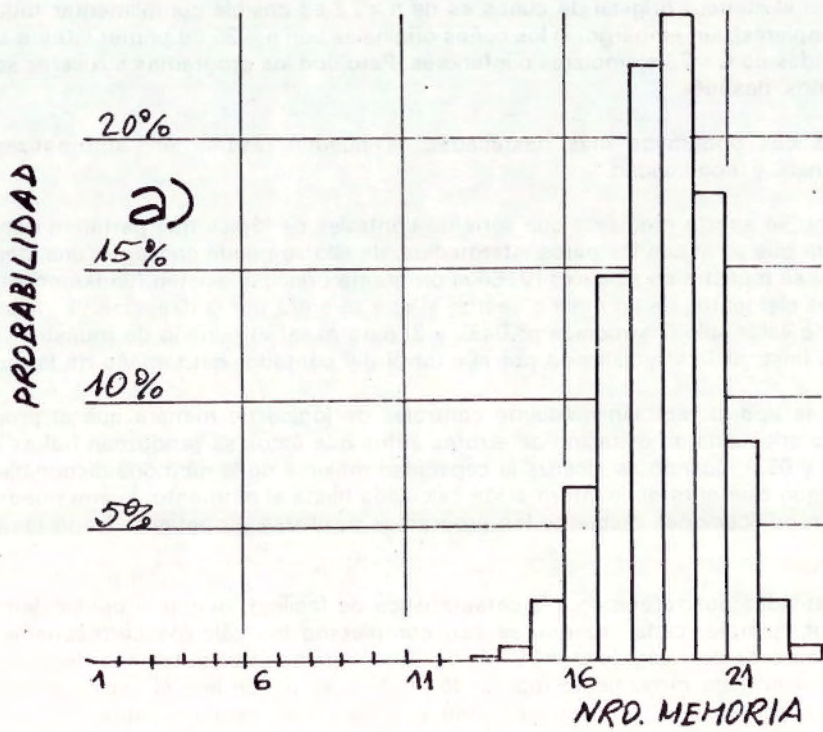
La característica de continuidad se refiere a la facultad de cumplimentar nuevas demandas aprovechando los cálculos realizados para otras, sin necesidad de repetir los cálculos cuando éstos sean necesarios. Así, una vez calculado el vector para un tamaño de muestra (p. e. $c = 22$) se puede pasar otra muestra de tamaño superior (p.e. $c = 32$) entrando sólo la diferencia ($\Delta c = 10$) por la dirección "B". También se manifiesta la característica de continuidad en las interrupciones por los controles de seguridad.

4.- Programas Auxiliares.

Dos programas auxiliares tienen por objeto aumentar la capacidad de aplicación del programa principal; se trata de uno para desplazar el vector hacia la izquierda de la memoria interna y de otro programa para anular elementos despreciables en el extremo de la derecha del vector. La aplicación de ambos se basa en la circunstancia de que, a medida que avanzan los cálculos, los elementos más extremos del vector pueden alcanzar valores tan pequeños que pueden considerarse prácticamente nulos (p.e. cuando son inferiores a 0,000001); anulando de forma absoluta tales elementos se reduce la extensión del vector; desplazado éste hacia la izquierda quedan posiciones libres a la derecha, con lo cual es posible continuar los cálculos significativos.

Ambos programas tienen la entrada por la misma dirección "D", seleccionándose uno u otro según el signo del dato operativo entrado manualmente en la pantalla.

Cuando en la pantalla se coloca un número entero "a" positivo, el programa anula "a" elementos del extremo de la izquierda y luego desplaza el vector hacia el mismo sentido en "a" posiciones, dejando otras tantas libre a la derecha. En la figura nº 1 se muestra el desplazamiento del vector A ($n = 50, c = 23$) de $a = 10$ posiciones, mostrándose su colocación de antes y de después de la operación.

TRASLADO VECTOR: $n=50$ $c=23$
 a) POSICION INICIAL   b) POSICION FINAL
 FIGURA Nº 1

Cuando se entra por "D" con un número entero "b" precedido del signo "negativo" (-), el programa auxiliar seleccionado anula "b" elementos en el extremo de la derecha del vector, sin desplazamiento de éste. Constituye un segundo recurso para aumentar la capacidad de prestación del programa principal, que en algunos casos permite continuar los cálculos cuando se han agotado las posibilidades de desplazamiento del vector hacia la izquierda.

Antes de utilizar cualquiera de estos dos programas auxiliares es imprescindible haber comprobado que los valores de los elementos extremos son despreciables. Esta comprobación se puede realizar leyendo el vector, para ello basta entrar por la dirección "C".

5.- Programa Complementario

Se trata de un programa para calcular el "coeficiente entre el número de ejemplares en la muestra y el número de cuños distintos ($r = c/d$)", para cuando se conocen ya los números mencionados y para las tres posiciones de: límite inferior, más probable y límite superior. Este programa tiene su entrada por la dirección "E", con la particularidad de que trabaja sólo con la memoria operativa, para dejar el máximo de memoria interna para el programa principal.

6.- Resolución de un ejemplo

A continuación se presenta la resolución de un ejemplo que pone de manifiesto la práctica operativa de la utilización de los programas auxiliares, en combinación con el principal, y el efecto de ampliación de la capacidad de prestación de todo el bloque de programación, rebasando la limitación de la simple disponibilidad de memoria interna.

El ejemplo en cuestión consiste en la demanda de la distribución del número de cuños distintos correspondiente a los datos: $n = 50$ cuños y $c = 100$ ejemplares; como puede observarse, esta demanda rebasa en más del doble programa principal. La resolución se ha conseguido después 13 pasos de intervención de los programas auxiliares con el principal:

1º) 50 - A - 100 - B

inicia la elaboración con el programa principal y para con un aviso de haberse ocupado toda la capacidad de memoria (sale 0.000000000);

C - C = 23 - R/S - a = 0; se puede leer el vector y se observa la posibilidad de efectuar un desplazamiento de 10 puestos hacia la izquierda.

2º) 10 - D - sale

O - B

continúa la elaboración hasta alcanzar el límite de capacidad de memoria (sale 0.000000000);

C - C = 33 - R/S - a = 10; se puede leer el vector observándose que se puede anular 5 posiciones a la izquierda.

3º) 5 - D - sale 0.

O - B - sale 0.000000000 (aviso)

C - C = 38 - R/S - a = 15

4º) 3 - CHS - D - sale 23 (anulación 3 posiciones a la derecha)

2 - D - sale 0 (anulación 2 pos. a la izquierda)

O - B - sale 0.000000000 (aviso)

C - c = 43 - R/S - a = 17

5º) 2 - CHS - D - sale 23

2 - D - sale 0

O - B - sale 0

C - c = 47 - R/S - a = 19

6º) 2 - CHS - D - sale 23

2 - D - sale 0

O - B - sale 0.000000000

C - c = 51 - R/S - a = 21

7º) 3 - CHS - D - sale 23

1 - D - sale 0

O - B - sale 0.000000000

C - c = 55 - R/S - a = 22

8º) 2 - CHS - D - sale 23

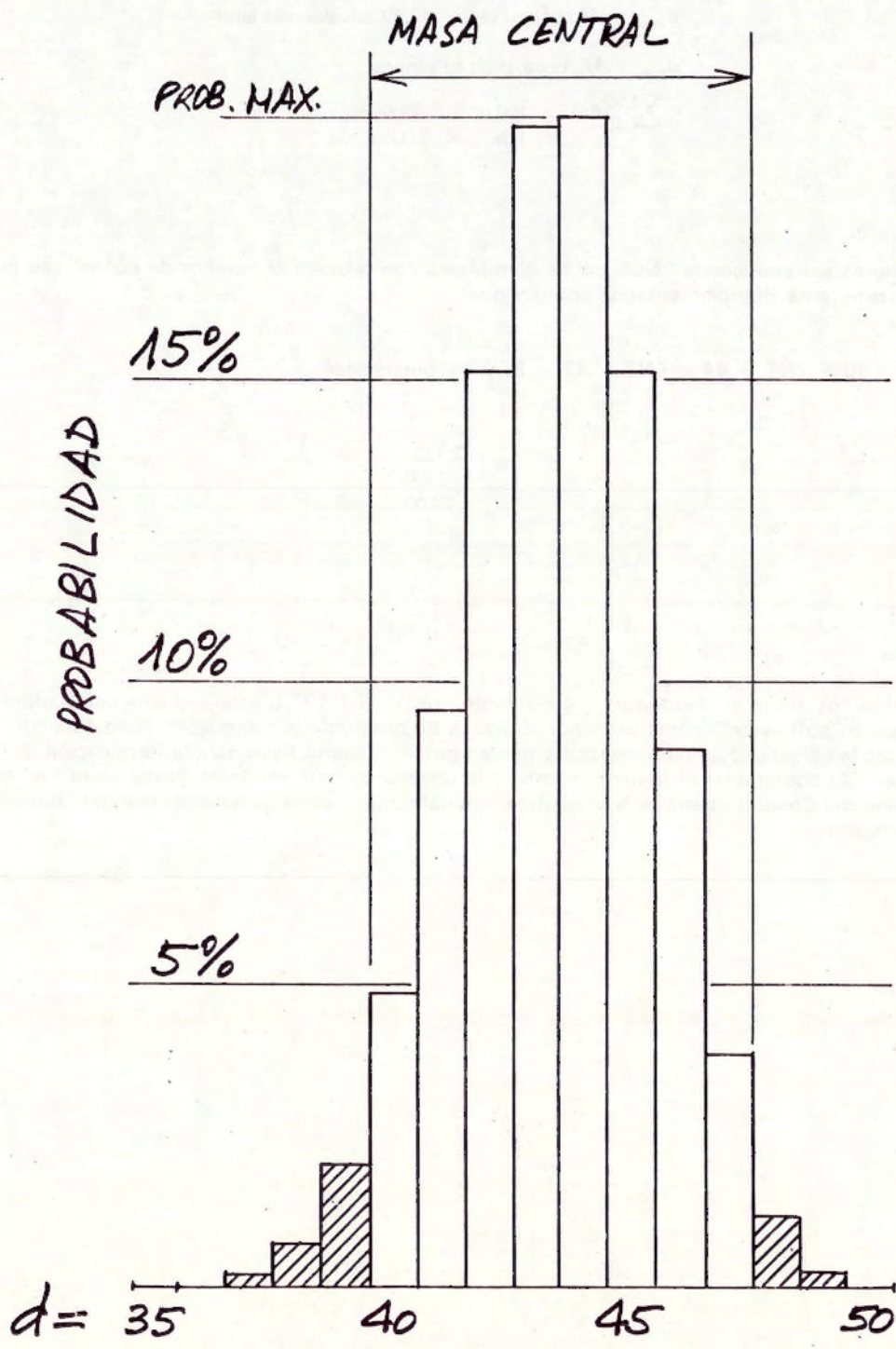
1 - D - sale 0

- O - B - sale 0.000000000
 C - c = 58 - R/S - a = 23
- 9°) 2 - CHS - D - sale 23
 1 - D - sale 0
 O - B - sale 0.000000000
 C - c = 65 - R/S - a = 25
- 11°) 3 - CHS - D - sale 23
 1 - D - sale 0
 O - B - sale 0.000000000
 C - c = 69 - R/S - a = 26
- 12°) 3 - CHS - D - sale 23
 1 - D - sale 0
 O - B - sale 0.000000000
 C - c = 74 - R/S - a = 27
- 13°) 3 - CHS - D - sale 23
 1 - D - sale 0
 O - B - sale c = 100 - R/S - a = 28

Al completarse el paso décimo-tercero se ha logrado la solución de la demanda interesada sin más interrupciones, por cuanto el programa principal dispone de memoria suficiente para operar prácticamente sin límite; obsérvase que se cumple la condición: $n - a \leq 23$. A partir de esta posición el programa principal podría cumplimentar cualquier otra demanda para $n = 50$ y mayores tamaños de muestra hasta el límite de $c = 999$. Para la demanda interesada la solución es la siguiente:

d	f(d)	$\sum_1^d f(x)$
34	0,00%	0,00%
35	0,01%	0,01%
36	0,04%	0,05%
37	0,19%	0,24%
38	0,68%	0,92%
39	2,01%	2,93%
40	4,84%	7,77%
41	9,50%	17,27%
42	15,08%	32,36%
43	19,18%	51,54%
44	19,29%	70,83%
45	15,07%	85,90%
46	8,91%	94,81%
47	3,83%	98,65%
48	1,13%	99,78%
49	0,20%	99,98%
50	0,02%	100,00%

En la figura nº 2 se muestra gráficamente la solución hallada mediante un histograma, correspondiente a la distribución del número de cuños distintos de $n = 50$ y $c = 100$. El vector calculado se puede registrar sobre el soporte magnético (ficha), operando "f - W/DATA"; esta operación puede interesar si se quiere calcular demandas para tamaños de muestra superiores a los 100 EJEMPLARES, PARA EL MISMO NUMERO ORIGINAL DE 50 cuños.

VECTOR: $n=50$ $c=100$

FIGURA No 2

Con la observación de la figura nº 2 se pueden comprobar los siguientes valores característicos:

$d_{inf.} = 40$ cuños, pues se verifica:

$$\sum_1^{39} f(x) = 2,93\% < 5,00\%$$

$d_{max.} = 44$ cuños, $f(44) = 19,29\%$ (valor más alto)

$d_{sup.} = 47$ cuños, pues se verifica:

$$\begin{aligned} \sum_{46}^{50} f(x) &= 100,00\% - 98,65\% = \\ &= 1,35\% < 5,00\% \end{aligned}$$

Los valores del coeficiente "Número de ejemplares con relación al número de cuños", se pueden calcular mediante el programa complementario, como sigue:

100 - ENT - 40 - ENT - 44 - ENT - 47 - E; y se puede leer:

$$\begin{aligned} r_{inf} &= 2,128 \\ r_{max} &= 2,273 \\ r_{sup} &= 2,500 \end{aligned}$$

7.- Corolario

Nos referimos ahora al "hard-ware", constituido por la "H-P 67" u otra pequeña calculadora programable, como también al "soft-ware", constituido por el bloque de programación expuesto, cuyo conjunto consideramos de utilidad para la investigación numismática y que sometemos como base para la formulación de una propuesta de conclusión: "Al contemplar el funcionamiento y la utilidad de este modesto "total-ware" es maravilloso ver como la "Mano del Creador" bendice la verdadera "manufactura", esencia fundamental del "trabajo" del hombre para sus semejantes.

Barcelona enero de 1979

Program Description

Program Title	ESTADISTICA DEL NUMERO DE CUÑOS DISTINTOS (NUMISMATICA)
Name	Franisco-Javier MORA MAS Date enero 79
Address	
City	State Barcelona Zip Code

Program Description, Equations, Variables, etc.

Objeto: Cálculo del vector de probabilidades del número de cuños distintos en una muestra de monedas de una misma acuñación (simulando la formación de la muestra por un proceso estocástico Markoviano):

- n : número de cuños originales en la acuñación
- c : número de ejemplares (monedas) en la muestra
- d : número de cuños distintos identificados en la muestra (solo una cara)
- $f(d)$: probabilidad en % de que en la muestra se hallen d cuños distintos.

El programa principal informa de los valores de los elementos del vector: " $f(d)$ " y de los acumulados: " $\sum f(x)$ ".

Un programa auxiliar permite calcular el coeficiente " r ", entre el número de ejemplares y el número de cuños en su parte superior, límite inferior, más probable y límite superior, cuando los valores " d " correspondientes.

Otro programa auxiliar, permite el desplazamiento del vector en la memoria, o la anulación de elementos en el extremo de la derecha, permitiendo así ampliar la capacidad de prestación del programa.

Para el procedimiento del cálculo iterativo, fórmula, véase la comunicación del autor a la que se anexa este programa:

El programa es propio para la investigación estadística de los hallazgos de monedas antiguas.

Operating Limits and Warnings

Se pueden resolver con excelente aproximación de cálculo todos los casos en que se verifica: $n \leq 55$ y $c \leq 999$ (variando la aproximación se pueden ampliar el límite de n). También se pueden resolver en que c sea pequeña aunque n rebase el límite anterior (p.e. $n=100$, $c=30$).

© 1979 BY THE AUTHOR

User Instructions

ESTADISTICA DEL NUMERO DE CUÑOS DISTINTOS (NUMISMATICA)

A: "n" B: "C" C: d-(d) D: a-b E: "r"

STEP	INSTRUCTIONS	INPUT DATA/UNITS	KEYS	OUTPUT DATA/UNITS
1	Cargar cartas 1 y 2 del programa			
2	Entrar número de cuños originales	n	A	1.00
3	Entrar el número de ejemplares de la muestra i	Ci	B	Ci
	3.1) primer de la demanda i			
	lectura desplazamiento vector, "a"		R/S	$\sum a_i$
	lectura elementos vector:		R/S	(*)
	(*) d-a i / (d) ; $\sum / (d)$			
	pasar luego a "7"			
	3.2) sobre ocupación total memoria			0,000 000 050
	para continuar el cálculo leer primero			
	el vector en el paso 4 y luego mover			
	el vector según corresponda en 5.			
4	lectura vector, tamaño actual		C	C'
	desplazamiento "a"		R/S	$\sum a'$
	lectura elementos		R/S	(+/-)
	(+/-) d-a ; / (d) ; $\sum / (d)$			
	si conviene pasar a 5			
5	5.1) si se desea desplazar el vector Δa	Δa	D	0
	hacia la izquierda			
	5.2) si se desea anular "b" elementos a	b	CHS D	23
	la derecha en el vector			
	La operación 5.1 es posible a la 5.2 (ateniendo con			
	el "b" actual), pasar luego a 6			
6	para continuar el cálculo interrumpido en 3.2	0	B	
	continuar en 3			
7	Para una nueva demanda (en igual n y			
	$C_j > C_i$ entrar $\Delta C = C_j - C_i$	ΔC	B	
	pasar luego 3			
8	Para nuevas demandas con distinto n			
	pasar al paso 2			
9	Para hallar los "señores" r:			
	n° ejemplares muestra	C	ENT	
	"d" inferior (límite)	d inf.	ENT	
	"d" más probable	d max	ENT	
	"d" superior (límite)	d sup.	E	(Φ)
	(Φ) $d_{inf} - d_{max} - d_{sup}$			

STEP	KEY ENTRY	KEY CODE	COMMENTS	STEP	KEY ENTRY	KEY CODE	COMMENTS	
001	f LBL A	31-25-11	inicialización para un valor "1"		ENT	41		
	f CL R	31-43				RCL E	34-15	
	f PZS	31-42				f INT	31-83	
	f CL R	31-43			060	h RCI	35-34	
	h 1/x	35-62				+	61	
	STO E	33-15				RCL E	34-15	
	1	01				Q FRA	32-83	
	0	00				X	71	
	0	00				X	71	
010	STO 1	33-01				STO + (i)	33-61-24	
	1	01			-	51		
	STO 0	33-00			f ISZ	31-34		
	R/S	84			GTQ 2	22-02		
	f LBL B	31-25-12	inicio cálculos para una muestra de "C" ejemplares para una amplitud "ΔC".	070	f LBL 3	31-25-03		
	1	01				1	01	
	0	00				STO + 0	33-61-00	
	0	00				RCL 0	34-00	
	0	00				f INT	31-83	
	÷	81				DSP 0	23-00	
020	STO + 0	33-61-00				h PAU	35-72	
	RCL D	34-14				RCL 0	34-00	
	f x ≠ 0	31-61				Q FRA	32-83	
	GTQ 9	22-09				1	01	
	f LBL 1	31-25-01		080	0	00		
	h SF 1	35-51-01			0	00		
	1	01			0	00		
	h STI	35-33			X	71		
	0	00			Q x > y	32-81		
	f LBL 2	31-25-02			GTQ 1	22-01		
030	RCL (i)	34-24			f LBL C	31-25-13	inicio para la lectura del vector correspondiente a "C" y desplazamiento "a": d-a f(d) Σ f(d)	
	h x > y	35-52			RCL 0	34-00		
	f F? 1	35-71-01			f INT	31-83		
	GTQ 0	22-00			DSP 0	23-00		
	1	01		090	R/S	84		
	EEX	43			RCL E	34-15		
	7	07			f INT	31-83		
	CHS	42			R/S	84		
	Q x > y	32-81			0	00		
	GTQ 3	22-03			h STI	35-33		
040	h RV	35-53			h RV	35-53		
	f LBL 0	31-25-00			f LBL 4	31-25-04		
	STO (i)	33-24			h RA	35-54		
	1	01			f ISZ	31-34		
	Q x ≤ y	32-71		100	h RCI	35-34		
	h CF 1	35-61-01			DSP 0	23-00		
	h RV	35-53			h PAU	35-72		
	h RV	35-53			h x > y	35-52		
	f x = 0	31-51			RCL (i)	34-24		
	GTQ 3	22-03			DSP 2	23-02		
050	f x < 0	31-71			f -x-	31-84		
	GTQ 3	22-03			+	61		
	RCL D	34-14			f -x-	31-84		
	f x ≠ 0	31-61			9	09		
	GTQ 9	22-09		110	9	09		
	h RV	35-53			.	83		
	ENT	41			9	09		

REGISTERS

⁰ ant. / "C"	¹ f(a+1)	² f(a+2)	³ f(a+3)	⁴ f(a+4)	⁵ f(a+5)	⁶ f(a+6)	⁷ f(a+7)	⁸ f(a+8)	⁹ f(a+9)
¹⁰ f(a+10)	¹¹ f(a+11)	¹² f(a+12)	¹³ f(a+13)	¹⁴ f(a+14)	¹⁵ f(a+15)	¹⁶ f(a+16)	¹⁷ f(a+17)	¹⁸ f(a+18)	¹⁹ f(a+19)
^A f(a+20)	^B f(a+21)	^C f(a+22)	^D f(a+23)	"C" / "a" = "a" ; i = a - 23					

Program Listing

STEP	KEY ENTRY	KEY CODE	COMMENTS	STEP	KEY ENTRY	KEY CODE	COMMENTS
	9	09			2	02	
	9	09		170	3	03	
	Q x=y	32-71			Q x>y	32-81	
	GTQ 5	22-05			GTQ 7	22-07	
	h R↓	35-53			h RTN	35-22	
	h x≠y	35-52			f LBL E	31-25-15	
	ENT	41			DSP 3	23-03	
120	ENT	41			h R↑	35-54	
	2	02			÷	81	
	3	03			h LST	35-82	
	Q x>y	32-81			h x≠y	35-52	
	GTQ 4	22-04		180	h 1/x	35-62	
	f LBL 5	31-25-05			f -x-	31-84	
	h RTN	35-22			h R↓	35-53	
	f LBL D	31-25-14			÷	81	
	f x<0	31-71	<i>inicio para</i>		h LST	35-82	
	GTQ 8	22-08	<i>modificar</i>		h x≠y	35-52	
	h STI	35-33	<i>funcion vector</i>		h 1/x	35-62	
130	h R↓	35-53	<i>desplazamiento</i>		f -x-	31-84	
	f LBL 6	31-25-06	<i>vector hacia la</i>		h R↓	35-53	
	h R↑	35-54	<i>izquierda de</i>		÷	81	
	ENT	41	<i>"a" por "a";</i>	190	h 1/x	35-62	
	f ISZ	31-34	<i>entrada por</i>		f -x-	31-84	
	RCL (A)	34-24	<i>.127.</i>		h RTN	35-22	
	STQ (A)	33-51-24			f LBL 9	31-25-09	
	h x≠y	35-52			0	00	
	h RCI	35-34			DSP 9	23-09	
140	-	51			h RTN	35-22	
	CHS	42					
	h STI	35-33		200			
	h R↓	35-53					
	STQ (A)	33-24					
	h x≠y	35-52					
	h RCI	35-34					
	+	61					
	h STI	35-33					
	2	02					
150	3	03					
	Q x>y	32-81					
	GTQ 6	22-06					
	h R↑	35-54					
	RCL E	34-15		210			
	+	61					
	STQ E	33-15					
	0	00					
	h RTN	35-22					
	f LBL 8	31-25-08					
160	2	02	<i>anulacion de ma-</i>				
	3	03	<i>tr vector en el</i>				
	+	61	<i>extremo de "a</i>				
	h STI	35-33	<i>derecha, "b"</i>				
	f LBL 7	31-25-07	<i>elemento; entrada</i>	220			
	f ISZ	31-34	<i>por .127 (signo -)</i>				
	0	00					
	STQ (A)	33-24					
	h RCI	35-34					

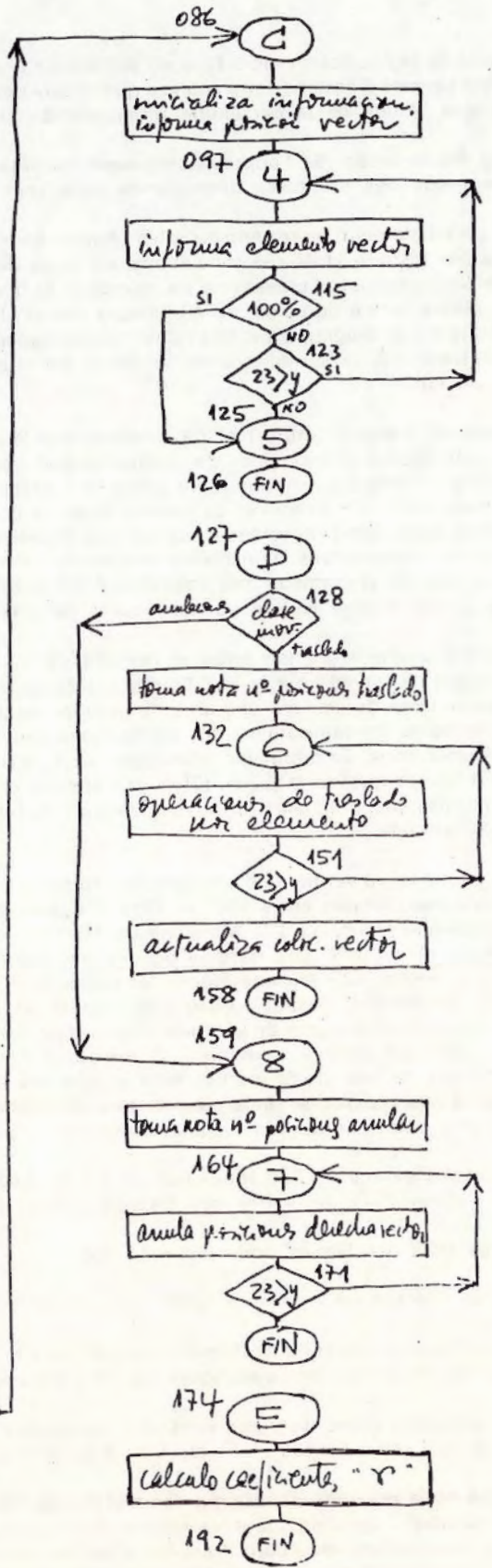
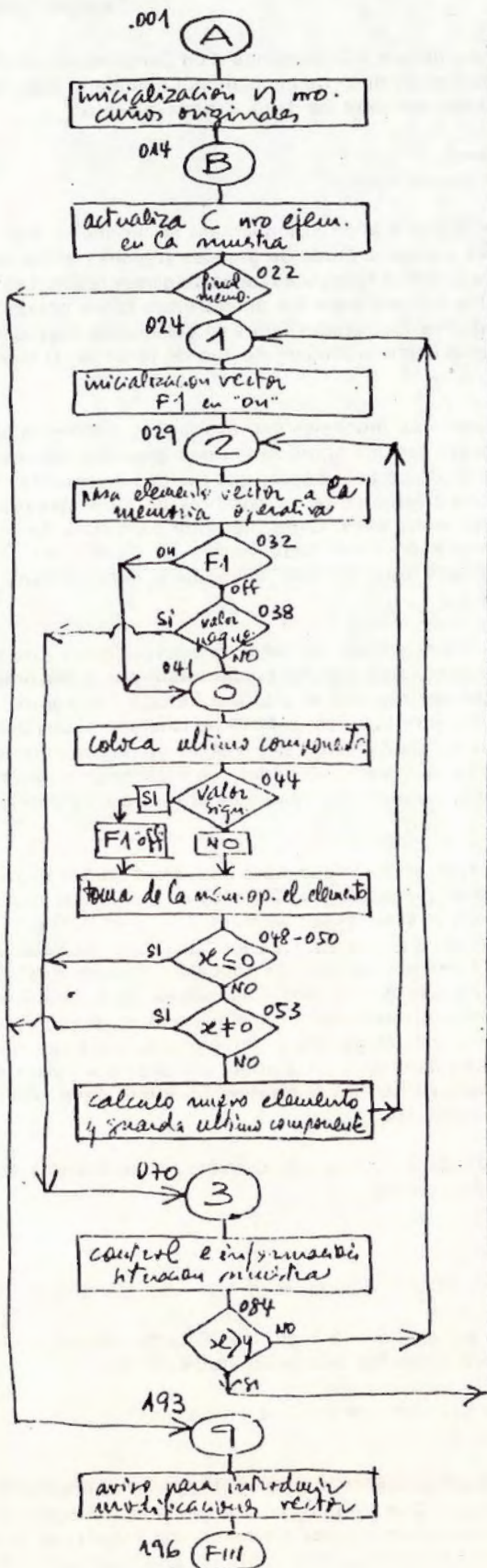

LABELS					FLAGS	SET STATUS		
a	b	c	d	e		FLAGS	TRIG	DISP
001 "a"	014 "C"	086 "	(d)"	127 "a-b"	174 "r"	0	ON OFF	
044	024	029	070	097		025;032;045	DEF	FIX
055	130	114	159	175		1 X X	GNAD	SCN
						2 L L	HAD	FRG
						3 L L		...

ORGANIGRAMA

ANEXO IV

LE ROLE DES EMISSIONS DANS LA CIRCULATION MONÉTAIRE

Georges DEPEYROT

L'étude de la circulation monétaire en est encore à ses débuts. L'importance d'un Symposium comme celui de Barcelone permet d'entamer une analyse quantitative comparée de cette circulation. Cependant, nous sommes persuadés que l'étude de la circulation monétaire de l'antiquité peut se faire à deux niveaux:

- une étude locale de l'approvisionnement monétaire,
- une étude des monnaies découvertes dans une grande région.

L'étude locale peut laisser entrevoir les phénomènes locaux d'approvisionnement en monnaies d'un site, en fonction de son histoire et de ses tribulations, au cours des siècles. L'étude de grandes régions permet d'obtenir une idée de l'alimentation d'un secteur en monnaies et des grandes tendances de cette alimentation. Les recherches de R. Reece en ce domaine, en établissant des profils moyens pour les découvertes faites notamment en Angleterre, France et Bulgarie sont très riches en enseignements. Des études faites en collaboration avec J.-C. Richard permettent déjà de modifier certaines idées sur la circulation monétaire du sud de la Gaule. D'autres sont également en cours.

Cependant, il semble important de souligner que la perte de monnaies est, avant tout, proportionnelle aux émissions. L'étude des phénomènes de circulation doit passer par une appréciation des quantités émises par les ateliers, même si cette appréciation reste subjective. Cette étude ne peut passer que par des inventaires de monnaies des découvertes de trésors et de fouilles. Avec la comparaison entre les nombres de monnaies retrouvées nous pourrions supposer l'importance relative des émissions entre elles. Cette méthode permettra de comparer deux émissions consécutives d'un même atelier. La comparaison entre deux ateliers ne pourra être faite que lorsqu'il sera possible d'examiner des trouvailles éparpillées dans toute la Gaule, alors que la majeure partie de nos connaissances est encore limitée au nord-ouest de celle-ci.

L'hypothèse d'une relation entre le nombre de monnaies émises et celles retrouvées peut être retenue comme postulat de travail pour le Bas Empire (1). Nous pourrions en obtenir confirmation par le décompte des coins qui permettrait de se faire une idée du nombre de pièces frappées et d'affiner l'étude. Par contre, pour la période moderne ou contemporaine, des vérifications peuvent être opérées: le Pr Philip Grierson a déjà publié une courbe comparée entre les monnaies retrouvées dans un trésor du XVIIIème siècle et les monnaies émises, courbes qui ne diffèrent que de très peu (2). Si les émissions nous étaient inconnues, un chercheur aurait pu donc déduire du nombre des monnaies retrouvées dans ce trésor la variation des quantités émises par l'atelier, ce dans une limite acceptable.

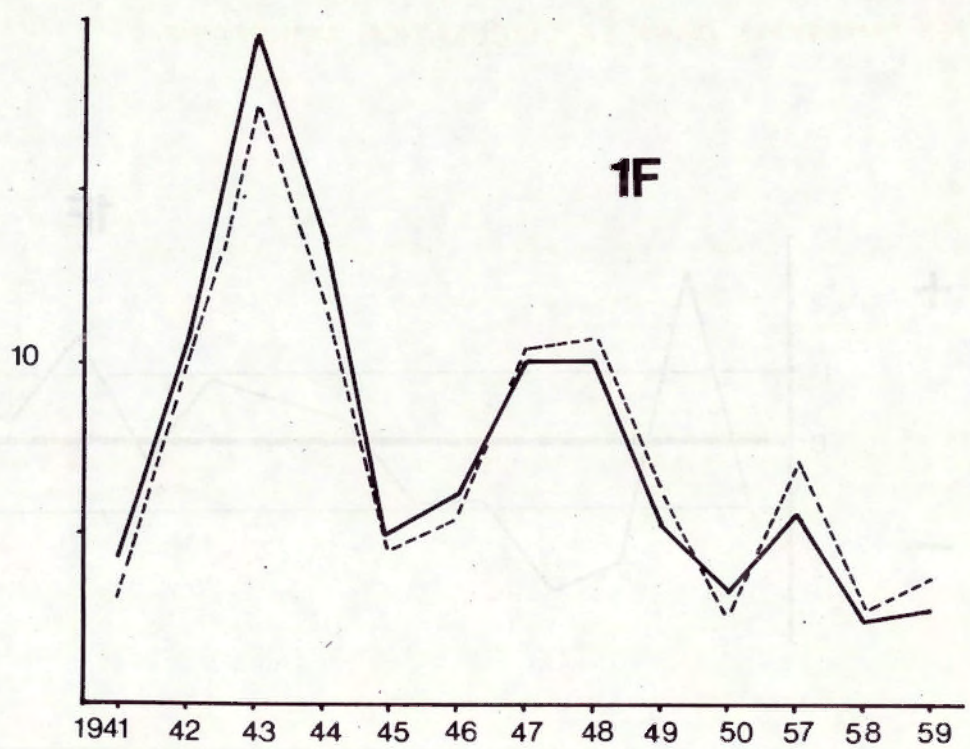
Nous avons voulu vérifier une seconde fois ce postulat. En effet, il nous a été possible d'étudier deux lots de monnaies françaises émises entre 1941 et 1959. Il s'agissait de pièces de 1 et 2 francs en aluminium appartenant au type République Française à la Marianne de Morlon. Elles pèsent respectivement 1,30 g et 2,20 g pour des modules de 23 et 27 mm. Les frappes de ces monnaies ont été suspendues en 1959, lors de l'adoption du Nouveau Franc (valant 100 Anciens Francs) et celles de 1 F remplacées par de nouvelles frappes, dès 1962, de monnaies de un centime pesant 1,65 g d'acier pour un module de 15 mm. Ces pièces de 1 et 2 F ont été retrouvées chez des boulangers de la région toulousaine. Elles ont servi pendant quelque temps, mais ne circulent plus depuis quelques années. Leur pouvoir libérateur étant très faible, elles ont été amassées par les commerçants. Du fait de leur grand module elles avaient été extraites de la circulation, classées par valeur et conservées dans divers récipients. Nous aurions donc un même type de "thésaurisation" que lors de la collecte des folles de grand poids, conservés jusqu'aux réductions pondérales.

Nous avons examiné 4.886 monnaies de 1 F et 2.630 de 2 F. Pour ces dernières nous n'avons pas tenu compte de l'année 1941, le chiffre des frappes n'étant pas connu.

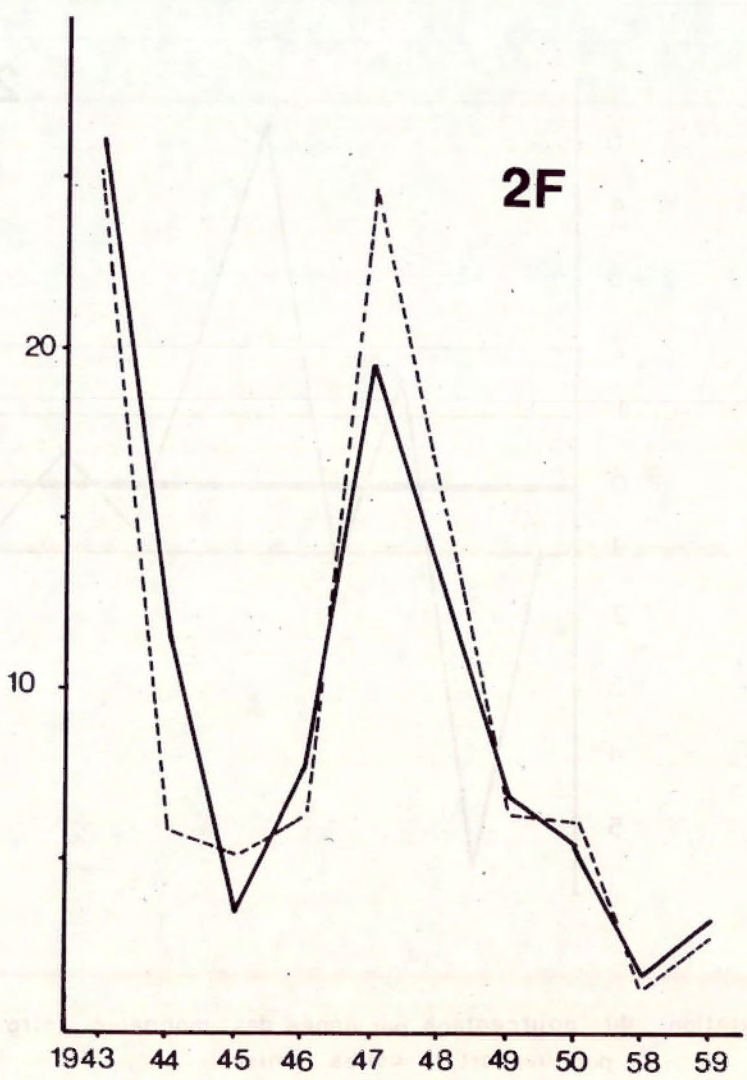
Sur ces trois graphiques nous pouvons voir:

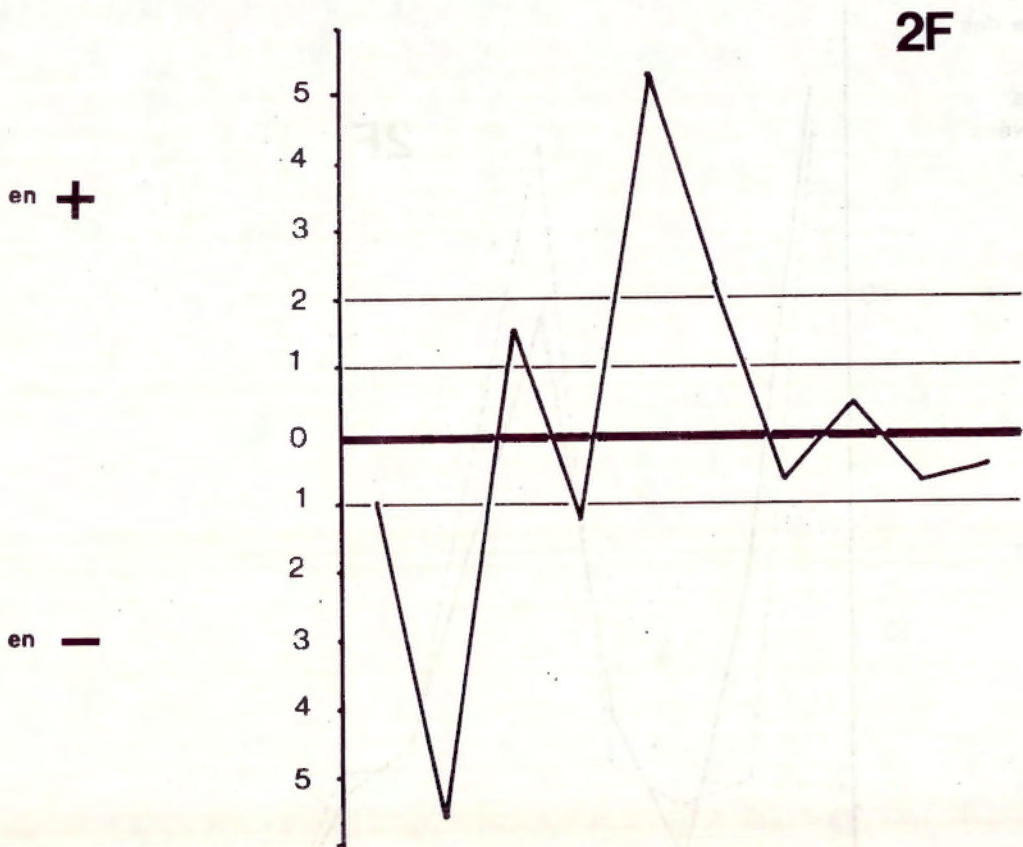
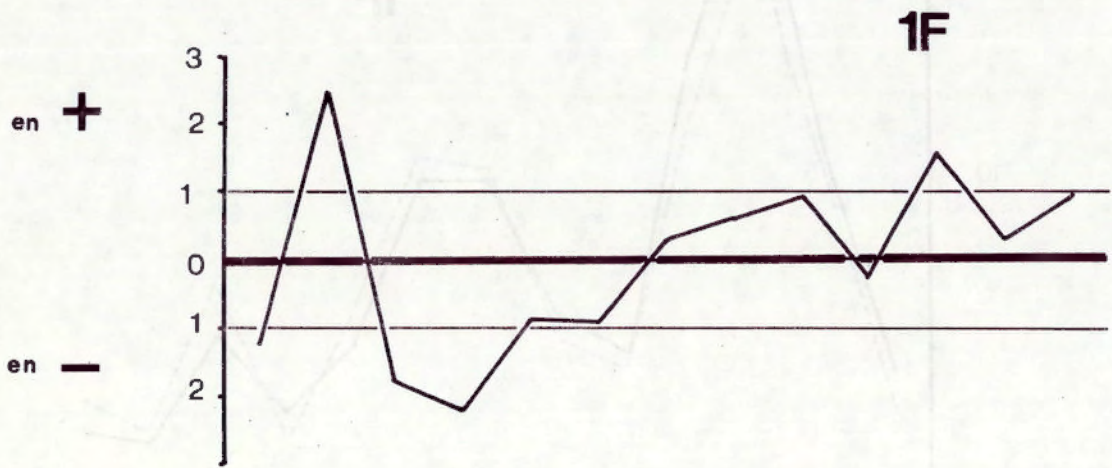
- que la quantité de monnaies retrouvées est en corrélation directe avec les quantités émises (fig. 1),
- que la déviation des pourcentages n'excède pas 2% sur les 1 F et 5% sur les 2F (cette différence entre les deux résultats pouvant s'expliquer par la différence entre les quantités étudiées) (fig. 2),
- que le rapport entre monnaies émises et retrouvées est stable, entre 3 et 4 monnaies retrouvées par million de monnaies émises (1 F) ou 4 et 6 (2 F) (fig. 3).

Dès lors nous pouvons penser que les inventaires typologiques de monnaies découvertes pourraient nous indiquer les variations dans les quantités émises dans l'antiquité. D'autre part, pour la circulation monétaire, il est possible que nous retrouvions dans tous les sites les mêmes phénomènes d'alimentation monétaire, à savoir, fréquence ou absence de monnaies de telle ou telle émission. Ceci pourrait donc être mis en rapport avec la quan-

pourcentage
par année des
monnaies
— émises
- - - retrouvées

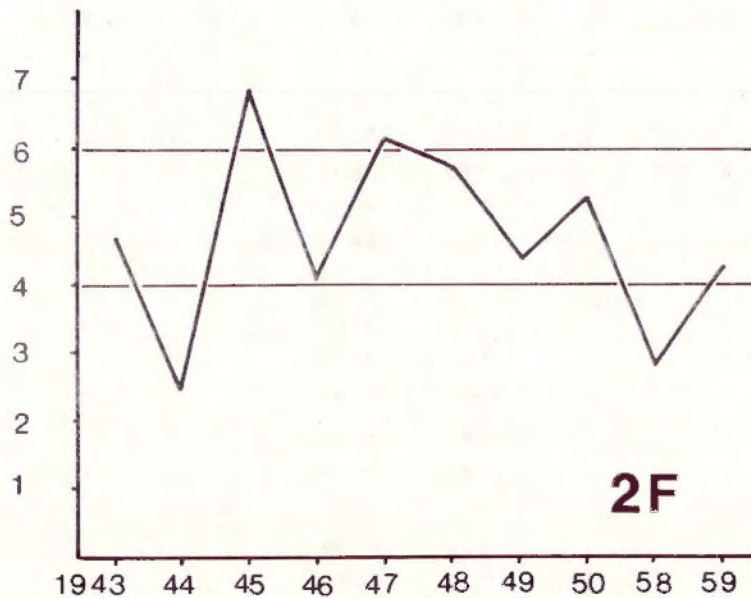
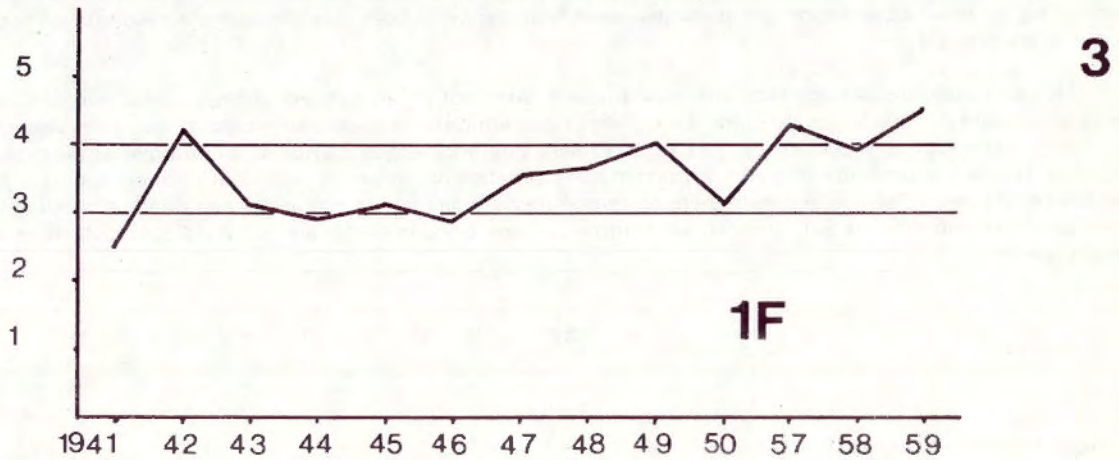

Déviatiun du pourcentage par année des monnaies retrouvées par rapport à celles émises

tité émise. A partir du moment où nous aurons une idée un peu plus précise des variations des émissions, nous pourrons donc établir un profil normal de l'alimentation monétaire, et, en même temps, découvrir les sites présentant des anomalies. Ces dernières seront alors à expliquer en fonction des phénomènes locaux. Après l'étude d'une situation normale, il faudra passer à l'étude d'une situation anormale en matière d'alimentation monétaire.

NOTES

- (1) - Le travail effectué par nos soins pour le Bas Empire est en passe d'aboutir. Il ne s'agit pas ici de présenter les méthodes d'estimation où doivent intervenir de nombreux facteurs corrigeant les incertitudes de la documentation (thésaurisation et sur-représentation de certaines émissions, etc...).
- (2) - Ph. Grierson, *Monnaies et monnayages*, Paris, 1976, p. 167.
- (3) - Des études de la circulation monétaire contemporaine ont déjà été menées à bien, en particulier pour estimer la durée d'utilisation d'une monnaie: J. Collins, *Data for dating*, dans *Coins and the archeologist*, *BAR*, 1974, 4, p 173-183. T.J. Cole, *The lifetime of coin in circulation*, *NC*, 1976, p 201-218.

Nombre de monnaies retrouvées x 1.000.000 par rapport au nombre de monnaies émises

PRIMERS RESULTATS D'ALGUNES ANALISIS PER VIA QUÍMICA SOBRE MONEDES CATALANES

M. CRUSAFONT i SABATER

Sempre ens ha resultat força sorprenent la poca quantitat d'anàlisi de contingut de plata que s'han fet sobre monedes del nostre país. Moltes vegades, atribucions que podrien ésser aclarides d'un sol cop queden reduïdes a nivell de suposicions per manca d'una anàlisi que permeti arribar a determinar una dada tan fonamental com és, i sobretot en les monedes de billó, el contingut de plata. Sense aquesta dada les mesures de pesos perden el seu sentit o bé s'han de basar en la suposició de què s'ha seguit estrictament el que manava l'ordre d'encunyació (en el cas de què es conegui). Quan l'any 76 intentàvem atribuir el diner barceloní amb llegendes R-B arribàrem a la conclusió que pertanyia a R. Berenguer I, però sense total seguretat justament per manca d'una anàlisi (1). Malauradament en casos de peces tan rares cal obtenir un resultat quantitatiu a partir d'una anàlisi no destructiva, cosa tècnicament possible, però difícil (2).

En el cas de peces abundants es poden obtenir amb relativa facilitat resultats força exactes amb una anàlisi per via química. Al llarg dels darrers dos anys n'hem fet una trentena i malgrat el seu caràcter dispers, conseqüència de la dificultat de localitzar peces prou defectuoses per poder destruir-les sense remordiments i que al mateix temps siguin prou clares com per poderles identificar sense dubtes, creiem que els resultats obtinguts poden ésser d'interès. (3).

No es poden descartar petits errors de mesura, sobretot en els primers anàlisis en els que únicament férem la comprovació del contingut de plata. En els altres ens limitarem als elements bàsics, que com veurem arriben a sumar un percentatge important del pes total. Creiem que els marges d'error no poden disfressar massa les conclusions ja que els percentatges són importants, les repeticions en peces semblants donen resultats força coherents i encara per el fet que segurament hi ha també desviacions en les pròpies peces donat el nivell probablement baix de coneixements metal·lúrgics en els temps que ens ocupen. Amb els resultats obtinguts formarem la següent taula:

	% AG	% CU	% PB	% Sn/R	Tot.	% Ag. corr.
Jaume I Diner de doblec	14,53	78,43	-	0,77	93,73	15,50
Jaume I Diner valencià	24,08	70,85	-	1,76	96,69	24,90
Jaume I Diner tern. Barna I	24,81	68,65	-	-	94,46	26,26
Jaume I Diner tern. Barnall	21,32	74,17	-	-	95,49	22,32
Jaume I Diner tern. Barna II	21,33	70,64	-	1,25	93,22	22,88
Pere III Diner tern Barna	23,12	(-)	(-)	-	99,00	23,35
Pere III Diner tern. Barna	22,21	(-)	(-)	-	-	22,21
Alfons IV. Dobler Mallor. Gossos	11,29	85,90	-	0,58	97,77	11,54
Alfons IV. Dobler Mallor. Gossos	11,89	88,76	-	-	100,65	11,81
Carles I Diner Barcelona	7,25	89,19	-	-	96,44	7,51
Carles I Diner Barcelona	10,92	86,14	-	-	97,16	11,24
Carles I Diner Girona. Ef. Esq.	5,90	89,77	-	1,08	96,75	6,09
Carles I Diner Girona. Ef. Dr.	4,32	92,54	-	0,45	97,30	4,44
Carles I Diner Girona. Ef. Dr.	6,01	94,33	-	-	100,34	5,99
Carles I Diner Aragó	12,41	82,84	-	0,42	95,67	12,97
Felip I Diner Girona	6,82	92,85	-	-	99,67	6,84
Felip II Diner Aragó	14,93	86,78	-	-	101,71	14,67
Felip II Diner Vic 1611	0,00	97,41	-	-	97,41	0,00
Felip II Diner Vic 1611	0,00	97,99	-	-	97,99	0,00
Felip II Ardit Barna 1614	0,00	66,60	22,03	0,89	89,00	0,00
Felip II Ardit Barna 1616	5,63	91,27	-	-	96,90	5,81
Felip II Ardit Barna 1616	6,87	(-)	(-)	-	-	6,87
Felip II Diner s/d rev. creu	0,30	94,39	-	-	94,69	0,31
Felip III Ardit Barna 163 (?)	4,92	92,09	-	-	97,08	5,06

Felip III Ardit Barna 1632	6,15	91,91	-	-	98,06	6,27
Lluís XIV Ardit Barna 1648	0,34	97,61	-	-	97,95	0,34
Lluís XIV Diner Vic 1643	0,00	95,70	-	-	95,70	0,00
Lluís XIV Diner Vic 1645	0,00	96,37	-	0,33	96,69	0,00
Felip III Ardit Barna 1653	0,27	98,61	-	-	98,87	0,27
Felip III Ardit Barna 1653	0,97	97,44	-	-	98,41	0,98

La darrera columna de % de Ag corregit és la que ens dona el percentatge real de plata, que es la dada que ens interessa.

En la taula podem observar tres casos en els que la suma de components supera el 100%, error que cal atribuir als defectes d'anàlisi. El baix percentatge en què el 100% es sobrepassat ens dona però idea de què l'error no és important.

En tots els altres casos la suma de components més residus no arriba a sumar 100%, amb diferències més notables, en conjunt, a mida que anem a peces més antigues. Aquest fet quedà aclarit després de diverses proves i comprovacions en fer una micrografia del cantell del diner de doblenc de Jaume I que havíem analitzat. La peça havia estat curosament netejada i aparentment no hi quedaven traces d'òxid. En les micrografies (Làmina I) hi veiem però com l'òxid ha penetrat profundament, alterant els components. No hem analitzat aquests òxids, però tant si són òxids simples, com carbonats o carbonats hidratats, representen una aportació de mols suplementaris de O,H o bé C, que ens incrementen i falsegen el pes inicial i que perdem en el curs de la marxa analítica (3A). Aquest problema, encara que nosaltres ho ignoràvem havia estat ja resolt i així podem veure micrografies semblants en el llibre "Methods of chemical and metallurgical investigation of ancient coinage", editat per E.T. Hall i D.M. Metcalf a Londres el 1972, recollint els resultats d'un Symposium que es realitzà el 1970. Per corregir la influència de l'oxidació hem corregit el percentatge de plata obtingut, referint-lo a la suma dels pesos dels components més residus, el que ens porta a una aproximació molt més gran. El fet que les monedes més antigues presentin, en conjunt més diferència queda doncs explicat pel fet d'haver tingut més temps per a penetrar la oxidació, encara que com es lògic això no es pot aplicar individualment ja que depèn de les condicions ambientals en què hagi estat cada peça.

La darrera columna de la taula ens dona doncs el contingut de plata pura, corregit el percentatge segons el mètode indicat. Igualment hem procedit en els casos de superar el 100%.

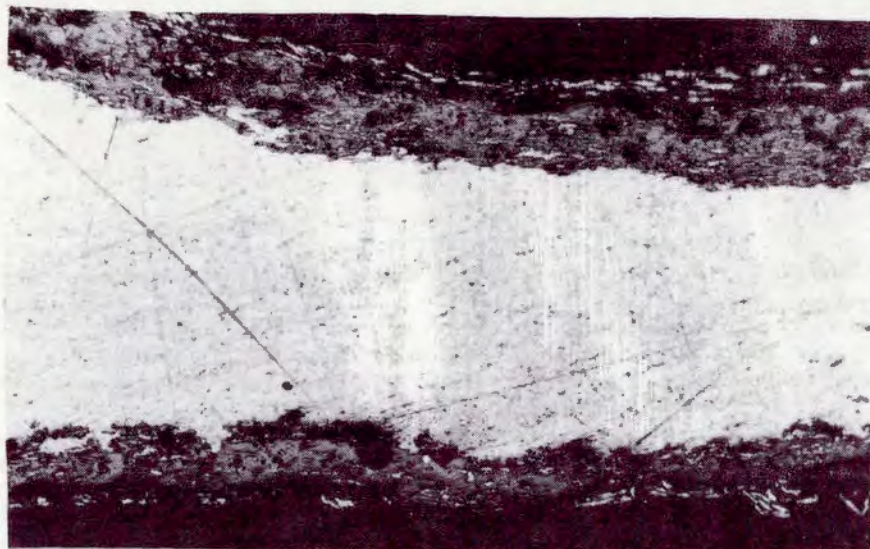
La poca quantitat d'anàlisi no ens permet de fer afirmacions radicals. De tota manera, els salts entre una llei i una altra són prou importants com per reduir molt el risc d'error i per tant podem treure orientacions de molt d'interès, com veurem tot seguit.

1.- DINER DE DOBLENC: La relativa raresa d'aquesta peça no ens ha permès fer més anàlisis. L'hem comprovat dues vegades, amb resultats gairebé idèntics. Tenint en compte que la plata fina és de 11,5 diners de llei, el diner de doblenc hauria de tenir un contingut de plata de 15,97%. Obtenim 15,50, força aproximat i això ens confirma que aquesta peça, amb l'escut català que Botet (4) descriu amb el nº 163 és efectivament el diner de doblenc de què parlen els documents. És una atribució que no havia estat mai discutida, però tampoc mai comprovada ja que Botet hi arribà per eliminació, ja que diu: "Sabent d'una manera indubitable quines són les monedes de tern, resulta que les descrites amb els números 162 i 163 han d'ésser necessàriament les de doblenc, encara que no sapiguem que s'hagi fet cap assaig". (5).

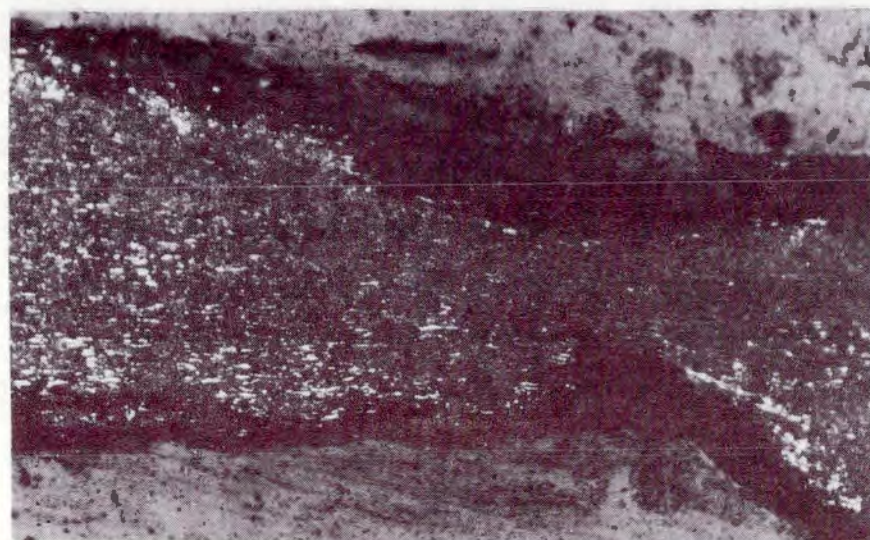
2.- DINERS DE TERN: El contingut de plata hauria d'ésser en aquest cas de 23,95%. Veiem que es compleix en general, fins i tot en els temps de Pere el Cerimoniós, tan afeccionat als procediments tèrbols. Cal deduir de tot plegat que en general no es falsejava la llei i que els guanys d'encunyació cal cercar-los o bé en un augment suplementari de la talla (6) o bé en la sobrevaloració de les noves encunyacions de més baixa llei. No hem donat els resultats de dues anàlisis de diners de tern de Pere III i d'un altre de Jaume II, per tractarse de primeres proves de tanteig, però cal dir que tots tres superaven el legal. Veiem també que en les més antigues (diner del primer tipus de Jaume I, que és el que diu BARQUINO i diner de València) s'hi aprecia un contingut lleugerament superior, encara que res podem afirmar amb seguretat pels pocs resultats que tenim per comparar.

3.- DOBLERS MALLORQUINS: La llei del billó mallorquí, establerta per Jaume II de Mallorca en tres diners menys una pugesa fou modificada per Martí l'Humà qui la rebaixà a un diner i mig, donant un contingut de plata de 11,98%. Campaner (7) suposà que aquesta llei era la que tenien els doblers i diners en el temps d'Alfons el Magnànim, basantse en la gran rebaixa de llei que es donà el 1400. Les anàlisis ens confirmen la suposició de Campaner perquè obtenim valors de 11,54 i 11,81, molt pròxims al teòric.

4.- DINERS BARCELONINS DE CARLES I: Aquestes peces ens donen la primera sorpresa. Veiem a Botet que Ferran II rebaixà la llei del diner de tern a 1 diner i 14 grans, és a dir a 1,58 diners de llei l'any 1493, acompanyat d'una rebaixa de la talla. El 1513 tornava a la llei de tern, però amb una forta rebaixa de la talla de manera que malgrat l'augment de llei el contingut de plata per diner només augmentava de 1,1073 grams a 1,1181. No sabem si aquesta darrera reforma es dugué a terme ni tampoc Botet trobà documents del regnat següent i suposà que

1

2

3

- 1.- Secció d'un diner de doblenc de Jaume I a 100 augments. Malgrat haver estat netejat prèviament, persisteix una capa d'òxids que penetra profundament en la peça.
- 2.- Un altre punt de la secció anterior un cop atacada amb àcid nítric.
- 3.- Una ampliació a 200 augments ens permet observar l'estructura laminar del metall, confirmant una laminació de la planxa abans de tallar els discs.

els diners de Carles I s'haurien acomodat a les darreres disposicions de Ferran II. Els diners analitzats (indubtablement bons, encara que se'n coneixen molts de falsos) donen un contingut de plata que voreja la llei de la disposició del 1493: hauria d'ésser 12,62% i obtenim 7,51 i 11,24. Per tant o bé la reforma de Ferran II del 1513 no es produí o bé en entrar a regnar Carles I es tornà altra volta a la llei més baixa.

5.- **DINERS DE GIRONA:** Fora petites variacions els diners gironins, tant els de Carles I mirant a esquerra que Botet suposa fets a Girona, com els que miren a dreta, probablement fets a Barcelona com els de Felip I s'acosten a la llei marcada en els documents, que exigiria un contingut de plata de 5,99%, car obtenim: 6,09, 4,44, 5,99 i 6,84.

6.- **DINERS ARAGONESOS:** En parlar de la llei dels diners jaquesos deia Pio Beltrán (8) que es mantingué la de tern fins a Ferran el Catòlic "por lo menos". Les dues anàlisis ens demostren que, seguint la tendència general iniciada a Mallorca per Martí l'Humà i seguida a Barcelona per Ferran II, el diner jaqués havia caigut en temps de Carles I a una llei que deu estar entre el doblenc i el diner i mig. La persistència d'aquesta llei en els toscos diners de Felip I resulta més aviat sorprenent pel seu aspecte de coure que féu dir a Lastanosa "la ley es muy vaxa". Segons llegim a Gil Farrés (9) ja San Pio y Ansón havia assenyalat que els diners encunyats en temps de Carles I tenien molta menys plata. Gil Farrés dedueix que Carles I volia uniformar el sistema monetari aragonès amb el castellà. En qualsevol cas, i en espera d'una seriació més completa de resultats les anàlisis ens donen una idea del rebaix que s'havia fet i resulta haver passat a contenir de l'ordre de la meitat a 2/3 dels diners de tern.

7.- **ARDITS DE BARCELONA:** L'anàlisi dels ardots és el que ens dóna un resultat més sorprenent. La concessió del Marquès d'Almazán als consellers de Barcelona el 1612 de poder encunyar menuts i ardots sense cap barreja de plata havia fet creure que a partir d'aquest moment s'acabava el billó. Així semblen entendre-ho Mateu (10) i també Vilaret (11). Botet, més cautament indica: "els primers ardots que s'encunyaren eren de billó pobre, però poc després foren quasi tots de coure, sense cap mica de plata". Pierre Vilar ens dóna una visió clara de la manera extraordinàriament resposnsable d'actuar de la seca de Barcelona, que lluny de llençar-se ver la via dels guanys fàcils, mantingué la barreja amb plata, quan moltes encunyacions locals ja l'havien abandonat, refonent en diverses ocasions els menuts locals i mantenint la confiança en l'ardit barceloní (12). En la taula hi veiem com el contingut de plata (amb excepció d'un ardit amb alt aliatge de plom, que deu ésser completament anormal) es manté estable encara fins el 1632, mentre els menuts es fan ja de coure pur. Sembla que la Guerra dels Segadors serà la que determinarà la definitiva via vers el coure pur ja que després d'aquesta els ardots presenten un contingut de plata tan baix que probablement cal considerar-la mes aviat una "impuresa", resultant de la refosa de peces antigues.

8.- **DINERS DE VIC:** Les autoritzacions per a batre coure pur foren asimilades ràpidament en algunes de les seques locals, tal com indica Pierre Vilar. En el cas de Vic, ja el 1611 es bat coure pur, situació que com es lògic es manté al llarg de la Guerra dels Segadors.

Podem concloure d'aquest breu repàs per la numismàtica catalana, que les anàlisis de contingut de plata són una lliçó extraordinàriament profitosa i que ens pot permetre d'aclarir molts enigmes.

Volem agrair la col·laboració dels Srs Jordi Carné, Lluís Panadès i Josep Gimènez que ens ajudaren en el plantejament i realització de les anàlisis i a Anna M. Balaguer que ens feu conèixer els resultats del Sympòsium de Londres, el qual ens permeté reafirmar-nos en la correcció del percentatge de plata.

NOTES

(1) - M. Crusafont i Sabaté "Nou diner de Barcelona. Atribució a R. Berenguer I" a *Acta Numismàtica* N° VI. pp 131-139. Barcelona 1976.

(2) - Les peces poden ésser analitzades per fluorescència de R.X, amb possibilitat però d'errors per l'enriquiment relatiu de la superfície en plata, en oxidarse el coure. També per activació de neutrons. En l'obra citada en el text, fruit del Sympòsium de Londres s'expliquen aquestes tècniques ampliament.

(3) - La marxa de l'anàlisi fou la següent: 1) atac amb nítric per separar Estany i escòries que es pesen. 2) atac del filtrat amb clorhídric per a precipitar la Plata, que es filtra. 3) Al filtrat se l'ataca amb amoníac. Si hi ha precipitat ens dóna presència de Zenc i Plom, que es valora a part. El líquid restant conté el Coure. Afegim iòdure de potàssic, sulfocianat potàssic i acid acètic, i valorem el coure amb tiosulfat sòdic.

3 A - En comprovacions posteriors poguerem observar que la capa d'òxid desapareixia fàcilment amb atac amb clorhídric. Una valoració del Carboni present ens donà un percentatge en pes del 0,592%. Encara que aquesta xifra sembla menyspreable, cal pensar que representaria un 3% en pes si es tractés de ions de carbonat (CO_3^-) i molt més si fossin hidrocarbonats, amb presència de radicals (OH)n. Per saber-ho exactament caldria valorar l'oxigen, cosa que resulta un xic dificultosa amb mitjans precaris. De tota manera la presència del C indicat permet justificar les diferències trobades.

(4) - Les cités de Botet es refereixen a l'obra L. Botet i Sisó "Les monedes catalanes". Editat per l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona 1908-1901.

- (5) – En realitat es tracta del n°s 163 i 164. Per a aquesta i d'altres peces de tern que comentem després nosaltres hem trobat resultats correctes, mentre que Mateu i Llopis en l'article "Trobada de moneda de Jaume I", publicat en el **Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura**; T.X, 1929, pp 69–74 afirma el següent: "Les anàlisis fetes de peces de doblenc donen en moltes d'elles, la meitat de la llei que les hi corresponia, ço és, un diner... el mateix fenomen s'observa en la de tern d'aquest monarca i en altres posteriors" (veure nota 2 pag 72). Malauradament Mateu no indica com foren fets les anàlisis, ni la quantitat ni si han estat publicades i no ens és per tant possible d'esbrinar la raó de la contradicció.
- (6) – Així ho afirma Mateu i Llopis en "Décima monete in fevum" publicat a **Analecta Sacra Tarraconensia** n° 37, 1964 pp 1-9, encara que per el que diu a la p.2 sembla que el mecanisme de guany que s'hi explica correspon en realitat al s. XVII.
- (7) – Ens referim a l'obra "**Numismática Balear**" d'Alvar Campaner i Fuertes. Mallorca 1879. Veure a la pag. 155.
- (8) – Veure "Los dineros jaqueses, su evolución i su desaparición" en la seva **Obra Completa** Saragossa 1972 pp 397-464. Veure a la pàg. 401.
- (9) – O. Gil Farrés Anomalia numismática inédita y aportación de nuevas piezas aragonesas" a **Numario Hispánico** tomo V n° 9 (1956). Veure la pàg. 96. A la pàg. 98 hi ha la cita de Lastanosa sobre la baixa llei.
- (10) – F. Mateu i Llopis "Los ardits de 1613" a **Cuadernos de Arqueología e historia de la ciudad**. Barcelona 1967. Veure pàg. 264 i 265.
- (11) – J. Vilaret i Montfort "Els ardits barcelonins de Felip segon" a **Acta Numismática II**. Barcelona 1972. pp 223-227.
- (12) – Pierre Vilar "**Catalunya dins l'Espanya moderna**". Volum II. Barcelona 1968. Veure a partir de la pàg. 330.

FRANCÍ TARROJA, ARGENTER DE CERVERA I OFICIAL DE LA SECA DE BARCELONA

Josep Mª LLOBET i PORTELLA

1. INTRODUCCIÓ

Una de les seccions més riques de l'Arxiu Històric de Cervera és el fons notarial. Si bé els manuals conservats sumen alguns milers d'exemplars, són molt més nombrosos els documents solts, de tal manera que omplen cobertes de llibres, carpetes i calaixos.

Precisament un d'aquests documents notarial, localitzat fa poc temps de forma casual, és el que ens donà la notícia de que Francí Tarroja, argenter de Cervera, havia estat oficial de la seca de Barcelona. Altra documentació, notarial o municipal, ens descobrí més aspectes de les activitats d'aquest artífex des de que arribà a Cervera fins els últims anys de la seva existència. Tot això, encara que d'una manera breu, és el que anem a veure a continuació.

2. TARROJA, FABRICANT DELS PLOMS

La primera notícia de Francí Tarroja ens és donada per un acord de l'any 1466 pres pel Consell cerverí, davant del qual va acudir un cosí germà seu, dient que havia tret de galera i fet venir a Cervera un familiar que era argenter, i demanant que li paguessin el lloguer de la casa i li fessin altres mercès (1). Les facilitats donades pel Consell degueren ser importants, ja que el nou vingut muntà el seu obrador.

Pocs anys després, el 3 de juliol de 1470, van ser firmats uns pactes segons els quals, vista l'escassetat de moneda menuda que corria per la vila, l'argenter Tarroja havia de fer 40 lliures de senyals (2).

De nou, l'any 1475, tornà a fer moneda per la vila. En aquella ocasió, les dificultats de la població per a pagar l'impost de 10 sous per foc, obligaren a que els paers es fessin responsables personalment del deute contret amb l'argenter Tarroja, fabricant de les 20 lliures de ploms necessaries per a completar la suma demanada (3).

El resultat fou que els paers no pogueren satisfer el deute i l'argenter, tres anys després, els va fer tancar a la presó de Cervera (4).

Dotze anys enrera calia que el Consell de la vila li pagués el lloguer de l'estatge per que pogués establir-se a Cervera i ara feia empresonar els paers a causa del retard en tornar-li vint lliures.

Qui podia ser el seu protector? Ens hi pot fer llum un document datat a Castelló d'Empúries el 3 de febrer de 1482. En ell l'infant Enric, lloctinent general de Catalunya, mogut per les súpriques d'Antoni de Bardaixí, regent de la cancelleria reial, concedeix en exclusiva a Francí Tarroja, argenter de Cervera, la fabricació dels senyals o ploms de dita vila amb la condició de que cada any pagui 50 sous a la universitat cerverina (5).

Així quan els paers, l'any 1485, demanaren a l'argenter el pagament dels dits 50 sous a que estava obligat per raó de la fabricació dels ploms, contestà que ell no ho tenia per favor del rei ni de la vila, sinó únicament d'Antoni de Bardaixí (6).

A finals de l'any 1487, va ser feta una concòrdia entre els paers i l'argenter. En ella s'acordà que Tarroja pagaria 5 lliures pel deute endarrerit i que cada any satisfaria a la vila 50 sous per l'exclusiva dels ploms (7).

3. TARROJA, OFICIAL DE LA SECA DE BARCELONA

Les activitats de l'argenter Tarroja encara trobarien altres camins. Així un d'ells el portaria a ser oficial de la seca de Barcelona.

El document que ens informa és una cèdula presentada el 25 de maig de 1495 al veguer i batlle de Cervera Joan de Bobadilla, i encara que ho faci d'una manera indirecta és ben explícit a l'afirmar que Francí Tarroja, argenter de Cervera, era rebedor d'or i d'argent de la moneda que es batia a la seca de Barcelona i un dels oficials de dita seca. Per tant, junt amb la seva família, estava sotmès a la jurisdicció dels alcaldes d'aquella, segons els privilegis atorgats pels reis, privilegis que, junt amb el seu nomenament de rebedor, havien estat registrats a la cort de la batllia de Cervera (8). La missió de Francí Tarroja devia ser, doncs, la de recollir or i plata per trametre-ho a la seca de Barcelona.

Cal tenir en compte que amb data 4 de novembre de 1493, Ferran el Catòlic va resoldre que la seca de Barcelona, junt amb la de Perpinyà, fabriqués monedes d'or anomenades principats o ducats i de plata dites croats (9). Potser les dificultats d'aconseguir metalls preciosos va fer que es muntés una xarxa de proveïdors i que la gent més indicada fossin els argenters per ser persones enteses en la matèria.

No sabem la durada que va tenir el nou càrrec de Francí Tarroja ni si va poder perdurar després de les limitacions establertes pel rei Catòlic el 18 de juny de 1500 (10).

4. ELS ÚLTIMS ANYS

Francí Tarroja degué morir entre 1512 i 1516. El 18 de desembre de 1512 segons un testament atorgat per Isabel, la qual declarava ser l'esposa del dit argenter, encara era viu (11). En canvi unes anotacions fetes al llibre del Manifest, el 8 de febrer de 1516, semblen demostrar que era mort, ja que després del nom de Francí Tarroja foren substituïdes unes paraules que segurament deien "major de dies" per "fill d'en Francí". Aquests últims anys els seus béns s'avaluaven en 460 lliures (12).

Sabem, doncs, que un fill seu es deia també Francí i era argenter igual que el pare, del qual degué heretar el negoci. Segurament morí l'any 1529, ja que un inventari, estès el dit any, dels béns del difunt Francí Tarroja, argenter de Cervera, menciona entre els objectes trobats a la casa on vivia, un sac de ploms de capellans (13).

El degué succeir en l'ofici un fill seu anomenat Jaume. També d'aquest sabem l'any de la seva mort, ja que igualment tenim l'inventari dels béns del difunt, redactat l'any 1551 (14). En aquest document també consta l'existència d'un **sach ab ploms de senyal de torres y colomes** (15).

A la documentació del segle següent encara es troben argenters anomenats Tarroja, el que prova que el llinatge i l'ofici perduraren.

5. CONCLUSIONS

L'ascensió social de Francí Tarroja és sorprenent. Arribà a Cervera sense possibilitats de llogar una casa i en uns quants anys, no solament s'enriquí considerablement sinó que aconseguí ser un dels oficials de la seca de Barcelona.

Una de les causes de l'augment del seu cabal és possible que estigui en la facultat de fabricar, distribuir i recollir els **senyals** o **ploms**, moneda menuda que facilitava el comerç cerverí. A canvi de pagar anualment 50 sous a la vila, mantenia l'exclusiva d'aquesta activitat.

Ja hem vist que Tarroja aconseguí la fabricació dels **ploms** gràcies als bons oficis d'Antoni de Bardaixí, regent de la cancelleria reial. Era l'argenter cerverí de família de conversos com el seu protector? Els seus orígens, abans de que el "traguessin de galera", ens són totalment desconeguts.

Finalment, Tarroja aconseguí ser oficial de la seca de Barcelona. Aquí més que l'experiència de fabricant de moneda menuda, degué pesar els seus bons coneixements sobre l'or i la plata. Aquest càrrec li reportà un singular privilegi, el de no estar sotmès, ni ell ni la seva família, a la jurisdicció del veguer i batlle de Cervera, sinó a la de l'alcalde de la seca barcelonina.

La seva vida s'extingí a principis del segle XVI i els seus descendents continuaren en l'ofici de l'argenteria, fins i tot coneixem alguna obra d'art deguda a ells, però amb la mort de Francí Tarroja es tancà un període que a nosaltres ens apassiona profundament: el de la circulació d'aquella moneda local anomenada **senyals** o **ploms** que si bé era modesta pel seu tamany i pobra pel seu metall, fou un factor fonamental, al facilitar les transaccions comercials, en la recuperació econòmica de Cervera després de la guerra sostinguda contra Joan II.

APÈNDIX

1495, maig, 25

Cèdula presentada a Joan de Bobadilla, veguer i batlle de Cervera, en nom de Francí Tarroja, major de dies.

Jhesús. Pervengut és a notícia del honorable en Francí Tarroia, argenter de Cervera e recvedor d'or e d'argent de la moneda que's bat en la secca de Barcinona, com vós magnífich mossèn Johan de Bovedilla, cavaller e veguer y balle de la dita vila, haveu presa una spasa al fill del dit Francí Tarroja, lo que fer no podíeu com del dit Francí Tarroia e sa família e béns, civilment ne criminal, no us puxau entrametre per ell ésser hu dels oficials de la dita secca e sotmès a la jurisdicció dels alcaldes de aquella ensemps ab sa família e béns, segons appar en los privilegis per los reys de immortal memòria atorgats als que tenen offici en la dita secca, dels quals privilegis vos fa ocular ostensió a cautela iatsia sien registrats a requesta sita en la vostra cort de ballia e per ço no és de creure aquells ignoreu, e més vos fa ocular ostensió de la gràcia e provisió a ell atorgada per lo rey nostre senyor del dit offici de recvedor, la qual aximatex ya és registrada en la cort de vostra ballia, per ço dit Francí Tarroia inste e requer a vós predit mossènyer lo veguer que restituyau dita spasa al dit son fill qui stà en casa del dit Tarroia e se alegre de la prerogativa e immunitats dels dits privilegis, en altra manera proteste contra vós o béns vostres e de les fermances en lo introhit de vostre offici donades, tam conijunctim quam divisim, de tots danys e iniúria que dit

son fill per dita ocasió haia sostengut, e us accuse ab la present les penes en dites provisions aposades contra los officials que a la unglia no observen dites provisions, e de haver-ne recós a la reyal magestat o son molt spectable lochtinent, e alcaldes de dita secca, e jutges de la taula o altres competents jutges, e per memòria del sdevenidor requer a vós discret notari de la present façau carta pública una e moltes e tot quot etc.

A.H.C., Fons notarial, Carpeta de les cèdules solteres del manual IV d'Antoni Romeu, paper solt.

- (1) Arxiu Històric de Cervera, Fons municipal, Llibre de Consells, 1466, f. 24 v.
- (2) Josep Mª Llobet i Portella, Nova aportació sobre les monedes i pellofes de Cervera, "Acta Numismática", VI (1976), pp. 221-223.
- (3) Llobet, Les monedes i pallofes de Cervera, "Acta Numismática", III (1973), p. 213.
- (4) Llobet, Les monedes... p. 214.
- (5) A.H.C., Fons notarial, Manual de Berenguer Gassó, 1480-1482, nº 252, paper solt dins les cobertes.
- (6) A.H.C., Fons municipal, Consells, 1485, f. 29 v.
- (7) A.H.C., Fons municipal, Llibre de Records, 1486-1495, f. 18 v.
- (8) Apèndix.
- (9) Joaquim Botet i Sisó, Les monedes catalanes, vol. II (Barcelona, 1909), pp. 321 i 324.
- (10) Botet, op. cit., pp. 322-323.
- (11) A.H.C., Fons notarial, Inventaris i testaments, carpeta II, paper solt.
- (12) A.H.C., Fons municipal, Llibre del Manifest, Plaça, 1511, s. f.
- (13) A.H.C., Fons notarial, Inventaris, carpeta I, plec.
- (14) A.H.C., Fons notarial, Inventaris, carpeta I, plec.
- (15) Per identificar aquests ploms vegeu: Llobet, Les monedes..., pp. 230-241.

EL "FALS" NORMAND DE SICÍLIA TROBAT AL CASTELL DE SANTUERI (FELANITX-MALLORCA).

Miquel BARCELÓ

Trobat en superfície (1) a l'escala d'entrada al castell aquest fals resulta insòlit dins el context conegut de troballes de moneda musulmanes de les Balears.

Descripció: - Retall trapezoidal Ø 10 mm./12,5 mm. P = 0,930 grs.

Area 1-

Estrella de sis puntes. Traços d'una doble circumferència i, al camp esquerra, un punt. Possibles traços d'una altra doble circumferència de major diàmetre.

Area 2-

(...)- ۸۱
= ۵

La lectura sembla que ha de ser: illā m.(l).k.h.

L'únic dubte raonable podria ser la lām, que no té prou alçada. Si s'accepta la lām proposta, la lectura vocalizada podria ser: illā mulku-hu, sino el seu regne. Però tammateix no hi ha espai per al fragment inicial de la suposada llegenda (2), i la mateixa disposició de les grafies suggereix dubtes de que aquestes formin part d'un inscripció deliberada i coherent.

La identificació del fals (3) no presenta gaires problemes. Es tracta d'un fals encuyat a Sicília bé per Roger I gran comte de Sicília entre 1072-1101, bé per Roger II, comte i rei de Sicília entre 1105-1130 i 1130-1154 respectivament.

R. Spahr cataloga sis peces semblants dins el conjunt d'emissions de Roger I remarcant però que "queste monetine vengono attribuite a Ruggero I o Ruggero II. Non é stato possibile rintracciarle in alcun altra pubblicazione né nelle collezioni consultate" (4). Aquestes peces, pel que fa al motiu iconogràfic (l'estrella) l'epigrafia, el tamany i el pès, són del mateix tipus de les conservades a la American Numismatic Society (5). Però la peça de Santueri és considerablement més pesada i de major diàmetre; en aquest aspecte resulta excepcional. Nogensmenys l'escassetat de les peces catalogades imposa prudència a l'hora d'intentar precisar massa la cronologia i d'avaluar el fet de l'excepcionalitat ponderal del fals de Santueri.

La qüestió de com va arribar la peça a Mayūrqa, i més concretament a la fortalesa (hisn) de Santueri, que domina tot el migjorn de l'illa, és irresoluble atès l'actual imprecisió dels coneixements dels contextes monetaris segle V/XI, producció local de peces de monedes i massa monetària a l'abast (6). Tampoc a favoreix la comprensió del viatge de la peça normanda a Mayūrqa el fet que sigui un fragment de coure, que suposadament no surt de la zona d'estricta fiduciaritat dels poders emissors (7). Cal, doncs, no pensar en un moviment comercial sinó més aviat en un desplaçament forçat per un botí militar. De totes maneres el fet de tractar-se d'una peça sense context monetari o arqueològic precisos obliga a no menysprear la possibilitat de l'atzar o de que es tracti d'una excepcionalitat sense major significació.

Miguel Barceló

Departament d'Història
(Bellaterra)

NOTES

Universitat Autònoma de Barcelona

(1) Pel Sr. Jaume Sastre, el 30 de gener de 1977.

(2) Es tractaria d'una llegenda devota con per exemple:

۸۱ یادۈمۈ ایلا ملک /wa lā yadūmu illā mulku-hu.

(3) He d'agrair les amables indicacions del Dr. M. Bates, de l'American Numismatic Society".

(4) Le monete siciliane dai bizantini a Carlo I d'Angiò (582-1281), Zurich, (Suïssa) - Granz (Austria), 1976, ps. 142-143, lām. XVIII, n°s. 16, 18, 20 i 21.

- (5) Desconec el nombre total d'aquests **minimi sicilians** conservats; dec a la generositat de l'A.N.S. la publicació d'aquestes dues peces.
- (6) Darrerament M. Crusafont i Sabaté suggereix Mallorca com a lloc de troballa d'un diner de Ramon Berenguer I, 1035-1076, ("Nou diner de Barcelona. Atribució a Ramon Berenguer I" a **Acta Numismatica VI** (1976) ps. 131-139). S'afegiria així una troballa individual més a les resenyades per J. Gaillard (**Catalogue de monnaies antiques et de moyen âge recueillis en Espagne, dans les illes Baléares et en Portugal de 185 à 1854**, Paris, 1854, n°s. 1039, 1049, 1050, 1051, 1052)
- (7) G. Hennequin "Archéologie numismatique et imitations monétaires" a **Bulletin de la Société Française de Numismatique** 32e. année, n° 8 (Octobre, 1977), ps. 244-247.

ACUÑACIONES DE AL-MURTADA Y MUBASIR (480-508/ 1087 - 1115)

Mª Asunción GINER

La clasificación de las piezas del reino independiente de Mallorca de los fondos de Gabinete Numismático de Cataluña, con las del mismo período de la colección Morgenstern, me permite plantear el problema, ya conocido, de las acuñaciones baleares.⁽¹⁾

Existe en la historia monetaria mallorquina un paralelismo de acuñaciones, que como índice de poder temporal, y en ausencia de datos textuales que constaten una revolución, no puede ser explicado: durante el período en que las islas fueron un reino independiente (480/1087-88 hasta 507/1113-14), se da la coincidencia de acuñaciones de dos emires durante dos años consecutivos.

Con la desmembración del Califato, Mallorca quedó anexionada al reino de Denia, y desde el año 435/1043-44, en el reinado de Muğāhid, aparece la ceca de مبرقة (Mayurqah) en las monedas. También durante el reinado de 'Alí (436-450/1044-1059), sucesor de Muğāhid, existen, aunque escasas monedas de la ceca balear.⁽²⁾

La serie propiamente mallorquina se inicia en el 480/1087-1088, fecha en que el walí al-Murtaḍā inscribe su nombre en las monedas, considerándose así independiente del reino de Denia,³ la serie continua con las acuñaciones de Mubašir hasta el 508/1114-15, fecha de la conquista de Mallorca por los pisanos.

La Numismática, única fuente que ha permitido determinar una fecha para el inicio de la independencia balear, complica en el año 484/1091-92 la sucesión de emires, al existir monedas de al-Murtaḍā y Mubašir de los años 484 y 485, siendo el 486 la última fecha conocida de las acuñaciones de al-Murtaḍā, año del que no se conoce ninguna pieza de Mubašir⁽⁴⁾.

El problema de la doble acuñación fue planteado por Campaner al dar la noticia del hallazgo de Benisaid,⁵ y las fechas problemáticas son recogidas en los catálogos de Codera y Vives⁽⁶⁾, pero no son mencionadas piezas de Mubašir de estas fechas en los trabajos posteriores de Prieto y Miles⁽⁷⁾.

El vacío documental imposibilita la interpretación histórica de la doble acuñación, que sin embargo es aceptada, aunque la fecha de sucesión de emires se fija en el 486⁽⁸⁾.

Entre las 19 piezas de al-Murtaḍā y Mubašir catalogadas, no hay ninguna que corrobore la existencia de la acuñación de Mubašir en los años 484 ó 485; sin embargo, al existir dos piezas en las que es legible únicamente el 4 perteneciente a las unidades de la fecha (nº 14 y 15 del catálogo), el aceptar como válida la fecha del 484 para las acuñaciones de Mubašir, supondría el darla como posible para estas dos monedas.

Dado que sólo existen dos piezas problemáticas (una de cada fecha) que no han podido ser comprobadas, y atendiendo al comentario que de ellas hace Vives en su catálogo⁽⁹⁾, la posibilidad del 848 para estas piezas se considera como interrogante.

Catálogo.-

De las 19 piezas reunidas en este trabajo, 9 pertenecen al reinado de al-Murtaḍā y 10 al de Mubašir.

Entre las de la primera etapa hay tres con la fecha ilegible y las restantes corresponden a los años 481 (nº 1), 483 (nº 2 y 3) y 484 (nº 4, 5 y 6). El conjunto presenta diversidad de pesos (desde 3'16 a 5'86 gr.) y de posición de cuños.

De las piezas de Mubašir, tan sólo se pueden fechar tres con exactitud, correspondientes a los años 487 (nº 10 y 11) y 491 (nº 12), ya que las restantes, o no tienen orla, o la tienen incompleta. Entre estas últimas hay cuatro en las que es legible la última cifra de la fecha:

- en la pieza nº 13 del catálogo es legible el 8, dándonos la posibilidad de tres fechas: 488, 498 (no se conoce ninguna pieza de Mubašir fechada en este año ó del 508).
- las fechas de las piezas nº 14 y 15 acaban en 4, con la posibilidad de ser del 484 (?), 494 ó 504.
- la nº 16 acaba en 7; las posibles fechas serían 487, 497 ó 507.

Como el grupo anterior, las piezas del reinado de Mubašir presentan diversidad en la posición de los cuños y en los pesos (de 3'87 a 4'93 gr.).

MONEDAS DE AL-MURTADĀ (9480-486/1058-1094)

481/1088-89

1. (26.691)¹⁰

I. A. Centro: المرتضى
لا اله الا الله
وحده لا شريك له
عبد الله

Orla: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة سمرقند سنة احدى وثلاثين

II. A. Centro:

ابن
الامام عبد الله
امير المؤمنين
اغلب

Orla: Coran 61,9.

Peso: 3'16 gr.

Módulo: 21 mm.

Cuño: †

Vives, 1354; Prieto, 218 (b); Miles, 289-303, lam. VII.

483/1090-91

2. (C.M.)

Peso: 4'22 gr.

Módulo: 23 mm.

Cuño: —

Vives, 1356; Prieto, 218 (d); Miles, 309-313, lam. VII.

3. (4.373)

Peso: 3'53 gr.

Módulo: 20 mm.

Cuño: /

Ibid.

484/1091-92

4. (94.372)

peso: 5'374 gr.

Módulo: 22 mm.

Cuño: \

Vives, 1.375; Prieto 218 (e); Miles 314-318, lam. VII

5. (35.304)

Peso: 5'861 gr.

Módulo: 24 mm.

Cuño: †

Ibid.

6. (26.692)

Peso: 4'80 gr.

Módulo: 22 mm.

Cuño: /

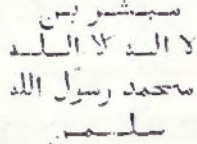
Ibid.

Inciertas

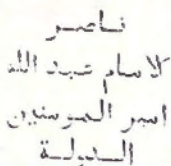
7. (26.694)
Peso: 4'077 gr.
Módulo: 23 mm.
Cuño: /
8. (22.573)
Peso: 3'83 gr.
Módulo: 22 mm.
Cuño: /
9. (35.296)
Peso: 4'719 gr.
Módulo: 21 mm.
Cuño: \

MONEDAS DE MUBAŠIR (487-508/1094-1114)

487/1094-95

10. (26.695)
I. A. Centro:

Orla: بسم الله ضرب هذا الدرهم بمدينة سبورقة سنة سبع وثمانين

- II. A. Centro:

Orla: Coran 61,9.

Peso: 3'87 gr.
Módulo: 24 mm.
Cuño: \

Vives, 1363; Prieto, 219 (a; Miles, 232, lam. VII.

11. (C.M.)
Peso: 4'05 gr.
Módulo: 24 mm.
Cuño: \
- Ibid.

491/1097

12. (35.306)
Peso: 4'11 gr.
Módulo: 24 mm.
Cuño: —
- Vives, 1367; Prieto, 219 (e).

Inciertas

13. (C.M.)
Peso: 4'05 gr.
Módulo: 23 mm.
Cuño:
(sólo legible el 4 de las unidades)

14. (C.M.)

Peso: 480 gr.

Módulo: 24 mm.

Cuño: —

(solo legible el 4 de las unidades)

15. (4.369)

Peso: 3'467.

Módulo: 22 mm.

Cuño: —

(igual a la anterior)

16. (C.M.)

Peso: 4'90 gr.

Módulo: 25 mm.

Cuño: ↙

(nº legible = 7)

17. (26.698)

Peso: 4'93 gr.

Módulo: 24 mm.

Cuño: —

18. (26.693)

Peso: 3'63 gr.

Módulo: 21 mm.

Cuño: ↑

19. (35.301)

Peso: 5'07 gr.

Módulo: 24 mm.

Cuño: ↘

Notas

- (1) He de agradecer la colaboración del Sr. Morgenstern (al facilitarme las piezas de colección y ayudarme en su lectura) y la del personal del Gabinete Numismático de Cataluña.
- (2) VIVES y ESCUDERO, A. *Monedas de las dinastías arábigo-españolas*. Madrid 1893. Pgs. 212 y sig. PRIETO y VIVES, A. *Los reyes de Taifas*. Madrid 1926. Pgs. 192-193.
- (3) Aunque se supone que la independencia del reino de Mallorca pudiera ser anterior a esta fecha, el desconocimiento de los acontecimientos políticos del reinado de 'Alī, conduce a que se de como válida para el inicio del reinado de al-Murtaḍā, la fecha de las primeras monedas acuñadas con su nombre. ROSELLÓ BORDOY, G., *L'islam a les illes Balears*. Palma de Mallorca 1968. pg. 50.
- (4) Así como el reinado de al-Murtaḍā está numismáticamente documentado desde el 480, existen fechas del reinado de Mubašir del que no se conocen acuñaciones: 486, 492, 493, 496 y 498.
- (5) CAMPANER, *Numismática balear*. Palma 1879. p. 54 y *Bosquejo histórico de la dominación islamita en las Islas Baleares*. Palma 1888. Pgs. 92-93.
- (6) CODERA y ZAIDIN, F. *Tratado de Numismática arábigo-española*. Madrid 1879. pgs. 174-181.
- (7) PRIETO, op. cit. MILES, G.C. *Coins of the Spanish Muluk al Tawaid*. The American Numismatic Society. New York. 1954 pgs. 67-72.
- (8) La cronología de sucesión propuesta por Rosselló sería:
al-Murtaḍā (walī) - 445-480
al-Murtaḍā (emir) - 480-486
Mubašir - 486-509. op. cit pg. 53.
- (9) op. cit. pg. 222: "La fecha de estas monedas aunque está clara, ni cabe en la cronología tal como se conoce, ni el aspecto de la moneda corresponde a la fecha, seguramente son de la derecha siguiente".
- (10) Los números entre paréntesis corresponden a las piezas del G.N.C., las letras C.M. a las piezas de la colección Morgenstern.

LAMINA I

1

2

3

4

5

6

7

8

9

LAMINA II

10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

MONEDAS TAIFAS DEL NUMARIO DE LA UNIVERSIDAD DE VALENCIA.
Aproximación a la circulación monetaria en Levante en la segunda mitad del XI.

Rafael Arroyo Ilera

El numario de la Universidad de Valencia es quizás la colección de monedas más interesantes que esta ciudad tiene. Su antigüedad se remonta al siglo XVIII, concretamente al 1785 en cuya fecha el prof. D. Francisco Perez Bayer hizo la primera donación de monedas, iniciándose de esta manera el monetario. (MATEU LLOPIS. En torno de Perez Bayer. 1953) En 1806 se vio reforzada con el descubrimiento del tesoro de Liria y la donación de D. Francisco X. Borrull. A lo largo del siglo XIX diversos donantes hicieron que siguiera acrecentándose, D. Mariano Liñan (1842), Aparici y Merelo (1852). En 1922 al crearse el Laboratorio de Arqueología, parte del monetario, concretamente el Tesoro de denarios de Liria, pasó a dicho Laboratorio. (MATEU LLOPIS, 1975, p. 41-60).

Lugar destacado en las investigaciones que sobre el monetario hubo, es la figura de D. Francisco Caballero Infante, en particular sobre las monedas árabes de Valencia y Denia. (CABALLERO INFANTE, p. 569-581).

En 1852 D. Basilio Sebastian Castellanos por real Orden clasificó y ordenó el monetario, posiblemente su primer intento de ordenación. Mas tarde entre 1937-39 D. Pio Beltran y D. Felipe Mateu Llopis volvieron a preocuparse por su clasificación. En la década de los 40 Reyes Carbonell reorganizó una pequeña fracción de lo que había en el Laboratorio. Y por último en 1964 al ser nombrada Directora de la Biblioteca Universitaria Dª Pilar Gomez, con la preocupación y el interés que siempre la ha distinguido, pensó en ordenar dicha colección acondicionando al efecto un armario cerrado en cuyo interior se hallaban las antiguas bandejas⁽¹⁾. Es en esta fecha cuando se nos encargó la ordenación del monetario que se hallaba en diversas cajas metálicas, lo cual hicimos de una forma general. Pero ha sido recientemente cuando hemos emprendido su clasificación, ordenación y estudio de una manera detenida.⁽²⁾

Expuestos los antecedentes sobre el monetario, vamos a entrar en el tema de estudio. Se trata de 29 monedas correspondientes al periodo musulmán de los Reyes de Taifas, que se conservan en el mencionado numario.

Descripción de las monedas.

1. Dirhem de AL-MAHDI MUHAMMAD I G. IDRIS de Malaga.
Año 441. Al Andalus
IA. Profesión de Fe IIA

Peso: 370 gr. Diametro: 20'1 mm Grosor: 1 mm
Posición de cuño: 5. Ref. Vives 861. Miles 103.

الامير
الامام محمد
امير المؤمنين
المهدي بالله
يعين

2. Dirhem semejante al anterior.
Año 441. Al andalus.
Peso: 2'40 gr. Diametro: 20'1 mm. Grosor: 0.5 mm.
Posición de cuños: 9. Vives 861. Miles 103.

3. Dirhem semejante al anterior.
Año 441. Al Andalus.
Peso: 2,90 gr. Diametro: 20.2 mm. Grosor 0.8 mm.
Posición de cuños: 1. Vives 862.

4. Dirhem semejante al anterior.
Año 441. Al Andalus.
Peso 3.10 gr. Diametro: 20.2 mm Grosor: 0.6 mm
Posición de cuños: 4. Vives 862.

5. Dirhem semejante al anterior
Año 443. Al Andalus.
Peso: 3.90 gr. Diametro: 20.2 mm Grosor: 1 mm
Posición de cuño: 5. Vives 864.

.....

6. Dirhem semejante al anterior
Año 443. Al Andalus.
Peso: 3.90 gr. Diametro: 20.1 mm. Grosor: 1.1 mm
Posición de cuños: 7. Vives 864

.....

7. Dirhem semejante al anterior.
Año 443. Al Andalus.
Peso: 2.5 gr. Diametro: 20 mm. Grosor 0.5 mm
Posición de cuño: 8. Vives 864

.....

8. Dirhem semejante al anterior.
Año 443.
Peso 2.40 gr. Diametro. 20 mm Grosor: 0.2 mm
Posición de cuño: 3. Vives 864

.....

9. Dirhem de AL-MAHDI MUHAMMAD I b. IDRIS de Malaga
Año borrado. Segun la IA de Vives podría ser del año 443.
IA.

لا اله الا
الله وحده لا
لامشريك له
✻ ✻

Peso: 2.90 gr. Diametro 20 mm
Grosor. 0.9 mm P. cuño 10
Vives 866

.....

10. Dirhem semejante al nº 8
Año 443.
Peso 3.40 gr. Diametro. 20.1 mm Grosor: 0.8 mm
Posición de cuño. 5. Vives 864

.....

11. Dirhem semejante al anterior.
Año 443.
Peso: 3,4 gr. Diametro 20.3 mm. Grosor 0.8 mm
Posición de cuño: 6. Vives 864

.....

12. Dirhem de AL-MANSUR 'ABD AL'AZIZ b AL-NASIR 'ABD AL-RAHMAN b. ABI 'AMIR. de Valencia
Fecha fuera, defecto de acuñación. Entre 445 al 448.
IA Profesión de Fe IIA

Peso: 2.70 gr. Diametro: 20 mm Grosor 0.9 mm
Posición de cuño 1. Vives 1061. Miles, 181, pero se trata de una variante.

.....

ابن
المنصور
الامام بعثنا و
المؤيد بالله
اغلب

13. Dirhem de AL-MUZAFFAR 'ABD AL-MALIK b. AL-MANSUR 'ABD AL-'AZIZ. de Valencia.

Año borrado. Entre 454 y 456

IA

IIA

ابن
المظفر
الامام عبد الله
امير المؤمنين
اغلب

Peso: 3.20. Diametro: 20.1 mm. Grosor 0.9 mm.

Posición de cuño 12. Vives 1074-1076. Miles 184 es una variante en lo referente al dibujo de las estrellas del IA.

.....

14. Dirhem de AL MUZAFFAR 'ABD AL- MALIK b. AL - MANSUR 'ABD AL - 'AZIZ de Valencia.

Año borrado. Podría ser el 456.

IA.

لظافر
لا اله الا
الله وحده لا
لا شريك له

Peso. 4.90 gr. Diametro: 20.2 mm. Grosor: 1.1 mm

Posición de cuño: 10. El año no se distingue, pero por la lectura de la IA corresponde al nº 1077 de Vives.

.....

15. Dirhem de SHARAF AL-DAWLAH AL-MA' MUN DHUL- MAJDAYN ABU'L- HASAN YAHYA b ISMA'IL. de Valencia.

Año. 459. Fecha borrada, pero el nº 1105 de Vives es de 459.

IA.

الكا جب
لا اله الا الله
شرف الدولة

IIA

المأمون
ذوالمجدين
بشرف

Peso: 2 gr. Diametro: 20.1 mm. Grosor. 0.3 mm.

Posición de cuño: 12.

.....

16. Dirhem semejante al anterior.

Año borrado.

Peso: 3.30. Diametro: 20 mm. Grosor 20 mm

Posición de cuño: 3

II-A

.....

17. Fracción de dinar de AL-QADIR BI'LLAH YAHYA b. ISMA'IL B. AL-MA' MUN YAHYA. de Valencia.

Sin fecha. Entre el 467 y 483.

IA.

لا اله الا
الله وحده لا

IIA

القادر
بالله

Peso: 2.10 gr. Diametro: 10.2 mm y 8 mm. Grosor 2 mm

Posición de cuño: 7. Vives. 1127

.....

18. Dirhem de AL- QADIR BI'LLAH YAHYA b. ISMA'IL b. AL-MA'MUN YAHYA. de Valencia.

Año 470.

IA.

IIA

الله لا اله الا الله
محمد رسول الله

القادر
بالله

Peso: 5.50 gr. Diametro. 20. 20 mm. Grosor: 1.05 mm

Posición de cuño 7. Vives: 1118

19. Dirhem semejante al anterior.

Año: 470

IA

IIA

الله لا اله الا الله
محمد رسول الله

الله لا اله الا الله
محمد رسول الله

Peso. 460 gr. Diametro: 20. 20 mm Grosor 0.8 mm

Posición de cuño: 11. Vives 1118. Variante en ornamentos.

20. Dirhem de SHARAF AL- DAWLAH AL- MA'MUN DHU'L- MAJDAYN ABU'L-HASAN YAHYA b. ISMA 'IL. de Toledo.

Año borrado

IA

IIA.

Desgastado y
borrado.

الله لا اله الا الله
المأمون خن
المجدين
الله لا اله الا الله

Peso. 3.20 gr. Diametro: 20.10. Grosor. 0.6 mm

21. Dirhem de 'IMAD AL-DAWLAH AL- MUQTADIR AHMAD b. SULAYMAN Fecha borrada, podría ser el 464. Zaragoza

IA. Profesión de Fe.

IIA

Encima de la IA lleva la letra غ

Peso: 6.90 gr. Diametro: 20.40 mm. Grosor: 1.05 mm

Posición de cuño: 2. Vives 1197.

عما الحولة
الامام لعشاو
الموييد بالله
احمد

22. Dirhem semejante al anterior.

Fecha borrada.

IA

الله لا اله الا الله
محمد رسول الله

Peso: 5 gr. Diametro: 20. 40 mm. Grosor 0.8 mm.

Posición de cuño: 4. Variante de vives 1197 por el dibujo de la IA.

23. Dirhem semejante al nº 21.
Fecha borrada
Peso. 2.90 gr. Diámetro. 20.20 mm. Grosor 0.9 mm.
Posición de cuño. 7.
.....
24. Dirhem semejante al anterior.
Año .
Peso: 3.90 gr. Diámetro: 20.30 mm. Grosor 0.9 mm
Posición de cuño: 3. Vives 1202.
.....
25. Dirhem semejante al anterior.
Fecha borrada.
Peso: 2.80 gr. Diámetro: 20.40 mm. Grosor: 0.4 mm.
Posición de cuño: 10.
.....
26. Dirhem semejante al anterior.
Mala conservación agujero en la fecha.
Peso: 2.90 gr. Diámetro. 20.03 mm Grosor 0.5 mm
Posición de cuño: 5.
.....
27. Dirhem semejante al anterior. Año 476.
Peso: 3.20 gr. Diámetro: 20.1 mm. Grosor: 1 mm
Posición de cuño: lo Vives: 1215.
.....
28. Fracción de dirhem de plata de 'IMAD AL-DAWLAH AL- MUQTADIR AHMAD b. SULAYMAN. de Zaragoza.
Año 445?
IA.

- No tiene orlas ni fecha. Es semejante al numero 373 de Miles, pero el dibujo de la IA no es del todo igual.
Podría ser del año 445.
Peso: 1.30 gr. Diámetro: 10.08 mm. Grosor: 0.9 mm
Posición de cuño:8.
.....

29. Dirhem de 'IMAD AL-DAWLAH MUNDHIR b. AHMAD de Denia.
Año 475.
IA. Profesión de Fe. IIA

Peso: 4.20 gr. Diámetro: 21 mm: Grosor. 1 mm.
Posición de cuño: 10. Vives 1326. Miles 468.

الحاجب
مهاد الذمالة
محمد رسول الله
منذر

Análisis metroológico El estudio de los pesos lo hemos realizado centrado básicamente en tres grupos: Málaga-Ceuta, Valencia y Zaragoza. Ya que el ejemplar de Denia y el de Toledo no es significativo.

De la Taifa de Málaga-Ceuta tenemos 11 ejemplares entre el año 441 y el 443 lo que forma una cierta unidad. Del total cuatro corresponden al año 441 siendo el peso medio de 3.02 gr. En cambio del año 443 tenemos siete ejemplares cuyo peso medio es más alto 3,2 gr.

MALAGA-CEUTA		VALENCIA		ZARAGOZA	
Años	Pesos en gr.	Años	Pesos en gr.	Años	Pesos en gr.
441	3.70	445	2.70	464	6.90
441	2.40	454	3.20		5
441	2.90	456	4.90		2.90
441	3.10	459	2	465	3.90
443	3.90	459	3.30		2.80
443	3.90	470	5.50	476	3.20
443	2.50	470	4.60		
443	2.40				
443	2.90				
443	3.40				
443	3.40				

Si nos fijamos en el cuadro estadístico el peso más pequeño es de 2.40 gr. y el más grande de 3.90 gr. Siendo la amplitud de variación de 1.5 que resulta muy baja y pone de manifiesto la preocupación en la acuñación de sus monedas. Comparando con los pesos que da el Catalogo de Miles (MILES, 1954, pag. 26-30) en los 34 ejemplares que cita y obteniendo la media de todos ellos nos da un peso medio de 4.00 gr. cifra que se halla distanciada de la media nuestra, pero cercana a la mediana que hemos obtenido.

El peso medio total se halla en 2.86 gr. en cambio la mediana nos daría 3.40 gr. más acorde con el peso medio obtenido del año 443. La desviación típica de la serie estudiada es de 0.60 lo que nos indica que los datos manejados son de una cierta fiabilidad. Algo semejante nos señala el coeficiente de variación que comparado con el de Valencia y Zaragoza es más bajo. Y por último el intervalo de confianza de 1.2 hace que el margen que tengamos en el peso medio sea entre 4.06 gr. y 1.66 gr.

En resumen los dirhems de Malaga-Ceuta son al menos en la metrología de una regularidad bastante correcta para la época estudiada y pone de manifiesto la importancia política y económica de esta taifa.

LUGAR	N	Pa	Pz	Δp	x	m'	m	σ	y	Δi
Malaga.	11	2.40	3.90	1.5	162.5	3.40	2.86	0.60	20.97	1.2
Valencia	7	2.00	5.50	3.5	275	3.30	3.74	1.16	31.01	3.32
Zaragoza	7	2.80	6.90	4.1	246.4	3.20	3.94	1.40	35.53	2.8

+ Cuadro estadístico (3)

El caso del sector valenciano es más difícil y distinto, en primer lugar porque son menos piezas las estudiadas y en segundo lugar porque desde el 445 al 470 cuatro monarcas se van a suceder con las variaciones que ello supone. Los pesos medios que hemos obtenido diferenciados en cada uno de los reinados son los siguientes:

'ABD AL-'AZİZ	3.20 gr.
'ABD AL-MALIK	4.05 gr.
AL- MA'MUN	2.65 gr.
AL- QADIR	5.05 gr.

Miles cataloga siete ejemplares de 'Abd Al-'Aziz y de sus pesos hemos sacado la media que es de 2.86 gr. (MILES, 1954, pag 48-50). En cuanto a 'Abd Al-Malik solo cataloga tres piezas con un peso medio de 3.79 gr. un poco inferior a la dada por nosotros. Indudablemente de todos los monarcas Al-Qadir es de quien tenemos los pesos mas levados y el unico del que poseemos una fracción de dinar con un peso de 2.10 gr.

Fijandonos en el cuadro estadístico la amplitud de variación de la serie valenciana es alta, 3.5 esta variación cabría explicarla por que no es una serie continuada al proceder de varios monarcas. Si las piezas que tuvieramos fueran mas numerosas cabría estudiar y analizar estadísticamente cada uno de los reinados, pero ello no es posible con el material que contamos.

El porcentaje entre Pa y Pz es mayor que los de Malaga-Ceuta y Zaragoza. En cambio la desviación típica de 1.16 es mas fiable que la de Zaragoza. En resumen, pensamos que las alteraciones observadas estadísticamente se deben fundamentalmente a las variaciones de las acuñaciones de los diferentes monarcas.

Y finalmente, en cuanto a la Taifa de Zaragoza con siete piezas que cronológicamente van desde el 464 al 476, mas una fracción de dirhem sin fecha y que por ser una fracción no hemos incluido dentro de la estadística. Toda la serie corresponde a un solo monarca y el peso medio obtenido es de 3.94 gr. Miles por su parte (MILES 1954, pag. 88-89) cataloga 57 piezas del mismo periodo de las cuales hemos sacado el peso medio de 4.25 gr. que no se aleja mucho del dado por nosotros, aunque como este último lo sacamos de una serie mas larga debe de ser mas correcto.

De todas las maneras fijandonos en el analisis estadístico de la Taifa de Zaragoza presenta una amplitud de variación alta de 4.1 dato que con pequeñas diferencias nos serviría para la serie del Catalogo de Miles. La desviación típica, por otra parte, es también alta. Todo ello nos hace pensar que las acuñaciones zaragozanas de este periodo podrían haberse caracterizado por una falta de atención en lo relativo al peso.

Los modulos. Los modulos los hemos estudiado atendiendo por una parte al diametro y por otra al grosor. Y dentro del primero los maximos y los minimos, resultando de la diferencia de ambos los medios. Estas medidas las hemos sacado mediante un calibrador. En cuanto al grosor las medidas se han obtenido partiendo del centro del cospel.

Lugar	DIAMETRO			GROSOR		
	Maxi	Min.	Med.	Maxi	Min	Med.
Malaga-Ceuta	20.3	20	20.1	1.1	0.2	0.7
Valencia	20.2	20	20.1	1.05	0.3	0.8
Zaragoza	20.4	20.03	20.2	1.05	0.5	0.7

Como se observará en el cuadro anterior el diametro de las piezas presenta una mayor regularidad que en la metrología, oscilando sus diámetros medios entre 20.1 mm y 20.2 mm. Como al estudiar la metrología la ceca de Valencia era la que presentaba mayores irregularidades hemos hecho un muestreo con los datos de las 11 piezas catalogadas por Miles (MILES, 1954, 48-53) obteniendo en el caso valenciano un diametro medio de 22.3 mm, por supuesto mas alto que el dado por nosotros. Pensamos que la explicación se halla en que las piezas de la American Numismatic Society son casi en su mayoría de 'Abd Al-Malik, en cambio no posee ninguna de Al-Ma'Mun ni de Al-Qadir, cuando son los dos monarcas que por los pesos hemos visto que acuñaron con una mayor irregularidad. Además podemos señalar que el monetario estudiado por Miles está compuesto por piezas en buena conservación por ello mas cercano a la moneda teorica, en cambio el nuestro es de moneda mas usada y desgastada.

Por otra parte el grosor de las monedas de Malaga-Ceuta y Zaragoza presentan un grosor medio de 0.7 mm mientras que Valencia 0.8 mm.

Posición de Cuños. En general la posición de los cuños es irregular. Para su análisis lo hemos dividido atendiendo a las cecas en tres grupos: A (Malaga-Ceuta), B (Valencia) C (Zaragoza) y no hemos tenido en cuenta ni la pieza de Toledo, ni la de Denia por lo poco que podían aportar.

Las graficas las hemos confeccionado atendiendo a su posición con arreglo al sistema horario indicando el numero de piezas que tiene cada posición.

Observando el grafico podemos decir que en conjunto en los tres grupos analizados falta una orientación sistemática en la posición del reverso con el anverso.

En el grupo A hay una gran variedad y solo en su posición inferior derecha se observa un cierto predominio, con tres ejemplares. El grupo B se halla mas sistematizado en dos posiciones la superior que correspondería anverso y reverso la misma y el cuadrante inferior izquierda. Y finalmente el grupo C, semejante al A con un predominio en este caso del cuadrante superior izquierda, estando el resto muy repartido.

En conclusión, la posición de los cuños de los tres grupos en ninguno hay una posición sistemática del reverso, siendo en todo caso el B (Valencia) el que sigue unas líneas mas regulares.

Marco Histórico. La unidad del Al- Andalus establecida por 'Abd Al- Rahman III a penas dura un siglo. A la muerte de Al- Mansur se inicia un periodo de anarquía y el Califato Cordobes se fracciona en pequeños estados llamados reinos de Taifas. En los estados del Este predominaron los jefes esclavos, mientras que en los del Sur mandaron los berberiscos. En algunos, muy pocos, conservaron el mando las familias nobles, que por casualidad habían sobrevivido a los ataques que tanto 'Abd Al- Rahman III como Al-Mansur asentaron a la aristocracia.

En 1030 cuando muere Hisham III, el último califa nominal, los generales berberiscos se habían adueñado de las tierras del sur, desde Cadiz a Granada, los esclavos, de los de Levante desde Almeria a Tortosa, además de las Islas Baleares, y la vieja nobleza mandaba en las ciudades mas importantes del resto del Al-Andalus.

1. Los Hammudid de Malaga y Ceuta. Durante el primer tercio del siglo XI afincaron en Malaga los Hammudid en calidad de presuntos califas reconocidos como tales por un importante sector bereber, aunque realmente, por lo exiguo del territorio que dominaron y lo precario de la dignidad califal que ostentaban, no lograsen para su Estado una consideración mayor que la que correspondía a un reino de Taifa más, reino que se mantuvo independiente hasta que en 1057 lo conquistó Badis, anexionandolo a su estado ziri granadino (SECO LUCENA, 1955. pag. 13-14).

De toda la dinastía, la figura que más nos interesa porque de ella procedan las monedas estudiadas es Al-Mahdi Muhammad I b. Idris, que subió al poder en el 438 (1046) y falleció en el 444. Desde los primeros momentos adoptó el título califático de Al-Mahdi. Comenzando a gobernar de una manera precaria, pues su primo Idris mantuvo sus derechos en Bobastro y luego en Ceuta (SECO LUCENA, 1955, pag. 44).

Sin embargo Al-Mahdi Muhammad capacitado para el ejercicio del poder reorganizó la administración pública, recaudando normalmente los impuestos y satisfaciendo las necesidades del ejercito.

2. Las tierras valencianas y su relación con otros reinos. El territorio valenciano como todo el Este peninsular estuvo en manos de caudillo amiries. En 1016, dos esclavos eunucos de los amiries, llamados Mubarak t Mudaffar, que habían sido administradores de las acequias de riego se declararon independientes. Son varias y confusas las versiones arabes sobre los precedentes de la subida al poder de estos dos curiosos personajes (HUICI MIRANDA, 1969, t.I. pag 149). Parece ser que denunciados por su mala administración pasaron a Cordoba a rendir cuentas, pero fue tal la habilidad en sobornar al visir que en lugar de castigo se le expidió que les reintegraba a su cargo. A partir de este instante su poder fue en ascenso. Su gobierno fue una mezcla de despilfarros en construcciones unido a un trato duro con sus subditos. Hasta que en 1017 la población cansada llamó a Labib de Tortosa.

Pasado el periodo de confusión, partidarios de los amiries se deciden a poner en el trono a un nieto de Al-Mansur, Abd Al-Aziz que comenzó a reinar contando solo quince años, pero que llegaría a ser el rey taifa valenciano más importante.

En el año 1038 'Ad Al-Aziz consiguió anexionar el reino taifa de Almeria, que incluía Murcia a Valencia, a pesar de que entre ambos existía el reino taifa de Denia-Mallorca. Sin embargo en el año 1041 el reino de Almería recobra su independencia. Este monarca murió en el 1061 después de cuarenta años de reinado, periodo en el que Valencia alcanzó su mayor esplendor tanto político como económico.

Sucesor de 'Abd Al- Aziz fue su hijo y heredero 'Abd Al-Malik que estaba casado con una hija de Al-Ma'Mun de Toledo. 'Abd- Al-Malik debil e indolente no supo defender su reino de las aspiraciones de su suegro, el cual bajo el pretexto de la falta de defensa que tenía Valencia ante los ataques de Fernando I de Castilla, se lo anexionó.

En 1075 moría Al- Ma'Mun y debajaba como heredero de su reino de Toledo a Al- Qadir, joven incapaz para el gobierno. Lo cual aprovechó Valencia para independizarse bajo la dirección de Abu Bequer, nieto de 'Abd Al-Aziz y hermano de 'Abd Al- Malik. Y para defenderse de las ambiciones de Toledo casó con una hija de Al-

Mutamin de Zaragoza, el cual desde hacía tiempo estaba en guerra con su hermano Al-Mundhir rey de Lérida, Tortosa y Denia.

Al caer en manos de Alfonso VI Toledo, el rey castellano promete a Al-Qadir ayudarle a reconquistar la emancipada Valencia. En ese mismo año Abu Bequer había fallecido y sus hijos no fueron capaces de hacer frente a las tropas castellanas de Alvar Fañez que en nombre de Alfonso VI coronaron rey al débil Al-Qadir en el 1086. (LEVI PROVENÇAL, 1948, pag. 128) Al mismo tiempo Al-Mundhir de Denia consciente de la debilidad del nuevo monarca valenciano intentó tomarla sin resultado.

La única fuerza que tenía Al-Qadir eran las tropas castellanas de Alvar Fañez, pero cuando éstos tuvieron que salir para prestar ayuda a su rey Alfonso VI después de la derrota a Sagrajos frente a los almoravides, Al-Mundzir volvió a atacar otra vez a Al-Qadir que no tuvo más remedio que llamar en su socorro al nuevo monarca de Zaragoza Al-Mustain a cuyo servicio estaba el ejército mercenario del Cid.

Las tropas del Cid llegan a la ciudad de Valencia y hacen huir al ejército de Al-Mundhir pero con el pretexto de que Al-Qadir era vasallo de Alfonso VI no le destrona como quería Al-Mustain de Zaragoza. El cual molesto con esta actuación buscará la alianza del conde de Barcelona Ramón Berenguer II y la del mismo Al-Mundhir de Denia y juntos todos se enfrentan al Cid que los derrota. A partir de este momento el Cid convierte a las tierras valencianas en un protectorado suyo del cual comienza a percibir tributos.

En una de las ausencias del Cid, los valencianos cansados de la autoridad de Al-Qadir por una parte, y de la del Cid por otra, asaltaron el palacio y asesinaron a Al-Qadir, estableciéndose una república municipal oligárquica gobernada por la aljama la cual se decidió a llamar en su ayuda a los almoravides.

Con estos hechos termina el período histórico dentro del cual hay que encuadrar la serie de acuñaciones que en la primera parte del trabajo hemos intentado estudiar.

La circulación monetaria en las tierras valencianas. Las monedas que hemos estudiado, ya dijimos que eran del monetario de la Universidad de Valencia, colección cuya importancia se halla en que procede de hallazgos locales y regionales. El estado de las piezas pone de manifiesto que circularon ampliamente, pero solo de una parte nos ha quedado la noticia de su hallazgo (4). A pesar de ello la importancia del monetario es grande por la repercusión en el estudio de la circulación monetaria de la región.

Bien es verdad que el número de piezas es reducido, pero creemos que significativo: ejemplares de los Hammudid, monedas de los diversos monarcas valencianos, una representación de Toledo, otra de Denia y algunas de los Hudid de Zaragoza es indudablemente un muestreo de lo que bien pudo ser la circulación monetaria en el territorio valenciano en la segunda mitad del siglo XI.

En número alto de monedas malagueñas creemos que está justificado desde el punto de vista económico. Ya que la taifa malagueña jugó un importante papel tanto político como económico y que tanto Valencia como Málaga contando ambos con puertos, al tráfico comercial debió de ser normal entre ellos. Hemos buscado hallazgos y referencias en los que las monedas de los Hammudid estén representados en tierras alejadas de sus fronteras naturales como posible explicación de esas relaciones comerciales. Así, por ejemplo en Benisaid (Mallorca), Campaner describió en el Almanaque Balear de 1878, p. 150-158 un hallazgo de 1.200 piezas todas árabes menos cuatro cristianas, pertenecientes a los Omeyas y Hammudid de Málaga, así como de Almería, Murcia Toledo, Valencia, Denia y Mallorca (MATEU LLOPIS, 1951 t. XVI, p. 55). Otro hallazgo en un lugar alejado y con un número de piezas importantes es el de Cihuela (Soria) descubierto en Mayo de 1956 y compuesto de 799 monedas, de oro, electrum, plata y vellón. De las cuales 59 eran de los Hammudid (NAVASCUES, J.M. 1961) pag. 173-174). Con todo lo anterior queremos justificar la presencia de monedas de este reino taifa en el suelo valenciano pensando que si bien no tuvo una historia política en estrecha relación con la valenciana en cambio sus puertos debieron favorecer las relaciones comerciales.

Al exponer la situación histórica por la que atravesó el territorio valenciano a lo largo del siglo XI, se ha podido comprobar el juego de intereses que sobre este país tuvieron otros reinos peninsulares: Toledo, Zaragoza y Denia los cuales formaron el triángulo político y en parte familiar que explicará la presencia de monedas de estos reinos en el país valenciano.

Y finalmente no queremos terminar sin hacer una referencia concreta al núcleo zaragozano para explicar la presencia de sus acuñaciones en Valencia. Explicación que es doble, una por las motivaciones políticas que antes expusimos y otra de base geográfica, pues la salida natural de Aragón al mediterráneo son las tierras de Castellón de ahí los diversos intentos de los Hudid de expansionarse por esta zona. Y como un dato de lo anterior está el hallazgo de Costur (Castellón) de dirhems de Al-Muqtadir Ahmad citados por Cavanilles en el t.I, pag 95 (MATEU LLOPIS; 1950, nº 41).

En conclusión en la segunda mitad del siglo XI en la región levantina circularon por los motivos políticos que hemos explicado, monedas de la propia taifa valenciana, del núcleo de Denia, Zaragoza y Toledo. Y justificamos la presencia de moneda malagueña por ser quizá procedente de un tesoro, su cantidad y continuidad de años es lo que nos lo hace pensar, pero también pudo ser el resultado de un tráfico comercial entre las dos ciudades.

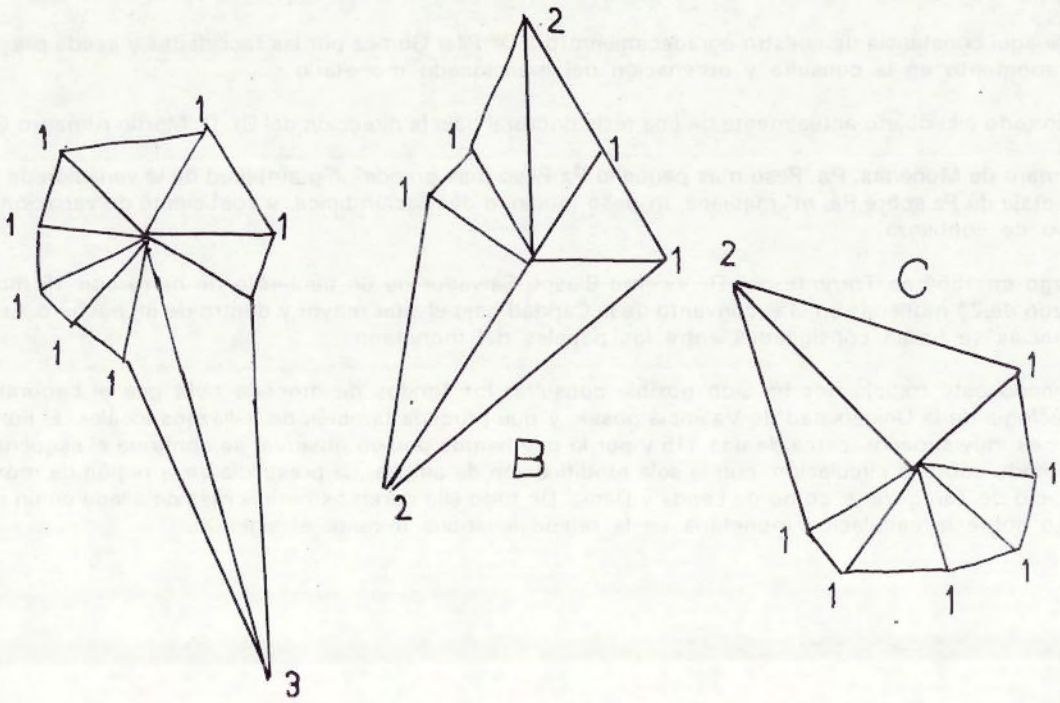
NOTAS

- (1) Quede aquí constancia de nuestro agradecimiento a Dª Pilar Gomez por las facilidades y ayuda prestada en todo momento en la consulta y ordenación del mencionado monetario.
- (2). Siendo todo ello objeto actualmente de una tesis doctoral bajo la dirección del Dr. D. Martin Almagro Gorbea.
- (3). **N** Numero de Monedas. **Pa.** Peso mas pequeño **Pz** Peso mas grande. Δp amplitud de la variación de peso. x porcentaje de Pz sobre Pa. m' mediana. m peso medio. o desviación típica. γ coeficiente de variación. Δi intervalo de confianza.
- (4). Hallazgo en 1864 en Torrente por D. Vicente Blasco Salvador de un puchetito de barro con 15 monedas. Hallazgo de 21 monedas en el exconvento de la Caridad bajo el altar mayor y dentro de un puchero. Estas dos referencias se hallan consignadas entre los papeles del monetario.
- (5). Terminado este trabajo nos ha sido posible consultar los fondos de moneda taifa que el Laboratorio de Arqueología de la Universidad de Valencia posee, y que proceda también de hallazgos locales. El número de piezas es muy superior, cerca de una 115 y por lo que hemos podido observar se confirma el esquema inicial presentado sobre la circulación, con la sola modificación de ampliar, la presencia en la región de moneda de los Hudid de Zaragoza, sí como de Lerida y Denia. De todo ello daremos noticia más detallada en un próximo trabajo sobre la circulación monetaria en la región levantina durante el siglo XI.

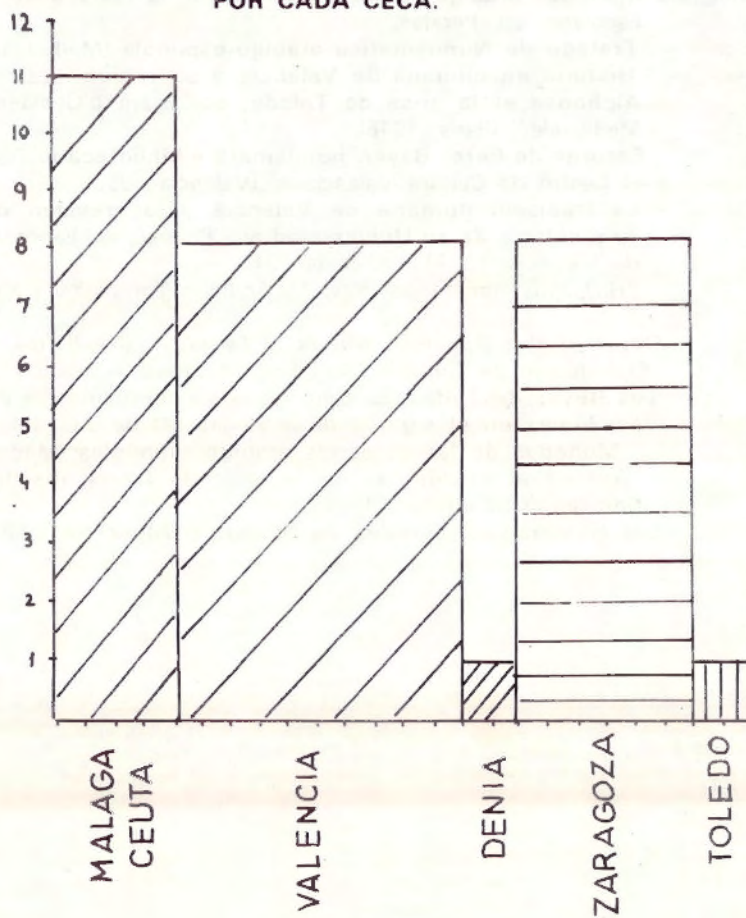
BIBLIOGRAFIA

- CABALLERO INFANTE, Francisco. **Monedas arabigo-valencianas**, T. I. de la Historia de Valencia de Gaspar Escolano, Ed. Perales.
- CODERA Y ZAIN, Francisco. **Tratado de Numismática arabigo-española** (Madrid 1879)
- HUICI MIRANDA, Ambrosio. **Historia musulmana de Valencia y su región** (Valencia 1969)
- LEVI PROVENÇAL. **Alphonse et la prise de Toledo**, en "Islam d'Occident. Etudes d'histoire Medievale." (París, 1948).
- MATEU LLOPIS, F. **Entorno de Perez Bayer, numismata y bibliotecario** Discurso de ingreso en el Centro de Cultura Valenciana. (Valencia 1953).
- MATEU LLOPIS, F. **La tradición numaria de Valencia y la creación del Laboratorio de Arqueología de su Universidad** en "Papeles del Laboratorio de Arqueología de Valencia, nº 11. (Valencia 1975).
- MATEU LLOPIS, F. "Hallazgos monetarios" Rev. Al- Andalus. Tomos XV y XVI (Madrid 1950-51).
- MILES/ G. **Coins of the Spanish Muluk al-Tawa 'if**, (New York 1954)
- NAVASCUES, J.M. **El hallazgo de Cihuela (Soria)** en "Numario Hispanico "T.X. (Madrid 1961)
- PRIETO VIVES/ A. **Los Reyes de Taifas. Estudio historico numismatico de los musulmanes españoles en el siglo V de la Hegira (XI de J.C.)** (Madrid 1926)
- VIVES Y ESCUDERO. A. **Monedas de las dinastías arabigo-españolas** (Madrid 1893)
- RIPOLLES, P.P. **Avance al estudio de un tesoro de fracciones de dinar hallado en Benicasim**. (Castellón) 1978)
- SECO LUCENA/ Luis. **Los Hammudies, señores de Malaga y Algeciras** (Malaga 1955).

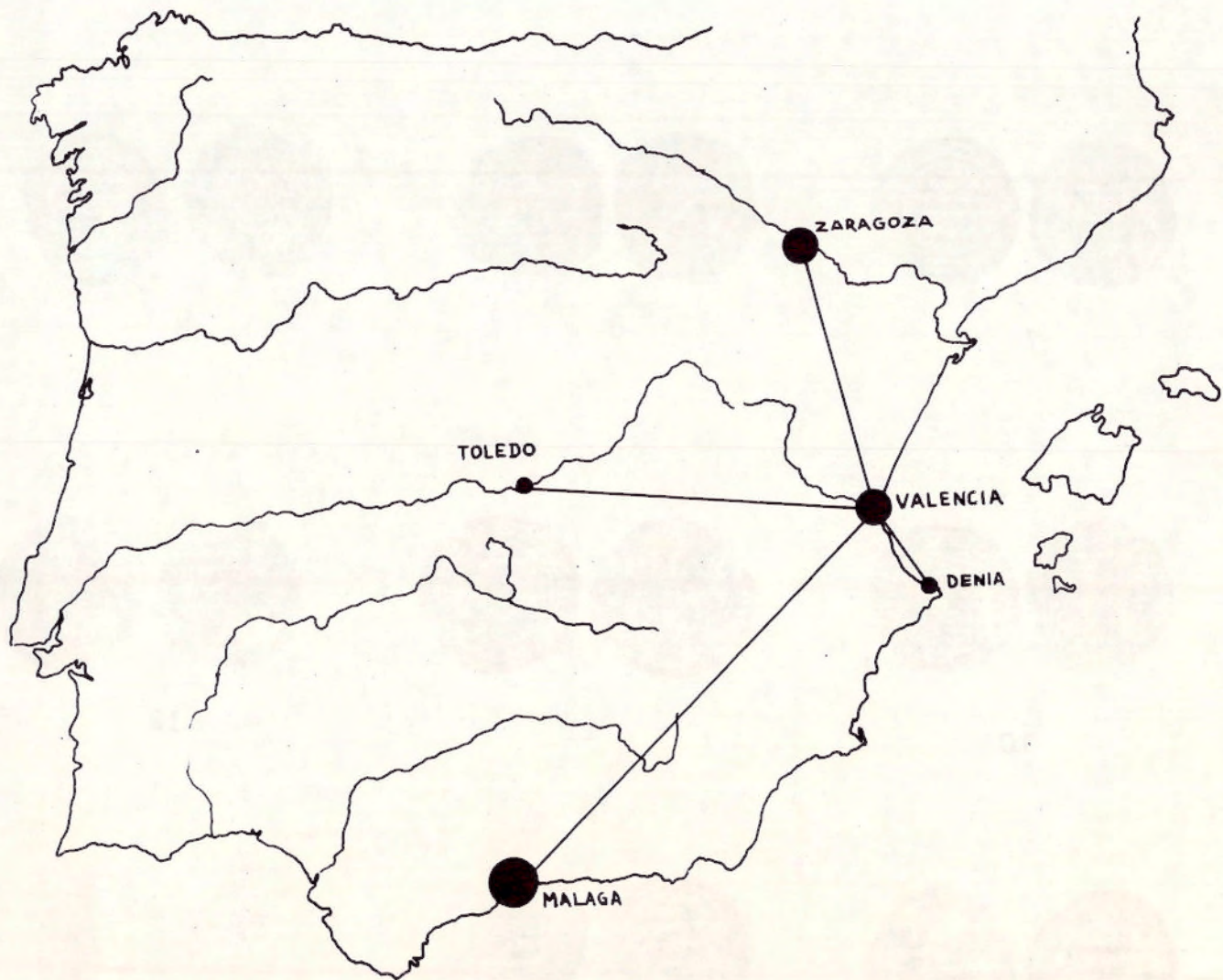
POSICION DE CUÑOS

MONEDAS REPRESENTADAS
POR CADA CECA.

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

26

27

28

29

APORTACIÓ ALS ESTUDIS NUMISMÀTICS DE LA COL·LECCIÓ DIPLOMÀTICA DEL MONESTIR DE NOSTRA SENYORA D'ALGUAIRE (s. XII-XIII)

Jesús ALTURO I PERUCHO

Del conjunt de 177 pergamins pertanyents al Reial Monestir de la Mare de Déu d'Alguaire en la darrera del segle XII i en tot el XIII, l'edició i estudi dels quals esperem de poder oferir aviat, un aplec de 96 instruments ens aporten notícies numismàtiques diverses. Amb aquestes dades hem elaborat el quadre següent, que tal vegada pot orientar-nos sobre la circulació del numerari en aquella zona de la Catalunya Nova.

En la confecció d'aquest esquema hem classificat les cites monetàries en períodes de 10 anys i només hi hem tingut en compte el tipus de moneda esmentada en cada decenni, no la quantitat d'aquesta, encara que sí el nombre de vegades que hi apareixia.

Les monedes que hem trobat testimoniades en el susdit recull diplomàtic són, doncs, les següents: morabetinos; morabetinos lupe et aiars; morabetinos in auro, bonos, pulcros, alfonsinos, boni auri rectique pensi; morabetinos anfassinos, boni auri rectique penssi; solidos; solidos bone monete; solidos Barchinone; solidos Barchinone recti duppli; solidos Barchinone terni; solidos iacensium; solidos iacensium bonorum, bone monete o bonos et legales; solidos melioris monete curribilis llerde pani et uino; solidos iacensium melioris monete llerde curribilis pani et uino; solidos denariorum; solidos denariorum iacensium; solidos marcha argenti; solidos de Malguyrensos; denarios; denarios de meliori moneta quam llerde curribilis erit pani et uino; denarios iacensium; denarios iacensium bonorum; denarios iacensium monete melioris curribilis pani et uino; denarios iacensium monete melioris curribilis in llerda pani et uino; maçmutinas; maçmutinas boni auri rectique ponderis; mazmutinas iucifias, boni auri rectique penssi; maçmutinis in auro; iucifiis, bonis et pulcris, boni auri rectique pensi; maçmutinis in auro bono, pulcris, directis, iucifiis, boni auri rectique pensi; libra; libra iacensium i potser libra acer et cātç.

Com es veu, davant el dubte de la possible equivalència o no de monedes que sols es diferencien per la minsa distinció terminològica d'uns adjectius, hem preferit de pecar per excés que no pas per defecte i mantenir la diversitat de nomenclatura en la divisió classificatòria, tal com sembla aconsellar-ho la prudència mentre no disposem del necessari corpus numismàtic complet de la Catalunya medieval.

Els exemples més abundantment adduïts d'aquest repertori pecuniari pel que fa a la reiteració amb què una mateixa moneda és mencionada en una mateixa dècada —que gairebé coincideix amb la major o menor assiduitat de presència de la moneda en qüestió al llarg dels anys estudiats— corresponen, per aquest ordre, a: sous jaquesos, amb 38 mencions repartides en 9 decennis; sous, amb 21 notícies en 10 decennis; morabetins, amb 15 esments en 11 dècades; sous jaquesos de bona moneda, amb 8 citacions en 6 decennis; morabetins alfonsins, amb 6 atestacions en 5 dècades; sous jaquesos de la millor moneda corrent a Lleida, amb 5 esments en 5 decennis; maçmodines, amb 5 notícies en 3 decennis; maçmodines en or bo, pulcres, directes, iucefines, de bon or i recte pes, amb 4 citacions en 3 dècades; diners, amb 3 esments en 3 decennis; sous de diners jaquesos, amb 3 mencions en 2 decennis; sous de Barcelona, amb 2 esments en 2 dècades; diners jaquesos, amb 2 mencions en 2 decennis; la resta, una sola citació.

Del present cos numismàtic cal destacar, a més a més de la copiosa difusió de moneda jaquesa en aquestes terres catalanes, difusió, d'altra banda, ja observada per J. Botet, cal destacar, dic, un diploma de l'any 1.225 que ens proporciona una equivalència. Diu el document: **M.M.M. solidos Barchinone ualentes marcha argenti LXXX.VIII solidos**. On, per on podem establir la vàlua del marc d'argent d'aquesta època en 88 sous Barcelona.

Així mateix creiem oportú de ressaltar la presència d'un altre document —que transcribim íntegrament en apèndix— de l'any 1.277 en trasllat de 1.278, en el qual s'especifica a la menuda l'import exacte del bovatge que el rei En Pere ordena de cobrar per la possessió de diversos béns: per un parell de bous, 8 sous; per un vedell que no arribi a l'any, 2 sous; per un ase o somera d'una anyada o de més temps, 4 sous; si no arriba a l'any, 2 sous; per un rossí o euga o mul o mula que tingui un any o més, 6 sous per cada un; si no tenia l'any, 3 sous; pel bestiar menut, 4 diners per unitat; per porcells o xais, 2 diners; per **exadriis, bardous** (1) o simples servents, 2 sous per cada un; per penyores, 8 diners per lliura; dels béns mobles, 12 diners per lliura; de les honors, 4 diners per lliura, excepte les mansions on hom viu, però dels obradors i de les cases llogades s'ha de tributar segons la susdita raó, i de l'honor arrendada, 10 sous per cada 100 de lloguer, és a dir, el 10%.

Com a cloenda podem assenyalar també la presència d'una **libra acer et cātç**, hàpax la interpretació del qual no hem sabut aclarir, per bé que el context on apareix permet de suposar que es tracta d'una moneda.

Hoc est translatum bene et fideliter factum. Il. idus marcii, anno Domini M.CC.LXX. septimo sumptum a quodam translato quod sic habetur: Hoc est/ translatum bene et fideliter factum nonas marcii, anno Domini M.CC.LXX.VI: Petrus, Dei gratia, rex Aragone, fideli suo Morse Reuaya salutem et/gratiam. Mandamus uobis quot uisis presentibus leuetis et colligatis et recipiatis et recipi, colligi ac leuari faciatis bouaticum Catalonie tam in ci/uitatibus quam in omnibus aliis locis in hunc modum: dentur nobis pro pare bouum octo solidi et, si fuerit vitulus qui non habeat annum, dentur duo solidi;/ de asino uel asina que habeat annum uel ultra/dentur/ nobis quatuor solidi et, si fuerit asinus uel asina que non habeat annum, dentur nobis duos solidos; de equo de roncino uel equa uel mulo uel mula que habeat annum uel plus dentur pro unoquoque sex solidi, si uero non habeat annum, dentur tres solidis; pro/bestiis uero minutis pro unaquamque, quatuor denarii; pro porcellis et agnis, duo denarii; pro exadriis et bardous uel simplicibus ministrilibus, unusquisque/det duos solidos; item pro pignoribus, octo denarios pro libra; de rebus mobilibus, duodecim denarios pro libra; de honoribus, quatuor denarios pro libra/exceptis domibus in quibus habitant; de operatoriiis uero et domibus que locauerint, dentur secundam istam rationem, uel honor qui locatus fuerit decem/solidi extimentur ad precium centum solidorum. Nullus enim per cartam franquitas bullatam uel sigillatam uel alio modo ab hoc se ualeat excusare, item/homines qui morantur in domibus religionum siue sint mercenarii siue alii quilibet qui habitum non portent hodie ab hoc bouatico nullatenus excu/setur. Est enim sciendum quod pro equitatura propria quam aliquis equitat et pro utensilibus domus sue non dabit bouaticum; de omni blado et uino dabit bo/uaticum sicut de mobili deducto eo quod sibi fuerit necessarium usque ad nouellum; de comandis autem factis in domibus religionum dentur bouaticum/sicut est predictum. Et si aliquis periurauerit, se perdat illud de quo se periurauerit et insuper donet nobis tantum quantum eicit illud de quo periura/uerit; si autem homo qui periurauerit fuerit alterius dominacionis illud quod pro periurio habebitur diuidatur per medium inter nos et dominum periurii et qui/bouaticum predictum de iure nobis debetur, sicut primun quod fecimus racione noue domnicacionis nostre, barones, magnates, milites nec aliqui alii nullam/partem in eo accipiant siue habeant. Cum autem nos facere oporteat magnas expensas propter guerram sarracenorum, mandamus uobis quot/recipere festinetis et colligere dictum bouaticum, ita quod ponatis bouaterios ad recipiendum et colligendum illud christianos uidelicet iudeos quos/idoneos et sufficientes uideritis super eo. Datum in Cozentayna, VI Kalendas marcii anno Domini M. CC. LXX. sexto./

Ego Dominicus Roselli, notarius publicus Montis Albi, subscribo et meum sig $\ddagger$ num pono/

Ego Petrus Marcialis hoc translatum fideliter translataui et cum originali fideliter comprobauit et hoc $\ddagger$ feci./

Sig $\ddagger$ num mei Bartholomei Aragonensis, notarii publici Ilerdensis, qui hoc translatum scripsi et supraposui in. V. linea ubi dicitur/dentur.

(1) L'aclariment semàntic d'aquest parell de mots resta pendent d'estudi, amb la confiança que l'ajut que en aquesta tasca ens presta el Dr. J. Bastardas ens durà a la seva identificació. Així mateix està momentàniament per resoldre's el problema plantejat pel desenvolupament correcte i posterior interpretació semasiològica de l'abreviatura cātç. La mateixa confiança que en el cas anterior, però, ens acompanya ací, atès que comptem també amb el valuós concurs del Dr. M. Mundó. A ambdós eminents medievalistes, la nostra gratitud.

Anye	Anterior a 1170	1170- 1180	1181- 1190	1191- 1200	1201- 1210	1211- 1220	1221- 1230	1231- 1240	1241- 1250	1251- 1260	1261- 1270	1271- 1280	1281- 1290	1291- 1300	Total
Nombre total de pergamina	6	7	3	15	11	8	11	12	9	15	24	16	22	16	177
Nombre de pergamina amb escribes manuscrits	-	2	3	9	8	4	5	7	8	5	11	8	11	9	86
Morabetinos	1	1	1	1	2	1	1	-	3	-	1	1	2	-	15
Morabetinos lupe et ciars	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Morabetinos in auro, bonis, puleros, alfonsinos, boni auri rectique panni	-	-	-	-	-	-	1	2	1	-	-	-	1	1	6
Morabetinos analfonsinos, boni auri rectique panni	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Solidos	1	-	1	2	4	3	1	1	1	-	2	1	3	1	11
Solidos bone monete	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Solidos Barchinone	-	-	-	1	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Solidos Barchinone recti dupli	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1
Solidos Barchinonez terra	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Solidos incensium	-	-	-	5	1	-	-	2	5	2	1	1	-	4	18
Solidos incensium bonorum	-	-	-	-	1	-	1	1	-	-	1	-	1	1	6
Solidos melioris monete curribilis L.erde panni et uino	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Solidos incensium melioris monete L.erde curribilis panni et uino	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1	-	-	1	1	5
Solidos tenariorum	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Solidos tenariorum incensium	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Solidos marca argenti	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	1
Solidos de Balayrethaus	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Denarios	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	1	1	-	-	3
Denarios de meliori moneta quam L.erde curribilis panni et uino	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1
Denarios incensium	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	-	-	1	2
Denarios incensium bonorum	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Denarios incensium bone melioris curribilis in L.erde panni et uino	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Denarios incensium bone melioris curribilis panni et uino	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1
Masutinas	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1	-	1	-	5
Masutinas boni auri rectique ponde- ris	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	1
Masutinas iucifloris auri auri recti- que panni	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Masutinis in auro, iucifloris, bonis et puleros, boni auri rectique panni	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	-	-	-	1
Masutinis in auro, bonis, puleros, iucif- loris, iucifloris, boni auri rectique panni	-	-	-	-	-	-	-	-	2	1	-	1	-	-	4
Masutinis in auro, bonis, puleros, iucif- loris, iucifloris, boni auri rectique panni	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	1
Libra	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Libra incensium	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	1
Libra acer et cetera (?)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	-	-	-	1

TROBALLA DE SIS COURES I DE TRES FULUS ORIENTALS AL CASTELL DE BALAGUER. Revisió del "Hallazgo Monetario" número 1150.

Anna M. BALAGUER

Fa alguns mesos tinguérem ocasió d'examinar nou monedes de coure trobades al recinte del castell de Balaguer (1). Al assabentar-nos de la col·lecció de la qual procedien i al fer-ne la classificació ens adonàrem de que es tractava de la mateixa troballa recollida per F. Mateu i Llopis l'any 1967. En la breu notícia que en dóna aquest autor no hi consta la classificació de totes les peces, però indica que totes són coures del'Emirat. Malgrat que indica que està pendent d'estudi, aquest no devia arribar-se a publicar ja que en articles posteriors de les troballes numismàtiques no apareix la seva revisió (2).

Aquestes circumstàncies i el fet d'haver estat treballant en el recull de les troballes de moneda musulmana de la Península ens fan sentir la necessitat de donar a conèixer la composició exacta d'aquest tresoret.

De les nou monedes de coure trobades a Balaguer només tres són fulus aràbics, la resta són monedes jueves del segle I abans de Crist. El llarg espai de temps transcorregut entre l'encunyació d'aquestes darreres i la dels fulus musulmans fa pensar que el conjunt no deburia ésser descobert formant un petit tresoret amagat per un mateix posseïdor, sinó que el seu descobridor les aniria trobant aïllades i que per procedir totes del mateix indret, ésser de coure, d'aspecte exòtic i relativament similar foren guardades juntes. Ens ratifica en aquesta opinió que el rètol que adjuntà a les monedes, en el qual s'indica el lloc de la troballa, el nombre de peces estigui corregit de 4 a 9. Pensem que aquesta esmena es faria al integrar a la col·lecció el fruit de noves recerques. Naturalment hi cap la possibilitat que fossin trobades juntes.

Passem ara a donar la classificació de les monedes jueves.

A) Coures jueus: Dinastia dels Macabeus. Imitacions de Alexandre Janneu (103-76 a.C.), encunyades pels seus successors (c. 76-40 a.C.)

1. Anvers:

[B]ΑΣΙΛ[Ε] [Ε]ΩΑ [Ε]ΞΑΝΑΠΟΥ, en el camp àncora envoltada per un cercle lineal.

Revers: Roda o astre de vuit ratjos; al voltant cercle de punts, a fora inscripció en hebreu que gairebé no s'aprècia.

Pes: 1,29 gr.

Diàmetre: 13 mm.

Referència (3): BMC, nº 1-2 p. 220, Lam. XXII, nº 8-9.

Madden, nº 1, p. 75

SNG, similar, nº 59-60, Lam. 2

2.- Similar a l'anterior, a l'anvers només visible ΑΣΙΛ

Pes: 1,35 gr.

Diàmetre: 15 mm

3.- Similar a les anteriors, a l'anvers només visible ΙΑ (?)

Pes: 1,72 gr.

Diàmetre: 14.5 mm.

4.- Similar a les anteriors, a l'anvers hi veiem ΙΑΥΒ(?)

Pes: 1,32 gr.

Diàmetre: 15.5 mm.

5.- Similars a les anteriors, llegendes totalment perdudes

Pes: 1,97 gr.

Diàmetre: 16 mm.

Dinastia dels Idumeus. Herodes I (37-4 a.C.)

6.- Anvers: Ancora, al voltant restes de la llegenda (YE (?)), tot dins d'orla de punts.

Revers: Dues cornucòpies unides per la base, al mig, caduceus, a sobre una N; tot dins d'orla de punts.

Pes: 1,23 gr.

Diàmetre: 18 mm.

Referència: BMC nº 62-63, p. 226, Lám. XXIV, nº 11

Malgrat que l'aparició de moneda jueva del segle I a.C. a Balaguer produeix certa sorpresa, cal dir que no és pas un cas aïllat. A les excavacions d'Empúries i d'Iluro han aparegut monedes d'aquesta sèrie i període (4). Això sense contar que la presència d'aquestes monedes és relativament abundant a les nostres col·leccions, la qual cosa indica que deuen procedir també de troballes locals no registrades pels estudiosos.

Segons l'estudi esmentat a, Empúries foren trobades aïlladament dotze monedes que van del regnat d'Herodes I (37-14 a.C.) al període dels Procuradors sota Tiberi (16-17 d.C.) Les dues monedes d'Iluro son també dels

Procuradors de Palestina i es poden datar entre el 4-11 d.C. (5).

En el quadre estadístic elaborat a partir de 1.600 monedes antigues de diferents sèries i períodes trobades a les excavacions d'Empúries, hom demostra que el nombre relatiu que representen les monedes jueves dins d'aquest context general no és gens despreciable. Cal pensar, doncs, que hi ha algun motiu que pugui explicar la presència d'aquestes monedes a Catalunya.

En l'estudi de les monedes trobades a Empúries hom analitza tres possibles camins d'arribada: motius comercials, desplaçaments militars, i presència d'una comunitat jueva.

Els dos primers són fàcilment descartables. Les troballes monetàries d'aquesta època no atestigüen contactes comercials amb Orient i, encara que fos així, no és versemblant que aquestes hipotètiques transaccions comercials es poguessin dur a terme mitjançant aquestes monedes d'escàs valor, apropiades només per al comerç local.

Pel que fa als desplaçaments de tropes d'Orient a Hispània, les quals podien ésser portadores d'aquestes monedes, no hi ha notícia que es produïssin en l'època que ens ocupa.

Seguint el treball citat, sembla que el que justificaria millor la presència d'aquestes peces seria l'existència de comunitats jueves establertes a la Tarraconense abans de la submissió del poble jueu per Vespasia i Titus. Es ben sabut que amb anterioritat a aquesta data hi havia nombroses colònies jueves escampades per diferents països d'Orient i Nord d'Àfrica. Pel que fa a Occident, la història de les comunitats jueves és menys coneguda, sabem, però, que a Roma n'hi havia una ja en temps de Cesar. Alguns autors creuen en l'existència de comunitats jueves a la Tarraconense i a la Bètica en el segle I a C., i per altra banda sabem que a Menorca en aquesta mateixa època la colònia jueva era important (6). Aques fet explicaria la presència d'aquestes monedes ja que no és difícil pensar que els emigrats portessin amb les seves pertinències alguna moneda de la seva terra.

Observant la cronologia de les monedes jueves trobades, veiem que la troballa de Balaguer és la que compta amb els exemplars més antics (76-40 a C.) Fixem-nos que la peça més tardana d'aquest conjunt és una moneda d'Herodes I, que també trobem a Empúries, i és la més antiga. Totes les monedes jueves trobades a Catalunya estan compreses entre la segona meitat del segle I a C. i el primer quart del segle I de la Era.

Cal esperar que noves troballes proporcionin més dades d'aquests possibles establiments jueus a la Tarraconense i dels quals l'índex més antic de què disposa l'historiador d'aquest període són precisament les monedes trobades.

B) Monedes Musulmanes - Dinastia Omeia

7.- Fals, encunyat a al-Ramla

Anvers: al centre i envoltat per un cercle. Al marge: لا اله الا الله وحده

Revers: , al centre i envoltat per un cercle de punts. Al voltant ضرب هذا [الفلس] بالرملة

Pes: 2.19 gr.

Diàmetre: 17,5 mm.

Referència (7): Walker, nº 855, p. 257. Lam. XXVIII (7).

8.- Fals encunyat a Balk

Anvers: Al centre, envoltat per un cercle. Al marge: لا اله الا الله وحده

Revers: Dins un cercle i en tres línies:

Pes: 2,91 gr.

Diàmetre: 15,8 mm.

Referència: Walker, nº 778/780, Lam. XXVI

Malgrat que cap d'aquestes dues monedes porti data, cal situar-les en el període Omeia (661-750). Walker les atribueix a una data posterior a la reforma monetària del califa Abd al- Malik a la última dècada del segle VII de la nostra era. (8). La primera d'elles fou encunyada a al - Ramla en el Jund Filistin, a uns 40 km. al N.E. de Jerusalem. Aquesta seca fou creada cap a l'any 90 de l'Hègira (708 d.C.) i sembla que només encunyà coure. L'altre fals prové de la seca de Balk, l'antiga Bactra dels grecs, que era la gran metròpoli de la província de Jurasan. Segons Walker, aquesta seca encunya també dirhems entre els anys 114 i 128 H. (732-745 d.C) (9). Aquestes dades ens permeten, doncs, pensar que l'encunyació d'aquestes monedes és coetània a l'invasió d'Hispania per als àrabs-musulmans o als primers temps del seu domini (10).

El fet que una de les dues monedes aràbigues procedeixi d'una seca pròxima a Jerusalem fa pensar en la possibilitat de que les monedes jueves trobades al castell de Balaguer poguessin haver estat portades pels àrabs.

Hem de fer constar que els àrabs després de la seva conquesta de Palestina encunyaren algunes monedes inspirades en tipus monetaris jueus del regnat de Antigò Matatias (40-37 a. C.) i dels Procuradors de l'època de Tiberi (12-37 d. C.), la qual cosa prova que conegueren aquestes peces, segurament encara en circulació a la zona (11). Hi ha, però, raons per descartar la hipòtesi. Primer no hi ha l'absoluta certesa que aquestes monedes jueves i aràbigues hagin estat trobades juntes, opinió que és refermada per la presència al conjunt d'una peça aràbiga molt tardana, que tot seguit descriuem, i pel detall abans esmentat de la correcció del nombre de monedes trobades en el rètol que les acompanyava. Segon, coneixem troballes de moneda jueva en llocs on l'evidència de moneda aràbiga és inexistent, i que està admès que aquestes monedes pogueren arribar a Catalunya en època molt més llunyana.

Passem, ara, a descriure la moneda més tardana d'aquesta troballa.

C. Mamluks. Període Otomà

9.- Fals. Al-Mansur Nur al-din Ali (1257-1259)

Anvers: Alí al centre i els seus títols al marge.

Revers: Motiu floral al centre, al marge lectura no legible.

Pes: 1,71 gr.

Diàmetre: 17 mm.

Referència: M. Mitchiner, *Oriental Coins and their values. The world of Islam*, Londres, 1977, nº 1174, p. 197.

Després del que hem dit, cal doncs pensar que les nou monedes trobades a Balaguer no formaven un petit conjunt o tresoret, sinó que es tracta, amb tota probabilitat, de peces trobades aïlladament i que el seu denominador comú és el lloc de la seva descoberta i el fet d'haver passat a una mateixa mà.

Esperem que la revisió i classificació de les nou monedes de coure trobades al castell de Balaguer sigui una petita contribució a l'escassa i sovint mal referida informació de les troballes monetàries.

- (1) El meu agraïment al Sr. M. Tizón que m'ha permès d'estudiar aquest tresoret. El meu reconeixement, també, als Srs. R. Morgenstern i L. Villaronga per diverses informacions.
- (2) La notícia donada per aquest autor és la següent:
"En el recinto amurallado del castillo, nueve piezas de los emires independientes, de cobre, alguna de ellas felus (Rivero, p. 10; Miles, CUS, I, Lám. I, nº 8 (d). 9 (b) halladas por Antonio Hernández Palmés en 1964, pendientes de estudio" (F. Mateu y Llopis, "Hallazgos Numismáticos XX", *Numario Hispánico* 1967, pp. 45-66, nº 1150).
Cal assenyalar que la precisió "alguna de ellas felus" unida a l'afirmació prèvia que totes elles són coures de l'Emirat és inexacta i indueix a confusió, ja que totes les monedes aràbigues reben el nom de **fulus** en aquesta època. L'estudi directe de les peces demostra que efectivament tres de les nou monedes del conjunt són **fulus** aràbigs, però no pas d'al- Andalus com diu aquest autor.
- (3) G. F. HILL, *Catalogue of the Greek Coins of Palestine of the British Museum*. Londres, 1910.
F. W. MADDEN, *History of the Jewish Coinage and Money in the Old and New Testament*, 1864, reedició, Chicago, 1967.

Syllogus Numorum Graecorum; The Royal Collection of Coins and Medails, Palestine Characene, Danish National Museum, Copenhagen, 1961

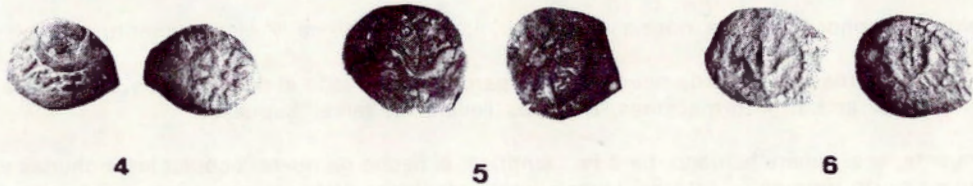
- (4) E. Ripoll, J. M. Nuix y L. Villaronga, "Monedas de los judíos halladas en las excavaciones de Emporiae", **Numisma**, 1976, nº 183-143, pp. 59-66
- (5) F. Gusi Gener, "Hallazgo de dos monedas de los Procuradores de Judea en Illuro (Mataró, Barcelona)", **Numisma**, 1976, nº 138-143, pp. 56-66.
- (6) Vega, "La venida de S. Pablo a España y los varones apostólicos", **Boletín de la Real Academia de la Historia**, vol. 154, 1964, p. 7 i ss.
J. Baer, **Historia de los judíos españoles**, vol. I, Tel-Aviv, 1945, recensió de Millás Vallicrosa a **Sefarad**, V, 1945, p. 430.
A. Rovira i Virgili, **Història Nacional de Catalunya**, vol. II, p.294
- (7) J. Walker, "A catalogue of the Arab-Byzantine coins and Post Reform Umayyad Coins" a **A catalogue of the Muhammadan Coins in the British Museum**, Vol. II; Londres, 1956.
- (8) Sobre la reforma d'Abd al- Malik vid.: Ph. Grierson, "The Monetary Reforms of Abd al-Malik", **Journal of the Economic and the Social History of the Orient**, 1960, pp. 241-264.
- (9) J. Walker, op. cit. pp. LXXV i LXXIX
- (10) Hi ha evidència de dirhems àrabs encunyats a les províncies orientals de l'Imperi a diferents troballes fetes a la Península. Les més conegudes són les de: Garraf (Barcelona), Alcornocosa (Córdoba), Azanuy (Huesca), Yecla (Murcia) i Baena (Córdoba).
- (11) Walker, op. cit. nº 605 i nº 593.
Un exemplar similar al de Walker num. 605 pot veurés també publicat per R. Morgenstern, "Comentarios sobre algunas monedas Orientales de la época de transición" **Gaceta Numismática**, junio, 1978, nº 49, p. 60, lám. 31.
Un cas d'imitació àrbiga dels tipus monetaris antics d'una zona conquerida, anàleg a aquest, el tenim al Nord d'Àfrica i potser a Hispània on trobem, per exemple, **fulus** amb un peix, derivat dels tipus púnics i neopúnics de la zona de l'Estret de Gibraltar.

1

2

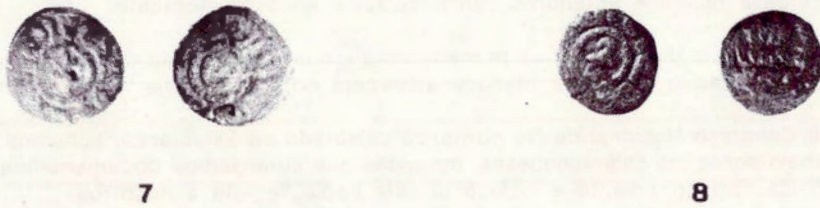
3

4

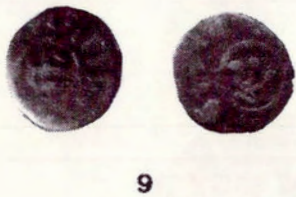
5

6

7

8

9

9 piezas
—
Lugar hallazgo:
Recinto antiguo
castillo de Balaguer

10

DINEROS SALAMANQUESES DE FERNANDO II DE LEON

Antonio ORIOL PERNAS

Para llegar al conocimiento de las especies monetarias medievales cristianas de los Reinos de Castilla y León, esto es común para otros reinos, se parte básicamente de la propia moneda y, o de los documentos.

Partiendo de estas dos fuentes puede ocurrir:

- Conocer la especie física sin noticias documentales.
- Conocer la cita documental y no la especie física.

Y finalmente conocer ambas noticias, es decir, la especie física y el documento.

En los dos primeros casos puede ocurrir que tengamos por un lado el documento y por otro, la especie pero no sabemos acoplar ambas informaciones, que nos llevaría al tercer supuesto.

Es frecuente, si se quiere humano, pero no científico, el hecho de querer acoplar las monedas y documentos que se tienen en cierto momento, esto dió lugar a interpretaciones erróneas que poco a poco van superándose.

En un trabajo reciente indiqué que los documentos citan nombres de especies monetarias que aún siendo diferentes a veces, se refieren a la misma moneda; esto está motivado entre otros por el hecho de que cada moneda tenía, aparte de su nombre oficial, otros vulgares que también citan los documentos; asimismo, nombran monedas correspondientes a reinados anteriores con circulación en este momento.

El clásico ejemplo de la cita documental de moneda vieja y nueva que como es sabido, la misma moneda que hoy se le aplica el calificativo de nueva mañana aparecerá con el de vieja, siendo la misma especie.

Con motivo del II Congreso Nacional de Numismática celebrado en Salamanca, echamos de menos el no poder presentar un trabajo sobre los salamanqueses, monedas que conocíamos documentalmente pero que no sabíamos la especie física correspondiente e incluso si ésta había llegado a nosotros.

Mi respetado amigo, profesor Mateu, allí se lamentó del hecho antes indicado, ha dado otra vez un importante dato para llegar a la solución de este problema en su trabajo sobre el "Rex Legionensis" (1) que nos resulta utilísimo para los que nos ocupamos de esta época. Hace referencia a un sello céreo del Consejo de Salamanca y a su semejanza con unas acuñaciones de Alfonso IX y Fernando III, y dice "todo induce a creer que éstas pueden ser las acuñaciones de los salamanqueses" (figura 1 y 2).

Documentalmente se conoce la acuñación del maravedí de oro de Alfonso IX en León, Santiago y Salamanca. Julio González (2) atribuyó a Salamanca el maravedí que hoy conocemos físicamente basado en el puente que aparece en el mismo y que considera como marca de ceca que hace referencia a puente romano de Salamanca.

De Fernando II de León se conoce el maravedí de oro que tradicionalmente se clasifica como de León, aunque podía ser de Salamanca o de Santiago ya que los documentos los señalan.

Referente a las acuñaciones de Fernando II en Salamanca sabemos que en 1.167 el Rey concedió a la catedral de esta ciudad la tercia de la moneda argentea (vellón) que allí se acuñaba y en 1.186 también la tercia de oro.

La moneda que motivó estas letras (figura 3) es una acuñación de vellón de Fernando II y entendemos que puede tratarse de un salamanqués y probablemente es al que hace referencia al documento antes citado.

En anverso aparece busto sobre un puente, que se identifica con la ceca de Salamanca; a la izquierda del busto, cruz sobre bástago y a la derecha espada. El puente es similar al de maravedí de Alfonso IX y los motivos al lado del busto son también semejantes a los que aparecen en éste y en el de Fernando II. El bástago sobre cruz también lo tenemos en un dinero de Alfonso IX.

Rodeando el puente aparece una leyenda que no he podido leer debido a su conservación, se ve perfectamente la primera letra que es una "S" que podía ser el inicio de la palabra con el nombre de Salamanca en su forma normal de la época.

El conjunto del anverso recuerda inconfundiblemente al dinero de Alfonso VIII de busto sobre castillo y es probable que por razones cronológicas el tipo primitivo sea el de Fernando II y el de Alfonso VIII el copiado de aquel (figura 4).

El reverso es el clásico de la época, cruz patada dentro de gráfila y alrededor la leyenda "FERNANDO REX"

(1) Felipe Mateu y Llopis "Antecedentes godos en las cecas del Rex Legionensis" -Numisma- 138/143 -enero-diciembre 1976.

(2) Julio Gonzalez "Alfonso IX" -Madrid 1944

APROXIMACIÓ A L'ESTUDI DE LA CIRCULACIÓ DE MONEDA A MALLORCA DESPRÉS DE LA CONQUESTA (1236-1276)

Ricardo SOTO i COMPANYY

Fins el moment de les primeres encunyacions de moneda mallorquina, ja en el segle XIV, al regne de Mallorca varen circular diversos tipus d'espècies monetals de procedència diferent. Alvaro Campaner, en el seu bàsic i fins ara no superat *Numismática balear* (1) recull notícies de les monedes llavors en circulació: citant a Tarrasa, Dameto i altres fonts, l'historiador mallorquí parla de besants, maçmudines, morabatins, melgoresos, turonesos, jaquesos i barcelonesos (2), per acabar parlant del primer intent de dotació d'una moneda pròpia a les noves ceques de València i Mallorca, amb la creació de la moneda reial valenciana (3). Campaner, naturalment, es limità a l'esment d'aquestes espècies monetàries, i no tractà de quantificar la seva circulació.

En el present treball es recullen, aprofitant sèries documentals de l'Arxiu del Regne de Mallorca (4), algunes notícies sobre els tipus de moneda corrents a Mallorca durant un període que abasta gairebé des de la conquesta catalana fins a la mort d'en Jaume I. Hom veurà que les línies bàsiques de l'estudi no difereixen gaire dels fonaments posats per Campaner, si bé, atès al caràcter massiu de la documentació consultada, es poden introduir certes precisions, consistents sobretot en l'establiment d'uns ordres de prioritat en l'ús de les monedes ja conegudes. Efectivament, per a aquest treball hom ha seleccionat 1.371 referències documentals, entre 1236 i 1276, on apareixen, esments monetaris. Hem tingut en compte, alhora de elaborar els quadres que segueixen, tant el nombre de transaccions, com la seva naturalesa, cronologia i quantitats totals de numerari esmentat. No cal advertir, però, que la documentació es refereix, llevat d'alguns pocs casos, a monedes de compte i no a les peces reals de circulació efectiva, com es desprèn de la utilització generalitzada de lliures i sous. Quant a les peces reals o espècies circulants, resulta difícil destriar-ne, a través de la documentació, quines eren les emprades. Un exemple d'això el constitueix l'esment del pagament d'un cens de 23 sous reials valencians "vel bona moneta curribilis" (5). El problema és si es tracta d'una especificació referida a aquest cas concret (o, en tot cas, minoritària), o bé d'una fórmula eludida gairebé sempre. En altres ocasions, la fórmula "bona moneta curribilis" apareix sense la conjunció "vel", de forma que en aquest segon cas hom ignora si la bona moneda corrent pot ser diferent del tipus esmentat com a unitat de compte. De tota manera, i mancats d'una hipòtesi més plausible, suggereixo la possibilitat de que l'esment de morabatins, maçmudines i besant (o de moneda en metall o pesada) correspongués sempre a espècies circulants, mentre que la moneda melgoresa i valenciana sobretot, utilitzés unitats de compte, com és sabut, però que corresponguessin generalment al seu equivalent en espècies circulants del mateix tipus, és a dir, diners, òbols, etc, respectivament melgoresos o valencians.

Ja que no definitiva, la base documental és prou ampla i ens permet parlar d'un fort grau de monetització, més intens a certs sectors que a d'altres; les vendes de terres, cases i esclaus són fetes sempre en moneda. Però fins i tot en els pagaments de censos o rendes agràries, vendes de drets sobre collites (*jus expletæ* o *jus expletendi*), vendes de drets reials (sobretot els del vi, bestiar, hortalissa i caça i pesca de l'Albufera) s'introdueix fortament la monetització. Tanmateix, resulta pel moment aventurat tractar d'extreure més conclusions fins a poder establir la relació exacta entre pagaments en moneda i en espècie: un establiment de terres a Felanitx, l'any 1263 (6), indica un cens en espècie estimat en 30 sous. En aquest cas es veu molt clarament el paper únicament indicatiu de la moneda.

* * * * *

Abans de passar a l'exposició dels quadres, potser fora convenient de descriure les monedes esmentades a la documentació, per tal de poder indentificar-les sense equívocs:

Moneda melgoresa: S'identifica totalment amb la moneda melgoresa descrita per Campaner (7). Batuda a Melgueil, ciutat del S. de França, depenent del ducat de Montpèller, pels bisbes d'aquesta ciutat. Es la més representada documentalment sobretot fins a l'aparició de la moneda reial valenciana, és a dir, el 1247, ja que suposa el 75,86% de les transaccions del període 1236-1247. El volum total de transaccions de tot tipus efectuat en aquesta moneda és molt considerable: 113.712 sous i 8 diners. Posteriorment a 1247 representa tan sol el 1,58% de les transaccions, amb un volùm global de 11.369 sous.

Normalment, l'esment de moneda melgoresa encobriria la circulació de peces d'aquest tipus. No obstant, és possible que a vegades fós emprada només com a unitat de compte, i el pagament efectiu s'efectués en metall o en altra moneda: per exemple, el 1241 la venda del dret de verema de l'alqueria de Beniforani és fet per 350 sous melgoresos "bona moneta auri" (8), afegint a continuació "de quibus sum paccatus", el que indica que el pagament fou fet en or i rebut directament. Hom desconeix si es tractava de barres d'or o moneda d'aquest metall. Però la moneda melgoresa, que sapiguem fins ara, no incloïa encunyacions d'or, sinó que era batuda en coure.

Moneda reial valenciana: (9) No hi ha tampoc dificultats d'identificació, atès que la documentació l'esmenta sempre de forma molt clara. La finalitat de la seva creació sembla la de dotar els regnes de Mallorca i València d'una moneda pròpia, i efectivament, en data posterior a 1247, les operacions fetes en reials valencians constitueixen la major part (el 68,41% del total de les transaccions). El volum global d'operacions realitzades en aquesta moneda és igualment molt fort: 310. 988 sous.

Els esments documentals, com en el cas de la moneda melgoresa, no deixen entreveure fins a quin punt es tracta d'una moneda de compte o d'una espècie real. En vuit ocasions, entre 1265 i 1268, s'esmenten "solidos quater(n)orum reales valencianos" (10). Es tracta de sous de quatern (lleï de 4 diners per moneda) probablement, mentre que la moneda reial valenciana sembla ser de tern (batuda de lleï de 3 diners) segons el decret de creació d'aquesta (11). Llavors, el pagament efectiu no pogué ésser fet en moneda valenciana, sinó, tal vegada, en barcelonesa (12).

Moneda dubtosa: Es tracta de moneda no qualificada documentalment: sous, diners i lliures sense expressió del seu origen. El fet de no esmentar aquest potser es deu a tractar-se d'un tipus de moneda molt conegut, segurament el de circulació majoritària: aleshores crec totalment versemblable suposar que abans de 1247 s'ha d'identificar amb la moneda melgoresa, i posteriorment amb la reial valenciana, de forma que els elevats percentatges de circulació d'aquestes s'haurien de veure incrementats encara més. Resulta molt difícil assimilar la moneda dubtosa a la barcelonesa, de tan escassa circulació, o a la jaquesa, que sols compta amb un exemple de circulació. Menys encara amb monedes com a besants, morabatins o maçmudines. D'altra banda, hi ha exemples documentals on es parla de "solidos" per aclarir posteriorment de quin tipus de "solidos" (melgoresos o reials valencians) (13) es tracta.

Moneda barcelonesa i jaquesa: La moneda barcelonesa sorprèn per la poca circulació a Mallorca, al menys pel que podem veure documentalment: 8 esments entre 1236 i 1276, el que suposa el 0,58% de les transaccions consignades per aquests quaranta anys. Sembla circular quelcom més abans de 1247 (1,27%) que després (0,12%). La jaquesa circula encara menys, amb un sol esment de 1240 (14).

No obstant, com ja s'ha apuntat abans, l'esment de moneda de quatern pot fer referència a una circulació real de moneda barcelonesa amagada sota unitats de compte reial valencianes.

Besants: Els besants (**b** i **sancii** o **bezantes**) eren originalment una moneda bizantina d'or (15). Posteriorment, els musulmans encunyaren monedes en plata que, en la Península Ibèrica, van rebre el nom de besants. És significatiu que Campaner només parli de besants (sense especificar més) i besants de plata (16). A la documentació consultada, apareixen com a "besants", "besants de plata", "besants millaresos vells", "besants de Mallorca", "besants de Menorca", "besants corrents a Cepat", i "besants sarraïns d'or d'Alexandria". Les dues primeres denominacions són les majoritàries. Les altres es veuen esmentades una en cada cas. Sembla tractar-se, doncs, de moneda de diferent procedència. Podem identificar, entre els esmentats, fins a cinc tipus diferents, de "besants": els millaresos vells (**besants milaresos veteros**) (17) corresponen, segurament, a una de les primeres encunyacions de moneda musulmana per part de Jaume I, amb la finalitat de comerciar amb ciutats musulmanes. (18). Seria una moneda d'imitació d'un valor quelcom inferior a l'habitual, i fàcilment diferenciable del vertader per la tosquetat de les inscripcions aràbigues. Els besants de Mallorca (19) i Menorca (20) serien en tipus de moneda relativament corrent a les Illes, com posa de relleu Campaner (21), citant **dirhem (s)** encunyats, respectivament, a Mayurqa i Menurqa en temps dels almohads. Els besants de Cepta ("bezantes.... boni argenti et recti pensi curribilis in Cepta") (22) són esmentats per Botet i Sisó (23). Els "besants" o "besants de plata", en canvi, plantejen un problema d'interpretació: en el cas de que els primers s'identifiquin amb els segons, pot igualment tractarse de **dirhem (s)** autòctons que de millaresos. Personalment prefereixo la primera possibilitat, atès que la conquesta era encara recent i, com és natural, els catalans degueren d'emparar-se de fortes quantitats de moneda musulmana, mentre que la mateixa finalitat del millarès fa rebutjable la segona interpretació. Per últim, els besants sarraïns d'or d'Alexandria ("bezantis sarracenis... de alexandria bonj et finj auri et juste ponderis") (24), a diferència de tots els anteriors, fan referència a **dinar (s)**.

Morabatins: Aquesta denominació, d'origen almoràvit, sembla procedir d'una moneda d'or: serien, doncs, **dinar (s)** almoràvits. Imitada posteriorment a diversos llocs de la Península, fonamentalment per Alfons de Castella. Campaner distingeix dos tipus de morabatins: d'or i de plata daurada (25). La documentació els esmenta com a "morabatins", "morabatins de plata", "morabatins **anfusinos**", "morabatins **anfunsinos** d'or", "morabatins censals" i "morabatins **bonos et novos**". Tots semblen poder-se reduir als dos tipus bàsics, ja citats, d'or i plata, si bé el que resulta difícil és saber a quin metall corresponia la denominació genèrica de "morabati".

Quant als "morabatins censals", si bé Campaner els identifica amb un tipus de tribut més que amb una moneda, són inclosos en aquesta relació ja que, com es podra veure pel quadre 3, el morabatí era una moneda molt corrent en el pagament de censos, i d'aquí probablement l'origen del nom del tribut. Així, originàriament, la venda de "morabatins censals" no seria sinó la venda del dret de percebre uns censos consistents en x morabatins anuals.

Maçmudines: Qualificades a la documentació com a "macemutines" o "macemutines jucefines auri" o, fins i tot en una ocasió "macemutina in auro contrafacta de miramamolino bonj auri et fini et recti pensi" (26), resulten les primeres fàcilment identificables amb els **dinar (s)** encunyats per Yusuf b. Taxufín, jalifa almoràvit (de la tribu de Masmuda, d'on procediria el nom), i la darrera amb un **dinar** almoràvit. Cita Campaner que el seu valor era inferior a Mallorca que a Barcelona (27), tal vegada per ser més abundants.

Mancusos d'or: El "mancusus" de la documentació catalana és un **dinar**, moneda d'or. Sorprén la circulació de mancusos encara en el segle XIII, ja que es tractaria d'un tipus de moneda musulmana molt anterior (28) i que no es confón amb **dinar (s)** posteriors, com els morabatins o maçmudines.

Circulació en metall: Els esments d'unçes d'or (29) i lliures de plata (30) fan segurament referència a circulació de metall en barres, pesat, i no a cap moneda.

Turonosos: Es l'únic tipus de moneda esmentat per Campaner que no ha aparegut en la documentació consultada.

QUADRE 1(31)

Resúm de la circulació de moneda a Mallorca (1236-1276)

1er període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	418	75,86	113.712 sous i 8 din. mlg.
Dubtosa	34	6,17	6.012 sous
Barcelonesa	7	1,27	756 ss. barcelonesos
Jaquesa	1	0,18	7 £ jaqueses
Besants	11	1,99	1.086 besants
Besants de plata	32	5,80	3.807 1/2 bs. plata
Besants de plata ("in argenti et pensi") (x)	2	0,36	93 bs. plata pesats
Besants millaresos vells	1	0,18	600 besants mill. vells
Besants de Menorca	1	0,18	6 besants de Menorca
Morabatins	17	3,08	307 morabatins
Morabatins censals	9	1,63	574 1/2 mor. censals
Morabatins anfusins d'or	7	1,27	212 1/2 mor. anf. or
Morabatins d'or (x)	1	0,18	21 morabatins d'or
Maçmudines juçefines d'or	1	0,18	2 maçm. juç. d'or
Maçmudines	4	0,72	5 maçmudines
Lliures de plata	2	0,36	140 £ de plata
Mancusos d'or	1	0,18	37 mancusos d'or
Unçes d'or	2	0,36	117 unçes d'or
TOTAL	551	100,00	(32)

2n. període (1247-1276)

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Reial valenciana	561	68,41	310.988 sous re.val.
Dubtosa	60	7,32	19.387 sous 4 diners
Melgoresa	13	1,58	11.369 sous melgoresos
Sous <i>bona moneta curribilis</i>	1	0,12	20 sous. b.m.c.
Barcelonesa	1	0,12	150 sous barcelonesos
Morabatins	133	16,22	1.430 1/2 morabatins
Morabatins censals	1	0,12	12 morab. censals
Morabatins <i>bonos et novos</i>	1	0,12	3 morab. b.n.
Morabatins anfusinos d'or	3	0,36	7 morab. anf. d'or
Maçmudines	33	4,06	102 1/2 maçmudines
Maçmudines <i>contrafactas</i> d'or	1	0,12	1 maçmudina contrafacta d'or
Besants de plata	5	0,61	802 besants de plata
Besants	4	0,49	71 besants
Besants corrents a Cepta	1	0,12	2.149 besants corrents a Cepta
Besants de Mallorca	1	0,12	10 besants de Mallorca
Besants d'Alexandria d'or	1	0,12	266 besants d'Alexandria d'or
TOTAL	820	100,00	(x)

A la vista d'aquest quadre general podem extreure algunes conclusions:

I) El paper majoritari de la moneda melgoresa abans de la creació de la moneda reial valenciana. Les altres monedes es situen a respectable distància.

II) Que aquest paper, a partir de 1247, és jugat pels reials valencians. Ara bé, les altres monedes (besants, etc.) no són desplaçades de la circulació, sinó que els percentatges són relativament semblants, fins i tot quelcom superiors, que en l'època anterior, de forma que la moneda que ha estat realment desplaçada o substituïda ha estat la melgoresa, que gairebé desapareix.

En aquest sentit, la creació de la moneda reial de València, es pot interpretar com un intent deliberat, per part del rei, de desplaçar la moneda melgoresa mitjançant la introducció de la seva pròpia. No de bades, també a Catalunya, a partir de l'any 1258, es va prohibir la seva circulació, si bé, i com prova de la magnitud que la seva circulació havia abastat, els veïns de Perpinyà seguiren emprant-la, desafiant la normativa repressiva, al menys a 1261 i 1273 (33).

QUADRE 2

Vendes de cases i terres (39)

1er. període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	118	84,89	23.400 ss. 5 din. mig.
Dudtosa	9	6,47	2.842 sous
Besants	1	0,72	280 besants
Besants plata	1	0,72	200 besants plata
Morabatins	1	0,72	200 morabatins
Morabatins censals	9	6,47	574 1/2 mor. censals
TOTAL	139	100,00	

2n. període: 1247-1276

Reials valenciana	225	90,72	128.885 ss. 3 din. r.v.
Dubtosa	20	8,06	4.437 sous
Melgoresa	* 3	1,21	8.725 sous melgoresos
TOTAL	248	100,00	

QUADRE 3

Censos i lloguers (35)

1er. període: 1236-1247.

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	32	45,71	1.631 sous mlg.
Dubtosa	9	12,85	433 sous
Morabatins anfusins d'or	6	8,57	12 1/2 mor. anf. or
Morabatins d'or	1	1,43	21 morabatins or
Morabatins	15	21,43	57 morabatins
Maçmudines juçefines d'or	1	1,43	2 maçmudines j. o.
Maçmudines	4	5,71	5 maçmudines
Besants	2	2,86	21 besants
TOTAL	70	100,00	

2n. període: 1247-1276

Reial valenciana	71	27,73	8.175 ss. re. val
Dubtosa	13	5,08	2.749 sous
Sous bona moneta curribilis	1	0,39	20 sous b.m.c.
Morabatins	129	50,39	715 1/2 morabatins
Morabatins censals	1	0,39	12 morabatins
Morabatins bonos et novos	1	0,39	3 morab. b.e.n
Morabatins anfusins d'or	3	1,30	7 morab. anf. or.
Maçmudines	33	12,89	102 1/2 maçmudines
Besants de plata	1	0,39	2 besants plata
Besants	3	1,30	21 besants
TOTAL	256	100,00	

QUADRE 4

Vendes de drets reials i senyorials (36)

3er període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	20	100,00	34.220 ss. 9 dn. mlg.
TOTAL	20	100,00	34.220 ss. 9 dn. mlg.

2n. període: 1247-1276

Reial valenciana	129	88,35	126.200 sous re. val.
Dubtosa	9	6,16	6.600 sous
Melgoresa	2	1,37	380 sous mlg.
Besants de plata	4	2,74	800 besants plata
Morabatins	2	1,37	437 morabatins
TOTAL	146	100,00	

QUADRE 5

Comerç d'esolaus: a) Vendes, b) Alliberaments (talles i alforries)

a) Vendes

1er. període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transac- cions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	115	89,14	14.155 sous melgoresos
Dubtosa	1	0,77	140 ss. 11 din.
Besants de plata	9	6,97	378 besants plata
Besants	3	2,32	158 besants
Lliures de plata	1	0,77	50 £ de plata
TOTAL	129	100,00	

2n. període: 1247-1276

Reial valenciana	63	85,13	12.715 sous re. val.
Dubtosa	4	5,40	480 sous
Melgoresa	7	9,46	939 sous melgoresos
TOTAL	74	100,00	

b) Alliberaments

1er. període: 1236-1247

Melgoresa	26	48,15	6.393 sous melgoresos
Dubtosa	4	7,40	844 sous 8 diners
Besants plata	20	37,03	2.899 1/2 besants pl.
Besants	3	5,55	400 besants
Lliures de plata	1	1,85	90 £ de plata
TOTAL	54	100,00	

2n. Període: 1247-1276

Reial valenciana	13	92,86	6.462 sous re. val
Dubtosa	1	7,13	608 sous
TOTAL	14	100,00	

QUADRE 6

Comerç monetari: prestecs, deutes i comandations per deute.

1er. període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	92	80,00	19.401 sous melgoresos
Dubtosa	9	7,82	927 sous
Besants de plata	1	0,87	300 besants plata
Besants millaresos vells	1	0,87	600 bes. mill. vells
Besants de Menorca	1	0,87	6 bes. de Menorca
Besants argenti et pensi	1	0,87	13 bs. argenti e.p.
Besants	1	0,87	200 besants
Barcelonesa	7	6,08	756 sous barcelonesos
Mancusos d'or	1	0,87	37 mancusos d'or
Unçes d'or (x)	2	1,75	117 unçes d'or
Morabatins	1	0,87	50 morabatins
TOTAL	115	100,00	

2n. període: 1247-1276

Reial valenciana	40	86,95	9.201 sous. 3 din. r.v.
Dubtosa	4	8,70	1.815 sous
Melgoresa	1	2,17	1.325 sous melgoresos
Morabatins	1	2,17	270 morabatins
TOTAL	46	100,00	

QUADRE 7

Altres (nol.lits, donacions, testaments, dots, plets...)

1er. període: 1236-1247

Nom de la moneda	Núm. de transaccions	%	Total moneda consignada
Melgoresa	15	68,18	14.516 sous 6 din. mlg.
Dubtosa	2	9,09	825 sous
Besants in argenti et pensi	1	4,54	80 besant a.e.p.
Besants plata	1	4,54	30 besants plata
Besants	1	4,54	27 besants
Morabatins anfusins	1	4,54	200 morab. anf.
Jaqueses	1	4,54	7 £ jaqueses
TOTAL	22	100,00	

2n. període: 1247-1276

Reial valenciana	20	55,55	19.348 sous re. val
Dubtosa	9	25,00	2.708 sous
Barcelonesa	1	2,75	150 sous barcelonesos
Maçmudines contrafactas	1	2,75	1 maçm. contraf.
Besants de Cepta	1	2,75	2.149 besants de Cepta
Besants de Mallorca	1	2,75	10 bs. de Mallorca
Besants d'or d'Alexandria	1	2,75	266 bs. d'or. d'Alex.
Morabatins	1	2,75	8 morabatins
TOTAL	36	100,00	

Les conclusions avançades amb el quadre 1 poden fer-se extensives a tots els demés, encara que observem que el paper de les diverses monedes fluctua relativament segons el tipus de les transaccions. Així, i com també hem apuntat, els morabatins tenen una gran importància en el pagament de censos i lloguers (quadre 3), que la moneda melgoresa i reial valenciana té un paper absolutament majoritari dins els pagaments "oficials" (quadre 4), on els besants reflexen el tribut del racis de Menorca (essent, en conseqüència, besants de Menorca, probablement), i que la moneda forana té més importància dins el comerç monetari i el trafic navilier (quadres 6 i 7). Només voldríem comentar una mica més amplament el quadre 5, relatiu al comerç de venda i alliberaments d'esclaus: mentre que les vendes les trobem integrades dins d'un comerç "normal" (entre cristians), i no manifesten cap diferència colpidora amb els altres quadres, els contractes de *talla* i *alforria* mostren uns percentatges molt elevats de moneda musulmana (42,58% de besants) durant el primer període, mentre que desapareixen durant el segon (si bé el número de transaccions en aquest període és relativament baix, pel que convé manifestar una certa reluctància a l'hora d'extreure conclusions definitives en aquest cas). Una interpretació d'aquest fet podria ser l'interès, per part dels amos dels esclaus, en percebre l'alliberament d'aquests en moneda de metall noble, imposant aquesta condició en els contractes tan sovint com fos possible. Quant a pensar en una concentració massiva d'aquest tipus de monedes en mans dels esclaus, la trobo una explicació injustificada: precisament una gran part del guany d'aquests contractes vindria en la necessitat imposada de canviar la moneda de coure per moneda de plata al mercat monetari de Ciutat.

NOTES

- (1) - A. Campaner y Fuertes **Numismática balear (Descripción histórica de las monedas de las Isla Baleares durante las dominaciones púnica, romana, árabe, aragonesa y española)**, Palma de Mallorca, 1879.
- (2) - **Op. cit.**, ps. 96-105.
- (3) El document original, amb la taula oficial d'equivalències, és reproduït per Campaner (**Op. cit.** p. 261) i per J. Botet i Sisó **Les monedes catalanes** vol. II, 1909 (ed. facsímil, 1976), p. 257. Veure també F. Mateu i Llopis "Sobre la política monetaria de Jaime I y las acuñaciones valencianas de 1247 y 1271", tirat apart de **Anales del Centro de Cultura Valenciana**, Valencia 1947.
- (4) La documentació emprada ha estat la **Escrivania de Cartes Reials (E.C.R.)** o **Manuale Civitatis et Partis Foraneae**, registres n.ºs. 341, 342, 343, 344, 345, 346, 347, 348, i 643, i les sèries de pergamins de **Reial Patrimoni** i **Audiència**. Convé advertir que m'he centrat bàsicament en les vendes i censos de terres, comerç d'esclaus, transaccions dutes a terme pels jueus i cobrament i vendes de drets reials. Sectors de gran importància com el de vendes i censos de cases (sobretot a Ciutat) tenen una representació molt més restringida. Sóc, naturalment, responsable d'haver triat uns sectors i negligit d'altres, el criteri essent el meu propi interès per aquests temes. No crec, però, que un resultat total diferís gaire dels resultats parcials aquí apuntats.
- (5) Any 1262, **E.C.R.** Reg. n.º 346 fol. 6.
- (6) **E.C.R.** Reg. n.º 347 fol. 265.
- (7) **Op. cit.** ps. 100-102.
- (8) **E.C.R.** Reg. n.º 342 fol. 35v.
- (9) **Op. cit.** ps. 102-105.
- (10) **E.C.R.** Reg. n.º 345 fols. 236, 283 i 283v, i Reg. n.º 347 fols. 22, 22v, 24, 27v i 29v.
- (11) J. Botet i Sisó **Op. cit.** p. 49.
- (12) J. Botet i Sisó **Op. cit.** p. 38. No obstant, la moneda melgoresa també era de quatern.
- (13) Per exemple en **E.C.R.** Reg. 342 fol. 159v: es tracta d'un deute de "cclxxx solidos de quibus convenimus solvere vobis c solidos malgoresos". Es evident que el primer esment de **solidos** correspon també a **melgoresos**.
- (14) **E.C.R.** Reg. n.º 343 fol. 276.
- (15) R.S. Lopez "The dollar of the Middle Ages", a **The Journal of Economic History**, 1951, n.º 3, ps. 209-234.
- (16) Campaner, **op. cit.** ps. 96-97.
- (17) **E.C.R.** Reg. n.º 341 fol. 122v.
- (18) Mª Asunción Giner "El millarés. Una moneda comercial del siglo XIII. Su acuñación en la Corona de Aragón", a **Gaceta Numismática (A.N.E.)**, n.º 40, Barcelona, 1976, ps. 19-27.
- (19) **E.C.R.** Reg. n.º 343 fol. 136v.
- (20) **E.C.R.** Reg. n.º 342 fol. 74.
- (21) **Op. cit.** ps. 63-64.
- (22) **E.C.R.** Reg. n.º 343 fol. 104v.
- (23) J. Botet i Sisó **Op. cit.** p. 57.
- (24) **E.C.R.** Reg. n.º 344 fol. 69.
- (25) **Op. cit.** p. 99. Veure també V. Magalhães-Godinho **L'économie de l'Empire Portugais aux XVe. et XVIe. siècles**, París, 1969, ps. 131-133.

- (26) E.C.R. Reg. nº 343 fol. 27v.
- (27) Op. cit. p. 27.
- (28) M. Barceló **L'or d'al-Andalus a Catalunya: un or vist i no vist (970-1085)**, encara inèdit.
- (29) E.C.R. Reg. nº 343 fols. 132 i 138v.
- (30) E.C.R. Reg. nº 341 fol 129 i Reg. nº 342 fol. 117v.
- (31) Aquest quadre resumeix tots els següents. Les classificacions de les monedes han estat fetes en raó del nom amb el que apareixen a la documentació: és aquesta la raó de distinguir, per exemple, **morabatins d'or** de **morabatins anfassins d'or**, o separar els sous **bona moneta curribilis** de la moneda dubtosa, etc.
- (32) Hauria estat molt interessant poder oferir un segon percentatge, no en relació al número de transaccions, sinó al total de moneda consignada, però per a això s'hauria degut reduir tota la moneda a unitats comuns, i en el cas de la melgoresa desconec les equivalències, mentre que en el de la reial valenciana dispeno només de les taxacions oficials que, d'altra banda, no inclouen, per exemple, les equivalències amb besants.
- (33) Botet i Sisó Op. cit. p. 43.
- (34) Inclou vendes de molins i censals.
- (35) Inclou les entrades (**introitum**) dels establiments de terres i cases.
- (36) Inclou vendes de diversos drets del rei (sobre el vi, lli, bestiar, tributs del **ra'is** de Menorca, pagaments de la **questia** dels jueus i morabatins dels sarraïns lliures) sobre zones de la seva porció, drets senyorials sobre porcions del **Repartiment** (Nunyo Sanç, Bernat de Santa Eugènia i bisbe de Girona) i vendes de collites anticipades (**esplets**) sobre algunes alqueries.

TROBALLA DE MONEDES A SANT CUGAT DEL VALLÈS EL 1387.

Anscari M. MUNDÓ

No abunden pas gaire les narracions de troballes de moneda a l'edat mitja. Com a precedent en els països de la Corona catalano-aragonesa es pot mencionar la troballa d'un tresor segurament de monedes, esdevinguda a Daroca cap a la mitat del segle XII, en temps de Jaume I.¹⁾ De tota manera, no devia ésser pas infreqüent la troballa de moneda, com ho prova un document mallorquí del 1373²⁾ Aquí en publicaré una altra que té l'interès d'ésser somerament descriptiva.

El dimecres, primer de maig del 1387, es presentaren uns obrers, paletes i manobres que treballaven en la restauració o ampliació de l'hospital de la vila de Sant Cugat del Vallès, davant de fra Jaume Huguet, procurador de l'almoïna del monestir, i li explicaren que havien trobat un bon lot de monedes tot fent les obres. Fra Huguet en parlà amb fra Bernat de Vallseca, paborde major del monestir³⁾, el qual manà fer una investigació que donà el següent resultat: el primer interrogat fou Pere Vilar, mestre d'obres, que dirigia aquelles de l'hospital, el qual digué que junt amb altres obrers havien trobat 53 "crucis signatos argenti", és a dir, croats d'argent, 103 sous i 11 diners. Confirmaren la declaració Antoni d'Horts, Guillem Llorenç, hospitaler, i Joan Servó. Vista la sinceritat de llur declaració l'almoïner fra Jaume Huguet, sens dubte per ordre del paborde major fra Bernat de Vallseca, els hi donà una gratificació proporcionada a la intervenció que cadascun d'ells havia tingut en la descoberta de monedes i la seva recollida. Així, Pere Vilar, per amor de Déu i "per trobes", és a dir com a gratificació per haver lliurat als monjos el tresoret, rebé 5 sous; Antoni d'Horts, 2; Joan Servó, 3; Guillem Llorenç, 2, i un nen que era fill d'aquest Guillem i que els havia ajudat a buscar les monedes escampades i barrejades amb la terra, 2 sous. Encara es pagaren 3 sous al notari per la feina de redactar aquest mini-procés.

El fet narrat es presta a un petit comentari.

Essent els sous una moneda de compte resulta que aquells treballadors recolliren de fet 1247 diners de tern o de billó, que feien naturalment 103 sous i 11 diners; el que no ens diu gran cosa sobre l'antiguitat del tresoret.

En canvi, sí que permet una certa cronologia la troballa dels 53 croats d'argent.⁴⁾ El fet de no aparèixer en la troballa de Sant Cugat florins d'or encunyats per primera vegada per Pere III el Cerimoniós, fa pensar que aquest tresoret havia estat amagat abans d'aquest rei; és a dir, que podien ésser croats dels reis anteriors a partir de Pere II, que manà encunyar croats per primera vegada a Catalunya el 1285; i per tant, també podien ésser croats d'Alfons II, de Jaume II o d'Alfons III.

Sembla que si la troballa fou feta mentre es treballava en la restauració o ampliació de l'hospital de Sant Cugat, els murs o el sòl on aparegué el tresoret devien ésser bastant anteriors al 1387, en que fou trobat. L'hospital de pobres ja consta abans del 1333 com a construït.⁵⁾ No crec que es tractés, doncs, de moneda encunyada durant el regnat de Pere el Cerimoniós, sinó d'algun dels seus predecessors a partir de Pere II el Gran, que comença a encunyar croats, com s'ha vist, el 1285.

De l'hospital sembla que no en queda res actualment sinó és el nom d'un carrer.

Aquest document consta d'un sol full de paper, que es troba reunit amb altres documents originals al final del manual del notari del monestir de Sant Cugat, actualment a Barcelona, Arxiu de la Corona d'Aragó, Ordes Religiosos, Hisenda vol. 1229. El volum està sense foliar. El document del procés que ens interessa és una minuta que havia d'anar copiada en un full i mig romàs en blanc entre documents i minutes del 29 d'abril i el 6 de maig del 1387.

Heus-ne aquí el text.

Die mercurii prima die madii anno [MCCC] LXXX septimo.

Coram domino fratre Bernardo de Vallsecha, preposito maiori monasterii Sancti Cucuphatis Vallensis, com-paruit frater Jacobus Hugueti monachus procurator helemosine dicti monasterii et demandavit sibi quod per aliquos homines operantes in domo hospitalis ville Sancti Cucuphatis fuerunt inventi denarii infrascripti:

Et dictus dominus prepositus volens scire veritatem de predictis incepit inquirere in hunc modum:

Petrus Vilar magister domorum qui in dicto opere erat, interrogatus etc., dixit se cum aliis invenisse .LIII. crucis signatos argenti et centum tres solidos et .XI. denarios.

Anthonijs de Ortis interrogatus.

Guilelmus, Laurenti hospitalarius interrogatus.

Johannes Servo.

De predictis denariis fuerunt dati per dictum helemosinarium dicto Petro Vilar amore Dei	.V. solidos
et per trobes.	.II. solidos
Item Anthonio de Ortis predicto	.III. solidos
Item Joanni Servo dicto preposito	.II. solidos
Item dicto Guilelmo Laurenti	.I. solidum
Item cuidam puero filio dicti Guilelmi qui similiter de dictis denariis invenit	.III. solidos
Et pro presenti processu et notario	

Notes.

- (1) Els documents que hi fan referència són tots del 1257. El del 29 d'octubre parla "de isto thesauro vel pecunia", però no descriu la moneda; cf. A. HUICI MIRANDA, **Colección diplomática de Jaime I el Conquistador**, vol. II, Valencia 1919: doc. 617 (del 29.X.1257) p. 113; doc. 680 (del 18.XII.1257) p. 146; doc. 685 i 686 (del 19.XII.1257) p. 149. No he pogut veure encara el III vol. de la reedició de HUICI preparada amb nous documents, per M^a. Desamparados CABANES PECOURT, on aniran els documents citats.
- (2) Diu així: "Si alguns saben... que negú haja fet trobes de moneda..." document del 1373, com dic, publicat al **Bolletí de la Societat Arqueològica Lulliana**, 7 (1891), p. 427, citat per F. de B. MOLL, **Diccionari català-valencià-balear**, vol. 10, Barcelona, 1969, p. 538.
- (3) Devia ésser nebot de l'abat del mateix nom que governà el monestir del 1339 al 1348, cf. J. de PERAY, **San Cugat del Vallés, su descripción y su historia**, 2 ed. Barcelona, 1931, p. 140.
- (4) El detall de les encunyacions de croats es pot trobar en el vol. II de l'obra de J. BOTET i SISO, **Les monedes catalanes**, Barcelona, IEC, vol. II, 1909, p. 38, 40 ssg., 62, 68-69, etc.
- (5) PERAY, p. 137.

REDESCOBERTA DEL FLORÍ DE GIRONA

Anna M. BALAGUER i M. CRUSAFONT i SABATER

Hem de parlar de redescoberta perquè el florí de Girona, descrit i publicat per en Salat en el seu *Tratado...* (1) no fou cregut per ningú. Aquest fou el criteri de Pujol (2), de Botet (3) i mes endavant de Mateu i Llopis (4). Heiss (5), que tampoc hi creia, l'afegí a última hora sense reproduir-lo (núm. 7 bis, p. 146, vol. II), perquè interpretà erròniament una carta d'Alvar Campaner en la que cregué entendre que aquest l'havia vist. Pujol desfeu l'equívoc (6) de Heiss i l'únic testimoni de l'existència del florí de Girona seguí essent el de Salat.

Davant el dibuix del florí Botet comentava: "Si no de la seva autenticitat, dubtem de la seva encertada lectura" (7). Mateu imprudentment afirmà (8):

"Las leyes numismáticas son tan absolutas que no permiten conjeturas de este tipo. Económica y monetariamente es inadmisibile que se pusiera el nombre de una ciudad donde iba el de S. Iohannes B. modificando lo que era una impronta internacional e invariable; tampoco podía ponerse alrededor de la flor de lis otra inscripción que Arago Rex y el nombre de éste, lo o IOA (nnes), o sea, que Juan II no podía hacer variar los tipos seculares del "florí d'or Arago" porque ello hubiera sido contra el mismo prestigio de este".

No cal dir que el que Mateu trobava "inadmissible" s'ha convertit en un fet indiscutible en aparèixer el florí de nou. Cal afegir, però, que el tipus del florí no era pas internacionalment uniforme sinó que adoptava diverses figures i llegendes, apareixent fins i tot S. Pere o alguna altra efígie en comptes de S. Joan i variant l'anvers del lliur, que podia ésser una corona o un escut (9). El que era més o menys uniforme era el pes, i per tant el valor. D'altra banda, la variació de la llegenda, conservant el tipus no modifica pas l'aparència d'una manera patent i cal considerar encara les particulars i excepcionals circumstàncies d'una situació de guerra, que tan sovint han produït alteracions profundes en les monedes. Sense anar més lluny, al mateix temps en què s'encunyava el florí de Girona per Joan II, Pere de Portugal feia amonedar el pacífic, sobrevalorant-lo exageradament sobre el florí, a fi d'obtenir recursos (10).

El mateix autor elaborà una teoria sobre un possible florí de Girona, amb marca de seca un suposat llop, que correspondria al mestre Llobet, actuant a partir del 1466 (11). Calicó mostrà la poca força dels arguments de Mateu ja que en cap moment Llobet rep l'encàrrec de batre florins precisament a Girona i perquè el suposat llop, que també podria ésser un cavall, ocuparia el lloc on tradicionalment s'hi posava la marca de la seca i no del moneder, en un tipus de florí completament normal (12).

En qualsevol dels casos no mancaven raons, sinó per a una negativa absoluta, sí per a la desconfiança envers la lectura donada per Salat si atenem als següents fets:

- 1 - No es coneixia cap altre florí de la Confederació amb indicació nominal de la seca.
- 2 - El *Tratado...* de Salat contenia diversos errors de lectura, amb aparició de peces incongruents.
- 3 - El mateix dibuix de Salat ens indicava una peça desgastada i en conseqüència, de lectura probablement difícil.
- 4 - Diferents documents del temps de la guerra indicaven concessions per a batre florins o altres peces, entre ells un per a Girona, però no apareixien altres evidències d'encunyacions efectives en les poblacions esmentades.

Avui, la descoberta d'una peça que respon al florí descrit per en Salat, amb l'avantatge ara de poder-ne donar testimoni fotogràfic, constitueix la reparació d'una desconfiança, que si era comprensible, s'ha demostrat, en aquest cas, injusta. Aquest fet ens dona ocasió per a assenyalar com l'obra de Salat ha quedat marginada amb l'aparició de "Les Monedes Catalanes" de Botet i Sisó. Encara que aquesta darrera obra és molt més elaborada i completa, cal no oblidar-nos del vell *Tratado...* que conté una munió de notícies documentals, de gran mèrit pel temps en què foren recollides.

Vegem a la làmina, amb el núm. 1 el dibuix de Salat, que dóna la següent descripció:

"La imagen de S. Juan Bautista vestido con una estera, alrededor CIVITAS GERUNDE. Una flor de lis, alrededor IOANNES REX. Oro, peso 20 granos. Existe en poder de M. Izquierdo: es rarísima. Se sospecha que pertenece a D. Juan II" (13).

A la làmina IV, núm 19 hi reproduïx la peça, però escrivint el nom del rei amb una sola N. De la descripció ens sorprèn el pes de 20 grans, que referit al marc de Castella, que seria el que utilitzaria en Salat dóna un pes de 0,998 grams, quan aquest autor expressa el pes legal del florí en 1 adarm i 34 grans, que correspon a un pes de 3,49 grams. Creiem, doncs, que es tracta d'una errada (no inclosa en les dues llistes de correccions) i que seria en realitat 1 adarm i 20 grans, el que donaria un pes de 2,79 grams, creïble per a una peça desgastada (19% de pèrdua sobre el pes legal).

A la làmina, amb el núm. 2 hi podem veure el florí ara retrobat, a mida normal i ampliat. La descripció és:

A) IOANES-REX Llir

R) ...VITAS-GERUNDE S. Joan dret, de cara, barbat i nimbat, amb ceptre. (13 A)
pes: 3,075 grams diàmetre: 19 mm.

El tipus correspon exactament al descrit per en Salat, i podem deduir que la transcripció del nom del rei amb dues N fou un error i el que era ben escrit era el florí dibuixat. Tant en la peça de Salat com en la que descrivim, d'hi aprecia un desgast en la part central. De tota manera la discordància en el pes i diversos petits detalls ens fan dubtar que es tracti del mateix exemplar. Així en el de Salat no s'hi veu la mà dreta, clarament visible en l'actual; la creu del ceptre es veu en la de Salat i no en la nostra; en la nostra hi ha unes interrupcions en forma de grups de tres punts en els peduncles del llir, que no apareixen en la de Salat, etc.

L'atribució d'aquest florí, no havent cap fonament per atribuir-lo a Joan I, cal sens dubte fer-ho a Joan II tal com sospitava en Salat, ja que en el regnat d'aquest hi han actualment notícies documentals sòlides que justifiquen la seva encunyació.

Fora de l'abast de Joan II la seca de Barcelona, aquest es veu obligat al llarg de la guerra dita dels Remences a endegar diverses seques ocasionals per a proveir al pagament de les tropes. En aquestes seques d'emergència es bateren tota mena de monedes, tant pròpies com forasteres. Algunes ciutats demanaren llavors a Joan II amb raonaments diversos, autorització per seguir utilitzant la seca un cop acabada la guerra, petició que el rei acceptava sovint, hem de suposar que per augmentar amb aquestes generoses concessions el nombre dels seus partidaris. Aquestes concessions justificarien, en part, les peticions posteriors de diverses viles que en els regnats següents assoliren autorització per a batre menuts.

Coneixem documents de Joan II manant batre moneda d'or, plata i altres metalls a Tàrraga que encarregà al seu capità Requesens de Solér (14), a Tarragona que era a càrrec del comte de Prades (15), i, finalment, a Girona on Pere de Rocabertí organitzà una seca que funcionà des de darrers del 1462 fins el 1469, quan entraren a Girona les tropes del duc de Lorena (16).

Pel que fa a la seca de Girona, Botet assenyalà que no actuà com a local sinó com a reial d'emergència i ens dona les següents notícies:

darrerries de 1462

- Pere de Rocabertí, assetjat en la Força Vella de Girona, per procurar-se recursos decideix encunyar moneda, muntant una seca, de la que nomena mestre a Manel Bou.

27 - Setembre - 1463

- Joan II respon favorablement a la petició dels jurats de Girona que li havien demanat de poder utilitzar la seca un cop acabada la guerra.

12 - Juny - 1463

- Joan II confirma i ratifica el nomenament de Manel Bou com a mestre de la seca de Girona, assignant-li igual drets i salari que els que tenia el mestre de la seca de Perpinyà.

28 - Desembre - 1464

- Resposta de Joan II a una carta de Pere de Rocabertí ou el rei l'hi diu textualment: "AL FET DE BATRE MONEDA ES NOSTRA INTENCIÓ E VOLEM E MANAM SIEN FETS FLORINS D'OR DE LA LIGA E PES ACOSTUMATS".

Aquest darrer document, del que Botet extractà la part que hem reproduït i que nosaltres copiem íntegrament al final d'aquest article (17), justifica plenament l'existència del florí de Girona que hem descrit. Les circumstàncies de la seca de Girona ens apareixen molt més favorables que les de Tàrraga i Rarragona perquè les encunyacions es tiessin endavant ja que Girona encunyava regularment els diners de billó dits "rocbertins", és a dir, l'ordre de batre florins es va donar a una seca en ple funcionament. Pel que fa a les llegendes, veiem que són iguals les del florí a les dels rocbertins i els tipus de lletra molt semblants. És, doncs, de tota lògica el suposar que el florí descrit és el que resultà de l'ordre donada per Joan II a Pere de Rocabertí el 28 de desembre del 1464, més que no pas de la promesa feta pel rei jurats de Girona, semblant a d'altres promeses que no tingueren efecte.

L'encunyació del florí de Girona es produiria, doncs, des de finals del 1464 fins el juny de 1469. L'actual raresa d'aquest florí no ens ha de sorprendre: quan el 1481 Ferran II donà llicència a Girona per a batre menuts, els jurats decidirem de marcar primer els rocbertins amb una G d'una banda i les armes de la ciutat de l'altra. Foren recollits i marcats 115 lliures, és a dir uns 30.000 menuts, xifra important, però que no impedeix que en l'actualitat aquestes peces siguin d'una raresa extrema: per la nostra part n'hem vist solament tres exemplars.

El florí que hem descrit, indubtablement autèntic, té però un aspecte d'or més baix del que és usual. Una explicació seria que es batés en realitat a 16 quirats i no a 18 que era la llei acostumada. Ens ho fa pensar la notícia donada per Botet d'un document de nomenament de mestre de seca a favor de Jordi Llobet en la que es disposa que els florins es batin a llei de 16 quirats o bé 16 quirats i mig. Aquest document és datat el 1466, és a dir, en plé funcionament de la seca de Girona; és possible, doncs que el florí de Girona s'adaptés a aquesta disposició.(18).

1

2

Nous documents apareguts de Botet ençà i publicats per Abadal i Mateu i Llopis ens acaben de confirmar d'una manera contundent la realitat de l'encunyació.

Abadal ens fa saber (18A) que l'altar "d'or i argent enriquit amb pedres precioses" que segons la **Gesta Còmitum** havia fet construir l'abat Oliba per al monestir de Ripoll fou requisat l'any 1463 per Pere de Rocabertí, i l'autor conclou: "degué fondre'l per adinerar-ne els metalls nobles". Així doncs el capità de la Força de Girona sabem ara que disposaba d'or en abundància per a poder batre els florins.

Mateu i Llopis és, però, el que ens dona la informació més definitiva: un document en el que el mateix rei Joan II afirma que s'han batut i es baten florins a Girona, datat el 1465, és a dir un any després de la data que hem suposat com a principi de l'encunyació (18B). En aquest document, que podem veure reproduït íntegrament a l'apèndix (document II), Joan II es dirigeix el 27 de febrer de 1465 als seus "magnífics consellers.. barons, capitans.. veguers, batlles, sotsveguers, sotsbatlles e altres qualsevol oficials e subdits nostres tant eclesiastichs com seculars en lo dit Principat..", és a dir a totes les autoritats i els diu que en la ciutat i seca de Girona s'havien batut i **es batién** "florins d'or, reals d'argent e menuts, les lligues o leys de les quals monedes e altres circumstancies" eren bones i per tal raó havien d'ésser admeses sense dificultats, manant que els dits "florins, reials i menuts que per llurs empremta o altra manera se mostraran batuts o ésser de la dita seca de Girona de aquí avant indiferentment correghen e sens alguna dificultat sien presos e rebuts e se haien a pendre e reebre". Fins aquí la part transcrita per Mateu; a l'apèndix podem veure com la resta del document no és més que una reiteració sobre els mateixos conceptes.

Si els florins batuts poden "per llurs empremtes" mostrar que son batuts a Girona, és que molt clarament, com així és, s'hi deu indicar la seca emissor, el que ens reafirma en tot el que portem exposat i ens fa pensar si potser per aquest fet, d'ésser una llegenda tant insòlita o qui sap si perquè la llei (malgrat les reiterades afirmacions "oficials" de Joan II) no era com cal, la gent els rebutjava.

Coneguts ara els diners (els rocabertins) i el florí que presentem, queda encara per aclarir quin eren els "reials d'argent" de que parla el document.

Diguem, finalment, que aquest florí podria ésser la solució per a l'identificació de la moneda anomenada "barbuts". El problema neix d'un inventari fet a la seca de Girona, en el que junt amb la menció de diversos encunyats s'hi anomena un "trossell de batre los barbuts". Aquest inventari el publicà el P. Villanueva (19) i donà lloc a diverses conjeitures: Salat pensà si es referiria als morabatins de "Barba-Roja", sovint citats, segons diu, en documents gironins dels segles XII i XIII. Pujol (20) buscà, sense èxit, a l'arxiu de Girona el document de l'inventari i no el trobà. Heiss (21) arribà a la grotesca suposició que els barbuts fossin monedes visigodes, que es trobessin encara a Girona "en bastant número en los siglos XIII i XIV". Botet retrobà l'inventari i pogué observar que data-va del 1483 i per tant no era possible pensar que l'encuny fos dels morabatins de Barbaroja, massa allunyats cronològicament i sense cap raó, d'altra banda, per poder suposar que s'encunyessin mai a Girona (22). Botet desmentí, doncs, les interpretacions anteriors, sense arribar a cap conclusió sobre el terme "barbuts".

L'inventari esmentat descriu diversos encunyats utilitzats a la seca de Girona i son precisament els de la lletra G i les armes de Girona que el 1481 s'utilitzaren per a contramarcas els rocabertins de primer i per a batre menuts amb aquestes marques a continuació. No seria res d'estrany que junt amb diferents jocs d'encunyats de G i d'armes de Girona s'hi trobés un trossell dels que els anys 1464/69, és a dir, només dotze anys abans havia servit per a batre els florins de Girona, en els que el S. Joan hi apareix amb abundants barbes, el que justificaria el terme "barbuts", potser una paraula de l'"argot" de la seca, més que no pas un nom popular. En resum doncs,ensem que els "barbuts" serien els florins de Girona.

El florí de Girona que hem descrit es troba a una col·lecció particular. Volem agrair al seu propietari la gentilesa d'haver-nos permès el seu estudi i publicació.

APÈNDIX

DOCUMENT I:

Carta de Joan II a Pere de Rocabertí del 28 de Desembre de 1464 manant que siguin batuts a Girona florins d'or:

Lo rey

Molt noble e magnífich capita, oit havem lo feel nostre en Simon Gallet en tot lo que de vostra part nos ha volgut dir en virtut de la creença e instruccions per vos a ell comenses e fetes. E responent quant a la deliberacio feta per vos de pagar als censalistes obedients la maytat de les pensions nos par, ateses les necessitats de nostra cort e los carrechs havem a sostenir per causa de la guerra, hi sia stat be proveit e axi dedum vostra deliberatio a exequcio e feu segons aquella. Al fet de batre moneda dor es nostra intencio e volem a manam sien fets florins dor de la liga e pes acostumats. Al fet de la dificultat dels vidits en los guiatges e salconduyts de trasorer e procurador fiscal vos dehim e manam que en tots e qualsevol guiatges de crims quis atorgaran per vos axi a universitats com a singulars persones faça vidit tant solament lo receptor general de nostres peccunies, e emoluments en aqueixa ciutat e terra pero los salconduyts que fareu per tractar de reduccions a nostra obediencia de qualsevol universitats o singulars persones e per tractar de rescats de presoners e encara quant trametreu alguna o algunes persones en algunes parts per lo que us ocorrera fahedor a servey nostre duradors per alguns dies o a vostre beneplacit aquests tals con e semblants salconduyts es intencio e voluntat nostra se facen per vos e spa-

chen ab sola signatura vostra sens vidit algu. E per quant lo dit Simon Gallet se es querelat que de aquests tals salconduyts li son stats tachats vuyt diners de cascu entre ordenar, mentre en bell e registre que sen ha afer, la qual tacha nos per poca. Per tant volem a manam que dels salconduyts de singulars doneu loch e permetau puixa haver e exegir lo dit Gallet ultra lo dret statuyt pagar a la cort hun real per cascu com nos sia vist merexer lon be. De les universitats remetem a vos que lin façau e permetau exhigir lo que vos segons mes e menys sera just e rahonable. Sobre les donacions que dieu se obtenen den ostra magestat per molts de coses a ells no pertanyents e per molts de diverses coses propietats e heretatges en hun mateix loch e axi es vist reduhir los lochs a disminucio e depopulacio e encara en altres maneres molt inpertinents de que se seguex mes de deservery nostre que servey, siau cert nos atorgam tals donacions per no haver plena noticia de les persones ne de les coses quens demanen e dels merits dels demanadors. E per ço declarant vos la intenció nostra, volem e manam quant vos seran presentades donacions o concessions algunes sia per vos be attes a tot e les que us sera vist esser admetedores admetau e les altres que no us semblaran deguet sortir son effecte no admetau car nos remetem aço a discrecio vostra qui de tot sereu mes cert e confiam hi advertireu tot lo que sera advertidor per lo honor e servey nostre. Sobre totes les coses dites havem pusstesament dits nostra intencio e voluntat al dit Simon Gallet per lo qual ne sereu informat pus amplament donau lin plena fe e creença e encara en lo que us dira de la provisio per nos feta de receptor general lo queal havem fet e trames aqui ço es micer Gregori Molgosa lo qual es abil e sufficient a tal offici, e axi era ja provehit per nos quant lo dit Gallet es arribat el ques demanava per vos en aquest cap. Mes avant nos haveu supplicat havem confirmada al dit Simon Gallet a donació que per vos li es stada feta de la heretat e bens, drets, noms e accions pertanyents an Puig de Mollet e sa muller e a son fill axi per la vincle, herencia e successio que speren de la heretat e bens den Franci Puig de Gerona fare del dit Puig de Mollet com per altres qualsevol causes e rahons havem vos ho volgut notificar perque advenint e havent loch lo dit vincle, herencia e successio metau en possessio lo dit Gallet segons forma de vostra donacio per nos confirmada con dit es. Dat en Tarragona a XXVIII dies de desembre any mil CCCC LXV. Rex Iohannes.

A molt noble e magnifich conseller e capita nostre en les ciutat e vegueries de Gerona e de Besalu en Pere de Rocaberti.

Fuit duplicata.

Dominus rex mandavit mihi Danieli Bertrandi.
Provisa.

ACA, Cancelleria, registre n° 3379, fol. 74r-75r.

Document II

Carta de Joan II a diverses autoritats del Principat del 27 de febrer del 1465 manant el curs forçós dels florins, rals i menuts batuts a Girona.

Al Spetable Magnific e devot nostre lo Conte de Candala (?) e Captan de Buig (?) etc. nostre molt car costi. Don Joan Rey. A los magnifichs consellers, amats e feels nostres los portantveues de Governador en lo Principat de Cathalunya, barons, capitans nostres, tant generals com specials, particulars, veguers, Batlles, sotsveguers, sots batlles, e altres qualsevols oficials es subdits nostres, tant eclesiastichs com seculars en lo dit Principat e qual parts de aquell constituïts e constituïdors, als quals les presents pervindran o de aquelles en qualsevol manera hauran noticia o als llochinentes dels dits officis salut i dileccio.

En la ciutat e seca nostre de Gerona ab auctoritat e licencia nostre e per oficials nostres e aquest exercici deputats se ha batut e baten florins d'or Reyals, reyals d'argent e menuts les lligues e leys de los quals monedes e altres circumstancies de aquelles per nostre majestat deliberadament ordenades son bones e tals que deuen indiferentment correr; havem per ço deliberat e provehit segons per les present provehim, statuim e manam los dits florins d'or, reyals e menuts correguen e sien indiferentment e sens dificultat alguna presos e reebuts e per qualsevol parts e per tots e sengles, poblats, habitants o en qualsevol manera declinats en lo dit Principat parts d'aquell al for o valor e modo davall escrits, evitans per execucio d'aquesta nostre deliberacio, provisio, statut e edicte los quals volem inviolablement esser observats a vosaltres e cascu de vos, segons que a cadescu pertanya dehim a manam expressament e de certa sciencia sots lo deute de fidelitat e naturalesa que ens sots tengut e pena de cinc mil florins d'or d'Arago que a sola ostensio de la present o feta de aquella a vosaltres alguna noticia; encontinent de tota consulta e dificultat cesants manets de nostre part ab veu de publica crida creda e o en altra manera segons millor vos semblara e per tots los medis e compulses e semblants coses acostumades e pertinents donets ordre e manera e fasats ab efecte que los dits florins, reyals e menuts que per lur empremta o en altra manera se mostraran batuts o esser de la dita seca de Gerona daquiavant indiferentment corregan esens alguna dificultat sien presos e reebuts e hayan a pendre e reebre e vosaltres per semblant los rebays e prengats e pendre e reebre fesats per totes les sengles, qualsevol universitats, colegis e singular persones, habitants o qualsevol manera declinats en lo dit Principat e qualsevol part de aquell aixi en pagaments, cambis, com en altres qualsevol negociacions e aquell mateix for e valor e aixi indiferentment per lo modo e forma que los altres florins d'or, reyals d'argent e menuts enaltres nostres secas batuts se reben e reebren encara d'aqui avant guardantvos de posar-hi dificultat o dilació alguna que per res no fessis o donasets lloch al contrari. Com aixi per lo sobredits e altres bons esguards lo coratge nostre dignament monents vullan e sia nostre intencio dege esser exequat e conplit.

Dat a la ciutat de Tarragona dies de febrer en l'any de la Nativitat de Nostre Senyor MCCCCLXV. Rey Joan.
ACA. Reg. 3412 fol XXIX v - XXX r

NOTES

- (1) – Josef Salat. *Tratado de las monedas labradas en el Principado de Cataluña*. Barcelona, 1818 volum I, p. 276 i làmina IV nº 19.
- (2) – Celetino Pujol y Camps. "Apuntes acerca de las monedas que ha batido la ciudad de Gerona" a *Memorial Numismático Español*. Tomo I.1866. pp 201-203.
- (3) – J. Botet i Sisó. *Les monedes catalanes*. Editat per l'Institut d'Estudis Catalans. Barcelona 1908-1911. Totes les cites de Botet es referèixen al volum segons d'aquesta obra. Comentari del florí pp. 289-290.
- (4) – F. Mateu i Llopis. *El florí d'or d'Aragó*. València 1937. Pàg. 53.
- (5) – Aloïis Heiss. *Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes*. Madrid 1867. Pàg. 152 per la cita de Campaner. Volun II.
- (6) – F. Mateu i Llopis. "Relaciones monetarias entre Perpiñan, Gerona i Valencia en el siglo XV". *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*. 1948. Pag. 13.
- (7) – Op. cit. nota 3, p. 290, on es reproduïx el dibuix de Salat.
- (8) – Op. cit. nota 6. Pàg 14.
- (9) – Diversos exemples poden veure's a l'obra d'Engel i Serrure: *Traité de Numismatique du Moyen Age*. Reedició Forni 1977. Vegeu, per exemple, el volum III, pàgina 1217 diversos florins dels arquebisbes de Treves amb S. Joan/escut i S. Pere/escut, pag. 1231 florí de Neuburg s. Pere/escut, pàg 1255, florí de Nuremberg, etc. etc. 10-0 p.cit. nota 3, pp.284 i 285.
- (10) – Op. cit. nota 3, pp. 284 y 285.
Tal com indiquen més endavant, la llegenda del florí coincideix gairebé exactament amb la dels diners roca-bertins encunyats al mateix temps i aquesta podria ésser una explicació de la seva singularitat. Hi cap, però, una altra explicació menys casual: ha estat assenyalat com la moneda era un element propagandístic i d'afirmació de poder. De la mateixa manera que els seus contrincants indicaven "Petrus Quartus" i "Renatus Primus", amb totes les lletres, en els pacífics, per a Joan II podia no resultar gratuït el fer aparèixer el seu nom amb totes les lletres i en una moneda en la que el mot "Rex" manifestava el seu poder a la ciutat de Girona, que era com un enclavament dins els territoris dominats per Pere de Portugal.
- (11) – Op. cit. nota 6. pp. 14-16. En la pàg. 15 sembla que faci una correcció a Botet, indicant que les alfonsines que havia de batre el mestre de seca Llobet eren de realitat moneda castellana i no alfonsins d'Aragó, però Botet arriba ja a la mateixa conclusió (vegeu pàg. 291 op. cit. nota 3). D'altra banda indica que les alfonsines d'Aragó eren les d'Alfons IV amb Figura equestre del rei "labradas en Sicilia", quan en realitat són de Nàpols.
- (12) – F. Xavier Calicó. *Florines de Aragón*. Barcelona 1966. Pàg. 76. Calicó no parla del del florí de Salat, potser per considerar-lo inexistent, seguint el criteri dels autors abans esmentats.
- (13) – Op. cit. nota 1 Pàg. 276.
- (13A) – A l'esquerra del peu del llir sembla veure's una lletra. Si fos una G caldria pensar en una llegenda IOANES D G REX, amb la D. situada sota el llir. No ho creiem, però, probable.
- (15) – Botet. Pag. 290. Les concessions a Tàrraga i Tarragona no concreten tipus de moneda i, per tant, no es pot descartar que encunyessin, si ho van fer, moneda forastera.
- (16) – Botet. Pàg. 313.
- (17) – Agraïm a l'amic Ignasi Puig i Ferreté qui amablement volgué fer-nos la transcripció del document.
- (18) – Vegeu Botet pàg. 290 pel nomenament i llei dels florins.
- (18A) – R.D'Abadal: *L'Abat Oliba, bisbe de Vic i la seva època*. Barcelona 1962. pàg. 197.
- (18B) – F. Mateu i Llòpis: "Para el estudio de la política monetaria de Juan II de Aragón: Notas i documentos sobre la ceca de Balaguer en 1462 y el numerario de la época, 1458-1479" *Ilerda XVI*. 1952. Pàgs. 7-22.
- (19) – P. Villanueva. *Viaje literario a las iglesias de España*. Vol. XIV, pàg 196, segons nota de Botet p. 330.
- (20) – Op. cit. nota 2. Pàg. 199.
- (21) – Op. cit. nota 5. Pàg. 148 del vol. II.
- (22) – Botet. Pàg. 330.

LAS MONEDAS DEL MONASTERIO DE SANT PERE DE GRAU D'ESCALES.

José I. PADILLA LAPUENTE

El objeto de esta comunicación es dar a conocer el hallazgo de cuatro monedas, en las excavaciones realizadas en el citado cenobio entre 1962 y 1967, bajo la dirección del doctor Alberto del Castillo (+). Dicha labor constituyó la primera excavación sistemática, que se efectuaba en España, de un complejo monástico correspondiente a la Alta Edad Media.

Por aquel entonces, los materiales de la prospección quedaron a la espera de su estudio definitivo, para proceder a una ulterior valoración global del monasterio. Pese al tiempo transcurrido, tanto los resultados de la excavación, como los materiales permanecen casi en su totalidad inéditos (1).

En la actualidad, estamos realizando el estudio de los diversos materiales del yacimiento y esperamos que en fecha próxima se den a conocer los resultados completos de la excavación. Sirva de adelanto esta pequeña aportación al estudio de las áreas de influencia del numerario acuñado por Jaime I.

1. El monasterio y la excavación.

La iglesia hoy conocida con el nombre de Sant Pere de Grau d'Escales, es lo que ha llegado hasta nosotros, gracias a la acertada restauración por el Servicio de Conservación de Monumentos de la Diputación de Barcelona, del antiguo cenobio de Sant Pere d'Escales. Se sitúa en un pequeño valle por el que se desliza el río Aigua d'Ora, afluente del Cardener encajonado por el Estret de Valielles al N. y las escarpadas alturas de Taravill y Busa por el S., en territorio que fue antaño del decanato de Lord. Forma parte del pequeño enclave de Valielles, perteneciente al municipio de Montmajor (prov. de Barcelona).

Las fuentes documentales refieren la edificación de una iglesia, por parte del presbítero Mangulfo y la consagración de la misma por el obispo Nantigis de Urgel, el 3 de diciembre del año 913, con la intención de que sirviese de monasterio. Ignoramos si se llegaron a realizar todos los planes del fundador, puesto que medio siglo después la iglesia albergaba una comunidad canonical, y en el año 960, esta incipiente comunidad se transforma en monasterio benedictino, de conformidad con el obispo Visad de Urgel y a instancias del *prevere* Francemir (2).

Diversas donaciones y menciones nos señalan la pervivencia del monasterio en el siglo X y principios del XI (3). Pero a partir de este momento la documentación enmudece y, tras un prolongado silencio de más de siglo y medio, un documento de la segunda mitad del siglo XII (4), nos permite conocer las quejas que los hombres de Sant Pere de Grau d'Escales formulaban al obispo y capítulo de la Seo, contra ciertas personas que habían depredado sus haciendas. Acusaban a B. dez Vilar y a su padre de haber asolado y desecho la casa de Sant Pere y añadían "fo la casa de Sen Pere trencada, robada e cremada". Este hecho pone fin a la presencia monástica en el citado lugar.

A partir de entonces debió quedar instituido el decanato de Sant Pere de Grau d'Escales en el antiguo valle de Lord (5).

La excavación ha puesto de manifiesto que, a fines del siglo XII o comienzos del XIII, debió ser reconstruida una de las dependencias del monasterio. La habitación del sector Sur, a la que nos referimos, debió ser una construcción rectangular de una sola planta y de dimensiones reducidas (de 4,15 por 6,30 mts.), edificada posiblemente a lo largo del siglo XII, con muros de piedra (de 0,80 a 1 mts. de grosor) bien asentada, aunque las piezas fueron unidas con barro, o con una argamasa de tierra y cal.

La puerta de acceso a la habitación se abre al Norte, por el lado oriental; mientras que por el occidental otra puerta comunica con un corredor, que parece debió ser el primitivo claustro, y que finaliza frente a la puerta del templo. La altura de la citada habitación, con la cubierta de tejas a una sola vertiente, cabe estimarla en unos dos metros, siendo el pavimento simple tierra apisonada (6).

La reconstrucción de la vivienda, a finales del siglo XII o comienzos del siguiente, dió como resultado la elevación del suelo entre unos 40 a 45 centímetros, con respecto al pavimento primitivo. Sobre este segundo suelo se localizaron las dos monedas de Jaime I. Esta última fase de ocupación de la habitación no se revela excesivamente larga, a juzgar por el depósito. De lo expuesto creemos que cabe deducir que la citada habitación pudo servir, tras su reconstrucción, como alojamiento temporal del decano y, muy probablemente hacia mitad del siglo XIV, se arruinó definitivamente.

Las otras dos monedas de época posterior fueron halladas por el mismo sector; ya que se relacionan con el período de habitación de la masía de "Cal Sant Pere", surgida en el siglo XVI, y que se edificó adosada a la mencionada habitación. Perdurará aquella hasta comienzos de nuestro siglo, y desapareció casi por completo, al aprovecharse su fábrica para la restauración de la iglesia.

2. Descripción de las monedas.

1.- Dinero de Jaime I. Barcelona. Desde 1270.

Anverso: En el campo, busto coronado del monarca, a la izquierda. La leyenda, entre gráficas, rodea la imagen iconográfica.

Leyenda: + BAR[QVINO]NA

Reverso: Cruz equilateral patada, que ocupa todo el campo y corta la leyenda, en los espacios, primero y cuarto, tres puntos; en el segundo y tercero, un anillo. La leyenda entre gráficas.

Leyenda: IA - CO - B'R - E[X]

Metal: Vellón; **Diámetro:** 17,5 mms.; Buena conservación.

Peso: 0,62 grs.

Bibliografía: Botet y Sisó: t. II, pág. 62, nº 172 (7).

2.- Dinero de Jaime I. Valencia. Desde 1247.

Anverso: Cabeza real coronada a la izquierda, en el campo, y leyenda entre dos gráficas.

Leyenda: IACOBVS [RE]X

Reverso: En el campo, árbol en forma de flor, que interrumpe la leyenda por ambos extremos, el superior remata en cruz y sirve de inicio a la leyenda entre gráficas.

Leyenda: + VALE - NCI [E]

Metal: Vellón; **Diámetro:** 17 mms.; Regular conservación.

Peso: 0,67 grs.

Bibliografía: Botet y Sisó: t. II, pág. 68 (8).

3.- Cuatro cuartos. Barcelona, 1810.

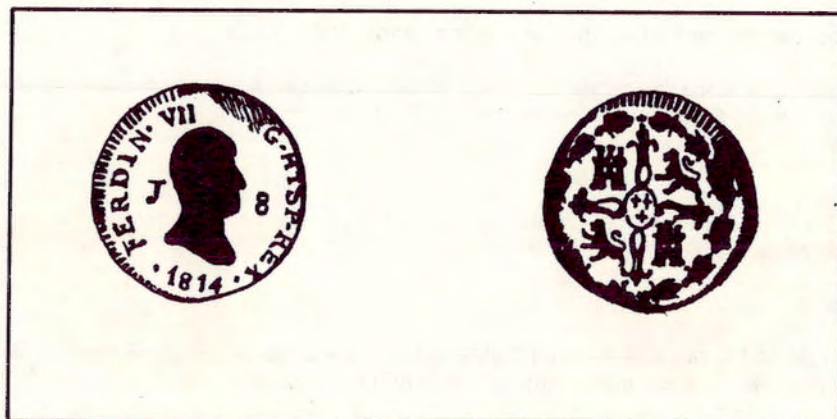
Anverso: En el campo, dispuesto en dos líneas: . 4 ./ Q U A R T O S, debajo adorno floral.

Leyenda: EN BARCEL[ONA] . 1810.

Reverso: Escudo de Barcelona, entre dos ramas.

Metal: Bronce; **Diámetro:** 27 mms.; Deficiente conservación.

Bibliografía: Fontecha y Sánchez, pág. 263 (9).

4.- Ocho maravedís de Fernando VII. Casa Jubia, 1814.

Anverso: Busto del rey, desnudo, mirando a derecha. Al lado izquierdo, J (Jubia), y 8 (maravedís) a la derecha.
Leyenda: FERDIN. VII. D. G. HISP. REX °1814°

Reverso: Campo dividido por cruz y escudete de Borbón. En los cuarteles, castillos y leones, rodeados por orla de laurel.

Metal: Bronce; **Diámetro:** 29 mms.; Regular conservación.

Bibliografía: Fontecha y Sánchez, pág. 182 (10).

3. Conclusión

Se considera, por lo general, que Jaime I acuñó grandes cantidades de moneda de vellón, en especial "diners". Debido a lo cual es, en la actualidad, una de las monedas medievales más abundante (11). Los dos ejemplares, que presentamos, se añaden a esa larga lista de dineros ya conocidos. Solamente observamos en comparación a otras piezas su escaso peso, debido en parte al desgaste de los mismos.

Desde el punto de vista arqueológico, las citadas monedas tienen una gran importancia, puesto que nos permiten situar cronológicamente otros elementos importantes del mismo estrato, de forma más precisa.

NOTAS

(1) Tan sólo los materiales cerámico grises han sido estudiados: PADILLA LAPUENTE, J.I.: *Las cerámicas grises del monasterio de Sant Pere de Grau d'Escales*. -Barcelona, 1978. Tesis de Licenciatura, mecanografiada. En el Departamento de Historia Medieval de la Universidad de Barcelona.

(2) El documento, que recoge estas noticias, está incluido en: VILLANUEVA, J.: *Viaje literario a las iglesias de España*. - Madrid-Valencia, 1803-1852. t. XII, ap. X, págs. 227-231.

(3) La documentación, a la que nos referimos, es: Donación del conde Borrell (19-XI-982) -en fol. 379^r-380^v del vol. 117 de la Col. Baluze, B.N.P.-; Testamento sacramental del conde Borrell (24-XI-993)- MARCA: *Marca Hispánica*, ap. CXXI, cols. 949-947 y en PASQUAL: *B.A.C.M.*, vol. VII, ap. 51-; Bulla del Papa Silvestre II al obispo Salla, que confirma a éste todos los bienes episcopales de la Seo de Urgel (mayo-1001) -MARCA: *Marca Hispánica*, ap. CXLIX, cols. 957-958.-; y la publicación sacramental del testamento de una mujer llamada *Rotundis*, jurado en la iglesia del castillo de Ardeval (29-IX-1027)- RIUS SERRA: *Cartulario S. Cugat del Vallés*, vol. II, doc. 505, págs. 157-158.-.

(4) Reproducido por: PUJDL, Pere: *Documents en vulgar dels segles XI, XII i XIII, procedents del bisbat de la Seu d'Urgell*. - "Biblioteca Filológica (del Institut de la Llengua Catalana)", vol. I (1913), 50 págs. Doc. 4, págs. 13-14.

(5) Para ampliar la visión histórica del monasterio, véase: RIU RIU, Manuel: *Las comunidades religiosas del antiguo obispado del Urgel (s. IX-XVI)*. - Barcelona, 1960. Tesis doctoral, mecanografiada. Vol. I (monografía n° 45), págs. 279-286.; RIU RIU, Manuel: *Sant Pere de Grau d'Escales. "Montaña"* (C.E.C., Barcelona), vol. VII, año XIV (mayo-junio, 1961). págs. 370-374.; En mi tesis de Licenciatura, ya mencionada, dedico un capítulo a la documentación (págs. 64-73).

(6) Datos extraídos de las memorias de excavación (años 1964-1965).

(7) BOTET y SISÓ, J.: *Las monedas catalanes. Estudi y descripción de les monedes carolingies, comtals, senyorials, reials y locals propies de Catalunya*. - Barcelona, 1908. 3 vols.

(8) Op. cit, nota 7.

(9) FONTECHA Y SÁNCHEZ, Ramón de: *La moneda de vellón y cobre de la monarquía española (años 1516-1931)*. - Madrid, 1968. 362 págs.

(10) Op. cit., nota 9.

(11) CRUSAFONT I SABATÉ, M.; BOFARULL I COMENGE, A.: *Identificació del diner valencià de Felip I i de la primera encunyació de Felip II*. - "Acta numismática", VI (1976), págs. 215.

ELS SISENS DE LLEGENDA "CASTRUM TACA" I "CASTRUM TARCA"

M. CRUSAFONT I SABATER

Com és sabut, durant la Guerra dels Segadors (1640-1652) i sobretot durant els primers temps, diverses poblacions de Catalunya encunyaren peces de plata i coure, i entre les de coure les peces de valor de sis diners, que s'anomenaren sisens. Les atribucions de cada una d'aquestes peces a una o altra població no han produït cap dificultat feta excepció dels sisens amb llegendes "Castrum Tarca", "Castrum Taca" i també "Qualirm Taca". Heiss els suposava fets a Tagamanent (1). Pedrals comentava al catàleg de la col.Vidal-Quadras (2) que no creia possible aquesta atribució i els donava a Terrassa Botet (3) argumenta que podrien ésser del Castell de Terrassa, municipi apart de la Universitat de Terrassa que fou la que encunyà els sisens que duen per llegenda Univercis Taraca. Botet es basava en arguments força convincents:

- 1- En la paraula Tagamanent no hi apareix la lletra R de Tarca.
- 2- La abreviació TASSA I TARSSA treta de TA(RRA)SSA o TAR(RA)SSA, convertint a més en C la SS és perfectament factible i apareix en d'altres casos. El canvi de SS a C el tenim per exemple en els sisens de la Universitat.

La qüestió semblava aclarida fins que S. Cardús publicà una breu i interessant "Historia monetaria de Tarrassa" (4). Amb aportació de documents demostrà que el Castell de Terrassa havia encunyat peces de 5 rals però no podia haver encunyat sisens. Els seus arguments eren:

- 1- Aportació documental detallada de tot el procés de les encunyacions de plata del Castell de Terrassa durant els anys 1641 i 1642 on en cap moment es parla de sisens.
- 2- Procés del 1645 contra el citat municipi, acusat d'haver encunyat plata i coure fraudulentament. El 23 de desembre del mateix any el municipi surt airós de les acusacions demostrant amb documents i testimonis que havia encunyat únicament peces de cinc rals i amb la deguda autorització.
- 3- Existència d'un sisè amb data 1645 (Botet 906), quan per la documentació es veia que les encunyacions cessaven el 1642.

Cardús conclou així: "Podemos resumir afirmando... no corresponden a Tarrassa" (5). En una obra posterior (6) es reafirmava en la mateixa conclusió: "de cap manera no han d'ésser atribuïts a Tarrassa".

El darrer dels arguments que dona Cardús cau per la base: no hi ha tal sisè del 1645. En la fe d'errades de Botet s'hi adverteix que es tracta d'un sisè del 1642 amb el 2 a l'inrevés, tal com es veu clarament en la empremta que publica Vidal-Quadras (el reproduïm en la lam. I nº 1) que era la font de Botet en aquest cas.

Els altres dos arguments ja eren més forts: seguint el fil dels documents no semblava possible que el Castell encunyés sisens.

D'on eren doncs els sisens Castrum Taca i Castrum Tarca?. Cardús eludí aquesta qüestió que deixà encomanada als "historiadores y numismáticos" (7).

Repasant les viles catalanes amb noms pròxims a TACA o TARCA hi trobem:

TALAMANCA

TAGAMANENT

TÀRREGA

TARRAGONA

TERRASSA

Hem de descartar Tarragona que estigué en mans dels castellans durant tota la guerra i a partir del desembre del 1640, mentre els sisens son del 1641 i 1642. Tàrrega té els seus propis sisens, en el que hi figura l'escac d'Urgell. Tant Talamanca com Tagamanent, a part de la seva insignificància com a viles presenten el problema de no tenir la R en el seu nom.

Malgrat les dificultats documentals hom es veu de nou abocat a la solució donada per Botet. Com lligar-ho però amb els documents?. Hi ha una qüestió de tipus tècnic que ens pot donar la solució: els sisens eren fets amb molinet, les peces de cinc rals a martell. El Castell no tenia molinet, però a l'altra banda del torrent, el municipi de la Universitat, que amés depenia del Castell, disposava d'aquesta màquina. Es fàcil de pensar que el molinet de la Universitat fabricà els sisens dels dos municipis. Ignorem si seria el Castell qui encomanà a la Universitat la fabricació o bé si fou per iniciativa de la Universitat, de la que sabem tenia deutes pendents amb el Castell (8).

Aquesta hipòtesi no contradiu els documents i ve recolzada per els següents arguments:

- 1- Enorme similitud entre els sisens a nom de Castrum Taca o Tarca amb els de Univercis Taraca. El tipus de corona i l'escut petit que presenten només el trobem en aquests sisens, força diferents dels altres encunyats en altres poblacions. Els tres primers de la làmina I corresponen al Castell. El nº 4 a la Universitat. L'escut és gairebé quadrat i la corona presenta tres florons separats per dues puntes triangulars amb un punt a dalt. La corona es estreta i sembla voler indicar en perspectiva tota la circumferència de la base. Es pot observar també en les quatre peces el tipus de creu patada que queda en el revers entre els braços de la creu de Sta Eulàlia, de dibuix idèntic. Els sisens de la làmina II representen les diverses formes adoptades per les altres poblacions: En general els escuts són més allargats i més grans. Els dos darrers (6 i 7) s'aparten completament dels altres per portar la creu de Sta Eulàlia i són de Vilafranca el 6 i probablement de Barcelona el 7. Els altres tipus de la làmina II presenten diferents corones: El tipus 1 correspon a Tàrraga i té una corona formada per cinc florons molt esquemàtics que semblen creus. Es el tipus emprat a Tàrraga, Caldes i Solsona i l'usual de Barcelona i Manresa. El tipus 2 és un sisè de Barcelona que s'aparta un xic del tipus anterior per tenir un floró central més gran i, en general els florons de millor art. L'escut és també molt petit. El tipus 3 és un sisè de Manresa, no publicat per Botet i que es diferencia per portar només tres florons separats per punts (A/PRI(..)CATALO r/- CIVITAS:-M-INO:1642(creu)-, pes 3,7 gr. i diàmetre 22 mm). El tipus 4 s'ha il·lustrat amb un sisè de Girona i la forma de l'escut és la que trobem en els sisens de Girona i de Besalu amb tres florons ben dibuixats separats per puntes rematades per punt i amb una base corbada. El tipus 5 de cinc florons llargs i estrets es de Vilafranca. Els sisens de Terrassa són doncs molt semblants entre ells i diferents pel que fa a l'escut dels de totes les altres poblacions catalanes.
- 2- Mentre en el Castell s'utilitza la forma TARRAS o TARRA en les peces de cinc rals per designar la població, a la Universitat hi trobem Taraca en els seus sisens, que no porten data. Es molt fàcil que en incorporar la data en els que van a nom del Castell s'abregués a Tarca o Taca, segons l'espai disponible.
- 3- Un dels sisens a nom del Castell no presenta l'escut barceloní (9) sinó que és partit horitzontalment. En la part superior hi han els quarts de l'escut de Barcelona i en la part inferior (veure làmina I nº 1) un dibuix molt esquemàtic que bé podria ésser una torra. L'escut actual de Terrassa és partit horitzontalment amb els quatre pals catalans dalt i torre a baix. En els segells antics hi trobem l'escut de forma semblant però partit verticalment (Sagarra nº 1600 de l'any 1593 al 1633 i nº 1603 de l'any 1812). En un segell de la Taula del dret del General corresponent a Terrassa (Sagarra nº 850) s'hi veu d'una banda una creu i a l'altra TA-AS. Altres segells presenten el castell únicament (Sagarra nº 627 de l'any 1449, nº 1661 del 1598 i nº 1602 del 1500) (10). Tenint en compte que els sisens del 1641 portaven un escut idèntic al de Barcelona no té res d'estrany que al 1642 es passés a un altre escut que incorporés la heràldica de la ciutat.
- 4- Mentre treballàvem sobre aquesta hipòtesi trobàrem dos sisens que creiem que resolen definitivament la qüestió. Són els que presentem en la làmina III. Un d'ells porta el revers a nom de Castrum i l'altre a nom de Univercis, però l'anvers és del mateix encuny. Es evident doncs que els dos procedeixen de la mateixa fàbrica y que aquesta cal situar-la a la Universitat de Terrassa. Per passar d'una encunyació a l'altra els moneders només havien de canviar el rodet que encunyava els reversos. Prescindint de diferències atribuïbles al major o menor desgast dels encunys o de la peça (punts més o menys grans, línies més o menys amples) hi ha un conjunt de detalls característics que es repeteixen en les dues peces. Vegi's per exemple les posicions relatives de la P i la R de Principat, els punts i florons de la corona, la L i la O de Catalo respecte la corona o l'estrella que es separa a la dreta de l'escut. (lam. III 1 i 2)

També en aquest cas Botet tenia raó. Només calia fer una petita precisió: els sisens del Castell de Terrassa foren fabricats en el molinet de la Universitat forana de Terrassa. Potser això explica el perquè el Castell fou acusat en el procés esmentat d'haver fabricat moneda de coure.

Aquest fet que queda provat d'una manera pràctica és molt possible que no s'arribi a poder demostrar mai documentalment: les encunyacions es produïren en un període políticament prou confús i en els documents dels contractes, de la mateixa manera que en d'altres poblacions, s'hi preveu la possibilitat de què més endavant fos prohibida l'encunyació. Si hi van haver tractes entre els dos municipis per a fer sisens, no té res d'estrany que interessés que no quedessin proves documentals.

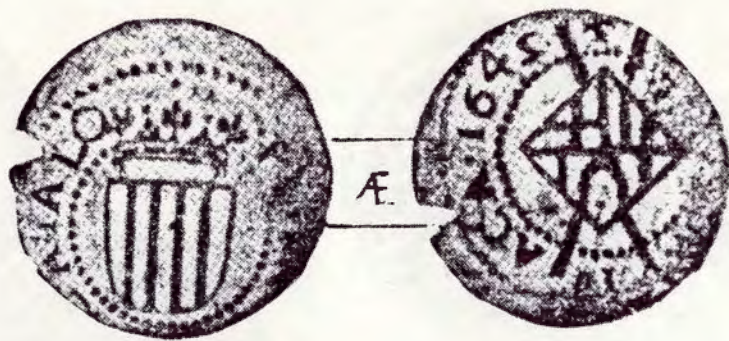
1**2****3****4**

Lámina I : 1, 2 i 3, els tres tipus de sisens del Castell de Terrassa. El primer amb l'escut partit horitzontalment. El segon i el tercer reproduïxen l'escut de Barcelona. El 2 diu Castrum i el 3 Cualirm. El nº 4 correspon a la Universitat de Terrassa i no porta data. Observi's la gran similitud, sobretot en els anversos. La mida és el doble del natural.

Lámina II : Els diferents tipus de sisens durant la Guerra dels Segadors i en el període en què no hi consta nom del rei: S'hi veu tota una diversitat de formes de la corona, totes diferents dels dos tipus de Terrassa. El darrer tipus porta el nom i el bust de Lluís XIII. A mida doble.

1

2

Lámina III: : Compari's l'encuny de l'anvers dels dos sisens, l'un del Castell i l'altre de la Universitat, ampliats: diversos detalls ens evidencien que es tracta del mateix encuny.

Al principi hem citat uns sisens que presenten una llegenda singular: en comptes de Castrum hi diu CVALIRM, seguit de TACA. El nom de TACA ens el fa incloure en el grup que hem comentat. La bona factura de la peça ens fa descartar que es tracti d'una falsificació i la quantitat d'alteracions de lletres per passar de CASTRUM a CVALIRM no ens permet pensar en una distracció del gravador. Tant Heiss com Botet la donen sense comentaris. Per la nostra part no podem aportar noves llums però si almenys assenyalar que es una qüestió que queda per aclarir i que demana alguna interpretació. Només podem indicar que les dues primeres lletres són les dues inicials dels dos municipis: C de Castrum i V de Vniversitas.

Podem concloure doncs que Terrassa assajà diversos tipus de sisens amb el molinet de la Universitat, canviant el nom del municipi, l'heràldica i potser cercà de fabricar sisens comuns als dos municipis. Aquesta darrera qüestió, suggerit per l'estranya llegenda CVALIRM, és el que ens quedarà per aclarir.

NOTES

- (1) A. Heiss. "Descripción general de las monedas hispano-cristianas desde la invasión de los árabes" Pag. 164, del v. II.
- (2) M. Vidal Quadras i Ramón "Catalogo de la colección de monedas i medallas" Vol. II. En una nota a peu de plana (pag. 383), Pedrals escriví: "No pueden aceptarse las acuñaciones de Tagamanent: las monedas con las leyendas TACA, TARCA y TARACA han sido emitidas por Tarrassa".
- (3) J. Botet i Sisó "Les Monedes Catalanes". Vol. III pag. 194 i 195.
- (4) Fou publicat a "Crónica-Catàlogo de la I Exposición nacional de numismática". Terrassa 1951. pp. 86-97.
- (5) Op. Cit. nota anterior. Pag. 94.
- (6) S. Cardús. "Terrassa durant la Guerra dels Segadors". Terrassa 1971. Pag. 110.
- (7) Op. Cit. nota 4. Pàg. 94.
- (8) Op. Cit. nota 6. Pàg. 81.
- (9) Es precisament el que produí la confusió de Cardús per tenir el 2 de la data al revés. Veure a la làm.
- (10) F. de Sagarra "Sigil. lografia catalana". Barcelona 1916.

CECA DE VALENCIA: REAL de a dos de 1707

José Mª LEYDA DAMIÁ

VALENCIA: DOS REALES 1707

La discutida existencia de esta moneda y el hecho de haber obtenido una pieza de dicho año en fecha reciente, motivan la presente comunicación que por la premura en su preparación no obran en mi poder aún los datos solicitados a entidades públicas (MAN, Museo de la F.N.M.T.) sobre la posible existencia en sus colecciones de otras similares. De esta ceca y fecha se conocían las acuñaciones en oro de cuatro y dos escudos y con la de 1708 las de plata de cuatro y dos reales.

A continuación paso a hacer un estudio de las diferencias de esta pieza que presento, con la de 1708 más corriente.

REAL DE A DOS - 1707

REAL DE A DOS - 1708

REVERSO

- ORLA de las armas de Castilla y León formada por arcos y arcos de medio punto en dos series paralelas, la interior es bastante más ancha.
- FECHA, no está en el cuadrante superior izquierdo, sino centrada en la parte superior; como en la mayor parte de las piezas de tipo castellano (y en las de 4, 2 y 1 maravedí de Valencia y fecha posterior).

En el cuadrante superior izquierdo la tienen las de esta ceca con fecha de 1707 de 4 y 2 escudos, y con la de 1708 las de 4 y 2 reales, así como los seisenes y las tresetas algo posteriores.

- ROSETAS que separan las palabras de la leyenda en la pieza de 1708, son de cuatro pétalos en esta de seis.

CANTO

Está bien conservado y formado por una línea central continua, cortada por otras perpendiculares.

ANVERSO

- ROSETAS que separan las palabras de la leyenda; son de cuatro pétalos como las de la de 1708, pero en vez de estar en forma de X, lo están en la de +. Asimismo hay una menos (la del numeral).
- PUNTO detrás de GRAT. (no en 1708).
- VALOR entre dos cruces superadas por dos puntos; en la de 1708 sólo entre dos puntos.

El valor está en esta en sentido vertical; en la de 1708 en horizontal.

- CORONA del escudo; en la de 1708 tiene cinco flores de lis iguales de las que parten arcos a un punto central superior.

En la de 1707 hay tres hojas de roble y entre ellas dos cruces unidas por cuatro arcos.

- ESCUDO, es más cuadrado.
- NUMERAL del Rey, falta.

El peso (5,400 grs.), diámetro (26,5 mms). y ensayador F (Fauria) son prácticamente los normales.

Para tener una ligera idea de las circunstancias en que esta pieza vio la luz, y sin ánimo de ser pesado, daré un escueto repaso a los hechos más significativos en cuanto a la moneda valenciana se refiere, a partir de la toma de Valencia por las fuerzas de Felipe V, el 8 de mayo de 1707. Datos tomados del libro del Dr. D. Felipe Mateu y Llopis: "Aportación a la Historia Monetaria del Reino de Valencia en el siglo XVIII".

El numerario circulante en este momento es de lo más variado, junto a la valenciana (incluida la, por el Archiduque acuñada) y castellana, se admitía la portuguesa ya que así lo ordenó el Pretendiente a causa de la presencia de tropas de esta nacionalidad entre sus filas.

El 29 de junio de 1707, Felipe V abole los Fueros del Reino de Valencia; en lo que a la moneda se refiere se piensa en unificarla igualándola a la castellana, se crea una Junta de Reforma de Moneda, cuyos componentes expresan sus pros y contras a esta idea, por la mejor ley de la valenciana y por las alteraciones que sufriría todo el sistema económico y mercantil. Al final prevalece la tendencia unitaria en valor y ley.

El 5 de octubre dió una Cédula mandando recoger y prohibiendo la circulación de moneda portuguesa y del Archiduque Carlos III; ordenando así mismo la acuñación de otra, al peso y ley de la de Castilla, debiendo ser reales de a ocho, de a cuatro y de a dos.

Esta Cédula fue recibida por el Real Acuerdo el 10 de este mes y publicada en los lugares acostumbrados el día siguiente.

Este mes es rico en mandatos ya que con fecha del 19, se ordena sacar la plata de La Seo (depósito de la ciudad) para dichas labras. Este mismo día se manda la acuñación de doblones de 8, 4, 2 y escudos en oro, así como la apertura de cuños según el tipo castellano. El 23, un Real Acuerdo dispone observar las dos Reales Ordenes para labrar los cuños en la forma ordenada. En febrero de 1708, la moneda recogida estaba aún en pasta en la Casa de la Ceca para la labra y la moneda labrada no había sido aún librada.

Entretanto van surgiendo problemas por la falta de efectivo circulante, sobre todo con los proveedores de carne.

El 13 de mayo no se había determinado aún el beneficio a favor del Rey por la acuñación.

El 18 de Junio se ordena por Real Acuerdo al lugarteniente de Maestro de la Casa de la Moneda, el platero Isidro Velasco la cuenta del Oro y la plata entradas.

El 13 de septiembre, otro Real Acuerdo ordena nueva recogida de moneda prohibida al seguir ésta circulando en cantidad. En noviembre se ordena el cambio por la nueva, en la Plaza del Mercado de Valencia.

De esto se desprende:

- En 1707 se abrieron cuños y se acuñó oro con valor de 4 y 2 escudos (piezas conocidas) por lo que parece lógica la de plata, ordenada antes que la del oro y de mayor circulación.

- Se tardó en acuñar en cantidad.

- Lo acuñado se libró tardíamente.

Tras el breve bosquejo histórico y la descripción de la pieza, paso a exponer mi opinión sobre su posible autenticidad, y en caso afirmativo del porqué de su rareza.

En primer lugar, tenemos la existencia documental de la orden de acuñación, en la cual se especifica que el tipo sea a la forma castellana. No creo que tal acuñación fuera realizada en cantidad, sino que esta, y otro pequeño número de piezas semejantes son pruebas de cuño o monedas muestra, en las que al comprobarse la falta del numeral del Rey, serían rechazadas. Dado el corto espacio de tiempo que media entre la Real Orden (5-octubre-1707) y el comienzo del nuevo año, la pieza correspondiente al nuevo cuño saldría con la fecha de 1708.

En cuanto que la pieza descrita sea falsa, no creo que lo fuera de época, y a la posibilidad de serlo más o menos reciente podemos decir que no es fundida ni está retocada. Además, los falsarios trabajan o bien sobre una pieza conocida o bien realizando piezas inexistentes pero posibles copiando en este caso las existentes.

En mi opinión el que la moneda se ajuste más al tipo castellano que la del 1708, la falta del numeral del Rey, su circulación y el que en todos los libros y catálogos (Mateu y Llopis, Catálogo de los Reales de a dos etc) la refieran como idéntica a la de 1708 (en caso de copia sería como ella) habla en contra de su falsedad.

"ACUÑACION CONSTITUCIONAL DE ISABEL II"

Antonio Orol Pernas

En Numismática, los que nos ocupamos de épocas más antiguas dedicamos, generalmente, pocos trabajos a las acuñaciones más modernas, quizás por creerlas de menos contenido científico.

Es evidente que en líneas generales esto es así, ya que entiendo que el interés numismático de una época determinada es mayor en la medida que sus acuñaciones nos proporcionan más datos para el mejor conocimiento de esa época, es decir, cuando la Numismática como ciencia auxiliar nos ayuda como tal al esclarecimiento, conocimiento o comprensión de hechos de tipo histórico, económico, geográfico, artístico, etc., y esto se da con más frecuencia en las acuñaciones antiguas y medievales.

El número de coleccionistas de monedas modernas es muy elevado, como prueba de ello es la aparición anual de ediciones en miles de ejemplares de catálogos dedicados a estas enacuñaciones.

Estos coleccionistas son fuente importantísima de datos para los estudios numismáticos que referidos a esta época son realmente escasos. Sería de desear que un mayor número de ellos se decidieran a publicar trabajos sobre su especialidad.

El reinado de Isabel II con sus múltiples y variadas acuñaciones fue motivo de varios trabajos específicos, además de los catálogos antes mencionados. Dentro de esos trabajos aparecieron en los últimos años los de Rodríguez Lorente (1) Fontecha (2); éste fue el primer e importante trabajo sobre moneda de vellón y cobre, y últimamente Trigo (3) en un aparentemente modesto libro pero conteniendo una catalogación seria y completa sobre el reinado tratado.

La proximidad de este reinado y los muchos trabajos sobre sus acuñaciones nos hacen suponer la casi imposibilidad de la aparición de monedas no conocidas hasta la fecha, sin tener en cuenta las pequeñas variantes.

La experiencia nos dice que esa imposibilidad no puede nunca afirmarse como lo demuestra la moneda que motivó estas letras.

Dentro de las monedas no conocidas y que aparecen debidas a hallazgos u otras razones, distinguimos básicamente:

Las que podemos llamar inesperadas, son aquellas que no teníamos datos para suponer su aparición.

Las esperadas son aquellas que aún no conociendo la especie física suponemos su acuñación por una serie de datos y cuando aparecen concuerdan con estos.

Dentro de estas posibilidades básicas que yo llamo "inesperadas" y "esperadas" lógicamente hay una serie de variables y motivaciones.

La moneda que hoy se publica corresponde a esas que al aparecer se ajusta perfectamente a los datos conocidos como veremos.

Empecemos por resumir una serie de hechos históricos:

Isabel II fue proclamada Reina el 24 de Octubre de 1.833, con tres años de edad; en principio ejerció la regencia su madre Dña. María Cristina de Borbón.

Estando la Corte en La Granja el 12 de Agosto de 1.836 se produce "El motin de los sargentos" que culmina en la madrugada del día siguiente con el decreto de la reina gobernadora, ordenando la publicación de la Constitución de 1.812.

A esta nueva situación se ajusta la ley de 1º de Diciembre de dicho año 1.836 (4) que ordena, con respecto a las monedas: "Que se modifiquen así las leyendas, poniendo en anverso ISABEL II POR LA GRACIA DE DIOS Y LA CONSTITUCION y en el reverso REINA DE LAS ESPAÑAS y en el canto de las de veinte reales LEY, PATRIA, REY conservando las estrias las monedas menudas".

Las monedas anteriores a esta ley y desde 1.834 en el anverso ponían ISABEL II POR LA GRACIA DE DIOS y en el reverso REINA DE ESPAÑA Y DE LAS INDIAS.

Las monedas castellanas que podemos llamar constitucionales ajustándose a la ley antes indicada no aparecen hasta el año 1.837, esto en principio parece normal, ya que, la ley es de fecha 1º de Diciembre de 1.836.

La acuñación que publicamos es una moneda constitucional con fecha 1836, se trata de ocho maravedis acuñados en Jubia que como antes decía aún no conciéndola con anterioridad se ajusta perfectamente a los datos antes reseñados.

Su descripción concuerda con lo indicado en el decreto de 1º de diciembre de 1836 (figura 1).

Aparte de las leyendas esta moneda tiene todas las características de las acuñaciones constitucionales, esto es, el valor en el anverso, 8-M, y el canto estriado.

Ya indiqué que esta acuñación no está recogida en ninguna publicación de tipo general ni específica sobre Isabel II ni tampoco en ninguno de los trabajos sobre la ceca de Jubia como los de: Fontecha, Fort y Roldan, Rua Figueroa, Saralegui, Vazquez Seijas y alguno mio entre otros.

El hecho de ser esta la única moneda constitucional con fecha 1836 salida de las cecas Castellanas se justifica por la fecha de la orden de acuñación, 1º de diciembre de 1836. Los preparativos tanto administrativos como técnicos superan teóricamente ese mes que faltaba para la iniciación del año 1837 y estimo muy probable que la acuñación de esta moneda se realizó en 1837 aún cuando los cuños pudieran haberse comenzado a labrar en 1836.

En la primera y rara acuñación de la Real Casa de Moneda de Jubia, 8 maravedis de Fernando VII con fecha 1811, ocurre algo similar. Resumiré brevemente los hechos, en 1790 se funda este establecimiento para la fabricación de planchas y clavazones de cobre. Durante la guerra de la Independencia se utiliza momentaneamente para la fabricación de fusiles de chispa, no cañones como es creencia bastante generalizada, y a finales de 1811 se decide iniciar la adecuación de sus instalaciones para fabricar moneda. En este caso también es casi imposible que en 1811 se pudiera acuñar dicha moneda por razones de tiempo de preparación de instalaciones y acuñación. Aquí además tenemos una pruebas de gran valor se conocen los partes de fabricación de este establecimiento y comienzan en 1812, o sea, que esto nos confirma con casi completa certeza que la pieza de 1811 se acuñó en 1812.

Esto me da pié para hacer una consideración. Es frecuente ver en catálogos referidos a acuñaciones modernas el número de tirada de cada pieza, estas cifras a efectos de rareza muchas veces son engañosas por una serie de razones y una de ellas sale al paso ahora ya que la fuente de muchas de esas cifras son los partes de fabricación de las cecas que hablan de las cantidades acuñadas en un año independientemente de la fecha que lleva grabada en la moneda, ya que, es un parte de fabricación y no una estadística de las piezas acuñadas de cada año, guiandonos por esos partes no existiran los ochos maravedis de 1811.

Volviendo a la moneda que motivo este trabajo nos ayuda a deshacer otro error frecuente en el estudio de las acuñaciones de Isabel II.

Se estima que las monedas tipo (pruebas) de este reinado, o sea, las que llevan las siglas D.G. (Departamento de Grabado) son el inicio de cada acuñación y que, por tanto, no puede haber acuñaciones de este tipo con fecha anterior a la que lleva esa sigla.

Esto parece que es así pero el error de alguno de los trabajos está en olvidarse de los cambios originados por la aceptación de la constitución y su reflejo en las monedas.

Así tenemos dos maravedis con D.G. de 1837 y ello dió pié a escribir que no podían existir dos maravedis con fechas anteriores, esto no es así, ya que, el 1837 D.G. es constitucional y no impide que tengamos acuñaciones anteriores no constituciones, este ejemplo debemos de aplicarlo a otros valores también mal interpretados.

No es este el caso, por ejemplo, de los cuatro maravedís en los que se conoce el D.G. con fecha 1835 y lógicamente no constitucional.

La acuñación que venimos citando cumple una de las misiones clásicas de las monedas, esto es, el ser testigo permanente de un hecho, en este caso historico-político.

Es una satisfacción dar a conocer este testigo, satisfacción que se incrementa teniendo en cuenta que recientemente se consiguió retornar de Los Estados Unidos de América y hoy está dando fé en el lugar de los hechos, o sea, en España.

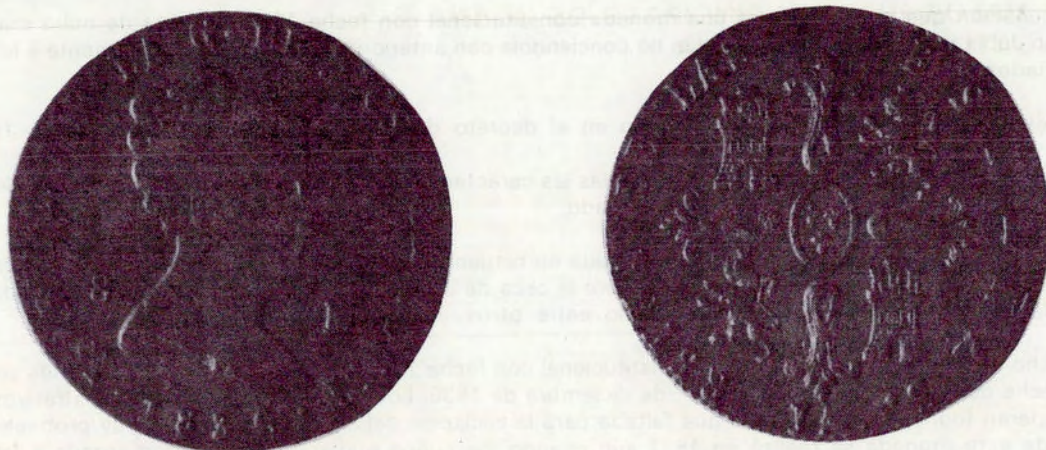

Figura 1

NOTAS

- (1) Juan José Rodríguez Lorente "Las monedas de Isabel II" Madrid. 1967
- (2) Ramón de Fontecha y Sanchez "La moneda de vellon y cobre de la monarquia española" Madrid 1968.
- (3) Joaquín Trigo Real "Monedas de Isabel II" Barcelona, 1974

UN NOU VALOR INÈDIT: PRINCIPATS DE JOANA I CARLES BATUTS A BARCELONA

Lluís DOMINGO FIGUEROLA

L'obra del mestre Botet és pràcticament exhaustiva en la publicació dels tipus i valors monetaris de les encunyacions catalanes. Son molt escasses les peces que després s'hi han pogut afegir, ja que gairebé va deixar exhaurit el repertori de les monedes inèdites. Creiem per tant, que té interès el donar a conèixer aquest nou valor, tant més quan el presentem en dues empremtes diferents i que, d'aquesta manera, s'incrementen les emissions d'or d'aquell regnat.

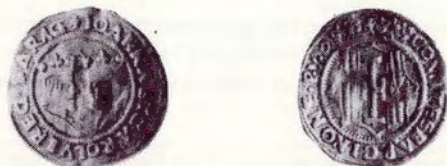
Entre les nombroses monedes del BRITISH MUSEUM hi ha el Principat que a continuació descriurem. Els vaig demanar autorització per poder-lo publicar, cosa a la que accediren amb complaença. Al arribar a Barcelona vaig sol·licitar l'opinió de D. Xavier Calicó sobre la raresa d'aquesta moneda i al consultar l'Arxiu de la casa, ens vàrem trobar amb dues fitxes d'aquest valor amb dues empremtes completament diferents i de les que ens facilitaren les fotografies per poder donar-les a conèixer. A tots ells, BRITISH MUSEUM i Arxiu CALICÓ, moltes mercès.

Les monedes que hem fet esment anteriorment son les següents:

PRINCIPAT de JOANA i CARLES

BRITISH MUSEUM

Marca de seca: no en porta
Pes: 3,39 grs.

Anv. IOANNA ET CAROLVS REGS ARAGO.

A l'esquerra d'un camp rodó hi ha el bust coronat del rei, sense barba, que mira a la dreta on hi ha el bust coronat de la reina, amb el cap cobert per un vel i que s'enfronta amb el del rei. Estan encerclats per la gràfila i la llegenda.

Rev. COMITES BARCINONE P.V.O.

Escut vuitavat amb les armes d'ARAGÓ, de JERUSALEM i de SICILIA disposades d'esquerra a dreta. La corona que hi ha damunt de l'escut trenca per dalt la gràfila i la llegenda que l'envolten.

* * *

PRINCIPAT de JOANA i CARLES

Arxiu CALICÓ

Marca de seca: no en porta.

Principat idèntic en la figura i llegenda al del MUSEU BRITANIC, ja que possiblement fou batit amb el mateix encuny.

Marca de seca: una B, col.locada a dreta i esquerra de l'escut del revers = BARCELONA

Anv. IOANNA ET CAROLVS REGES ARAGO.

En un camp rodó, bust coronat del rei sense barba, col.locat a l'esquerra, enfrontat amb bust coronat de la reina –a la dreta– que porta el cap cobert per un vel. Ambdues figures es miren mútuament. Estan rodejades de la gràfila i la llegenda.

Rev. COMITES BARCHINON.

Escut coronat que trenca per dalt la gràfila i la llegenda que els encercla. Porta les armes d'ARAGÓ i SICILIA en el segon i tercer quaters, en el primer i quart les armes de CASTELLA i LLEÓ. Abaix, una magrana.

COMENTARI. El mòdul i el pes de la primera peça ens indica clarament que correspon el valor d'un Principat. Aquest tipus manca en totes les obres numismàtiques i l'empremta de les peces descrites té grans similituts amb les de dos Principats de les seves respectives emissions, encara que difereixen sensiblement per la manca d'elements en el camp de l'anvers.

Les dues primeres monedes descrites perteneixen al mateix tipus que el nº 537 de Botet. Son dissemblants:

- a) per la manca d'elements en el camp de l'anvers
- b) per la manca de data
- c) perquè la llegenda del revers finalitza amb P.V.O.

Encara que existeixin divergències creiem que el nº 537 i aquestes dues monedes de Principat corresponen a la mateixa emissió, ja que dintre de les encunyacions amb aital revers, solament aquestes tres peces tenen un acabament de llegenda similar: P.S. en el Doble Principat i P.V.O. en el Principat. Aquestes llegendes juntament amb la d'un Principat del Tipus Segon –que després descriurem– que té una llegenda finalitzada amb P.S.,I., deuen fer esment probablement a alguna intitució, encara que per el moment no ha estat publicada i nosatres la desconeixem.

Així mateix, la manca de la data no constitueix una característica prou notable per pensar en una nova emissió, ja que segurament no la inclourien per manca d'espai.

Si comparem el tercer dels Principats amb els Dobles Principats que tenen l'escut del revers del Tipus Segon, veurem que la posició a'hauria d'invertir i dir la posició dels monarques a l'anvers no ha canviat, mentre que en tots els Dobles Principats el rei està col.locat a la dreta. Per tant aquesta iconogradia constitueix un tipus intermig i el qualifica com el primer de la renglera dins del Tipus Segon.

ORDENACIÓ DELS DOBLES PRINCIPATS I PRINCIPATS DE JOANA Y CARLES. Es pot fer una seriació de les encunyacions d'aquests valors de dits monarques que tenim de recolzar: en les dates, escuts del revers, empremta de l'anvers i les llegendes. La que a continuació proposem té moltes possibilitats d'ésser la forma en que veritablement es produïssin les encunyacions, però com que alguna vegada té un suport subjectiu, també hi poden existir altres interpretacions que produïrien petites diferències dintre d'un mateix grup, però no en l'ordenació dels Tipus.

TIPUS PRIMER: L'escut del revers porta les armes d'ARAGÓ, de JERUSALEM i de SICILIA, col.locats d'esquerra a dreta i un al costat de l'altre.

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 536

Sense marca de seca

Bust del rei a l'esquerra, sense barba
Bust de la reina a la dreta, amb vel

amb ceptre
sense marca de valor
sense data

***

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 537

Sense marca de seca

Bust del rei a l'esquerra, sense barba
Bust de la reina a la dreta, amb vel

amb ceptre
sense marca de valor
amb data: any 1521

La llegenda del revers acaba amb: P. V;

***

PRINCIPAT

BRITISH MUSEUM i Arxiu CALICÓ

Sense marca de seca

Bust del rei a l'esquerra, sense barba
Bust de la reina a la dreta, amb vel
La llegenda del revers acaba amb; P.S.O.

sense ceptre
sense marca de valor
sense data

***

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 548

Marca de seca: una P, col.locada a dreta i esquerra de l'escut del revers = PERPINYÀ

Bust del rei a l'esquerra, sense barba
Bust de la reina a la dreta, amb vel

amb ceptre
sense marca de valor
amb data: any 1522

* * *

TIPUS SEGON: Escut del revers amb les armes de CASTELLA, LLEÓ, ARAGÓ i SICILIA

PRINCIPAT

Arxiu CALICÓ

L'escut del revers porta en el primer i quart quaters les armes de CASTELLA i LLEÓ, en el segon i tercer les armes d'ARAGÓ i SICILIA.

Marca de seca: una B, col·locada a dreta i esquerra del escut del revers. = BARCELONA

Bust del rei a l'esquerra, sense barba
Bust de la reina a la dreta, amb vel

sense ceptre
sense marca de valor
sense data

* * *

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 543 i Vidal Quadras 6866

Aquests dos tractats fan menció d'aquesta moneda encara que cap d'ells porta la il·lustració de la mateixa, però en el Vidal Quadras hi trobem les referències següents:

Tipus: Similar al que publicarem a continuació

Data ; any 1531

Llegenda del revers: COMITES BARCINON P V I 1531

Per tant es tracta d'una peça com la que descriurem a continuació excepte en l'acabament de la llegenda del revers en que hi han les inicials P V I o sigui una lletra més que en la de l'any 1521, en que tan sols hi havia P V.

* * *

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 542

L'escut del revers porta en el primer i quart quaters les armes d'ARAGÓ i SICILIA i en el segon i tercer les de CASTELLA i LLEÓ.

Marca de seca: una B, col·locada a dreta: esquerra de l'escut de l'escut del revers = BARCELONA

Bust del rei a la dreta, sense barba
Bust de la reina a l'esquerra, amb vel

amb ceptre
sense marca de valor:
amb data 1532

La lletra de les llegendes és gòtica

* * *

L'escut del evers porta en el primer i quart quaters les armes de CASTELLA i LLEÓ, en el segon i tercer les d'ARAGÓ i SICILIA

Marca de seca: una B, col·locada als costats de l'escut i sota del ceptre de l'anvers

Bust del rei a la dreta, sense barba
Bust de la reina a l'esquerra, amb vel

wmb ceptre
amb marca de valor: XXXXII
sense data

La lletra de les llegendes és gòtica

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 540 i 541

A l'escut del revers hi han les armes d'ARAGÓ i SICILIA en el primer i quart quaters i en el segon i tercer les de CASTELLA i LLEÓ. Sense magrana.

Marca de seca: una B, col·locada als costats de l'escut i sota el ceptre de l'anvers = BARCELONA

Bust del rei a la dreta, amb barba
Bust de la reina a l'esquerra, amb vel

amb ceptre
amb marca de valor: XXXXII
sense data

La lletra de les llegendes és llatina

***

TIPUS TERCER: Escut quartejat amb les armes d'ARAGÓ i SICILIA en el primer i quart i les de CASTELLA i LLEÓ en el segon i tercer. Sense magrana. Damunt de l'escut un àliga amb dos caps que miren a dreta i esquerra i dalt de tot, una corona imperial.

DOBLE PRINCIPAT

Botet nº 544

Marca de seca: una B, col·locada damunt del ceptre de l'anvers = BARCELONA

Bust del rei a la dreta, amb barba
Bust de la reina a l'esquerra, sense vel

amb ceptre
sense marca de valor
sense data

Lletra llatina

***

ENCUNYACIONS D'OR DE JOANA I CARLES BATUDES A BARCELONA. A més de les emissions que acabem de descriure durant el regnat de Joana i Carles es bateren a Barcelona els valors següents:

A. QUATRE PRINCIPATS. En el moment actual tan sols es coneix una peça d'aquesta encunyació, que es té de qualificar de commemorativa i que segurament fou batuda al reunir-se a la ciutat comtal el XIX capítol de l'Ordre del "TOISON DE ORO". Manca un estudi crític per donar-li atribució definitiva, encara que en el seu revers

porta elements que son decisoris en aquest context. Ja en Botet fa esment de que en el seu estil, així com per la forma en que està escrita la paraula del revers: OULTRE, hi poden existir influències forànies de les encunyacions clàssiques de Barcelona. Inclús creu que podria haver estat batuda fora de la ciutat comtal, i això pot ésser degut a que l'obridor de l'encuny dos foraster o bé a que se li trametessin instruccions molt precises del que tenia que figurar en el revers.

B. DOBLES PRINCIPATS. Descrits anteriorment.

C. PRINCIPATS. Ressenyats abans.

D. MITJOS PRINCIPATS. A l'anvers porten les inicials dels monarques I C i en el revers l'escut de les quatre barres. Hi ha una variant en que la C està col·locada de forma invertida. Les llegendes fan menció del comtat de Barcelona i en una altre variant també hi figura el títol de REI D'ARAGÓ.

COMENTARI FINAL. Els tipus generals baix els que es bateren aquests diferents valors son inèdits dintre de la iconografia de les encunyacions catalanes i es pot considerar com el primer fet per la part de Castella d'unificar les emissions de tot el regne. Podria romandre algun dubte si en les empremtes solament sorgís el tipus dels monarques enfrontats, però en els Mitjos Principats s'hi estampen les sigles dels reis i son una continuació inqüestionable de les emissions castellanes dels mitjos rals dels Reis Catòlics, ja que mai s'havien plasmat en els batiments catalans. Tots els altres valors tenen una empremta en que hi han les figures enfrontades dels dos monarques, que apart de que és una conseqüència lògica per resoldre el problema de que hi hagin dites figures, no deix d'ésser un duplicat dels Dos Excel·lents que coetàniament es baten a Castella i que son una creació dels Reis Catòlics.

Així doncs, l'ordenació dels valors i de les emissions que em fet anteriorment és completament avinent, ja que els valors extrems de la seriació per les causes que hem fet esment abans, no tenen una relació evident amb els valors centrals. Per tant creiem que l'ordenació dels TIPUS és irrefutable, ja que ve assenyalat per les dates i els escuts del revers. També en l'evolució de l'escut es patentitza la unificació de les emissions peninsulars amb les empremtes del regne de Castella, ja que a un revers amb les armes dels regnes d'ARAGÓ, de JERUSALEM i de SICILIA, característiques de les encunyacions de la Confederació CATALANA-ARAGONESA, en les monedes següents es fa una elisió de part de dites armes i s'hi afegeixen les de Castella i Lleó, amb el que s'aconsegueix una completa identitat de les encunyacions d'or de tot el regne.

La col·locació de la peça amb escut IMPERIAL en el tercer lloc, és degut a que el tipus d'escut amb àliga bicèfala s'inicia amb l'emissió batuda a Barcelona a l'any 1535 i destinada a cobrir les despeses de l'expedició de Carles I a Tunísia. Així mateix és en l'única peça en que la reina no porta el vel de vídua, el que ens assenjala que correspon al final de la renglera.

Ja em fet esment, que dintre de cada TIPUS l'ordenació algunes voltes s'ha fet baix uns criteris que es puguin considerar subjectius encara que s'han assentat en les dates, l'evolució de l'escut, la barba del rei, el vel de vídua de la reina, així com la posició a dreta o esquerra de les figures dels monarques.

Creiem que així com hem descrit aquestes dues monedes d'un Principat també en poden sorgir d'altres que acabin de completar aquestes encunyacions, ja que és molt probable que es fessin batiments d'aquest valor, amb tipus similars als de Fots els Dobles Principats.

J E A N A   1   C A R L E S

Q U A T R E   P R I N C I P A T S

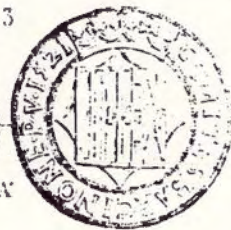
nº 1

D O B L E   P R I N C I P A T   1   P R I N C I P A T

P R I M E R   T I P U S

nº 2

nº 3

nº 4

nº 5

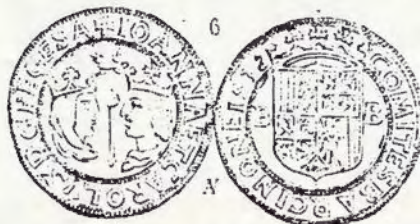
nº 1 = Quatre Principats. nº 2 = Doble Principat, sense data. nº 3 = Doble Principat, any 1521, final llegenda : P. V. nº 4 = Doble Principat, any 1522, batut a Perpinyà. nº 5 = Principat, sense data, final llegenda : P. V. O.

DOBLE PRINCIPAT I PRINCIPAT

TIPUS SEGON

nº 6

nº 7

nº 8

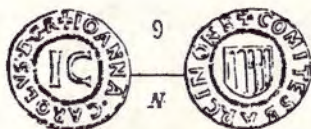
nº 9

TIPUS TERCER

nº 10

MITJOS PRINCIPATS

nº 11

nº 12

nº 13

nº 6 = Principat, sense data. nº 7 = Doble Principat, sense data. nº 8 = Doble Principat, amb valor, rei sense barba. nº 9 = Doble Principat, amb valor, rei amb barba. nº 10 Doble Principat, escut imperial. nº 11, 12 i 13 = Mitjos Principats.

El Comisario de la Segunda Semana Nacional de Numismática, D. F. Xavier Calicó, presentó en el acto de clausura del I Symposium Numismático de Barcelona, las siguientes conclusiones.

I

a) En consideración a que Catalunya es una de las naciones que cuenta con mayor riqueza de monumentos numismáticos ya que en ella se produjeron las primeras monedas que existieron en la Península Ibérica y desde entonces hasta el siglo XIX los testimonios monetarios fueron constantes.

b) Teniendo en cuenta que en el conjunto de las ciudades catalanas, la de Barcelona fue la que mayor continuidad tuvo en la producción de monedas y que tenemos la buena fortuna de que se haya conservado hasta nuestros días por lo menos parcialmente el edificio de la "Seca de Barcelona" que tanto arraigo y renombre tuvo en toda Catalunya.

c) Considerando que dicho edificio de la "Seca de Barcelona" actualmente es de propiedad privada y es utilizado como almacenes y viviendas de categoría ínfima.

d) Teniendo también en cuenta que hace años el Ayuntamiento de Barcelona creó el "Gabinete Numismático de Cataluña" que posee riquísimos fondos en su mayoría procedente de donativos privados y que actualmente está instalado en el Museo de Arte Moderno del Parque de la Ciudadela, Antiguo Parlament de Catalunya, en condiciones muy precarias, no pudiendo cumplir en ningún caso la misión que le está destinada e incluso con graves peligros en cuanto a su seguridad, si bien como resultado de un robo acaecido en 1977 se tomaron ciertas precauciones en este sentido, que todavía limitaron más su función pública.

e) Considerando asimismo que en estos últimos años la Numismática ha alcanzado un extraordinario auge universal y que en la actualidad el número de interesados se calcula en varios millones, algunos de los cuales se sienten atraídos por la Numismática Catalana, y por lo tanto es lógico que deseen estudiarla "in situ".

El "I Symposium Numismático de Barcelona" eleva al "Govern de la Generalitat de Catalunya" y en su caso al "Ayuntamiento de Barcelona" las siguientes solicitudes:

CONCLUSION

1.º *Que se adquiera el edificio de la "Seca de Barcelona" y se restaure habilitándolo para la instalación de un "Museu Numismàtic de Catalunya" así como de las dependencias para los estudios históricos, económicos y técnicos de la especialidad.*

2.º *Que se dote al "Gabinete Numismático de Cataluña" del personal profesional y de los medios necesarios para poner en valor, con toda seguridad sus fondos e importante biblioteca preparando su ingreso en el citado Museu Numismàtic de Catalunya.*

3.º *Que se inicie una campaña pública para conseguir donativos y legados tanto de material numismático como de fondos económicos, a cuyo fin ofrece su colaboración la "Asociación Numismática Española" (ANE).*

II

f) El "I Symposium Numismático de Barcelona" ha puesto en evidencia la existencia de suficientes estudiosos e investigadores capaces de cubrir las distintas especialidades de la Numismática y la conveniencia de separarlas, ya que si su interés general es común a todas ellas, requieren fuentes básicas de origen muy distinto y tienen audiencias cuantitativamente muy desiguales que con frecuencia no se sienten atraídas por los detalles de las especialidades que no sean las propias y sí tan sólo por las conclusiones que pueden afectarles a nivel general.

CONCLUSION

4.º *Entendemos que es necesario una estructuración temática rigurosa de los Estudios Numismáticos y a este fin proponemos que se nombre una Comisión encargada de redactar un informe en el indicado sentido.*

A título especulativo proponemos los siguientes apartados:

a) Estudios de Interés General.

Metrología, Tipología, Metalurgia, Tecnología, Metodología, etc.

b) Circulación Monetaria.

Trabajos sobre este tema y también los que se refieren a estudios socio-económicos a través de la Numismática.

c) La Numismática en la Arqueología.

Hallazgos y todos los trabajos numismáticos relacionados directamente con la Arqueología.

d) Historia del Arte.

e) Documentación, Archivos, Bibliografía.

f) Monografías.

Trabajo sobre una determinada región, ceca, valor o período.

g) Noticias.

Comunicaciones sobre piezas inéditas y observaciones, conclusiones o deducciones sobre cuestiones específicas que no puedan incluirse en alguno de los apartados reseñados:

h) Falsificaciones.

Observaciones a la conclusión 4.ª

A fin de impulsar la obtención de colaboraciones sobre las especialidades que requieren un alto nivel técnico como la Metalurgia, Tecnología o Metodología, *se podrían crear premios económicos* destinados a estas disciplinas.

Nos consta que varios Departamentos Universitarios de Historia del Arte estarían dispuestos a colaborar.

Asimismo se podrían crear premios económicos destinados a estimular la aportación de documentación inédita de los archivos.

